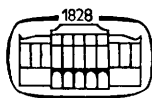

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Süle Jenő:* Nyelvművelés karhatalommal?
Dániel Ágnes: Hogyan terjed az ismeret?
Nyirkos István: A rím nyelvi szerepéről
Mayer Klára: Összehasonlító frazeológiai vizsgálatok
Tompa József: És mégis mozog a föld
Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?
Kerkovits Andrea: Nyelvkoszorúnk szél-kaszabolta levelei
Tomory Julianna: Az Éj monológjának mondatszerkezeti-stilisztikai elemzése
Éder Zoltán: A magyar mint idegen nyelv diszeiplináris helye
Hegedűs Rita: Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében
Papp Ferenc: Magyar nyelvoktatás és az iskolai számítógépek
Bödey József: Delján bolgár trónkövetelő emléke magyar falunevekben
K. Palló Margit: Gyerek — Piszok — Süket

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

108. ÉVFOLYAM 1984. JANUÁR - MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Süle Jenő</i> : Nyelvművelés karhatalommal?	1
<i>Dániel Ágnes</i> : Hogyan terjed az ismeret?	8
<i>Nyirkos István</i> : A rím nyelvi szerepéről	17
<i>Mayer Klára</i> : Összehasonlító frazeológiai vizsgálatok	23

Vita

<i>Tompa József</i> : És mégis mozog a föld	31
<i>Lőrincze Lajos</i> : Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?	35

Íróink nyelve

<i>Kerkovits Andrea</i> : Nyelvkoszorúnk szől-kaszabolta levelei	49
<i>Tomory Julianna</i> : Az Éj monológjának mondatszerkezeti-stilisztikai elemzése ...	56

Nyelv és iskola

<i>Éder Zoltán</i> : A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye	63
<i>Hegedűs Rita</i> : Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében	75
<i>Papp Ferenc</i> : Magyar nyelvoktatás és az iskolai számítógépek	83

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Bernáth Béla</i> : Köti az ebet a karóhoz — megrágta az eb a szíját — Elveti a sulykot	90
<i>Bödey József</i> : Delján bolgár trónkövetelő emléke magyar falunevekben	93
<i>K. Palló Margit</i> : Gyermek — Pizok — Süket	96
<i>Paolo Agostini</i> : Bunyó	97
<i>Kiss Lajos</i> : Mátra — Hernád	98

(1 9 5 7)

Imre Samu

(1 9 5 7 - 1 9 9 9)

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CVIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1984

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1984-BEN

Ábrahám Imre
 Ada-Winter Péter
 Agostini, Paolo
 Antal László
 Bakos Ferenc
 Békési Imre
 Benedek Nándor
 Berényi Pálné
 Bernáth Béla
 Bödey József
 Büky Béla
 Büky László
 Dániel Ágnes
 Derzsi Ottó
 Eder Zoltán
 Elekfi László
 Eltető László
 Ézsiás Erzsébet
 Fábián Pál
 Fabó Kinga
 Fehértői Katalin
 Földes Csaba
 Füredi Mihály
 Galgóczy László
 Gósy Mária
 Graf Rezső

Hajdú Mihály
 Hegedűs Rita
 Honffy Pál
 Horpács Illés
 Horváth Károly
 Jólesz László
 Juhász Dezső
 Kakuk Mátyás
 Kálmán Péter
 Kápolnai Iván
 Kerkovits Andrea
 Kiss Jenő
 Kiss Lajos
 É. Kiss Sándor
 Király Lajos
 Klaudy Kinga
 F. Kovács Ferenc
 Kovalovszky Miklós
 Lőrincze Lajos
 Martinkó András
 Mayer Klára
 Mező András
 Mészáros István
 Molnár Péter
 Novotny Júlia

Nyírkos István
 Olasz Gábor
 Ördög Ferenc
 K. Palló Margit
 Papp Ferenc
 Páris György
 Pethő Gábor Pál
 Pléh Csaba
 Róka Jolán
 Ruzsiczky Éva
 Seregy Lajos
 Süle Jenő
 Szabó József
 Szabó Zoltán
 Szemerkenyi Ágnes
 Szende Aladár
 Szili Katalin
 Takács Lajos
 Tolcsvai Nagy Gábor
 Tomory Julianna
 Tompa József
 Török Gábor
 Török Turul
 Voigt Vilmos
 Zsolnai László

A Magyar Nyelvőr 1984. évi, 108. évfolyamának tartalomjegyzéke, szó- és tárgymutatója

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Ábrahám Imre: A Győrszentmárton > Pannonhalma helynévváltoztatás valódi indítékairól</i>	493
<i>Ada-Winter Péter: A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai</i>	450
<i>Agostini, Paolo: Bunyó</i>	97
<i>Antal László: A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből III.</i>	195
<i>Bakos Ferenc: Országh László</i>	241
<i>Békési Imre: Egy magyarázó konstrukciótípus Németh László esszéiben</i>	463
<i>Benedek Nándor: Nékány adat a mai magyar nyelv szókincsének szerkezeti elemzéséhez</i>	472
<i>Berényi Pálné: Közgazdaság és szaknyelvi kommunikáció</i>	338
<i>Bernáth Béla: Köti az ebet a karóhoz — megrágja az eb a szíjat — Elveti a sulykot Csütörtököt mond, csettet vet</i>	90
<i>Bödey József: Delján bolgár trónkövetelő emléke magyar falunevekben</i>	489
<i>Büky Béla: Balázs János (szerk.): Areális nyelvészeti tanulmányok (Ismertetés)</i> ...	93
<i>Büky László: „... az a művészet, ami él van tűnve ...”</i>	498
<i>A lélek főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében</i>	174
<i>Dániel Ágnes: Hogyan terjed az ismeret?</i>	289
<i>Derzsi Ottó: A Budapesti Anyanyelvvédők Klubja rövid krónikája</i>	8
<i>Éder Zoltán: A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye</i>	248
<i>Elekfi László: Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár</i>	63
<i>Éltető László: A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai</i>	349
<i>Ézsaiás Erzsébet: A groteszk Szép Ernő drámáiban</i>	451
<i>Fábián Pál: A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról</i>	423
<i>A Magyar Nyelvőr köszönti Keresztúry Dezsőt</i>	385
<i>Fabó Kinga: A szófajváltás</i>	511
<i>Fehértői Katalin: Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek (Ismertetés)</i> ...	360
<i>Földes Csaba: Mollay Károly: Német—Magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig (Ismertetés)</i>	105
<i>Füredi Mihály: A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai</i>	502
<i>Galgóczy László: Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához</i>	454
<i>Gósy Mária: A hallás és a beszédmegértés kapcsolatáról</i>	184
<i>Graf Rezső: Édes anyanyelvünk verseny 1981-ben és 1982-ben</i>	319
<i>Hajdú Mihály: Scheiberné Bernáth Lívia: A magyarországi zsidóság személy- és családnévei (Ismertetés)</i>	250
<i>Hegedűs Rita: Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében</i> ...	379
<i>Honffy Pál: A tankönyvek nyelvezetének néhány sajátos követelménye</i>	75
<i>Horpácsi Illés: Vegyít</i>	312
<i>Horváth Károly: Csinom Palkó</i>	228
<i>Jólesz László: Csinom Palkó</i>	128
<i>Juhász Dezső: A magyar tájnevekről</i>	384
<i>Kakuk Mátyás: Bészéző helynevek a Tiszazugban</i>	232
<i>Kálmán Péter: Igeneveink használatáról</i>	269
<i>Kápolnai Iván: Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben</i> ...	153
<i>Kerkovits Andrea: Nyelvkoszorúnk szél-kaszabolta levelei</i>	383
<i>Kiss Jenő: Hol tart a finn dialektológia?</i>	49
<i>Kiss Lajos: Mátra—Hernád</i>	178
<i>Vas megye földrajzi nevei (Ismertetés)</i>	98
	102

Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek	236
É. Kiss Sándor: Sőre — Egy szerény adalék a szélhámos-sághoz	374
<i>Király Lajos:</i> Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi környezetben	162
<i>Klaudy Kinga:</i> Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában?	325
<i>F. Kovács Ferenc:</i> Weöres Sándor gyermekverseinek szerepe az óvodai nyelvművelésben	430
Mondókatanítás — torzítással	171
<i>Kovalovszky Miklós:</i> Nagy J. Béla emléke	246
<i>Lőrincze Lajos:</i> Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?	35, 273, 407
<i>Martinkó András:</i> Hogyan állít a magyar nemzet „országokat”?	370
Berzsenyi „elszört” csontjai	372
<i>Mayer Klára:</i> Összehasonlító frazeológiai vizsgálatok	23
<i>Mező András:</i> Hivatalos helységneveink gondjai	257
<i>Mészáros István:</i> Liceumi magyarnyelvtanítás a reformkorban	442
<i>Molnár Péter:</i> A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai	458
<i>Novotny Júlia:</i> Nyelvművelő cikkek sajtószemléje	108
<i>Nyírkos István:</i> A rím nyelvi szerepéről	17
<i>Olaszy Gábor:</i> A X. nemzetközi fonetikai kongresszus 1982-ben	254
<i>Ördög Ferenc:</i> Pais Dezső és a névtudomány	243
<i>K. Palló Margit:</i> Gyermekek — Piszok — Süket	96
<i>Papp Ferenc:</i> Magyar nyelvoktatás és az iskolai számítógépek	83
<i>Páris György:</i> A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai	458
<i>Pethő Gábor Pál:</i> A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gonjhajai	460
<i>Pléh Csaba:</i> Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében a magyarban	208
<i>Ruzsiczky Éva:</i> Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében (Ismertetés)	495
<i>Róka Jolán:</i> Impresszionista stílusjegyek Ignótusnak Bródy Sándor című irodalmi kritikájában	146
<i>Seregy Lajos:</i> A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gonjhajai	333
<i>Süle Jenő:</i> Nyelvművelés karhatalommal?	1
<i>Szabó József:</i> Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatтанából (Ismertetés)	505
<i>Szabó Zoltán:</i> A stílusrégtegződés vizsgálatáról	219
Talbot J. Taylor: Linguistic Theory and Structural Stilistics (Ismertetés) ...	378
<i>Szemerikényi Ágnes — Voigt Vilmos:</i> A „hatos” a magyar közmondásokban	470
<i>Szende Aladár:</i> A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai	460
Köszöntjük a kilencvenéves Péchy Blankát	511
<i>Szili Katalin:</i> Nyelvünk a külföldieknek frt nyelvkönyvekben	305
<i>Takács Lajos:</i> „Szeghatár” és társai	230
<i>Tolcsvai Nagy Gábor:</i> Gondolatok az új felső tagozatos nyelvtankönyvekről	436
<i>Tomory Julianna:</i> Az Éj monológjának mondat szerkezeti-stilisztikai elemzése ...	56
<i>Tompa József:</i> És mégis mozog a föld	31
Szintaxisunk kitagadott gyermekei?	137
<i>Török Gábor:</i> Ne tereljük mellékvágányra	127
Szókészleti angolosságok szakfordításokban	129
<i>Török Turul:</i> A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai	461
<i>Voigt Vilmos — Szemerikényi Ágnes:</i> A „hatos” a magyar közmondásokban	470
<i>Zsolnai László:</i> A linguistica oeconomica a közgazdaságtudomány szemszögéből ...	345
Nyelvművelés 1—30; 129—145; 257—272; 385—406	
Vita 31—48; 273—288; 407—429	
Íróink nyelve 49—62; 146—152; 289—304	
Nyelv és iskola 63—89; 153—173; 305—332; 430—449	
Nyelvjárásaink 174—183	
Szaknyelveink 333—348; 450—462	
A nyelvtudomány műhelyéből 184—227; 349—369; 463—494	
Szó- és szólásmagyarázatok 90—101; 228—240; 370—384	
Szemle 102—126; 495—510	
A Nyelvőr postája 127—128	
A Nyelvőr hírei 241—256; 511—512	

SZÓMUTATÓ

Ez a Mutató nem tartalmazza a következő cikkek valamennyi szavát: Galgóczy cikkéből (185) a szitokszavakat; Juhász cikkéből (232) a tájneveket; Kiss Lajos cikkéből (236), Mező cikkéből (257), Kakuk cikkéből (269) a földrajzi neveket; Ézsias cikkéből (423) a Szép Ernőre jellemző szavakat; a 451. lapon kezdődő cikkből a számfűzőgéppel kapcsolatos szavakat.

A

affekció 133
összetétel 356
altételmondat 464
anafora 208
anyatelepülés 263
assembler 451
átélő 208
átokformula 184
azonosítószám 334

B

bebalzsamozódik 469
befogadás 221
beszédaudiométer 321
beszédcselekvés 339
beszédmegértési készség 322
beszédműmondat 194
betűszó 334
blatt 424
Borzók (ag. név) 174
brachilogizmus 471
bunyó 97
bunyu (barack a fejére) 98

C

COBOL nyelv 453

Cs

Csinom Palkó 128
csoproszagyma 175
csütörtököt mond 489

D

Delján (szn.) 93
díszk 335
durmol 98
dühpirja-törölte 51

E

köti az *ebet* a karóhoz —
 megrágtá az *eb* a szíjat
 90
életes (vers) 430
életlány 473

ellentmondásosság 6
előképző 351
elszórt (csontok) 372
eltechnizálódik 460
elveti a súlykot 91
élvezetvallás 467
erratikus 132

F

fait social 199—206
fajtság 3
ferde párhuzam 351
fóbia 129
folyó határ 231
fonémagyakoriság 321
fordíthatóság 23
fordítóprogram 455
forrásolvasó 503
főnevesülés 360
főnéviigenevesülés 360
franglais 130
franka, frankó 98
frankóvilla 'szabad ég' 98
frazeologizmus 23
Füst(bement) Milán 420

G

generátorfüggvény 334
gica 'eszköz, amellyel a
 viaszt viszik rá a hímes-
 tojásra' 175
gondolkodáslélektan 18
groteszk 423

Gy

gyermek 96
Gyórszentmárton →
Pannonhalma 493

H

hallásképeség 320
hardver 335, 450
határozószavasul 368
héggyé (héggyibé) 'fölé, rá'
héggyett 'fölött, -on' 508
helyzettipológia 221
Hernád 100

hobbinyelv 461
homálygó (szem) 420
horzsolódik 463
hunglish 131
hűssé 'hűvös időben'

I

idioszinkratikus 133
igeség 362
igesejtulajdonság 362
igésülés 360
informatika 450
interface 451
intra metas 'település' 262
iramit 50
íróság 49
ivadék 372

J

játékorientált 451
játékprogram 337
jel 437

K

kalda 98
kapcsolatteremtés 8
kapu 'kapuáramkör' 335
Kapuvára, Kapuvárott
 509
karaktersorozat 453
katymaringós 176
kételytelen 466
kialkot 176
komprimáltság 463
konzisztens 132
kőharapó 50
köpések-mosta 51
kulcsszókészlet 450
kultiváció 135

L

lakókörzet 258
latinítás 461
létvers 52
 „logizál” 413
LOGO nyelv 461
lökött 410

M

magnó 176
majoritás 'művelet' 334
makrostruktúra 220
maládos 'beteg' 98
mangol 131
Mátra 98
mellékhatar 231
mia 'ezer' 98
modulo 334
multiprocesszoros 462

N

nádkúp 50
negatíváció 464
neofirthianus nyelvsci-
 ciológia 221
nominalizáció 327

Ny

nyargaló határ 232
nyelvjárássziget 179
nyerges 377

O

oldal-hatar 231
oldal-as határ 232
operacionális 133
optoelektronika 15
országokat állít 370

Ö

öndefiníció 453
önelvűség 461

P

papagájszerep 12
patrocíniumi 262
peler, peller 'böllér' 98
Persely 'öröklét' 468
piszok 97
prénations 204
presztízsjegy 181
privacy 452
programcsomag 459
programnyelv 336, 450
proverbiumszerűség 471

R

regiszter 221, ~ *kutatás*, ~
nyelvész 221, 222
reláció(jel) 334, 339
részágazás 411
rudas 376, 377

S

sáfránhagyma 176
sarok határ 231
sornyomtató 455
sőre, sőrés 374–376
sporhelt 175
stílustipológia 219
stílusváltózat 225
süket 97

Sz

számítógépprogram 453
szavasítás 364
szavasulás 365
szeg- vagy szeglethatar 230
szélhámos 376

szél-kaszabolta 49, 52
szemantizálódás 470
szinuszos (hang) 319
szociolektus 181
szófaj/jelölő 369, ~ *jelző*
 364, ~ *váltás* 360
szoftver 335, 450
szó/lotyó 420, ~ *mágia*
 430, ~ *osztály* 362
szótárforogató 503
szövegdimenzió 222
szövegfaajtaelmélet 222
szövegkoherencia 327
szulladt 420
szüle-hívó 51

T

taghatar 355
tagménikus elmélet 221
tájba ~ tájbo 'körül' 509
Tojáshímző (rag. név) 174
toldalékolhatóság 353
torzó 130
történetiség 364
„tötözik” 410
tustinta 175

V

vajon 414
vakhatar 231
váratlanság 427
variánsköteg 181
városkörnyék 257
városnyelvjárás 180
vegyít 228
vezérszempon 359
villog 'veszekedik' 271

TÁRGYMUTATÓ

- adaptáció (pl. tanyasi) 484
 agglutináció 483
 agglutináló jelleg 311
 aktuális tagolás (fordítóknak) 325
 algoritmus 83
 alliteráció 22
 anaforaértelmezés 208
 angolosságok 129
 anyanyelvi nevelés 162
 Anyanyelvvédők Klubja Budapesten 248
 Areális nyelvészeti tanulmányok (szerk. Balázs János) Bp. 1983. 498
 aszimmetria 213
 asszociáció 20
 asszonancia 19
 a tergo program 388
 azonosítás 19

 befejezettség érzékeltetése 311
 Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp. 1982., 495
 beszédcsелеkvés 359
 beszédlelektani 359
 beszédmegértés 319
 beszédteelmélet 220
 beszélő nevek 425
 betegségnevet tartalmazó kifejezések 184
 Bitnicz Lajos 442
 bokrosítás 400
 boszorkányperek 105

 Csinom Palkó 384

 dunai nyelvszövetség 499
 Durkheim 203

 egybeírás—különírás 389
 érintett szereplő a mondatban 209
 esetrendszer 359

 Faludi Ferenc 445
 felelősség a nyelvért 49
 finn dialektológia 178
 fókusz a mondatban 208
 formák és funkciók kapcsolódása 312
 fordítástechnika 330
 földrajzi név / Vas megye ~ nevei 102
 frazeológiai csoportok 25

 Gabelentz 198
 gondolatközlés / a ~ csapdái 8
 grammatika / átokformák ~-ja 185
 groteszk (Szép Ernő drámaiban) 423
 gyermekirodalom 430

 hallásmechanizmus 319
 hang/erősség 319, ~frekvencia 321, ~intenzitás 321, ~magasság 319
 helyesbítéskérés 127
 helyesírás / a ~ szabályozása 1, ~unk szabályainak új kiadása 385

 helynév / kutatás 183, ~törvény 257
 helynevek / összevonása 265, hagyományos külföldi ~ 383
 helységnév 257
 hímes tojás készítése 174
 homonimák zavara 413

 idegen szerkesztésmód, szókincs 336
 igenevek használata 153
 implicit, explicit mód 65
 impresszionista stílusjegyek 146
 infrastruktúra 331
 interakció 339—344
 interferencia 500
 ismeretterjesztés csapdái 8

 kapcsolat/fő~, al~ 463
 kétnyelvűség 63, 504
 kettős struktúra 19
 kettős alany, ~ tárgy 137
 kicsinyítő—becéző képző 478
 Kiss Jenő: A mihályi nyelvjárás mondattanából 505
 kódolás, dekódolás 9, 10
 Koerner 196
 komikum/ helyzet~, jellem~ 424
 kongresszus/ nemzetközi fonetikai ~ 254
 konstrukciótpus Németh Lászlónál 463
 közgazdasági kommunikáció 347

 langue — parole 202
 lélek Füst Milán és Karinthy Frigyes költeményeiben 289—304

 magyar/ a ~ mint idegen nyelv 63
 magyarországi latinság, németek 504
 mnemotechnika 456
 Mollay Károly: Német—magyar nyelv érintkezések a XVI. sz. végéig 502
 mondatgenerálás 362
 mondatösszetétel 465
 mondókatanítás 171—173
 munkafüzet 437
 mustrás tojások 174

 Nagy J. Béla emléke 246
 -nok, -nök formáns képző 478
 numerózítás 471

 nyelv/ idegen ~ 76, cél~, forrás~ 60, ~környezet 67, szak~ 345
 nyelvi rejtvény 414
 nyelvjárás a nevelésben 165
 nyelvjáráskutatás 505
 nyelvkönyvek 305
 nyelvművelés 164, 171, 448
 nyelvművelő cikkek sajtószemléje 108
 nyelvtan és nyelvtanítás kezdetei 75—83
 nyelvtankönyv 436
 nyelvtanulás/ formális, informális 65
 onomasztika 503

Pais Dezső és a névtudomány 243
 paradigmarendszer 349
 paroiológia ~ parömiológia 470
 páros jelleg 21
 percepció bázis 319

ragozási szótár 349
 Rájnics József 445
 reformkori líceum 442
 relevanciamegkötés 217
 rendszertani fogalomalkotás 3
 rím/ szerepe 17, kezdő-, belső-, vég- 17
 ritmus 23

Sághy Ferenc és kora 495
 Scheiberné Bernáth Lívia: A magyarországi
 zsidóság személy- és családnevei 379
 stílus 219

szaknyelvi kommunikáció 338
 számítógép az iskolában 83–89, 333
 a számítógép nyelve 450
 személyiségformálás 449
 szerkezet/ felszíni ~, mély ~ 208
 szimmetria 209
 szitkokat tartalmazó kifejezések 184
 szó/ élő, idejétmúlt, új szavak 400
 szóbeliség visszaszorulása 324
 szófajelmélet 360
 szókincsünk szerkezeti elemzése 477
 szórend/ objektív, szubjektív ~ 326
 szövegmutató szótár 477
 szövegegység 467
 szubsztrátumvonatkötés 500
 szuffixumok 312

-t, -tt igenév állítmányi használatban 31 – 35

táji hangszínárnyalat 170
 Talbot J. Taylor: Linguistic Theory and
 Structural Stilistics 378
 tankönyveink problémái 313–319
 téma – réma 314, 326
 theme-proper és rheme-proper 326
 tervtanulmány 1
 tételmondat 470
 tipológia/ cotextuális ~ 220, szöveg ~ 220
 Tiszaamarti Antal 420
 topic 211
 topic – focus 326
 topic – comment 214
 töltő nyelv 273
 univerzálé/ nyelvi ~ 360–361

-va/-ve + van 31–35
 -va/-ve és -t/-tt vitáról 35, 273, 407
 való, levő használata jelzői értékű határozó
 után 160
 változatképződés 471
 verbális kommunikáció igénye 339
 verselemzés 50, 56
 verseny/ Édes anyanyelvünk ~ 1981-ben
 és 1982-ben
 Viharsarok 269
 viták az új helyesírási szabályzatról 387
 viszonyfajta 467
 visszaütülés 328

Weöres Sándor gyermekversei 430

zárt é 163, 165–167, 356

Összeállította: P. Balázs János

MAGYAR NYELVŐR

108. ÉVFOLYAM * 1984. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Nyelvművelés karhatalommal?

(Egy hozzászólás ürügyén)

I. A sajtóból, írásbeli és szóbeli közlésekből már jó ideje ismeretes, hogy napirendre került helyesírásunk újabb szabályozása. Az idegesebb természetű olvasó sokszor már „allergiás” lesz az *újabb* jelző hallatára, nem minden ok nélkül, hiszen az utóbbi időben az élet minden területén egyre sűrűbben találkozunk vele, és ami sok esetben valóban nyugtalanító, az *újabb* egyre inkább ’rosszabbat’ jelent.

Témánk esetében szerencsére nem ez a helyzet. Nyelvünk fejlődése, nyelvszokásaink alakulása egyike a legkonzervatívabb jelenségeknek. Jóformán századoknak kell elmúlnia ahhoz, hogy jelentős, feltűnő változásokat észlelhessünk, olyan méretű változás pedig, mint pl. a nyelvújítás, majdnem a fehér holló ritkaságával vetekszik. Ami közelebbről helyesírásunkat illeti, elfogadható általánosítással egy emberöltő (25—35 év) nagyságú időtartamban jelölhetjük meg azt a korszakot, amely alatt nyelvfejlődésünk folyamán annyi tapasztalati anyag gyülemlik fel, hogy már elkerülhetetlennek látszik érvényben levő helyesírásunk felülvizsgálata.

Két legutóbbi akadémiai helyesírási szabályzatunk kiadása között (1922. és 1954.) nagyjából annyi idő telt el, amennyi 1954-től napjainkig, s ha ehhez hozzávesszük korunk tudományos-műszaki kultúrájának robbanásszerű fejlődését, akkor valóban megérettnek mondhatjuk az időt egy újabb szabályozásra. Ennek a munkának vagyunk tanúi, többen részesei is jelenleg, a munka természetrajzához pedig hadd emeljek ki csak két jellemvonást: a k o l l e k t i v i t á s t és a d e m o k r a t i z m u s t. Az előbbit nem kell bővebben magyaráznom, az utóbbit igen, mivel a Helyesírási Bizottságnak egy eddigelé nem vagy kevéssé alkalmazott munkamódszeréről van szó. A bizottság ugyanis azt a gyakorlatot vezette be, hogy a szabályzat egy-egy elkülönült témakörének átvizsgálását a jelen követelményei szerint egy-egy, lehetőleg külső munkatársra bízva tervtanulmány formájában, az elkészült tanulmányt a bizottság megvitatja, majd a szabályzat tervezett szövegét javaslat formájában nyomtatásban közléseszi ismertetés, főleg észrevételek, hozzászólások megtétele céljából. Ezek figyelembevételével dönt a bizottság a végleges szövegről.

A külön- és egybeírás kérdésköre valóban talán legvitatottabb, legingoványosabb területe helyesírásunknak, nem csoda tehát, hogy nem akadt rá külső vállalkozó, így a bizottság társelnöke, Fábián Pál maga volt kénytelen vállalni a hálásnak és könnyűnek egyáltalán nem mondható feladatot; ahogy ő maga is megállapította, „a téma annyira ágas-bogas, a vélemények annyira szétágazók, hogy egy terjedelmes bölcsészdoktori értekezés is kikerekedne belőle”.

A Helyesírási Bizottság számára készített előterjesztését „A különírás és egybeírás” címen A Magyar Nyelvőrben is közzétette az 1980-as évfolyamának 2. számában azzal a kéréssel, hogy az olvasók is járuljanak hozzá véleményeikkel a végleges szabályzati szöveg kialakításához. Jókora késéssel a Nyelvőr múlt évi április–júniusi 2. számában olvashattunk egy hozzászólást Török Gábor tollából.

Az alábbiakban Török Gábor cikkéhez óhajtok néhány megjegyzést tenni. Foglalkozásom szerint (nyelvi-lexikográfiai szerkesztő, Akadémiai Kiadó, lexikonosztály) olyan munkaterületen dolgozom, ahol helyesírási, nyelvhelyességi kérdésekben a tisztánlátás nemcsak elengedhetetlen elvi követelmény, hanem igen gyakorlati feladat is, hiszen naponta szinte hihetetlen tömegével találkozunk a talányos nyelvi problémáknak, melyek megoldásában igyekszünk a legkényesebb igényeknek is megfelelni, mégpedig abban a tudatban, hogy — könyvkiadásról lévén szó — megoldásainknak maradandó nyoma lesz kiadványainkban.

Mindenekelőtt elengedhetetlennek érzem néhány elvi kérdés tisztázását már most az elején is, majd később helyenként a részletes tárgyalás során.

Különírásról és egybeírásról lévén szó, igen tanulságos lehet egy kis nyelvi összehasonlítás. Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes nyelvek milyen mértékben egybeírók, illetve különírók, akkor két ellentétes pólust állíthatunk fel. A túlzottan különíró nyelvek jellegzetes képviselőjeként az angol nyelv áll az egyik póluson, a túlzottan egybeíró másik póluson a német, esetleg a kevésbé ismertek közül pl. az ugyancsak erősen összerakó szanszkrit. A mi nyelvünk valahol középtájon helyezkedik el, legalábbis ha szókincsünket statisztikus szemlélettel vizsgáljuk. Az angol nyelv szintaktikai kötetlenségét sokan hajlamosak a maga egészében előnyös tulajdonságnak felfogni; ha a született angolok, továbbá a grammatika könnyebb megtanulhatósága szempontjából nézzük a kérdést, talán igaz is. Kényesebb, bonyolultabb fogalmak értelmezésekor azonban már gyakran nehézségek támadnak, és ezt nemcsak a fordítók, különösen a műfordítók érzik, hanem maguk az angolok is. Ezért nem meglepő egyeseknek az a megfigyelése, hogy az angol nyelvhasználatban újabban erősödő tendencia figyelhető meg az egybeírás irányában.

A különírás és egybeírás nem alkalmi jellegű jellemvonása nyelvünknek, ezért ennek megítélésében nem elég csak azt szemlélnünk, hogy mondjuk egy grafikus ábrázolásban hol helyezkedünk el más nyelvekkel összehasonlítva. Ennél sokkal fontosabb az, hogy szókapcsolataink írásának ezen gyakorlata igen fontos értelemmeghatározó, értelemmegkülönböztető funkciót tölt be, vagyis nemcsak szintaktikai, hanem igen jelentős szemantikai mozzanatai is vannak. Sőt ezen túlmenően — ha tekintetbe vesszük, hogy a szembetűnő jelentésváltozáson kívül milyen finom jelentésárnyalatok kifejezésére is alkalmas — még stilisztikai eszközként is értékelnünk kell.

Mindebből arra következtethetünk, hogy szókapcsolataink írásmódja is erősen függvénye annak, mennyire szoros a kapcsolat az egyes alkotóelemek között. És bár az összetett szavak alkotásának nyelvtani törvényszerűségei jól felismerhetők és magyarázhatók, a jelentésbeli változás és ingadozás folytán különírás és egybeírás között nem mindig vonható éles határ, arról nem is beszélve, hogy a különböző nyelvtani konstrukciós változások során (ragozás, továbbképzés, toldalékolás) a kétféle írásforma ingadozik, sőt egymásba is átmelegy.

Nyelvünknek az egybeírásban, mégpedig a sokszor bizarrnak látszó egybeírásban hallatlanul finom árnyaló- és gazdag jelentéstartalmat kifejező képessége realizálódik. Néha az összetételek igen bonyolult gondolati s egyben grammatikai kapcsolatot fejeznek ki. Figyeljünk csak az alábbi példákra: *halálsápadt, karóra, kérészélet, borvirág*; az újabb keletkezésű fogalmaink közül: *csomagterv, hangulatvilágítás*; a magfizikában: *alagút-effektus*; a paleozoológiában: *katasztrófaelmélet*; a csillagászatban: *feketelyuk*; az orvostudományban *békareakció* (a terhességvizsgálatban); stb.

De ne szaladjunk ennyire előre, inkább vegyünk szemügyre néhány fontosabb, alapvető mozzanatot. A külön- és egybeírás szabályait helyesírási szabályzatunk megfelelő passzusa tartalmazza, az előfordulható egyes eseteket pontról pontra ismerteti, magyarázza. Nekünk most nem feladatunk, hogy ezeket sorra vegyük és valamiféle póthelyesírási összeállításba fogjunk, ehelyett néhány olyan jelentős tényre kell rámutatnunk, amelyek igen tanulságosak, és főleg mert jelenlegi vitánk is ezek körül forog.

Vágjunk mindjárt az elevenébe: ha valaki azt kérdezné tőlem, hogy a nyelvfejlődési tendenciát melyik irányba mutatónak látom inkább, a külön- vagy az egybeírás felé-e, akkor a leghatározottabban azt felelem: a z e g y b e í r á s i r á n y á b a. Hogy ez mennyire indokolt, továbbá, hogy korlátozható-e vagy sem, erről még lesz szó. Egyelőre maradjunk a ténynél, ellenben vizsgáljuk meg, milyen okok, tényezők váltják ki szókapcsolataink gyorsuló ütemű egybetapadását. Legelső és legfontosabb a már említett j e l e n t é s v á l t o z á s, a j e l e n t é s á t v i t e l. Ez nem függhet a tetszésüinktől vagy nem-tetszésüinktől, egyszerűen tudomásul kell vennünk, hogy sok esetben komoly értelmezési, megérthetési nehézséget, enyhébb esetben értelmi zavart okozna, ha ez az írásmódban is nem jutna kifejezésre. Igen fontos továbbá és a gyakorlatban talán legtöbbször érvényesülő ok az egybeírásra a f a j t a s á g, a t í p u s, a k a t e g o r i z á l ó d á s nyilvánvalóvá tételére irányuló törekvés az íráskép kialakításában. Az e körbe tartozó jelenségek természetesen inkább a szaknyelvi gyakorlatban mutatkoznak elsősorban: ipar, kereskedelem, mezőgazdaság, technológia, egyes szaktudományok.

Gazdag lelőhelyei az egybetapadásnak továbbá azok a szaktudományok, amelyekben a r e n d s z e r t a n i f o g a l o m a l k o t á s n a k, a fajtajelleg kidomborításának érzékeltetésére nyílik tág lehetőség (*keresztesvirágúak, izeltlábrúak, hengeresférgék, tépőfog, fedőszárny, vízibolha, kékvércse, zöldmoszat, szárazanyag, hidegalakítás, hallószerv, látóideg, sugárterápia, járókötés* stb.).

Íde sorolhatunk ezenkívül olyan kifejezéseket, amelyek valamilyen s z a b v á n y j e l l e g ű fogalomkörbe tartoznak: találmányok, szabadalmak elnevezései, márka-, illetve fantázianevek, reklámszavak, filmcímek stb. Tapasztalat szerint ezek igen hajlamosak az egyébként indokolatlan és szükségtelen egybeírásra. Végül, de nem utolsósorban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szóhasználat, az öntörvényű n y e l v i h a g y o m á n y evidenciáját sem, hiszen ezen alapszik helyesírásunk egyik legéletesebb és éppen ezért szilárdan érvényesülő alapelve, a h a g y o m á n y o s í r á s m ó d; többek között ennek a teljes elhanyagolására hajlamos Török Gábor is. Anyanyelvünknek igen hatékony a h a g y o m á n y ő r z ő e r e j e, nehezen tudok elképzelni olyan helyesírót, aki ennek valóságát végül is ne volna kénytelen elfogadni. Egyébként ne feledjük el megemlíteni, hogy a hagyományos írásmód fogalomkörébe sorolható az a n y a g n e v e k k e l, a s z í n e k k e l kapcsolatos kifejezéseink többsége, sok esetben talán még számneveink is.

Mielőtt tovább gombolyítanánk gondolatmenetünk fonalát, lássunk néhány példát eddig említett elveink jobb megvilágítására. Induljunk ki egy egyszerű minőségjelzős (anyagnévi) szókapcsolatból: *szalma fedél—szalmatető—szalmazsák—szalmaözvegy*. Példánk első, még különírt formája jól mutatja a kapcsolat lazaságát, ideiglenes, egyedi, alkalmi jellegét. Ha viszont tüzetesebben megfigyeljük az egybetapadt szóalakok sorát, igen szemléletesen nyomon követhető az egybeírás jelentésbeli kohéziójának fokozatos, szinte grafikusan ábrázolható erősödése. A *szalmatető* jelentése még szó szerinti: 'szalmából készült tető', ám szembetűnő az állandósultság ténye, s ami már fontosabb, némi ipari beütéssel megjelenik a fajtaság, a kategorizálódás kifejeződése. A *szalmazsák*-ban a fajtaság mellett már némi jelentésváltozást is látunk: a zsák nem szalma, ellenben szalmával töltött zsákról, egyfajta ágszerkezetről van szó. Az utolsó variánsban a jelentésátvitel teljes, méghozzá igen erőteljes, frappáns formában. A *szalmaözvegy* annyira megcsontosodott, önállósodott, elkülönült közekeletű fogalmat jelöl, hogy kurtított formájában is kifejező: *szalma vagyok* (a *gyorsvonal* mintájára: megjött az esti *gyors*).

Előttünk áll egy problémátlanul látszó másik jelzős szókapcsolat: *tiszta szoba*. Mi van ebben különös? Kitakarított, tisztán tartott helyiségről van szó, ennyi az egész. Valóban, de csak azok számára, akik nem járatosak a néprajzban, és így nem találkoztak a *tisztaszoba* fogalmával. A régi paraszti építkezésben a jobb módú családok lakóházának egyik helyiségét nevezték így, jelentéstartalmában nem is a *tisztaság* volt a döntő, hanem az, hogy nem laktak, vagyis vendégvárásra tartották készenlétben. Ma vendégszobának neveznénk, az eredeti megnevezés a mindennapi nyelvhasználatban elavultnak, sőt kihaltak tekinthető, ám a néprajztudomány ismeri, egyöntetűen egybeírja, tehát merő tudománytalanság volna harcolni az utólagos szétválasztásáért.

Az egybeírási tendencia — tetszik, nem tetszik — bizony napjainkig igen erősen él. Tanulságos példa erre egyik újabb szókinésbeli képződményünk, a *csúszópénz*. Ez a fogalom számunkra jelen esetben nem morális jelentéstartalmánál fogva érdekes, hiszen egy kis jóindulattal akár *célprémium*-nak is értelmezhetnénk, hanem azért, mert azon kivételes példák közé tartozik, amelyek már születésük pillanatától fogva egybeírt formában jelentek meg. Nincs adatom arra, hogy valaha is *csúszó pénz* alakban élt volna, még ha el is lehet rajta csúszni. Hasonló a helyzet az atomfizikának egy ma már általánosan használt fogalmával, a *hasadóanyag*-gal. Igaz, hogy ez a kifejezés eredetileg valóban különírva volt járatos, de megfigyeléseim szerint igen hamar egybetapadt, jó példajaként a korai jelentésbeszűkülésnek, mert noha természetesen a ruhaszövet is lehet *hasadó anyag*, különösen ha hitványabb, de a különírt szerkezetben kifejezésre jut a fogalom egyediségének ténye, alkalmi volta.

Sorolni lehetne szinte a végtetekig a hasonló eseteket, hirtelenében még megemlítem a fizikában jelenleg még ingadozó *szilárd test* — *szilárdtest* fogalmat (döntően már az egybeírás érvényesül), továbbá a hétköznapi *szabad idő* — *szabadidő* váltakozó írásformákat (feltűnően itt is az utóbbi javára, vö. ÉrtSz.). De más feladatunk is van még. Az eddig elmondottak alapján ugyan bizvást hihetjük, hogy Török Gábor megállapításainak, ellenvetéseinek jó része máris summásan megdőlt vagy legalábbis megfelelő megvilágításba került. Egyes főbb pontokkal azonban külön is foglalkoznunk kell.

Igen tanulságos és fontos a kifogásolt *emberszámba* vesz egybeírt forma. Itt a *-számba* utótag szó szerkezeti viszonya a döntő. Ebben az esetben nem határozószóról, nem is névutóról van szó, hanem *határozóragról*:

emberszámba, ritkaságszámba, kitüntetésszámba, legényszámba, jutalomszámba stb. Érdekes a jelentésbeli funkciója. Ha tüzetesebben megfigyeljük az egyes példákat, kisebb-nagyobb mértékű *d e m i n u t í v*, azaz csökkentő, mérséklő hatása érvényesül. *Legényszámba* vesz: még nem éppen legény, talán még inkább csak gyerek, de elfogadható, elcsúszik akár legénynek is. *Jutalomszámba* vesz: egy kis jóakarattal jutalomnak is tekinthetjük. Egyértelműen így használták íróink Jókaitól vagy talán korábbról kezdve Mikszáthon, Salamon Ferencen át napjainkig. Hasonló a helyzet a *hétszám, mázsaszám*, illetve teljesebb formában *hétszámra, mázsaszámra* esetében is, de a kicsinyítő jelleg nélkül. A különírás itt még szóba se jöhet.

Másik fontos pont az *a n y a g n e v e k* írása, használatosabb szókincsünk igen tekintélyes tartománya. A helyesírási előterjesztésben érzésem szerint a kelleténél kissé szűkszavúbb elintézészt kapott ez a nagyon lényeges kérdéskör. Szokásomtól és természetemtől eltérően most egy kicsit Arany János álláspontjára helyezkedem: Nincsen az igazság sem egy, sem más részen... Tüzetes vizsgálatot ugyan nem végeztem, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha kimondjuk: anyagneveink írásában az eredeti alapelv a *k ü l ö n í r á s*. Petőfi ismert költeményében még „*izzó vas trónon* égeték meg” Dózsa Györgyöt, régi írásokban találjuk például a *vas béklyó* formát. Bármily furcsa is, a nyelv szokás — különösen az iparosodás előretörésével — azt eredményezte (Török Gábor szerint talán eléggé el nem ítélt módon), hogy anyagnévi jelzős szerkezetünk túlnyomó többségét ma már egybeírjuk: *agyagkorsó aranygyűrű, ezüstóra, kőbalt, rézdrót, vasszék* stb. Ennek magyarázatául a rövidség (anyagneveink között igen sok az egy szótagos!), egyszerűség, gyakoriság, az ipari, kereskedelmi szóhasználat térhódítása és sok egyéb, fentebb már ismertetett tényező alakító hatására szoktunk hivatkozni.

Úgy gondolom mégis, hogy nem mondhatjuk ki az egybeírás kizárólagos elvét még akkor sem, ha egyszerű (azaz nem összetett) szavas szerkezetekről van szó. Ilyenkor viszont a különírás indoklására a hosszadalmasság, szokatlanság, a ritkaság, nehézkesség, idegenség, merőben újdonság stb. motiváló szerepe jut szóhoz. Én tehát továbbra se írnám egybe az *aluminium edény*, a *platina tégl* kifejezéseken kívül (nem pedig túl!) több mást sem: *alabástrom szelence, beton foglalat, bitumen burkolat, csokoládé bakancs, azbeszt zsinór, kátrány bevonat, germánium dióda, ópium cigaretta, tropikál öltöny, porcelán szigetelő, porcelán tál, porcelán pipa* (e két utóbbit a képzőművészeti szaknyelv következetesen különírja!), stb. stb.

Végképp nem tudom viszont szívembe zárni Török Gábornak az egykori jutasi őrmesterek szellemében fogant javaslatát sem („vagy mindent így, vagy mindent úgy; fő, hogy »elváloglag« legyen!”): írjunk mindent külön, természetesen visszamenőleg is: *bőr kabát, kő fal, réz üst* és egyebek. Ezek szerint hozzáfoghatnánk akár dalaink átírásához is:

Fa villa, fa kanál, fa tányér,
Meghalok a, meghalok a babámér.

Az anyagnévi helyesírás vonatkozó szabályának záró részét viszont így fogalmaznám meg: Az anyagnévi jelzős szerkezeteket minden olyan esetben különírjuk, amikor a tagok bármelyike összetett szó: (a közölt példák jók).

Fennakad Török Gábor a melléknévi névutós szerkezetek írásmódján is. Szerencsére kevés ezeknek a száma, ha mindegyik kivételes vagy akár ellent-

mondásos lenne is, játszva megjegyezhető az egész állomány. Közülük a *föld alatti* — *földalatti* változat a legismertebb. Él a különírt alapforma: *föld alatti* munkahely, valójában ez a ritkább, gyakoribb az egybetapadt alak kétféle szótani és jelentéstani elkülönüléssel; az egyik főnevesedetrövidüléssel *földalatti* (a föld alatti vasútból), a másik jelentésátvitellel jelzői funkcióban megmaradva *földalatti mozgalom*. Ez utóbbi változatban a jelentésátvitel mellett igen jelentős ellentmondásosság is kifejeződik, ezt félreértés nélkül szerintem csak az egybeírt forma oldja fel. Ugyanis a titkos mozgalmakat tapasztalat szerint többször szervezik manzárdszobában, mint a föld alatt. A főneves variáns mintájára keletkeztek a *földnélküli*, *munkánélküli* stb. alakok, az utóbbinál se moshatjuk el a *munka nélküli jövedelem* és a *munkánélküli-segély* közötti különbséget.

Hasonló a helyzet a melléknévi igeneves vagy az egyszerű melléknéves előtagú kifejezésekkel is. Ilyen képződmény rengeteg alakult ki a nyelvhasználat folyamán az előzőekben bőven ismertetett határozmányok alapján. A *mozgóposta* egy szolgáltatásfajta, akkor is *mozgó*, ha áll az állomáson; a *mozgójárőr* szolgálati beosztás, státusz, akkor is az, ha történetesen alszik; az *éjjeliedényt* nappal is lehet használni, az *asztalosmester* széket is csinál, a *bádogosmunka* nem bádogból készült munkát is jelent. Ezeket az alakzatokat nem a túlbuzgó nyelvészek ötlötték ki, a hosszú használat ötvözte egybe, badarság lenne a szétválasztásukért kardot rántani.

Hogy nyelvünkben milyen erőteljes a törekvés az egybeírásra, ezt többek között néhány idegen szó meghonosodásának módjával is igazolhatjuk: *páternoszter* (pater noster), *gumiarábikum* (gummi arabicum), *aszúr* (à jour), *otkolon* (eau de Cologne), *meakulpázik* (mea culpa), *színekúra* (sine cura) stb. Itt van az alkalom viszont tett ígéretünk beváltására, vagyis annak leszögezésére, hogy a határtalan, mindent elárasztó egybeírási tendencia igenis káros, ám korlátozható, befolyásolható. Az egészségtelen folyamat már a húszas-harmincas években észrevehető volt, ezért szabályzatunk 1954-es kiadásának készítői néhány indokolatlanul egybeírt formát céltudatosan igen helyesen különválasztottak. Ez a feladat most is fennáll, a helyesírás szabályozói érzik is ezt, maga Fábián Pál is többször utal erre a szóban forgó előterjesztésében és másutt is.

Elmarasztalásban részesül a többszörös összetételek szabályozása is, közelebbről a szótagszámlálásra alapított gyakorlat. Az ilyen merev, mechanisztikus szabályok valóban ellenkeznek helyesírási, nyelvművelői szemléletünkkel, szerencsére ezen kívül csak egyet alkalmazunk még a kétezernél nagyobb számok szavakkal való írásában. A cél mindkét területen tulajdonképpen egy: valahol bármi módon is határt kellett szabni, meggátolni az elviselhetetlenül hosszadalmas összetételek keletkezését. Meg kell jegyeznem, hogy én a magam gyakorlatában bizonyos rugalmasságot követek (nem ártana erre utalni a szabályzatban is!), ugyanis előfordulhat, hogy egyes összetételeket valamely különleges szempontból és helyzetekben hat szótagon alul is kötőjelezünk (pl. *alagút-effektus*, *alvás-zavar*), máskor meg nem olyan főbenjáró vétség, ha egy kicsit túllépjük (pl. *állatorvostudomány*). Nyelvművelőink közül Kovalovszky Miklós és Grétsy László emelnek szót leginkább az általuk szellemesen „szószörnnyetegeknek” nevezett összetételek alkotása ellen. Török Gábor a kötőjelezést legszívesebben az íróra bízna. Arany János vagy Kosztolányi és Babits korában ennek lehetett volna némi esélye, de ma? Váltunk inkább témát!

2. Mostanában egyre többen felhánytorgatják, hogy helyesírásunk túl van szabályozva, igen sok és bonyolult a szabály, rengeteg a kivétel, s ezért nehezen tanítható, megtanulhatatlan. Török Gábor jó néhány példát mutat be helyesírási ismereteink hihetetlenül alacsony voltára. Felhozott példái kétségbe ejtőek, orcapirulás nélkül nem lehet szemlélni őket. Csak egy a hiba: nem a helyesírási szabályok taníthatatlansága mellett bizonyítanak, hanem az iskolai oktatás ellen szólnak. Hadd toldjam meg most én is Török Gábor listáját néhány ténnyel. Iskolás fiam egy alkalommal hazahozott egy magyar dolgozatot, csak három hiba volt benne, de mind a hármat a tanár ejtette, a jót kijavította rosszra! Tudunk olyan esetről, hogy felsőoktatási intézmény magyar tanszékén az egyik oktató „suk-sük” nyelven beszél. Évekkel ezelőtt történt, nagy sajtóbotrány is lett belőle, hogy az egyik irodalmi tankönyvben a Toldi estéje *ly*-nal volt írva, a könyv számos kiadást megért, de a jó öreg Toldi továbbra is folyamatosan adta „estélyeit”. Tudok olyan tanárról, aki „vaktyúkmód-szerrel” tanítja az egyenleteket, s ez a tanerő időközben fölfelé „bukott” — főiskolára!

Bárczi Géza egyik írásában keserűen állapította meg, hogy „iskoláink sokat szenvednek a sok reformtól”. Anyanyelvi oktatásunkban az erőltetett, egyoldalú kitaláltató szóképtanítás csapást mért az alapvető grammatikai ismeretek megszerzésére, ehhez hasonlóan a szélsőségesen a halmazok fogalmára épített oktatási módszer a matematikában nem számolni-számítani tudásra tanít meg, hanem rejtvények megfejtésére. Mintha az iskola nem is az alapvető elemi ismeretek elsajátíttatására törekednék, hanem a Füles számára akarna nevelni buzgó olvasókat. Pedig az élet nem találós kérdések megfejtését várja fiainktól, hanem feladatok megoldását!

A helyesírási szabályzat nem tankönyv, nem arra készül, hogy szőröstől-bőröstől bemagoljuk vagy bemagoltassuk, nem az a feladata, hogy mindenre ráhúzzható, szinte már-már automatikusan működő sémákat dolgozzon ki, hanem hogy egy adott nyelvi állapot tükrözésével, a folyamatos nyelvi hagyományokból kiindulva olyan alapelveket és szabályokat fogalmazzon meg, amelyek alapjai lehetnek egy egészséges és színvonalas helyesírási kultúra kialakulásának. A lehetőség határáig teremtsen egységet és következetességet, okosan megválasztott példáival neveljen készséget az analógias gondolkodásra, vagyis hogy a nem szabályozott esetekben magunk is meg tudjuk találni a helyes megoldást.

Helyesírási szabályaink mindamellettt megtanulhatók, meg is taníthatók, és el is kell sajátítani belőlük valamennyit mindenkinek, mégpedig a maga képzettségének, műveltségének megfelelő szinten, továbbá igényeinek, szükségleteinek egyéni mértékéhez igazodva. Ez a mérték sok esetben lehet csak egy szerény „iskolai minimum”, lehet aztán ennél sokkal magasabb aszerint, hogy ki milyen szinten áll a társadalmi munkamegosztásban. Sajnos napjainkban a bajok egyre inkább a minimumoknál kezdődnek. Ezen múlik minden, és nem azon, hogy történetesen ki hogyan írja a *platinatégely*-t vagy a *csihi-puhi*-t. A közlekedési szabályokat is meg kell tanulni, de ha mégis nem tudunk közlekedni, ne fogjuk azt az útjelző táblára!

3. Manapság gyakorta találkozunk olyan követelésekkel, hogy — megint csak a megtanulhatatlanságra hivatkozva — nagymértékben egyszerűsítsük a helyesírást, töröljük el a *j* és *ly* közötti különbséget, sőt szélsőséggént szüntessük meg a magánhangzók hosszúságának jelölését, mint ahogy pár éve egy az Élet

és Irodalomban megjelent cikkben olvashattuk az írógépek betűparkjával kapcsolatos vita során. A helyesírásban messzemenően egységesítsünk, következőképpen a kivételek számát a minimálisra csökkentjük. Az ilyen követelésekkel előállók úgy gondolják, hogy a helyesírás szabályozása, sőt szélesebb értelemben az egész nyelvművelés afféle rendészeti feladat, erőszakos rendcsináló tevékenység. Török Gábor is hajlamos arra, hogy valami zord nyelvi diktatúrát vezessünk be, parancsuralmi rendszert, adminisztratív szigorral véghezvitt uniformizálást. Karhatalmi önkénnyel dobjuk el egyes elveinket, vonjunk össze vagy szüntessünk meg szabályokat, hiszen azok úgylát csak a bosszantásunkra készültek.

Éppen ezért hozzászólásának nem annyira az egyes konkrét megállapításai váltják ki ellenérzésemet, hiszen bennük itt-ott megcsillan olyan elem is, amely ha elfogadásra nem is, de továbbgondolásra alkalmas, hanem írásának egész hangvétele, felpaprikázott indulata, ingerültsége, mely alkalmas arra, hogy egész helyesírási rendszerünk hitelének aláásása irányában törjön utat. Mintha az összeomlás küszöbén állna helyesírásunk ügye, mert azt alighanem csupa sarlatán, botcsinálta nyelvész intézi. Nem kételkedem abban, hogy higgadtabb körülmények közepette ennél többre, jobbra tellett volna Török Gábortól. Most azonban rossz látási viszonyok között határozatlan céltáblára célzott, puskája viszont ezúttal alaposan félrehordott. Kitémadása azért így se maradt haszon nélkül, valamire jó volt, legalábbis arra, hogy alkalmat adott idevágó gondolataink átfogóbb kifejtésére.

Süle Jenő

Hogyan terjed az ismeret?

(A gondolatközlés és kapcsolatteremtés csapdái)

1. A tudományos és technikai forradalom korában magától értetődik, hogy népszerű műfajjá vált az ismeretterjesztő szöveg. Célja, hogy valamilyen, az adott szűkebb szakterület elméleti, illetve gyakorlati művelői körében már ismert kutatás és/vagy kísérlet eredményeit, módszereit közvetítse a szakterület iránt érdeklődő, de nem szakmabeli címzett részére.¹ Szerzője azért alkotja meg, hogy feltételezhető címzettjének tudását bővítse vele; mégsem arra törekszik, hogy olvasója a mondanivalót elsajátítsa, csupán arra, hogy értelmi-megismerő tevékenységét az összefüggések megértetésére mozgósítsa.

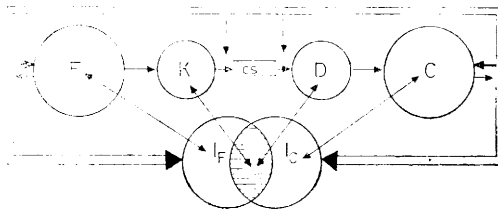
Különbözik a szaktudományos és az oktató célú (didaktikus) szövegektől, amelyek szerkesztésmódját a (szabatos) meghatározások, a részletező induktív vagy deduktív eljárások jellemzik. Írójuk rendszerint a lazább logikai kapcsolódásokkal is kifejezhető térbeli vagy időbeli leíráshoz folyamodik. Csakhogy ez még egymagában nem biztosítja azt, hogy a szövegezés kialakítsa és folyamatosan fenntartsa a feladó (a szerző) és a címzett (a feltételezett olvasó) közti interperszonális kapcsolatot.

¹ A téma időszerűségét mutatja, hogy egy francia nyelvészeti folyóirat, a *Langue française* 1982. februári (53.) számát teljes egészében a tudományos ismeretterjesztés tárgykörének szentelte. Az ismeretterjesztő szöveg meghatározásakor a folyóirat egyik cikkírója elemzésére támaszkodtam (Authier, J.: *La mise en scène de la communication dans des discours de vulgarisation scientifique*, 34. o.).

A feladónak ugyanis nincs tudomása arról — és a műfaj sajátosságából következően nem is lehet pontos tudomása róla, hogy címzettjei milyen mélységben ismerik az adott szakterület fogalom- és kifejezésvilágát. És mert a szerző az ebből a hiányból származó kommunikációs zavarokkal ritkán számol, erőfeszítése általában abban merül ki, hogy magát a leírást tegye követhetővé, függetlenül attól, hogy a címzett tudja-e vagy nem, mire vonatkoznak a nyelvi kifejezés folyamán használt szók, szócsoporthok. Márpedig az értelemre ható gondolatközlés sikerességének szükséges (bár nem elégséges) feltétele, hogy a címzett meg tudja ragadni a közlésbe beillesztett fogalmak, fogalmi összefüggések tartalmát. (Nincs tudomásom arról, írt-e valaha olvasó olyan levelet, amelyben feltárja, hogy valamilyen ismeretterjesztő cikket nem értett meg, vagy csak hézagosan sikerült mondanivalóját megragadnia.)

Az érzelmekre, a hangulatra (is) ható szövegek befogadását támogatják az üzenet által felidézett képzetek. Személyközi kapcsolat akkor is kialakulhat, amikor csöndöt mond az értelmi megismerés. Nem értjük, de megértjük, mit fejez ki Arany János a Szent-Iván-éji álom II. felvonásának II. színében, amikor ezt írja: Philoméla dalabáj / Zengje lágyan: lullabáj, / Lulla, lulla, lullabáj, / Semmi bí / Semmi báj / Asszonyunkra itt ne szállj, / Jó'szakát, lullabáj. De mit ért az olvasó Wolfgang Paulinak ebből a mondatából: „A szimmetria osztódása és redukciója; íme az anyag lényege!” — ha nem tudja, mire vonatkoznak most és itt a *szimmetria*, az *osztódás*, a *redukció* és az *anyag* szók? (Heisenberg: A rész és az egész. Budapest, 1975, 301).

2. Az 1. ábrán a feladó és a címzett között létesülő sikeres kapcsolat kialakulásának és folyamatos fenntartásának sematikus rajza látható.²

1. ábra

A bal szélső kör a feladót jelöli (F); a jobb szélső a címzett(ek)et (C). A közlési szándék csak akkor válik üzenetté, ha a feladó mondanivalóját jelekké alakítja, azaz ha kódolja. Ezt a mozzanatot jelöli a balról második kör (K). A kódolt üzenet a címzethez valamilyen, a továbbításra alkalmas hang- és / vagy fényjeleket rögzítő csatornán keresztül jut el. Ezt szemlélteti a CS-jelű két párhuzamos egyenes. A címzett az üzenetet akkor tudja értelmezni, tudattartalommal átalakítani, ha a kódolt jelekhez hozzá tud rendelni (mind előre- mind visszaható érvénnyel) értelmi-megismerő tartalmakat és/vagy érzelmi-hangulati értékeket.

A nyelvileg megformált üzenet dekódolása (D) nem pusztán azt jelenti, hogy a címzett az egymást követő szavakhoz bizonyos állandó tartalmú és értékű jelentéseket rendel hozzá. A címzett akkor kerül kapcsolatba a feladóval, ha a nyelvi megjelenítés

² A sematikus rajz megszerkesztéséhez segítségül vettem a kommunikációs folyamatot modelláló többféle ábrázolást is, különösen Hennig, J.—Huth, L.: Kommunikation als Problem der Linguistik (Göttingen, 1975.) c. könyvének a 86. és 111. oldalon található rajzát.

esetlegességeit áthidalva, alakilag és szerkezetileg, illetve tartalmilag-hangulatilag egymáshoz tartozó, de nem szükségszerűen egymást követő nyelvi vagy nem nyelvi tájékoztatásokat rendel hozzá az üzenet rendszerre szerveződött jeleihez. A gondolatközlés és kapcsolatteremtés akkor lesz sikeres, ha a hozzárendelés akadálytalan.

A sikeres nyelvi kommunikáció előfeltétele, hogy a közlés valamennyi résztvevőjének meglegyen egyrészt az üzenet nyelvi szövedékére vonatkozó (minimálisan) szükséges nyelvi (nyelv- és jelentéstani) ismerete és tapasztalata, másrészt a nyelven kívüli ismereteknek és tapasztalatoknak az a (minimálisan) szükséges együttese, amely az üzenet dekódolásához az adott esetben szükséges. (Csak a mindenkor közlési helyzet alapos ismeretében lehet meghatározni, mennyi is az éppen szükséges minimum; még akkor is csak hozzávetőlegesen, vagy csak egyetlen adott feladó – címzett viszonylatában.)

Az ábra alsó sorában elhelyezett If és Ic jelű kör a feladó, illetve a címzett nyelvi és nyelven kívüli ismereteinek és tapasztalatainak együttesét szemlélteti. Sikeresnek akkor ígérkezik a gondolatközlés és kapcsolatteremtés, ha a feladó az üzenet kódolása folyamán a tudattartalmaknak abból az együtteséből merít, amelyeknek a címzett is birtokában van. A közös tudattartalmaknak ezt az együttesét az ábrán a két (If, illetve Ic jelű) kör metszéspontjai közötti bevonalkázott rész szemlélteti.

A kommunikáció sikerességéhez az is hozzátartozik, hogy a címzettet valami ösztönözze az üzenet befogadására. Mivel a kérdés nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, nem is szemléltettem a motiváció befolyását, hatását.

Hiába motivált azonban a címzett, ha az üzenet értelmezését sorozatosan megzavarják az olyan szövegszélvények, amelyeket nem képes egyértelműen meghatározott tudattartalmakra vonatkoztatni; ha bizonytalan közléstartalmú kifejezésre csak más, szintén bizonytalan közléstartalmú kifejezések segítségével ismer rá.

A közlési folyamat külső körülményeit nyelven kívüli valóságviszonyok is meghatározzák (például a való világ tükröződése a közlési folyamat résztvevőinek tudatában az adott helyen és az adott időpontban; a résztvevők pszichés állapota stb. stb.). Ezek közvetlenül vagy közvetve befolyásolják mind a közlés szándékát és módját, mind fogadtatását.

Az ábrán a külső körülményeket kettős egyenessel jelöltem. A nyílak hegye azt jelzi, hogy befolyásuk (hatásuk) hol jelentkezik (vagy jelentkezhet) a közlés folyamán. Külön jelöltem a közlési folyamatnak azokat a külső körülményeit, amelyeket *zörej*-nek nevezünk. Zörejnek minősül minden szabálytalan rezgések által keltett hangjelenség, amely a szó fizikai értelmében zavarhatja meg az üzenet érzékelését (vételét); de annak minősül minden olyan, a közlési folyamattal közvetlenül összefüggő jelenség is, amely megnehezít(het)i vagy megkönnyít(het)i a kapcsolat kialakulását, fenntartását. Az ábrán a zörejt a feladó és a címzett közötti képzeletbeli útvonalra merőleges nyílak jelölik.

3. Mind a műfaj sajátosságából, mind a címzett szükségszerűen viszonylagos meghatározatlanságából adódik az ismeretterjesztő szövegek szerkesztésének minden nehézsége. Mert a feladó és a címzett közötti kapcsolatteremtés nemcsak azon fordul meg, mennyire ura a feladó annak a tárgykörnek, amelyet be akar mutatni, és nemcsak azon, mennyire fontos vagy érdekes a kifejtendő tárgy. Azon is, mennyire tudja a feladó a közlés befogadásához szükséges fogalmakat és fogalmi kapcsolatokat olyképpen kiválogatni, hogy mondanivalójába csak azokat foglalja bele, amelyek a megértés szempontjából valóban nélkülözhetetlenek, de a megértés szempontjából szükséges valamennyi összefüggést valóban foglalja is bele mondanivalójába. Végül feltétele a kapcsolat kialakulásának és állandósulásának, hogy a feladó újonnan bevezetett fogalmak, fogalmi kapcsolatok (összefüggések) kifejezésekor csak

olyan nyelvi elemeket használjon, amelyek a címzett által el s a j á t í t o t t t u d a t t a r t a l m a k r a vonatkoznak, amelyek közé értendők — természetesen — az üzenetnek egy korábbi szakaszában megmagyarázott (kifejtett) fogalmak, összefüggések is.

Az elmondottak szemléltetésére néhány — inkább elrettentő, mint követendő — példát mutatok be.

4. A História — a Magyar Történelmi Társulat folyóirata — 1983. évi 1. számában jelent meg Csapodiné Gárdonyi Klárának a korvinákról írott cikke (14–5). A szerző szakterületének elismert képviselője: szerkesztésében jelent meg a korvinákat bemutató gyönyörűen illusztrált kiadvány is.

A feltételezett címzett azonban nem történész, hanem olyan meghatározatlan képzettségű, szakértelmű olvasó, akit a történelem érdekel, aki lépést szeretne tartani a történelemtudománnyal, társ- és segédtudományaival. A szövegösszefüggésből hamarosan kiszűrheti, igaz, a tudatosság alacsony szintjén, hogy a cikkben olvasható többes szám 1. személyű toldalékok a szak tudósokra utalnak, bennefoglalólag és/vagy kizárólagosan a feladóra.

Például: „Írástörténeti kutatás alapján bukkantunk [...] egy korvinára”; „Ezen a helyen nincs lehetőségünk [...], de befejezésül megemlítjük, hogy [...]”.

A címzett akkor is jól tudja értelmezni, hogy a leírás a b e n n f e n t e s e k p e r s p e k t í v á j á t láttatja meg vele, amikor a szerző az egyes szám 3. személyvel jelöli meg azt a forrást, amelyből a kutatások újabb eredményei származnak, vagy amikor a forrásokra nem utaló végkövetkeztetéseket ad elő.

Például: „Az újabb irodalom természetesen nemcsak [...] oszlat el, de [...] állapít meg.” Vagy, nem metaforikus előadásmódban: „Teljesen tévesnek bizonyult azonban [...]” és „Ezzel szemben az igazság az, hogy [...]”. Bennefoglalólag: a szakemberek mai tudása szerint. . .

A szubjektum azonosíthatóságát egyedül a cím nyelvi megformálása zavarja meg, gyanítom, a szerkesztő figyelemfelkeltő szándékának jóvoltából. A cím ugyanis így szól: Amit a korvinákról rosszul tudunk. Ez a többes szám 1. személyű toldalék, itt és egyedül itt, a kívülálló címzettre vonatkozik. Fokozza a kétértelműséget, hogy az igei állítmány jelen idejű. Múlt idejű alakja: „Amit a korvinákról rosszul tudtunk” — nem bontotta volna meg a szemlélet egységét (vö: „[...] abból az ismertetésből szerezünk tudomást, melyet [...]”).

5. A gondolatközlő és kapcsolatteremtő folyamatot sokszor az zavarja meg, hogy a feladó nem elégszik meg a leírással, hanem nyíltan vagy burkoltan polemizál a szakterület valamely képviselőjével, a szakterületen felmerült valamilyen nézettel. Mivel nem foglal(hat)ja bele mondanivalójába mindazokat a fogalmakat és összefüggéseket, amelyek a megértéshez, a vita eldöntéséhez nélkülözhetetlenek, megfosztja a címzettet az önálló vélemény kialakításának lehetőségétől. Más szóval: manipulálja.³ Ez az eljárás nemcsak azért illetlen, mert megzavarja a feladó és címzettje

³ A manipulatív szövegnek gazdag szakirodalma van. Összeállítása nem tartozik ennek a dolgozatnak a közvetlen tárgyához. Az ismeretterjesztő szövegek szempontjából vö. Grunig, B.-N.: Différences et ajustements. In: Langue française 1982/53. 7–21.

közi kapcsolatot, hanem azért is, mert lényegében torzítja el az ismeretterjesztés funkcióját. Ugyanis vagy megerősíti a címzettben hozzánemértése tudatát, vagy — és ez a rosszabbik eset — azt a téves képzetet kelti benne, hogy véleménye van olyasvalamiről, amit összefüggéseiben nem ismer, aminek csupán egyes részleteit értelmezte. Az efféle „hamis” szövegek eszköztárába tartoznak a tisztázatlan közléstartalmú szakszók, szakkifejezések, amelyek ilyenkor eredeti rendeltetésük visszájára fordulnak. Nem a szabatos és gyors érthetőséget biztosítják, hanem annak a látszatát keltik, hogy a közlés résztvevői egyformán beavatottak. (Lehet persze, hogy a címzett örül annak, hogy bennfentesnek tekintik, és nem veszi észre, miszerint papagájszerepre kárhoztatták, ha talán nem is szántsándékkal.)

Az ismeretterjesztő szöveg látszatát keltő, ám valójában meghatározhatatlan műfajú — mert nem szaktudományos, de nem is népszerűsítő — írásmű szerkezetének, nyelvi megjelenítésének szemléltetésére néhány példát mutatok be Fejős Zoltán és Niedermüller Péter: Témák és irányzatok a városok antropológiai-néprajzi kutatásában című cikkéből (Valóság, 1983/2. 48–59). Hamis szöveg, mert mást tartalmaz, mint amíg ígér, és másnak szól, mint aki olvassa. A feltételezhető címzett ugyanis — a Valóság olvasója — némi egyszerűsítéssel a legszélesebb értelemben vett társadalom- (ember-)tudományok iránt érdeklődő, bármilyen szakterületen tevékenykedő értelmiségi olvasó. A szerzők nem feltételezhetik róla, hogy közelebből ismeri a jelenkori antropológiai-néprajzi kutatásokat. De a cím is azt sugallja, hogy a kívülálló érdeklődő megismeri azokat a témákat és irányzatokat, amelyek ma az antropológia és a néprajz (vagy a néprajz?) kutatóit foglalkoztatják, jellemzik. Ebben a várokozásában erősíti meg a tárgymegjelölő 1. bekezdés is.

„Tanulmányunkban a várcs, pontosabban az eltérő történeti fejlődés megszabta különböző várostípusok antropológiai (részben néprajzi) megközelítése során felhalmozódott *főbb eredmények számbavételére törekszünk*, anélkül azonban, hogy vállalnánk — akár csak megközelítőleg is — a mennyiségi vagy minőségi teljesség igényét. Célunk, hogy *rámutassunk* a városi élet társadalmi-kulturális vetületének azon fontosabb *vonásaira*, amelyekre elsősorban az antropológia hívta fel a figyelmet.” (Az eredetiben nincs kiemelés.)

Az egységes szövegszerkesztés azt kívánna meg, hogy a következtetéseket, az összefoglalást tartalmazó záróbekezdések ehhez a tudománytörténeti jellegű leíráshoz (számbavételhez) illeszkedjenek. Csakhogy az utolsó előtti bekezdésben a szerzők más perspektívából közelítik meg tárgyukat. Kategórikusan fogalmazott feladatokat jelölnek meg.

„Ha tekintetbe vesszük a korábban kifejtett gondolatokat a város-antropológia fejlődésével kapcsolatban, akkor *világossá válik*, hogy a kutatásoknak [...] éppen a kulturális szerveződés szintjére *kell kiterjedniük*. [...] Ugyanakkor a társadalmi-kulturális integráció a várostípusok különbségeinek kontextusában *értelmezhető csak*, s ezért minél több esettanulmányra van szükségünk” (58). (Az eredetiben nincs kiemelés.)

Kifogásolhatjuk, hogy az olvasó — háttérismeret híján — aligha vélekedhetik másképpen, mint a szerzők. Világossá azonban az válik, hogy a látszólagos és a valóságos célmeghatározás nem esik egybe. A bújtatott polémia a feladó még a látszat kedvéért sem enyhíti olyan közbevetésekkel, mint „véleményünk szerint”, „az a meggyőződésünk hogy” stb. stb. Az ellentmondást kizáró fogalmazásnak, amely még valamilyen kritikai értékelő leírás esetében is éles, ellentmond viszont a szöveg hajlékonyan megírt zárómondata.

„Az antropológiai-néprajzi városkutatás néhány kérdésének bemutatásával talán *sikerült rámutatnunk*, hogy a kérdések megoldásában *termékeny lehet* a városantropológia szemlélete is. (Az eredetiben nincs kiemelés.)

A két szerző beleesett a maga készítette csapdába, amikor összemosta a szakember és kívülálló címzett hozzáértését; amikor nem értelmezte a szöveg kulcsfogalmait, az (európai) *néprajz*-ot és az (elsősorban angolszász nyelvterületen kifejlődött) kulturális- és szociálanropológiát. A két szakszó először a dolgozat 2. mondatában fordul elő. A mondatához tartozó jegyzetből pedig azt tudja meg a címzett, hogy a tanulmány keretei „nem teszik lehetővé a néprajz és antropológia mint diszciplínák közti különbségek részletezését”, a szerzők azonban a két fogalmat „az eltérő tudományfejlődés, az eltérő kérdésfelvetések, a különböző módszerek okán nem egymás szinonimájaként használják.” Egy későbbi jegyzetből azt is megtudhatja a címzett, hogy a feladó a kultúra fogalmát „antropológiai értelemben”, „nem az intézményesített művelődési lehetőségekre utaló értelemben” használja. A szakszók közléstartalmának ilyen bizonytalansága mellett olvasó legyen a talpán az a laikus, aki állítani meri, hogy a városantropológia fejlődésével kapcsolatban kifejtett gondolatok világossá tették számára, hogy a kutatásoknak éppen a kulturális szerveződés szintjére kell kiterjedniük (vö. 58. o. 5–8. sor).

A szakszók használatával, illetve használatuk megkerülésével függ össze az ismeretterjesztő írásművek alkotóinak egy másik megtévesztő — és igen elterjedt — szokása, pontosabban modorossága. Különböző értelmi és hangulati jelzések kifejezésére használnak idézőjelet, anélkül azonban, hogy az olvasót figyelmeztetnék — bármilyen közvetlen vagy közvetett eljárással, jelöléssel — : megváltozott az idézőjel jel értéke. Így kerülnek idézőjel közé meg nem magyarázott szakkifejezések, mintha az idézőjel funkciója az volna, hogy bevezesse és lezárja a szakember szavait. De ugyancsak idézőjel közé kerülnek köznyelvi szavak vagy kifejezések is. Ilyenkor az írásjel bizonyára a szó képes jelentését, sajátos érzelmi töltését hivatott felidézni (ezért tettem magam is idézőjel közé a *hibás szöveg* szócsoporthoz melléknévi jelzőjét). A baj csak az, hogy a feladó ugyanolyan jelzéssel látja el azokat a szavakat, amelyeket csak meghatározásukkal, értelmezésükkel vagy sztenderdizált jelölésükkel lehetne helyettesíteni, mint azokat, amelyeket a mondanivaló sérelme nélkül lehetne helyettesíteni egy vagy több más szóval vagy kifejezéssel.

Nézzük meg közelebbről a Valóság-beli cikk egy részletét, amely jól szemlélteti, hogy ez az eljárás milyen zavarokat okozhat.

„A városantropológia későbbi fejlődését lényegileg érintette a Louis Wirth által kidolgozott városmodell, amely a chicagói iskola (s néhány más városkritikai elmélet) által taglalt városi dezintegrációs folyamatok elméletileg feldolgozott leírásának tekinthető. Az elmélet roppant nagy hatása nem kis részben abból következik, hogy éppen a „h a g y o m á n y o s” antropológiai kutatások [. . .] a tradicionális törzsi, paraszti társadalmak integrált, organizált jellegét hangsúlyozva erősen „m e g t á m o g a t t á k” a városi életben a társadalmi-kulturális felbomlást látó felfogást. A „v á r o s i t á r s a d a l o m” és a „n é p i t á r s a d a l o m” (urban society — folk society) dichotómiájának elmélete [. . .] idealizáltan tiszta típusokat tételezett. Ebből következően az antropológiai kutatások tetemes hányada kísérletet tett az ellentétpár formális attribútumainak „e g y e t e m e s í t é s é r e” [...]” (49. o. 6–18. sor). (A szövegben másféle kiemelés van.)

Figyelmen kívül fogjuk hagyni a szövegezés többféle zavarát, és csak azt keressük, mi az öt idézőjel közé tett szó, illetve szócsoporthatárak azáltal, hogy az idézőjel közé került.

— A *hagyományos* jelző esetében — gondolom — ezt jelenti: 'az úgynevezett hagyományos, a hagyományosnak tekinthető antropológiai kutatások [...]';

— a *megtámogatták* igei állítmány esetében a bizalmas színezetet jelöli;

— a *városi társadalom és népi társadalom* idézőjelének ismét más a funkciója: szakkifejezést zár közre és az utána következő két angol szakszó tanúsága szerint arra figyelmeztet, hogy tükörfordítással van dolgunk (közléstartalmát persze ettől a kívülálló címzett nem fogja könnyebben értelmezni);

— az *egyetemesítés* főnév talán szintén tükörfordítása az angol *universalization* főnévnek, csak hogy ez az utalás most hiányzik, mintha az idézőjel azt akarná kifejezni, hogy valamilyen különleges tartalmú vagy hangulatú szóval van dolgunk.

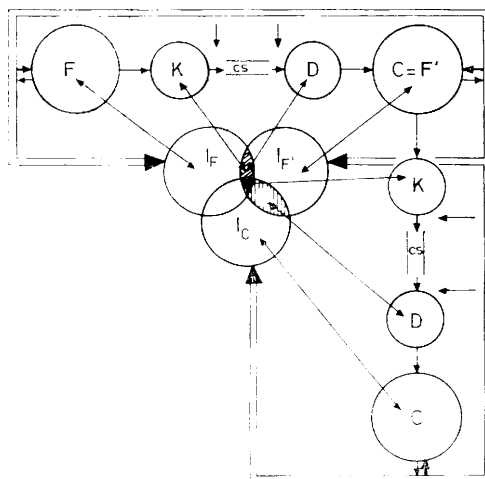
Egy szó mint száz: az öt azonos jel négy különböző jelzés kifejezésére szolgál, ami bőven elég ahhoz, hogy a jámbor olvasót megzavarja.

6. A gondolatközlés és kapcsolatteremtés zavarait¹⁸ a bemutatott szövegekben az e g y s é g e s s z e m l é l e t h i á n y a okozta, elsősorban a közlésben résztvevő beszédpartnerek kölcsönös viszonyának elbizonytalanodása, a címzett feltételezhető ismeretei és tapasztalatai összetételének szem elől tévesztése.

De az előző oldalakon bemutatott melléfogásokhoz képest több és részben másféle kommunikációs rövidzárlat keletkezik abban a jól ismert esetben, amikor a feladó nem művelője annak a szakterületnek, amelyről írása szól. Igaz, hogy rendszerint olyan ember, aki a szóban forgó tudományterület alapismereteit elsajátította, esetleg jól ismeri egyik vagy másik szakágát. Nem él azonban benne annak a szakterületnek a mindennapjában, amelyről a kívülálló címzettet tájékoztatni kívánja. Mások szövegéből válogatja ki — a megértett összefüggések mélysége és terjedelme mértékében — azt az ismeretanyagot, amelyről feltételezi, hogy érdekli a számításba vehető olvasót. Az ilyenféle ismeretterjesztő írások általában az olvasók szélesebb — és ezért alig-alig meghatározható összetételű — körének szóló kiadványokban jelennek meg. A mögöttük meghúzódó közlési folyamatot a 2. ábra sematikus rajza szemlélteti.

A szakcikk feladójának (F) címzettje egyben az ismeretterjesztő írás feladója: a közvetítő szerzőt a $C = F'$ jelű kör szemlélteti. A közlési lánc végén álló (a jobb oldali alsó körben ábrázolt) címzett akkor tudja a közvetített üzenetet akadálytalanul dekódolni, ha a közvetítő feladó a mondanivaló nyelvi formába öntéséhez csak olyan ismeretekre és tapasztalatokra vonatkozó szavakat válogat össze és rendez sorba, amelyek tudattartalmai mind neki magának, mind címzettjének. Az ismereteknek ezt a tartományát az I_F , az $I_{F'}$, és az I_C jelű körök metszéspontjai között látható fekete szelvény jelképezi.

A sikeres kommunikációt célul kitűző szerző szövegszerkesztési lehetőségeit szigorúan behatárolja a meghosszabított közlési lánc valamennyi szereplőjének közös ismeret- és tapasztalategyüttese. Terjedelme valóban meghatározhatatlan. Ez a műfaj legnagyobb nehézsége. A közvetítő feladó nem vehet át az eredeti szövegből olyan szakaszokat, amelyeket maga sem értett meg pontosan. Megtörténhet ugyanis, hogy az eredeti részlet — még szó szerint

2. ábra

átmásolva is — az új kontextusba ágyazva mást közöl, mint a maga helyén. Nem használhat bizonytalan, meghatározatlan közléstartalmú szakszókat sem, bár tudja, hogy van olvasó, aki azért vesz kézbe ismeretterjesztő cikket, különösen a divatosnak tartott témákról szóló írásokat, hogy felszedjen egy-egy ilyen tetszetősnek ítélt terminus technicust. Furcsa paradoxon: a nem szakmabelit vonzza az idegenszerűség, az érthetlenség hangulata. Mintha a szakszónak, különösen az idegen hangzásúnak, mágikus ereje volna; mintha használóját felruházná a beavatottság tekintélyével.

Többször is szó esett arról, hogy a címzett ismereteinek és tapasztalatainak terjedelme, mélysége előre szinte kiszámíthatatlan. Annyit azonban az ismeretterjesztő cikk közvetítő feladója mégis sejthet, hogy egy társadalmi-politikai hetilap feltételezett olvasójának több gyakorlati tudása van például gazdasági, környezetvédelmi vagy orvos-egészségügyi kérdésekről, mint a modern természettudomány egyes sajátos és szűk szakterületeiről. Ezt elvárhatjuk a Magyarország című (társadalmi és politikai hetilap) 1983/6. számának 23. oldalán található optoelektronikai tárgyú cikk szerzőjétől is. A hetilap olvasójáról fel lehet és kell tételeznünk, hogy — mint az új ismeretekre fogékony embereket általában — őt is érdeklik a mindennapi tevékenységétől távolabb eső témák, az olyan természettudományos és technikai újdonságok, amelyek egyre inkább hozzátartoznak napjaink általános műveltségéhez. Ebbe a műveltségbe az optoelektronikai kutatások részletkérdései azonban aligha tartoznak bele.

A cikk szerzője maga sem optoelektronikai szakember. Elárulja írásának szerkesztésmódja, amely magán hordja a közvetítő ismeretterjesztő szövegalkotásnak jól felismerhető jegyeit. Nem tényeket állapít meg, hanem azt közli a címzettel, miszerint *X* szakember *Y* szaklapban ezt meg ezt mondta, állapította meg, hozta a szakma művelőinek tudomására. Az ismeretközvetítő tekintélyekre hivatkozik. Nem törődik azzal, vajon olvasója hallotta-e valaha *X* tudós nevét, elismeri-e *Y* szaklap nemzetközi rangját.

Ezt a jellegzetes magatartást figyelhetjük meg az említett cikkben is: „A fényérzékeny CCD a ráeső fényt valahogy úgy méri, mint egy szabályos vödörrendszer az esőt egy adott területen – írják *K. és M. Blouke fizikusok a Scientific American* egyik utóbbi számában. (Az eredetiben nincs kiemelés).

A tudományos tekintélyre hivatkozás és a népszerűsítő törekvések állandó keveredése főleg akkor zavarja meg a közlési folyamatot, ha a hivatkozás az ismereteknek és tapasztalatoknak olyan együttesére utal, amelyet nem mondhat magáénak a címzett, de talán a közvetítő szerző sem. Ez utóbbi esetben nem ismeretterjesztéssel van dolgunk, hanem az ismeretek elnevezésének terjesztésével, valamiféle tudományos-technikai nominalizmussal. (Mint ahogy a kívülálló a korábban vizsgált, a városok antropológiai néprajzi kutatásával foglalkozó cikkből, ha a tárgyról korábbi ismeretei nem voltak, nem szerzett újabb ismereteket, hanem csak újabb ismeretek elnevezését tanulhatta meg.)

Előző szövegünkben is foglalkoztunk a közlési folyamatnak azokkal a zavaraiival, amelyeket az eltérő funkcióban használt idézőjel okozott. Az utolsóként említett cikkben is változó jelértéke van az idézőjelnek.

a) Gúnyos felhangot ad, érzelmileg-hangulatilag színezi:

„A távcsövek szolgáltatatta adatokat [...] a múlt század végéig jobbára szabad szemmel értékelték.” (Az eredetiben nincs kiemelés.)

b) Szóállomány-váltásról tájékoztat, mert szakszók közé, és szakszók helyettesítésére, köznyelvi elemeket kever a mondatba:

„[...] a hagyományos képeken néhány fényesebb objektum között elterülő „pusztaságot” a CCD csillagokkal „rakja ki.” (Az eredetiben nincs kiemelés.)

c) Szakszót emel ki, ám következtetlenül:

„A laboratóriumi „deszkamodellen” egy fényképezőgépből származó optika mögött néhány négyzetcentiméter felületű szilíciumlapka tűnik fel, olyan, mint amilyen bármilyen integrált áramkört chipből kisorsolhatók.” (Az eredetiben nincs kiemelés.)

A deszkamodell (valamilyen szerkezetnek csupán működési elveit, nem kivitelezésének módját bemutató modell) ugyanolyan szakszó, mint a chip, amely maga is egy szilíciumlapka (s ezért a chipből nem szedhető ki semmi, legkevésbé önmaga).

Ha a teljesen járatlan olvasó az így felszedett szavakat bele akarná szőni a maga mondanivalójába, beszélgetőtársait ugyanolyan értékű közléssel örvendeztetné meg, mint az a gyermek, aki Vámos Miklós egyik írása szerint (Élet és Irodalom, 1983. február 18.) a szocializmust a téli kalodába berohanó emberek győzelméből eredezteti.

7. A „jó s jól” nem volna pedig boszorkányság. Nagy titka, hogy a szöveg alkotója tisztában legyen az üzenet tárgyának, kifejező eszközállományának és címzettje társadalmilag-kulturálisan meghatározott helyzetének kölcsönös viszonyával. Ha bármelyikről megfélemedezik, a címzett nem válhat a gondolatközlés és kapcsolatteremtés folyamatának aktív résztvevőjévé.

Ennek a kölcsönös viszonynak a felismerése, a hozzá való alkalmazkodás nemcsak az ismeretterjesztés, hanem bármilyen más kognitív szándékú közlés sikerességének előfeltétele. Ezért talán nem volna haszontalan, ha már a nyelvi

képzés, a kifejezőképesség kialakítása folyamán megtanulná a beszélő és író gyermek vagy felnőtt, hogy mind a szóbeli, mind az írásbeli megnyilatkozás célja nem más, mint a gondolatoknak a nyelv segítségével létrejövő kifejezése azzal a céllal, hogy másokkal értelmi és/vagy érzelmi kapcsolatot létesítsen.

Dániel Ágnes

A rím nyelvi szerepéről

A rím kialakulásáról, fejlődéséről és funkciójáról sokan, igen sokféle véleményt fogalmaztak meg a nemzetközi és a magyar szakirodalomban is — amint erre Péczely László (Tartalom és versforma. Bp., 1965. 5—12, 163—168. stb.), s különösen László Zsigmond rámutatott (A rím varázsa. Bp., 1972.). Hogy most mégis a rímről, a rím nyelvi szerepéről óhajtok szólni, annak az az oka, hogy az eddigi kutatások nem, vagy nem eléggé világosan különítették el egymástól a rím eredeti: nyelvi funkcióját, s a továbbfejlődés következményeképpen kialakult másodlagos: poétikai funkciót.

Mielőtt a rím elsődleges szerepéről szólnék, három dolgot kell előrebocsátanom. Az egyik, hogy a vers formai elemei közül természetesen nem akarom túlhangsúlyozni a rím jelentőségét a műalkotásban, mert — amint erre már László is rámutatott — „a vers organikus egység” (i. m. 9—10). Ebből a szerves egységből ez alkalommal pusztán azért emelem ki a rímet, hogy megkísérlejem megragadni születésének azt a konkrét mozzanatát, amely a számos kitűnő tanulmány mellett is talán kissé homályban maradt. — A másik, hogy a rím körébe sorolom a kezdő rímet (alliterációt), a belső rímet és a vég rímet is, azaz a rím minden fajtáját, mivel létrejöttüknek — szerintem — alapvetően azonos forrásai, okai vannak, amelyekről a későbbiekben részletesebben fogok szólni. — Harmadrészt — a terjedelem korlátozottsága miatt — lehetetlen áttekintennem még a rímelméletek egyes típusait is, ezért mindössze általános utalások formájában leszek kénytelen megemlíteni a felvetett gondolatok leglényegesebb elemeit.

A kutatók nagy része ma már egyetért abban, hogy a rím nem csupán formai játék, a fül számára kellemes zene (vö. Péczely, i. m. 168). S azt is tudjuk, hogy „bárminemű törekvés arra, hogy olyan poétikai konvenciókat, amilyen a metrum, az alliteráció vagy a rím, a hangzás szintjére szűkítsünk le, merő spekulatív okoskodás mindennemű gyakorlati jogosultság nélkül” (I. R. Jakobson: Linguistics and Poetics. Style in Language. Edited by Th. A. Sebeok. New York, 1960. 367). Lotman lényeges gondolatot fogalmaz meg, amikor azt írja, hogy „a rím zenei hangzása nemcsak a szó fonetikájának, hanem jelentésének a függvénye” (Szöveg — modell — típus. Bp., 1973. 135). S helyesen mutatott rá már 1965-ben Péczely, hogy a rím gyökerei a hangzás szintjénél mélyebbre nyúlnak a vers világában (i. m. 168). A hangzásbeli, esztétikai funkciója mellett a rím szerepe — az eddigi kutatások fényében — az alábbiakban mutatkozik meg: 1. egy-egy ritmikai határt jelöl, mely egyben összekapcsolás is; 2. a gondolatkiemelés; 3. szerkezeti elem a vers felépítésében: azaz szerepe van a sor gondolati (érzelmi, hangulati) és mondattani lezárásában, a sorok és a bennük foglalt gon-

dolatok egybetartozásának jelölésében, s emlékezetbe vésésében (l. Péczely, i. m. 168 – 81; Turos: NyÍrK. 23 (1981): 36 – 7).

Ez utóbbi, harmadik funkcióból következik, hogy „a rímbe minél értékesebb szóanyagot kell juttatni” (Péczely, i. m. 169). Fontosságának megfelelően hangoztatta továbbá Péczely a rímbe kerülő szónak a szöveggörnyezetében elfoglalt minőségi súlyosságát is, amikor azt írja, hogy „e súlyt a rímelő szó nem mindig egyedül hordozza, hanem gyakran a közvetlen előtte levő, s értelmileg és mondattanilag hozzá legközelebb álló bővítményével együtt” (i. m. 172). Összefoglalóan azt állapítja meg, hogy „a rím nem külső dísz, hanem a mondanivaló szerves kifejezője s egyúttal a valóság teljességének tükrözésére törekvő költői sűrítés hathatós eszköze” (i. m. 176).

Péczely jelentős érdemeket szerzett abban, hogy nem elégedett meg a rím külső ismérveinek leírásával, akusztikai minőségének pusztá megállapításával, hanem nagy nyomatékkal hangsúlyozta a rím fontosságát a gondolati tartalom hordozásában. Hadd térjünk ki mégis Gáldi újszerű elgondolására (Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1961. 121 – 2), amely a rím��avak sajátos funkcióját világítja meg. Ő ugyan nem a rím keletkezésének ősi gyökereiről, kialakulásának kezdeti szakaszáról beszél, de a rímek funkciójának így is olyan közös jellemzőjét villantotta fel, amely nemcsak a végrímnak – Gáldi ugyanis itt csak erről szól –, hanem a magyar rímnek, de talán a rímnek általában véve is igen lényeges jellemzője, s a rím eredeti funkciójára is következtethetünk belőle. Azt írja, hogy „a rím. . . olyan összecsengés, amely bizonyos ritmikai szakaszoknak – rendszerint soroknak – nemcsak a végét jelzi, hanem kisebb-nagyobb egységekben (rímpár stb.) való ö s s z e f o g l a l á s á t is” (121). S Arany Összel című verse négy sorának elemzése során rámutat, hogy „az olvasó tudatában – nem utolsósorban az összecsengések hatására – valósággal vizuális képzettársítás támad egyrészt a *domb* és *lomb*, másrészt a *sziget* és *liget* fogalom közt, s egyszersmind valamelyes összképzet is keletkezik, hiszen ezek az egymásba kulcsolódó rímek együttesen is sugalmazzák egy *dombos* és *lombos*, kisebb-nagyobb *ligetekkel* benőtt, derűs görög *sziget* érzékletes képét. Maga a vers is, de még inkább annak legzengőbb része, a rím, valóban varázslat: a ritmikai egységet lezáró összecsengés egészen új fénybe vonja az összecsengést alkotó szók „száraz”, tehát merőben elvont, logikai értelmét” (i. m. 121). A rím kialakulásával kapcsolatban csak annyit jegyez meg, hogy az a párhuzamos szerkezetek következménye. A gondolatrítmustól független rímet nem tudunk. . . népköltészetünk ősi állapotának tulajdonítani – folytatja –, aminthogy nincs ilyen önálló rím a többi finnugor nép régi költészetében sem (i. m. 133).

Az imént idézettekhez nem is lehet különösebb hozzátennivalónk, mivel azok tényeken, m a i t é n y e k e n alapuló fontos megállapítások. De ha a rím kialakulását, születésének mikéntjét akarjuk megragadni, akkor tulajdonképpen a rím mai funkcióinak alapvető vonásait kell figyelembe vennünk. Önmagában azonban ez még nem magyaráz meg mindent, mint ahogy az sem, hogy a rím a párhuzamos szerkezetek következménye (l. Gáldi: i. m. 133). Ez utóbbi esetben azt is tisztáznunk kell, hogy ebben a kettősségben, a párhuzamos szerkezetekben – akár változatlan, akár variált megismétlésről van szó – hogyan és milyen nyelvi formában öltött testet a gondolat, a tartalom. Ennek megfejtéséhez visznek bennünket közelebb a gondolkodáslélektan újabb eredményei, s különösen Wallonnak, a nemzetközi szaktudományban érdemeinél talán indokolatlanul kevésbé méltatott kutatásai (vö. A gondolko-

dás eredete. In: Henri Wallon: Válogatott tanulmányok. Bp., 1971. 156 – 259). Kutatásaiból ez alkalommal csak azokat a gondolatokat idézzük, amelyek nézetünk szerint összekapcsolhatók a rím eredetének kérdéskörével.

Wallon többek között rámutatott, hogy „a gyermek gondolkodása a kezdet kezdetén nem teljesen szervezetlen . . . A valóságban a gondolkodás csak azoknak a struktúráknak útján létezik, melyeket belevisz a dolgokba. Az indulásnál nagyon elemi struktúráról van szó. Kezdetben csupán párosított elemek létezését lehet megállapítani. A gondolkodás eleme ez a kettős struktúra, és nem az ezt alkotó elemek egyike vagy másika. A kettősség folytatja – megelőzte az egységet. A kettős vagy a pár régebbi, mint az elkülönített elem” (i. m. 170 – 71). Ezek a kettes csoportok vagy párok – Wallon szerint (i. m. 171) – nemcsak a gyermeknek sajátjai, hanem a felnőttek is, akik a nagyobb könnyebbség, erő- és időmegtakarítás céljából folyamodnak ezekhez a struktúrákhoz. Nem kevésbé fontos továbbá az, amikor kifejti, hogy „a történetek elgondolásának az érdekében tett első erőfeszítésében a gyermek olyan értelmi molekulákat hoz felszínre, melyet a felnőtt könnyen tekint bizarrnak, összefüggéstelennek. – Nincsen pontoszerű gondolkodás, hanem kezdetől fogva kettősség vagy megkettőződés van. Az átmenet két olyan tag vagy elem között jöhet létre, melyeket kezdetben nem kellett elkülöníteni. Ez az egyszerű kettősség: két tag egységet alkot, az egyik megkívánja a másikat . . . A pár a végső fok, amelyen túl nem létezhet formulázható gondolat” (175). „A pár első formája írja . . . az azonosítás. Az *A est A* egyesítés a legüresebb, a legsemlegesebb, de egyben a legabszolútabb formula” (218). Megállapítja továbbá, hogy „szó sincs . . . arról, mintha minden esetben a dolgok közti hasonlóság lenne a pár kialakulásához vezető motívum” (219). S nem kevésbé érdekes a nyelvi „játék” s a rím kialakulása szempontjából sem, amikor azt fejtegeti, hogy „igen gyakran a kifejezés kerül fölébe a valóságnak, ami sokszor figyelhető meg a gyermeknél még kialakulatlan, a játékos gyakorlás szintjén működő funkció esetében. Nemcsak a kifejezésnek van már önértéke, hanem az is megtörténik, hogy érzékszervi-mozgásos megjelenése fölébe kerül a jelentést hordozó értéknek. Ez az eset – írja – olyankor válik megszokottá, mikor a szó és a lényegszemlélet közti kapcsolatok meglazulnak, mikor az értelmi funkció károsodást szenved, vagy még közel van kezdeteihez (uo. 219). Az asszonanciák megsokszorozódnak a fogalmi összefüggések rovására (i. m. 220). De Wallon arra is figyelmeztet, hogy a pár két tagját az asszonancia mellett jelentésük is egybefűzheti. A pár ilyenkor hangsúlyosabban határozott. Ilyenfajta hangsúlyozott meghatározáshoz folyamodnak a költészetben és az ékesszólásban, amikor a beszéd érzékszervi-mozgásos elemeiben plasztikus támaszt keresnek a gondolkodás számára (220). Bár nagyon tanulságos lenne tovább követnünk Wallon fejtegetéseit például a párok sorokká bővüléséről, mivel ez több nyelvi kérdést is felvet, irányítsuk figyelmünket mégis a rím kialakulása szempontjából lényegesebb párok jellegére, minőségére.

Wallon alapján Mérei és V. Binét hasonló kérdéseket tárgyalnak (Gyermeklelektan. Bp., 1978⁴ 161 – 7), amikor kifejtik, hogy a hét-nyolc éves gyermek gondolkodása sajátos struktúrában pereg: párosával összetapadt tartalmak követik egymást. A páros szerkezetek – írják – eredetüket tekintve tapasztalás-töredékek. S ezek a páros szerkezetek a gondolkodás molekulái (l. Wallon, i. h.). Rámutatnak továbbá, hogy a párt alkotó tagok különféle módon tapadhatnak össze: a) hangzási hasonlóságon alapuló „molekulák”, például *durázs* –

garázs, alma — szalma, kitűz — kiűz, tatár — határ stb.; b) gyakran a tartalom ellentétessége fűzi össze a pár elemeit, például hideg — meleg, fekete — fehér, születés — halál; c) s esetleg szemléleti hasonlóság, mint füst — felhő, hegy — torony stb.; d) s talán a leggyakoribb — fűzik hozzá — a pár két eleme közötti élmény- vagy fantázia-kapcsolat” (162–63). S hogy mindez nemcsak a gyerek gondolkodására jellemző, arra Wallon is (i. h.) és Mérei—V. Binét is figyelmeztetnek, amikor kifejtik, hogy: „tudjuk, a felnőtt gondolkodásában is szép számmal akadnak tartósan összekapcsolódó tartalmak” (163). Ha a felnőttekkel olyan lélektani kísérletet végeznek, hogy egy hívószóra mondják ki az első, eszükbe jutó szót, akkor a fehér szóhoz a feketé-t, az asztal-hoz a széket, a fűhöz a zöld-et fogják társítani. S ezek a szópárok — hangsúlyozzák — a felnőtteknél is ellentétességük, hasonlóságuk vagy élménykapcsolatuk révén fűződnek egybe (uo.). Tulajdonképpen hasonló gondolat vezette Gáldit is, amikor a tudatban meginduló valóságos vizuális képzettársításra utal a már említett domb — lomb, sziget — liget fogalmak kapcsán, s „valamelyes összképzet” keletkezésére utal, illetve a rím kialakulását a párhuzamos szerkezetek, a kettős jellegű szerkezetek következményének tartja (l. fent).

A fogalmak tehát a tudatban asszociálódnak páros szerkezetekké, amint arra Wallon, s nyomán Mérei—V. Binét rámutatott, illetve más oldalról, a rímzavak képzettársításának említésével tulajdonképpen Gáldi is célzott. A szavak egymással való kapcsolódásai azonban a tőlük vázolt lehetőségeknél jóval kiterjedtebbek lehetnek, egy egész viszonyhálózat-rendszert alkothatnak. Arra már Saussure utal, hogy a nyelvbeli viszonyoknak két fajtája van: 1. a s z i n t a g m a t i k u s és 2. a z a s s z o c i á t í v viszonyok. Az előbbiek esetében a szavak a beszédösszefüggésben lépnek egymással kapcsolatba (ezzel a rím kialakulása szempontjából nem látszik különösebben indokoltnak foglalkoznunk), az utóbbiak esetében azonban a szavak viszonyokat szőnek a beszédösszefüggésen kívül, a nyelvtudatban élő szavakkal is. Az asszociatív kapcsolatnak szintén két fő fajtája különíthető el. L e x i k á l i s a s s z o c i á c i ó n a k nevezzük azokat, amelyek a tagok törészeinek azonosságán vagy hasonlóságán alapulnak (pl. kő, kőnek, kőből, kőre stb.), g r a m m a t i k a i a s s z o c i á c i ó n a k pedig azokat, amelyek a járulékelemek egyezésein alapulnak (pl. kőnek, embernek, képek stb.). Saussure azonban arra is figyelmeztet, hogy az asszociáció alapja lehet kizárólag a jelölt hasonlósága is, vagy — megfordítva — egyszerűen a hangkép közös volta. Főnnállhat tehát mind a jelentés, mind az alak azonossága, másrészt pedig csak az alaké vagy a jelentésé (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 159). Ezek figyelembevételével a tudatban végbement képzettársítások rendszerét — a teljesség igénye nélkül — a következőképpen próbáljuk leírni:

I. A l e x i k á l i s asszociációk: 1. h a n g t a n i l a g m o t i v á l t képzettársítások: a) a z a z o n o s h a n g a l a k alapján: vár (fn) — vár (ige), már — már (> már-már), olykor — olykor (> olykor-olykor), néha — néha (> néha-néha) stb.; b) a h a s o n l ó h a n g a l a k alapján: darázs — garázs, telke — lelke, tesz — vesz, ront — bont, világ — virág stb.; c) e l l e n t é t e s (vagy részben ellentétes) j e l l e g ű h a n g a l a k alapján: kever — kavár, család — cseléd, teker — takar, emez — amaz, ez — az stb., de ide sorolhatnók azokat az ikerszavakat is, amelyeknek egyik tagja a másikkal szemben hangtöbbletet hordoz, mint például írul-pírul, izeg-mozog stb. 2. A j e l e n t é s t a n i l a g m o t i v á l t képzettársítások: a) a z a z o n o s j e l e n t é s alapján: halálnak halálával, világnak világa, nőtön-nő, réges-rég, kutya — eb

stb. b) a hasonló jelentés (vagy hasonló fogalmi körbe tartozás) alapján: *vihar* — *zivatar*, *csendes* — *halk*, illetőleg *ajtó* — *ablak*, *asztal* — *szék*, *fű* — *zöld*, *hír* — *név* stb. c) ellentétes (vagy annak érzett) jelentés alapján: *jön* — *megy*, *boldog* — *szomorú*, *elől* — *hátsúl*, *jó* — *rossz* stb.

II. A grammatikai asszociációk: 1. morfológiailag motivált képzettársítások: a) az azonos képzésű alakok: *írás*, *járás*; *kérés*, *menés*; *szállás*, *röpdös* stb. b) a hasonló képzésű alakok: *Jancsi*, *Jani*, *Janó*, *Jankó* stb. c) az ellentétes képzésű (jelezésű) alakok: *hasznos* — *haszontalan*, *rendes* — *rendetlen*, *boldog* — *boldogtalan*, ill. *ház* — *házak* stb. 2. szintaktikailag motivált képzettársítások: a) azonos grammatikai formák alapján: *követ*, *házat*, *embert* stb., *háznak*, *ablaknak*, *sárnak* stb.; b) hasonló grammatikai funkciójú formák: *engem* — *engemet*, *bennünket* — *minket*, *rá* — *arra*, *róla* — *arról* stb. c) ellentétes (vagy annak érzett) formák: *házba* — *házból*, *szájról* — *szájra*, *eszi* — *megeszi* (folyamatos — befejezett cselekvés) stb., ill. *nem* ... (,) *hanem* ... stb.

Az asszociációk imént vázolt rendszere alapján két dolog eléggé meggyőzőnek tűnik. Az egyik az, hogy a rímek kialakulásában nem annyira a grammatikai, mint inkább a lexikális képzettársításoknak lehetett szerepe, másrészt hogy — különösen a hangtanilag és jelentés tanilag motivált — asszociatív tagok sora nem végtelen, hanem páros jellegű, azaz nem *asztal* — *szék* — *rekamié*, *elől* — *hátsúl* — *oldalt*, *darázs* — *garázs* — *parázs* társulások, hanem általában csak *asztal* — *szék* vagy esetleg *asztal* — *rekamié* vagy *szék* — *rekamié*, *elől* — *hátsúl* stb. kettős formák, páros szerkezetek alakulnak ki. Mire következtethetünk mindezekből? Talán nem tűnik túlságosan merésznek az a következtetés, hogy a rímek ősi formái (az alliterációk vagy a viszonylag újabb keletűnek tartott végrím stb.) minden bizonnyal a tőlünk már korábban említett páros szerkezetekkel tarthatnak kapcsolatot. A páros szerkezetek ugyanis a gondolkodás molekulái. A kifejezendő élmény (gondolat, érzélem, hangulat) a pár elemeihez tapad. S ha elfogadjuk Wallon dialektikus szemléletéből fakadó azon nézetét, hogy nincsen pontszerű gondolkodás, hanem kezdettől fogva kettősség vagy megkettőződés van, akkor azt mondhatjuk, hogy a párok — s nem ezek egyike vagy másika — a gondolat realizálásának eszközei, s a közlemény, a közlendő lényegi mondanivalóját hordozzák. A párok között szoros összetartozás, egység van: legelembb formájában hangtani és/vagy jelentés tani alapon. Ezek a párok, illetve a realizálásban szerepet játszó szavak az élmény hatására születő gondolat (érzélem, hangulat), sőt a kifejezés összetartására szolgálhattak. Amint erre összefoglaló jellegű munkájában Pentti Leino is rámutatott (I. Strukturaalinen alkusointu suomessa [= A strukturális alliteráció a finnben]. Helsinki, 1970. 21; s ezen kívül vö. még Masing: Sprachliche Musik in Goethes Lyrik. Strassburg, 1910. 47; Koemets: Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis. Tallinn, 1955. 163; Heusler: Stabreim. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde IV. Strassburg, 1918–19. 238; uő: Die altgermanische Dichtung. Handbuch der Literaturwissenschaft. Berlin, 1923. 33; Stryjewski: Reimform und Reimfunktion. Berlin, 1940. 23 stb.), a kisebb (ősbibb, rövidebb) közlésegségek összetartására feltehetően elsősorban az alliteráció, a nagyobb, terjedelmesebb és bonyolultabb mondanivaló egybefogására pedig a vég- vagy — tegyük hozzá — a középrimes formák válhattak alkalmassá. Erre a strukturáló szerepre — nézetünk szerint helyesen — mutatott rá az egyik neves finn kutató:

Lauri Hakulinen, amikor azt írta, hogy „vannak olyan kifejezések, amelyekben éppen az alliteráció az egyetlen összetartó erő; ... éppen ezek azok az esetek (*tavalla tai toisella, valinnan varaa* stb.), amelyekben a szókezdő hangoknak pusztán egybeesése irányította a szinonimák kiválasztását, vagy más, az egyidejűleg kínálkozó szavak közül való választást [...], s amelyek jól mutatják az alliteráció önálló szerepét a szólások létrejöttében általában is. Az alliteráció — írja — nem csupán a közmondásainkra és más régi népköltészetünkre jellemző stílussajátság: ezt a finnben egyenesen a nyelvt teremti tényezőkhöz közé lehet sorolni” (Suomen kielen rakenne ja kehitys [= A finn nyelv szerkezete és története]. Helsinki - Keuruu, 1968³. 400). Úgy véljük, hogy Hakulinennek az alliterációval kapcsolatban megfogalmazott véleményét kiterjeszthetjük a vég- és középrímek formákra is, hiszen ezek nemegyszer az alliterációval együtt, a mellett szerepelnek például szólásainkban, közmondásainkban is (l. Ki korán kel, aranyat lel; Aki mer, az nyer stb.).

A rim egyéb funkciói a gondolat (hangulat, érzelem) realizálásában játszott elsődleges szerepéből bonthatók ki.

Az alliteráció a gondolat megformálására, materializációjára az azonos szókezdő hangok vagy szótagok okozta társulással létrejött páros szerkezetek révén vált alkalmassá (pl. *virágnak virága, réges-régen, éjten-éjjel*; Ómagyar Mária-siralom: *keseruen kynzathul uos scegegkel werethul* stb.). Ugyanakkor alkalmassá vált a ritmus kiemelésére (a sor ritmusa pusztán az alliteráció alapján határozzák meg eléggé általánosan), a fűzők összekötésére, egésszé teljesítésére, bizonyos szótagok kiemelésére (a magyarban a közlés szempontjából fontos első, hangsúlyos szótag, a franciában az utolsó előtti stb.), s a sor jelentéscsúcsainak kialakítására (vö. Pentti Leino, i.m. 21).

Az alliteráció azonban nemigen lehetett alkalmas a terjedelmesebb közlésegyeségek összefűzésére. Ezt a feladatot a belső rím, de még inkább a vég-rím vállalhatta magára. A párt alkotó két elem (pl. *híres — neves, lombos — dombos, liget — sziget* stb.) grammatikai tagolásával, az ősi, rövidebb közlésegyeség grammatikai kiterjesztésével a pár elemei a párhuzamos szerkezetek, a párhuzamos sorok bármelyik helyén megjelenhettek, de a helyzeti energia kiaknázása végett a nyelv ezeket egyre inkább az értelmi lezárást is jelentő sorvégek felé sodorta.

A feltehető egykori páros szerkezetekre emlékeztető formákat ma is találunk a magyarban és a rokon nyelvekben: l. m. *híres-neves*, vö. osztj. mui *neming* ord nemem nemila) mui *siing* ord siem siültlä? 'minő neves fejedelemhősnek nevezi az én nevemet, | minő híres fejedelemhősnek híreszteli az én híremet? (Zsirai M.: Osztják [chanti] hőseinek. Bp., 1951. 8); m. *kézzel-lábbal*, csupa kéz-láb, vö. osztj. mung joga *karlem* jäseng jätt tungmatteu muil atom | jogä *kärrlem* kureu jätt tungmäten muil atom 'a mi megmerevedett kezünk ízületét kiegyenesítenünk talán rossz lenne, | megmerevedett lábunk ízületét kiegyenesítenünk talán rossz lenne? (uo. 36 - 7); m. *szem-száj*-(nak ingere), vö. osztj. mänäm leti *seming* ulep kuss tuitlimal | mänem vuelti *ungling* ulep kuss milimal 'Engemet fölfaló szemes „ugatót” még ha hozott volna is, | engemet megevő szájas „ugatót” még ha adott volna is' (uo. 42 - 3); m. *zegzug(os)*, vö. osztj. schitlnä *sungung* kät *sungelnä* ämesmal kemnä | *lohung* kät *logolnä* ämesmal kemnä 'Erre aztán a szögletes ház szögletébe amint leült, | a zugos ház zugában amint leült' (uo. 48 - 9); m. *éjten-éjjel*, vö. osztj. atl ke att sägat schidi jogottal '[...hada] éje éjten át érkezik im' (uo. 58); m. *hat-hét*, vö. vog. äln sörkip *çat* äui *çati* pünsöstä, | äln sörkip *sätit* äui *säti*

pünséstä (Munkácsi: VNKGy. I. Bp., 1892–1902. 78) 'Ezüstsarkú hat ajtót hattá nyitotta ki, | ezüstsarkú hetedik ajtót hétté nyitotta ki'; m. *sefű-sefa, fűnek-fának, fűtől-fától* stb., vog. *jīwā ɣarā ɣarā jāñkélman ti mine'it, pumä ɣarā ɣarā jāñkélman ti mine'it 'im fája ritka, ritka lápra mennek, im fűve ritka, ritka lápra mennek'* (uo. 93, de vö. még 91, 95 stb.); *káz-láb* l. fent, de vö. vog. mán *kāteuw* ušlaptew, *la'ileuw* ušlaptew 'Mi kezeinket pihentetjük, lábainkat pihentetjük' (uo. 94); m. *éjjel-nappal*, vö. vog. *χūrēm ētēñ χūrēm χātēl...* 'Három éjjel, három nappal...' (uo. 114); *tél-túl*, ill. *innen-onnan*, vö. *tīl lītēn*: tarä taɣnawē, | *tūl lītēn*: tarä taɣnawē 'innen lövi: [a nyíl] keresztül halad rajta, | *onnan lövi*: [a nyíl] keresztül halad rajta' (uo. 109) stb. stb.)

Az iménti példák is szemléltetik, hogy a párok társulásának jelentéstani (l. *kéz – láb, fű – fa, zeg – zug, éjjel – nappal* stb.) vagy/és hangtani (l. *karlem – kārrem, tīl – tūl, neming – siing, seming – unglīng, χatī' – sāti'* stb.) okai vannak. A pár elemei állhatnak a mondatok elején, belsejében vagy végén. Bárhogyan is jöttek létre a mai formák, az kétségtelennek látszik, hogy ezek a kettős alakok, páros szerkezetek szoros kapcsolatban álltak egymással, s a mai alakok minden bizonnyal ősi szerkezetek megőrzései vagy azok mintájára keletkezett újabb alakok. Kezdetben is párokként társultak lélektani-logikai-grammatikai egységet, egészet alkotva. Később azonban a gondolkodás és a nyelvtani kifejező eszközök fejlődése révén a párhuzamos sorok elejére, belsejére vagy végére kerülhettek a pillanatnyi közlési szándékuknak megfelelően, s mintegy a kifejezett gondolat (érzelem, hangulat) nyelvi keretüil szolgáltak. Ritmusalkotó, ritmust meghatározó szerepük, hangzásbeli expresszivitásuk stb. miatt alkalmassá váltak arra, hogy poétikai funkciót is betöltsenek. Ez a szerepük egyre inkább megszilárdult az összefoglaló, értelemlemező és hangzásbeli expresszivitásuk jellegénél fogva is, s alkalmassá váltak a gondolat (érzelem, hangulat, élmény) költői megformálására is.

Nyirkos István

Összehasonlító frazeológiai vizsgálódások

Az alábbiakban ismertetésre kerülő összehasonlító frazeológiai vizsgálódásokat Kosztolányi Dezső „Édes Anna” (1926.) c. regényének német (Irene Kolbe, Bp., Corvina Verlag, 1963.) és orosz (Oleg Rosszijašov, Moszkva, Hudozsosztvennaja lityeratura, 1972.) fordítása alapján végeztem. Munkámban abból a közismert és a fordítás, illetve fordíthatóság szempontjából különösen fontos megállapításból indultam ki, hogy két vagy több nyelv frazeológiai készletének összehasonlításakor három nagyobb réteget lehet megkülönböztetni;

1. azok a frazeológiai kifejezések (egységek), amelyek a megvizsgált nyelvek mindegyikében, vagy többségében szemantikailag és a kifejezés szempontjából egybeesnek, vagyis a funkció és a forma szempontjából egyenértékűek;

2. azok a frazeológiai szókapcsolatok, amelyek az összehasonlítandó nyelvek mindegyikében vagy többségében megvannak ugyan, de csak a jelentésük megegyező, a kifejezés alapjául szolgáló nyelvi kép pedig kisebb-nagyobb hasonlóságot mutat, vagy teljesen más;

3. azok a frazeologizmusok, amelyek csak egy valamilyen nyelvben vannak meg.

Dolgozatomban azt a fő feladatot tűztem ki, hogy párhuzamba állítsam a regényben található frazeológiai egységek színe-javát orosz és német fordításbeli megfelelőikkel a fenti csoportosítás szerint a célból, hogy megállapíthassam, mennyi eltérést mutatnak az illető nyelvek mind mennyiségileg, mind minőségileg a magyarhoz viszonyítva. Továbbá szeretném azt is bemutatni, hogy az eredetiben szereplő frazeológiai kifejezéseket milyen módszerekkel fordították le az említett két nyelvre. Szigorú értelemben vett fordításkritikával, vagyis annak eldöntésével, hogy melyik fordítás a jobb és miért, nem szándékozom azonban foglalkozni, mivel a frazeológiai egységek a nyelvben objektíve létező állandó szókapcsolatok, s a fordító nem változtathat rajtuk egyéni akarata szerint. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a szótárakban ajánlott „fordítások”-at mechanikusan beékelheti bármely szöveggörnyezetbe. Intuícióra, leleményességre feltétlenül szüksége van a jó fordítónak attól a pillanattól kezdve, amikor felismeri, hogy nem szabad szókapcsolattal van dolga, tehát a szószerinti fordításról — amint az esetek többsége mutatja — le kell mondania. Megjegyezhetjük azt is, hogy a frazeológiai kifejezések némelyikének szinonimái is lehetnek, a fordító ízlése és nyelvérzéke szerint válogathat is közöttük; természetesen a szöveggörnyezetnek szintén fontos szerepe lehet a végső döntésben. Arra is találtam elegendő példát, hogy a kétnyelvű frazeológiai szótárban megvolt valamilyen kifejezés, de az adott esetben nem lehetett hasznát venni.

Fordításelméleti munkákra támaszkodva¹ bizonyítottnak tekintetem a jó fordítás általános főbb ismérvét, amely így hangzik: a tartalom és a formai jegyek hű visszaadása a fordítás eszközéül szolgáló nyelv normáinak betartása mellett. Nem szükséges külön bizonyítani azt sem, hogy a frazeológiai egységek, különösen a nyelvi képet tartalmazó kifejezések fordítása bizonyos nehézségekkel jár, s fokozottan érvényes ez akkor, ha az adott kifejezés reáliát tartalmaz, vagy valamilyen népszokáson alapul, tehát erősen nemzeti színezetű.

Ismeretes, hogy a frazeológia szoros kapcsolatban áll a stilisztikával. E cikk keretében azonban nincs módom arra, hogy részletes stílselemzéssel foglalkozzam. Nem tévesztettem azonban szem elől, hogy a frazeológiai kapcsolatok nagy része a színesebb, hatásosabb stílus eszköze, s ha az eredeti műben az író él velük, akkor a fordításban is kívánatos valamilyen módon megőrizni őket. Ha ez semmiképp sem lehetséges, akkor sajnálattal tudomásul kell vennünk, hogy jelentős veszteség érte az eredeti szövegrészt.

Munkám során nagy hasznát vettem P. V. Tabahjan cikkének (Вопросы перевода некоторых фразеологических явлений русского языка. В кн.: Вопросы германо—романской филологии. Ростов н/Д 1968. 84—93), melyben a „Csendes Don” német nyelvű fordítását vizsgálja a frazeológia szempontjából, va amint V. M. Avraszín és L. Sz. Bendarzszevszkaja hason ó témájú dolgozatának (К характеристике адекватности перевода фразеологизмов. Некот. вопросы ром-герм. филологии. 4. 88—96 Челябинск, 1969.), melyben a szerzők E. Strittmatter „Ole Binkop” c. regényének orosz fordítását elemzik.

Amint már említettem, az Édes Anna meglehetősen gazdag frazeológiai anyagából csak egy maroknyit veszek közelebből szemügyre egyrészt hely-

¹ В. Н. Комиссаров: Пособие по переводу с английского языка на русский. М. 1960.; Комиссаров В., Рецкер Я.: Пособие по переводу. М. 1960.; А. В. Кунин: Перевод образных в англо-русском фразеологическом словаре (Метод. сб. I. ч. 43—97 М. 1969).

szűke miatt, másrészt pedig azért, mert mondandóm illusztrálásához elegendőnek bizonyult egy viszonylag kisebb adag feldolgozása. Ettől függetlenül, talán nem lesz felesleges, ha egy bővebb felsorolás keretében ízelítőt adok a mintegy százötven frazeológiai egységet tartalmazó gyűjteményem főbb típusaiból.

1. közmondások: *Új seprő jól seper* (112);² *Vak vezet világtalant* (277); *Olyan szekér után fut, amelyik nem veszi fel* (148).

2. szólások, szóláshasonlatok, metaforás kifejezések: *szedi a sátorfáját* (49); *egy malomban örölnék* (118); *kosarat ad* (134); *kereket old* (89); *kötélnek áll* (218); *számot vet* (218); *fűt-fát ígér* (226); *kopog a szeme* (56); *sok van a rovásán* (71); *nyakába veszi a várost* (76); *petrezselymet árul* (78); *kettőn áll a vásár* (78); *kenyértörésre viszi a dolgot* (100); *koldusbotra jut* (119); *kihúzza a lutrit* (198); *benne van a pácbán* (198); *fáj a feje vmiben* (77); *a maga feje után megy* (116); *szöveget üt a fejébe* (135); *fő a feje vmi miatt* (223); *a feje tetejére áll* (224); *elveszti a fejét* (262); *elvette az esztét* (226); *rosszat forgat a fejében* (282); *agyát elborítja a vér* (277); *lehullik a szeméről a hályog* (216); *szemet szúr* (271); *szemét a földre sűti* (94); *az orrára kötik* (55); *az orra alá dörzsölik* (127); *az orra előtt van* (248); *egyik fülén be, a másikon ki* (61); *rágja a fülét vkinek* (75); *elengedi a füle mellett* (123); *tátva maradt a szája* (189); *torkig van vmivel* (224); *kiönti a szívét* (48); *elket önt belé* (52); *elfacsarodik a szíve* (117); *szíven üt* (178); *lába kél* (124); *gyökeret vert a lába* (152); *kiteszi a lábát* (226); *a sarkában van* (273); *a körmére néznek* (105); *lekapja a tíz körméről* (167); *nem adja be a derekát* (122); *lusta, mint a lajhár* (60); *tiszta, mint a patyolat* (118); *goromba, mint a pokróc* (224); *sír, mint a záporosó* (197).

3. szállóige: *A kocka el van vetve* (70).

4. szakkifejezések: *szabadlábra helyez* (269); *semmisségi ok* (276); *terhelő tanú* (279).

5. udvariassági kifejezések, társalgási fordulatok: *Kezét csókolom* (51); *méltóságos uram* (50); *nagyságos asszony* (262); *Jó éjszakát* (143); *Isten vele* (143); *Isten áldja* (143); *hála istennek* (261); *Mit szólsz hozzá?* (120)

6. vezényszavak: *Föl a kezét!* (259)

7. káromkodások: *az ördög vigye el* (224); *menjen a fenébe* (224); *menjen a pokolba* (224).

8. terpeszkedő kifejezések: *esküt tesz* (281); *véget ér* (274).

I. Először azokat a frazeológiai szókapcsolatokat veszem számba, amelyek mind a három nyelvben teljes azonosságot mutatnak.

1. Miért áltatjuk hát magunkat? Aludjunk rá egyet. *Új seprő jól seper.* Az új seprő azonban jól sepert (112).

Weshalb sollte man sich etwas vormachen? Das beste war, die Angelegenheit zu überschlafen. *Neue Besen kehren gut.* Aber dieser neue Besen kehrte tatsächlich gut (73).

Зачем же зря обольщаться? Утро вечера мудренее. *Новая метла чисто метет.* Новая метла мела, однако, чисто (196).

2. Az asszony csak most riadt meg igazán, hogy előtte a teljes bizonytalansággal elküld egy cselédet. *A kocka el volt vetve* (70).

²A lapszámok az 1963-as (Szépir. Kiadó) kiadás alapján vannak feltüntetve.

Frau von Vizy erschrak jetzt erst wirklich; sie hatte ihr Dienstmädchen entlassen, und nun stand sie in völliger Ungewissheit da. *Die Würfel waren gefallen* (33).

Хозяйка же, опомнясь, вдруг сообразила, что отказывает прислуге безо всяких видов на будущее. *Но жребий был брошен* (165).

3. Isten tudja, kicsit örül is, hogy megérkeztek, s újra *a régi kerékvágásba kerül minden* (193).

Sie freute sich ein wenig darüber, da die Herrschaft wieder da war, da *wieder alles ins alte Gleis kommen würde* (151).

Она даже радовалась немножко, что они приехали, -бог весть, почему; что *всё войдёт теперь в прежнюю колею* (257).

4. Pedig beszélt vele szépen is, pirongatta, feddette, parancsolt is neki. Minden hiába. A szó *egyik fulén be, a másikon ki* (61).

Dann hatte sie getadelt, gescholten, befohlen. Aber alles war umsonst gewesen. *Zu einem Ohr hinein, zum anderen hinaus* (24).

И говорила ведь с ней-и по-хорошему, и стыдила, запрещала, выговаривала: нет, всё без толку. *В одно ухо влетело, в другое вылетело* (158).

5. Jancsi fehér volt, *tetőtől talpig* fehér, mint egy ellentengernagy (154). Jani war weiss *vom Scheitel bis zur Sohle* (115).

Янчи с головы до пят сверкал белизной (228).

Annak, hogy két vagy több nyelvben bizonyos frazeológiai kifejezéseknek megvan a tökéletes ekvivalensük, mint ismeretes, több oka is lehet: 1. közös az eredetük (Biblia, ókori mitológia, latin vagy más nyelvű művek fordításai), 2. a népek között fennálló társadalmi-politikai és kulturális kapcsolatok, 3. közös, általános emberi megfigyelések, a képalkotást illetően azonos szemléletmód.

A fordítás szempontjából ezek a kifejezések nem okoznak különösebb nehézséget.

II. A második csoportba azokat a frazeológiai egységeket soroltam be, amelyek jelentése megegyezik mind a három nyelvben, de a nyelvi kép nyelvenként különböző, vagy csak kettőben azonos. Az is előfordul, hogy valamelyik fordításban szabad szókapcsolat áll az állandó helyett.

1. De az alig vette át a tányéron a két szelet piskótát, máris visszafelé tolta. . . -- *Kosarat adott?* — csodálkozott Tatárné (134).

Aber Anna hatte den Teller mit den beiden Stücken Torte noch nicht richtig in der Hand, als sie ihn auch schon zurückschob. . . „*Sie hat dir einen Korb gegeben?*“ fragte Frau Tatár verwundert (96).

Но та, едва коснувшись бисквита, положила его обратно . . . *С носом оставила?* — ахнула советница (213).

Azt már O. Nagy Gábor megállapította (Mi fán terem? c. művében) Bp., 1965.,³ hogy a *kosarat adni* (*kapni*) kifejezés nem a német fordítása, hanem

³ A magyar szólásokra vonatkozó adatok innen származnak.

vele párhuzamosan keletkezett a magyarban, s népszokáson alapszik. Gunda Béla szólásmagyarázatában (Nyr. 100: 240) is ezt olvashatjuk: „Kunszigeten, ha nem volt kedvező a gondolkodás eredménye, a nyolcadik napon egy üres kosarat akasztottak a kapufélfára. Innen a mondás: kosarat kapott.” A házassági ajánlat visszautasítására az oroszban is van egy kifejezés, bár nem annyira közleketű, mint a magyarban: *нодасть капеты* ('befogat a hintóba'), de ennek nincs meg a második, az általánosabb jelentése, mint a magyarban és a németben, ezért használ más, analógiás kifejezést a fordító (szó szerint: *orral hagyott*).

2. *Benne volt a pácban*, nyakig. *Kihúzta a lutrit*. Micsoda ronda egy ügy, s micsoda botrány lesz tavaszra (198).

Das hatte ihm gerade noch gefehlt. Nun sass er in der Patsche (156).

Ну и влип. В самую лужу уселся (261).

Ebben az esetben annak az érdekes jelenségnek lehetünk tanúi, hogy a német és az orosz kifejezés teljesen azonos (*beleülni a tócsába*) a magyartól viszont formailag eltérnek.

3. a) Megbuktak a zsványok. Már *szedik a sátorfájukat* (49).

Sie sind gestürzt, die Räuber, sie *schwürten* schon ihr *Bündel* (12).

Отвоевались, разбойнички. Пятки *смазывают* (149).

A példában szereplő magyar szólás a hadi életből származik, az orosz analógiás kifejezés stílusértéke más, inkább az *olajra lép* zsargonizáló kifejezéshez áll közel, a német pedig kevésbé kifejező (*kötözik a batyujukat*).

Ez a szólás még egy helyen szerepel a regényben, s ott mindkét fordító szabad szókapcsolattal helyettesíti:

Még aznap *szedte sátorfáját* (202).

Noch am gleichen Tag *packte er seine Sachen* bei den Vizys... (160).

В тот же день *собрал он свои пожитки* (264).⁷

b) Ismerem ezt a fajtát... *Fűt-fát ígérek*, aztán otthagyják (226).

... ich kenne die Männer... erst *versprechen sie das Blaue vom Himmel*, und dann lassen sie, die Mädchen sitzen (184).

Знаю я таких... *Горы золотые наобещают* и бросят потом (281).

A *fű-fa* kifejezés a magyarban 'mindent' jelent, tehát csak az első látásra kevesebb, mint az orosz ('aranyhegyek') és a német ('az ég kékje, mennyország') változat. Egyébként a németben is megvan az „aranyhegyeket ígér” (*goldene Berge versprechen*) frazeológiai szókapcsolat.

4. a) *Sok volt a rovásán*, s ezt tudta (72).

Ficsor *hatte viel auf dem Kerbholz*, und er wußte es (34).

Много *накопилось* за ним *грехов*, и он знал это (165).

Ez a kifejezés, amely ugyanúgy megvan a német nyelvben is, eredetileg azt jelentette, hogy „valaki sokkal tartozik”, mivel a hitelbe vásárolt árut rováspálcikákon tartották számon. Az orosz népnél azonban ez nem volt szokásban, s mert nincs rá megfelelő analógiás kifejezés sem, a jelentéstartalmat szabad szókapcsolattal adta vissza a fordító.

b) -- És mikor jön haza?

— *Nem kötötte az orromra* (55).

„Und wann kommt sie nach Hause?“
 „Das hat sie mir nicht auf die Nase gebunden“ (17).

— Когда же она вернётся?
 — Мне не докладывалась (153).

Ennek a kifejezésnek viszont az az érdekessége, hogy a németben előbb volt meg, mint a magyarban, de igen jól megfelel a magyar nyelv képzalkotó szemléletének, ezért honosodhatott meg. Az oroszban nincs neki megfelelő frazeológiai kifejezés.

c) A facér nőszemélyek a fal melletti szalmaszékeken trécseltek, mint *petrezselymet áruló* kisasszonyok holmi iszonyú bálban (78).

Die stellenlosen Frauenzimmer saßen auf Strohstühlen an der Wand und klatschten wie *ältliche Mauerblümchen* auf einen schauerlichen Ball (40).

У стенки на соломенных стульях точили лясы несколько праздных особ, словно не приглашённые на танец девицы на каком-то извращённом балу (171).

A magyarban ez a szókapcsolat lehet, szabad is, amikor nem átvitt értelemben használjuk, a németben viszont csak ebben a kötött szókapcsolatban (*Mauerblümchen spielen*, azaz „a falat támogatni” — mert nem kérnek fel valakit táncra) van meg a „*Mauerblümchen*” szó. Oroszra csak körülírással, értelem szerinti módszerrel lehetett lefordítani, de szerencsére lehetőség volt egy mondaton belül némi kárpótlásra, ugyanis a „trécselni” igének az oroszban van frazeológiai megfelelője (точить лясы).

III. A harmadik csoportba azok a frazeológiai szókapcsolatok tartoznak, amelyek sem a németben, sem az oroszban nincsenek meg. Ilyenkor a fordításnak két útja van: a frazeológiai szókapcsolatot lehet egyetlen szóval vagy szabad szókapcsolattal helyettesíteni de lehetséges a tükörfordítás is.

1. Anna annyi tanácsot kapott, hogy belekábult, és mikor *számot vetett* magával, hogy hányadán is áll, legjobban szeretne volna, ha békén hagyják, vagy ők maguk határoznak akárhogy (218).

Sie bekam so viele Ratschläge, daß sie ganz verwirrt wurde. Wenn sie sich fragte, was sie nun eigentlich wolle, mußte sie zugeben, daß es ihr am liebsten war, wenn man sie in Ruhe ließ (177).

Анна столько советов получила, что когда пыталась *взрешить всё «за» и «против»*, голова у неё шла кругом.

Az orosz kifejezés inkább a *mérlegre tesz, mérlegel*-nek felel meg, ami szerintem valamely döntő lépés, elhatározás előtti cselekedetet jelöl, míg a *számot vet* bizonyos már megtörtént dolgok értékelését jelenti. Ezen kívül a magyar kifejezésnek, bár ma már nem érezhető benne a képszerűség, érdekes művelődéstörténeti háttere van s a XV. sz.-ig eredeti értelmében ('számol — kavicsok, magok segítségével') használták.

2. . . . elhatározta, hogy nem tér vissza a bankba, amint szándékozott, hanem hazamegy, és ott azonnal *lekapja a tíz körméről* Annát (167).

. . . -der Einfall kam, nicht, wie er beschlossen hatte, in die Bank, sondern nach Hause zu gehen und dort Anna zu nehmen (127).

... решил, что в банк больше не пойдёт, а вернётся домой и там немедленно овладеет Анной (238).

Erről a kifejezésről elsősorban az jut eszünkbe, hogy valakit megszidnak. Az 'erőszakkal magáévá tesz, nőt közösiségre készítet' jelentés meglehetősen távol esik tőle, O. Nagy Gábor is az utolsó helyen említi, az oroszban és a németben pedig nincs ilyen jelentésű frazeologizmus.

3. *Nyakába vette a várost* (76).

Sie klapperte die Stadt ab (39).

и она задалась целью *обойти весь город* (170).

Ez a szólás a *nyaka közé szedi a lábát* és a *futva bejárja a várost* keveredéséből keletkezett a magyarban, s ilyen formában és értelemben nem található meg sem a németben, sem az oroszban.

4. „Andere Städtchen, andere Mädchen.” *Ismerlek, szép maszk.* El ne csavard annak a lánynak a fejét (164).

„Andere Städtchen, andere Mädchen. *Ich kenne dich und deine Sorte.* Verdrehe mir nur diesen Mädchen nicht den Kopf” (124).

„Andere Städtchen, anderen Mädchen”. *Я тебя знаю, прекрасная маска!* Не морочь ты этой девушке голову (236).

A regényben többször is előfordul, hogy több frazeológiai kifejezés követi egymást, sőt mondatok láncolatát is alkothatják. Az idézett szövegrész azonban az *ismerlek, szép maszk* kedvéért került ide, ugyanis a magyarban ma is aktívan használják, az orosz és a német frazeológiai szótárakban azonban nincs feltüntetve. „Ismerlek, szép maszk” címmel (Új Tükör, 1982. 8. sz. 5) egy, a megjátszást, alakoskodást ostorozó cikkben olvastam: „Ám azt mondják, a legélethűbbnek látszó álarc éppúgy lekerül egyszer, mint a sután, ügyetlenül felrakott. Előbb-utóbb elhangzik a megsemmisítő felkiáltás: »Ismerlek, szép maszk!«”

Az orosz fordító tükörfordításként adta vissza, s az természetesen olvad bele a szövegkörnyezetbe, a német fordító pedig körülírásos módszert alkalmazott. Igen érdekes a sorsa az előző mondatot alkotó német szólásnak, amely nincs meg ugyan a magyarban, de valószínű, hogy a XX. sz. elején sokan megértették, és esetleg használták is. Az oroszban sincs meg ez a kifejezés, de Kosztolányit követve az orosz fordító az eredeti német nyelven hagyta meg.

5. *Mit fusson olyan szekér után, mely úgyse veszi föl?* (148).

Wozu hinter einem Wagen herlaufen, der einen ja doch nicht mitnimmt? (109).

К чему бежать за телегой, на какую всё равно не посадят? (224).

Ezt a közmondást mindkét fordító szóról szóra fordította le, mert egyik nyelv számára sem hat idegenül, s az olvasó is könnyen magáévá teheti.

IV. Az eddig elmondottak összegezéseként az alábbi táblázatban azt kívánom érzékeltetni, hogy a felsorolt magyar frazeologizmusoknak milyen mértékben vannak meg a német és az orosz megfelelőik, bizonyos mértékben nem tekintve azonban az elemzett mű fordításait. Más szövegben ugyanis, vagy esetleg mások fordításában sok esetben lehetne használni a frazeológiai változatokat ott, ahol az említett fordításokban szabad szókapcsolatokat találunk. Pl.:

1. az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz \cong es ist Jacke wie Hose \cong два сапога пара; хрен редьки не слаще; одного поля ягоды

2. kereket old \cong пуститься наутёк; сматывать удочки

3. két malomban örölnék \cong verschiedene Sprachen sprechen = говорить на разных языках

Ezeket a példákat felkiáltójellel jelölöm.

	Német		Orosz	
	szemantikai	formai ¹	szemantikai	formai
	azonosság		azonosság	
1. új seprő jól seper	+	+	+	+
2. a kocka el van vetve	+	+	+	+
3. visszatér a régi kerékvágásba	+	+	+	+
4. az egyik fülén be, a másikon ki	+	+	+	+
5. rágya a fülét vkinek	+	+	+	+
6. szemet szűr	+	+	+	+
7. agyonüti az időt	+	+	+	+
8. kosarat ad (kap)	+	+	+	—
9. sok van a rovásán	+	+	—	—
10. nem kötök az orrára	+	+	—	—
11. meg se melegedett a helye	+	+	—	—
12. vak vezet világtalant	—	—	+	+
13. szöget üt a fejébe	—	—	+	+
14. szedi a sátorfáját	+	—	+	—
15. kereket old	+	—!	+	—!
16. egy malomban örölnék	+	—	+	—!
17. két malomban örölnék	+	—!	+	—!
18. fűt-fűt ígér	+	—	+	—
19. tótágast áll	+	—	+	—!
20. benne van a pácban	+	—	+	—
21. az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz	+	—!	+	—
22. petrezselymet árul	+	—	—	—
23. kötélnek áll	+	—!	—	—
24. lekapják a tűz körméről	—	—	—	—
25. nyakába veszi a várost	—	—	—	—

¹ Formai azonosságon nem a grammatikai, szerkezeti formák egybeesését értem, ez ugyanis száz százalékosan még az ekvivalens kifejezésekben sem figyelhető meg (lásd: új seprő jól seper — a németben az alany és az állítmány többes számú, az oroszban pedig a jól helyett tisztán áll), hanem a vezérszavak azonosságát, amelyek a nyelvi kép magvát alkotják.

És mégis mozog a föld...

1953-ban kíséreltem meg először felvenni a harcot a *-t/-tt* (*-ott/-ëtt/-ött*) képzős melléknévi igenév állítmányi használatát egyetemesen elítélő, szerintem tudománytalan és nyelvszegényítő álpurizmusunk ellen (MNy. 49: 128—40). Bár akkor több vezető nyelvészünk körülbelül igazat adott nekem magánbeszélgetéseinkben, sőt e partícipium újabban terjedő más alkalmazásairól írt dolgozataimmal is egyetértett, a nyelv művelő újságcikkek ezután is megismételték a főleg Simonyi és Horváth János nevéhez fűződő rosszallást. Nagy J. Béla pedig egy másféle közleményébe szöve (MNy. 54: 166—7) csak erre intett: *a)* A példák mennyiségénél fontosabb a helyes értékelésük, hisz pl. a verses szövegek s a nem művelt nyelvi adatok alig vehetők figyelembe a helyesség megítélésében. (Ez csak részben győzött meg, de az alábbi idézetek kiválogatásában igyekszem így eljárni.) *b)* Válogatás nélkül ezután sem szabad védenünk minden ilyen állítmányt. (Ez nem is volt céлом, bár szempontjaim talán itt-ott eltérnek az övéitől.)

1981-ben újra vitába kellett szállnom ez ügyben: Anyanyelvünk védelmében cím alatt (Nyr. 105: 465—80) egy „nyelvvédőnk” három harsányan szenvedélyes, szerintem tárgyi tévedésekkel tűzdelt kirohanását bíráltam. Ezek közül csak egy jelent meg a jobbára szakmailag is képzett olvasóknak szánt Nyelvőrben (104: 16—28); kettő azonban inkább laikusok olvasta lapokban került a nyilvánosság elé, felelőssége tehát nagyobb. A szerző röviden más folyóiratokban is népszerűsítette fölfogását. — Ugyanez a szakíró nemrég A „tötö” nyelv vitája című „összefoglaló cikk”-ben reflektált az 1980-i, Nyelvőrbeli „vitaindító” közleményét követő cikkekre. A nem folyóiratunkban megjelent írásait nem is említi, saját tévesnek vagy túlzónak bizonyult megállapításairól szintén hallgat.

Mint a három évtizede közölt problémafölvető értekezés írója, szeretnék egyet-mást hozzáfűzni a vitához, ha rövidebben is, mint az utóbbi „összefoglalás”.

Az 1981-i vitacikkem óta eltelt időben többször gondolkodtam azon, hogy most is vállalom-e korábbi nézeteimet, s ha igen, jól sáfárgodtam-e az érvekkel és adatokkal, azaz valóban bizonyító erejűek és elégségesek voltak-e ezek.

Számomra a tőlem ismertetett nyelvi tények eléggé igazolják, amit állítani akartam: A befejezett cselekvésű melléknévi igenévi állítmány a szakértők szerint ősi eleme mondattanunknak, noha utóbb sokáig igen ritka lett. Fokozatos újabb elterjedése a felvilágosodáskor s a reformkorban indult meg, és mire a *-va/-ve* + *van* szerkezetnek mértéktelen irtása szintén ezt a terjedést fokozta, már letagadhatatlan és megállíthatatlan volt a *-t/-tt*-s állítmány

divata irodalmi nyelvünkben. — Nem hangsúlyoztam azonban eléggé Arany János sok előttem ismeretes példájának vonzó hatását. És azt sem, hogy e kifejezés felújítása és divatba hozása részben a nyelvújítás nagy érdemei közé tartozik, bár a már melléknévesült vagy melléknévvé valóban levő régibb *fáradt, rekedt, örült, agyalágyult* stb. típusú szók állandó predikatív használata és talán egyéb okok miatt a XIX. században e gazdagodás nemigen lett tudatos, a szerkezet nem számított harsány neologizmusnak, még a Nyelvőr első évfolyamaiba dolgozó puristáink nyelvújításellenes kirohanásaiban sincs szó róla. Pedig a melléknévi jellegű állítmányként felújított *írvák, közölvék* típusról rengeteg megjegyzés volt; persze ez a nyelvi nosztalgia ellenére lassan ismét visszaszorult előnyelvbeli ismeretlensége, keresettsége miatt. — Az iménti „egyéb okok” közt legfontosabbnak azt tartom, hogy a német *Er ist zufrieden*-nek az (Ö) *meg van elégedve* még pontosabb mása, mint az (Ö) *megelégedett*: ez utóbbit tehát nem is tekinthették tárgyilagosan idegenszerűnek. Amíg Simonyi tekintélyes szava föl nem hangzott, s Horváth János e kifejezést is ki nem pécézte.

Talán az sem tűnt ki jól régibb munkáimból, hogy e rosszálló megítélés idején az „akadémikus” szellemű írókkal, kritikusokkal szemben állók tollán akár stílusmeghatározó eszközként is használható lett. Tudjuk pl., hogy Kaffka Margit finom árnyalású, impresszionista típusú szecessziós prózájában a nominális stílushoz igen jól alkalmazkodnak ezek az állítmányok. Egyrészt mert már többé-kevésbé ismeretesek voltak, másrészt meg, mert ilyen mennyiségben még érezhető volt modernségük. Ady, Babits, Kosztolányi korai használatát nem dolgoztam föl részletesen, de Kaffkának 1914-i, Állomások című regényéből ilyeneket írtam ki magamnak egyszer: *elhagyatott, kiszolgáltatottak, összetartott, zárkózottabb, mimelt, fejlett, kitett* ('félreállított'), *szórakozott, kimerült, -tól elrendelt, zárkózott, megkönnyebbült, beosztott, gyűrött, nyílt, kikészített, lehántott, határolt, csinált, elégedett*. (Valamennyi állítmány vagy névszói-igei állítmány része.)

Úgy látom, vitapartnerom nem érti vagy nem fogadja el, amit a nyelvi fejlődés egyenetlen voltáról s az újabb kifejezési forma mennyiségi felhalmozódásának jelentőségéről e kérdésben kifejtettem. Ő csakis az egészen általános használatú eszközt tartja helyesnek; ami nem ilyen, azt nem. Ha a *-va/-ve* + létige korábban egyetemesebb használatú volt, nem ismeri el az újra terjedő melléknévi igenévi állítmány létjogát. Ezzel azonban tagadja a nyelvi változás jogosságát! Képzeljük el, hogy a határozott s a határozatlan névelőnek nyelvünkbeli jelentkezésekor valaki e változást mint anyjától tanult anyanyelvében bántó „magyartalanságot” helytelennek mondta, *ozozás*-nak, *egy-egyelés*-nek csúfolta, ellene küzdő diákcsoportokat szervezett volna: büszke lehetett volna ez nyelvvédelmére? Ha mindig csak a *p i l l a n a t n y i* többségi szokás jogát valljuk, holt nyelvvé tesszük anyanyelvünket! Az ilyen fel-fogás ellen 1932-ben Nagy J. Béla küzdött legmeggyőzőbb érveléssel (vö. Msn. 1: 29); korszakunkban pedig Lőrincze Lajos (pl. I. OK. 2: 403), de sok más munkatársa is.

Tudvalevő, hogy a *-va/-ve* képzős igenév nem különbözteti meg a folyamatos cselekvést a befejezettől, kialakult tehát lassan, egyedenként eleinte más-más tempóban a *bántottan/sértetten* és a *bántó(a)n/sértő(e)n* másodlagos határozói igenév. A *-t/-tt* képzős alak melléknéviess jellege ezzel tehát éppúgy erősödött, mint az *-ól/-ő* képzőssé. Az igenévi jellegükben gyöngülő, melléknévi jellegükben erősödő régi minták (*fáradt, rekedt, örült*) nyomán természetes

lett a többinek a fokozása is, s egyúttal a melléknevek általános képességéhez illő állítmányi alkalmazása: „X *elhagyott(abb)* volt” e régibb forma mellé: „X (jobb) *el volt hagyva*”. Látni való, hogy itt már hajlandóbbak vagyunk az állítmányi névszó jelentését is tulajdonságként értelmezni, nem állapot-határozói jelentésstruktúrában. Igen-igen sok egyes esetben továbbra is a határozói igeneves megoldással élünk: „Ne légy *megbántva*!”; máskor mindkét alak jó, de idő múltával esetleg változó statisztikai arányban: „*Meg* vagyok *elégedve*” és „*Elégedett* vagyok” (esetleg *meg* igekötővel is), s a kettő olykor némi árnyalatbeli eltérést hordoz; s előfordulhat, hogy valami egészen új jelentést már csak a másodlagos alakkal fejezünk ki: „Ez a történet *koholt*!”

Aki becsüli Németh László stílusát, találhat benne mindhárom típusra példát: valószínűleg a második és harmadik fajta időbeli szaporodása is meg-látászik majd. De ki ad jogot a nyelv vizsgálójának arra, hogy az *elégedett* használóját *tötöző-nek* csúfolja, stílusát magartalannak minősítse — pusztán, mert ezt a fejlődést nem értette meg?!

Vitabeli társam a sok lehetséges tő közül kettőt emel ki és vizsgál: az *elégedett* (*megelégedett*) és a *hivatott* szót. Aki a *-va/-ve + van* szerkezetét alkalmazza, azt megdicséri (mérhetetlen sok példában) mint gondos, szabályokhoz ragaszkodó író. De az nem érdekli, hogy az illető más példaszók esetében már a participiumi állítmányt választja. (Ez régibb írásait is jellemezte.) 1983-i cikke pl. így ír (267): „Ép nyelvérvékű embereknek sem a nyelvük, sem a tolluk nem jár rá a tötözésre, beleértve természetesen az *elégedett*-et is. Szántó Piroska is így közvetíti szabadon S. M. 1950 utáni szavait: „... *meg lesznek elégedve* (nem: *elégedettek lesznek*)”. Nos, 1982-ben még érdekelt annyira e szerkezet, hogy kiírtam magamnak a festő-író asszony Bálám számára című könyvéből néhány adatot: „[a komp] ... *zsúfolt*” (37); „*civilizáltabb az arca*” (32); „*Nem vagyunk ... edzetek*” (57); „*nem festett a haja*” (69). S természetesen írja: „*elégedetten távoznak*” (85). Ugyanitt többször is használja ezt a nyelvi formát, de nem halmozom az idézeteket. — Igaz: alább én is így idézek másoktól egy vagy több adatot az ellenpéldák nélkül, csakhogy én a másik megoldást sem rosszalom, s nem említem csúfnéven.

Igen sok megfelelő adatom közül csak egy picike töredéket idézek a legmaibb írói, újságírói, irodalomtudósi világból, összefüggéséből is kiragadva az állítmányt s rokon határozót, a keresztnéveket lehetőleg megtakarítva:

a) 1980-ból: *jól neveltek* (Iszlai: ÉS. 03. 01.: 9); *megszokottá váltak* (Szárász: uo. 06. 07.: 3); *elhallgatottak* (Illés L.: uo. 01. 12.: 2); *békemozgalom-viselt* (Boldizsár: uo. 05. 17.: 1); *ből öntött* (Hanák: uo. 08. 09.: 3); *elégedettek vagyunk* (-ilkei: uo. 07. 19.: 6); *érde- kelt* (Varjas E.: uo. 06. 07.: 6); *rögzített* (Lázár: uo. 11); *elvonatkoztatott* (Szabó Gy.: uo. 12); *rafindlt*, ... *kiszámított* (Kárpáti: uo. 12); *-hez méretezett* (Hubay: uo. 02. 16.: 14); *jól- lakott vagyok* (Nemess: Igaz Szó 3: 206); *meghatározottak* (uó.: uo. 229); *elégedettnek tudtuk* (uó.: uo. 232); *csökkentett* (Mózes A.: uo. 147); *hivatott* (Kovács J.: uo. 243); *kikézsített- nek számít* (Fehér K.: ÉS. 07. 26.: 3); *kiépitett* (Novobáczky: MO. 05. 04.: 24); *keresettek és látogatottak lesznek* (uó.: uo.); *magára maradottnak érezte magát* (Rényi: ÉS. 07. 26.: 8); *konzolidáltabbak* (Illyésből id.: Kort. 5: 667); *megbékéltnek véltem* (úgy, uo.); *csonkult* (Kabdebó: uo. 794); *kiegyensúlyozott* (R. Székely: uo. 6: 922); *tehet „védeté”* (Király I.: uo. 8: 1177); *elavult, meghaladott* (uó.: uo.); *földhöz ragadtnak tűnt* (uó.: 1178); *adott volt* (uó.: uo. 1184); *éreztem megalázottnak magam* (Zelk: uo. 7: 1003); *jeszült volt* (uó.: uo. 1092); *vagyok meggyötört, nyüzött* (Palotai B.: uo. 1020); *levert, ingerült* (Vámos: uo. 1029); *Megbénult ... lett* (Galgóczi: uo. 1045); *tájékozottabb* (uó.: uo. 1070); *teltebbnek látszott* (uó.: uo. 1081); *stigmatizáltak, megjelöltnék érezte magát* (uó.: uo. 1091); *telítettebbek* (Vas I.: uo. 1: 88); *magát rászédettnek tekintse-e* (Sötér: uo. 3: 367); *megérkezettnek ítéltesen* (Sajó: ÚI. 6: 70); *elégedett lehet* (uó.: uo. 71); *összetett* (Tandori: uo. 91); *korlátozott* (Teleghi

Polgár: Nagyvv. 7: 1051); *extrovertált maradt* (uo. 1086); *-tól elszakadt* (uo. 1087); *szándékolt* (Iszlai: uo. 1092); *üldözötté vált* (Pomogáts: ItK. 27); *megokoltá tenni* (uó.: uo. 28); *hivatott volt* (Török J.: uo. 54); *befejezettnék . . . tekinthető* (85); *fejlett* (Poór: uo. 115); *elvesztettnék hitte* (Ruffy: MN. 05. 11.: 11); *Elégedettek* (Kovács J.: uo. 04. 11.: 5); *elmosódottabbá válik* (Pethő T.: uo. 03. 25.: 1); *jól öltözöttek* (Szombathy: uo. 06. 28.: 6); *megérdemelték* (Szerdahelyi Sz.: ÚT. 01. 13.: 34); *csinálnak érzett* (Köröspataki Kiss: uo. 03. 02.: 5); *köztudottá vált* (uó.: uo. 06. 28.: 6); *vesz tudottnak* (Lázár: uo. 03. 30.: 2); *elnyújtott* (Szántó J.: uo. 3); *„megalázott” és „megszomorított”* (Palotai E.: uo. 05. 25.: 14); *döglött volt* (Abody: uo. 03. 02.: 26); *elégedett volt* (Tolnai G.: uo. 07. 06.: 28); *koncentráltabb* (Iván: uo. 04. 20.: 3); *-ra ítelt* (P. Szabó: uo.: 3); *elhamarkodott* (Balog J.: uo. 4); *higgadtabbak, . . . elszántak* (uo. 15); *felszabadultabb* (Albert I.: FSz. 05. 31.: 4); *megkötöttek* (Illés J.: uo. 5); *elégedett* (Gách: uo. 7); *hízottabbak* (Bulla: uo. 01. 26.: 4); *elégedett volt* (Fenyves: uo. 19); *feszítettebb volt* (Szász P.: uo. 23); *-höz kötött* (Somlyó Gy.: Philoktésész sebe 79); *volt rejtegetett* (uó.: uo. 100); *vagyok fejlett* (uó.: uo. 124); *meghatározott* (uó.: uo. 146); *kanonizáltak* (uó.: uo. 231); *kidolgozottabb* (uó.: uo. 433); *érzem kimerítettnék* (uó.: uo. 441).

b) 1983-ból: *kifordítottak* (Illés E.: Kort. 11: 1689); *kifosztottak* (uó.: uo. 1689); *berúszoszott* (uó.: uo.); *-vel szegett* (uó.: uo. 1697); *bearyozott* (uó.: uo.); *megérezte, megvilágosodottá lett* (Németh G. B.: Űl. 11: 23); *élezett* (Sötér: uo. 39); *a legkidolgozottabb* (uó.: uo. 42); *kidolgozottak* (szintén); *elmosódottabbá válik* (szintén); *megélnék érzett* (Rába: uo. 65); *telítettek* (uó.: uo. 66); *-höz kötött voltukat* (Bata: uo. 66); *szerkesztett* (uó.: uo. 75); *volt . . . reményvesztett* (Sötér: Űl. 1: 7); *feszült . . . volt* (uó.: uo. 11); *elhagyatottnak érezte magát* (uó.: uo. 13); *túlzsúfoltnak találta* (uó.: uo. 16); *kényszeredett volt* (uó.: uo. 17); *Legyen megszállott* (Cs. Szabó szavai: Kort. 4: 625); *nyitottabbak* (uó.: uo. 617); *elfoglaltabb volt* (uó.: uo. 614); *-retermett* (Bodor: 530); *Elégedett volt* (Sötér: Űl. 5: 21); *ismert és . . . nagyon becsült* (Nagy P.: Nagyvv. 12: 1876); *nyitottabb* (uó.: uo. 1877); *tisztázott* (uó.: uo. 1881); *elvakult* (Jávör: A matematikát. 215); *szedettek-vedettek voltak* (uó.: uo. 74); *Megelégedett voltam* (uó.: uo. 81).

Mindenekelőtt jelzem: némelyik adatot most nem tudom az eredetiben ellenőrizni. — Ismét hangsúlyozom, hogy a megnevezett írók stb. esetleg a *-va/-ve*+létige szerkezetével is éltek, s *-t, -tt*-s állítmányt olyan szerzők is használtak ugyanez években, akiket nem cédláztam ki. S ha egy közösség rászánná a munkát, még sok finom következtetést is levonhatna a tárgyalt jelenség alakulására vonatkozólag. De amit akartam, talán sikerült igazolnom: a befejezett cselekvésű melléknévi igenév állítmányi használata általános (bár nem kizárólagos) a mai nyelvben, így nevetséges azt hinni, hogy egy-egy alak kipécézésével vagy a jelenség gúnyolásával visszafordíthatja valaki a két évszázados fejlődést. Tempora mutantur, et lingua nostra mutatur is illis. — Persze én csak nemzeti nyelvünk írott változatával foglalkoztam, de úgy látom: a közélet beszélt nyelve, ha némi fáziskülönbséggel is, követi, sőt a politikai, államigazgatási, pénzügyi stb. világban meg is előzi. Ez a három napja olvasott újságim pl. ma még az én stílusérzékemet is bántja: „Nem kellően ösztönzött [névszó] a licencvásárlás” (MN. 83. 12.: 4).

De vitabeli ellenfelem nem enged a negyvennyolcból. Népszerű nyelv-művelő folyóiratunk ma olvasott új, 4. számában ismét a laikusoknak a fejét tágtítja. De hogyan? „Hol a hiba, mi a hiba?” című közleményében megint kiszúrja az *ismert* szó állítmányi használatát, mint egyik 1980-i cikkében is tette. Az „Ismeretek különböző módokon töltött tökök” mondat első szavát így helyesbíti: „*Ismeretek* v. *vannak*.” — Ejnye, hogy ezt a reformkor nyelvészei-stilisztikusai nem tudták! Akadémiánk későbbi tiszteleti tagja, több nyelvtan stb. szerzője, Szvorényi József, 1846-ban megjelent pályadíjnyertes magyar stilisztikájában így mert fogalmazni: „Hogy a’ szók . . . *ismertek* . . . legyenek [nélkülözhetetlen az érthető fogalmazásban]” (Magyar ékes szókötés

169).¹ Miért volna ez majd 140 év múltán „új magyartalanság”?! Az ismeretes szó persze szintén jó állítmányként, én a *legismeretesebbek* helyett mégis bizonyosan a *legismertebbek* alakulatot ajánlanám mindenkinek! A nyelv művelés hitelét pedig nem tenném kockára ilyen álpurizmussal, mert ez tudománytalan s nyelvszegényítésre vezethet. És még valamit: ne akarjon senki ismét egy külön, csak „akadémiai hitelű” nyelvi szabálysort rákényszeríteni az ifjúságra vagy jóhiszemű felnőtt olvasóközönségünkre, ne láttassa szinte minden valamirevaló írónkat, újságírónkat stb. nyelvrontónak.

Mert a „tötö” szó s a „tötözés” elleni keresztes hadjárat kiagyalója dacára, sőt truccára „mégis mozog a föld”!

Tompá József

Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?

Heves és mindenképpen tanulságos vita zajlott le folyóiratunkban a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról. A vitaindító cikket Szepes Gyula írta (A „tötö” nyelv járványa. Nyr. 104: 16–28). Cikkéhez többen is hozzászóltak: I. Gallasy Magda (Közismert-e? Nyr. 105: 29–37); Kálmán Endre (Egy magyartalanság ellen — de hogyan? Nyr. 105: 37–9); Tizsamarti Antal (Kiegészítés a „tötö” nyelv történetéhez. Nyr. 105: 40); Molnár Zoltán Miklós (Adalékok a „tötö” megítéléséhez. Nyr. 105: 180–4); Tompa József (Anyanyelvünk védelmében. Nyr. 105: 165–80). Még egyszer szót kért és kapott a vitában Szepes Gyula (A „tötö” nyelv vitája. Nyr. 107: 257–71) és Tompa József (És mégis mozog a föld..., folyóiratunk jelen számában). Hozzászólt a kérdéshez folyóiratunk múlt évi (negyedik) számában Stanitz Károly (Egy magyartalanság ellen — funkcionális megközelítéssel) és Rácz Endre (A szenvedő jelentés felé?) is.

Helyet kapott a kérdés a szélesebb körű olvasótábornak szánt Édes Anyanyelvünk című folyóiratban is (Szepes Gyula: Hírlapírók: ne így! 1980. 1. sz. 2; Tompa József: Lassabban a kitagadással! 1980. 3. sz. 2; Szepes Gyula: Mit öntsünk ki? 1980. 4. sz. 4).

Mint ígértük (Nyr. 107: 271), megkíséreljük összefoglalni az eddigi tanulságokat, s ezzel folyóiratunkban — egyelőre — lezárjuk a vitát. Egyelőre, mert hiszen — mint láttuk és látni fogjuk — egy állandóan változó, átmeneti állapotban levő nyelvi jelenségről van szó, megítélése tehát sokoldalú megfigyelést, sok szempontú vizsgálatot igényel.

Az alábbiakban nincs szándékomban az egyes hozzászólásokat részletesen ismertetni, érnyeiket, hiányosságait kimutatni. Csak néhány fő kérdésre szorítkozom. Mi a szerepe, helyzete ennek a nyelvi jelenségnek

¹ Ez az akkor nagy jelentőségű szakkönyv a particípiumi állítmányra s ennek rokon „véghatározói” transzformjára több adatot is szolgáltat: *tömvés-tömvött* (30); *Elavultaknak*... *mondhatni* (51); *átvitteknek*... *mondhatnak* (83); *értelmezettek* (172); *elavúlt* (174); stb. S ezek újszerűségéről Szvorényi sehol sem beszél, bár a neologizmusokat többnyire külön tudatosítja s dicséri. Egy idevágó példa: a *-va/-ve + van* vagy *vagyon* szerkezetét unalmas körülírásnak nevezi a *tudvák* típushoz viszonyítva (218). — Ennél is tanulságosabb, hogy a győztes pályamű elé kötte Schedel (Toldy) ismerteti az akadémiai bírálók jelentését a beérkezett művekről. Itt Vörösmarty szövegében olvashatjuk: „példái... hibásan alkalmazottak” (IV); „szabályai mélyebben merítették, példái biztosabb ízléssel s ítéllettel választvák” (V). Schedel is így ír: „a’ gazdag anyagot nem eléggé feldolgozottak, a’ szabályokat... elvontaknak... találak” (uo.). Mindez ismét mond nekünk valamit.

nyelvhasználatunkban, azaz: mint mond a nyelvszokás, amely vitán felül a leglényegesebb tényező a nyelvi helyesség vagy helytelenség megítélésének dolgában. Aztán: Mi gátolja vagy segíti a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának terjedését? És a leglényegesebb kérdés: Milyen legyen nyelvművelői magatartásunk ezzel a nyelvi jelenséggel kapcsolatban; van-e szükség és lehetőség arra, hogy visszaszorítsuk vagy kiiktassuk nyelvünkéből, s ha nem, milyen tanácsot adhatunk használatára nézve? S végül talán érdemes lesz legalább utalni a vitának néhány módszerbeli tanulságára is.

A vita lényege az, hogy elítéljük vagy megengedjük a befejezett melléknévi igenév használatát az ilyen mondatokban: „nem vagyok *elégedett*”; „mindenki által *ismert*”; „a mi nemzedékünk *nyitottabb* a változásra”; „a lehetőség mindnyájunk számára *adott*”; „a tiltakozás *indokolt*”; „a vállalkozás kudarcra *ítelt*”; „a kérdés *tisztázott, megoldott*”; stb. stb. Szepesy Gyula szerint az ilyesfélék „mesterséges nyelvi variációk, vadhajtások” (Nyr. 104: 16), ilyesmit ép nyelvérzékű magyar ember nem mond, nem ír; kötelességünk hát, hogy visszaszorítsuk, kiirtsuk őket.

Tompá József véleménye viszont Szepesy Gyula cikkéről az, hogy „századunk nyelvművelése kevés ősi kifejezőmódunk újabb alkalmazásait támadta igazságtalanabbul...” (Nyr. 105: 165).

A két idézett vélemény a vita során semmit sem közeledett egymáshoz. Tekintsük át még egyszer az érveket és következtetéseket.

Az első kérdés: mit mutat a mai nyelvhasználatra, tehát az élő nyelvszokásra vonatkozó vizsgálat, megfigyelés.

I. Sz. Gy. arra a saját maga által föltett kérdésre, hogy „a magyar nyelv-közösségnek melyik rétege van leginkább megfertőzve a »tötö« nyelv ragályával”, azt feleli, hogy ezzel a jelenséggel főként a napilapokban és a folyóiratokban találkozunk. „Minden lap és minden folyóirat minden számában” (Nyr. 104: 20). Az *elégedett vagyok valakivel, valamivel* kifejezés „járványos” terjedését vizsgálva ugyancsak a hírlapírók felelősségét állapítja meg: „Éz a magyartalan kifejezés a hírlapírók, a rádió- és televíziómunkatársak bűnéből terjed, éppen azoknak a bűnéből, akiknek hivatásuk folytán a helyes nyelvhasználatra kellene szoktatniuk az embereket. Ennek pontosan az ellenkezőjét cselekszik: minden módon és eszközzel a helytelen nyelvhasználatot erőltetik rá az emberekre [...]” (Nyr. 107: 264).

Őszintén megvallva, a vita kezdetekor én némi kétkedéssel fogadtam, hogy újságjainkban, lapjainkban, a rádióban és a tévében ennyire gyakori volna a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata. Mert hiszen a gyakorlatból ismerem azt az érthető és megbocsátható túlzást, hogy egy nyelvi hibát így kommentál az ellene fellépő: ma már mindenki így beszél, már senki se tudja a jó magyar kifejezést... De hamarosan be kellett látnom: teljesen igaza van Sz. Gy.-nak. Az általam több-kevesebb rendszerességgel olvasott napilapokban (Népszabadság, Magyar Nemzet, valamint a jugoszláviai Magyar Szó), hetilapjainkban (Élet és Irodalom, Új Tükör, Nők Lapja, Lúdas Matyi), havi folyóiratainkban (Valóság, Kritika, Kortárs, Új Írás, Tiszatáj) rendszeresen, gyakran találkozom vele, s nem nyithatom ki a rádiót, a tévét, hogy ne hallanék ilyesmit: „a piac *telített*”; „a terv *feszített*”; „*elégedett* az eredménnyel”; stb.

Az újságírók (és társaik) egyetemleges elítélése előtt érdemes azonban — legalább jelzésszerűen — néhány gondolatot felvetni.

Nem mondok vele újat, s aki ismeri a nyelv művelésnek legalább néhány évtizedét, bizonyítja, hogy igazam van: a nyelvi helytelenségekért mindig, minden korban főként az újságírókat volt szokás hibáztatni. Ők a felelősek a nyelvrontásért, ők kapnak fel és terjesztenek el minden rosszat. Valamelyes igazság van is ebben, de nem úgy, hogy az újságírók eleve nem tudnak magyarul, vagy hogy gyengébben ismerik, használják a magyar nyelvet, mint az őket kritizálók többsége. Egyszerűen arról van szó, hogy az újságíró, a rádiós és a tévés szereplő az egész közösség, az egész nép szeme láttára, füle hallatára ír és beszél, őket olvassuk, hallgatjuk nap mint nap. Ők közvetítik számunkra a legnagyobb intenzitással a mai nyelvet, tehát a nekünk szokatlant, furcsát, hibásat is tőlük olvassuk, halljuk. Aztán: az újság, a rádió, a tévé a mai életet ábrázolja, tükrözi. Természetes hát, hogy a nyelvi állapotot és a legfrissebb nyelvi változásokat, a nyelvi újdonságokat is tükrözik, mutatják. Tükrözik a meglevő nyelvi valóságot, amelyet előbb észrevesznek, mint az átlag olvasó és hallgató, előbb elfogadnak, mert jobban megérzik annak szükséges voltát.

Továbbá: amikor jogosan azt állapítjuk meg, hogy egy nyelvi forma az egész magyar sajtóban otthonossá vált, nincs olyan lap, folyóirat, amelyben elő ne fordulna, s hogy szinte minden újságíró él vele, a legjobbak is — akkor már alighanem jogosan felmerül a kérdés: valóban helyes-e a „hiba” ellen küzdeni. Folytathatnám ezt a — nyilván sok ellenvéleményt kiváltó — gondolatsort. Kiváló újságíróink — és sok van ilyen — a magyar nyelvnek is mesterei. És éppen ők ne értenének a nyelvhez? Éppen ők lennének azok, akik a nyelvrontásban elmaraszthatók? Hozzávéve még, hogy — bár újságban írnak — igen sokan közülük nem egyszerű „zsurnaliszták”, hanem írásműveikkel tekintélyt szerzett írók.

A vitaindítóban idézett újságpéldák mellől az én szerkesztői javaslatomra elmaradt a szerző neve. Lehet, hogy kár volt tapintatoskodnom, mert íróik nevével többen mondtak volna az idézetek. (Az értékelő felfogása, ízlése, indulata szerint megdöbrentőbbek vagy — elgondolkoztatóbbak.) Ilyen nevekhez kapcsolódnak a példák, mint *Héra Zoltán*, *Szeberényi Lehel*, *Faragó Jenő*, *P. Szűcs Julianna*, *Kovács Judit*, *Zsolt Róbert*, *Csurka István* stb.

Folytathatnám a névsort. Van néhány adatom Csatár Imrétől is: „... az üvegfalak lenn nyitottak” (Magyar Nemzet 1981. márc. 29.); „A bimbók teltek és hamvasan fehérek” (Magyar Nemzet 1983. ápr. 2.); „Éva elégedett, örül, hogy lakhat valahol” (uo.). Kristóf Attila „zsarutörténet”-éből valók: „... az öltöny nem azért elegáns, mert jól szabott, hanem azért, mert jól áll rajta” (Magyar Nemzet 1983. ápr. 17.); „... ahogy ez már sorkatonáknál megszokott” (uo. ápr. 30.); „A név teljesen légből kapott” (uo. máj. 29.). Lázár Istvánnak egyetlen cikkéből ezeket írtam ki: „Ez az a kérdés, amely végül is túlságosan nyitott maradt”; „Őnekik... sajátos jogosítványuk van..., amely nem rögzített, hanem hallgatólagos”; „Az oksági kapcsolat fordított”; „Az ilyen dotáció viszont, ha átmenetileg indokolt is” (Élet és Irodalom 1980. jún. 7.).

Hallama Erzsébet, aki igényes stilszta, és igazán nem mondható nyelvi dolgokban liberálisnak, ilyeneket ír: „... kissé csalódott vagyok”; „gondolkodásom siralmasan földhözragadt” (Élet és Irodalom 1983. júl. 5. 1.).

Igen szép csokor állítható össze Tamás István írásából is. Csak az Új Tükörből idézek néhányat — mutatóba. Egyik kritikájában (1983. júl. 24.) arról ír, hogy nagyon nehéz a külföldi filmstúdiókban eltöltött megterhelő nap után dönteni, hogy a sok megnézett film közül melyiket érdemes megvásárolni. „Húszféle történet, ezer figura dörömből még benne. Ámde dönteni kell, az

idő *kimért*”. Két héttel előbbi cikkében szinte sorjáznak a kifogásolt igenévi állítmányok: „A játék szellemisége tisztességes, a játéktere értelmes és *rendezett*, a cselekménye szórakoztató, filmkészítési módja szakszerű, érdekes”; „A hősök vonásai annyira *ismertek*, hogy azokhoz eredetit hozzátenni nem-igen lehetne”; „[Az ördögös fickó] szellemisége tisztességes, a játéktere értelmes és *rendezett*, a cselekménye szórakoztató, filmkészítési módja szakszerű, érdekes” (Új Tükör 1983. júl. 10. 31).

A szerkesztőség — úgy látszik — nem változtatott a kéziraton, talán a kiváló szerző iránti tiszteletből, talán azért (sem), mert kifogástalannak gondolta az idézett nyelvi jelenségeket. Az utóbbira vall, hogy a lap más szerzőinél is gyakori a befejezett melléknévi igenév, de a szerkesztőség szövegeiben is előfordul. Ezt írják például Grendel Lajosról: „Prózája szigorúan *megszerkesztett*, gondolati elemekkel *átszőtt*, minden felesleges kitérőtől és lírikus sallangtól mentes” (1983. ápr. 24. 16. 1).

És hát a főszerkesztő, Fekete Sándor sem mentes a „bűntől”. Egy példa: „Aki Petőfi és a »mindenkori hatalom« viszonyát egy a költő szerint is »veszett dühében« fogant kutyás hasonlattal *megvilágított*nak hiszi [...]” (Új Tükör 1983. jan. 16. 23).

Idézhetném még összegyűjtött (vagy inkább csak összegyűlt) adataim sorát, de egyelőre aligha van rá szükség. Tudatosan mellőztem, mellőzöm a lapokban megjelent riportok szövegeit, amelyekben a kérdező és kérdezett egyaránt „hibázik”. Felmerülhet ugyanis a gyanú, hogy az újságíró, a riporter nem pontosan a riportalany szavait, szóhasználatát idézi, mint erre Sz. Gy. is rámutatott (Nyr. 107: 264). A Nők Lapjában olvasom például, hogy a művelődési miniszter ezt mondta Földes Annának: „*Köztudott*, hogy az elmúlt évtizedekben nagy elmozdulás történt a magyar társadalom struktúrájában” (1982. 51—52. sz. 10). Így mondta Köpeczi Béla? Talán igen, talán nem. Az azonban valószínű, hogy — jóváhagyta.

Friderikusz Sándor és Mester Ákos beszélgetésének nyelvi hitelességében azonban már ennyire sem kételkedem:

— Ez a szék még ép? Egyetlen lába sem *törött*?

— Ez a szék még ép. Bár egy kicsit *megviselt*, de tartja magát, természetesen (Új Tükör, 1983. júl. 17. 30).

(Egy kis kitérő, de talán nem felesleges. Ahogy a *törött* igenévi állítmányt leírtam, eszembe ötlött: valamikor, nagyon régen találkoztam már vele. Egy pápai diákgyerek versében. Előveszem a negyvenöt évvel ezelőtt megjelent kis kötetet; valóban benne van: „Göncölszekerem rudja *törött* s a kerekei / csak úgy nem esnek ki, / hogy a könnyeimet csillogtatom rajtuk / ...”. Az író Nagyalásnyból való parasztyerek, Szabó József, aki nemrég ment nyugdíjba a rádió irodalmi osztályáról.)

Összefoglalva a fentieket: Abban, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányként való használatának mekkora az intenzitása az újságírók, riporterek körében, teljes az egyetértés a vitában: *s z i n t e m i n d e n k i é l v e l e*.

2. Mi a helyzet az írókkal, a szépirodalommal?

„Szépirodalmi alkotásokban egyelőre még ritkán fordul elő. Akkor is főképpen a napilapok és a folyóiratok oldalain” — állapítja meg Sz. Gy.

(Nyr. 104: 20). Hasonlóképpen: „Tudnivaló, hogy íróink, költőink — egészen a legutóbbi időkig — sohasem használták a »tötö« nyelvet” (Uo. 19).

Az utóbbi megállapításban a „tudnivaló” értelme — legalábbis számomra — egy kissé homályos. Tudnunk kell? Tudnunk illik? Köztudomású? Mindenki tudja? A lényeg alighanem az, hogy: ami utána következik, nem szorul bizonyításra. Sz. Gy. nem is bizonyítja állítását, de ilyen állítást nem is lehet, vagy legalábbis igen nehéz bizonyítani. (Arról nem is beszélve, hogy „a legutóbbi idők”-et lehet nagyon szűken és nagyon tágan is értelmezni.) Ha nincs megfelelő, nagyon alapos írói szótár a kezünk ügyében, akkor nehezen tudjuk bizonyítani, hogy ez vagy az író sohasem használta valamelyik kifejezésünket. Szépirodalmunk egészére nézve meg még kockázatosabb ilyesmit állítani, illetőleg: nehezebb, sőt lehetetlen ezt bizonyítani. Csak a szerző filológus lelkiismeretében, tudományos hitelében bízva fogadhatjuk el, h i h e t j ü k e l az állítást. Persze kételkedni is lehet. Mint például I. Gallasy Magdolna, aki — azt olvasván, hogy Móricz Zsigmond „le nem írt volna soha egy »tötöt«-t — belelapozott az éppen keze ügyében levő Pillangóba, találmokra kinyitotta a közepe táján, s néhány lapon belül a következő ilyen formákat jegyezhetette ki: „Zsuzsika *dermedt* volt”; „[anyja] *rekedt* volt”; „Jóska *sápadt* lett”; „a ruha . . . is kilyukad, . . . ez e, lám, mán ez is elég *vásott*”, „az asszony már kezdett újra sötét lenni és *ijedt*”, „a termete . . . egy kicsit olyan *süppedt*, már most is *elkelt*, mint a tészta” (Nyr. 105: 36).

Hasonló okból és módon idéz Tompa József is Móricz Zsigmondnak Életem regénye című önéletrajzából egy sor példát a kérdéses nyelvi jelenségre (Nyr. 105: 179).

Hasonlóképpen a valóságos helyzetet feltárni, bemutatni akarás szándékával közli, közölte ugyancsak ő az írók, költők nyelvhasználatára vonatkozó, Sz. Gy. megállapításait lényegesen korrigáló adatait. Ezért bocsátom most én is közre ide vonatkozó gyűjtésem egy kis százalékát, hogy a vitatott nyelvi forma helyzetét, állapotát minél pontosabban lássuk, a további kutatáshoz minél több segítséget adjunk. Ez — úgy gondolom — közös kívánságuk a vitában résztvevőknek. Sz. Gy. is így nyilatkozik vitapartnereinek érveire, állításaira utalva:

„Vizsgáljuk meg sorban, hogy ezek a kijelentések a tényeken alapulnak-e, vagy pedig előre gyártott tézisek csupán, amelyek az anyaggyűjtésre támaszkodó kutatás fényében elhamarkodott deklarációnak bizonyulnak” (Nyr. 107: 257).

(Ismét megjegyzem: nem végeztem a múlt idejű melléknévi igenév állítmányi használatára vonatkozólag t e r v s z e r ű anyaggyűjtést. Nem vettem elő egyetlen irodalmi művet sem azzal, hogy most kirom belőlük a vitatott nyelvi formákat. Egyetlen kivétel van — bizonyos fokig: amikor Móricz Virág Tíz év című kiváló művét nemrég újból forgattam, már tudatosan figyeltem erre a jelenségre.

Ezt az esetlegességet persze adataim értékelésében is számba kell venni.)

Néhány példa a fiatalabb (vagy a viszonylag fiatalabb) korosztálytól.

Sumonyi Zoltán Pesten még nyár van című, 1983-ban megjelent verseskötetében (25) olvasom:

Ők „teccik”-elték Vé It, vagyis: „tessék
szíves lenni majd elolvasni és . . .
ha véleményyt teccene mondani. . . .”

Szóval, ők ily sután, ilyen
provinciális vocativusokkal
próbálták leplezni, hogy mily *zavartak*.

Vathy Zsuzsa: „Az épület belülről is jól *karbantartott*, tiszta. A porta csukva van, az ajtót gombnyomással nyitja a portás” (Úgy hívtak, hogy Nyúlpatikus. Kozmosz, 1983. 41).

Dobai Péter: „... tíz lány, többnyire szőkék, magasak, karcsúak, elegánsan *öltözöttek*” (Háromszögtan, 54).

Sándor Ivánnak Kődlovás című sikeres regényéből (Szépirodalmi, 1983.) több példát is kiírtam: „A férfi nem volt rosszul *öltözött*. Bekecse ugyan kopott volt, de tiszta, durva anyagból *készült*...” (45); „A statiszták a leeresztett vasfüggöny mellett vetkőztek, a huszárnadrágok közelről fakóak voltak és *szakadtak* (49); „[a haladási irány] nem szuverén választás eredménye, vagyis kívülről *sugalmazott*, és ezért, bár építő jellegű, rögtön korlátoz” (114); „Ősz bajusza *rendezett*, mély hangon, nyugalommal beszél” (126).

A valamivel idősebbek, az én korosztályom tagjai közül főként azoktól idézek példákat, akik — vidéki származásuk lévén — a közfelfogás szerint kevesebbet ittak a magyartalanság forrásaiból. S némelyikük a népi írókkal is kapcsolatban volt, azonfelül pedig mindegyik elismert, jó stílusza. Mint például Fekete Gyula.

Azt írja az Élet és Irodalomban, Szennyezett források című cikkében: „Ahogy én látom, *szennyezettek* ezek a források”; „Az iskola *kiszolgált*, a tanárok megzavarodtak” (1983. febr. 18.). Másutt hasonlóan: „Gyűlölöm a kiszolgáltatottság minden fajtáját, elemi tisztesség dolga, hogy azzal a fajtával ne éljek, amikor valaki nekem, az írónak *kiszolgált*” (Kortárs 1983. 1445).

Szabó Magdától sem idegen ez a forma. Megmaradt Szobotkának című írásából (Magvető, 1983.) néhány példa: „... meg kellett gondolnom, milyen hosszú sétát engedélyezzek neki naponta úgy, hogy ne érzékelje: a séta *betervezett*”; „Szép, szőke, *kozmetikált*, rettentően ideges és elfogult vagyok”. Ugyanebben a műben a Szobotka Tibortól idézettek között is több hasonló van.

További példák, másoktól. Somogyi Tóth Sándor: „Végül is egybehangzóan azt állították, hogy az ifjak *elkényeztetettek*” (Új Tükör, 1981. jan. 11. 5); Sarkadi Imre: „Aztán kiadta a parancsot, *ijedtek* voltak az emberek és hallgatók”, (A Hortobágyon; elbeszélés); Szeberényi Lehel: „Arca, noha frissen *beretvált*, sötét volt és *megrendült*” (Új Tükör, 1981. dec. 27.); Takáts Gyula: „Nagyon is mély érzésvilágon hullámszik a líra, de sohasem szenti mentális, de nagyon sokszor vagabund költői pózokkal *gazdagított*” (Kortárs 1983. 1473); Végh Antal: „... ez biztos, hogy Tataynak a hosszú élet már *biztosított*” (Élet és Irodalom 1982. nov. 19.); Végh György: „A társaság nagy része polgári, sőt nagypolgári származású fiú és lány volt, *jól neveltek, jól felsültek* és jól is szituáltak” (Mostoha éveim ... 482); Csák Gyula: „Épségben megmarad és fungál a gondolkodás logikai lánc, csak hogy a lán c végén ott a fixa idea! S Glembánál ez *adott*” (Új Írás 1981. jan. 26.).

Illés Endrétől több példát is idéz Tompa József. Egyfelől ta lán ér.emes lesz megszaporítani őket. Csáth Géza novellagyűjteménye előszá vában (A va-

rázzló halála, Szépirodalmi 1982.) ezt írja Illés Endre: „Ez az élet olyan *mérgezett*, excentrikus, *befüggönyözött*, amellet olyan különös és mesterséges fényekkel *megvilágított*, mint egy század eleji festmény” (13).

Hát a tegnap, vagy régebben eltávozott mesterek? Igazán alapos gyűjtést eddig — tudtommal — senki se végzett, de a „próbaírást” sejtetik az eredményt. Móricz Zsigmonddal kapcsolatban már említettem ilyesmit, hadd tegyek még néhányat az eddigi adatokhoz Móricz naplójából, leveleiből: „És különös . . . , hogy nemcsak mindent megérték, amit beszélt, hanem még én voltam sok tekintetben a *jobbán informált*” (Móricz Virág: Tíz év 1: 381); „Mikor melyik irány van a felszínen, annak az elmélete a helyes és általánosan *elfogadott*” (uo. 392); „A film technikailag igen szép, de a lélek beteg. *Halálraítélt*” (uo. 515); „Azt mondja Mária: Nagyon szép, de nagyon *csalódott* vagyok” (uo. 521. Nem idézi Simonyi Máriát: „Nem ezeket a szavakat mondta, most én a magam megfogalmazásában, illetve úgy mondom, amit megértettem abból, amit mondott.”); Egyszerű őszinte, homéroszi. *Nem elrontott*” (uo. 2: 88).

Lehet persze, hogy valaki arra gondol, hogy a napló, a magánlevél kevésbé jöhet számításba az író nyelvhasználatának vizsgálatában. Én azonban azt hiszem, hogy az ilyen írásművek esetenként talán még hitelesebb tanúk lehetnek az író egyéni nyelvérzékére, nyelvi ízlésére vonatkozólag, mint a világnak szánt, megszerkesztett művek. Így nézem a következő két adatot is.

Kodály Zoltán dr. Péczely Attilának: „A szövegrész hosszadalmas, nem elég frappánsan *megírt*, kevés megfogható eredmény” (Kodály Zoltán levelei 208); Veres Péter: „Nem tudom, a Kelet Népet továbbra is hároméves formában akarják-e kihozni, az bizony kevés. És az egész rosszul *szervezett*” (Kritika 1980. aug. 38.).

Nem maradhat ki futólagos szemlénkből Illyés Gyula sem. „Félelmetes, de így van: a Végső Boldogság, az Örök Lét Urának, az Új Kinyilatkoztatás Istenének nincs egy nevető arcma. Nincs, sose volt kéjes mosolyú sem. Szemöldöke az első megjelenése óta *összevont*, tekintete aggályos, mint aki maga is szorongva nézi, mit hoz a sors” (Kháron ladikján. Szépirodalmi 1969. 115); „Azok számát szaporítom, akik gyermekkoruk színterére visszatérve, mindannyiszor egyszersmind még két rejtelmes színterre leereszkednek: a múlt alvilágába és nemzetük egy mélyebb televényébe. Ez az én emlék-limbussom meglehetősen kerek; mert elég élesen *körülzárt*” (Ebéd a kastélyban 14).

Babitsól a közismert verscímen kívül (Örök dolgok közé *legyen hied beszótt*) álljon itt még egy példa: „. . . finom, nyugati elme, *kimívelt*” (Keresztül-kasul az életemen 82).

Kosztolányitól, az Esti Kornélból: „Igazuk volt: ez a lány már nem fiatal, *elcsigázott*, a mosolyában pedig van valami eszelős.”

József Attila: Tudjuk, hogy *kedveltek vagyunk* előtted” (Imádság megfáradtaknak). Vagy a Magad emésztő című versből:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat,
s így mindegyik *determinált* [. . .]

Sokunk kedves olvasmányát is idézhetem. Karinthy Frigyes: „A folyók *kihaltak* és zsonganak” (Tanár úr kérem).

De menjünk még messzebb. Vajon Madách milyen mértékben élt a vitás igenévi állítmánnyal? Nem tudom, mert nem céduláztam ki a Tragédiát ilyen szempontból. De hogy nem volt számára idegen, az bizonyos. Így szól az Úr a XX. színben: „Emelkedjél, Ádám, ne légy *levert*.” Majd később, ugyancsak az isteni szózatban: „Karod erős — szíved *emelkedett*.” S tegyük hozzá: ezeket a „tötö”-ket Arany se javította ki! Műveinek ismeretében ezen nem is csodálkozhatunk. Tompa József szép számú példát idéz Arany epikus költeményeiből (Nyr. 105: 173). Elismétlek néhányat, emlékeztetőül: „Hamupipőke *lőn és megvetett*” (Bolond Istók); „Tűje, bokra *tört, szakadt vagy oldott*” (Daliás idők); „*vala* mostan *áradt*” (Toldi szerelme) — és amit „betéve” kellett tudnunk diákkorunkban a Toldiból: „Mert csak az kössön ki Toldival, ha drága / S nem *megunt* előtte Isten szép világa.”

Nem folytatom tovább a számbavételt. Egy mai nyelvi jelenségnek a megítéléséhez, értékeléséhez nem okvetlenül szükséges több évszázadra vagy a még régebbi korokra visszatekinteni, bár nyilván annak is megvan a haszna, tanulsága. A mostani áttekintés is inkább csak emlékeztető, jórészt ötletszerű válogatás, kevés íróat említettem s a megemlítették legtöbbjétől csak egy-egy példát. Teljesen elhagytam fordításirodalmunkat. Óvatosságból: az idézet bizonyító értékét esetleg gyengíthetné az idegen nyelvi hatás gyanúja. Valószínűleg felesleges az óvatosság: Jékely Zoltán bizonyosan nem élt volna a most tárgyalt nyelvi formával Széchenyi Naplójában, ha idegennek, magyartalan-nak érezte volna. Kiváló íróink, költőink szóbeli megnyilvánulásainak említésére se tértem ki, bár igen sok feljegyzésem van a rádióból és a televízióból. Egyet mégis, mutatóban. Pilinszky Jánosról beszélt 1983. dec. 8-án a Kossuth rádióban Weöres Sándor. Többek között ezt mondta: „Pilinszky életműve így is *zárt*, így is *befejezett*.”

Mit vonhatunk le az eddigiekből az irodalmi nyelvhasználatra nézve?

a) Kétségtelen, hogy mai íróinknak nem idegen a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata.

b) Az idézett példák szerint régebbi, kiváló íróink nyelvérzéke is elfogadta ezt a formát.

c) Nagyon valószínű, hogy a most nem idézett mai vagy múlt századi íróink szövegeiben is megtalálánánk, meg fogja találni a későbbi vizsgálat.

d) A vita és a mostani vitázáró anyaga nem ad, nem adhat pontos felvilágosítást arról, hogy melyik írónál milyen mérvű (ritkább vagy gyakoribb) ennek a formának a használata.

e) Bizonyosan állíthatjuk azonban azt, hogy azokat az írókat, akik (ritkán vagy gyakran) a befejezett melléknévi igenevet állítmányként használják vagy használták, nyelvrontóknak, magyarul nem tudóknak nem bélyegezhetjük, nem monhatjuk hogy: „Ép nyelvérzékű embereknek sem a nyelvük, sem a tolluk nem jár rá a tötözésre” (Nyr. 107: 267).

3. A nyelv művészeinek, az íróknak a megszólaltatása után lássuk a nyelv szakembereinek, a nyelvészeknek a gyakorlatát, minthogy ez a kérdés is szóba került a vitában. Nem harmadrendű ez a „vallomás”, minthogy ők jobban ismerik a nyelv életét, fejlődésének törvényeit, mint az írók vagy az újságírók, és ismerik (bár nyilván nem mindegyik) a nyelvészeti, nyelv-

művelő irodalomnak a kérdéses nyelvi formára vonatkozó megállapításait, Klemm Antal, Simonyi, Dengl, Horváth János, Rácz Endre, Kovalovszky Miklós és mások véleményét.

Az újabb nyelv-művelő állásfoglalásokról meglehetősen lesújtó Sz. Gy. véleménye: Simonyi Zsigmond cikkeinek a megjelenése óta az égvilágon semmit se tettek a „tötö” ellen. „Szótlanul nézték ennek a járváynak a pusztítását. Még olyan nyelvészek is akadtak, akik hamis analógiákkal, csűrészavarással igazolni próbálták ezt a magyartalanságot. Más nyelvészek legfeljebb csak ejnye-ejnyéztek, amikor látták, hogy ez a ragály mennyire terjed” (Nyr. 104: 25).

Ilyen körülmények között szinte érthetetlen, hogy a nyelvészek közül — Sz. Gy. szerint — nagyon kevés esik a „tötözés” bűnébe. Az is csak „itt-ott, elvétve” (Nyr. 104: 25).

Tompá József könnyedén kimutatja, hogy az a „néhány” elég nagy szám lehet, a cikkírók megnevezése nélkül idézve egész sor adatot az újabb nyelvészeti irodalomból (Nyr. 105: 178). Talán még többet mondanak az adatok, ha a szerzők nevét is eláruljuk.

Sz. Gy. összesen három nyelvésztől idéz példát: Benkő Lorándtól, Deme Lászlótól és Mizser Lajostól. Folytathatom a sort, igazán keresés nélkül.

Károly Sándor: „... még ma sem *tisztázott*, volt-e a tárgyalt korszak elején a hangunk, vagy ekkor csak illabiális *a* és *á* meglétével számolhatunk” (in: Szende—Károly—Soltész: A szép magyar nyelv 20); „Mint minden szabadság: a beszéd szabadsága is erősen *determinált*, determinálja a korstílus” (Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás. TIT 1981. 43); Sebestyén Árpád: „Viszont azt is látnunk kell, hogy a *miatt* meglehetősen *túlterhelt*, gyakran szerepel különböző típusú okviszony jelölésére” (ÉAny. 1983. 1. sz.); Mollay Károly: „A négy és egynegyed évszázados fennállás *nem igazolt*” (Soproni Szemle 37. év f. 1. sz. 37). Aki akarja, felfedheti, visszakeresheti a Tompa József által közölt „tötöző” idézetek szerzőinek nevét is, én erről most lemondok. (Saját magától is több példát közöl Tompa.) Hogy ki milyen gyakran él ezzel a formával, azt nem tudjuk, nem vizsgáltuk. A kezem ügyében levő cédulák azonban azt mutatják, hogy nem „elvétve”.

Benkő Loránd egyetlen cikkéből három példát is idéz Sz. Gy. Más írásai-ban is előfordul a befejezett melléknévi igenév. „Kazinczy nyelvészeti-nyelv-művelő tevékenységének csupán egyes részletei tekinthetők . . . *kimunkálnak*” (Nyelvtud. Ért. 113. sz. 5); „Ha a nyelvemlék viszonylag újabb, és írójának életkörülményei *jól ismertek*” (Bárcki—Benkő—Berrár: A magyar nyelv története 73). Deme László cikkeiből talán még többet tudna idézni, aki ilyen szempontból újra átolvasná őket. Nem keresve is találtam jó néhányat. „... a szabályzat 10. kiadása nagy lépést jelent helyesírásunk biztonságának és egységének történetében. S az is világosan kitűnik a fentiekből, hogy semmiféle veszedelmes előreugrás, semmiféle radikális reform nem történt; — de ugyanakkor a hagyományhoz sem ragaszkodott a Főbizottság jobban, mint amennyire az *megokolt* volt” (Nyr. 78: 302); „A kiejtés bizonyos kérdéseiben a kollektív szubjektivitás objektív értékbe csaphat át; ám a versek szövege *rögzített*!” (MNy. 90: 120); „A nyelvi törvények nem eleve *adottak*, éppen ezért nem is változatlanok” (NyK. 54: 33). Stb.

Vajon csak mostanában fordul elő tötözés a nyelvészek körében? Tompa azt írja, hogy vannak adatai a régi nyelvészek (Simonyi, Gombocz Zoltán Zolnai Gyula, Zsirai Miklós stb.) írásaiból is. Elhiszem neki!

Bárcki Géza Péchy Blanka könyvéről (Beszélni nehéz!) írott ismertetésében olvashatjuk: „Minthogy szép magyarsága tőle *megszokott*, elsősorban olvasmányosságát emelem ki...” (Nyr. 100: 350). másutt: „Ezek a ... magánhangzók ... intenzitásokból mind többet veszítettek, artikulációjuk *ellágyult*, ejtésük *mormolt* lett” (Bárgi-Benkő-Berrár: A magyar nyelv története 108).

Laziczius Gyulának mostanában egy cikkét olvastam el újból. Ebből írtam ki: „... az öreg Szacsavay, akinek a szótagjai ércből *öntöttek*” (MNY. 34: 309); „A magyar beszédben a szótagok egyáltalán nem „egyforma erővel *ejtettek*” (uo.).

Megszívlelendő végül, amit Tompa József ír Sz. Gy.-nek azzal a megalapításával kapcsolatban, hogy a nyelvészek között csak néhány „tötöző” van, az is „itt-ott elvétve” használja ezt a formát: „... eleve valószínűtlen, hogy a nem nyelvész filológusok, esztéták, filozófusok, történészek, lélektanok, politológusok, írók stb. közt oly elterjedt gondolat- és mondatforma épp a mi táborunkban volna szokatlan!” (Nyr. 105: 178). Ezzel — ha röviden is — külön kell foglalkoznunk.

4. Tompa József fenti idézetében az *írók* helyett én — bevallom — inkább azt írtam volna: irodalmárok, irodalomtörténészek. Az író (szépiró), a költő egy kissé kiesik ebből a sorból, mert Tompa nagyon valószínűen a tudományos irodalomban szokásos nyelvhasználatra, tudományos *szaknyelvre* kíván utalni. Erről a szaknyelvről viszonylag kevés szó volt a vitában, pedig a vitatott nyelvi forma megítélésében, jövőjének „megtervezésében” alighanem döntő fontosságú a szaknyelvek vallomása, igénye, szükséglete, valamint a szaknyelveknek a köz- és irodalmi nyelvre való hatása. Ennek az eddiginél alaposabb, részletesebb vizsgálata különben is egyik legfontosabb feladatunk az elkövetkező időben.

Persze a szaknyelvnek „mint önálló nyelvi jelenségnek fogalma és tartalma még nincs kellően körülhatárolva, néha még a puszta léte is *vitatott*” — írja Karcsay Sándor (Nyr. 101: 158), de a mi szempontunkból ezt most nem is kell részleteiben tisztázni, nagyjából mindnyájan ugyanarra gondolunk.

Hogy mi a „szokás” például az irodalmárok világában, azt még az eddigiekhez hasonló módon sem óhajtom bemutatni. Nem is végeztem alapos gyűjtést, de benyomásaim s Tompa József adatai alapján bátran mondhatom: az irodalomtörténészek is „tötö”-znek, jobban, mint a nyelvészek. Fiatalok és idősek, fővárosi és vidéki származásúak, modernkedők és hagyományőrök. Az utóbbiak közé sorolnám például Kiss Ferencet: „A terápia nem a diagnózishoz *szabott*” (Élet és Irodalom 1981. máj. 2.) és Vargha Balázst: „Annyi bizonyos, hogy Arany korában a próza — az értekező próza — mondatai bonyodalmasan *összeszővettek voltak*” (Új Írás 1982. okt. 62.).

Ha a nagymúltú, régi hagyományokat őrző történetírás, irodalomtudomány, nyelvtudomány munkásai is élnek — nem is csekély mértékben — ezzel a nyelvi formával, elképzelhetjük, mennyire jelen van az újabbban tért hódító (azt is mondhatnám, divatos) szakmák, tudományterületek nyelvében. Talán nem torzítja el nagyon a valóságot a következő példa.

Kulcsár Kálmán akadémikus, egyetemi tanár Szociológia című egyetemi jegyzetét olvasgatva (Kossuth Kiadó 1981.) egyetlen fejezetből szépszájú adatot jegyezhettem ki a kérdéses nyelvi jelenségre. Idézem őket (nem mindet!), ahogy a 165. laptól kezdve egymás után következnek.

„Az ember nem érthető meg pusztán természeti (biológiai) sajátosságai-
ból, s különösen nem, ha ezeket eleve *adottként* fogjuk fel”; „... az állatokhoz
képest túlságosan *nyitott* a világgal szemben”; „A teleológiai elemből az
emberi élettevékenység tudatossága következik, ha ez a tudatosság a követ-
kezmények átlátása értelmében *korlátozott* is”; „Hangsúlyozzuk azonban, hogy
a gazdaság marxista szociológiája ... még meglehetősen kevésbé *kidolgozott*”;
„Bizonyos azonban, hogy jóllehet a társadalom tudati szférájának sajátosságai
— ahogyan Marx nevezte — felépítmény jellegűek, végső soron tehát az
anyagi szféra által *meghatározottak*”; „Olyan tapasztalatok is *ismertek* ...”;
„... bizonyos mezőgazdasági termékek nagyüzemi előállítására nem *megoldott*
vagy túlságosan költséges”; „A másodlagos gazdaság kialakulásának további
feltétele, hogy ... a beruházások ebben a szférában *korlátozottak* maradjanak”;
„Ez a megállapítás a szakirodalomban »az állandó jövedelem hipotézise«-ként
ismert”; „Ha például nincs lehetőség a jövedelem beruházására, vagy ezek a
lehetőségek *korlátozottak*”; „A státusszimbólum fogyasztási következményei
ismertek a szocialista társadalomban is”; „A hatalmi viszony a társadalomban
többnyire nem statikus, inkább folyamat jellegű, a két póluson elhelyezkedő
viszonyában sem mindig *polarizált*”; „Az elmondottakból következik, hogy a
politika a társadalomhoz képest részjelenség, a politikai tevékenység a társa-
dalmi viszonyok által *meghatározott*”; „... minden politikai döntés valamilyen
formában érdekviszonyok által *befolyásolt*”; „... mechanizmusa egyébként
ugyancsak kevésbé *ismert*”; „A társadalmi környezet egyrészt történetileg
változó, másrészt nagymértékben *differenciált*”; környezeti viszonyok által
meghatározottak”; „A sikeres alternatívák számának csökkenését befolyásol-
ja az a körülmény is, hogy a politikai rendszerből kimenő (output) hatások
fogadása ugyancsak *differenciált* és történeti sajátosságokkal rendelkező társa-
dalmi környezet által *kondicionált*”; „Az ábra természetesen *leegyszerűsített*”;
„A mindennapi élet fogalmánál jóval *kimunkáltabb* és szociológiai szem-
ponthból jobban hasznosítható az életmód fogalma”; „Az életmódot — amely
minden azonos vonás ellenére egy-egy társadalmon belül is *differenciált*”;
„... a szájról szájra terjedő közlés térben és időben *korlátozott*”; „Az infor-
mációk jó része ugyanis eleve *státusktöltő*”; „A tömegközlés szociológiájában
ismert az ún. bumeráng-effektus” stb.

Az idézettel csak azt akartam bizonyítani, hogy ez: v a n. Más kérdés,
hogy melyik kifejezés mögött gyaníthatunk idegen hatást, melyiket lehetne
másik, hagyományosabb, megszokottabb formával kifejezni.

5. Ide kívánczok néhány szó a t u d o m á n y o s i s m e r e t t e r j e s z t é s r ő l, hiszen az olvasók túlnyomó többsége ezen a „csatornán” keresztül ismerkedik meg az egyes szakmák, tudományágak helyzetével, titkaival, újdonságaival.

A tudományos ismeretterjesztő írásokkal valóban sok baj van. A leg-
főbb az, hogy írójuk nem tud jó kapcsolatot kialakítani az olvasóval. Nem
méri fel az átlag olvasó értelmi szintjét, szakmai ismereteit, nem tud, vagy
inkább nem mer egyszerűen, világosan, közérthetően fogalmazni, mert talán
attól fél, hogy a szakma képviselői megróják „népszerűsködésért”, megvá-
dolják szakmai igénytelenséggel stb. Ezért aztán hemzsegek írásaikban az
áttekinthetetlen mondatbozótok, a fölösleges idegen szavak, a laikus számára

érthetetlen vagy legalábbis fejtörést, gondot okozó, meg nem magyarázott szak kifejezések. Valószínűleg erre (is) gondolt Sz. Gy., amikor azt írta, hogy: „az ismeretterjesztő cikkeket író szakemberek a legveszedelmesebbek a nyelvhelyesség szempontjából” (Nyr. 107: 270). De mindenekelőtt a „tötözés”-re, amely nyilván virul az ilyen írásokban is. „Nem titkolom el — írja —, hogy a Históriaban is vannak tötöző alakok (*ismert, köztudott, biztosított*), de ma-napság, amikor annyira gyöngén állunk a magyar nyelvtudás dolgában, ezen nem is csodálkozhatunk” (uo.). Hadd idézzek legalább egy példát a kifogásolt *ismert*-re Benda Kálmántól, aki nemcsak tudományának, hanem az ismeretterjesztésnek is mestere: „De nemcsak a kálvini uralkodói eszmény volt *ismert*” (História 1983. 5—6. sz. 54).

Dr. Szendei Ádám, az egészségügyi ismeretterjesztés országos hírű mestere is nagyon természetesen használja a vitatott nyelvi formát. Egyetlen cikkét olvastam el ilyen szempontból. Íme, az eredmény: „Hogy a váláson, . . . az asszonyok többsége nyugodt és *kiegyensúlyozott*”; „Túljutva a váláson, . . . az asszonyok többsége nyugodt és *kiegyensúlyozott*”; „Az az elképzelés amely szerint minden elvált asszony *elkeseredett*, . . . egyáltalán nem állja meg a helyét”; „jó kétharmad *elégedett* a válást követő életviszonyaival, . . . a fennmaradó egyharmad éppen elégedetlensége, boldogtalansága, állandó konfliktushelyzete miatt *veszélyeztetett*” (Nők Lapja 1983. júl. 16.).

Nehéz persze megvonni a határt a szaktanulmány és az ismeretterjesztő írás között. De talán inkább az utóbbihoz tartozik Czeizel Endre könyvecskéje: Egy genetikai etikai gondjai (Kossuth Kiadó 1983.). Szinte csak belelapozva írtam ki a következőket: „. . . az előírt gyógyszer a Down-kórosok kezelésében általánosan *elfogadott*” (103); „. . . 8%-uknak a vékonybele (elsősorban a nyombél) veleszületetten *zárt*” (106); „A mesterséges ondóbevitel alkalmazásakor az orvosi titoktartás *biztosított*” (155); „Ma már a módszer is pontosan *ismert*” (158).

Milyen következtetést vonhatunk le most már a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának állapotáról, gyakoriságáról, a vele kapcsolats mai nyelv sz o k á s r ó l? Azt, hogy teljesen á l t a l á n o s n a k vehetjük, aligha lehet állítani, ehhez a felsorakoztatott anyag, a megvizsgált korpusz nagyon hézagoss, nagyon esetleges. De azt már bizvást állíthatjuk, hogy ez a forma nem (nemcsak) divatmajmoló, gyenge (elrontott) nyelvérzékű „emberkék” nyelvhasználatában lelhető fel; nem lehet egyszerűen nyelvficamnak, nyelvi parazitának mondani, használóit egy káros nyelvi járványtól megfertőzötteknek tartani.

A mai nyelvhasználat, nyelv szokás, nyelvi ízlés pontosabb megállapításához további alapos, tervszerű, módszeres kutatásra, felmérésre van még szükség. Több vonalon is. Vigyáznunk kell persze az adatok értékelésével, a következtetések levonásával.

Egy cikkben, tanulmányban nyilván azért van sok állítmányként használt igenév, mert a szerző szereti, szükségesnek tartja, használja őket. De nem biztos, hogy ennek az ellenkezőjét jelenti az ilyen alakulatok hiánya. Sok esetben csak annyit, hogy a gondos szerkesztő kiirtotta őket, átírta a szöveget. Mert „a lap szerkesztősége, olvasó szerkesztője mindent megtesz, hogy nyelvileg hibátlan írásokat adjon az olvasóknak” (Nyr. 107: 270). Ami általában és elvileg helyes is. De egyrészt nem bizonyos, hogy az olvasó szerkesztő mindig helyesen ítél a nyelvi dolgokban. Németh László többször

is panaszkodott a lektorokra, szerkesztőkre: ismernek egy-két szabályt, van néhány vesszőparipájuk, s ezek alapján akarják megregulázni az írókat. Az is előfordul, nem is ritkán, hogy a jót javítják át saját ízlésük szerint egy másik — ugyancsak megfelelő — formára. Önkényesen megváltoztatva az író stílusát. (Hadd idézzek egy példát a magam tapasztalatából. Én a *tudnók, látnók* formát a magam nyelvhasználataként sohasem mondtam ki, sohasem írtam le. De a Magyar Nyelv régebbi évfolyamaiban mégis előfordulhat ilyesmi az én írásomban is, mert az akkori szerkesztő, egykori kedves mesterünk, Pais Dezső így javította a kéziratokat.)

Nagyon szükségesek, hasznosak az olyan felmérések is, amilyeneket Molnár Zoltán Miklós végzett tanítványaival Szombathelyen (vö. Nyr. 105: 180—2). Azt próbálta megállapítani, mi a főiskolások véleménye a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról. A kísérletben részt vevőknek minősíteniük, javítaniuk kellett nyelvi, nyelvhelyességi szempontból a megadott mondatot. Például: „A külvárosi utcák is *kivilágítottak*”. A meglepő eredmény: a hatvanhárom válasz közül tizenhét esetben megmaradt az eredeti forma. Pedig — azt hiszem — még ez sem mutatja pontosan a hallgatók nyelvi ízlését, nyelvéllapotát, mert hiszen úgy tudták, hogy helytelen, hibás, *j a v í t a n d ó* mondatot kaptak. Reálisabb eredménye lett volna a kísérletnek, ha az igenévi állítmányt tartalmazó mondat 8—10 más, vegyesen kifogástalan és javítandó mondat között kapott volna helyet. De hogy az alkalmazott kérdésfeltevéssel is ilyen — viszonylag — nagy százalék nem érezte helytelennek a kérdéses nyelvi formát, az talán mégsem olyan meglepő. Lehetséges, hogy nagyjából így szavaztak volna tanáraik is.

Mint szerkesztőnek egy cikket mutatott nemrég egy fiatalabb kutató. Megjegyzéseim között szerepelt az is, hogy megkérdőjeleztem ezt a mondatát: „Ennek a funkciói meglehetősen *tisztázottak*.” Nem értette, mi a kifogásom. Mondtam, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát kifogásolni szoktuk. A válasz: nem tudott róla, s nem is érez benne semmi kifogásolandót.

Egy hatvan körüli tanárnővel a most vitatott kérdésről beszélve mondtam: az, hogy „*biztosítottak* a feltételek” nekem bizony nagyon keresett, szokatlan. Én már *megszokottnak* érzem, volt a spontán válasz.

Be kell vonni végül a megfigyelésbe — mint vitánkban is történt — a nem nyomtatásra, nem a nyilvánosságnak szánt szövegeket, például a magánleveleket is. Ezeknek a nyelvi hitele bizonyos szempontból még nagyobb, mint a kinyomtatott szövegeké: spontán megnyilvánulások, mesterkéletlenek, nincs rajtuk a javító toll nyoma, a tudatos stilizálás kontrollja. Pontosabban, hitelesebben mutatják írójuk nyelvi ízlését, ösztönös nyelv szokását.

Egy — különben szigorú — levelezőm például ezt írja: „Igaz-e, hogy már *elfogadott* és *meghonosodott* az a kifejezés, hogy az *igazgatóság felé*?” A nyelv művelő nyilvánosság előtt gyakran szereplő, nyelvileg nagyon igényes Sámbréthy Péter egyik leveléből ezt írtam ki: „Nem tette szavá senki, hogy *rosszul szerkesztett* ez a mondat...” S idézek végül két mondatot a Pécsett élő kutató, Bernáth Béla leveléből: „hivatkozhatom arra, hogy erotikus szimbolikám immár *elfogadott* és szalonképes lett”; „Úgy érzem, ez a része is tele van izgalmas problémákkal s azoknak újszerű magyarázatával. Nem hiszem, hogy azok bármelyike ne lenne eléggé *megalapozott*.”

Nem teljes még a kép a mai nyelvhasználatról, a mai nyelvi ízlésről, de valami már az eddigiekből is szükségszerűen, kényszerítően következik. Az

hogy ennek a jelenségnek a kialakulását, mai állapotát aligha lehet megmagyarázni azzal, hogy ez a nyelvi forma kizárólag egy nyelvművelő babonának (a *lenni* + *-va*, *-ve* szerkezet helytelenítése, üldözése) a következménye, magyarul nem tudó emberek egyéni kitalációja . . . Hogy hogyan alakult ki, miért terjed, a következő fejezetben foglaljuk össze, a vita alapján.

(Folytatjuk.)

Lőrincze Lajos

Nyelvkoszorúnk szél-kaszabolta levelei

(Illyés Gyula: Koszorú)

„A stílus: maga az ember?
Akkor az anyanyelv: maga a nép”
(Illyés: Kenyértörés)

Felelősség.

Felelősség.

S harmadszor is: felelősség — ha egy szóval kellene Illyés Gyulát jellemezni. Mondhatnánk felelősségérzetet, felelősségtudatot, de többről van szó: a felelősség „gyakorlásáról” minden pillanatban.

Felelős, mert ember, aki cselekedeteiért felel; felelős, mert író, akinek meghatározott szerepe van a társadalomban; s felelős, mert magyarnak, magyar anyanyelvűnek született.

Ez a tudatosság, élelve Illyés lírájának minden sorát átvilágítja; nemegyszer tanulmányokban, riportokban, esszéiben fogalmazódik meg vallomásként:

„Ekkor [Párizsból hazatérve] olvastam át tulajdonképpen igazi élménnyel . . . újra az egész magyar irodalmat. Ekkor ismertem föl ennek az igazi hangját. A nyelvi hatalmasságát, a kifejező erejét; de a problémáját is. Azt láttam, azt kellett látnom, ez a nép — a nép, melynek bennszülöttje vagyok — állandóan halálos veszedelemben tudta magát; folyton a pusztulás ellen küzdött. . . Zrínyi második énekének az utolsó szakasza dermesztő hatással figyelmeztetett arra, hogy mi a m a g y a r költőnek a dolga, mi a k ö l t ő n e k a dolga ebben az országban, mi minden h u m a n i s t á n a k dolga ebben az országban” (Illyés Gyula: Minden jó hatás: erősítés. Hajszálygyöke-
rek. 1971. 500; én emeltem ki — K. A.).

„Az í r ó s á g ott kezdődik, mikor az ember felelősséget érez egy alany és egy állítmány összefűzésekor is; mert az is becsületvizsga; állítás, amiért helyt kell állni. Egy életen át! Egy nemzet életén át!” (Illyés: Anyanyelvünk. Gyorsuló idő. 1975. 45.)

A z e m b e r i felelősség pedig Illyésnek abban a törekvésében nyilvánul meg, hogy a magyar viszonyokat humanista és nemzet fölötti elvek alapján ábrázolja; hogy következetesen, eszméihez ragaszkodva mindig is az igazságot keresse; hogy azt tekintse igazi írói teljesítménynek, aminek kétségbevonhatatlan társadalmi jelentősége van (vö. Béládi Miklós: A költő felel. Érintkezési pontok. 1974. 279).

Magyarok, Mi a magyar?, Mint a darvak, Kormos képek, Vár a vizen, Ady estéje, Egy körkérdés tanulsága, Magyarság — emberiség: egy-két kiragadott példa arra, hogy ezek a gondolatok újból és újból megjelenő részei Illyés költészetének, munkásságának. Nem csupán érdekelte Illyés Gyulát a magyarság eredete, történelmi múltjának tanulsága, hanem tudatosan foglalkozott e kérdések boncolgatásával; külön tanulmány-, illetőleg gondolatgyűjteményt szentelt anyanyelvünknek; külföldön jártában-keltében is „haj-

szálgyökereinket” kutatta. Történelmünknek, irodalmunknak mindig is jellegzetes, kiemelkedő alakjai voltak azok az emberek, akik különböző európai tanulmányutak után gazdag tapasztalatokkal tértek vissza Magyarországra, s a hazai elmaradottság láttán tudatosult bennük a javítani akarás, az elhivatottság. Egyesek a gazdasági-társadalmi elmaradottságot vették észre, mások a nyelvi különbségeket és hasonlóságokat, megint mások új írói, költői eszközöket lestek el.

Illyés sem kisebb lelkesedéssel, elszántsággal tért haza hosszú franciaországi útjáról; mindezek mellett azt is vallja, hogy magyarul is ott tanult meg Jules Renard-tól: világosan, színesen, egyszerűen, erőteljesen beszélni (vö. Illyés: Minden jó hatás: erősítés. Hajszálgyökök. 1971. 499).

Régusse-ben, egy távoli kis francia faluban fogalmazódtak meg az anyanyelv összetartó erejéről szóló filozófiai-lélektani gondolatok: „... anyanyelvünket szinte szívünkbe is befogadjuk. Azokkal, akik velünk azt az elsőként hallott nyelvet beszélnek, valóságosan egy családban érezzük magunkat. És valamiképp közös ősünknek valljuk mindazokat, akik valaha ezt a nyelvet beszélték. ... A nyelv szelleme nem a vérség, nem a »fajiság« vonalán száll ránk. De akikre — bármily úton — rászáll, azokat valóban determinálja. ... Nemcsak világlátásunkat befolyásolja. ... Hatással van ez az örökölt anyanyelv álmainkra, vágyainkra. Még meseszomjunkra is” (uo. 247).

Még sokáig keresgélhetnénk az életműben a nyelv szeretetéről, fontosságáról, nyelvi felelősségről szóló idézeteket. Ám válasszunk ki egyet — a Koszorú című verset —, mely a nyelvnek szinte oltárt állít; s vizsgáljuk meg alaposabban!

KOSZORÚ

Fölmagasodni
nem bírhatasz. De lobogsz még,
szél-kaszabolta magyar nyelv, lángjaidat
kigyóként a talaj szintjén iramítva — sziszegvén
néha a kintől,
többször a béna dühtől, megalázott.
Elhagytak szellemeid.

Újra a fű közt, a
gazban, az aljban.
Mint évszázadokon át a behúzott
vállú parasztok közt. A ne szólj szám, nem
fáj fejem aggjai közt. A
nádkúpban remegő lányok közt, nialatt
átrobogott a tatár. A
szíjra fűzött gyerekek közt, amidőn csak
néma ajak-mozgás mímelte a szót,
mert hangot sem tűr a török, mert
archa csap ostor —:
most mutatod meg,
most igazán — nekem is, mire vagy jó,
most a pedigérd: a címered; hajszálgyökerednek
kőharapó erejét.

Összemosolygás nyelve; a titkon
 össze-világító könnyek nyelve; a hűség
 nyelve; a föl nem adott hit
 tolvaj-nyelve; remény laissez-passer-ja; szabadság
 (perenyi szabadság, kortynyi szabadság, foglár háta mögötti szabad-
 ság)

nyelve; tanár-kigúnyolta diák, szerzsán-legyalázta baka,
 összeszidott panaszos, hivatalnok-unta mamácska
 nyelve; csomaghordók, alkalmi favágók, mert
 gyárba se jó, szakmára sem alkalmas (mert
 nyelv-vizsgát se megállt) proli nyelve; az ifjú
 főnök előtt habogó veterán
 nyelve; a rendőrörsön azonnal
 fölpofozott gyanúsított
 mélyebből fakadó tanúság-
 tétele, mint Lutheré;
 kassai zúgárus, bukaresti cselédlány,
 bejruti prostituált szüle-hívó
 nyelve; köpések-
 mosta, dühpírja-törölte
 orcájú fiaid közül egy, íme:
 szólni tudó más nyelveken is,
 hű európaiként
 mondandói miatt figyelemre,
 bólintásra becsült más népek előtt is:
 nem léphet föl oly ünnepi polcra,
 nem kaphat koszorút
 oly ragyogót, amelyet, szaporán lesietve ne hozzád
 vinne, ne lábad elé
 tenne, mosollyal bírva mosolyra vonagló
 ajkad, fölnevelő
 édesanyám.

(1970)

Illyés Gyula Koszorú című verse a Kortárs 1970 évi októberi számában jelent meg először; az 1977-ben kiadott Összegyűjtött verseiben pedig a Számadás című kötetben kapott helyet.

Ennyi év és tapasztalás után számadást készít tehát a költő. A kötet verscímei vázlatpontokként tükrözik ekkori gondolatait, a halállal való szembenézést (Fogyó időben, Túl a folyón, Emelő halál, Eltűnő társak), a diákkorra való emlékezést (Vendég hölgy a kastélyban) és a költői felelősséget (Híresek, Számadó, Önkritika).

A kötet záró, megkoszorúzó verse, a költői mérlegkészítésből ki nem hagyható nyelvbíráló, nyelvmagasztaló mű: a Koszorú. Nem a személyiség legbensőbb kérdéseivel, az élet-halál problémájával foglalkozó mű ez, de közvetve mégis ódai szárnyalású, gondolati létvers, mert a nyelv a személyiség, az emberi lét tartozéka. S mivel a nyelv és a közösség egymástól elválaszthatatlanok („A stílus: maga az ember? Akkor az anyanyelv: maga a nép”), a költő az ember és a nyelv alapviszonyát kutatja, a nyelv „létproblémájával” vívódik,

„közösségi létversnek” nevezhetjük a Koszorút (vö. Tüskés Tibor: Miért szép? 1981. 37).

A külső formából egy pillantással megállapíthatjuk, hogy a vers három nagyobb egységből áll. Ezt nemcsak a három szakaszra való tagolás mutatja, hanem a szakaszok nyelvi, gondolati felépítésbeli különbségei is.

A szakaszok és a sorok hossza változó, a vers menetét, teljeseződését tükrözi. Az első versszak hét, a második tizenöt sorból áll, a harmadik szakaszt harmincegy sor alkotja. A részek egyre terjedelmesebbek, mondat szerkezetük egyre bonyolultabb.

Az első rész megszólítás, tárgymegjelölés; a második a múltba való visszalépés azzal a céllal, hogy a harmadik részben a költő párhuzamot vonjon, és bővebben kifejtse a jelen állapotát.

A cím: Koszorú. Még nem tudjuk, vajon sírkoszorúról, vagy a dicsőség babérkoszorújáról van-e szó. A halottakra emlékező verseket olvasván az előbbire gondolnánk, ám nézzük meg, milyen koszorúvá fonódik a költemény!

A vers erőteljes lendülettel, határozottsággal indul: „Fölmagasodni nem bírhatasz”. A zenei felütésnek megfelelő főnévi igenevet jelentéssel bíró szünet követi, új sorban következik a tagadás, s ezért sokkal keményebb:

„nem bírhatasz.”

Majd az ellentétes mondat: „De lobogsz még”.

Egyes szám második személyű igealakok — megszólítás. Bizonytalanok maradunk azonban abban, hogy kit szólít meg a költő. S hogy ez csak a harmadik sor közepén derül ki, ezáltal sokkal hangsúlyosabbá válik: „szél-kaszabolta magyar nyelv”. Ám egy kérdés továbbra is izgalomban tart bennünket: hová, meddig nem bírhatasz fölmagasodni? S minthogy erre konkrét választ nem is kapunk, arra gondolhatunk, hogy a nyelv a feladatához kell hogy fölmagasodjék: minél teljesebb, tökéletesebb legyen ahhoz, hogy kifejezhessük vele magunkat. Így a nyelv szinte azonosul az emberrel, hiszen az a nyelv segítségével „magasodott fel” homo sapiensszé.

A *szél-kaszabolta* jelző újszerűségénél fogva nagyon hatásos és szemléletes, s előrevetíti a vers harmadik részét, ahol majd halmozódnak a hasonló szerkezetek.

A szemléletességet nem csupán ez az egy jelző idézi elő, hanem az egész tűz-metaphora: *lobogsz, lángjaid*, egy tűz utáni *kaszaboltság*, pusztulás; s talán a képbe beleérezhetjük a „lángnyelv” nyelvi játékát is. A láng terjed, sziszeg, s a tűz-kép már kígyó-képpé alakult át a sziszegésben, amit a hangutánzó szó és a gyakran előforduló *sz* hang megerősít: *bírhatsz, lobogsz, szél-kaszabolta, szintjén, sziszegvén*.

Az első versszak különösségét, hatásosságát fokozza a *magyar nyelv* hátravetett azonosító értelmező jelzője: *megalázott*. Azáltal, hogy ilyen messzire, tizenegy szó távolságnyra került azonosítottjától, meggondolkoztatja az olvasót: tudatunkban keressük az összefüggést, mindez növeli stilisztikumát, mely már amiatt is igen gazdag, hogy az első versszak többszörösen összetett, komplex kép: láng-metaphora és kígyó-kép, a nyelv megszemélyesítése (fölmagasodni, kintől, dühtől megalázottnak lenni), illetve a nyelv állathoz való hasonlítása (kígyóként) miatt. Ezt a bonyolult versszakot egy nagyon egyszerű sor, mindössze két szóból álló mondat zárja: „Elhagytak szellemeid.” Az egyszerűség és bonyolultság ilyen ellentéte hangsúlyossá teszi ezt a kijelentést, mely nyugvópont — hogy majd innen induljon nagy lendülettel a költő mondani-valójának bővebb kifejtésére.

„Újra a fű közt, a
gazban, az aljban.”

Ennek a két rövid, kopogó szavakból álló sornak a száraz súlyossága köti össze a második részt az előző versszak utolsó sorával. Hiányos mondat, nincs állítmánya, és alanya (a *nyelv*) sincs kitéve. A kép statikus, nincs se lobogás, se iramodás, mint ahogy fölmagasodás sincsen. Ez a mélység a „Fölmagasodni | nem bírhat” sorokra rímel.

A jelenség nem új: a költő visszalép a múltba, s a jelen állapotot a múltból vett hasonlatok sorozatával érzékelteti; ennek ad nyomatékot a *közt* névutó ötszöri ismétlődése. (A hasonlatok a magyar történelem azon századaait idézik, mikor a magyar nyelvet mindenütt „kaszabolták”, s éppen a legjobban meggyötört, megkínzott emberek őrizték meg számunkra.)

A kép a világosság igényével rajzolódik ki előttünk; a mélységben még mindig „állunk”, alig van ige, ami kimozdíthatna bennünket. A szerkezet nem bonyolult, ám tömör, majdnem mondathosszúságnyi jelzőket kapnak a nyelvőrző emberek: *behúzott vállú parasztok, nádkúpban remegő lányok, szíjra fűzött gyerekek*; egy ízben egy egész szólás sűrűsödik a jelzőbe: *a ne szólj szám, nem fáj fejem aggjai*.

A paradoxon — a szájukat szóra nem nyitó emberek őrzik meg a nyelvet — hangsúlyozza a feladat nehézségét, jelentőségét; nem szólni sokszor bűn, különösen az illyési etikában, ám van, mikor bölcs cselekedet.

A múltból vett példák sorolása hirtelen marad abba, ezt a megállást a gondolatjel, a kettőspont és a *most* időhatározó együttes használata különösen nyomatékosá teszi. A költő látja, hogy ennyi küszködés és „szélvihar” után tovább él a nyelv, most érti meg, mire jó, most ismeri meg: a nyelv összetartó erő. Olyan hatalmas, életerős, hogy a legzordabb körülmények közt, a legkietlenebb vidéken is le tud hatolni a köveken át, hajszálgökörei segítségével a közösség éltető talajáig.

(A *hajszálgökök* szövege hosszú gondolatsort juttat eszünkbe, Illyésnek szinte egész hitvallását, hiszen a Hajszálgökök nem csupán egy esszének volt a címe, hanem egy egész kötet is, melyben az író a nemzeti érzés, a közösségi tudat hajszálgököreit kutatja.)

A legdrámaibb pillanatban jött a nyelv erejének felismerése, a felismerés segítése, amikor már „az arca csap ostor”, — ami éppen az előző versszak *megalázott* szavát hívja elő bennünk.

A szakasz szerkesztettsége olyan érzést kelt, mintha az utolsó sor is egy ostorcsapás lenne, csak hogy ezt már a nyelv adja: a *mert, mert* kötőszavas és *most, most* időhatározós sorok egyre erőteljesebben, fenyegetőbben szólnak, s az utolsó két szó új sorba kerül: *kőharapó erejét*. Ez adja az ostorcsapás jellegét.

Az enjambement azonban az egész versben megfigyelhető, egyrészt kifejezi a zaklatott lelkiállapotot, a diák, a baka, a mamácska stb. dadogását; azt a megindultságot, amelyet Illyés érez — s rajta keresztül mi is —, ha anyanyelvünkről van szó, ha egy távoli országban földerül az arcunk, ha nyelvünkön szólal meg valaki; — másrészt az átkötés miatt az új sorok első szavai sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak. Bizonyos mértékig már megszoktuk az enjambement technikáját, az azonban még szokatlan, ha a névelőt, vagy a tagadószt választjuk el a hozzá tartozó szótól. Így a nyelvi párhuzamok is jobban hallhatók, illetve láthatók lesznek.

„most a pedigré, . . . hajszálgökerednek
kőharapó erejét.”

A látenszen érezhető fa-metaphora nagyon kifejező, s valószínűleg véletlen, mégis érdekes játéka a nyelvnek, hogy a pedigré magyar megfelelője családja.

Már szóltunk a három versszak erősen eltérő felépítéséről, s arról, hogy az első rész utolsó sora miként kapcsolódik a második rész első soraihoz. A második és harmadik szakasz közötti átkötés úgy történik meg, hogy a két versszak olyan, mintha egy hosszú összetett mondat lenne, melynek főmondata a második versszak, s az alanyt kifejező alárendelt mellékmondata a harmadik szakasz. Ezért nem zavaró, sőt inkább esztétikai élményt adó az utolsó versszak ennyire eltérő felépítése: birtokos jelzős szerkezet ismétlődéséből (*proli nyelve, baka nyelve* stb.) és a szerkezeten belüli birtokos minőségjelzős szerkezetének az ismétlődéséből (*perenyi, kortynyi* stb. *szabadság*) álló felsorolás. Fogalomköri gazdagsága, illetve a fogalmak közt meglévő ellentétek, viszonylagosság, valamint egymáshoz való viszonyuk mutatja, hogy az egyszerűnek látszó párhuzamos szerkesztéses felsorolás valójában milyen bonyolult:

összevilágító

a föl nem adott

perenyi
kortynyi
foglár háta mögötti
tanár-kigúnyol t a
szerzsán-legyaláz t a
összeszidott
hivatalnok-un t a

alkalmi
gyárba se jó
szakmára sem alkalmas
nyelv-vizsgát se megállt
ifjú főnök előtt habogó
...azonnal fölpofozott

kassai
bukaresti
bejruti

összemosolygás
könnyek
hűség
hit
remény
szabadság
szabadság
szabadság
diák
baka
panaszos
mamácska
csomaghordók
favágók

proli
veterán
gyanúsított

zugárus
cseléd lány
prostituált

NYELVE
NYELVE
NYELVE
tolvaj-NYELVE
LAISSEZ-PASSER-JA
(NYELVE)
(NYELVE)
NYELVE
(NYELVE)
(NYELVE)
(NYELVE)
NYELVE
(NYELVE)
(NYELVE)

NYELVE
NYELVE
mélyebbről fakadó
TANÚSÁGTÉTELE
(NYELVE)
(NYELVE)
szüle hívó NYELVE

Kirajzolódik a szerkezet; látjuk és halljuk az ismétlődések, illetve a szünetek adta ritmust: a *nyelve* háromszor ismétlődik, majd jelzőt kap (*tolvaj-nyelve*), majd helyette áll a *laissez-passer-ja*, s az ezt követő birtokosnak három minőségjelzője van. A képlet egy kis változtatással megismétlődik: háromszor „üres” a *nyelve* szó helye, majd egy kis díszítő motívum után a birtokos (*proli nyelve*) megint három minőségjelzőt kap. A sor tovább folytatódik, a *nyelve* szó helyett hangsúlyosan *tanúságtétele* áll, és két „*nyelve-szünet*” után megint jelzőt kap: *szüle hívó*.

A ritmust azonban nemcsak a felsorolás ritmusa adja. Már az előző versszakban is hallani a daktilusok lüktetését, melyet csak néha lassít egy-egy spondeus:

— u u — — u — u u — —
 „Újra a fű közt, a gazban az aljban;”
 — u u — u u —
 „átrobogott a tatár”
 — u u — —
 „arcba csap ostor”
 — u u — — — u u — — u u — —
 „most mutatod meg, most igazán — nekem is — mire vagy jó”
 — u u — u u —
 „kőharapó erejét”.

Ugyanígy találunk példákat a felsorolósos szakaszban:

— u u — — —
 „összemosolygás nyelve”
 u — u — u u — — — —
 „a titkon összevilágló könnyek nyelve”
 — u u — — — —
 „a föl nem adott hit tolvaj-nyelve” stb.

Az egész harmadik szakaszra nominalitás jellemző, a huszonharmadik sortól a negyvenhetedikig egyetlenegy ige sem fordul elő, az igei tartalom a nagyon érdekes, összetett szerkezetű jelzőkben jelenik meg, melyek mindegyike egy-egy mondatot tömörít. Ezek a jelzők az alaptag és a determináns viszonya szerint alanyos szerkezetűek: *tanár-kigúnyolta* diák, *szerzsan-legyalázta* baka, *hivatalnok-unta* mamácska, *dühpirja-törölte*, *köpések-mosta*.

Az ilyenfajta hosszú jelzős szerkezetek halmozása nem idegen Illyéstől, így ír a Bátorabb igazságokért című versében is: „Nekem a könnyen megtámadható igazság kell; a mindent kihívó és megvető, az ellenség elé a jó előőrs módjára kivágtató; a büszke, régi s még büszkébben újra új...”.

Ám térjünk vissza a Koszorúhoz és vizsgáljuk meg a birtokost kifejező szavakat tartalmuk szerint! „A fölsorolás elvont fogalmakkal, jellemvonásokkal kezdődik, melyek a nyelv milyenségéről, minőségéről vallanak: mosolygás és könnyek; hűség, hit, remény, szabadság nyelve (itt a hit, remény, szeretet, illetve a szabadság, testvériség, egyenlőség fogalompárokkal-szóháromságokkal való egyberímélés ragad meg)” (vö. Tükés Tibor: i.h. 32). Ezt követi a nyelv hordozóinak fölsorolása, s eközben a vers idő- és térdimenziója fokozatosan kitágul: az előző versszakban a régmúltat idézte a költő, most a hit, remény, szabadság, egyenlőség említésével, a *szerzsan*, *foglár* szavakkal a fél-múltról szól; majd a *proli*, a *veterán* s a *prostituált* szavakkal egészen a jelenbe hoz mindket. Ugyanígy tágul előttünk a tér: Magyarországon túl, a nemzetiségi nyelvterületeken át szinte az egész világ élénk tárul (*kassai*, *bukaresti*, *bejruti*). Az egész társadalom képviselve van: a paraszttól kezdve a diákon át a „proli”-ig.

A tágulásérzetet a különböző rétegekből vett szókincs még jobban árnyalja. A költői nyelv, a „fentebb stíl” elemei a *fölmagasodni*, *iramítva*, *szellemeid*, *mondandó*, *mímel*, *orcájú*, *ajkad*, *vonagló*, *szüle-hívó*. Illyés sajátos szavai a *kőharapó* és a már idézett jelzőkapcsolatok. A *diák*, *baka*, *mamácska* és a *köpés* szavak a hétköznapi, bizalmas nyelvhez tartoznak.

Az idegen szavak (*pedigré, laissez-passer, szerzán*) révén nemcsak Franciaországhoz kerülünk közelebb (itt kell említenünk Illyés franciás kultúráját, a francia nyelvhez való kötődését, sőt azt a tényt is, hogy ezeket a kifejezéseket nem igazán tudjuk magyar megfelelővel helyettesíteni), hanem azokhoz az emberekhez is, akik ilyen szavakat használnak. Mint ahogy a térbeli távulást az idegen hangalak és jelentéstartalom egyszerre idézi elő, úgy az időtávulását sem csak fogalmi neologizmusok, hanem formai archaizmusok is kifejezik (*amidőn, orcájú, szüle*).

A „tanár-kigúnyolta diák”-ban már megláthattuk a fiatal Illyést, ám most a felsorolás végén maga a költő áll elénk: „fiaid közül egy”.

„A vers indulatmenete fokozatosan emelkedik. A lírai én megjelenésével egyre drámaibb, egyre magasbb hőfokú lesz” (Tüskés Tibor: i.h.). A *fiú* jelzői (*köpések-mosta, dühpirja-törölte*) az első versszak dühtől megalázott nyelvére rimelnek. A vers vége egészen a pátoszig emelkedik, ezt itt is párhuzamos szerkesztés, ismétlés fokozza:

szólni tudó *más* nyelveken is
bólintásra becsült *más* népek előtt is

nem lép h e t föl *oly* ünnepi polera
nem kap h a t koszorút *oly* ragyogót

amelyet . . . ne hozzád vin n e
ne lábad elé ten n e

Gyönyörű megszemélyesítéssel zárul a vers, a nyelvnek mosolyra vonaglik az ajka; majd az édesanya és az anyanyelv teljesen azonosul egymással — a költő is az édesanyának köszönheti az anyanyelvét, s az anyanyelv éppúgy a családhoz (a nemzethez) köt, mint az édesanya.

A koszorú, mint kiderült, a tiszteletadásnak, nem pedig a gyásznak a koszorúja. A koszorú bezárult — hiszen maga a vers a koszorú: koszorúként fonódott (a párhuzamos szerkezeti elemek egy-egy koszorúba illeszthető levélnek felelnek meg), s koszorúvá zár a verskezdő *fölmagasodni* és a záró *fölnevelő* szó. De koszorú maga a nyelv is, mely sok-sok ember nyelvének apró leveleiből áll össze az egész nemzet nyelvkoszorújává, s ezen keresztül az emberiség birtokává.

Kerkovits Andrea

Az Éj monológjának mondatszerkezeti-stilisztikai elemzése*

Éj

Sötét és semmi voltak: én valék,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj,
És a világot szültem gyermekül.
Mindenható sugárral a világ

* Részlet a „Vörösmarty Mihály lírájának mondatszerkezetei” című bölcsész-doktori értekezésből

Fölkelt ölemből; megrázkódtatá
A semmiségnek pusztaságait,
S ezer fejekkel a nagy szörnyeteg,
A Mind, előállt. Hold és csillagok,
A menny csodái lőnek bujdosók
Kimérhetetlen léghatárokon.
Megszűnt a régi alvó nyugalom:
A test megindult, tett az új erő,
S tettekkel és mozgással gazdagon
Megnépesült a puszta tér s idő,
Föld és a tenger küzdve osztozának
Az eltolt légnek ősi birtokán;
Megszünteté a tenger habjait,
S melyet haraggal ostromolt imént,
Most felmosolyga mélyiből az ég;
S mint egy menyasszony, szépen és vidáman
Virágruhába öltözött a föld.
A por mozogni kezdett, és az állat,
S királyi fejjel a lelkes porond,
Az ember lőn, és folytatá faját,
A jámbort, csalfát, gyilkost és dicsőt. —
Sötét és semmi vannak: én vagyok,
A fény elől bujdokló gyászos *Éj*. —
A féreg, a pillantat búboreka,
Elvész; idő sincs mérve lételének.
Madárt a szárny, a körmök állatot
Nem váltanak meg, kérges büszke fát
Letesznek századoknak súlyai.
Az ember feljő, lelke fényfolyam,
A nagy mindenség benne túkrözik.
Megmondhatatlan kéjjel föltekint,
Merőn megbámúl földet és eget;
De ifjusága gyorsan elmulik,
Erőtlen aggott egy-két nyár után,
S már nincs, mint nem volt, mint a légy fia.
Kiirthatatlan vággyal, amig él,
Túr és tünődik, tudni, tenni tör;
Halandó kézzel halhatatlanul
Vél munkálkodni, és mikor kidőlt is,
Még a hiúság műve van porán,
Még kőhegyek ragyognak sírjain,
Ezer jelekkel tarkán s fényesen
Az ész az erőnek rakván oszlopot.
De hol lesz a kő, jel, s az oszlopok,
Ha nem lesz föld, s a tenger eltűnik.
Fáradtan ösvényikből a napok
Egymásba hullva, összeomlanak;
A Mind enyész, és végső romjain
A szép világ borongva hamvad el;
És ahol kezdve volt, ott vége lesz:

Sötét és semmi lesznek: én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.

(Vörösmarty Mihály: Költői művei II.
Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1981. 540–1.)

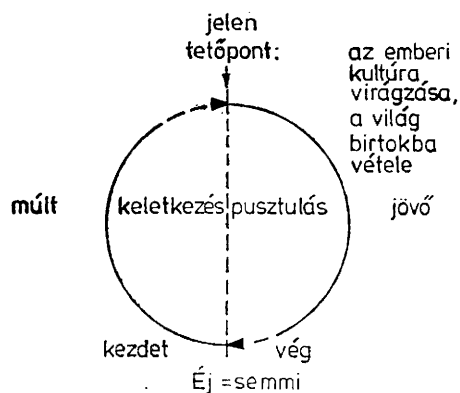
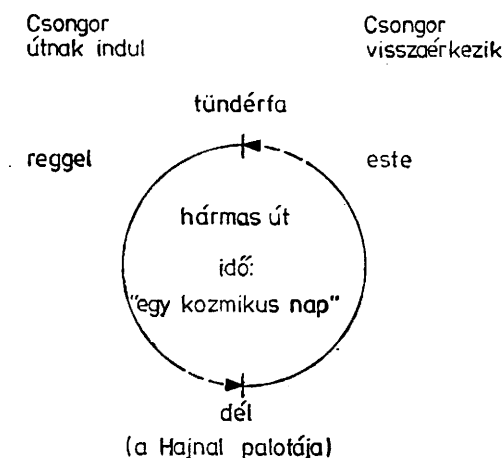
A dolgozat Vörösmarty szorosan vett líráján kívül foglalkozik Zalán futásának és a Csongor és Tündének lírai jellegű részeivel is. Ez utóbbit különösen fontosná teszi a későbbi nagy gondolati költeményekkel való szoros kapcsolata. Bécsy Tamás kifejezésével élve az „égi” és „földi szint” megnyilvánulásának nevezhetjük a romantikus pátosz és a népiesség kettősségét a mű nyelvében. (Bécsy Tamás: A Csongor és Tünde drámai modellje. „Ragyognak tettei. .” Tanulmányok Vörösmartyról. Székesfehérvár, 1975. 147–71.) Elemzéseim során e két hatás következményeit vizsgáltam a Csongor és Tünde lírai monológjaiban, lírával átszőtt dialógusaiban és dalbetéteiben. A vizsgált drámarészletek közül az Éj monológja kiemelkedik különös művészi gondnal felépített zárt szerkezetével, s ezért szinte önálló költeményként elemezhető.

Az Éj látomásában a világ s benne az emberiség sorsa óriási körforgás, amelynek kiinduló és végpontja egyaránt: „Sötét és semmi”. (Ez a körforgás-vízió jellemző Petőfi Világosságot! című költeményére, ezzel küzd Ádám az utolsó színben, s ez jelenik meg a Gondolatok a könyvtárban Bábel-képében is.) A körmozgás a mű e részletében tulajdonképpen megismétli az egész drámai költemény felépítését – csak negatív előjellel. A Csongor és Tünde szerkezetét Szauder József egy „ kozmikus nap”-nak fogta fel: Csongor hajnaltól éjfélig a világot bejárva ugyanoda tér meg, ahonnan elindult. (Szauder József: A romantika útján. Szépirodalmi K., Bp., 1961. 349–50.) A mű egészének szerkezeti felépítése mellé odakívánczik az Éj monológjára (1. ábra).

De csak a körmozgásba foglalt szerkezet azonos a két esetben, a végkicsengés nem. Csongor a röpké időre megtalálta aztán elvesztett boldogságért kel útra, de vándorlásai, szenvedései végén a visszanyert boldogság fogadja. Az Éj monológja ezzel ellentétes, komor, pesszimista képet ad: a semmiből indul, s oda is tér meg: a semmi, a pusztulás világába.

A körforgás jelleg meghatározza az önálló költeményként is felfogható részlet egész felépítését, megmutatkozik hatása a képek rendszerében, az alakzatokban, a mondat szerkesztésben, illetve a szövegösszefüggés mondaton túlmutató elemeiben.

Az Éj monológja látomásvers. E téren Az emberekkel, az Előszóval és A vén cigánnyal rokon. (Látomás jellege természetesen illeszkedik a Csongor és Tünde egészébe, ahol minden alak, esemény és kép áttételes jelentésű – mint ezt a mű eddigi elemzői kimutatták.) Önmagába visszatérő szerkezetének egyik ága emelkedő, a másik leszálló, tehát ellentétre épül. Az ellentétek (a legalapvetőbbek: semmi ↔ minden, születés ↔ pusztulás, mozdulatlanság ↔ mozgás, sötét ↔ fény) átszövik a monológot. A mű egésze hasonlóképpen ellentétek rendszerére épül, ezeket Taxner Ernő fejti ki részletesen Vörösmarty tanulmányában. (Hármas utak a Csongor és Tündében. „Ragyognak tettei. .” Székesfehérvár, 1975.) A képek sorában az „Éj” és a fény ellentéte áll a középpontban. A világ *mindenható sugárral* emelkedik ki a semmiből. A monológ közepén, amikor a létezés eléri tetőpontját, az Éj alakja mintegy mementóként újra megjelenik – a *fény elől bujdosló* szerkezetes minőségjelzővel összekapcsolva. Az ember *lelke fényfolyam*, halála után *kőhegyek ragyognak sírjaiban*.

1. ábra

A világ pusztulásakor a fény is elhalványul, mintegy a fokozatosan kialvó tűz képét fölidézve *hamvad el*.

A monológ szabályos, szimmetrikus, zárt felépítése különösen jól nyomon követhető a mondat szerkesztés és a nagyobb egységeket egymáshoz kapcsoló szövegösszefüggés jellemzőiben.

A kiindulás magyarázó mellérendelés, majd értelmezős szerkezet formájában azonosítást fejez ki:

„Sötét és semmi voltak: [azaz] én valék,
Kietlen, csendes, lényemlakta Éj. . .”

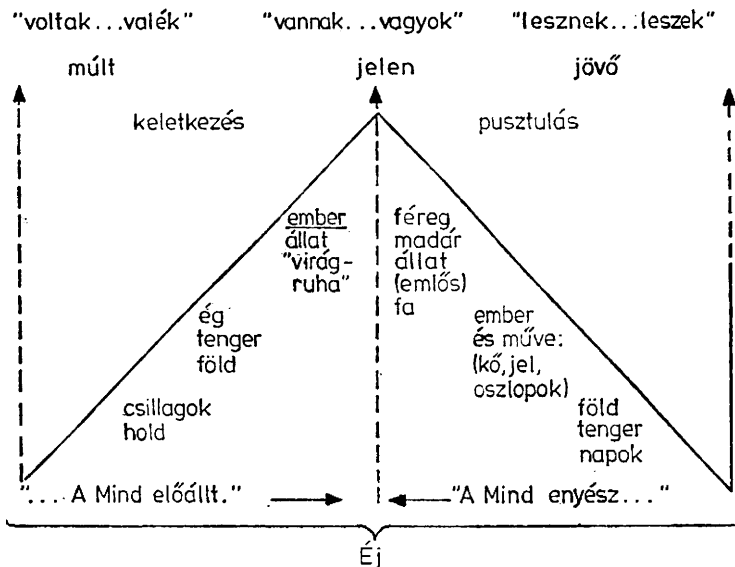
A semmi elvont fogalma megszemélyesül, megelevenedik: *én*. A következő tagmondat alanya az igei állítmány személyragjában megmutatkozó személyes névmás (*én*) marad. Az első és második mondat több ponton is szoros kapcsolatban áll egymással. Az első mondat utolsó tagmondatának tárgya (*világot*) a 2. mondatban alannyá lesz (*világ*), alanya (*én*) viszont megjelent a helyhatározó birtokos személyragjában (*ölemből*). A mondat-

szerkezeti kapcsolatokat szemantikai és képi összefüggések erősítik: a világ születéséből egyenesen következnek a 2. mondat cselekvést kifejező igei állítmányai (*fölkelt, megrázkodtatá*), a *semmiségnek pusztaságait* birtokos szerkezet visszaütalás a kiindulóponttra, a *mindenható sugár* pedig ellentétet (s ugyanakkor egységet) alkot az Éj sötétjével. A bevezető részt az ezerfejú szörnyeteg alakjában életre kelő világmindenség képe zárja le:

„... a nagy szörnyeteg, | A Mind előállt.”

A versépítés innen az egésztől halad a részek felé. A következő képekben élénk tárulnak a világegyetem részei keletkezésük sorrendjében. E mondatok alanyai szűkebb körű fogalmak, beletartoznak a 2. mondat alanyának fogalomkörébe. Egyrészt a valóság elemeit jelölik (*hold, csillagok, föld, tenger, állat, ember*), másrészt a létező világgal kapcsolatos elvont fogalmak (*nyugalom, erő, tér, idő*).

A monológ második felében kis eltéréssel fordított sorrendben jelennek meg a világmindenség részei. A sort ezúttal nem megnyitja, hanem lezárja a *Mind*, a megszemélyesített világegész, amely pusztulásával visszatér oda, ahonnan jött, a semmibe. A szerkezet a következőképpen ábrázolható:

2. ábra

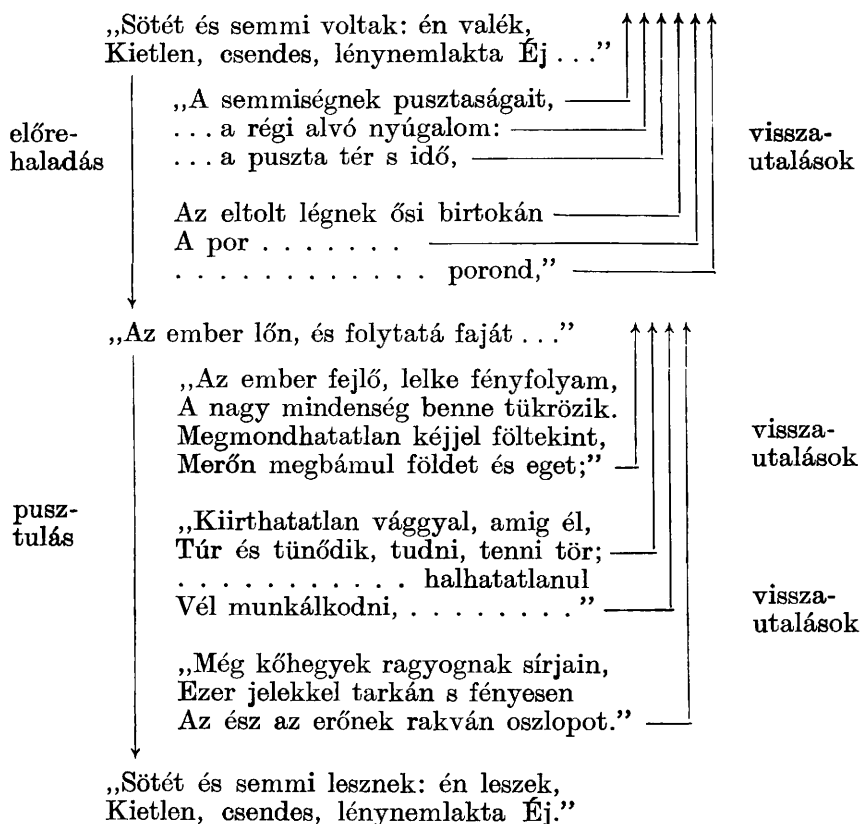
A fenti ábra azt is feltünteti, hogy az Éj háromszor jelenik meg a folyamatban: a kezdet, a tetőpont és a vég alkalmával. Mindhárom esetben megismétlődik a mondat szerkezet, sőt szó szerint a mondat nagy része. A kezdő és végponton csupán az igei állítmányok kerülnek más időbe (múlt–jövő), a tetőpontnál az igeidőkön kívül az Éj bővítményei változnak meg (*A fény elől bujdokló gyászos...*) – a fény ↔ sötétség ellentétére épülnek. Ez egyébként a szöveg logikájából is adódik, hiszen a *vannak–vagyok*, a *jelen* még nem a sötét és semmi országa, ez még a virágzás, a fénylelkű ember birodalma; az Éj, a megsemmisülés e ponton csak előrevetíti árnyékát, emlékeztet a múltra,

és figyelmeztet a jövőre. Szerkezetileg pedig elválasztja a monológ két részét egymástól. (A szöveg közepén áll: az előtte lévő rész 25 sor — 5 mondat, az utána következő rész 28 sor — 7 mondat.)

A szerkezet szimmetriájához tartozik a párhuzamosan elhelyezkedő, de ellentétes irányú felsorolás — amint ezt az ábra is mutatja. Szimmetrikus helyzetű és szerkezetében megismétlődő a keletkezést bevezető s a pusztulást lezáró mondategység:

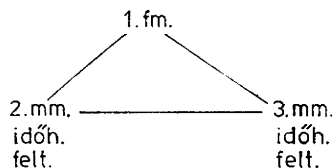
„S ezer fejekkel a nagy szörnyeteg (szerkezetes) alany + igei állítmány
A Mind, előállt.”
„A Mind enyész, . . .” (puszta) alany + igei állítmány.

A monológ egymással szemben álló részeit visszautalások szövik át, minden pontján zárt egésszé, szoros lánczá kovácsolva a szöveget:

A körmozgás folyamat jellegét a mondat szerkesztésben a mellérendelés uralkodó szerepe érzékelteti. Mondatai egy kivételével összetettek, 13 mondat-egészére 53 mondat-egység jut. Tizenkét összetett mondatában 33 mellérendelő kapcsolásra 9 alárendelés esik (az összes kapcsolásoknak 21%-a). Ezek közül is csak egy esetben, a 12. mondatban lép elő az alárendelés főviszonya, a többiben mellérendelések alkotják a mondat-egységek gerincét.

1.
„De hol lesz a kő, jel s az oszlopok,
2. 3.
Ha nem lesz föld, s a tenger eltűnik.”

3. ábra

Mellérendelő kapcsolatai közül 31 áll a főmondatok szintjén, kettő az alárendelés első szintjén. Ennél mélyebb szint nem fordul elő a szövegben. Az *Éj* monológjának mondat szerkesztése a mellérendelés elsőpró fölénye terén különbözik a Csongor és Tünde egyéb gondolati jellegű részeitől s Vörösmarty későbbi nagy gondolati költeményeitől is.

Az eddig elmondottakból következik a kötőszók összetétele is: uralkodó a mellérendelő kapcsolatos viszony két tipikus jelölője: *és*, *s*. Tagmondatok között és szó szerkezetekben egyaránt igen magas arányban fordulnak elő (tagm.: 11; szó szerk.: 13): 34-ből 24 esetben. (A fennmaradó 10 közül 6 valószínű kötőszó, 4 pedig névmási vagy határozószói.) Mondategészeket, illetve nagyobb szövegrészeket összefűző kötőszó csak egy ízben fordul elő. A *de* ellentétes kötőszó a két mondatból álló utolsó szövegrészt vezeti be. A világmindenség általános pusztulásának vízióját állítja szembe az ember halhatatlanságvágyával. Itt, a monológot lezáró többszörösen összetett mondatban helyezkedik el az egyetlen utalószó: „... És ahol kezdve volt, *ott* vége lesz:...” A gondolati tartalomnak és a szerkezetnek egyaránt fontos, kiemelt pontja ez, melynek nyomatékosa volt így a mondat szerkesztésben is megmutatkozik.

Az eddig számbavett nyelvi, szerkesztési jellegzetességek fontos tényezői az összhatásnak. A monológ dallama egyetlen fokozatosan felszárnyaló, majd ereszkedő dallamív. Nincs benne szaggatottság, nincsenek szerteágazó eszmefuttatások, megtorpanó, majd nekiiramodó gondolat sorok, mint például a Gondolatok a könyvtárban című költeményben. E látomás — lényegéből, a műben betöltött funkciójából fakadóan — nem a Gondolatok..., Az emberek, A vén cigány vívódó látomássorozata, hanem az emberi sorsot kívülről és felülről szemlélő nem emberi lény szájából felhangzó jóslat, kinyilatkoztatás. Ez adja ünnepélyesen hömpölygő dallamát, egységes hangnemet. E hatás megteremtéséhez járulnak hozzá a mű legfontosabb nyelvi-stilisztikai eszközei: a többszörösen is ellentétekre és párhuzamokra épülő szimmetrikus szerkezet (az ellentét a legnagyobb egységektől lehet a mondat-, illetve szó szerkezetekig: „Halandó kézzel halhatatlanul Vél munkálkodni”; „lelkes porond”; „A jámbort, csalját, gyilkost és dicsőt.”), az ismétlés, a mondat egységek és mondat egységek között egyaránt uralkodó, a szó szerkezetekben is gyakori mellérendelő, sőt kapcsolatos viszony s ennek hangsúlyozója, a 14-szer ismétlődő *és*, valamint a 10-szer előforduló *s* kötőszó.

Tomory Julianna

A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye

1.0.0. A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helyét átfogó igénnyel nemrégiben Szépe György jelölte ki (Szépe 1981). Mielőtt az ő úttörő kezdeményét szemügyre venném, és a magam elgondolását e tárgyban előadnám, elkerülhetetlenül szükségesnek tartom, hogy néhány alapfogalmat, köztük terminológiai kérdéseket tisztázzunk, visszatekintve ebben a vonatkozásban a külföldi és hazai előzményekre, annál is inkább, mert a terminológia értelmezésén, illetőleg alkalmazásán alapszik nemcsak a Szépe által fölállított modell, hanem a szakma új elnevezésére tett javaslata is.

1.1.0. Kezdetben csupán az *anyanyelv* és az *idegen nyelv* fogalmát különböztették meg; más szóval a nyelvoktatásban és a nyelvtanulásban az anyanyelv és a nem-anyanyelv álltak szemben egymással. Ennek az oppozíciónak mindmáig érvényes alapja az, hogy egyfelől az *anyanyelv* a kommunikáció első(dleges) eszköze (s elsajátítása igen fiatal korban és abban a nyelvközösségben megy végbe, ahonnan a beszélő származik); másfelől a *nem-anyanyelv* a kommunikáció másodlagos vagy kiegészítő eszköze (s kivételes esetektől eltekintve, megtanulása az anyanyelv elsajátítása után történik). (Vö. Gallison—Coste 1976. 307.)

Eredetileg a nyelvközösség a saját nyelvét pusztán anyanyelvként művelte, s csak újabb kori irányzat az, hogy tudatosan idegen nyelvként is szemléli. Ez a szemlélet jut kifejezésre az *English as a foreign language* formulában. Az angolt idézem, mert bizonyos, hogy az angol nyelvre vonatkoztatva született meg a kifejezés. (Könyvcímként 1944-ben jelenik meg: Gatenby, E. V.: *English as a Foreign Language. Advice to non-English Teachers*. Longmans, London; s egy évre rá, 1945-ben lát napvilágot az e tekintetben immár klasszikus mű: Fries, C. C.: *Teaching and Learning English as a Foreign Language*. University of Michigan Press, Ann Arbor.) Nyilvánvaló továbbá hogy ennek tükörfordításként terjedt el a többi nyelvre vonatkoztatott hasonló kifejezés, mint pl. a *Deutsch als Fremdsprache* vagy az *Italiano come lingua straniera*.

1.1.1. Az előbbivel csaknem párhuzamosan jött létre — ha nem csalódom, ugyancsak az angol nyelvű szakirodalomban — a *második nyelv* terminus. Ezzel az alkalmazott nyelvészeti, illetőleg a nyelvdidaktikai irodalomban hármass oppozíció jött szokásba: *anyanyelv* / *második nyelv* / *idegen nyelv*. (Vö. Gallison—Coste 1976. uo.) Úgy tűnik föl, hogy az újabb kifejezés a kétnyelvűség (bilingvizmus) — mint állapot és mint nyelvoktatási cél — fogalomkörében alakult ki.

A *kétnyelvűség* fogalma ugyanis feltételezi az *első nyelv* mellett egy *második nyelv* többé-kevésbé párhuzamos (tökéletes v. tökéletlen) használatát. (Vö. Halliday et al. 1964. 77: „Bilingualism is recognised wherever a native

speaker of one language makes use of a second language, however partially or imperfectly.”) Ebben az értelemben az első nyelv az *anyanyelv* szinonimája, a második nyelv pedig az *idegen nyelv* egyenértékese. (Vö. Halliday et al. 1964.; a szerzők ennek megfelelően egy fejezetet az anyanyelv és egy fejezetet az idegen nyelv tanulása tárgyalásának szentelnek.) A *második nyelv* terminus effajta használata meglehetősen gyakori, különösen az amerikai alkalmazott nyelvészeti munkákban. Legutóbb egy szerkesztői bevezetésében J. C. Richards föl is panaszkolta, hogy a *második nyelv* műszó alkalmazása egyre terjed, mégpedig a 'bármely, az első nyelv után tanult nyelv' jelentésben, tekintet nélkül a nyelvnek a tanulóval vagy azzal az országgal kapcsolatos státusára, amelyben az illető nyelv tanulása folyik (Richards 1978. 5).

Ám még ebben a szinonimikus használatban is megszívlelendő a továbbiakra nézve az, amire már Halliday és szerzőtársai föl hívják a figyelmet. Arra ti., hogy a bilingvizmus körében a második nyelv nem élesen elhatárolódó kategóriaként értelmezendő, hanem mint kontinuum: a tisztán egynyelvű (*monolingual*) beszélő és a tökéletesen kétnyelvű (*ambilingual*) beszélő közt ugyanis a második nyelvet különféle mértékben és fokozatokban beszélők átmeneti kategóriái állnak. (Halliday et al. 1964. 77–8: „It is thus a cline, ranging, in terms of the individual speaker, from the completely monolingual person at one end, who never uses anything but his own native language or 'L1', through bilingual speakers, who make use in varying degree of a second language or 'L2', to the endpoint where a speaker has a complete mastery of the two languages and makes use of both in all uses to which he puts either. Such a speaker is 'ambilingual'.”)

1.1.2. A *második nyelv* műszót az utóbbi évtizedekben részben pszicholingvisztikai megfigyelések, részben szociolingvisztikai tények alapján az egyes szerzők más-más tartalommal töltötték meg.

Bár a tanuló számára mind az idegen nyelv, mind pedig a második nyelv 'idegen' ('strange') – mondja S. P. Corder – a különbségtétel mégis hasznos, mert arra a szerepre utal, amelyet a nyelv az illető közösségben betölt. Így pl. az angol második nyelv Walesnek walesi nyelven beszélő részében vagy pedig Nigériában, mert a közösség életében bizonyos funkciókat lát el. Az idegen nyelv viszont hasonló szerepet nem tölt be az illető közösségben, a francia pl. idegen Britanniában, miként az angol Franciaországban (Corder 1973. 60).

D. A. Wilkins azon az alapon tesz különbséget idegen nyelv és második nyelv között, hogy mi a célnyelv státusa abban az országban, ahol a tanuló a nyelvet tanulja. Eszerint idegen nyelv az, amelyet a mindennapi társadalmi érintkezésre nem használnak, második nyelv ezzel szemben az, amelyet – anélkül, hogy bármelyik közösség anyanyelve lenne az illető országban – a kereskedelem, az ipar, a törvénykezés, a közigazgatás, a politika, az oktatás eszközeként használnak. Hangsúlyozza azonban, hogy a megkülönböztetés inkább elméleti, mint gyakorlati, mert a legtöbb nyelvi helyzet valahol a két szélső pont között van (Wilkins 1974. 49–50).

R. Gallisson és D. Coste szerint a második nyelvet az illető társadalomban biztosított privilegizált helyzete különbözteti meg az idegen nyelvtől. Ennélfogva a második nyelvet egy egész közösségnek tanítják, mégpedig olyannak, amelynek anyanyelve gyakorlatilag ismeretlen országhatárain kívül, idegen nyelvet viszont egyének tanulnak. A szerzők az anyanyelv /

második nyelv / idegen nyelv hármasságára egy zairei fiatal példáját említik, akinek anyanyelve a kikongó, iskoláját franciául végzi, amely Zaire második nyelve, s ezen felül saját választása szerint tanul még egy európai nyelvet, mondjuk a németet, amely számára az ún. idegen nyelv (Gallisson Coste 1976. 307).

E. Ingram a pszicholingvisztika felől, mégpedig az informális és a formális tanulás különbsége alapján közelíti meg a kérdést. Informális tanulás on azt érti, amikor az egyén anélkül gyarapítja tudását vagy készségeit, hogy bárki azt meghatározott céllal és előre megállapított terv szerint szisztematikusan irányítaná. Formális tanulás on pedig azt, amikor a tanulóhoz tanár csatlakozik (a tanárt a legszélesebb értelemben véve). Mármost megállapítja, hogy az első nyelv elsajátítása után bármely nyelv tanulása történhetik informális vagy részben informális módon, mint a többnyelvű közösségekben, vagy teljesen formálisan, mint az iskolai oktatásban. Mindebből következik, hogy a második nyelv tanulása olyan formális nyelvi szituációban történik, amely kiegészíti az informális tanulást; az idegen nyelv tanulása pedig kizárólagosan formális nyelvi szituációban megy végbe. (Ingram: Allen – Corder 1975. 218–9).

R. C. Gingras második nyelvi és idegen nyelvi környezetről beszél. A második nyelvi környezetben a második nyelvet (a célnyelvet) a tantermen kívül egy közösség beszéli, és sokféle társadalmi helyzetben használja. Az idegen nyelvi környezetben a második nyelv tanulása és használata rendszerint a tanteremre korlátozódik. Általában: a második nyelvi környezetben a tanulónak a második nyelvvel való érintkezésre, tanulására és elsajátítására legnagyobb részt a tantermen kívül van alkalmja; az idegen nyelvi környezetben viszont a tanuló a második nyelvvel többnyire, ha nem kizárólagosan, csak a tanteremben kerül kapcsolatba. (Gingras 1978. VII: a szerző szövege jól példázza a *második nyelv* terminus használatának kettősségét, mert miközben második nyelvi és idegen nyelvi környezetről beszél, magát a *második nyelv* kifejezést az említett 'bármely, az első nyelv után tanult nyelv' jelentésben használja.)

S. Krashen modellje szerint a második nyelvet tanuló felnőtt a célnyelvi szabályokat egy vagy két, egymástól elkülönülő szisztéma útján veheti birtokba; mégpedig: implicit úton, azaz tudatalatti nyelvelsajátítással és explicit úton, vagyis tudatos nyelvtanulással. A nyelvelsajátítás során a beszélők nem a formára, hanem az üzenet tartalmára fordítják figyelmüket, a hibajavítás és a szabályok explicit tanítása nem játszik jelentős szerepet. A nyelvtanuláshoz viszont igen fontos az explicit szabályok bemutatása és a hibajavítás, általában a nyelvi formák tudatos használata (Krashen: Gingras 1978. 1–2).

1.1.3. A kétnyelvűség problematikájának pszichológiai és szociológiai megközelítése vezetett a nyelvelsajátítás egyik legfontosabb affektív tényezőjének, a motivációnak a tanulmányozásához. Már W. E. Lambert, 1967-ben, megkülönböztetett instrumentális, azaz eszköz jellegű és integratív, vagyis azonosuló-beilleszkedő célú motivációt a nyelvtanulásban (Lambert: Pride–Holmes 1972. 345). A kétfajta motiváció fejtegetése azóta végigvonul az alkalmazott nyelvészeti irodalmon. Témánkat is érinti, mert újabb oldalról világítja meg az idegen nyelv–második nyelv közti különbséget. Az erre vonatkozó lényegesebb megállapítások a következők. Az idegen nyelv tanulása többnyire eszközjellegű motivációval van össze-

kapcsolva, s ezért főként pszichológiai tényezők befolyásolják az egyént mint nyelvtanulót és nyelvhasználót. A második nyelv elsajátítása során viszont inkább az integratív tényező az ösztönző, tehát a hangsúly a szociális motivált-ságon van és az egyénnek a csoportokkal való kapcsolatában kialakított szerepe az elhatároló (vö. Schumann: Richards 1978. 167–8).

Általában el van terjedve az a nézet, hogy az integratív motiváció erősebb, hatékonyabb, mint az eszközjellegű, mert a célnyelvi beszélővel való azonosulás törekvését foglalja magában. Az újabb kutatások azonban rámutatnak arra, hogy a motivált nyelvtanulás eredményessége a mindenkori, a nyelvtanulót körülvevő egyéb körülményektől is nagy mértékben függ (vö. Schumann: i. h.). Az angol mint idegen nyelv esetében például az eszköz jellegű tényezők gyakran jelentősebbek, mint az integratív motiváció (l. Sajavaara: Gingras 1978. 65).

1.1.4. Az áttekintésből, amely az idegen nyelv – második nyelv fogalmának kettéválását, illetőleg a második nyelv fogalmának alakulását jelentősebb mozzanataiban kísérte nyomon, az alábbi tanulságokat-következtetéseket vonhatjuk le.

Az egyik az, hogy az anyanyelv és a nem-anyanyelv fogalma közt az elsődleges oppozíció az anyanyelv és az idegen nyelv között áll fenn; ezen belül a második nyelv – idegen nyelv egy új, de csupán kiegészítő oppozíciót alkot.

A másik az, hogy bár a *második nyelv* műszóval eredetileg, s jórészt ma is, a többnyelvű közösségekben használt, kiegészítő szerepű nem-anyanyelvet jelölik, mégis ennek sokoldalúan feltárt jegyei jól megvilágítják a célnyelvi környezetben tanult nem-anyanyelv sajátosságait, miként az ezzel oppozícióba állított – tulajdonképpen – *idegen nyelv* jellemzése a forrásnyelvi környezetben tanult nem-anyanyelv pontos meghatározását adja.

Végül a harmadik tanulság az, hogy a nyelvelsajátítás – nyelvtanulás műveletét kontinuumként ajánlatos felfognunk, amelyen belül az anyanyelvtől az idegen nyelvig a nyelvelsajátítás megannyi megvalósulási formáját, átmeneti fokozatát állapíthatjuk meg.

2.0.0. Fordítsuk most figyelmünket szűkebb szakmánk, a magyar mint idegen nyelv oktatásának terminológiai kérdéseire. Nyilvánvaló, hogy a gyakorlati szakemberek már korábban is (például a múlt században) fölismerték azokat a különbségeket, amelyek egyfelől a magyarnak anyanyelvi és idegen nyelvi tanítása, másfelől ez utóbbinak forrásnyelvi és célnyelvi környezetben folyó oktatása között fennállnak. A hazai szakirodalomban ezekkel a megkülönböztetésekkel azonban főként az utóbbi időben találkozunk.

2.1.1. Az 1969-ben tartott I. lektori konferencia anyagában például ilyen megjegyzéseket olvashatunk: „A magyar nyelv idegeneknek való tanítása más módszereket kíván, mint a magyar anyanyelvűeknek való oktatása” (Jakab László: LektKonf. 1: 25); továbbá: „az anyanyelv tanítása más jellegű feladat, mint az idegen nyelv tanítása. Bizonyos tekintetben jobban hasonlít, ha magyar tanár tanít angolt magyaroknak és magyart angoloknak, mint ha magyar tanár tanít magyart magyaroknak és külföldieknek” (Juhász János: uo. 3); valamint: „A magyar nyelvnek a szomszédos országokban való tanítása, oktatása sajátos feladat. . . Ebben az esetben a magyar nyelvet három minőségben lehet tanítani: anyanyelvként, idegen nyelvként és „fél idegen nyelvként”. . .” (Szépe György: uo. 65).

A *magyar mint idegen nyelv* (tükör) kifejezés is ez idő tájt jött létre. A konferencián egyrészt Szépe György előadásának címében szerepel: „A magyar mint idegen nyelv tanítása és az alkalmazott nyelvészet” (uo. 63), másrészt Hegyi Endre „Magyaroktatás idegen anyanyelvűeknek” című előadásának első mondatában (uo. 5; előzményének tekinthető Hegyi Endre egyetemi jegyzetének következő címe: „Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart?”, Tankönyvkiadó, Bp., 1967.; l. még Mikó 1972.)

Csaknem egy évtizeddel későbből valók a következő észrevételek: „... különbséget kell tenni a külföldieknek egyfelől idegen, másfelől hazai környezetben folytatott magyartanítása között. Az idegen környezetben ugyanis a magyar nyelvvel közvetlen kapcsolatba csak az órákon kerül a hallgató; a magyar környezetben viszont a nyelvi közeg állandóan hat, az órákon kívül is szüntelenül fejleszti a hallgató nyelvkészségét. Ennek a különbségnek, a tananyag megtervezésében csakúgy, mint a módszerek megválasztásában, le kell vonni a következményeit” (Éder 1978. 39; e különbségre, a kommunikatív kompetencia megszerzése szempontjából, l. még: Éder 1981. 30–31). Hasonlóképp e témát érinti az a javaslat is, amely szerint a magyar mint idegen nyelv kutatásában figyelembe kell venni, „mi a különbség a Magyarországon, vagyis magyar nyelvű környezetben folyó nyelvoktatás, és a külföldön folyó nyelvoktatás során felmerülő kutatási igények között” (Kigyóssy Edit: Szende—Szépe 1978. 311).

2.1.2. Ez utóbbi megjegyzés készítette arra Kontra Miklóst, hogy javasolja a *magyar mint második nyelv* és a *magyar mint idegen nyelv* megkülönböztetését az alábbiak szerint:

„Nevezzük második nyelvnek a kétnyelvű (B2) beszélők mindennapi használatú nem-anyanyelvét. Ilyen értelemben a magyart második nyelvként tanulja egy baranyai német anyanyelvű kisiskolás is, és a Debreceni Nyári Egyetem négy hétre hazánkba látogató hallgatója is. Helyzetükben az a közös, hogy mondhatni a nap minden órájában két nyelvet használnak, azaz kétnyelvű („bilingvis”) nyelvközösségek tagjai.

I d e g e n n y e l v n e k pedig az anyanyelvvel a mindennapi használatban nem váltakozó nem-anyanyelvet nevezhetjük. Ilyen értelemben idegen nyelvet tanít a berlini magyar lektor éppúgy, mint egy hazai egyetemi idegen nyelvi tanszék oktatója. Tanítványaik kétnyelvűek (B1), hisz egy nem-anyanyelvet is tudnak valamilyen fokon, de olyan kétnyelvűek, akik egynyelvű nyelvközösségben élnek” (Kontra 1979. 208; a ritkítás a szerzőé).

A fenti megkülönböztetést kiindulási alapnak bízvást elfogadhatjuk, annál is inkább, mert lényegében egyezik azzal a — szakmánk körében meg lehetőségek közkeletű — megfogalmazással, amely szerint a célnyelvi környezetben folyó tanítás eredménye (lehet) a második nyelv, a forrásnyelvi környezetben tanított nyelv pedig a tulajdonképpeni idegen nyelv. A Kontra által a második nyelvre felhozott példák azonban arra intenek, hogy a valóság bonyolultabb: nem szorul ugyanis bizonyításra, hogy a baranyai kisiskolásnak és a nyári egyetem alkalmi hallgatójának nyelvhasználata semmiképp sem alkot azonos kategóriát. Ebben a vonatkozásban is inkább úgy kell tekintenünk a dolgot, hogy egy skála két szélső pontján helyezkedik el a második és az idegen nyelv, s köztük a nyelvelsajátításnak különböző árnyalatai, fokozatai foglalnak helyet. Hogy egy ilyen szemlélet ad hívebb képet a valóságról, azt a környezetnyelv fogalma is bizonyítja.

A *környezetnyelv* elnevezés Jugoszláviában alakult ki, így nevezik a ve-

gyes lakosságú területeken a két- (esetleg több-) nyelvűség körülményei közt tanult nem-anyanyelvet, amely egyaránt lehet egy nemzet vagy egy nemzetiség nyelve (e megkülönböztetésre l. Mikes 1976. 10). A *magyart mint környezetnyelvet* tanítják — a kölcsönös kétnyelvűség jegyében, a nemzetek és a nemzeti-ségek egyenjogúságának érvényre juttatásának érdekében — a Vajdaságban a szerbhorvát, a Murántúlon a szlovén anyanyelvű tanulóknak (l. Mikes et al. 1978.). A környezetnyelv sajátosan ötvözi a forrásnyelvi és a célnyelvi környezet bizonyos jellegzetességeit. A forrásnyelvit, hisz miként az idegen nyelv esetében, a tanuló anyanyelvének közegében folyik az oktatás; s a célnyelvit, mert a második nyelv tanulásához hasonlóan, de persze korlátozott mértékben lehetőséget nyújt a célnyelvnek valóságos kommunikációs helyzetekben — rokonokkal, ismerősökkel, utcabeli gyerekekkel, szomszédokkal — történő használatára. Mint közbülső kategória valamivel több az idegen nyelv és valamivel kevesebb a második nyelv tanulásának-elsajátításának lehetőségeinél. Nem tisztán második nyelvi helyzet, mert hat reá a forrásnyelv közegének interferenciája, de nem is tisztán idegen nyelvi szituáció, mert táplálja a célnyelvihez hasonló környezet adottsága. Cs. Szabó Márta és szerzőtársai így vonják meg határait:

„A környezetnyelv fogalma az anyanyelv és az idegen nyelv fogalmával határolható körül. A kétnyelvűség pszicholingvisztikai vizsgálatokor a környezetnyelv fogalma nem határolható el élesen az idegen nyelv fogalmától, mivel a nyelvelsajátítási folyamat mindkét esetben lényegében ugyanaz. Szociolingvisztikai szempontból, vagyis a nyelv társadalmi szerepét figyelembe véve viszont már élesebben körülhatárolható fogalom. Ilyen vonatkozásban a környezetnyelv az anyanyelvhez áll közelebb, funkciójuk tekintetében ugyanis sok a közös vonás, s mindkettő lényegesen különbözik az idegen nyelvtől” (Cs. Szabó et al. 1980. 725).

3.0.0. Az alapfogalmak tisztázása, illetőleg a terminológiai kérdések áttekintése után vizsgáljuk most meg a Szépe György által kidolgozott modellt, amely a nyelvhasználat tipológiai keretei közt helyezi el diszciplinánkat, és a lehető legátfogóbb, amennyiben a magyarul nem tudó (és nem is tanuló) külföldiek potenciális kategóriájától egészen a sztenderd magyar nyelvet használók kategóriájáig terjed. Szépe összesen nyolc kategóriát állít föl, s a csoportosítás során figyelembe veszi a nyelvtanulást és a nyelvhasználatot befolyásoló eszköz jellegű és integratív célú motivációt (Szépe 1981.).

3.1.1. Új utakon járó rendszerezésében azonban találunk olyan részleteket, amelyek — véleményünk szerint — módosításra szorulnak. Szépe ugyanis az *idegen nyelv*, *második nyelv*, *környezetnyelv* műszókat a fentiekben vázolt használattól jórészt eltérően értelmezi. Ezért fordul elő többször, hogy a második nyelv és a környezetnyelv szinonimaként szerepel leírásában. Lássuk ezeket az eseteket egy kissé közelebbről is!

A (3), A magyarországi „magyar mint idegen nyelv” kategóriájába először is válogatás nélkül vannak besorolva a következő, meglehetősen heterogén elemek: „Ebbe a kategóriába tartoznak a magyarországi tanulmányokra felkészülő ösztöndíjasok, a rokonsági kapcsolatok révén Magyarországra kerülő személyek, a „nemzetközi szolidaritás” révén hozzánk kerültek, valamint egyéb, külföldről Magyarországon munkát vállalók (beleértve a magyarországi külképviseletek nem magyar anyanyelvű dolgozóit). . .” (i. m. 12). Megjegyez-

zük, hogy innen is és a többi kategóriából is kimaradt a tulajdonképpen legjelentősebb és egyben legnépesebb csoport: a felsőfokú tanulmányaikat Magyarországon végző külföldieké. A szöveg, amely minket most közelebről érdekel, így folytatódik: „A Nemzetközi Előkészítő Intézetben (és néhány más intézetben) a tanulmányokra felkészülő diákok esetében a magyar valójában nem egészen klasszikusan »idegen nyelv«, hiszen az intézményeken belül és főleg azon [!] kívül élő magyar nyelvű kommunikációba tudnak bekapcsolódni. A magyar valójában itt a *környezet nyelve*: inkább *második nyelv* (mint idegen nyelv). Ennek súlyos módszertani következményei vannak, mivel a környezetnyelv (második nyelv) elsajátításának módszere lényegesen eltér az idegen nyelv tanulásának módszerétől” (uo. a szerző kiemelései). Egy kicsit alább pedig így ír a szerző: „A többi alcsoport számára eltérő lehet a pontos motiváció, de az ő számukra is környezetnyelv (tehát egyfajta második nyelv) a magyar, nem pedig szabályszerű »idegen nyelv« (uo.).

A (6), *Magyar mint a környezet nyelve a magyarországi nem magyar anyanyelvű tömbök számára* című kategóriában ismét visszatér az említett azonosítás: „Ez tipikusan a magyarországi nemzetiségi tömbök problémája... Ebben az esetben sem idegen nyelv a magyar, hanem a környezet nyelve, tehát második nyelv” (i. m. 13).

Szépe tehát egyfelől *környezetnyelv* és *második nyelv* között egyenlőségjelet tesz, másfelől pedig a *környezetnyelv* műszót 'célnyelv' értelemben alkalmazza. Mindennek további következménye, hogy ahol ez utóbbi terminussal a maga helyén él, ott ennek eredeti értelme elmosódik. Íme: a (4), *Magyar a kétnyelvű oktatásban külföldön, nem magyarok számára* című kategóriát jellemezve ezeket írja: „Erre egyelőre csak Jugoszláviában van példa... A Vajdaságban ugyanis - egyes helységeken - a nem magyar anyanyelvű tanulók számára is ajánlott vagy kötelező a magyar nyelv iskolai tanulása. Mivel ezekben az esetekben is található a környezetben magyarul beszélő tömb, ez is *környezetnyelv*” (i. m. 12, a szerző kiemelésével). Ám nem úgy áll a dolog, hogy ez is környezetnyelv, hanem ez a szó szoros értelmében vett környezetnyelv, legalábbis a jugoszláviai terminológia szerint; más terminológiában viszont nem élnek a *környezetnyelv* kifejezéssel.

A jelzett ellentmondásosság az összegezésre is rányomja bélyegét, és kiindulópontjává válik egy - véleményünk szerint - kevésbé szerencsés javaslatnak:

„Annyi bizonyos, hogy a *magyar mint idegen nyelv* voltaképpen csak a (2) kategóriára érvényes. A (3), (4), (5), (6) esetében *környezetnyelvről* van szó a jugoszláviai terminológia szerint. (Csakhogy mi éppen azt figyeljük, hogy mikor sajátítja el, tanulja meg valaki a magyart, a *környezetnyelv* műszó pedig erre túl tág, belefér az is, amikor kétnyelvű környezetben a magyarok sajátítják el a környezet másik nyelvét is.) A mi mostani szakmaalakító erőfeszítéseink szempontjából elegendőnek látszik, hogy a magyar mint környezetnyelv (pontosabban a környezet egyik nyelve) kategóriából elsősorban arra fordítsuk figyelmünket, amikor valaki a magyart sajátítja el vagy tanulja meg. Ebben az esetben a *magyar második nyelv*.

Terminológiai javaslatom tehát az, hogy a szakma ideiglenes elnevezése ez legyen: »a magyar mint idegen és mint második nyelv« (i. m. 14, a szerző kiemelései).

3.1.3. Térjünk rá most ez utóbbi javaslatra. Röviden szólva, a magam részéről határozottan ellenzem.

Mindenekelőtt azért, mert a jelenlegi elnevezés külföldinek és belföldinek, kívülállónak és szakmabelinek egyaránt világosan, első hallásra vagy olvasásra érthetően és egyértelműen megjelöli, miről van szó. Megfelelően fejezi ki ugyanis a lényegét, a fentiekben vázolt alapvető oppozícióból azt, hogy a magyarnak nem anyanyelvi, hanem idegen nyelvi oktatásáról-elsajátításáról van szó. Egyben összhangban van a nemzetközi szakirodalomban erre a fogalomra leggyakrabban használt kifejezéssel is.

Hogy a magyar mint idegen nyelv alapfogalmán belül a nyelvelsajátításnak milyen fokai, módjai, megvalósulásai lehetségesek; hogy a magyar adott esetben szoros értelemben vett idegen nyelv-e vagy második nyelv, környezetnyelv-e vagy esetleg harmadik nyelv; hogy a magyar mint második nyelven egy sajátos helyzetben, a célnyelvi környezetben folyó, implicit és informális szituációban, explicit és formális oktatással tanult nyelvet értünk, amelynek segítségével a magyar társadalomba integrálódó hallgató vagy tanuló a környező valóságos kommunikációba be tud kapcsolódni: mindezek a diszciplína olyan részletkérdései, amelyeket nem szükséges feltüntetni elnevezésében.

A *második nyelv* terminus belefoglalása a magyar diszciplína elnevezésébe félreértést is okozhat s éppen az angolszász alkalmazott nyelvészet körében, ahonnan a kifejezés vétetett. Ott ugyanis a műszó -- mint utaltunk rá -- igen gyakran arra az ún. privilegizált nem-anyanyelvre vonatkozik, amelyik angol (vagy francia stb.) befolyású területen az illető ország (anya)-nyelve(i) helyett a közéletben a kiegészítő nyelv szerepét tölti be. Ilyen szerepe a magyar nyelvnek, legalábbis jelenleg, sehol sincs (történetileg is csak Fiumében volt a kiegyezés és az őszirózsás forradalom közti időszakban).

Jegyezzük meg azt is: ha már az elsajátított vagy tanult nyelvek sorszámozásáról van szó, egyáltalán nem biztos, hogy a nálunk tanuló diákok esetében a magyar a második s nem épp a harmadik vagy esetleg a negyedik nyelv lesz-e. Csak egyetlen egyszerű példát említek erre. A budapesti bölcsészkaron spanyol–magyar szakra beiratkozott lengyel nemzetiségű hallgató már ide érkezésekor második nyelvként használja az orosz, amely még jó ideig közvetítő nyelvként szolgál számára a bolgár, cseh, észt, német, orosz, szlovák kollégáival való kommunikációban. Ha a spanyolt, amennyiben csak nálunk kezdte tanulni, idegen nyelvnek minősíthetjük, a magyar az ő gyakorlatában így is a harmadik nyelv.

Végül s nem utolsósorban azért is ellenzem a *második nyelv* terminus belefoglalását a szakma elnevezésébe, mert ezáltal az elnevezés hosszabbá, használata nehezkessé válik. A „Magyar mint idegen nyelv tanári szak” meglevő neve mellett már most gondolnunk kell arra, hogy a szakma elnevezése intézménynév részét is alkothatja majd.

Összefoglalólag tehát e kérdésről annyit mondhatunk, hogy mivel a szakmának *magyar mint idegen nyelv* elnevezése mind hazai, mind nemzetközi szempontból megfelelő, ne változtassunk rajta.

4.0.0. A továbbiakban a magam részéről arra teszek kísérletet, hogy a magyar mint idegen nyelv diszciplínáját a nyelvoktatási-nyelvelsajátítási tipológia keretei közt helyezzem el.

Az említett elsődleges oppozíció alapján két fő típust különböztetek meg: a magyar mint anyanyelv és a magyar mint idegen nyelv (oktatásának-tanulásának) típusát. Ezen belül számításba veszem, hogy hol folyik az oktatás: határainkon belül vagy azokon kívül, ami a második fő típusra nézve lényegé-

ben azt jelenti: célnyelvi vagy forrásnyelvi környezetben. Figyelemmel vagyok továbbá arra, hogy a tanuló milyen céllal és milyen motiváció alapján, eszköz jelleggel vagy integratív céllal tanulja-e a magyart mint idegen nyelvet. Ezek alapján altípusokat, illetőleg átmeneti kategóriákat tartok számon.

(Az itt következőket első változatban az 1980/1981. tanévben a budapesti bölcsészkaron „Bevezetés a magyar mint idegen nyelv oktatásának stúdiumába” című speciálkollégiumon adtam elő.)

4.1.0. A magyar mint anyanyelv

Az első fő típus tehát a magyarnak mint anyanyelvnek az oktatása, mégpedig határainkon belül, vagyis magyar anyanyelvűeknek, magyar nyelvi környezetben. Egyértelmű helyzet, részletező fejtegetést nem igényel.

Altípusai a következők:

Az 1. altípus: a határainkon kívül, mégpedig a szomszédos szocialista országok egy tömbben élő magyar nemzetisége körében működő magyar tan nyelvű iskolákban, tehát anyanyelvi környezetben, magyar anyanyelvű tanulók számára, anyanyelvi szinten folyó oktatás. Eltérés a hazai oktatástól, hogy a többségi nemzet nyelve potenciálisan jelen van. Ilyen anyanyelvi oktatás van pl. a jugoszláviai Vajdaságban.

A 2. altípus: a határainkon kívül, nyugati (illetőleg tengerentúli) országokban fönntartott magyar tan nyelvű iskolákban, vagyis idegen nyelvi környezetben magyar anyanyelvű tanulók számára történő anyanyelvi szintű oktatás. Ilyen magyaroktatás van az NSZK-beli Burg Kastl gimnáziumában. A helyzetet jellemzi, hogy a tanulók eleve kétnyelvűek, s hogy jórésük harmadik nyelvként a környezetnyelvet is tanulja.

A 3. altípus: határainkon kívül, idegen nyelvi környezetben, magyar koloniákban, a szülők külszolgálata idején magyar anyanyelvű gyerekek anyanyelvi szintű oktatása. A helyzetet színezi, hogy a gyerekek az illető ország nyelvét tanulják, illetőleg a gyakorlatban sajátítják el.

Átmeneti kategóriák:

Főként külföldön élő, magyar származású gyermekek nyelvápoló-nyelvmegeőrző célú oktatása.

Az 1. kategória: a szomszédos országok vegyes lakosságú területein kétnyelvű környezetben azokban az iskolákban, ahol a többségi nemzet nyelvén folyik az oktatás, a magyar nemzetiségű gyermekek számára fakultatív magyar nyelvoktatás; így van pl. Szlovénia egyes helységeiben.

A 2. kategória: nyugati országokban idegen nyelvi környezetben, ahol az illető állam nyelvén folyik az oktatás, fakultatív magyaroktatás az iskolában magyar anyanyelvű gyerekeknek, pl. Svédországban.

A 3. kategória: nyugati és tengerentúli országokban, idegen nyelvi környezetben különféle társadalmi szervezetekben folyó nyelvmegeőrző oktatás magyar származású gyermekek számára, pl. az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában, főként hétvégi iskolákban.

A 4. kategória: magyar származású, főként nyugati, ill. tengerentúli országokból a Magyarok Világszövetsége meghívására hazánkba, Sárospatakra és a Balatonra érkező fiatalok, ill. gyerekek magyar nyelvtanítása.

A két utóbbi kategória átmenetiségét az is jelzi, hogy a harmadik generációs fiatalok jórésének már családnyelvi szintű magyartudása is hiányos, sőt közöttük egyre többen vannak olyanok, akik magyarul már egyáltalán nem beszélnek, ezért esetükben egyre inkább a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatása kerül előtérbe.

Közbevetőleg megemlítjük itt, hogy a Magyarok Világszövetsége körében munkálkodó tanárok, érzelmi okokból, nem szívesen használják az ebben az esetben szabatos *magyar mint idegen nyelv* megjelölést. Álláspontjukat Ginter Károly legutóbb így fejtette ki:

„Most tulajdonképpen az idegennyelv-tanítás problémakörét kell említenem. A magyarra nem szívesen használom ezt a szót: *idegen nyelv*, mert rengeteg érzelmi kötöttség fűz bennünket ehhez a nyelvhez. A tanár részére nem lehet idegen, hiszen a konferencia résztvevői magyarul beszélnek a legjobban, ez az anyanyelvük, de a tanítványok részére sem idegen, hiszen olyan erős érzelmi szálak fűzik a tanulásához, hogy ez az érzelmi többlet azt javallja: nevezzem a magyart új nyelvnek, második nyelvnek, de ne idegen nyelvnek. Ezért beszélek én második nyelvről, bár lényegében új nyelv tanulásának a problémájáról van szó” (Imre 1982. 155).

Ez az érvelés – amint látjuk – ellentmondásos (az az eljárás pedig legalábbis vitatható, hogy ugyanezen kötet összeállítói hozzászólásomnak, amelyben a magyarról mint idegen nyelvről beszélek, címül „a magyar mint második nyelvet” adták, l. Imre 1982. 161–3). Ha ugyanis következtetések akarunk lenni, ebben az esetben a második nyelv műszót kizárólagosan nem használhatjuk. Viszont kétségtelenül jogos igény az érzelmi kötődés tiszteletben tartása. Közvetítő megoldást ajánlatos tehát keresnünk. Vagyis az idegen ajkúak magyaroztatása e sajátos és jelentős kategóriájának külön elnevezést kellene adnunk, ezt pl.: a *magyar mint az elődök* (v. az *ősök*) *nyelve*. Amely elnevezés nem zárja ki sem azt, hogy kezdetben valójában idegen nyelv, sem azt, hogy a későbbiek során második nyelvvé válhat magyar véreink idegen ajkán.

Ezzel egyúttal elérkeztünk a második fő típus problematikájához.

4.2.0. A magyar mint idegen nyelv

Ez a második fő típus két altípusra oszlik attól függően, hogy a magyaroztatás idegen ajkúaknak határainkon túl vagy pedig határainkon belül folyik.

4.2.1. Az 1. altípus az idegen ajkúaknak idegen, azaz forrásnyelvi környezetben való magyaroztatása; ez a tulajdonképpeni, szoros értelemben vett *magyar mint idegen nyelv*. Történhetik:

a) Általános nyelvismereti céllal, pl. társadalmi szervezetek – mint Rómában az Associazione Italo-Ungherese vagy Rohoncon a népfőiskola – által szervezett tanfolyamokon.

b) Specifikus nyelvi, művelődési vagy szakmai céllal. Mégpedig a külföldi egyetemeken magyar szak felvétele keretében, vagy a főszakot kiegészítő nyelvi stúdium formájában, vagy meghatározott kutatási területen szaknyelvi ismeretek megszerzése céljából.

A forrásnyelvi környezetben való nyelvtanulás jellemzője, hogy a tanuló, a hallgató gyakorlatilag csak az órákon kerül kapcsolatba a nyelvvel, és ritkán nyílik alkalm arra, hogy a nyelvet valóságos szituációkban használja.

Ennek az altípusnak két átmeneti kategóriája van:

Az 1. kategória: a külföldi, főként nyugati egyetemekre került magyar anyanyelvű hallgatók specifikus célú (pl. magyar szak elvégzése) magyaroztatása; ezt a kategóriát többnyire az illető országba férjhez ment magyar feleségek alkotják.

A 2. kategória: a szomszédos országokban két- vagy többnyelvű lakosság körében, amelyek közül az egyik a magyar, idegen anyanyelvűek magyaroztatása általános nyelvismereti céllal; ez a már részletesen fejtegetett *magyar mint környezetnyelv*.

4.2.2. A 2. altípus az idegen ajkúaknak határainkon belül, tehát célnyelvi környezetben való magyar nyelvi oktatása-tanulása. Céljától, motíváltóságának jellegétől, mélységétől, intenzitásától és időtartamától függően megvalósulhat környezetnyelvi és második nyelvi szinten.

A magyar a környezetnyelv szintjén

Nincs benne ellentmondás: a magyar környezetnyelv marad, ill. környezetnyelvvé válik azoknak az idegen ajkúaknak a számára, akik bár hosszabb-rövidebb ideig hazánkban tartózkodnak — rendszerint eszközjellegű motivációval —, de kisebb vagy nagyobb mértékben forrásnyelvi környezetet teremtenek maguk számára, ill. forrásnyelvi környezetben mozognak-működnek, és ennek megfelelően vagy csak részlegesen, vagy egyáltalán nem integrálódnak a magyar társadalomban. Ez a csoport igen vegyes összetételű, a teljesség igénye nélkül csupán fontosabb elemeit említem.

a) Ide sorolhatók a Debreceni Nyári Egyetem hallgatói, akik — legalábbis egyetlen alkalommal -- már az idő rövidsége miatt sem kerülhetnek komolyabb kapcsolatba sem a nyelvvel, sem a társadalommal.

b) Ide számíthatók a Magyarországon működő külföldi diplomáciai, kulturális, kereskedelmi, idegenforgalmi képviselők nem magyar anyanyelvű, de magyarul tanuló tagjai, akiknek tevékenysége zömmel forrásnyelvi környezetben folyik.

c) Ide tartoznak a Magyar Tudományos Akadémia keretében, főként a fejlődő országokból érkező aspiránsok, akik többnyire valamely világnyelven vitatják, írják és védik meg kandidátusi disszertációjukat, integrálódni a magyar társadalomba rendszerint még átmenetileg sem kívánnak, s a magyar nyelv többségüket csak egy kötelező nyelvvizsga erejéig érdekli.

d) Ide tartoznak a Művelődési Minisztérium keretében nyugati országokból és más földrészekről néhány hónapra, legfeljebb egy-két évre hazánkba látogató ösztöndíjasok, akiknek általában meghatározott kutatási témájuk van, s elsősorban az ehhez nélkülözhetetlen, ill. szükséges magyar nyelvismerteteket törekednek megszerezni.

e) Sajátosan tartoznak ide a Nemzetközi Előkészítő Intézet hallgatói, akik intézeti (össze)zártaságuk folytán a célnyelvi környezet előnyeiben igazában nem részesülnek, jórészt csak az órákon kerülnek kapcsolatba a magyar nyelvvel, az őket körülvevő társadalomba való beilleszkedésük eleve lehetetlen, és élő nyelvi szituációba ritkán kerülnek, hiszen még szabadidejük nagy részét is egymás forrásnyelve közegében töltik.

f) Tipikusan tartoznának ide, a jugoszláviai terminológia szerint, a magyarországi nemzetiségi tömbök tagjai. Valójában azonban — amint erre Szépe György rámutatott -- „az esetek többségében az iskolában kettős szocializáció történik, melynek révén csaknem egyszerre illeszkedik bele a gyermek a magyarul beszélők közösségébe és a nemzetiségi nyelvet beszélők közösségébe” (Szépe 1981. 13). Ők tehát már iskolás koruktól kezdve két-nyelvűek, a magyart második nyelvként használják.

A hazánkban magyar nyelvet tanuló idegen ajkúak jórésze tehát a környezetnyelvi szituációba tartozik. Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy csaknem minden csoport számára -- ellentétben a magyar mint idegen nyelvi szituációban lévőkkel -- a célnyelvi környezet adottságai révén nyitva áll a magyar mint második nyelv elsajátításának lehetősége. Vegyük az egyik legfontosabb csoportot, a Nemzetközi Előkészítő Intézetben tanulókat. Azon a napon, amikor egyetemi vagy főiskolai tanulmányaikat megkezdik, egyúttal

bekapcsolódnak a magyar társadalom valóságos életébe, és szinte kényszerűen valóságos nyelvi szituációkban kell helytállniuk, s ezzel a magyar mint második nyelv elsajátításának útjára lépnek.

A magyar a második nyelv szintjén

Igazában és legfőképpen ugyanis — a magyarországi nemzetiségi tömbök tagjai mellett — az egyetemi-főiskolai tanulmányaikat hazánkban végző külföldiek számára válik, ill. válhatik a magyar második nyelvvé. Bár túlnyomórészt ezeknek is elsődlegesen eszköz a magyar nyelv a szakmai tudás és a diploma megszerzésére, mégis — már csak a huzamos, öt-hat évi magyarországi tartózkodás velejárójaként is — bekövetkezik az integrálódás folyamata. Pontosabban szólva, amilyen mértékben sikerül beilleszkedniük a magyar társadalomba, olyan mértékben éri el nyelvhasználatuk a második nyelv szintjét. Esetenként az anyanyelvi beszélő kompetenciáját megközelítő, sőt teljes (ambilingvális) kétnyelvűség alakulhat ki, ha a magyar nyelv és művelődés nem pusztán eszköze, hanem részben vagy egészben célja is tanulmányaiknak. Ez a bölcsészkarra járó magyarszakosok lehetősége.

IRODALOM

- Allen, J. P. B.—Corder, S. P. (eds.) 1975. *Papers in Applied Linguistics: The Edinburgh Course in Applied Linguistics*, vol. 2., London.
- Broughton, G.—Brumfit, Ch.—Flavell, R.—Hill, P.—Pincas, A. 1978. *Teaching English as a Foreign Language*, London.
- Corder, S. P. 1973. *Introducing Applied Linguistics*, Harmondsworth.
- Éder Zoltán 1978. Egyetemi magyartanítás Nápolyban, *Nyelvünk és Kulturánk* 32, 35—41.
- Éder Zoltán 1981. A magyar mint idegen nyelv oktatásának elvi és módszertani kérdései a magyar egyetemeken, *LektKonf. V.*, 29—33 és *MNy.* 79: 128.
- Gallisson, R.—Coste, D. (eds.) 1976. *Dictionnaire de didactique des langues*, Paris.
- Gingras, R. C. (ed.) 1978. *Second Language Acquisition and Foreign Language Teaching*, Arlington.
- Imre Samu (szerk.) 1982. A IV. Anyanyelvi Konferencia összefoglalása, h. é. n. [Budapest, 1982.]
- Kontra Miklós 1979. Szélgjegyzetek a magyar mint idegen nyelvről, *Nyr.* 103: 208—10.
- LektKonf., *Magyartanítás külföldön I—IV.*, szerk. Ginter Károly, ill. Magyar nyelv külföldieknek V. szerk. Giay Béla és Ruszinyák Márta (A magyar lektori értekezletek anyaga), Művelődésügyi, ill. Művelődési Minisztérium és Nemzetközi Előkészítő Intézet, Budapest, 1969—70—72—74., ill. 1981.
- Mikes Melánia 1976. A többnyelvűség jugoszláv modellje, *HungKözl.* 26—27. sz., 9—19.
- Mikes Melánia—Lük Albina—Junger Ferenc 1978. Nyelvszociológiai kutatások. Az anyanyelv használata a magyar nemzetiségű tanulóifjúság körében, *HungKözl.* 34. sz., 19—57.
- Mikó, Marianne 1972. A propos de quelques vieux manuels de «hongrois, langue étrangère»: Gergely, J.—Moreau, L.—Perrot, J.—Erdődi, J. (eds), *Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire*, Budapest, 189—92.
- Pride, J. B.—Holmes, J. (eds.) 1972. *Sociolinguistics*, Harmondsworth.
- Richards, J. C. (ed.) 1978. *Understanding Second and Foreign Language Learning*, Rowley, Mass.
- Szende Aladár—Szépe György (szerk.) 1978. A magyar mint idegen nyelv [Az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának 1977. jún. 21-i ülése], *Nyr.* 102: 299—332 és klny.
- Szépe György 1981. A „magyar mint idegen nyelv” néhány diszciplináris kérdése: *LektKonf. V.*, 9—27.
- Wilkins, D. A. 1974. *Second-language Learning and Teaching*, London.

Éder Zoltán

Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében

0.0. Az 1720-as évek a magyar mint idegen nyelv oktatásának kezdetét jelzik (vö.: Éder 1983. 309). 1729-ben látott napvilágot Bél Mátyás „Der ungarische Sprachmeister” c. munkája, az első olyan mű hazánkban, amelyet már nem sorolhatunk egyértelműen a grammatikák, ill. nyelvtanok közé. Cikkemben azt szeretném bemutatni, hogy a Nyelvmeister méltán fontos határkő azon az úton, amely a hagyományos grammatikáktól a mai értelemben vett nyelvkönyvekig vezet.

0.1. Bél Mátyás németek számára írt munkáját nem értékelhetjük igazán a korabeli, főleg a megjelenését megelőző grammatikák, ill. nyelvészeti tendenciák vizsgálata nélkül.

A XVII. századi nyelvtanokat Jancsó Benedek (Jancsó 1881. 87) és Szathmári István (Szathmári 1968. 28) felosztásából kiindulva két fő csoportra oszthatjuk: tudományos és gyakorlati nyelvtanokra. E kettő között ebben az időben még nehéz meghúzni a határvonalat. Bár a tanító célzat majdnem minden grammatikából érezhető, Szenczi Molnár Albert, Komáromi Csipkés György vagy Pereszlenyi Pál művében egyértelműen a rendszerező, összefoglaló tendencia uralkodik.

Eltekintve az írni-olvasni tanulók számára írt, gyakran a katekizmus elejére fűzött abecedariumoktól, a „gyakorlati” nyelvtan egyet jelentett a nagyobb lélegzetű, tudományos igényű mű lerövidítésével, esetleg egyes részek sorrendjének pedagógiai céllal történő átrendezésével. Erre példa Kövesdi Pál „Elementa Linguae Hungaricae” c., 1686-ban megjelent munkája, amelyet ebben az időben Nyugat-Magyarország evangélikus iskoláiban tankönyvként használtak (Losonczy 1927. 17).

0.1.1. A korábbi nyelvtanokat szemügyre véve s Bél előszavát olvasva kiderül, hogy a Sprachmeister közvetlen forrása Kövesdinek e latin nyelven írt rövid munkája.

Kövesdi nyelvtanát — amely Szenczi Novae Grammaticae Ungaricae-jának tulajdonképpen „kivonatolt” változata — Jancsó Benedek (Imre Sándorra és Toldyra hivatkozva) igen csekély értékűnek tartja (Jancsó 1881. 183), Szathmári szerint azonban ez „az első, nyelvtant tárgyaló tankönyvünk” (i. m. 360).

A helyenként talán túlságosan is nagyvonalú Kövesdit semmiképpen sem szabad elmarasztalnunk. Ő szakított elsőként a hagyománnyal, mivel műve sem nem elemi fokú nyelvtankönyv — tehát nem írni-olvasni kezdő tanulóknak szánta —, sem nem tudományos nyelvtan, mely mélyebb grammatikai ismereteket ad és a nyelvtan tudományában már előrehaladottabb tanulóknak, ill. az oktatóknak szól. Az anyag kiválogatásában gyakorlati szempont, a nyelvtanulás megkönnyítése vezette.

Hogy Bél Mátyás ismerte vagy felhasználta volna Komáromi vagy Pereszlenyi nyelvtanát, ennek nem találjuk nyomát.

0.2. Amikor megpróbáljuk kijelölni a Nyelvmeister helyét a nyelvtanítás magyar vonulatában, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat az általános nevelési-pedagógiai tendenciákat sem, amelyek a vizsgált időszakra jellemzőek.

A XVII. és az azt megelőző századon erősen érződött a reformáció

hatása. A reformáció egyik legnagyobb vívmánya a nemzeti nyelvek előtérbe kerülése, a Biblia lefordítása. Ez közvetve serkentőleg hatott a nyelvtan-íráshoz — pl. Sylvester János „Grammatica Hungaro-Latina”-jának előszavában kifejti, hogy nyelvtanát előtanulmánynak szánja az Újtestamentum lefordításához (vö. Szathmári 1968. 87).

0.2.1. A reformáció új igényeket állított föl a pedagógiával szemben is: a korábbi, kizárólag klasszikus műveltség megszerzése mellett szerepet kaptak a gyakorlati, a „hasznos” tudományok is (vö. Markusovszky 1896. 163).

Bél, akinek neveltetését ez az új szellem határozta meg, műveltségét Halléban, Francke intézetében szerezte meg. Halle ebben az időben a pietizmus fellegetvára, innen terjed el az ún. „praktikus pietizmus”, mely az oktatás területén a racionálisabb szempontok bevezetését szorgalmazta. Előtérbe került az anyanyelv használata, megkezdődött az élő idegen nyelvek oktatása. A latin nyelv alapjait az anyanyelv segítségével magyarázták. „Deutsche Oratorie” tárgymegjelöléssel fél évig hivatalos tananyagként oktatták az anyanyelvet, s ennek az volt a célja, hogy a tanulók — a leendő lelkészek — elsajátítsák a jól fogalmazott beszédek tartásának tudományát, szép leveleket tudjanak írni (vö.: Sipos 1962. 100).

Bél 1714-től 19-ig működött Pozsonyban az evangélikus líceum rektorként. Pedagógiai módszereinek sikerét jelzi, hogy az előzőleg hanyatlásnak indult intézményt felvirágoztatta. A mi szempontunkból jelentős újítása, hogy korát megelőzve tanítványait nyomtatott tankönyvekkel látta el (Haán 1879. 25), amelyek sorában kiemelkedő helyet foglal el németek számára írt 90 lapos nyelvkönyve. Az 1729-es első kiadás pontos címe: „Der Ungarische Sprach Meister oder kurze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache, Nebst einem Anhang von Gesprächen. Der Hoch-Loeblichen Deutschen Nation, Zum Nutz und Dienste gutherzig gestellet von Meliboeo. Pressburg den Johann Paul Royer. Auf Kosten eines guten Freundes im Jahr 1729.”

1.0. A Nyelvmester az előszóban megjelölt szándékát tekintve nyelvkönyv, pontosabban: németek számára írt magyar nyelvkönyv. A szerzőt műve megírásában hármas cél vezette: elsősorban az, hogy az emberek közötti társadalmi, társasági érintkezést megkönnyítse; hogy elmélyítse a kapcsolatot a két különböző, de szomszédos nép között; s végül, hogy a velünk együtt élő nemzetiségekkel — amelyek hivatalos ügyeik intézésekor úgyszólván kénytelenek a magyar nyelvet használni — megismertesse és megszerettesse nyelvünket (vö.: Éder 1983. 309).

1.1 A magyar nyelv elterjesztésére, megismertetésére már a Bél előtti grammatikák szerzői is gondoltak. „Készséggel megvallom, hogy a magyar nyelvnek ezeken a távoli vidékeken semmi haszna sincs. De akik Pannónia híres országát bejárni és a török háborút szemlélni óhajtják, azoknak bizony hasznos és szükséges” — írja Szenczi (Szenczi M. A. Válogatott művei. 247). Komáromi Csipkés György „nyelvtanával idegeneknek, különösen a Magyarországi nyugati részén lakó németeknek akarja elősegíteni és megkönnyíteni” a magyar nyelv tanulását (id. Szathmári 1968. 273).

Ezek a nyelvtanárok azonban nem a beszéd tanítását, gyakoroltatását, hanem a magyar nyelv nyelvtani rendszerének összefoglalását, bemutatását tartják fontosnak. Kövesdi latinul írt nyelvtanának érdeme abban áll, hogy elsőként mert gyakorlati szempontok figyelembevételével szelektálni egy itudományos nyelvtant. Könyve — gyengeségeivel és hibáival együtt — kora

bizonyítéka annak a felismerésnek, hogy egy nyelv rendszerének leírása közvetlenül nem használható fel a nyelvoktatásban.

Bél az EILH-t helyenként Szenczihez visszanyúlva, helyenként a saját elgondolása szerint dolgozza át.

2.0. A továbbiakban a Nyelvmeisterből azokat a vonásokat emelem ki, amelyekkel bizonyíthatom, hogy közelebb áll a mai értelemben vett nyelv- könyvekhez, mint a hagyományos grammatikákhoz.

2.1. A korábbiakhoz képest nagyobb szerepet kap a hangtan. Tanácsait „A magyar írásról és olvasásról” c. I. fejezet tartalmazza, melynek példaanyaga Kövesdiére támaszkodik, de lényegesen fölül is múlja azt. A bonyolultabb hangzók kiejtését megmagyarázza, alkalmanként a német nyelvből vesz példákat.

2.2. „Von dem Nomine” [A névszóról] c. II. fejezetében csaknem szóról szóra átveszi Kövesdi meghatározását: *Nomen est, cui praeponi potest Pronomen Demonstrativum ez, cum Articulo az*, ut: *ez az ember* (CorpGr. 553). Ez az átvétel ellentétben áll Bélnek explicitásra törekvő, önálló meghatározásaival, s talán ezért pontosította a definíciót: „Ein Nomen, oder Nahmen eines Dinges ist dasjenige, dem man das vor-Wörtlein *Ez* mit dem Artikel *Az* versetzen kan”. [Névszó, vagy egy dolog neve az, amely elé az *ez* elő-szócskát az *az* névelővel elétehetem.] (I. m. 3.)

A névszók közé felveszi a Kövesdinél teljesen hiányzó melléknevet is (vö. i. m. 4).

2.2.1. A korábbi grammatikákhoz képest visszaesést jelent, hogy Bél Kövesdihez hasonlóan csak 6 esetet különböztet meg, bár a prepozíciókról szóló fejezetben a kérdést illetően figyelemreméltó megjegyzéseket tesz (l. alább).

2.2.2. Kétféle, *-nak* és *-nek* deklinációt különböztet meg, ennyiben nem tud szabadulni a latin grammatika diktálta kényszertől. Önálló észrevétele így hangzik: „Die Ungarn haben zwei Deklinationen, die ziemlich eintreffen” (i. m. 5) [A magyaroknak két deklinációja van, amely nagyjából azonos].

A magánhangzó-harmóniát általános érvényűen sem Bél, sem Kövesdi nem határozzák meg, bár felismerik az *a*, *o*, *u*, ill. *e*, *ö*, *ü* magánhangzók szabta rendszerességet a *-nak*, *-nek* rag illeszkedésében. Az *i* hangot tartalmazó szavaknak hol az első, hol a második deklinációs osztályba tartozását Kövesdi sehogy sem, Bél magán-, ill. mássalhangzós végződéssel magyarázza.

2.3. A birtokos személyragokról szóló III. fejezetben („Von denen Suffixis oder Zufügungs-Wörtlein” kiemeli a magyar szuffixumok fontosságát, mivel a magyar nyelv ebben a tekintetben minden más európai nyelvtől különbözik (vö. 13). Példáiban elhagyja a birtokost jelző személyes névmást, amelyet Kövesdi még használ (CorpGr. 559).

2.4. Kövesdi a névmásokat egyáltalán nem határozza meg, Bél a IV. fejezetben („Von dem Pronomine”) így adja definícióját: „Die Pronomina sind Wörter, die man in Anzeigeung oder Wiederholung einer Sache gebraucht; Dieselben nun sind in Ansehen der Deklination Regulair oder Irregulair.” [A névmások szavak, amelyeket rámutatásnál vagy egy dolog ismétlésénél használunk; deklináció tekintetében lehetnek szabályosak és rendhagyók.] (I. m. 23.)

Kövesdi a személyes névmást mind a hat esetben végigragozza, a többi névmást csak megemlíti. Bél azonban – a hagyományos grammatikákkal

szemben — nemcsak a rendhagyó jelenségekre hívja fel a figyelmet, hanem példákkal illusztrálja, sőt gyakoroltatja, tanítja a szabályszerű jelenségeket is.

Az *aki*, *amely* vonatkozó névmások használatát mindketten elkülönítik, s a névelőt magától értetődően a névmások közé sorolják.

2.5. Az igét Kövesdi is, Bél is (V. fejezet: „Von dem Verbo”) a névszókhoz hasonlóan határozza meg: „Ein Verbum, oder Wort so sich conjugieren läest wird erkant aus dem vorgesetzten Pronomine” [Egy igét vagy szót amelyet ragozni lehet az elértett névmásról ismerhetünk fel (i. m. 29). Kövesdi csa az elértett névmást tartja fontosnak, a ragozást nem említi, s a „verbum” szó magyarázatával sem foglalkozik (vö. CorpGr. 563).

Talán megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy Bél a „verbum” és a „Wort” szó szinonimaként való használatával az ige kiemelt szerepére, megkülönböztetett fontosságára érzett rá.

Bélnek ezek a „kölsönzött” meghatározásai — amelyek általában az egyes szófajok mibenlétének közelebbi magyarázatánál fordulnak elő — elvontságukkal vagy pontatlanságukkal ellentmondanak a Nyelvemester egyébként lényegretörő, a gyakorlati összefüggéseket kidomborító szellemének. A szerző ezeken a helyeken valószínűleg megérezte, hogy a nyelv elsajátításának szempontjából ezekre a meghatározásokra nincs feltétlenül szüksége, de a latin grammatikák szokásával még nem mert ilyen mértékben szakítani, ezért nyúlt más szerzőhöz. Hangsúlyozom, hogy az efféle negatív példákkal csak olyan helyeken találkozunk, ahol a definíciónak tulajdonképpen nincs is szerepe.

Az ige lehet aktív és passzív; az aktív ige ötféle: indirektum és direktum, aktivum primum, aktivum secundum és potentiale. Kövesdi ugyan ötfélét ígér, de csak négy csoportot magyaráz meg (CorpGr. 564). Bél helyesbít: „Dieser Verborum (ti. indirectum és directum) ihre Endigung von denen Suffixis entlehnet und gehören zu dem Activo primo.” [Az indirektum és direktum igék végződésüket a birtokos személyragtól kölcsönzik és az aktivum primum csoportba tartoznak.] (I. m. 29.)

Az, hogy Bél felismeri és említi a birtokos személyragok és az igeragok azonosságát, ismét olyan adat, mely a nyelv rendszerszerű szemléletére utal, s egyben megkönnyíti a nyelv megtanulását.

2.5. Az igék tárgyalásánál legjelentősebb újítása a felszólító mód jelenek felismerése. Az ikés igékhez és a *-lak*, *-lek* toldalékhoz hasonlóan a paradigmától való eltérést itt is a véghangzók minőségével magyarázza: de amíg e két utóbbi jelenségnél helytelenül a véghangzók minőségében kereste a törvényszerűséget, az imperativusnál itt van a dolog lényege! A felszólító mód tanításához az igéket végződésük szerint csoportosítja: csoportjai a következők:

Sg. 3. Indicativus végződése

-s
-st, -et
-it
-cons + t
-z
-sz

Imperativus végződése:

-ss
-ss
-ts
-ts
-zz
-ssz

Ezek a csoportokon kívül — szögezi le — az imperativus jele a *j* (vö. 43). Régi nyelvtaníróink közül ő az első, aki ezt az általános törvényszerűséget felfedezi. Kövesdi, aki helyesírása tanúsága szerint ipszilonista volt, ezt a következtetést nem vonhatta le.

2.6. A hibásan IV-nek nyomtatott, valójában VI. fejezet címe: „Von denen Particulis”. A XVII. század nyelvtanírói megegyeznek abban, hogy ebbe a kategóriába a határozószók, az indulatszók, a kötőszók és az ún. prepozíciók tartoznak, de ez utóbbit illetően terminológiai bizonytalanság mutatkozik. A ragok és névutók névszót követő helyzete és a „prepozíció” elnevezés közötti ellentmondást Bél a következő magyarázattal igyekezett feloldani: „Die Praepositiones, oder Vorsatz-Wörter werden in der Ungarischen Sprache denen Nominibus nicht vor sondern gleich denen Suffixis nachgesetzt, dahero sie mit bessern Recht Postpositiones könten genennet werden.” [A prepozíciót vagy előtét-szót a magyar nyelvben a névszó után és nem elé helyezzük, ezért jogosabb lenne, ha posztpozíciónak neveznénk.]

A magyar névszók esetrendszerének megállapításánál nagy lépésnek számított, hogy Szenczi olyan esetet is fel mert venni a paradigmába, amelynek nincs latin megfelelője (Antal 1961. 95), de nyelvtanszerzőink ekkor még messze jártak a gazdag magyar esetrendszer felismerésétől. A prepozíciókat számbavető fejezetben azonban már minden szerző megemlíti több-kevesebb ragot: Szenczi a deklinációnál és a posztpozíciók között összesen 13 esetet sorol fel, s rámutat személyragozott formáikra is (vö. Antal 1961. 95).

2.6.1. Bél e prepozíciók felosztásánál Kövesdi helyett a jóval részletezőbb, alaposabb Szenczihez nyúl vissza, de forrását több vonatkozásban lényegesen bővíti és pontosítja. A felosztásnál mindketten abból indulnak ki, hogy az illető pre- vagy posztpozíciót a névszókkal/igékkel egybe- vagy különírjuk-e. Szenczi a „separabiles” csoportot a következőképp bontja tovább:

1. Nem ragozzák a névszókat, maguk nem vehetnek föl birtokos személyragot, pl.: *túl, onnan, onnét, közel, szerint* stb.

2. Az igékhez prefixumként járulnak, névszókhoz nem csatlakoznak, minden számban és személyben felvesznek birtokos személyragot, pl.: *alatt, alá, által, után* stb. A felsorolás után megjegyzi: igékhez is csatlakozhatnak ily módon: *alámegyek, általúti*.

3. Önállóak, ragozzák a névszót, birtokos személyragot felvehetnek; egy- vagy kétalakúak lehetnek: *ért, rá, ban* stb. (CorpGr. 240. 42). A felosztáson kívül „inseparabiles” megjelöléssel felsorol olyan igekötőket és határozóragokat, amelyek nem ragozhatóak: *ig, meg, el, fel*.

Bél felosztása a következő:

S e p a r a b i l e s: „Die vor sich stehen können, und ihre Bedeutung haben und sind dreyfacher Art:” [amelyek önmagukban megállnak, saját jelentésük van és háromfélék].

1. Nem vesznek föl szuffixumot: pl. *onnan, túl, szerint, össze*. Ezek az igékhez közvetlenül, a névszókhoz névelő közbeiktatásával járulhatnak, pl.: *túl a Dunán; túl voltam*.

2. Az ige előtt és a névszó után állhatnak, ragozhatóak, pl.: *alá megyek, asztal alá, alám, alád*

3. A névszókat ragozzák, maguk is ragozhatóak, magánhangzójuk változó (*ra, ba, tól, hoz*)

I n s e p a r a b i l e s: „Die vor sich nicht stehen noch eine gewisse Bedeutung haben, hingegen denen Nominibus nach Art derer Suffixorum

hinzugefüget werden.” [Önmagukban nem állnak meg, egy kevés jelentésük azért van, a névszókhoz szuffixum-szerűen kapcsolódnak.] (I. m. 52.)

1. Ebbe a csoportba tartozik az *ig* határozórag, mert ez még egy ragot, a *lant* magához veheti. Pl.: *Mai-napiglan*

2. Igekötők, melyeknek megvan a maguk jelentése (Die übrigen werden mit denen Verbis zusammen gesetzt und haben sodann ihre Bedeutung” — i. m. 52.)

3. Nem személyragozható határozóragok: pl. *on, en, ön, an, in, ért.*

Érdekes módon az *-ért* rag és az *értem, érted* stb. alakok összefüggését nem ismeri fel, ugyanígy az *-on, -en, -ön* és a *rajtam, rajtad* alakokét sem.

A prepozíciók előbbi két csoportosítását összevetve megállapíthatjuk, hogy Bél a következő lényeges pontokban tér el Szenczitől:

a) Rendszerezi az „inseparabiles” csoportot.

b) Példáit úgy állítja össze, hogy kiemeli az igekötők és névutók etimológiai összetartozását, megkönnyítve ezzel megtanulásukat.

c) Felismeri, bár egyértelműen nem fogalmazza meg a hagyományos grammatikák eseteinek, a határozóragoknak és a névutóknak funkcióbeli azonosságát, de túllép Szenczi „... quae nec ipsae affiguntur nominibus” (CorpGr. 240) meghatározásán, s jelzi a névutók és névszók összetartozását (vö. i. m. 52).

d) Példáiban sohasem elégszik meg a pusztá pre-, ill. posztpozíció közlésével, mindig az igével, ill. a névszóval együtt használja őket.

e) Felfigyel a határozóragok és a szuffixumok hasonló viselkedésére: „... denen Nominibus nach Art derer Suffixorum hinzugefüget werden” (i. m. 50) [A névszókhoz a szuffixumokhoz hasonlóan kapcsoljuk őket — ti. a határozóragokat].

f) Különösen jó pedagógiai érzékről tanúskodik a ragozott névutókhoz fűzött megjegyzése: „Diese Art der Praepositionum ist wegen der Suffixorum sonderlich zu merken, davon ein geschickter Lehrmeister die Exempel haufiger vorgeben kann” [A prepozícióknak ez a fajtája azért különösen figyelemreméltó, mert egy ügyes tanár példaként gyakran előhozhatja] (i. m. 51).

Valóban, a gyakorlat igazolja, hogy a mai tanulók is könnyebben tanulják meg a névutó ragozási paradigmáját, mint a birtokos személyjeleket, ill. az alanyi—tárgyas ragozás személyragjait. E két utóbbi tanítását lényegesen megkönnyíti, ha visszautalhatok a már ismert, egyértelmű paradigmára.

g) Nem elégszik meg a pre- és posztpozíció pusztá felsorolásával és rendszerezésével, megpróbál használatukra szabályt adni: pl. felhívja a figyelmet arra, hogy egyes prepozíciók és a névszó közé névelőt kell tenni (l. Separabiles I. csoport); utal arra, hogy az igekötő imperativusban az ige után kerül, s egyes esetekben az igekötő és az ige közé más szó is beékelődhet.

h) Meghatározásaiban lépten-nyomon találkozunk a „Bedeutung” ’jelentés’ szóval: pl. a „Separabiles”, ill. „Inseparabiles” kategóriák meghatározásánál — itt különösen figyelemreméltó az a megfigyelése, hogy a névutóknak és az ebbe a csoportba (Separabiles I) sorolt határozószóknak több, a határozóragoknak kevesebb jelentést tulajdonít; ezenkívül megkísérli meghatározni egyes igekötők jelentését — szerinte a *meg* igekötő jövő időt jelent (vö.: 53).

E két utóbbi — g) és h) — pont már önmagában is ékesszólóan bizonyítja, hogy Bél — szemben a hagyományos grammatikákkal — nemcsak a nyelv egyes elemeinek felismerését és rendszerezését tartotta szem előtt, hanem

ezeknek az elemeknek a rendeltetésszerű használatát is igyekezett elsajátíttatni a tanulókkal. A jelentés, a nyelvtani funkció és a használati szabályok megadásával végeredményben a magyar nyelven történő kommunikációt tanította.

3. A szintaxis anyagát a latin grammatikák, s ezek nyomán Szenczi is két jól elkülöníthető kérdéscsoport, a *convenientia* és a *rectio* körül rendezik (vö. Szathmári 1968. 380). Bél ezt az irányelvet már nem viszi végig következetesen, s az egyes kérdések hagyományos sorrendjét nála a gyakoriság, ill. a fontosság megváltoztatja. Ezért e fejezet felépítése nem elég rendszeres, inkább esetleges. De ne felejtjük el, hogy a hajdani logikus — de csak elvi! — rendszert a gyakorlat kedvéért lazította fel.

3.1. Kövesdi meglehetősen szűkre szabott szintaxisát Bél Szenczihez visszanyúlva kiegészíti a nominativus-vocativus (itt önálló példákat hoz); a névelő és főnév; a határozószók és más szófajok kapcsolódásának tárgyalásával.

Az *adjectivum* és *substantivum* egyeztetését Szenczihez hasonlóan magyarázza; a melléknevet nem ragozza, de mennyiséget jelentő jelző után egyaránt teszi egyes és többes számba a főnevet (i. m. 59).

Az igevonzatok tárgyalásánál a *-lak*, *-lek* ragot Szenczihez és Kövesdihez hasonlóan az „*indirectum*” csoportba sorolja, kiemeli 2. személyű tárgyra utalását. Itt már nyoma sincs az V. fejezet véghangzókkal operáló magyarázatának! (i. m. 60).

A *directum* igeik — mondja Bél — *accusativus*t vonzanak, mely elé névelőt kell tenni (i. m. 61). Kövesdi a névelő mellett a birtokos személyragot is megemlíti, ez Bélnél sajnálatos módon lemaradt (CorpGr. 579).

3.2. Megállapíthatjuk, hogy a szintaxis a Nyelvmester legkevésbé önálló része, a szerző rendszerező hajlama itt alig érvényesült. Ezt azonban — a korabeli szintaxisok fejletlenségét nézve — nem lehet felróni neki. Bél az általános felfogás szerint nem is akart többet nyújtani a „szavak összefűzésénél”.

Fogyatékoságát maga is érezve a szintaxis elsajátításának további részét a gyakorlatra hárítja (i. m. 56).

4. A „*Függelék*” (Anhang Ungarischer und Deutscher Gespräche) párbeszédes szövegei témájukat és a nyelvhasználatot tekintve a mindennapi életet tükrözik, úgy, ahogyan ezt a szerző számos utalásában is hangsúlyozza.

A beszélgetések egyik főszereplője a „nagyságos asszony”, aki egy nap folyamán hol szolgálójával, hol a „szakátsnéval”, hol pedig vendégeivel társalog mindennapi dolgokról.

A szerzőt — megszívlelendő példa ma is! — semmiképpen sem lehet mesterkéeltséggel, a nyelvtanítás céljaira elnyomított élettelen szövegek gyártásával vádolni.

„Hallode leány! had győjön bé’ a szakáts vagy szakátsné” — utasítja a háziasszony a szolgát, majd felsorolja a bevásárolni valókat. A „konyha czédula” tételeiből következtethetünk az aznapi menüre is: „Tehénhus mondlás tormával; öz-petsenye a’ madarakkal és az hozzá tartozandó salátával; valamint etzetben forralt ponty egy tál rákkal” — s ez csak töredéke a szerény ebédnek (i. m. 72).

Az ebéd és a délutáni séta alatt időszerű témákról, a háború és a béke előnyeiről, hasznáról esik szó. Nem tévedés: a háborúnak is vannak előnyei „az szegény Hadi emberek részére” (i. m. 81).

A mozgalmas nap, a Sprachmeister függeléke s maga a könyv is a lefekvéssel s az esti nyugalommal kívánó fohással zárul.

A Függelék feltehetően Bél önálló összeállítása. Az előszóban felsorolt művek egyikében sem található hasonló beszédgyakorlat. Warmer Kristófnál (*Gazophylacium Decem Lingvarum Europæarum apertum, in quo Non solum Pronunciationes, Declinationes & Conjugationes; sed etiam diversi Dialogi in Sermone Germanico, Polonico, Bohemico, Belgico, Anglico, Latino, Gallico Hispanico, Italico & Ungarico reperintur*, RMK I. 1404) egyes témák — vendégség és az ezt megelőző készülődés (110), templombamenés (223), felkelés és öltözködés az inas segítségével (220) megtalálhatók, de megyszerkesztettség és élvezhetőség tekintetében messze elmaradnak Bél munkája mögött.

A Nyelvmester újabb kiadásaiban leggyakrabban és legkorábban ez a rész változott; már az 1731-es kolozsvári kiadásban — melyet a jezsuiták Akadémiai Nyomdájában nyomtattak — vallási alapfogalmakat és egyéb hasznos tudnivalókat találunk.

A Függelékben a szerző gyakorlatias, praktikus észjárása nyilvánul meg: felismert s alkalmazott valamit, amit a mai tankönyvírók időnként elfelejteneek. Azt, hogy a nyelvtanulás célja és eszköze a beszélgetés, s ehhez színes, érdekes, életszerű párbeszédre van szükség.

5. Az első kiadást számos újabb követte: Petrik összesen tizenhármalt tart számon: 1729 Pressburg; 1731 Clausenburg; 1734 Ofen; 1754., 1763., 1774., 1779., 1787., 1793., 1800., 1805. Pressburg; 1817 Pressburg és Pest, 1829. Pest. Ezek közül az 1731-es, az 1734-es, az 1754-es és az 1863-as, a Függelék-től eltekintve, hűen követi az 1729-est. (Petrik, Mo. Bibl. 1712–1860. I.)

A nagy változás az 1774-es kiadásnál következett be: a könyv terjedelme több mint duplájára nőtt. Szinnyi szerint az átdolgozás Korabinszky Mátyás műve, aki a nyelvtant jelentősen kibővítette, a latin terminusokat némettel helyettesítette, s a Függelék beszélgetéseit Adami Mihály nyelvtanának idevágó részeivel helyettesítette (Szinnyi: MÍr. 6: 982).

A Petrik által felsoroltakon kívül az OSZK-ban van egy 1809-es (Pressburg), egy 1815-ös (Pressburg-Pest), egy 1835-ös (Pest) kiadás is, ez utóbbi megvan a MTA Könyvtárában is.

Az említett kiadások Petrik, MoBibl. 1712–1860. V., Pótlások kötetébe sem vették fel. Egy 1743-as kiadású, eddig bibliográfiában nem jegyzett Sprachmeister Éder Zoltán tulajdonában van.

6. Bél Mátyás kis könyvét kezünkben tartva joggal merül föl a kérdés: hogyan érhetett meg ez az első pillantásra jelentéktelennek tűnő, végeredményben nem is különösebben önálló mű 18 kiadást?

A választ mindenképpen időszerűségében, a kor sajátos kíváncsainak és Bél alkotó egyéniségének szerencsés összetalálkozásában kell keresnünk. Az iskolaszervező, a történész, a földrajztudós felismerte, hogy Magyarországnak szüksége van a német anyanyelvű lakosságra; a németek számára pedig nyelvkönyvet kell írnia ahhoz, hogy nyelvüket megtanulva az ország teljes jogú polgáraivá válhassanak.

Forrásaiból — egy tudományos és egy kezdetleges gyakorlati nyelvtanból kiválasztotta, céljának megfelelően átdolgozta a megfelelő részeket, s rendezte szakavatott kézzel egységes művé. Könnyed előadói stílusával, gyakorlatias olvasmányaival kedvet ébresztett a nyelv tanulásához.

Szabályait lényegretörően, egyszerűen fogalmazta meg; a beszélt nyelvet részesítette előnyben; s ami a legfontosabb: hogy megkönnyítse a tanulást, ösztönösen kidomborította a nyelv rendszerszerűségét, a belső összefüggéseket, példát mutatva ezzel követőinek.

IRODALOM

- Antal László 1961, A magyar esetrendszer. NytudÉrt. 29. sz.
 Éder Zoltán 1983, Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből, Nyr. 107: 309—23.
 Haán Lajos 1879, Bél Mátyás. Értekezések a történettudomány köréből, 8. k. VIII. sz.
 Jancsó Benedek 1881, Magyar nyelvtudománytörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Bp.
 Losonczy Zoltán 1927, Bél Mátyás és a magyar tudomány. (Különlenyomat a „Hegyen épített város”-ból). Bp.
 Markusovszky Sámuel 1896, A pozsonyi ág. hitvallású evang. lyceum története. Pozsony.
 Petrik Géza 1888, Magyarország Bibliográfiája I. 1712—1860. Bp.
 Sipos Istvánné 1962, Bél Mátyás pedagógiai reformtörekvései. M. Ped. 84—104.
 Szathmári István 1968, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp.
 Szinnyei József 1891—1914, Magyar írók és munkái. I—XIV.

Hegedűs Rita

Magyar nyelvoktatás és az iskolai számítógépek

Az a központi elhatározás, hogy 1983. végére minden magyar középiskola kap legalább egy, azonos típusú, kisszámítógépet, új szint vihet a magyar nyelv oktatásába is — ha tudunk élni ezzel a lehetőséggel. Hogy valóban tudjunk élni: ezért írtam e sorokat.

1. Mi jellemzi ezeket a kis (? inkább: „kis”) gépeket, mire valók? Kezdjük az utóbbi kérdéssel. Vizsgáló diáktól tudományosan minősített kollégáig egyaránt vissza-visszahallani sokaktól azt a nézetet, hogy az oktatást nem szabad elgépieseníteni, az anyanyelvoktatást a legkevésbé; a gép az gép, a tanító ember s a tanuló emberke ember, és így tovább. Véleményünk szerint azonban az a helyzet, hogy mind az anyanyelvben, mind az idegen nyelvben van számos olyan besulykolandó jelenség, amely méltatlan a valóban emberi tanárhoz-tanulóhoz, amely méghozzá tanulóktól-egyelektől függő mennyiségű és minőségű gyakorlást kíván, a tanóra kollektív jellegű foglalkozásain tehát eleve csak kis hatásfokkal oldható meg, vagy egyáltalán megoldhatatlan. Éppen ezeket a dolgokat kell „gépre vinni”, erre fogunk a következő pontban néhány konkrét példával szolgálni, és akkor éppen e munkamegosztás következtében emberibbé, élőbbé válhatnak az órák, melyeken az emberi intuíciót, emóciókat, magyarázatot és kollektív megbeszélést igénylő részek nagyobb szerepet, időt kaphatnak. Vannak továbbá olyan többé-kevésbé bonyolult algoritmusok,

melyeket a tanárnak kell alkalmasint először exponálnia — de azután egyénileg a tanulónak kell bevésnie: szintén a gép segítségével.

Ami a kérdés első részét illeti: valóban, a gép kívülről kicsi, hordozható írógép nagyságú — ehhez csatlakozik egy képernyő, meg egy magnó a programok, esetleg az adatok (erről l. alább) őrzésére: minderről minden kartárs saját szemével meggyőződhetett, ha megtekintette az iskolájába megérkezett berendezést. „Kicsi” belülről is: ha a matematikus-fizikus kollégák azt mondták nekünk róla, hogy a memóriája „16 Kbyte” nagyságú, akkor ez a mi nyelvünkre lefordítva azt jelenti, hogy abban mintegy 0,4 nyomtatott ívnyi „valami” tárolható egyszerre, a továbbiak a magnókazettáról hívhatók be, de a már bent lévőek törlésével. Tiszteletet válthat ki ugyanakkor műveleti sebessége: több százezer elemi művelet másodpercenként — ezt nehezebb a mi nyelvünkre lefordítani. Annyit mondhatunk, hogy az eddig rá elkészített tanuló-gyakorló játékok során azt, hogy valamely feladat megoldása valóban emberi érzéklés számára „időt” igényel, csak akkor észleltük, amikor elég sok szót kellett fordított betűrendbe állítania, hogy ti. a tanulónak azokat „végződésük szerint” is megmutathassa. Egyébként hasonlótl mondhatunk kis memóriájára is: ebbe a korlátba eddig csak egyszer ütköztünk, amikor ui. angol nyelvi feladatok esetében több tucat mondatot adtunk meg, hogy a tanuló abba ágyazza feleletét: rövidebbre kellett fognunk az egyes mondatokat, úgy már „belefért”. „Nagy” viszont e berendezés, az eddigiekhez képest, úgy mondanám — kedvességét, emberiségét, társalkodóképességét illetően. Ránk köszön kezdetkor a képernyőn megjelenő felirattal, megkérdi tőlünk, akarunk-e vele játszani, továbbra is esetenként javít, dicsér, a játék végén összegez, elbúcsúzik stb. Ez persze nem „vele született” képessége, a programot kellett így megírni: de igen alkalmas e gép arra, hogy ilyeneket írjunk rá.

2. Lássunk tehát néhányat a műhelyünkben készülő vagy elkészült, felújított régebbi, vagy egészen új programjainkból.

Bevezetőül csak egyet. Eddig is tudtuk, most a programok készítése közben valahogy jobban megérezttük a bőrünkön, mennyire más dolog valamely nyelvnek — esetünkben a magyarnak — mint anyanyelvnek és mint idegen nyelvnek az oktatása, mennyire más hozzáállást kíván e két folyamat. Példáink egy része az első, másik része a második kérdéskört fogja érinteni azzal, hogy — különös módon — az anyanyelvi feladatokat, mire e sorok megjelennek, valószínűleg még nem volt hol kipróbálnunk, ám a magyarnak mint idegen nyelvnek a feladatait a debreceni nyári egyetem éppen ilyen jellegű tanfolyamain már kipróbálhattuk.

Az anyanyelvi oktatásban a legegyszerűbbnek azok a feladatok látszanak, ahol valóban valami igen elemi, helyesírási jelenséget kell minél több gyakorlattal, minél vidámabban bevésni — a vidámság oka itt az, hogy ifjaink igen szívesen bibelődnek a számítógéppel, szívesebben, mint a mi korosztályunkbeliek. Íme, szinte találomra, néhány ezek közül: hol kell „j” és hol „ly” betűt írni; hosszú és rövid magánhangzók általában (különösen a felső nyelvéllásúak); hosszú és rövid mássalhangzók (kivált másik mássalhangzó előtt); egybeírás-különírás; tulajdonnevek toldalekolása. . . Egy-egy ilyen „súlykoló játék” (mi nevezetük őket így el) menete körülbelül a következő: Az általános köszönő stb. formulák után, ha a játékos végül is lenyomja az „i” betűt (= ’igen, játszunk egyet!’), a képernyőn az előre tárolt szavak közül véletlenszerűen megjelenik egy, pl. így: $g\acute{o}+a$, ahol is a itt „+” jellel kiemelt helyen egy kis

négyzet villog a képernyőn: oda kell beírni a „j” vagy a „ly” betűk valamelyikét (ezt a teendőt egyértelműen kiírta a program a képernyőre még az első szó megjelenése előtt). Helyes válasz esetében a program dicsér, helytelen esetében javít, megkérdezi, kívánunk-e tovább játésszani-gyakorolni. Amikor a tanuló nem akarja tovább folytatni a gyakorlást, még egyszer megjelennek a képernyőn eddig elkövetett hibái kijavítva (nehogy a rosszat vessük be valahogy – úgyis az szokott bevésődni magától is!), esetleg még további kíváncsú kombinációkban a jobb megjegyezhetőség végett. Így például gyakorlatunkban a fentebb említett „fordított betűrendbe szedés” jól beleillett az orosz lágyjelre végződő szavak nemét, az orosz főnevek futó (kieső) hangját és így tovább sulykoló programokba: ezek olyan típusú munkák voltak, ahol értelmes információval szolgálhatott ez a kissé szokatlan rendezés is – „ha a lágyjel előtt ilyen és ilyen mássalhangzó-jel van, akkor a szó inkább . . . nemű”, „ha a főnév végén . . . betűkapcsolat van, példánkban gyakran kiesik az utolsó magánhangzó”. Ezek a formális rendezések nem kötelezőek, feladata-osztálya válogatja, mikor mit alkalmazunk belőlük. Fontos, hogy itt is felhívjuk a tanuló figyelmét az élő szerkezetekben való gyakorlásra – ám ezt ne erőszakoljuk a gépen: jó formális bevésés után várhatóan vígabban fog menni az élő emberi óra, élő szituációkkal és dialógusokkal, de ez utóbbiak azért főleg az óra feladatát jelentik. Másutt persze úgy látszhat célszerűnek, hogy mégis a gép adja meg a környezetet is: az angol nyelvi példákra fentebb már hivatkoztunk.

Bizonyos szempontból ugyanilyen egyszerűeknek látszhatnak azok a játékok-gyakorlatok, amelyekben már nem a lexikális tudást vessük be, ha ilyennek nevezhetjük a *golya* – *hajó*, *áru* – *árú*-féle esettípusokat, hanem bonyolult algoritmusok eredményét ellenőrizzük egyetlen szóval. Erre klasszikus példa az elválasztásé – legalábbis a magyarban, az oroszban és számos más helyesírásban; az angolban nehezen adható meg ennek általános szabály-rendszere. Valóban, ha csak az eredményt kívánjuk ellenőrizni: az *asszony*, a *bodza*, a *brinda* itt fettel kiemelt részei – mondjuk – kezdenek el villogni a képernyőn azzal a feladattal, hogy válasszuk el őket helyesen, s erre kapunk esetenként megerősítést (dicséretet) vagy helyesbítést. Ámde e feladatban jóval több lehetőség is rejlik. Nevezetesen: a „kimenet” – az elválasztás – ilyenkor egy-egy bonyolult algoritmus működtetésének eredményeképpen jön létre. Ez az algoritmus, melyet pedig gimnáziumi tanulónk már nagyon jól tud, bonyolultabb számos a fizikában, matematikában, kémiában általa alkalmazottnál; ugyanakkor ez az algoritmus kiváló példa arra, amikor nem számokkal, hanem betűkkel kell bizonyos műveleteket, ellenőrző operációkat stb. végeznie. Ilyesfélét: „Ellenőrizd, hogy egy- vagy többjegyű betűvel van-e dolgod!” „Magánhangzót jelölő betű van-e ezt megelőzően?” Természetesen mód van arra, hogy ilyen, differenciáltabb, a megoldás folyamatára is kitérő programot készítsünk, ennek segítségével „kibuktassuk” azokat a pontokat, ahol a tanuló immár nem ezt vagy azt a konkrét szót, annak helyesírását és így tovább nem tudja, hanem ahol az algoritmusá sántít, ezzel igen sok esetben hibát kiváltva.

Még bonyolultabb, alkotó-költői programokról az utolsó pontban fogunk szólni.

Melyek a külföldiek számára érdekes magyar nyelvi programok? Az egyszerűbbek: a beadott szavak közül véletlenszerűen megjelenik a képernyőn egy, s arról meg kell állapítani, mély illeszkedésű-e avagy magas; ne tekintsük

egyelőre az ingadozókat. S akkor kiderül az a számunkra természetes tény, hogy — mondjuk — a *derék*, az *indíték*, az *ír¹* (ige) éppen úgy mély illeszkedésű, mint a mély hangrendű magánhangzókat tartalmazó *ablak*, *asztal* stb. Hasonló módon választani kell — mondjuk — a többes jel előhangzóját: *falak*— *kalapok*, és így tovább; hogy van-e egyáltalán előhangzója a tárgyragnak: *haját*— *bajt*. (Főnevekről szólván természetesen „hazabeszélek”: az ÉrtSz. anyaga, illetve összetételek esetében kódolóink nyelvérzéke alapján rájuk nézve az efféle kérdéseket korábban tüzetesen kidolgoztam.)

Elkészült egy ennél jóval bonyolultabb program: a szórendé, az igekötők leválasztásáé. Megadunk egy igét: *elment*, adunk eléje egy szót: *nem*, *hova* stb. — és a képernyőn megjelenik a helyes, minden külföldit kétségbeejtő, eredmény: *nem ment el*, *hova ment el*, *de mindig elment*, sőt vagylagosan: *tegnap ment el* vagy *tegnap elment*, a képernyőn megjelenő bocsánatkéréssel, hogy maga a gép se tudja, melyiket kell az adott szituációban a kettő közül alkalmaznunk. (Ez utóbbi, szellemes program Hunyadi László és matematikus társa, Lakatos Piroska műve.)

3. Az elválasztás szabályai kapcsán utaltunk arra: tanulóink észrevételül hozzászoknak ahhoz, hogy a humán feladatok egy része is algoritmizálható; kívánságukra maguk is belenézhetnek egy-egy ilyen „alfás” (= ’nem numerikus, nem számokkal dolgozó’) program működésébe. Nehezen belátható ennek a ténynek az az immár nem egyszerűen oktatási, egy-egy tantárgyhoz kötődő, hanem nevelési eredménye, hogy a tanuló a saját gyakorlatán-bőrien tapasztalja: nincs „két kultúra”, ti. külön hulmán és külön „dögész”, hanem csak egy; hogy a világ anyagi egysége az azt tükröző gondolati folyamatok egységes struktúrájában is megmutatkozik. Számos más izgalmas kérdés mellett van itt még egy, amire ebben a pontban szeretnénk röviden kitérni. Nevezetesen: hogy sok mindent lehet „másképp”, más algoritmus szerint is csinálni; esetenként a célszerűségnek, az algoritmust realizáló berendezésnek kell eldöntenie, melyik utat válasszuk a lehetségesek közül.

Évekkel ezelőtt folyóiratunk hasábjain rámutattam arra, hogy az orosz parancsoló mód alakjainak képzését egy lényeges ponton másként programoztam a gépnek, mint ahogy oktatni szoktam az embereknek (vö. Nyr. 93: 456—66). Most egy egyszerűbb példán tudok bemutatni valami hasonlót. Nevezetesen: a betűrendbe szedésén, az ábécébe állításán. Hogyan szokott Ön listákat betűrendbe rakni? A szokásos válasz így kezdődik: „Hát kell egy nagy asztal. Arra előbb kirakom az *a*, a *b*, a *c* . . . betűvel kezdődőket egy-egy halomba. . .”. Eddig egyetlen embert találtam (éppenséggel asztrahányi illetőségűt — ám többi honfitársa már a fentebb leírt „veszek egy asztalt. . .” módszerrel dolgozott az eddig általam megkérdezettek közül), aki elvileg másként jár el, s ennek megfelelően egy jellemző, önmaga felé fordított két tenyerét valahogy malmozva körbe váltogató gesztussal kezdi az „asztal” helyett. E módszer lényege: (i) vesszük az éppen legfelül fekvő kártyát a korábban semmiképpen fel nem osztott, kezdőbetűje szerint nem rendezett stb. pakliból, (ii) ezt összehasonlítjuk a közvetlen alatta fekvővel: ha „rendben voltak”, letesszük az első lapot és a következőt vesszük kézbe — ha nem, akkor megcserélés után tesszük ugyanezt, (iii) a most kézben tartott lapot összehasonlítjuk a rákövetkezővel — és így tovább, ciklikusan, végigmegyünk egyszer, kétszer, többször az egész anyagon, mindig csak a két közvetlenül következő kártya sorrendjét tartva szem előtt. (Mondjuk még egy dolog fon-

tos: meg kell valahol jegyeznünk a legelső olyan végigmenést, ahol már egyetlen sorrendi helyesbítést sem kellett tennünk — ekkor ugyanis elkészültünk; ha ezt nem jegyezzük meg, akkor egyre csak újból s újból végig fogunk futni a már teljesen rendben álló lapokon.) Nos, ez az „asztrahányi” módszer anynyira idegen programozó szakos egyetemi hallgatóinktól, hogy évről évre újból — ahogy új hallgatók jönnek — el kell ezt velük manuálisan próbáltatni. Mert míg az ember számára valószínűleg mindegy, melyik utat választja — ép eszű programozó. Kisebb anyag esetében csak az „asztrahányi” módszert fogja választani. (Például azért, mert a „kell egy nagy asztal” nagy s nehezen dimenzionálható memóriát jelent, míg itt az egyszer már berakott listán kívül csak egyetlen egy helyre van szükség a memóriában: ahová „kimentjük” a két vizsgált szó közül a nem megfelelő helyen állót, hogy onnan eggyel előrébb emelhessük. Az ember szubjektív benyomása az, hogy az „asztrahányi” módszer lassabb — lehet, hogy ez csak egy téves érzés —, ám láttuk, a mi kis gépünk esetében is, a műveleti sebesség annak éppen erős oldala, szemben a memóriával.) S egy másik nyelvi példa erre a „másként”-megoldásra. Évekkel (lassan évtizedekkel) ezelőtt nagy találmánynak tartottuk Jékel Pállal, hogy rájöttünk (mostanra már nem is tudom, éppen melyikünk): ha a magyar betűjegyeket fonémamegfeleltetésük céljából kívánjuk feldolgozni, márpedig ez a helyzet nem csupán fonémastatisztika, hanem — mondjuk — szóelválasztás esetében is, akkor célszerűbb őket a végüktől (jobb oldaluktól) kezdve feldolgozni, bármennyire is szokatlannak tűnhet egy ilyen jobbról-balra történő, „asztrahányi” olvasási mód. Ám az ifjú programozók, Jékel Pál tanítványai, amikor a szóelválasztást említjük előttük, rendre így kezdenek reagálni, a mi korábbi konkrét munkáink teljesen ártatlan nem-ismeretében: „vesszük a szó végét. . .”. Vagyis ami nekünk még találmány volt, az nekik már a vérükben van, általános számítástechnikai kultúrájuk, érzékük, intuíciójuk alapján.

Valószínűleg ez a „másként”-ság a programozás alapvető nehézsége. Ha magunk akarunk programot készíteni, akkor meg kell tanulnunk egyes „szavakat”: a kazettáról be akarom tölteni az új programot a gép memóriájába, ezt kell begépelnem: „LOAD CAS.”; le akarom törölni a képernyőt, mint a teleírt táblát: „;CHR \$ (12)” — és így tovább. Meg kell tanulnunk ennél lényegesen bonyolultabb dolgokat is, hogy egy a gép számára érthető szöveg álljon elő. Mindez a nyelvtanár számára, aki úgyis két-három nyelven ír, beszél, tanít, nem túlságosan nehéz: ez is egy nyelv, a maga szavaival és szintaxisával (morfológia, ha jól látom, nincs). Az alapvető nehézség, ami miatt sem két nap, sem néhány hét alatt, ahogy a prospektusok ígérik, nem fogjuk tudni megtanulni még azt az „egyszerű” programozó nyelvet sem, melyből az előbbi két szót vettem, s melyet az iskolai kisszámítógépek jól értenek, bár nem az anyanyelvük, ebben a „másként”-ben rejlik. Rá kell jönnünk, milyen úton-módon a legcélszerűbb betűrendbe állítani, elválasztani, ragot leválasztani vagy hozzáilleszteni, szórendet módosítani, hangrendet megállapítani, és így tovább. Ezért eleinte valószínűleg az lesz a helyzet, hogy a kollégák az iskolában a központilag kapott, kész programokkal fognak dolgozni. Ugyanakkor valóban csupán néhány óra, vagy annál is kevesebb gyakorlat kell majd ahhoz, hogy a kész programot a maguk igényének megfelelően alakítsák: például az eleve megadottak helyett azokat a szavakat, mondatokat stb. tegyék be, ami éppen az ő osztályukban, az ő egyes konkrét tanulóik számára szükséges. Sőt, *horribile dictu*: az ilyen apróbb módosításokat valószínűleg hamarosan rábízzhatják a tanulóikra. Az eddigi tapasztalatok szerint

ez a készség még az autóvezetői gyakorlatnál is korábban, 10–12 éves korban a legfogékonyabb: aki ennél idősebb korban tanul meg programozni, az már végig csak „mazsola” marad.

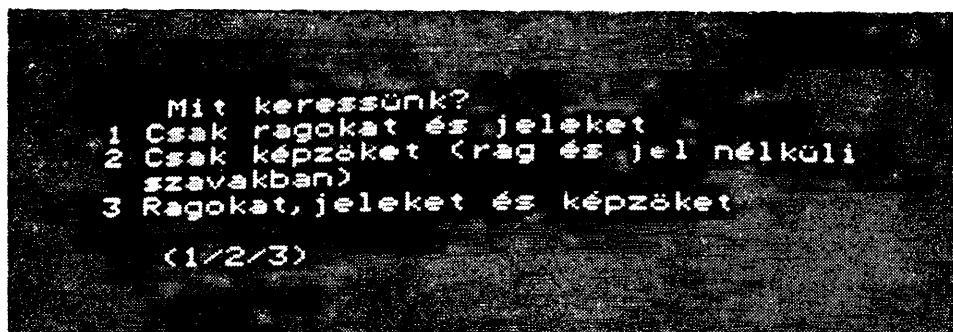
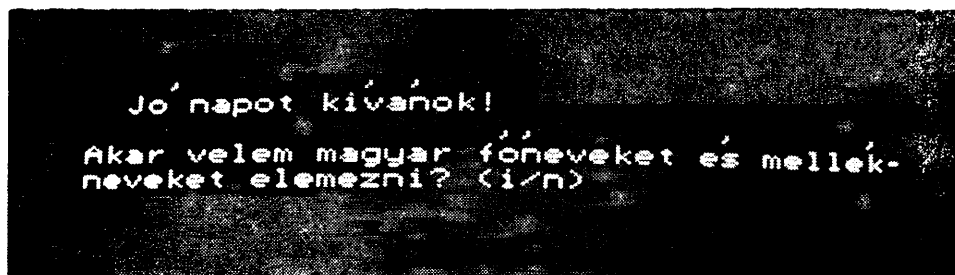
4. Eddig csupán kész, „iskolai oktatásra érett” programjainkról szoltam. Ám hol van a valóság s a költészet, a tudományos kutatás és az iskolai gyakorlat közötti határ, ha van ilyen egyáltalán? Íme, néhány a közeljövő terveinkből.

A hangszimbolikát mérni lehet: mely hangok keltik bennünk a kicsi – nagy, durva – finom, férfias – nőies stb. érzetét attól a szótól függetlenül, amelyben előfordulnak, s amelynek immár saját, ennél magasabb szintű jelentése van (vö. T. Molnár MNy. sajtó alatt; az itt röviden ismertetendő gépi program is az ő munkája). Amit máris tudnánk adni az iskoláknak: ha valaki begépel egy tetszőleges versszakaszt, arról hangstatisztikát kap; továbbá egy összesített „képet” arról, hogy az adott szövegnek pusztán hangzása alapján milyen hangulata van – erre természetesen igen bonyolult módon rakódik rá a vers szavak-mondatok sugallta, általában elsődlegesen érzékelt tartalma, hangulata. Teljesen értelmes – és egyik óráról a másikra könnyen megoldható – a következő házi feladat: „Készíts hangstatisztikát a „Milyen volt. . .” mindhárom versszakáról; értékelj a hangszimbolika és a vers tartalma közötti egyezéseket és különbségeket!” És tovább, ami még nincsen oktatásra kész formában: miért ne állíthatná össze az osztály a maga hangszimbolikáját, mely feltehetően sokban egyezni fog, de egyben-másban – például, mert immár más korosztályról van szó! – el is térhet az eddigi mérési eredményektől? És ha ez a saját, a kis kollektívára érvényes hangszimbolika megvan, az említett házi feladat második fele immár konkrétabban, a „mi osztályunk” számára is feltehető. És így tovább. Ez egyébként egy olyan feladat, ahol a kis gépet végre számolásra is fogjuk használni, méghozzá tetszőleges nehézségi fokúra, a százalékszámítástól a faktoranalízisig (ez utóbbi nincs benne a középiskolás anyagban – csak példaképpen hozom, mint végső számolási-technikai határt). És ha valaki más érdeklődésű, nem „matekos”: vajon nem várható, hogy néhány efféle házi feladat után magától is, gép nélkül is, jobban oda fog figyelni az egyes versek zenéjére?

Feltételezzük, hogy használható lesz e kis gép időmértékes verselés tanulmányozásának a gyakorlása is.

Nemrég jelent meg a híradás a magyar nyelv elsődleges verbális asszociációit tartalmazó szótár elkészültéről, a leggyakoribb asszociációk felsorolásával (Balló: MNy. 77: 462–6). Mármint minden egyes osztály elkészítheti ezekre vagy más szavakra a maga saját asszociációs térképét; ismét egy-egy verset elemezhet abból a szempontból, hogy abban milyen asszociációs világot teremt a költő – s e versen kívül az egyes kulcsszavaknak mik az „általános magyar”, „a mi osztályunkra jellemző” asszociációi, és így tovább. A feladatok újszerűsége s a várható közvetlen és közvetett haszon, a hangszimbolika vizsgálatához hasonlóan sejthető. S ebben a feladatban is lesz azért valami „számítás”, pontosabban: a számítógéppel való bánás fejlesztése, mert a rendezendő anyag alkalmasint meg fogja haladni a memória közvetlen befogadóképességét, ezért a tanulók különféle programozási ravaszságra, a részeredményeknek a kazettán való rögzítésére lesznek kényszerítve. Hozzá fognak szokni ahhoz, hogy nem csupán a fizika-, kémia- stb. órákon kísérletezhetnek, hanem a magyar nyelvi és irodalmi órákon is; ott is van mit mérni – hogy annál jobban tudjuk értékelni a mérhetetlent.

5. A 'számítógép' franciául: *ordinateur*, az Eckhardt-szótár 1981-i kiadása szerint pedig ennek a szónak a jelentése 'papszentelést végző v. egyházi rendet feladó püspök'. Ne menjünk bele e lexéma jelentéseinek fejlődésébe a franciában: még mindig jobb papszentelő püspöknél, mint számítógépnek tekinteni ezt a valamit. Persze, ha nagyon akarjuk, számít-számol is, de jóval több ennél: a nyelvgyakorlás, az oktatás, sőt az egész emberre nevelés-avató eszköz lehet ügyes kézben.

1—2. ábra. A "TOLDALÉK" elnevezésű magyar szóalakelemző program kezdete. (A program szerzője: Uzsonyi Pál—Lakatos Piroska.)

Papp Ferenc

Köti az ebet a karóhoz — megrágta az eb a szíjat. Csefkó Gyula ismert magyarázata szerint az eb karóhoz kötése barátságos fogadtatást s ebből kifolyólag a látogatónak kedvében járást, minden jóval való biztatását jelentette, ami azonban többnyire üres ígéretnek bizonyult, minden nagyhangú fogadkozás ellenére (vö. *köti az ebet* 'fogadkozik', Szvorényi J.: Ékes szókötés, 1846. 155). Ez a jelentésfejlődés adatokkal igazolható, mind- amellett nem világos, hogyan alakulhatott a barátságos fogadtatásból, sőt hízélgésből az üres ígéretés, az ígéret be nem tartásának értelme. O. Nagy Gábor szerint „a nagyhangú ígéretésben rendszerint valami gyanúsát érez az ember” (Mi fűn terem? 69), ez azonban, úgy vélem, magyarázatnak kevés. Világossá válik azonban e jelentésváltozás, ha tekintetbe vesszük, hogy szólásunknak volt a régiségben folytatása is, nevezetesen aki ígéretét nem tartotta be, vagy előbbeni kedvességét, kegyét, melyet az eb megkötése jelzett, megvonta, s ebét szabadon engedte, rendszerint azzal indokolta pálfordulását, hogy „hja, az eb az éjjel elrágta a szíjat”. Minthogy az efféle pálfordulás a régi erdélyi fejedelmi világban — e szólásról csupa erdélyi adatunk van — gyakran megesett, a *köti az ebet a karóhoz* fogalmához egyre inkább hozzákapcsolódott a *megrágta az eb a szíjat* értelme is, azaz az előbbi magába szívta lassanként az utóbbi szólás jelentését. A *megrágta az eb a szíjat* szólásról a MNy. 17: 215—6 alatt már szó esett, ugyanott közölve van három erdélyi adat is, melyek jelentése a kegy megvonása, az ígéret be nem tartása.

Hogy az eb, amely a szíjat elrágta, ugyanaz, melyet karóhoz kötöttek, a szólás értelméből is nyilvánvaló, de megtaláljuk a két gondolat összekapcsolását egy másik adatban is, bár nem ugyanezen formában. 1792: „Mindent ígérnek, úriáson *kötik az ebet* a karóhoz, holnap *szabad pórázra bocsájtják*, és mindenről elfelejtkeznek” (Simai K.: Gyapai 12). Az eb kiszabadulását persze az ebre fogták, az rágta meg a szíjat. Viszont az eb azért rágta meg a szíjat, mert azt bekenték neki hájjal. Amint ezt egy XVII. század végi adatban olvassuk: „Nem kötünk ijjat (?), mert a *hájért szíját rágta meg a rossz eb*” (RMDrE. 2: 462), továbbá Ballagi Teljes Szótárában és O. Nagy gyűjteményében: „*Nehéz az ebet a hájas szíjról leszoktatni*” (SzólKözm. 160). Természetesen a „hájjal kenés” voltaképpen az eb gazdájának a markára vonatkozott, azt kellett „megkenni” pénzzel vagy ajándékkal, hogy előbbeni ígéretét visszavonja. S ezt a hatalmasok könnyen megtehették, amint a Comédia Erdély siralmas állapotjáról című, 1668-beli színjátékban mondja Veritas: „Ügy teszik az törvényt, amint akarják, mert *meg ragya az eb az szíjat* — s — nem mernek szólni” (RMDrE. 2: 211).

Később már nem is az eb, hanem maga a hitszegő rágja el a szíjat vagy a madzagot. 1767: „lekötöttem hitemet, fele sem volna becsület, *elrágnom a madzagot*” (Illei János: Ptolomaeus 306); 1773: „Kegyelmes uram, juttasd a szivedbe hajdoni kegyességedet, anint igírted — *El ne rágd a madzagot*, kérlek” (ItK. 27 :416); *megrágni a szíjat* 'ígéretét, szavát nem tartani' (Ballagi: TeljSz.); *megrágta a szíjat* 'sokat ígér, de semmit sem ad meg' (Nyr. 13: 190). Ez utóbbi példában, mint látjuk, a szólás második fele szívta magába az első értelmét is.

Az ebnek emberrel való helyettesítését egyébként mind értelemszerű, mind analógias hatással magyarázhatjuk. Ilyen analóg szólás a *köti magát valamihez, leköti magát valami mellett*, melynél az ígéret megszegését az *ódzkodik* igével fejezték ki. Ez utóbbi is összevegyült az eb és a karó szemléletével, innen a „*nagyon oldotta magát a karótól*” ’tisztára akarta magát mosni; nagyon mentegetőzőtt’ (Nyr. 26: 426), nyilván az ígéret be nem tartása miatt.

Közismert, hogy szólásunknak ’erősen ígér’ jelentéséből ’erősen állít, bizonygat, kitart a maga igaza mellett’ jelentése fejlődött, s ma ez az uralkodó jelentés. E jelentés is eléggé régi, megvan már Szentjóni Szabó Lászlónál. 1788: „Mirtill, én *karóhoz nem kötöm az ebet*. Már bánom” (RMKtár 26. sz. 166). Jelentése a szövegösszefüggésből kiáramozhatóan ’engedek, beadom a derekamat’, azaz ’nem ragaszkodom a magam igazához’.

Elveti a súlykot. Lényegében igaza volt O. Nagy Gábornak, amikor Kertész Manó és Csefkő Gyula nyomán valamiféle versenyszerű súlyokhajigálásra vezette vissza a szólás eredetét. Mindazáltal a *Mi fán terem?*² c. könyvében adott magyarázata (278–81), melyet ő sem tartott teljesen kielégítőnek, némi kiegészítésre és főleg pontosításra szorul. Ezt szeretnénk a következőkben elvégezni.

A súlyokvetés képeivel elsősorban egykori hitvitázóink nem éppen választékos nyelvezetében találkozunk. Ez nem meglepő, hiszen a hitviták is vetélkedések voltak, s a vitázók a szellemi érvekkel való hadakozás mellett szívesen éltek a fizikai vetélkedések nyers képeivel. Így használták fel például a lovagi versenyek kopjatörésének kifejezéseit is. „De mit *törünk ezen kelevézt*” — azaz kopját — írja Czeglédi István 1663-ban a „Barátsági Dorgálás”-ban (121), viszont Pósa-házi 1666-ban így gúnyolódik: „de halljuk *kép-faragó* Fábiant, mint *bárdollya a nyárfát*” (A három kérdésre való summás választételnek megrázogatása 183). A „kép” is dárda vagy kopja, melyet Fábían a könnyű-súlyú nyárfából farag, még hozzá bárdal, ami egyszersmind utalás a hitvitázók nyelvében az argumentum szó helyett gúnyosan használt *bárdumentum* szóra (l. NySz.), s így az egész mondat azt jelenti, hogy Fábían a súlyos argumentumok helyett könnyű fajsúlyú bárdumentumokkal hajigálódik.

Az ilyen argumentumok között a legsúlytalanabb azonban a *szalmaargumentum* volt (Matkó: BányCs. 50: NySz.). A *szalma* szó ugyanakkor ’hitvány, nem valódi’ jelentésű is (vö. a ma is élő *szalmaözvegy*, *szalmázik* szavakat); szalmakoszorút kapott a nem szűz menyasszony, szalmafundamentomra épített, aki nem vetett szilárd alapot mondanivalójának (1801, A Kánt szerént való filosofióának rostálgatása 95, Pozsony, név nélkül), s végül a szalmaargumentumot nevezték *szalmakopjának* is (Ballagi: TeljSz.), mondván, hogy az illető komoly érvek helyett szalmakopjával hadakozik.

Olykor az íjászversenyek nyelvéből kölcsönöztek. Pázmány Péternél olvassuk: „Ládd-e mely *messze esik a te nyílád a feltött tárgytól*”, azaz a céltáblától. Hasonló szemlélet szülte a régi angol szólást: *to draw a long bow*, szó szerint ’hosszú íjat feszíteni’, amittől ugyanis a nyíl messzebb megy a kelleténél, s innen a jelentése: ’nagyot mondani, lódtítani’. Figyeljünk fel a *messze* szóra, ez szerepel a lineától, a zsínórmértéktől, azaz az igazságtól való eltérés képében is: 1614: „az apostoli tudományok *lineája mellől messze estek* az Luther ívásai” (értsd: szüleményi) — írja Pázmány (ÖM. 5: 8), s ezt látjuk majd a *messzire hajítani a súlykot* szólásban is.

Hasonlóan vitték át a feltehetően versenyszerű súlyokvetés képét is vitairataikba. Innen a nyárfa- vagy fűzfásúlyokkal való hajigálás ’gyenge érv’ jelentése: „*nyárfa súlyok* ez szemtelen Mátyás” (Pósa-házi i. m. 216).

Hogy milyen lehetett valójában a sulyokkal való vetélkedés, arról némi képet adnak régi adatok. A sulykot feltehetően valamilyen kimért pályán kellett eldobni: „Nálánál senki *abban a pályában* | *Nem hajít most tovább* az magyar hazában” (Thaly: Ad. 1: 136; valószínűleg sulyokról). Bizonyos viszont, hogy a sulyok nyelét marokra fogva megpergették s úgy dobták el, a kalapácsvetéshez hasonlóan. Ez kiderül a következő idézetekből: „markába szakasztani *pergettyűs* sulykának a nyelét” ’hazugságon kapni’ (MVir. 19). „A te sulykod is a gazba esék és te *perdítettél* oda” (MVir. 127); „a gazba *pereg* a te sulykod” (Bal: Csepr. 154). Mint látjuk, az is hiba volt, ha a sulyok a pályát elhagyta, az egyenes útról (a lineárról) letért és a gazba esett. A *gaz* már magában véve is becstelenséget, hazugságot jelentett, ezért írja Pázmány, hogy „az nagy *rút* és *csoportos* *gazból* az tisztájára jöjj” (1614. ÖM. 5: 110). A következő példában: „Az egész világon ha valaki a sulykot a gazra vetette, bezzeg te *messze lódtúdd* a *nyárfa sulykot*” (1641., Kereszt: Fels-Ker. 414: NySz. TESz. *lódít* a.) ’igen nagyot hazudtál’, a sulyok gazba esése és a *nyárfa* könnyűsége mellett a *messze* szó is megjelenik.

Idővel a *gaz* elmarad, s csak a sulyok könnyűségéről és messzevetéséről szól a kép: „*messze veti* a *nyárfasulykot*, azaz hazud egy jó darabot” (1750. Wagner: Phras. 537). Olykor a *messze* is elmarad: 1714: „ama *fasulykot hányó* [azaz hazug] Boér Zsigmond” (MonIrók VIII., Pótfüzet 511); „elhagyítaná a *nyárfasulykokat*” ’hazudozna’ (Dugonics: Etelka 1: 475). Helyenként a *messzire* helyett az *igen* nyomatékosító szót találjuk: „né-mellyek *igen el-vetették* a *sulykot*: quidam superjecere fidem”, ’túldobni az elhíhetőt’ (PPBl); „olly egyenes beszéde, mint a kasza, *igen ellódította* a *sulykot*” (MVir. 224). Ma viszont már a *messze*, *igen* és *nyárfa* nélkül csak egyszerűen *elvetjük* a *sulykot*, bár a népnyelvben még ma is használatos a *messzire* szó: *messzire elhajította* a *sulykot* (OrmSz. *sulyok* a.).

Amint történni szokott, a hajítás ígéje egyedül is magába szívhatta az egész szólás jelentését. Ilyen ma a *lódít* ’hazudik’, a *vet* az *igazán veti* ’ugyancsak hazudik’ kapcsolathoz (MTsz.), a *hajít* — már a legrégebbi adatunkban: „Sokan dycheretet oly ygen keuannak, hogy ewnen magokrol magok predikálnak, ees ky soha nem volt, *olyat hagy-galnak*” (1536. Pesti: Fab. 576). Persze e hajigáláshoz akkor is odaértették a sulykot, vagy valami más hajítani valót. Mert volt más is. Dugonics jegyezte föl a *messze vetette* a *fabaltát* ’nagyot hazudott’ szólást, ami megfelel a német *er wirft das Beil zu weit*, s az angol *to sling/throw the hatchet* szólásoknak, de jellemzően itt is *fa-balta* van (vö. *fasulyok hányó*). A MTsz. közli az *elveti* a *vaskót* ’hazudik’ szólást (a vaskó nyeletlen kés, ám régen dárda) és a Nyr. az *elveti* a *kalapács nyelét* ’hazudik’ szólást (5: 467, Félegyháza), melyet Verseghy kissé más értelemben használ: „*messze vetettem* a *kalapács nyelét*, mikor magamnak előre egy koporsóverset írtam” (MNY. 4: 125, 1820 körül). Itt a szólás csupán „tüllép-tem az elhíhetőt, túlzásba estem” értelmű. Hogy itt csak a nyél szerepel, az valószínűleg az *elrezelte* a *kalapácsnyelet* ’eljátszotta a becsületét’ közismert szólás hatására vezethető vissza.

A sulyok perdítésének homonimja a sáros lapát perdítése, ami azonban aligha volt verseny: „Lássuk már, mint *perdti* ezek ellen *sáros lapátyát* Mátyás” ’milyen hazugságot hoz fel’ (1668. Matkó: BányCs. 206); „Nosza, mongyátok meg nékünk is, ha bizonyosak vadtok, no, Mátyás, *perdüljön* a *sáros lapát*” ’hazudj egyet’ (uo. 236); „lássuk, mint *perdül* ott a *sárhányó lapát*” (uo. 198). Úgy hiszem, a perdítés itt csak forgatást jelent: forgatja a lapátot, a sárhányó lapát pedig célzás lehet arra, hogy a gonosztevőkkel, prostituáltakkal büntetésképpen sarat talicskázattak. „Nyolez kurvával pedig egész estvélig a krakkai utzárul, taligában fogatván őket, sarat hordattak” (Ráday Pál iratai 1703–06 [1955.] 286).

Hogy miféle sulyok volt az, melyet hajigáltak, arra nézve aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az az ölésre szolgáló súlyos keményfakalapács volt, melyről a szóláshasonlat is azt mondja: *nehéz, mint a sulyok* (SzólKözm. 602). Csak ez lehetett alkalmas az

erők igazi összemérésére. Ezzel nemcsak állatokat bunkóztak fejbe, hanem embereket is, amint a következő példák ékesszólóan bizonyítják. „A halálnak *sulyka* volt fejükön” (Alv.Post. 1: 104). „Nem várja az *sulykot* fejére teljességgel, hanem eleibe megyen hadával” (1600 körül, Gyulaffi Lestár, MonIrók 31: 119); „Mint a disznó a *sulykot*, úgy várjuk fejünkre a veszedelmet” (1670., Teleki Lev. V: 240). „Temnechen *sulyokkal* megöletette 1550-ben” (MTEml. III: 39, Veranchich A.). „Az templom közepén *sulyok*-bottal főbe verték” (1784., TörtT. 1908: 461). Szólás is lett belőle: *fejére (lágyára) esett a sulyok* 'bűnhődött' (Dugonics: Péld.) és *maga fejére csinál sulykot* (Margalits idézi Pázmánytól a *sulyok* szónál).

Bernáth Béla

Delján bolgár trónkövetelő emléke magyar falunevekben. A bolgársággal való ősi kapcsolatainkat tükröző helyneveink közül az egyik legérdekesebb egy Somogy megyei falucska, Kisgyalán neve.¹ Eredetileg *Gyalán* volt, illetve legrégebb adata (1250: *Gylan*) szerint valamikor *Gyilan* alakban hangzott és a magyar magánhangzó-illeszkedés következtében vette föl mai alakját. Gombocz Zoltán rég megállapította, hogy e helynév személynévi eredetű, és nevét magyaros névadással birtokosa nevéből nyerte. Nevünk forrása az ótörök *jilan* (*žylan*) 'kígyó' főnév volt.² A mai oszmán-török nyelv is megőrizte *yilan* alakban és változatlan jelentésben. Kakuk Zsuzsa bemutatta, hogy személynévként gyakran szerepelt ez a törökök közt, s a magyar irodalomban Zrínyi Miklós adta a Szigeti Veszedelemben egyik török vitéznek a *Kara-jilan* 'vízisikló' (szó szerint 'fekete kígyó') nevet. A hazai kunok védőnévként *Illan* (1266: *Jllan*) alakban használták.³

De megvolt a szó a török nyelvű előbolgároknál, a mai bolgár államot 1300 évvel ezelőtt megalapító bolgároknál is. A szó szerepel a bolgárok ősi, VII. század végén elkezdett és azóta folyamatosan vezetett történelmi és nyelvi emlékében, az úgynevezett bolgár Fejedelemsajstromban. Itt a kínaiaktól örökölt állatciklusos időszámítás ősrégi állatnevei ősi bolgártörök nyelven, de cirillbetűvel vannak följegyezve. A bolgár uralkodók névsorában, amely két XIV. századi kéziratban maradt ránk, a kérdéses szó *диломъ* — előbolgár nyelvű **d'yilan*, **d'yilon* — alakban bukkan föl, és a turkológusok egybehangzó véleménye szerint 'kígyó' jelentésben, mely a ciklus hatodik évét képviselte.⁴ A turkológia szerint tehát az ótörök *jilan* és a bolgár Fejedelemsajstromban található *диломъ* mai hangtani megfelelője *Gyalán*, amely kezdetben *Gyilán*-nak hangzott.

Megfejtették tehát nyelvészeink a helynév eredetét és jelentését, de tudtommal még senki sem kockáztatta meg annak fölvetését, hogy nálunk ki viselhetette ezt a bolgártörökös személynevet. Pedig erre látszik utalni az egykori Bihar megyében meglevő második magyar *Gyalán* vagy *Gyalány* helység ma használatos román *Delani* neve,⁵ mely a magyarból kölcsönözve a mainál régebbi magyar nyelvállapotot tükröz és elárulja, hogy hordozója Deljan, pontosabban Delján Péter lehetett, Radomir Gábor bolgár trónörökös majd cár (1014–1015) fia, aki I. István királyunk udvarában nőtt föl. Mármost föltételez-

¹ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978. 339.

² Gombocz Zoltán: Árpádkori török személyneveink. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 16. sz., 19.

³ Kakuk, Suzanne: Quelques categories de noms de personne turcs. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 28 (1974): 1–35, 6; Rásonyi László: Hidak a Dunán. Bp. 1981. 131; ОМОИv. 121.

⁴ Фехер, Геза: Именикът на първите български ханове (Fehér Géza: Die Namensliste der ersten bulgarischen Chane). Годишник на Народния музей за 1922–1925 г. (София, 1926.) 245, 246.

⁵ Suciu, Coriolan: Dicționar istoric al localităților din Transilvania. 1: 195.

hető, hogy — amint az ugyancsak nálunk fölserdült Beszprim lengyel trónörökös kapta birtokul a dunántúli Veszprém püspöki várost és a Zala megyei Veszprém községet (a mai Zalaszentmárton helyén)⁶ — ugyanúgy kapta I. István királytól, a nagybátyjától Deljan a két Gyalán falut, az egyiket közel a királyné veszprémi udvarához Somogyban, a másikat viszont Biharban talán vadászterületként vagy nyári szállásbirtokként, s a két falu mindmáig így a bolgár trón egykori magyarországi várományosának, majd szabadságharcos cárijának a nevét tartotta fenn.

Tudnunk kell előljáróban mindehhez azt, hogy mivel a középkorban dinasztikus kapcsolatok létesítése volt a külpolitika egyik gyakori hathatós eszköze, első királyunk a szomszédos országokba házасította ki nővéreit. Az egyiket Velencébe küldte, és az ottani dózse fiától származott Péter király, miután a magyar trón öröklésében utódja lett. A másik Judit nevű Lengyelországba adta feleségül Boleszló herceghez, aki azonban nyilvánvalóan a változott politikai viszonyok miatt eltaszította magától fiával, Beszprim herceggel együtt. Ugyanez ismétlődött meg bolgár viszonylatban. Az ismeretlen nevű magyar hercegnőt Radomir Gábor (bolgárul inkább Gavril-Radomir) bolgár trónörökös, Sámuel cár fia, üzte el magától és a történelem tanítása szerint már magyar földön született meg Delján Péter (a bolgár történelemben Петър-Делян, azaz régiesen *ирва Петъръ-Делянъ*). Sámuel cár (997—1014) korában a bolgár nép hősi es lélethalálharcot vívott függetlenségéért a rátörő bizánci birodalommal. E harcban remélt a bolgár uralkodó és feltehetőleg eleinte kapott is támogatást István királytól. Mikor azonban 1001-ben ismét kiújultak a harcok és első királyunk inkább a „Bolgároló” melléknévvel dicsekvő II. Vasziliosz bizánci császárt pártjára állt, s fiatal királyságának belső megszilárdításával foglalatoskodott, akkor történt meg bizonyosan a szakítás a fiatalok közt. A bolgár trónörökös a krónikások szerint „meggyűlölte” magyar feleségét, visszaküldte hazájába, s így Delján magyarországi megszületését Vaszil Zlatarszki bolgár történész, aki nagyon részletesen foglalkozott Delján történetével, 1001-re teszi.⁷ A gyermek bizonyára Gizella királyné veszprémi udvarában nőtt föl a lengyel Beszprim herceggel együtt. Természetesen részt kapott nevelésében a veszprémvölgyi keleti szertartású apácakolostor, ha létesítését nem hozzuk is kapcsolatba Deljan Péter magyarországi tartózkodásával, ahogy Fehér Géza tette, — bár még ez is meggondolandó. Ha Delján Péterre vonatkoztatható a Pliszka-Aboba faluban talált templomi felirat, akkor eszerint ő István királytól báni címet kapott, ugyanis e töredéken ДЕЛАНЪ БАНЪ áll.⁸ (E töredék mai helye azonban 1001-ben, tehát Delján szereplése előtt, bizánci uralom alá került !)

Zlatarszki föltételezi, hogy apja trónra lépésekor, tehát 1014-ben került ismét Delján vissza hazájába. Innen apja következő évben történt meggyilkolása után a bizánci történeti irodalom szerint az uralkodócsalád többi tagjaival együtt Bizáncba került rabszolgának. Mivel nagy nemzeti fölkelését 1040-ben Belgrádnál kezdte, újabban az a nézet uralkodik, hogy csak akkor jött el Magyarországról, és alkalmasint magyar segítséggel állott fölkelése élére. A fölkelők cárrá kiáltották ki, és hadai élén hamarosan egész Macedóniát fölzsabadította a bizánci uralom alól. Minthogy Delján a sokakat sújtó új adórendszer megszüntetéséért is küzdött — és így mozgalmát nemzetek fölötti szociális tartalommal töltötte meg —, nagy görög és albán tömegeket is sikerült megnyernie a

⁶ Györffy György: István király és műve. Bp., 1977, 276.

⁷ Златарски, Васил: История на българската държава през средните векове. Том 2, София 1934. Под редакцията на проф. Димитър Ангелов. Фототипно издание. (Zlatarszki, Vaszil: A bolgár állam története a középkorban, II. kötet, Szófia 1934. Prof. Dimitar Angelov szerkesztésében. Hasonmás kiadás) 1972, 47.

⁸ Fehér Géza: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok 61—62 (1927—1928): 1—20, 16.; Moravcsik Gyula: Byzantinoturica II. Bp. 1943, 110; s.v. Δελεάνος és 178; s.v. μπάνος.

bolgár ügy támogatásához. Harca azonban mégis elbukott a belviszályok miatt. Egyik unokatestvére orvul megvakíttatta. Sorsdöntő ütközetének elején Delján az ellenség fogságába jutott. Bizánca hurcolták, hazája pedig másfél századra bizánci uralom alá zuhant vissza.

Zlatarszki történész részletesen, külön tanulmányban is foglalkozott Delján Péter nevének problémájával. A bizánci történeti irodalomban neve *Δελεάνος*, *Δελιάνος* és *Δολιάνος*, változatokban fordult elő, míg óbolgárul a *Делань* és *Доліань* alakok látszanak elsőként, mégis legáltalánosabb a *Дѣлянъ* alak lett, s belőle egyszerűsödött a mai *Делян*. A bizánci történészek közt megoszlottak a vélemények arra vonatkozólag, hogy nevét apjától kapta-e, vagy később adták neki. Zlatarszki mindenesetre helyesen állapította meg, hogy abban a korban a bolgár vezetőknek gyakran kettős nevük volt: a keresztnévük mellett használtak egy második szláv nyelvűt is melléknévül. Így volt Delján Péter apja Radomir Gábor (bolgárul Gavril-Radomir), rokonai pedig Ivan-Vladiszlav, Teodora-Koszara stb. neveket viseltek,⁹ de már a keresztséget fölvetett Borisz fejedelem is Mihály keresztnévvel együtt használta régi pogány és törökös Borisz nevét. Hasonló helyzet kezdett akkoriban kialakulni hazánkban is. Bolgár divat szerinti névhasználat *Aba Sámuel*. Sőt maga a *Sámuel*, majd a *Salamon* királynév, hiszen az ótestamentumi nevek használata épp Sámuel cár családjában dívott, — fiverei *Mózes*, *Áron*, *Dávid* voltak. Györffy György szerint ekkor került az Árpád-ház névtárába a *Béla* név mint a bolgár *bojla* méltóságnév átvétele hangrendi átcsapással.¹⁰

Zlatarszki a történelmében megokolás nélkül kijelenti, hogy nevét Delján a néptől kapta és olyan szláv eredetű az, akár apjának, Radomirnak a neve, s belőle valók a ma élő *Deljo*, *Delju*, *Delcso* népszerű nevek, amelyeket a helyesírási reform előtt *ѣ* betűvel írtak. Zlatarszki azonban nem igyekezett megfejteni a Delján név jelentését. Megelégedett annak leszögezésével, hogy a név *-jan* végződése nem lehet örmény, mert az az örményeknél családnévképző. Minthogy „tisztán szláv névnek” tartotta, nyilvánvalóan az óbolgár nyelvmélekekben megtalálható *дѣлати* ‘csinálni, dolgozni’ igével hozta összefüggésbe, hiszen ugyanazzal az *ѣ* betűvel írták származékaival együtt.¹¹

Zlatarszki azonban nem vette figyelembe, hogy a név első följegyzői nem a később fölbukkant jellegzetes bolgár *ѣ* betű hangértékét adták vissza igényes és pontos átírásaikban. Sem a *Δελιάνος*, sem a *Δολιάνος*, sem pedig az óbolgár *Доліань* nem felel meg a bolgár *ѣ* betűs *Дѣлянъ* alaknak. Ellenben teljesen megfelel a török népek körében személynévként használt *jılan*, ill. az óbolgár átírású *диломь* (előbolgár **d'ylan*, **d'ylon*) ‘kígyó’ főnév kiejtésének. A tudós bizánci történétírók itt ugyanis az első szótagban a török nyelvekben ma is élő jellegzetes mély hangú *i*-t igyekeztek átírni hol a görög *ε*, hol a görög *ο* alkalmazásával, nem pedig az óbolgár *ѣ* hangértékét, amelynek az *ea* betűcsoport a kiejtésmegőrző és szokásos bizánci átírása. E hang éppen a név következő szótagjában olvasandó ki a *Δελεάνος* és *Δολιάνος* változatokból, ahol a török nyílt *a* hangot kellett visszaadni. A mai bolgárban e szerepet nevünkben a *я* betű tölti be.

Az ótörök név használatának feltételezése egyáltalán nem ellenkezik, sőt egyezik a Sámuel cár környezetében honos hagyománytisztelettel. Tudjuk, hogy ott féltékenyen ápolták — a hazafias érzület fönntartása végett is — az ősi bolgár szokásokat, amivel igyekeztek kihangsúlyozni, hogy Sámuel cársága a letűnt első bolgár állam folytatását alkotja, annak jogos örököse, és hagyományainak a letéteményese. Sámuel cár legfőbb munkatársa méltóságának a megnevezésére fölújították a bolgár-török eredetű *kavhan* méltóságnévet, amely megközelítőleg a magyarországi *nádor*-nak felelt meg. Ez valami-

⁹ Златарски 48–49.

¹⁰ Györffy György 98.

¹¹ Златарски 48.

kor Sziameon cár udvarában volt használatos, és az előbolgár kőfeliratokon már szerepelt, de úgy látszik, nem ment teljesen feledésbe. Sámuel cár uralma alatt ismét tért nyert a boljárság. Az előbolgár kőfeliratok szokását ugyancsak fölújították. Épp Sámuel cártól való a sokáig legrégibbnek tartott cirillbetűs emlék, a 993-ban szülei és fivére sírja fölé vésetett felirat. Természetesnek tetszik tehát, hogy a trónörökös fia előbolgár törökös nevet kapjon, hisz hasonló szokásnak az Árpád-ház is hódolt. Így valószínűleg e név kedvező fogadtatásra talált a fiú magyar anyjánál is. Aligha lehet véletlen, hogy a nagy jövőre hivatott trónörökösfi nevének megválasztásakor az óbolgár Fejedelemlajstrom élén álló Attila, majd fia trónra lépésének legendás évét jelző kígyóévet szemelték ki.

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagynunk azt, hogy a bolgár udvar döntése már teljesen szlávbolgár környezetben történt, úgyhogy feltehetőleg meghozatalával szinte egy időben elkezdődött a törökös személynév elkerülhetetlen elszlávosodása. A bolgárszláv nyelvérzék azonnal a szláv дѣл- igetővel hozta összefüggésbe, s a nép ajkán a mély hangú törökös -i- helyébe a szláv ѣ hang lépett. Szlávós népetimológia alapján a nevet átértelmezték. E módon akkor, amikor hazánkban a bolgár trón várományosának neve még 1250-ban is *Gyulan* alakban hangzott, hazájában már talán régen *Gyulan*-ná változott, sőt egyes nyelvjárásokban megteremtődött a nép ajkán kiejtésben a mai *Delján*-hoz közeli változat. Ez aztán továbbképezve kontaminálódott a Недѣля 'vasárnap' és hímnemű megfelelője, Недѣльо személynévvel, amelyek a görög Κυριακή, ill. Κυριαχός személynévek és a latin Dominica, ill. Dominicus 'Domonkos' tükörfordításai, s bizonyosan eleinte a vasárnapi napon született gyermekek viselték. A név mai rövidült változatai — a Дельо, Дело, Делко, Делчо és női megfelelői — a Деля, Дела, Делка, melyek családnevek képzésére szolgáltak alapul, a nép ajkán manapság már a Делян, Делан, valamint a nő Деляна alapjaivá léptek elő. A szocialista bolgár helyesírási reform előtt mindezek a nevek ѣ betűvel íródtak. Ezen a módon a *Delján* név teljesen beilleszkedett a többi eredeti szláv személynév közé. Sztefan Ilcev bolgár személynév-kutató a *Delján* nevet ma a *Delj(o) + an* képző eredményeként értelmezi.¹² Szerintem a bolgár névadásban ehhez hasonlóan még számos bolgár-török személynév lappang.

Befejezésül a teljesség kedvéért következzenek annak a két Gyalán falunak az adatai, mely első királyunk akaratából Delján, egy hős szabadságharcos, a bolgár trón várományosa nevét őrzi. A Somogy megyei *Kisgyalán* ma az igali járásba tartozik, s 1960-ban 450 lakosa volt, de 1976-ban már csak 382-t számlált. Az egykori Bihar megyei *Gyalán*, majd *Gyalány* (1851 óta) falu elrománosodott, román neve *Delani* és 1910-ben 425 lakossal bírt; Beiuș-Belényes közelében fekszik.

Bödey József

Gyermek. A TESz. szerint *gyermek* szavunk ismeretlen eredetű, finnugor egyeztetése, valamint török származtatása téves. — A török eredet kétségbevonása a csatolt irodalom hiányosságán múlik. Itt ugyanis nem történik említés Räsänennek Die tschuwasschischischen Lehnwörter im Tscheremissischen (MSFOu. 48.) 1920-ban megjelent munkájáról, ahol a következőket olvassuk: „čer. *sāmrek* 'Kind' < čuv. *šamrək* ~ *šarmək* 'jung' < **jamrik* od. **jemrik*, voraus ung. *gyermek*” (187). Ismertetésében Gombocz (KCsA. 1: 81–5) megjegyzi: „Räsänens Auffassung steht nichts im Wege, da die uhr-sprüngliche Bedeutung des ungarischen Wortes auch 'jung' war. Nyomatéku! Reguly csuvas példamondataiból idézem: *vul šamrik hal alanma* 'ő még fiatal, hogy megházasodjék'. A jelentéstani bizonyosságból levonható hangtani tanulság is *gyermek* szavunk

¹² Илчев, Стефан: Речник на личните и фамилни имена у българите. София (A bolgár személy- és családnevek szótára. Szófia), 1969, 159–60.)

bolgár-török eredete mellett vall. Beletartozik az ótörök *j* > bolg.-tör. *ž* > čuv. *š*-szókezdő mássalhangzók fejlődési sorába. Az ismeretlen eredetűnek mondott *gyermek* szavunk az előadottak alapján, már több mint 60 esztendeje jól megoldott kérdés. Ami végül a TESz.-ben megkérdőjelezett *gyermek*.~*gyerek* alakpárok egymáshoz való viszonyát illeti, itt a népnyelvben nem ritka mássalhangzó-kiesésről van szó, ami idővel a jelentésben bizonyos fokú hangulati különbséget vont maga után. Beszélünk például *sok gyermek*-es anyáról, de *gyerekes* viselkedésről; *gyermek*-kórházról, de *gyerek*-szobáról; *gyermek*-üdülőről, de *gyerek*-cipőről.

Piszkok. A TESz. szerint *piszkol* szavunk hangfestő eredetű, beletartozik a *piszkol* ~ *piszkál* ~ *piszmozg* ~ *piszmál* igék csoportjába. A *piszkol* feltehetően elvonás eredménye. Finnugor egyeztetése, valamint török származtatása téves. — Ezzel a megállapítással kapcsolatban idézem Radloff (4: 1350) török nyelvjárási szótárát, ahol a következőket olvassuk: osm. ad. čag. *pis* vom persischen *pis* 'unsauber, schmutzig, schlecht, verdorben'. Doerfer, Das Chaladch — eine archaische Türkenschprache in Zentralasien (ZDMG. 118: 97) szerint is: *pis* < pers. *pes* 'schmutzig'. A magyar *piszkol* ennek a *pis* főnévnek az ősi -*k* denominális képzővel alakult származéka. További alaktani adatai: *piszkos*, *piszklt*, *piszkolódik*. — Befejezésül hozzáfűzöm, hogy az ilyen kifejezéseink is mint: *piszkos ügy* 'erkölcsi szempontból kifogásolható', *piszkolódik* 'másokat rágalmaz, sértő módon vitatkozik semmiképpen sem támogatják a *piszkol* szó hangutánzó mivoltát.

Süket. Az első ízben 1198-ban személynévként adatott *süket* szavunk a TESz. szerint ismeretlen eredetű. A szóvégi -*t* képző volta nem igazolható. Török jövevényszóként való magyarázata téves. Jelentése: 'nem halló, nagyot halló; zajtalan, csendes'. — Clauson török etimológiai szótára a *šük* alapszót hozza 'quite silent, still' jelentésben (867), amit a TESz. másodsorban említ, és hozzáfűzi, hogy a szó szogd eredetű. Egyben utal Radloff (4: 1108) ujg. tar. Ot. *šük* azonos jelentésű adatára. Ismert fonetikai tény, hogy török szó sohasem kezdődik *š*-sel, ez csak idegenből átvett jövevényszavakban fordul elő. Ennek a szogd eredetű *šük* szónak a magyarban már csak *süket* származékával találkozunk. A népnyelvből idézek: *süket kályha* 'nem melegít'; *süket kemence* 'nem sült meg benne a kenyér'; *süket fazék* 'nem forr föl benne a víz' (ÜMTSz.). Imre Samu Felsőöri tájszótárában a *süket* jelentése 'élettelen'. A *süket* fölsorolt példák mindegyikében negatívumot fejez ki: a kályhát hiába fűtik, nem melegít; a kemencébe hiába tüzelnek, nem sült meg benne a kenyér; a fazekat hiába teszik tűzre, nem forr föl benne a víz; a halottat hiába ébresztgetik, nem mozdul. A fölsorolt példák analógiájára létezhetett a múltban egy *süket* 'rosszul működő fül' kifejezés is, amelynek hiába beszélnek, nem reagál rá. Ebből a jelzős szerkezetből tapadás útján válhatott ki *süket* szavunk, éppen úgy mint a régi *láb*as *edény* kifejezésből a mai *lábos*. — Hogy azután a végső soron szogd eredetű *süket* szavunk mikor és mely török nyelv közvetítésével került nyelvünkbe, azt egyelőre nincs módunkban megállapítani. Végezetül megjegyzem, hogy a *šük* > *süket*, nyilván a *šüret*, *fűzet*, *főzet* féle deverbális főnevek alaktani hatását tükrözi.

K. Palló Margit

Bunyó. A szó — mint ismeretes — az argóból került a diáknyelvbe, sőt talán már a köznyelvnek is része, tekintve, hogy megértése nem okoz nehézséget a magyar nyelven beszélők túlnyomó többségének. Az ÉrtSz. szerint jelentései a következők: 1. 'verekedés' 2. 'verés, ütleget'. *Bunyózik* eszerint annyit jelent, hogy 'verekedik', valamint a sportzsargonban azt, hogy 'öklöz'.

Bárczi Géza megfelelő adatok hiányában hangutánzó-hangfestő eredetűnek vélte, illetve feltételezi, hogy esetleg hangutánzó-hangfestő szóként keletkezhett.

Ám a valódi megfejtés más irányban keresendő. Tudjuk ugyanis, hogy a magyar jassznyelv több olasz eredetű elemet tartalmaz. Olasz eredetűek pl. a Szirmaytól idézett *franka* 'szabad; csavargó, facér' és *frankó*, 'szabadon, nyíltan' < ol. *franco* 'szabad; mentes (vámfól, adótól); őszinte, nyílt(szívű), egyeneslelkű, becsületes'; *mia* 'ezer' < ol. *mille*, -*mila*, ol. N. *mija*, *mije*, *mia* 'ezer'; *durmol* 'alszik'. Az utóbbi a TESz. szerint hangutánzó eredetű, ill. a német és szerb-horvát argó hasonló (*durmen*, *durmiti*) alakok megerősítő hatása alatt terjedt el; de mivel a német és szerb-horvát alakok valószínűleg olasz eredetűek (vö. olasz-lombárd *durmir*), ezt a szót is a magyar nyelv olasz eredetű argó elemei közé sorolhatjuk.

Szintén olasz eredetű a Kálnai—Bendes-féle szótárban szereplő *kalda* 'meleg' < ol. *caldo* 'ua.'; *maládos* 'beteg' < ol. N. *malado* 'ua.', valamint a Jenő—Vető szótárjában található *akva* 'víz' < ol. *acqua*, lat. *agua* 'ua.'; *frankóvilla* 'szabad ég' < ol. *francavilla* 'szabad város' stb.

Megpróbáljuk kimutatni, hogy a magyar *bunyó* az olasz *pugno* (észak-olasz ejtése: *punyo*) szó átvétele. A két szó szemantikailag megegyezik: az olasz *pugno* annyit jelent, hogy: 'ököl, ökölcsapás; marok, maroknyi' és a *ti do un pugno* mondatnak az az értelme, hogy 'megütlek, majd kapsz egyet' (az olasz szó eredetéről még annyit, hogy a lat. *pugnus*-ból származik, amely az i. e. **peug-*, 'ütni', később 'szúrni' folytatásának számíthat).

A *pugno* és a *bunyó* szavak jóformán teljesen azonos alakja is a kölcsönzést bizonyítja. A szókezdő *b* hang könnyen magyarázható vagy mint olasz tájszólásból eredő jelenséggént, pl. a dél-olaszországi nyelvjárásokbeli *p* > *b* csere szabályszerűségével (ebben az esetben azonban nehézségeink támadnak a *ny* mássalhangzó időtartamának vonatkozásában, mert az Közép- és Dél-Olaszországban hosszú, tehát a magyar *nyy* hangnak felelne meg), vagy úgy, hogy egy szó belseji hangelem zöngésítő módon hat a szókezdő fonémára (l. pl. ném. *peler*, *peller* > m. *böllér*; lat. *pugillares* > m. *bugyelláris* stb.), vagy a magyar jassznyelv külön fejleményeként (l. pl. *pia* ~ *bia*; *suli* ~ *duli*; *sulaj* ~ *dulaj*; *csórni* ~ *mórni*, ahol a változás mindig a szókezdő hangra vonatkozik).

E feltétel megalapozottságának demonstrálásához elég lesz idézni a Szegedi Szótárban rögzített alakot: *punyó*. A Bálint-féle szótár annál is inkább hiteles dokumentum, mert előző művektől független, közvetlen gyűjtésen alapszik, s így az 1923—1924. évre biztos adatokat tartalmaz.

Valószínű, hogy a N. *bunyu* 'barack (a fejre)' (vö. EtSz. és Nyr. 25: 384) is idetartozik, az azonos szemantikai mező és a fent elmondottak alapján.

Az nem jelenthet nehézséget az egyeztetés szempontjából, hogy a *bunyó*-t a Kabdebó-féle szótár 'ruha'-ként értelmezi. A jassznyelvben *ruha* annyit jelent, hogy 'verés' (< cig. *ruhi* 'ua.').

Paolo Agostini

Mátra. Az Északi-középhegység középső részén, a Zagyva és a Tarna között húzódó Mátra hegység legmagasabb csúcsa, a Kékes (1014 m) egyben az egész Északi-középhegységnek a legmagasabb pontja. Az Anonymus óta adathozható *Mátra* név (1150 k./13—14. sz.: „ad silvam *Matra*”: An. 32.; 1217/1230: „in sinu *Matra*”: ÁÜO. 11: 140 [az évszámhoz l. Sztp. KritJ. 1: 102]; 1275: „cacumen montis *Matra*”: ÁÜO. 12: 157; 1395: „ad unum magnum montem, qui vulgo *Matra* diceretur”: ZsigmOkl. 1: 434) előbb a hegység legmagasabb pontját, a ma *Kékes*-nek hívott hegyet jelölte, majd e hegyen kívül jelölni kezdte az egész hegységet is (1867: „*Mátra*: ... Magas hegybércz és hegység

Hevesvármegyében”: CzF. 4: 142; 1886: „*Máttra* Gebirge”, „*Máttra* 1010”: Gyöngyös und Bakta. 1: 75 000-es térkép), végül pedig a hegycsúcs jelölését átvette a *Kékes*, s a *Máttra* kizárólag a hegységnek lett a neve; vö.: 1799: „[Heves Vármegye] Hegyei között ... leg nevezetesebb *Máttra* hegye, melly Nógrád Vármegyének szélétől terjed Heves Vármegyének végéig ... Gyöngyös felé fekvő része ... *Kékes* hegynek nevezetetik” (Vályi 2: 168); 1808: „*Máttra* ... Alpes” (Lipszky: Rep. 1: 416); 1816: „[Heves Vármegye] Hegyei között első nevezetet érdemel a’ *Máttra*, mellynek magasra fel-nyúló bérceit a’ tölgyek árnya setétíti. Legmagasabb pontja ezen hegyek lánczának az úgy nevezett *Kékes*” (Hübner: Lex. 2: 502); 1863: „A *Máttra* Heves megye éjszaknyugati részét foglalja el ... A hegység főgerince a Parádi völgy déli oldalán vonul el, s rajta emelkedik ... a ... *Kékes*, mely az egész hegység legmagasb pontja” (Hunfalvy: MBir. 1: 312).

A *Máttra* hegynév etimológiájával több kutató is foglalkozott, de megnyugtató megoldás még nem született. Melich előbb német eredetűnek gyanította, és az Elzászban bal felől a Rajnába ömlő *Moder* folyónak régi *Matra* alakjával kapcsolta össze (MNy. 2: 98). Utóbb Melich a szlovák nyelvjárási *matera* ’anya’ (Kálal 326; Hvozdzik 1: 472) főnévből vélte megtalálni a *Máttra* etimonját (NytudÉrt. 41. sz. 70). — Polák a *Mátrá*-t preindoeurópai ősiségűnek tartotta, és a baszk *mutur* ’pofa, állati orr’, francia nyelvjárási *meutro* ’domb’, olasz nyelvjárási *möttra* ’domb’ főnevekkel rokonította (OP. 1. sz. 65, NNK. 10/1: 433). — Ondruš szerint egy szlovák **matra* ’kilátóhegy’ (vö. ósszláv **motriti* ’néz’) főnévnek a helynévi alkalmazásával lehet dolgunk (StudAcSlov. 9: 278).

Új magyarázatot ajánlok megfontolásra.

A szláv nyelveknek van egy ősi **matero* ~ **matoro* melléknévük, amely a mai nyelvekben a következőképpen használatos: bolgár nyelvjárási *mātop* ’vén, koros’ (RROD. 251); szerb-horvát *mātor* ’ua.’ (SzbhvMSz. 1: 846): > *matōrac* ’vénember; öreg szőlő; öreg állat; kisöreg, koravén’ (uo.); szlovén régi *matōr* ’vén, koros’ (SSKJ. 2: 711); ukrán *maměpuŭ* ’nagy, erős, kifejlett (állatról)’ (URSI. 2: 491); fehérorosz *маўпэ* ’ua.’ (BRSl. 443); orosz *maměpuŭ*, *mamepōŭ* ’ua.’, régi, nyelvjárási ’mély, a hajózásra veszélytelen’ (SIRLJ. 6: 702); stb. (A további etimológiai összefüggésekhez l.: Berneker: SIETWb. 2: 25; Vasmer: RussEtWb. 2: 104; Machek: EtSiČ.² 355; Skok: EtRj. 2: 380.) E szláv melléknévvel, illetőleg származékával földrajzi neveken is találkozunk: Szerb-horvát *Matorac* ’268 m magas domb Szerbiában a Duna jobb partján fekvő Grockától dél-délnyugatra’ (Bresztovác. 1: 75 000-es térkép. 1892/1898), *Matorac* ’1939 m magas hegy Boszniában Fojnicától délnyugatra’ (HASz. 6: 532), *Mātore Njive* [többes szám] ’helység Szerbiában a Duna jobb partján fekvő Szendrő ~ Smederevo környékén’ (uo.) | Orosz *Mamepa* ’folyó az Arhangelszktől nyugatra levő Kem közelében’ (WbRussGn. 3: 221), *Mamepa* ’egy-egy falu Kosztroma és Olonyec környékén’ (RussGeogrNb. 5: 461).

Az a feltevésem, hogy a magyarba egy déli szláv **Matora* (ti. *gora* vagy *planina*), tkp. ’öreg, azaz nagy (ti. hegy)’ került át, és a kétnyíltszótagos törvény érvényesülésével szabályosan *Mátrá*-vá fejlődött (vö. *lóca*, *málna*, *pajta*, *pálca*, *pince*, *pózna*, *rosta* stb.). Az ’öreg’ → ’nagy’ jelentésfejlődésre l. a FNEsz.-ben *Öreg Futóné*, *Öreg Kovács*, *Öreg-lak* szócikkét, valamint a *Balkán-hegység* szócikkében a bolgár *Стара планина* magyarázatát. (A sokfelé található magyar *Öreg-hegy* helynév a határ legrégebben telepített szőlőjét szokta jelölni; l. Jankó: BNépr. 74.) Figyelmet érdemel az is, hogy a szláv **staro* ’öreg’ melléknévnek a litvánban *storas* ’kövér’, az óészaki germánban pedig *stōrr* ’nagy’ felel meg (Trautmann: BSl. 282). Az óészaki germán *storr*-t folytatja a svéd *stor* ’nagy’. Ebből való a svéd *Storberg* (tkp. ’nagy hegy’) ’531 m magas hegy Mörsiltől északra’, ’782 m magas hegy a Stor Umantól délre’ előtagja is. L. még izlandi *Stórihnúkur* (tkp. ’nagy hegycsúcs’) ’900 m magas hegy Akureyri mellett’ (Egliš 882). — Gyakori hegynév a magyar *Nagy-hegy* is (l. ZMFN. 695, MNyTK. 125. sz. 246, SMFN. 1051, TMFN. 720,

VMFN. 735 stb.). Korai előfordulásához l. 1592: *Nagyhegy* '851 m magas fennsíkyszerű hegy Pelsőctől északra' (IIa 3: 178).

A Mátra (illetőleg a Kékes) joggal kaphatott 'öreg' → 'nagy' értelmű nevet. A környéken nincs nála magasabb hegy. Látványa különösen megkapó dél felől, mert jóformán átmenet nélkül emelkedik az Alföld síkja fölé.

Hernád. Az Alacsony-Tátrában levő Király-hegy (1948 m) északi oldalán eredő és Ónodtól délkeletre bal felől a Sajóba ömlő Hernád 282,2 km-es hosszával a Kárpát-medence nagyobb folyói közé tartozik. E folyók jelentős részének neve már az ókor görög és latin forrásaiban is előfordul (*Duna, Tisza, Dráva, Száva, Rába, Zala, Szamos, Körös, Maros, Temes, Olt* stb.). A *Hernád* az ókori forrásokban nem szerepel. Nevét a középkori magyar írásbeliség rögzítette elsőnek; vö.: 1150 k./13–14. sz.: *Honrat, Honrad* (An. 22., 31.); 1232/1384/1393: *Hornad* (CDES. 1: 285); 1255: *Hernad* (Györffy 1: 75). Az alakváltozatokból a következő fejlődés rajzolódik ki: a régi *Honrat* ~ *Honrad* alakból *nr* > *rn* hangátvételssel *Hornád*, ebből pedig *o: á* > *e: á* elhasonulással *Hernád* lett.

A *Hernád* folyónév etimológiájáról számosan nyilvánítottak véleményt, de Melich (MNY. 13: 302), Pais (AnGestHung. 150), Šmilauer (Vod. 394, 499) és Kniezsa (SztIstván-Eml. 2: 451) egyiket sem tartotta elfogadhatónak, s a név eredetét ismeretlennek minősítette.

A továbbiakban megkísérlem, hogy a kérdést k'elendítsem a holtpontról. Abból indulok ki, hogy egy többfelé is jelentkező német helynév legrégibb alakja feltűnően összecseng a *Hernád* folyónév legrégibb alakjával; vö.: 896: *Honrade* 'a jelenlegi Hohenrode Braunschweigben' (Bach: DtNam. 2/2: 374); 1196: *Hanrode* 'a jelenlegi Honrath bei Siegburg Kölnctől délkeletre' (NDtSt. 102); l. még FörstON. 1: 1314 *Hanroth* a. — Az összetett német helynév előtagjához l. ófelnémet, ószász *hōh* 'magas', középfelnémet *hōch* 'ua.', középalnémet *ho, hoch* 'ua.'; az utótaghoz l. ófelnémet *rot* 'irtványföld', középalnémet *rod* 'ua.'. A név tulajdonképpen értelme 'magasan levő irtványföld'. Képzésmódjához l.: 1163: *Hanovere, Hanovere* (tkp. 'magas part') 'Hannover' (NDSt. 102); 1130: *Hanhurst* (tkp. 'magasan levő sűrűség') 'Hohnhorst bei Rinteln' (uo.); 1172: *Hoemberg* (tkp. 'magas hegy') 'Bad Homburg vor der Höhe' (i.m. 104); stb.

A *Hernád* folyónév etimológiailag úgy tartozhat össze a fent bemutatott régi német *Honrade* helynévvel, hogy a nevet egy népvándorlás korabeli germán nép adhatta. Elsősorban a gepidákra gondolhatunk. Ismeretes, hogy 296-ban a Visztula környékéről érkező gepidák megjelentek a Kárpát-medencében, s letelepedtek a Felső-Tisza vidékén. A Kárpát-medence víznevei között több népvándorlás korabeli germán név van (*Morva, Dudvág, Blava* 'a Dudvág mellékvize', *Nyitra*, talán a *Bódva* stb.). Különösen figyelmet érdemel az ugyancsak germán eredetű *Vág*, mert e folyó déli forrása, a Fekete-Vág a Király-hegy északi oldalán, a Hernád forrásvidékének közvetlen szomszédságában ered.

A *Hernád* folyónévnek a fentiek szerint magyarázott germán etimonja jelentésénél fogva elsődlegesen nem a folyót magát jelölhette, hanem a folyó mentén egy magasan levő irtványföldet. A folyóra másodlagosan vonódott át. A 'hely(ség)név' → 'víznév' funkcióváltás nem ritka. Így kapta a bal felől a Kaposba ömlő patak a mellette fekvő Törökkoppányról a *Koppány* nevet (FNESz. 352), a bal felől a Valkóba ömlő patak pedig a mellette fekvő *Lázárfalva*-ról (1237: *villa Lazar*: Dickenmann: Stud. 2: 10; 1390: *Lazarafalua*: ComSirm. 100; 1394: *Lazarfalua*: uo.; l. még Csánki 2: 329 és Kázmér: Falu 220) a *Lázár* (1263: ad fluvium *Lazar*: Dickenmann: Stud. 2: 10; l. még Ortway: Vízr. 1: 464) nevet. A szerb-horvát *Požega* (tkp. 'tűzzel irtott és művelésre alkalmassá

tett hely') helységnévből másodlagosan víznév is lett; vö. 1250: „iuxta rivulum *Posaga*” (Dickmann: Stud. 2: 76). A Naumburnál bal felől a Saaléba ömlő folyót jelölő *Unstrut* (tkp. 'mocsaras talajú erdőség') (Bach: DtNam. 2/1: 447) és a Rajna-Maas-delta folyóágát jelölő holland *Merwe* < *Merwede* (tkp. 'láperdő') (Bach: DtNam. 2/1: 448) az 'erdő-név' → 'víznév' funkcióváltásra szolgáltat példát. Stb.

A germán (gepida?) folyónév közvetítő nyelven keresztül juthatott a magyarba. A mai szlovák *Hornád* azonban a maga *rn* hangkapcsolatával kétségtelenül a magyarból van átvéve. A szepességi német *Kundert* 'Hernád' (DudenGeogrNb. 255) ugyancsak a magyarból való, de hozzáidomult a német *Konrad* személynévnek az alemann *Kundert* (Brechenmacher 2: 131) változatához.

Kiss Lajos

Vas megye földrajzi nevei. Bárdosi János vezetésével gyűjtötték a Vas megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Közzétette Balogh Lajos, Barbalics Imre, Bárdosi János, Bokor József, Guttman Miklós, Gyarmathy Miklós, Hajdú Mihály, Laky Rezső, Ördög Ferenc, Pomogyi József, Szabó László, Vörös Ottó. Tudományos tanácsadó Végh József és Balogh Lajos. Szombathely, 1982. Vas megyei Múzeumok Igazgatósága. 840 oldal. Megjelent a Vas megyei Tanács, a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium támogatásával, valamint a MTA Nyelvtudományi Intézetének szakmai irányításával.

Alig egy évvel Tolna megye földrajzi neveinek közzététele után egy további dunántúli megye földrajzinév-gyűjteményének a megjelentetéséről adhatunk hírt. Vas megye földrajzi neveinek összegyűjtését 1965-ben kezdeményezte Bárdosi János szombathelyi muzeológus, követve Zala megye példáját. A megyei gyűjtés 1969-ben lezárult, majd megtörtént az összegyűjtött névanyag ellenőrzése, kataszteri térképekről és a Pesty-féle gyűjtésből vett történeti anyaggal való kiegészítése, az adattárnak a megszerkesztése, a kötet bevezetésének, a Vas megyei földrajzi köznevek kis értelmező szótárának és a névmutatónak az összeállítása, majd az elkészült kézirat nyomdába adása, a korrektúra-olvasás stb. 1982-ben látott napvilágot a Vas megye földrajzi nevei (a továbbiakban: VMFN.) című kötet a Vas megyei Múzeumok Igazgatóságának rangos kiadványaként. Mindjárt meg is jegyezhetjük: a becses kiadvány mind tartalmi szempontból, mind pedig a nyomdai előállítás tekintetében eléri a legjobb efféle adattárak színvonalát.

Vas megye 231 helységének túlnyomó többsége magyar lakosságú. A magyarság 900-ban vette birtokba Pannóniát, s bizonyára még a XI. század közepe előtt összefüggő tömbben, véglegesen megtelepedett Vas megye területén is. Minthogy a tatárjáráskor a mongol hadak vonulásának útja elkerülte Vas megyét, s a másfél százados oszmán-török hódoltság sem terjedt ki a megyére, a Vas megyei magyarság viszonylag szerencsésnek mondható az országos méretű csapások átvészelését illetően. Falvai nem néptelenedtek el, nem váltak pusztává olyan tömegesen, mint például az alföldi falvak. Nem dőltek mind romba építészeti értékei sem: Jákon ránk maradt egyik legszebb román stílusú templomunk, Veleméren ott áll a kései román—korai gótikus templomcska a XIII. századból stb.

Magyarokon kívül szlovénok (vendek), horvátok és németek is laknak Vas megye helységeiben. Apátistvánfalva, Felsőszőlőnk, Kétvölgy, Orfalu, Rábatótfalu és Szakonyfalva lakóinak zöme, Alsószőlőnk lakosságának egy része szlovén nemzetiségű. E szlovénok lehetnek ugyan a honfoglalás előtti Pannóniában élő, régi pannonszlávok utódai, de bizonyos körülmények arra mutatnak, hogy a ma szlovénoktól lakott Vas megyei terület a XI. században még lakatlan volt, sőt még a XII. században sem lehetett a lakossága

jelentékeny. A szlovénság itteni jelenléte tehát csupán ettől kezdve tekinthető biztosnak. — Alsószőlők, Jakabháza, Kiszsidány, Kőszeg, Nemesmedves, Rábafüzes, Rönök és Vaskeresztes lakosainak kisebb-nagyobb része német anyanyelvű. E *hienc*-eknek is mondott németek ősei korán, még az Árpád-korban települtek be Magyarországra. A szomszédos ausztriai területek lakóival megegyezően a bajor-osztráknak a középbajor nyelvjárását beszélik. Történetük, nyelvjárásuk eltér a Magyarország egyéb részein lakó, közönségesen *sváb*-oknak hívott németektől. A „*svábok*” csupán a török hódoltság elmúltával költöztek az országba különböző német vidékekről. — Felsőcsatár, Horvát-lövő, Horvátzsidány, Narda, Ólmod, Peresznye, Szentpéterfa és Tömörd horvát nemzeti-ségű lakosai azoknak a telepéseknek a leszármazottjai, akik a Horvátországba való török betörések előtt a XVI. század elejétől kezdve, több hullámban Nyugat-Magyarországra menekültek. Vas megye nemzetiségei közül ők a legújabbak. Általánosnak mondható nyelvjárásuk a *ča*-horvát, bár képviselve van köztük a *što*- és a kaj-nyelvjárás is. Népiesen *vízi horvát*-oknak, *krobót*-oknak hívják őket.

Vas megye földrajzi neveinek formálásában természetesen részt vett minden itt lakó népcsoport. Ezért van az, hogy a VMFN. a magyar földrajzi nevek óriási tömegén kívül szlovén, német és horvát helyneveket is tartalmaz, mégpedig az idegen kiejtést legjobban megközelítő magyar átírásban. A kötet mutatójában azonban szerepelnek a szlovén, német és szerb-horvát irodalmi nyelvi névalakok is. A nemzetiségi községek névanyagának köttétételét szakértők ellenőrizték: a szlovén anyagot Grgič Marija és Grebenár Lőrinc, a németet Manherz Károly és Gerstner Károly, a horvátot pedig Stepanov Predrag és Böles Matild nézte át.

A Somogy megyei kötetnek 1974. évi megjelenése óta örömdetes módon hagyományra vált, hogy a megyei földrajzinév-gyűjtemények tartalmazzák az illető megyében használatos földrajzi közneveket és népi értelmezésüket is. A földrajzi közneveknek ezek a jegyzékei jelentősen bővíthetők és pontosabbá tehetők a magyar szókincsre és a földrajzi tulajdonnevekre vonatkozó ismereteinket egyaránt. Néhány példát mutat be a VMFN. anyagából. — Az *aszó* 'laza, kavicsos, hamar kiszáradó föld' (VMFN. 32) nyilvánvalóan az *aszik* 'szárad' ige folyamatos melléknévi igenevének a főnevesült változata. Érdemes összevetnünk a régi földrajzi nevekben gyakran előforduló *aszó* (TESz. 1: 187) főnévvel, amelynek Szabó T. Attila (SzT. 1: 457–60) — a maga gazdag anyaga alapján — 'száraz-patak, időszakos vízfolyás'-féle jelentést tulajdonít. — A *gesztenyés* 'szelídesztenyével benőtt terület' (VMFN. 34) arról a fontos szerepről tanúskodik, amelyet a Dunántól nyugati és déli részén őshonos szelídesztenye Vas megyében is játszott nemcsak a lakosság táplálkozásában, hanem egykor talán a sertéstartásban is. Csőre (ErdTört. 123) szerint: „Eredetileg a kocsánytalan tölgyesekben elegyesen fordult elő, de az erdőirtásoknál ezeket a fákat megkímélték, s így keletkeztek a gesztenyések”. — A *hajlatom* 'két domb vagy hegy közötti nyereg' (VMFN. 34) a kicsinyítő funkciójú *-m* képzője miatt szolgál rá figyelmünkre. Alapszava a *hajlat* 'domb nyeregszerű része' (uo.). — A tudomás szerint eddig még sehol nyilván nem tartott *hóttó* 'gödrös, bokros, kavicsos, vizes terület, melyet csak a csapadék táplál' (VMFN. 34) a maga világos etimológiájával (*holt-tó*) több földrajzi tulajdonnév megbízható eredetmagyarázatát teszi lehetővé. Mindenekelőtt a Zala megyei *Hóttó* községét (FNESz. 282), amelyet némelyek korábbi **hal-tó* 'halastó' összetételre próbáltak visszavezetni. L. még *Hóttó* hn. (ZMFN. 666, SMFN. 963, VMFN. 668), *Hóttó* (VMFN. 668), *Holt-tó* (VMFN. 665). De nemcsak a Dunántúlon, hanem másutt, például a Mátraalján is számolhatunk a *hóttó* földrajzi köznév egykori meglétével. Bizonyára ez kereshető a Gyöngyöspatától délre eső határársznek 1634 óta adatolható *Hótó* (Sugár: GyFN. 67) nevében. — A *ri* 'szűk út a házak között, legfeljebb egy szekérnyom szélességű, a mezőre vezet' (VMFN. 36) a köznyelvi *rév* 'vízi átkelőhely' főnévnek a sajátos alkalmazása a szárazon való közlekedés viszonyaira.

Az évszázadok során valamilyen okból eltűnt régi Vas megyei falvak helyének felkutatásához kitűnően használhatjuk a VMFN.-nek szöveges részét és térképvázatait. Szemléltetésül álljon itt néhány példa. — Az 1429-ből és 1447-ből adatolt *Almásalja* birtokot Magyarország történeti földrajzának legjobb régi ismerője, Csánki (2: 732) csak nagyjából tudta helyhez kötni: „Valahol Szombathelytől északi irányban kereshetjük.” Nos, a VMFN. segítségével *Almás-aljá*-ra a Szombathelytől északkeletre eső Pósa és Szeleste határában bukkanhatunk rá (i.m. 230, 232). — A Szombathelyhez csatolt Gyöngyösherman egyik mai utcáját *Bádonfa utca*-nak (VMFN. 153) hívják. Ez az utcanév egy régi falu emlékét őrzi. Egykor egymás mellett feküdt Herman, Zarkaháza és Bádonfa mint önálló helység. (L. még 1894/1897: PallasLex. 17: 668. oldal utáni térképen is.) *Bádonfa* fontosabb történeti adatai a következők: 15. sz. vége: *Baldonfalva* (Csánki 2: 735); 1570: *Badonfalva* (Kázmér: Falu 253); 1720: *Bádonfa* (uo.). A helységnév személynévi előtagjához l.: 1278: „*Balduinus* et Martinus filii Bartholomey de Herman” (UrkBurg. 2: 124); 1309/1328: „*Ba(ldino)* filio *Baldini* comitis de Herman” (AnjouOkm. 1: 177); 1409: „*Georgii Baldon* de Herman” (ZsigmOkl. 2/2: 220). A személynév nyelvi forrása a német *Baldwin* ~ *Baldwin* (Brechenmacher 1: 62). — A Vas megyei *Bakófalva*-t Csánki (2: 734) 1464-ből adatolja, de lokalizálatlanul hagyja. *Bakófalva* [1277: *Bakofalua*: Szt. KritJ. 2/2–3: 201] > *Bakófa* [1781: *Bakófa*: Kázmér: Falu 253] megvan a VMFN.-ben: Táplánszentkereszt egyik falurészét jelöli *Bakófa* alakban (i.m. 163, 164, 165). — Az 1273 óta adatolt *Battyán* Csánki (2: 736) szerint „Gérceze, Mesteri, Simonyi, Sitke sat. szomszédságában feküdt”. A VMFN. 247 és 256 alapján megtudjuk, hogy az egykori falu nevét ma a *Battyán-hégy* nevű domb őrzi Sitke belterületétől keletre, valamint a *Bottyán* nevű határrész Vásárosmiskétől északra. — Az 1331-ből adatolt *Bereck*-et Csánki (2: 736) szerint „Kis-Czell, Dömölk, O.-Asszonyfa sat. táján kereshetjük”. Bizonyára nem tévedünk, ha a VMFN. 316 alapján a Nagysimonyi belterületétől dél-délkeletre fekvő *Böröc-kut* nevű rét környékére helyezzük az egykori Bereck falut. — Az egykori *Csibafalva*-t [1359: *Chymafolia*: Kázmér: Falu 193] Csánki (2: 742) csak bizonytalanul lokalizálta: „Jánosháza vidékén feküdt?” A VMFN. 345 alapján pontosan megállapíthatjuk a helyét: a Jánosházával szomszédos Duka belterületétől keletre terült el, ott, ahol ma a *Csiba* nevű határrész található. — *Dergenyé*-t Csánki 1399-ből adatolta, s csupán hozzávetőlegesen lokalizálta: „Hodász, Nádasd, Gerse sat. vidékén kereshetjük”. A VMFN. 554 alapján megtudjuk pontos helyét: Gersekarát belterületétől északnyugatra van a *Teleki-dűlő* ~ *Kis-tag* ~ *Iván-dűlő* nevű határrész, amelyet a kataszteri térkép még *Dergenyé*-ként tartott számon. — Az 1217 óta ismert *Gönyök* faluról Csánki (2: 751) ezt állapította meg: „Vasvár táján kereshetjük.” A VMFN. 530 alapján Csehimindszent határában, a belterülettől északnyugatra bukkanunk rá *Felső-Gönyök*-re és *Alsó-Gönyök*-re. — Az 1325 óta kimutatott *Himeskő* Csánki (2: 756) szerint „Kis-Czell, Ostfy-Asszonyfa, Magasi sat. táján feküdt”. A VMFN. 309 alapján pontosan megállapíthatjuk a helyét: a Mersevát belterületétől nyugatra elterülő, *Himés-kő* nevű határrész emlékeztet rá. — Az 1279–90/1346 óta adatolt *Horrow* (UrkBurg. 2: 223) Csánki (2: 757) szerint „Szombathelytől dk., a Kopács, Császt (ma puszta) és Szécsény közti vidéken feküdt”. A VMFN. 179 alapján rögzíthetjük az egykori falu helyét: Csempeszkovács belterületétől északnyugatra van a *Hóró* nevű határrész. A helyi adatközlő a név eredetére is magyarázatot ajánl: „Az egykori tulajdonos, Háray Anna után.” Ennek a magyarázatnak nincs tudományos értéke. A *Hóró* helynévben az ómagyar *horó* 'szakács' (Heckenast: FejSzolg. 106; Györffy: IstvKir. 205) foglalkozásnév rejlik.

De nemcsak régi helynevek azonosításához, elenyészett falvak felkutatásához nyújt értékes segítséget a Vas megyei földrajzinév-gyűjtemény. Sok tanulsággal, helytörténeti érdekességgel szolgálhatnak a kötetben bemutatott újabb, sőt legújabb földrajzi nevek is. Köztük több olyan földrajzi név található, amelyet távoli vidékekről plántáltak

át nem is mindig világos képzettársítások révén. Ilyen például *Mékszikó* 'határrész Kőszeg belterületétől délkeletre' [1857: VMFN. 59]. Előfordul más Vas megyei helységekben (VMFN. 726) és az ország más megyéiben is (SMFN. 236, 460; TMFN. 255; Hnt. 1973. *Sarród* a.). Arra lehetne gondolni, hogy különösképpen Ferenc József öccsének, Miksa főhercegnek mexikói császársága (1864—1867) irányíthatta a magyar nép figyelmét az óceánon túli országra. E feltevésnek azonban ellene mond a kronológia: Kőszegen már 1857-ben megvolt a *Mekszikó* helynév. — A *Don-kanyar* 'Szentgotthárd egyik utcájának éles, veszélyes kanyarja' (VMFN. 370) a II. magyar hadsereg 1942—3. évi harcainak és pusztulásának színhelyére, a Donnak Voronyezs alatti kanyarulatára emlékeztet. E hadsereg egyik hadtestét éppen a szombathelyi III. hadtest alkotta. — A *Szingapur-major*: > *Cinga* 'az állami gazdaság majorja Csöngén' (VMFN. 286) Tóth Béla humoros kedvének köszönheti a délkelet-ázsiai államra utaló nevét. — A Kőszeg belterületének északi részén levő *Korona bunkér* (VMFN. 52) magyarázata: „A II. világháború végén itt őrizték a magyar koronát” (uo.). — A *Szputnyik-forrás* 'forrás Kőszeg belterületétől nyugatra' (VMFN. 57) azoktól a munkásoktól kapta nevét, akik az első szovjet mesterséges hold fellövése évében, 1957-ben készítették el a kifolyóját.

A VMFN. nélkülözhetetlen kézikönyve lesz a jövőben mindenkinek, aki Vas megye földrajzával, történetével, lakosságának nemzetiségi összetételével, nyelvjárásával, néprajzával s a Kárpát-medence földrajzi neveinek tudományos vizsgálatával foglalkozik. Bizonyára ösztönzőleg fog hatni azoknak a megyéinknek a pedagógusaira, nyelvészeire, néprajzosaira, muzeológusaira stb. is, amelyekben a földrajzi nevek összegyűjtése és közzététele még nem történt meg.

Kiss Lajos

Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. Közreadja Schram Ferenc. III. kötet. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó. 398 lap.

Schram Ferenc 1975-ben bekövetkezett váratlan halála miatt a „Magyarországi boszorkányperek” III. kötetére 12 évet kellett várunk. Az 1970-ben megjelent I—II. kötet (I. ismertetésemet: Nyr. 95 [1971] 228—9) 37 megyéből 466 periratot tartalmaz. A most közzétett (28 megyéből származó) 103 okirat a magyarországi boszorkányperekkel kapcsolatos ismereteinket lényegesen már nem bővíti, mégis e III. kötet több szempontból is megkülönböztetett figyelmet érdemel. A kötet előszavában (7—9) Katona Imre kegyelettel emlékezik az igen korány elhunyt Schram Ferencre, ismerteti életpályáját, és méltatja munkásságát. Schram Ferencnek két évtized alatt mintegy 100 tanulmánya — közöttük néhány könyve — jelent meg. Ezekben leginkább jelenkori és történeti népszokásokkal, zenetörténeti kérdésekkel, főként egyházi népekekkel foglalkozott. Fő művének a boszorkányperek közreadását és feldolgozását tekinthetjük. „Évtizedes munkával, a saját költségén utazgatva járta be a hazai levéltárakat, és másolgatta ki saját kezűleg a kiadatlan boszorkányperek okleveleinek százait. Mindhárom kötet anyagát ő is gépelte, hogy a költségeket megtakarítsa” (9).

Schram Ferenc a gyűjtőmunkát folytatni szeretne volna. Az 1768 (Mária Terézia tiltó rendelete) utáni boszorkányhit emlékeiből egy pótkötetet szándokozott összeállítani, s a szomszédos országok levéltáraiban található boszorkányperek iratait is össze akarta szedni és fel kívánta dolgozni. Hirtelen bekövetkezett halála azonban mindebben megakadályozta.

Az I—II. kötet előszavában Schram Ferenc már jelezte, hogy összefoglaló tanulmányt készül írni az összegyűjtött periratok alapján. Ez a tanulmány a III. kötethez el is készült, de a jegyzetek, a bibliográfiai adatok, az irodalom összeállítását, valamint a

III. kötet lektorálását és sajtó alá rendezését barátja, Tárkány Szűcs Ernő és Nagy Ilona végezte el. Schram Ferenc fontosabb műveiből (1955–1975) válogató bibliográfia is készült (10–1).

Az alapos, a legapróbb részletekre is kiterjedő bevezető tanulmány (12–92) két nagyobb fejezetből áll. „A boszorkányperek társadalmi háttere” című első részben a perek gyűjtésének történetéről, a vádlottak társadalmi állásáról szól. Bebizonyítja, hogy a magyarországi boszorkányperekkel kapcsolatos korábbi pauperizációs felfogás nem állja meg a helyét. Vádolt és elítélt boszorkányok minden társadalmi rétegben megtalálhatók voltak. Nemes asszony, mesteremberek és városi magistratusbeliek felesége éppenúgy gyanúba keveredett, mint az alsóbb osztályból származó zsellér vagy nincstelen. Jómódúak és szegények egyaránt szereplői a boszorkánypereknek. A „boszorkányok” közül nagyon sokan gyógyítottak is, ezért különféle juttatásokat kértek és kaptak, ami lehetővé tette, hogy jó módon és megfelelő körülmények között éljenek. — Schram Ferenc feltárja a „boszorkány-tudomány” megszerzésének módját, ismerteti a boszorkányok külsejét, erkölcsi életét, a közvéleményt a boszorkányokról, a vádolt személyek saját megnyilatkozásait, a tanult emberek boszorkányhitét.

„A boszorkányság néhány problémája” című második rész foglalkozik a periodizációs kérdésekkel, a XV. század végén Németországban kiadott *Malleus maleficarum* („Boszorkányok pörölye”) törvénykönyvnek a magyarországi perekre gyakorolt hatásával, a demonológiával (ördöghittel). „A gyógyítás” című fejezet orvostörténeti szempontból is rendkívül figyelemreméltó. Schram feltárja a boszorkányok gyógyító tevékenységét és megállapítja, hogy tudásuk „semmit sem állt alacsonyabb szinten, mint a kor egyéb hivatasos gyógyítóié” (76).

„A boszorkányok gazdálkodása” című fejezetből kiderült, hogy ezek a perbefogott személyek általában ügyes, tiszta gazdaasszonyok voltak, akik pl. kiválóan értettek az állattartáshoz, ezért is irigyelték tudásukat a szomszédok. A tanulmány „A vádlottak gyanúba kerülése” című fejezettel és az Összegezéssel zárul.

Méltatnunk kell a Tarjáné Papp Zsófia készítette mutatókat is. A III. kötet végén az I—III. kötet összesített személynév-, helynév- és tárgymutatója található. Az utóbbi három kérdéskörben öleli fel az anyagot. A Társadalom című részben pl. a kiemelt rokonsági terminológián belül (a kötetszám és lapszám alapján) megtudható, hogy hol és mikor használták a *fiám* szót a meny, a *Jób annyá-t* a nagyanyja, a *kisebbik urá-t* a sógor, a *másik apó-t* a nagyapó, a *leány öccsé-t* a húga, a *szépanyá-t* a nagyanya stb. megszólítására. A tárgymutató „Anyagi kultúra” című részében pl. 28 féle tárgynak, illetőleg állatnak az árára lehet utalást találni az *ár* alatt. Az „időmeghatározás” cím alatt az „egyházi év” bekezdés a szentek ünnepével kapcsolatos; a „gazdasági év” bekezdésben többek között a *hajdinavetés*kor, *hegyvidmszedés*kor, *kendernyővés*kor, *körtvélytörés*kor stb. időmeghatározások is fel vannak tüntetve. A mutató a „napszakok szerinti időmeghatározás” alatt pl. a *délesti könyörgés*kor, *estéli fejesnek idején*, *tehén behajtás*akor, *főlöstököm idején* stb. kifejezéseket is felveszi. — A személynévmutató csak a gyanúsított, perbefogott és elítélt személyek nevét tartalmazza. A periratokban azonban számtalan tanú és kárvallott neve is megtalálható, ezért a mutatóban Tarjáné Papp Zsófia kiemelte az érdekesebb, többnyire foglalkozásnévnek is felfogható családneveket, mint pl. *Csizmadia*, *Takács*, *Szökrénygyártó* stb. — A tárgymutató Folklor része a boszorkányhit, a boszorkányok ténykedése és az ezzel kapcsolatos hiedelmek, a különféle betegségek és gyógymódok stb. előfordulásának mutatója. — A szavak alaki vagy jelentésbeli változását is közli a mutató. Magának a mutatónak a végigolvasása után is már némi képet nyerhetünk a magyarországi boszorkányokkal kapcsolatos hiedelemvilágról.

Amint az I—II. kötet ismertetésekor, úgy most, a III. kötet megjelenése alkalmából is felhívom a figyelmet a periratok sokoldalú használhatóságára. Nemcsak a néprajz

művelői, hanem jog-, gazdaság- és orvostörténészek egyaránt haszonnal meríthetnek a gazdag anyagból. Schram Ferenc a periratok betűhív közzétételével pedig igen nagy szolgálatot tett a nyelvtörténeti kutatásokkal foglalkozóknak. Jelen alkalommal is idézem néhány – az eddig ismert előfordulásnál korábbi – szótörténeti adatát.

A *csárma* főnév 'lárma' jelentésben 1806-ban fordul elő. Melléknévként 'bőbeszédű' jelentésben 1829-ből, 'kelekedtya' jelentéssel csak az Ormánysági Szótárból, 1952-ből adatolható (TESz.). Ezzel szemben Pápán 1666-ban a perbefogott Fogas Bálintné férje mentegeti a bírák előtt „es azt mondgia, hogy . . . mindenkor esztelen es *cserma* lett volna, az mint hogy az be adot supplicatiobolis ki tetszik, es ezen jelen levő becsülletes Nemes Birak Uraimekis . . .relatitot tehetnek *csarma*, és esztelenségéről” (3: 292).

A *csáva* főnév 'moslék' jelentését eddig 1805/1922 óta ismertük (TESz.). Csongrád megyében, 1755-ben az egyik tanú azt vallotta, hogy a gyanúsított személytől „az étel megkészítéséhez Vajat hozott . . . s láttya, hogy a [megolvasztott] Vaj között olyan zöld forma golyobisok adgyák fel magokat, mellyeket . . . meg vizsgálván, Marha vagy Lóganének találatott lenni, es . . . azon Vajat tüstént a *Csavara* öntötte” (1: 319).

A 'kenyértésztából készült, kemencében vagy zsírban megsütött lepényféle' jelentésű *lángos*-ra első adatunk – eddigi ismereteink szerint – 1792-ből származik (TESz.). 1709-ben Borsod megyében egy tanú azt vallja, hogy „egj alkalmatossággal a Fatenshez menven Lovasz Matyasne a midőn süttött volna, kert tüle *lángost*, de hogj nem adot neki a midőn a tesztat be rakta volna a kemenczeben . . . a teszta csak szellyel ment a talbul” (1: 154).

A TESz.-ben 1783-ból adatolt 'adószedő, végrehajtó' jelentésű *dulló*-ra egy 1755-ből, Sopronból származó boszorkányszerből idézünk: „az mult télen Executor katonákat küldvén az N. Vgye Perceptorja az Városra, kiket minek utánna Birájának parancsolattyából az restantiárius Gazdákra bé kölletett szállítanj, és azok közül az megh irtt Kiss Ferencz egyik volt, és azért midőn oda vitte volna házához, azonnal emlétett Kiss Ferencz fakada illy szókra: no Kiss Biró ide hoztad a *Dullót* de megh bánod . . . a Biro és Eskütték a Tanunak parancsolták, hogy az *Dullókat* szállítaná bé a restantiárius Gazdákra” (2: 278).

A *kucseber* 'házaló kereskedő' főnévre eddigi legkorábbi adatunk 1845-ből való (TESz.). Kétszáz évvel korábban, Vas megyében többször emlegettek egy alsófizesi Kerbel Máté nevű sánta embert, „mely *Kerbel* Mathe, sok ördöngöseknek mestere volt. Ezen embernek fizetet az Tanitássért Angostin Zollgin egy fertaly Buzat, és egy Len vaszon ümgöt, mely santa ember megh holt” (2: 524, 708). A neve után ítélve német származású embernek a boszorkánymesterségen kívül más foglalkozása is lehetett, mert 1648-ban Kőrmenden a „Pöszönyben lakozó Okar Jergh” tanú azt vallotta, hogy „elment Kohfizessre egy Attyafiahoz *Kucseber* Mattehhoz, mely annak eleöte 16. Esztendőuel megh holt” (2: 711). A *Kucseber* ragadványnév Kerbel Máté foglalkozását jelölhette. A későbbiekben a *Kucseber* foglalkozásnévről családnév is alakult, mely családnév előfordul az Ördög-féle Göcseji és Hetési névanyagban és a budapesti 1981-es telefonkönyvben.

A „kutyaharapást szörivel kell gyógyítani” közmondást mindenki ismeri, de a mondás eredetét és a gyógyítás kivitelét már kevesen. Magyar-Kossa Gyula: „Magyar orvosi emlékek” című munkájában (Bp. 1931. 3: 63) megemlíti, hogy ez a mondás nem sajátosan magyar szerzemény. Már Arisztotelésznél is megtaláljuk ezt az ajánlást, és valószínű, hogy orvosok közvetítésével innen származott át a nép hitébe. A középkorban Németországban és másutt is a veszett kutyák által ejtett sebet úgy kezelték, hogy ugyanazon kutyának a szőrét kötötték a sebre. Debrecen híres orvosa, Csapó József még 1791-ben is azt tanácsolja, hogy a veszett ebek marása után „a seb tüzes vassal mélyen beégetessék, mely égetett sebre osztán a megveszett állat szőrit rá kell kötni, ennek fölibe pedig kötéssék a therjék” (i.h.). A Szamosháti Szótár szerint: „A veszett v. a közönséges

kutyaharapást is azzal gyógyítja, ill. fertőtleníti a nép, hogy a kutya szőréből lenyír egy csomót, megtüzesített lapáton megégeti és a lángjára rátartja a sebet, hogy pörköldjék meg.” A Szlavóniai (Kórogyi) szótárban: „Kutyóhárápás elen kutyó szőrit hamunak megégettem, ász téiszem á sebre.” (1942-ben a Nyírábrány melletti Fülöp községben magam láttam egy fiatal lányt, kinek lábszárát megharapta egy kutya, és a lány a kutya égetetlen szőrét kötötte rá a sebre. Ennek ellenére — szerencsére — meggyógyult !)

Csongrád megyében, 1750-ben Linka Mária, Horváth alias Onto Mihályné perében a „gyógymód” egy másik, korai változatáról szerezhethünk tudomást. Az egyik tanú így vall: „Linka Mária . . . fejér nagy kutyáját egyébbkor nem latta; hanem mikor inát megh kapván a fátensnek, a földhöz ütötte és megh is harapta úgy hogy harmadik héten gyógyult megh a sebe, a harapás után pedig negyedik héten . . . a fatenst a nehéz nyavalya kinezta felette igen úgy, hogy vires tajtékot is túrt . . . Akkor Linka Mária a fatenst melléje ültetvin (a kutyájais ott feküdt) . . . megh fogván a kutyáját egy ollóval nyért szőrt az álla alól adván a fátensnek mondotta hogy azzal füstöllye megh maghát, és a többit kösse valamiben s tartsa a jobb holnálla alat harmad napigh, mellyet ha a fatens megh cselekdné, ha az kutya harapástul lett nyavalája megh fog gyógyulni, ez mint hogy Istené legyen a Dicsősség, az időtül fogva semmi baja nincsen” (1: 290).

Fehértói Katalin

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje

(1973—1974)

Az elmúlt években megjelent sajtószemlék sora (vö. Nyr. 79., 80., 81., 85., 87. 91., 93., 96., 100., 105.) az ELTE néhány magyar szakos diákjának a gyűjtőmunkája révén újabb két évfolyam anyagával bővül. Az anyagot Fábián Pál közreműködésével Novotny Júlia dolgozta fel.

A gyűjtés során 32 újság, hetilap, folyóirat, ill. szaklap 1973. és 1974. évi számait vizsgáltuk meg, és a következőkben találtunk nyelvészeti témájú írásokat (a cím után a cikkek számát és a forrás rövidítését jelezzük):

1973.: Újságok: budapestiek: Esti Hírlap (11) EH, Népszabadság (15) Nszb, Magyar Nemzet (37) MN, Magyar Hírlap (55) MH, Népszava (15) Nszv; vidékiek: Észak-Magyarország (13) ÉM, Délmagyarország (20) DM, Dunántúli Napló (31) DN, Kisalföld (25) Ka, Napló (16) N, Vas Népe (7) VN. Hetilapok: Élet és Irodalom (22) ÉI, Élet és Tudomány (55) ÉT, Rádió- és Televízióújság (12) RTv, Magyarország (13) M, Hétfői Hírek (4) HH, Magyar Ifjúság (4) MI. Folyóiratok: Tiszatáj (2) Tt, Valóság (1) V, Életünk (1) É, Új Írás (1) ÚI, Napjaink (2) Nj. Szaklapok: Köznevelés (10) Kn, Typographia (2) T, Könyvtáros (2) Kv, Népművelés (16) Nm, Magyartanítás (5) Mt. — 1973-ban összesen 397 közlemény.

1974.: Újságok: budapestiek: Esti Hírlap (6), Népszabadság (6), Magyar Nemzet (58), Magyar Hírlap (55), Népszava (8); vidékiek: Észak-Magyarország (3), Délmagyarország (3), Dunántúli Napló (12), Kisalföld (24), Napló (18), Vas Népe (16). Hetilapok: Élet és Irodalom (30), Élet és Tudomány (52), Rádió- és Televízióújság (16), Magyarország (9), Hétfői Hírek (8), Magyar Ifjúság (1). Folyóiratok: Valóság (2), Életünk (1), Napjaink (2), Alföld (1) Af, Palócföld (1) Pf, Kritika (1) Kr, Kortárs (3) Kt. Szaklapok: Köznevelés (16), Typographia (1), Könyvtáros (4), Népművelés (13), Magyartanítás (13). — 1974-ben összesen 383 közlemény.

Az előző két évhez képest számottevő mennyiségi növekedésről nem számolhatunk be. Örömmel fogadjuk, hogy több újságban is van már nyelvművelő rovat, így a

Magyar Hírlapban, a Magyar Nemzetben, a Naplóban, a Kisalföldben, a folyóiratok közül az Élet és Tudományban és a Népművelésben olvashatunk rendszeresen nyelv-művelő cikkeket. Azt is üdvözölhetjük, hogy többször és több helyen is folytak viták nyelvészeti, nyelvhelyességi kérdésekről, amelyekhez az olvasók is hozzászóltak.

I. A nyelvművelésről általában

A nyelvtudomány általános kérdéseivel foglalkozik Balázs József (A nyelvtudomány jövője. MH 1973. jan. 13. 10), Nagy Ferenc (Hol tart ma a nyelvtudomány. MN 1974. márc. 10. 13), Szántó Jenő (Merre fejlődik a magyar nyelv? Nszb 1974. ápr. 23. 8), Imre Samu (Bepillantás a nyelvtudományok műhelyébe. Ka 1974. szept. 7. 3), Imre Samu (Mi kerül ki a Nyelvtudományi Intézet műhelyéből. MH 1974. dec. 7. 1) és Szépe György (Merre tart a nyelvtudomány. MH 1974. dec. 7. 3). — Köznyelvünk változásait elemzi Keresztury Dezső Az élő nyelv c. írásában (Él 1973. dec. 29. 5). — Czigány György nyelvünk dinamikus változásairól szól Nyelvünk humánuma címmel (MN 1974. jan. 6. 12). — A pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvtudományi tanszékének munkáját mutatja be a DN cikke (1973. febr. 22. 6). — A regionális köznyelv kutatásának céljait ismerteti a VN (A Nyelvtudományi Intézet Szombathelyen. 1973. ápr. 15. 7). — A Magyar Nyelv c. folyóiratot mutatja be Balázs József (MH 1973. máj. 5. 11).

A nyelvművelés módszereiről ír Lőrincze Lajos. Szerinte a rádióban és a televízióban megszólalókat azonnal figyelmeztetni kellene nyelvi hibáikra (MN 1974. okt. 13. 13). — Szűts László a nyelvi ismeretterjesztés gondjairól számol be (MH 1973. ápr. 13. 6). — Gyárfás Imre összehasonlítja a mai és a háború előtti nyelvművelést (ÉM 1973. nov. 4. 4). — Dümmerth Dezső a magyar nyelv történetének lényeges pontjait ismerteti (Küzdelem az anyanyelvért. MH 1973. dec. 1. 3). — A nyelvtisztítás történetéről szól Koválovsky Miklós írása a MH-ban (1974. nov. 9. 3). — Grétsy László a magyar nyelv változásait, néhány fejlődési tendenciáját vázolja fel (Magyar nyelv, anno 1974. ÉT 1974. 579). — Pásztor Emil a családban kialakítható és fejleszthető anyanyelvi műveltséget vizsgálja (Nszb 1973. máj. 9. 6).

„Frissítő forrása lehet-e ma a művelt beszéd, az irodalmi nyelv — a népnyelvben?” — kérdezi Balogh Ödön; a válasza példákkal alátámasztott igen (Anyám nyelve. N 1974. ápr. 14. 5).

A könyv a nyelvhasználati normák elterjedésének legfőbb segítője. Éder Zoltán hívja fel erre figyelmünket (Minden könyv nyomot hagy bennünk. MH 1973. jún. 2. 3).

Az anyanyelv és a gondolkodás összefüggéseit boncolgatja Deme László (MH 1973. máj. 26. 3). — A nyelvérzék körüli gyakori félreértésekről szól Lőrincze Lajos (MH 1973. jún. 9. 4).

A szakszókincsek növekedéséről és a túlbonyolított mondatszerkesztésekről ír Deme László Nyelvművelés — két fronton címmel (Él 1974. jan. 5. 5). Telegdi Polgár István vitatkozik Deme megállapításaival (Nyelvművelés — két fronton? Él 1974. febr. 2. 3). Deme László válaszában sajnálattal veszi tudomásul, hogy a vele szemben álló szerző mennyire félreértette őt (Nyelvművelés. Él 1974. febr. 9. 3). — A Deme László által elindított vita tovább folyt az Él-ben. Vargha Balázs (Irtó nyelvész. 1974. márc. 23. 9), Vargha Balázs (Rossz nyelvi közérzetünk. 1974. ápr. 20. 3), Szepes Gyula (Nyelvi közérzet. 1974. ápr. 27. 8), Fábíán Pál (Aggályaim vannak! 1974. máj. 18. 8), Vargha Balázs (Nekem is... 1974. máj. 18. 8) és végül ismét Vargha Balázs („Rossz nyelvi közérzetünk”. 1974. jún. 22. 2) mondta el a véleményét.

II. Kiejtés

Valóság—gondolat—beszéd címmel Deme László rövid áttekintést nyújt a beszéd szerepéről (MH 1973. okt. 6. 3).

Az MTA mellett működő Országos Beszédművelő Bizottság céljairól és feladatairól olvashatunk a HH-ben (1973. jan. 17. 2). — Balázs József az újonnan alakult Beszédművelő Bizottság munkáját mutatja be (MH 1973. ápr. 18. 3). — Az akadémiai beszédművelő bizottság második ülésén elhatározták, hogy Molnár József magyar hangatlasza szolgál alapul a kiejtési norma közreadásához (EH 1973. máj. 25. 2).

A gyermek beszédének fejlődését mutatja be Liszy Klára logopédus (Ka 1974. febr. 16. 10). — A gyerekek nyelvalkotásáról ír Fodor András (MH 1974. aug. 17. 6). — A szülőknek fontos szerep jut gyermekük beszédtanításában. Pálos Miklós arra hívja fel a figyelmet, hogy a gügyögés nagyon megnehezíti a beszédtanulást (M 1973. 4. sz. 29). — A gyermekek beszédzavarairól szóló német cikk fordítását olvashatjuk a M-ban (1973. 42. sz. 17). — Mindig helyes kiejtéssel kell válaszolni a gyerekeknek, figyelmeztet T. Lovas Rózsa (MH 1974. jan. 12. 8). — Az új veszprémi logopédiai rendelőt mutatja be Czinger János (Napló 1973. jan. 16. 5). — Kőszegen tartották tudományos vándorgyűlésüket a beszédhibák javításával foglalkozó szakemberek (DM 1973. jún. 15. 8). — Az *r*-hangról rendeztek tudományos ülést Szegeden (DM 1973. dec. 9. 1).

A különböző információs eszközök miatt a nyelvi és a beszédkultúra romlik — állapítja meg a DN cikkírója (1973. jún. 24. 5). — A beszéd iramának növekedése nem jár együtt a kiejtés javulásával. Ezért főleg a fiatalok beszéde alig érthető. Kőhádi Zsolt szerint ennek a hibának a kijavítása az egész társadalom ügye (MI 1973. 52. sz. 27).

Ferenczy Géza arra szólít fel, hogy az ógörög neveket eredeti alakjuk szerint ejtsük (ÉT 1973. 1745). — Kálmán Béla szerint az idegen neveket magyarosan kell kiejteni (Habi. ÉT 1974. 1094). — Péchy Blanka az idegen tulajdonnevek kiejtésével kapcsolatban azt tanácsolja, hogy a józan észnek és a magyar artikulációs bázisnak feleljen meg a kiejtés (MN 1973. nov. 7. 12).

Az idegenmajmolás a kiejtésben is elítélendő. Ferenczy Géza a betűszók kapcsán jutott erre a megállapításra (RTv 1973. 36. sz. 6). — B. L. E. több példával is alátámasztja Ferenczy véleményét (Uo. 1973. 38. sz. 6), Pető Gábor Pál is a betűszók magyaros ejtését támogatja (Uo.). — Egy olvasónak válaszolva magyarázza el Ferenczy Géza, hogy mi a különbség a *Times* és az *FDJ* ejtése között (Uo. 1973. 41. sz. 8). — Bodrossy Henrik az idegen szavak helytelen kiejtését nevetségesnek tartja (ÉT 1973. 2406). — Spartakiád vagy szpartakiád címmel Szilágyi Ferenc az *s* ejtését vizsgálja az idegen szavakban (MH 1974. jún. 29. 9). — Balogh Éva Rózsa a Sopianae városnév *p*-s ejtését indokolja (ÉT 1974. 726). — Külföldön végzett fiatalok hajlamosak magyartalan beszédükkel hivalkodni. Ez igen visszatetsző (Bodó László: Magyarul. Ka 1973. nov. 17. 7).

A helyes kiejtésről ír Rónai Béla (DN 1973. márc. 8. 6, márc. 24. 6). — Péchy Blanka a helyes magyar kiejtésről, a színészek beszédkultúrájáról ír Beszélni nehéz címmel (ÚI 1973. 5. sz. 99).

A rádió nyelvéről olvashatunk Bőzsöny Ferentől (MH 1973. aug. 11. 3). — Egressy István a bemondó beszédtempójáról ír (RTv 1974. 11. sz. 8). — A hadarásról szól a Kevskösünk c. cikk a RTv-ban (1974. 12. sz. 9). — A rádióban hallott *vikkend*-et helyteleníti Ábel Olga (RTv 1973. 7. sz. 9).

A hangsúly titkait tárja fel Péchy Blanka cikksorozatában (MN 1973. ápr. 4. 14, ápr. 15. 12, ápr. 22. 12, ápr. 30. 13).

A zárt és a nyílt *e* létéről ír Rónai Béla (DN 1973. máj. 3. 6). — A zárt *ē* nem tájékoztató a Népművelés cikkírója szerint (1974. 1. sz. 25). — Bodolay Géza a zárt *ē* használata és terjesztése mellett kardoskodik (ÉI 1974. szept. 7. 2, MN 1974. szept. 8. 13).

— Többen is leírják véleményüket ezzel kapcsolatban: Imre Samu szerint a zárt *ē* használatának és tanításának nagyon sok elvi és gyakorlati akadálya van (MN 1974. szept. 8. 13). G. Varga Györgyi egyetért Imre Samuval, mert szerinte nem képzelhető el a zárt *ē* általánossá tétele (MN 1974. nov. 10. 13). Kálmán Béla elismeri ugyan, hogy a zárt *ē*-nek jelentésmegkülönböztető szerepe van, de terjesztésének sok akadályát látja (MN 1974. nov. 10. 13). Tiszamarti Antal azt javasolja, hogy az *e* túlzott használatát *ő*-vel ellensúlyozzuk (MN 1974. nov. 10. 13). Lőrincze Lajos arra biztatja a zárt *ē*-t tudókat, hogy ne felejtsek el, hanem bátran használják (MN 1974. nov. 10. 13). Végül Bárczi Géza szól hozzá. Egyértelműen Bodolay mellé áll. Az a véleménye, hogy általánossá kell tenni a zárt *ē* használatát (MN 1974. dec. 8. 13).

Vasz megye címmel Kálmán Béla a *v* zöngésítéséről ír (MH 1974. aug. 3. 3).

Gyakori helytelen ejtésű szavakat mutat be Győri Gyula (MH 1974. márc. 8. 5).

— Ferenczy Géza is a hibás ejtésekre hoz példákat (Izzig-vérig Jappán . . . RTv 1974. 5. sz. 9). — Ugyancsak Ferenczy hibáztatja a köznyelvi beszédben a kirívó nyelvjárási-asságot (RTv 1974. 9. sz. 6). — Szepes Gyula szerint a helyesírás és az élőbeszéd két különböző dolog, és ezért nem elítélendő a *kóru*-ejtés (RTv 1974. 9. sz. 6). — Tóth Imre a magánhangzók hibás ejtéséből fakadó zavarokról ír Magánhangzóink megkínzása a pesti nyelvben címmel (ÉT 1973. 2076).

Timár György érdekes vitát keltő cikkének címe: Hogyan ejcünk? A hadsereg példájával él, szerinte a helyes ejtésmód félúton van a [hatsereg] és a [haccsereg] között (RTv 1974. 42. sz. 8). Gulya János a *t + s* hangkapcsolatot vizsgálja, és helyesli a tanítás *cs* ejtését (uo. 1974. 44. sz. 5). Timár György azzal érvel, hogy a hadsereg-nél és még további példánál részleges hasonulás van, ezért indokolatlan a [haccsereg] ejtés (uo. 1974. 48. sz. 5). Grétsy László zárja le a vitát a *t + s*, *d + s*, *gy + s* hangkapcsolatok ejtését elemezve (uo. 1974. 48. sz. 5).

Batthyány nevének helyes ejtéséről olvashatunk Nagy István György és Ladó János cikkében (ÉT 1973. 1664).

Pásztor Emil két hibát talált Bessenyei Himnusz-előadásában (RTv 1974. 43. sz. 7).

Mit vétettek „a zemberek” címmel Ferenczy Géza a finomkodó ejtésmódra hívja fel a figyelmet. A névelőn nincs nyomaték, ezért kis szünettel el kell választani a szótól (RTv 1973. 4. sz. 5).

Tompá József arról ír, hogyan lehet jellemezni és jelezni frott szövegben a beszélő artikulációját (MN 1974. szept. 8. 13). — A beszéd és írás különbségeit vizsgálja Szende Tamás (MH 1973. júl. 7. 3).

A helyes köznyelvi kiejtést gyakran megváltoztatjuk a tréfa kedvéért, így jön létre a halandzsa, makaróni nyelv, madárnyelv (Rónai Béla. DN 1973. aug. 28. 6).

Melis György Kazinczy-díja alkalmából elmondja véleményét a helyes kiejtés fontosságáról (EH 1974. ápr. 25. 2).

A szónokképzés elvi és gyakorlati kérdéseit ismerteti Tamás István A beszédkulturáért c. cikkében (Nszb 1973. júl. 11. 5). — A TIT beszédtechnikai képzését ismerteti Zöldi László (MI 1973. 38. sz. 26). — A TIT Vas megyei szervezetének beszédtanfolyamáról számol be Szakály Éva (VN 1974. jan. 12. 5). — A magnetofont mint egyik eszközt ajánlja Verner Lászlóné a beszédképesség fejlesztésére a tanítás során (Mt 1973. 237).

A szép magyar beszéd versenyéről ad hírt a Ka (1973. márc. 10, 4, ápr. 27. 8, ápr. 28. 7 és 1974. ápr. 24. 4, ápr. 26. 7, ápr. 27. 8). A Kn is felhívja a figyelmet a versenyre (1974. ápr. 19. 2). — Az általános iskolások kiejtési versenyéről olvashatunk a Kn-ben (1974. máj. 10. 2). — A kecskeméti versenyt mutatja be J. Lengyel Ildikó (Kv 1974. 354). — A középiskolásoknak meghirdetett Édes anyanyelvünk verseny tapasztalatait összegezi Berecz József (Nj 1974. 3. sz. 11).

A zenei és a beszédhangok harmóniájáról beszél Kodály művei alapján Sonkoly István (É 1973. 1. sz. 71).

III. Szókincs

Ladó János a szavak őrsgévváltása címmel a szókincs változásának okait és formáit mutatja be (MH 1973. júl. 21. 3). — Köznyelvi szókészletünket a beszűküléstől félti Bély Pál (RTV 1974. 30. sz. 8). — A pesti nyelv szókincsével foglalkozik Bernáth László a Legnagyobb magyar nyelvjárás címmel (EH 1973. ápr. 21. 2). — Rab Zsuzsa szókincsünk szűkülésétől óv 1973. márc. 31. 14). — A szókészlet mennyiségéről, az aktív és a passzív szókincsről szól az ÉM írása (1973. jan. 7. 6). — Fülei Szántó Endre a csecsemőkortól az iskoláig mutatja be a gyerek nyelvének, szókincsének kialakulását (MH 1974. máj. 4. 8).

1. Szaknyelvek. Neukum Lea a műszaki élet nyelvének egységesítésére irányuló törekvéseket időrendben ismerteti (M 1973. 37. sz. 23). — Jóllehet a szakkifejezések néha nehézkesek, de a tudományos érintkezés nélkülözhetetlen eszközei — állítja Baracska Béla (MN 1974. aug. 25. 14). — Szilágyi Ferenc azt vizsgálja, hogy a technikai fejlődés milyen hatással van a szókincs alakulására (MH 1983. febr. 16. 6). — A műszóalkotás problémáiról ír Paulusz Ede (MH 1974. júl. 27. 3). — A műszaki nyelv megújítását szorgalmazza Pusztai István (MH 1973. dec. 8. 3). — A jogi nyelv néhány kifejezését magyarázza Harsányi György (MH 1974. júl. 27. 3). — A gombok nevééről, ill. a gombászati szaknyelvről olvashatunk a VN-ben (1974. nov. 14. 3).

2. Idegen szavak. Szabó Ernő kifejti, hogy a hírközlő eszközöknek különösen vigyázniuk kell a közérthetőségre, ezért kerülniük kell az idegen szavakat (Nm 1973. 3. sz. 23). — Az egyre szaporodó idegen szavak veszélyére figyelmeztet Somos Ágnes (MI 1973. 12. sz. 12). — A fölöslegesen használt idegen szavakat helyteleníti Takács Géza (MH 1974. jún. 15. 9) és R.: Palacsinta c. széljegyzete (MH 1973. szept. 1. 9). — Ferenczy Géza jó példaként ismerteti a francia miniszterelnöki rendeletet, mely tiltja az idegen szavak használatát a francia hivatalos nyelvben (ÉT 1973. 1077).

Az 1973 áprilisában a rádió Magyarán szólva c. műsora által meghirdetett szómagyarító pályázat eredményeiről többen is beszámolnak (Grétsy László: Audiovizuális? Hangos-képes! — Show? Só! RTV 1974. 7. sz. 4, R. I.: Szómagyarító pályázat. N 1973. ápr. 15. 5, Tabi László: Itt a fanti! Nszb 1973. júl. 29. 9, Ladó János: Fanti és permet. ÉT 1973. 1453, Kv 1974. 245). — Az 1931-es sportnyelvújításra emlékezik Bánhidi Zoltán (MH 1974. nov. 23. 3).

A latin szavak túlzott használatára figyelmeztet többször is a DN (Tóth István: Per pillanat. 1973. szept. 13. 4, Direkte. 1973. okt. 17. 4, Babel. 1973. nov. 2. 4; Bán Valér: Ellatinosodunk? 1974. márc. 13. 4) és a MH (Pusztai István: Latinizálunk? 1974: nov. 2. 3).

A Babaszervíz műsorcím fölösleges nyelvi import (ÉI 1973. febr. 24. 9). — *Decentrum* helyett mondjunk inkább alközpontot (ÉI 1973. febr. 24. 9). — A *design* szót helyteleníti Grétsy László (MN 1974. jún. 9. 13). — A *disc-jockey club* elnevezést hibáztatja a M két olvasója (1973. 31. sz. 31 és 1973. 37. sz. 31). — Az *express* helyett van egy kitűnő magyar szó: a gyors (Tóth István. DN 1973. nov. 30. 4). — Az „*Infernális vízió*” újság-címet kifogásolja Kálmán Béla (M 1973. 37. sz. 31). — A nehezen körülhatárolható *infrastruktúra* ellen tiltakozik Kiss Károly (ÉI 1973. jan. 6. 9). — Ladó János „*Komputer, kompjüter vagy számítógép?*” c. cikkét ismerteti a Kv (1974. 304). — Mikor jogos és

mikor fölösleges az idegen szó? — veti fel Pusztai István. A *korrozio* a szükséges idegen szavakhoz tartozik szerinte (MH 1973. aug. 4. 3). — Ferenczy Géza a *stég* ürügyén elmélkedik a tökéletesen helyettesíthető idegen szavakról (ÉT 1973. 1358). — A *szezon* és a *centrum* felesleges idegen szó (Jólesz László, MN 1974. jún. 9. 13). — A *szuper* túlzott használata szegényíti szókincsünket — figyelmeztet Mizser Lajos (MH 1974. szept. 7. 3). — „Stewardesek a Savaria-Göcsej expresszvonaton” olvasta a Vas Népe szerzője és kifejti, hogy a *stewardes* elfogadott megnevezés a légitűzlekedésben, a vonaton dolgozókat kalauzoknak vagy jegykezelőknek nevezzük (1974. márc. 8. 3). — A *tím-munka* kifejezést csak a sznobizmus élteti Kálmán Béla szerint (ÉT 1974. 1715). — A felületes fordításból született helytelen összetételekre mutat néhány példát Szilágyi Ferenc (MH 1974. febr. 23. 9). — Bár a növénynevek többségét magyarosították, vannak mégis, akik az idegen neveket használják (Szepes Gyula: Szavak vetélkedése. MH 1974. szept. 21. 3). — A M egyik olvasója kifogásolja az idegen szavak elszaporodását (1973. 4. sz. 31).

3. Rövidítések. A Hortobágyi Nemzeti Park nevének fölösleges rövidítése ellen szól d. kiss (ÉI 1973. febr. 10. 9). — Nagyon megtévesztő, ha azonos rövidítéseket használnak különböző vállalatok, pl. IKV = Ingatlankezelő Vállalat vagy Iparcikk Kereskedelmi Vállalat (F. L. VN 1973. márc. 3. 3). — A hosszú és érthetetlen betűszókat bírálja a Főbuzaság c. cikk (VN 1974. dec. 10. 3). — A pécsi labdarúgó-csapat nevének rövidítését vizsgálja Tóth István (DN 1973. máj. 23. 4). — A nyugatnémet marxista diákszövetség nevét szerencsésebb lett volna magyarra fordítani (Miért Bafög, ha támogatás? MI 1974. márc. 17. 3).

4. Nevek. Az utcák elnevezéséről többször is olvashattunk. Bor Ambrus a MN-ben írt az utca nevekről (jan. 24. 8), erre válaszol Katona Géza a fővárosi tanács VB igazgatási főosztályának vezetője (MN 1973. febr. 14. 8). — Az utcakeresztelés gondjairól szól Ladó János a M-ban (1973. júl. 29. 32) és Ruffy Péter a MN-ben (1973. szept. 9. 12). — Az utca nevek eredetéről olvashatunk a MN-ben (1973. jún. 10. 14), a DM-ban (1973. okt. 6. 8), a DN-ban (1974. febr. 24. 8) és a HH-ben (1974. dec. 16. 4). — Nevezzenek el utcát Zsirai Miklósról és Munkácsi Bernátról, javasolja Láncoz Zoltán múzeumi főelőadó (MN 1973. febr. 13. 8).

A földrajzi nevekről és gyűjtésükről ad rövid ismertetést a N (1974. márc. 8. 5). — Kelet-Közép-Európát kell használni dr. Radó Sándor szerint (MN 1974. okt. 8. 8). — Soltész Katalin a nép- és az országnevek összefüggéseit vizsgálja (MN 1974. okt. 13. 13). — Azt a kérdést veti fel Tóth István, hogy régi magyar városok eredeti vagy jelenlegi idegen nevét használjuk-e (DN 1973. júl. 14. 4). — A M olvasói hosszú ideig vitáztak a *palesztin* — *palesztiniai* — *palesztinai* népnevekről (1974. 5. sz. 31, 7. sz. 31, 8. sz. 31, 9. sz. 31, 12. sz. 31). Ez utóbbit Kálmán Béla írta, és kifejti azt a véleményét, hogy a *palesztinok* nem helytelen elnevezés.

A helységnevésszevonások problémáit vázolja a DN írása (1974. febr. 24. 8). — A helységnevek hangulati tartalmáról ír a DM (Álomzugtól Lánycsókig. 1973. jan. 7. 5). — *Helvécia* eredetét ismerteti Posgay Ildikó (ÉT 1974. 2420). — Kovalovszky Miklós bemutatja Thewrewk József játékát a helynevekkel (MN 1974. márc. 10. 13). — Péter László tiltakozik az ellen, hogy *Sövényházát* átkereszteljék *Ópusztaszerré* (MN 1973. febr. 14. 8). — A DM-ban azt olvastuk, hogy a község egyhangúlag elfogadta az új nevet, *Ópusztaszert* (1973. jún. 19. 3).

Ladó János Névadási gondjaink az Utónévkönyv óta címmel arról ír, hogy ha valaki a könyvben nem szereplő nevet akar adni a gyermekének, akkor a Nyelvtudományi Intézet javaslatára van szükség (MH 1973. ápr. 13. 6). — Takács Géza tanácsokat ad, hogy milyen megfontolások alapján válasszuk ki az utónevet a családnévhez (MH 1974.

márc. 2. 8). — Az idegen utóneveket kifogásolja a VN cikkírója (1974. febr. 1. 3). — A névadás nehézségeiről ír Molnár József (Ka 1973. márc. 25. 9) és Gazdag István (DM 1973. aug. 10. 8).

Ördögh Ferenc arra ad választ, hogy mi az oka annak, hogy Göcsejben gyakran cserélik fel a *Gyula* és a *György* utónevét (MN 1974. ápr. 14. 12). — A *Csöre* becenév eredetét ismerteti Rácz Endre (MN 1974. júl. 14. 13). — A naptári névnapok eredetét és jelentésük rövid magyarázatát közli a HH (aug. 1–31-ig 1974. júl. 29. 2, szept. 1–30-ig szept. 2. 2, okt. 1–31-ig okt. 1. 2, nov. 1–30-ig okt. 28. 2, dec. 1–31-ig dec. 2. 2, jan. 2–31-ig dec. 30. 2). — A ragadványnevek keletkezéséről olvashatunk a Kisalföldben (1973. jan. 5. 8). — Ugyancsak a Ka ír az iskolai ragadványnevekről (1973. aug. 30. 5).

Beck Ö. *Fülöp* nevét magyarázza Ferenczy Géza (RTv 1973. 31. sz. 5). — Néhány családnév származását ismerteti Ladó János (ÉT 1973. 927). — Az asszonynev választásának lehetőségeiről folyt vita a Magyar Nemzet hasábjain (Kassai Ilona–Nagy Endre–Szende Tamás, 1973. jan. 10. 8; olvasói hozzászólások, 1973. jan. 31. 8; végül ismét a vitaindítók, 1973. febr. 7. 8). Pásztor Emil is amellett van, hogy a *-né* képzés forma antidemokratikus (M I 1973. 51. sz. 18). Pásztor Emil a M-ban azt is kifejti, hogy a legrosszabb megoldás, ha a férj családi nevét követi a nő keresztneve, mert ez idegen példa majmolása (1974. 16. sz. 31).

Két levélíró is kifogásolja azt, hogy egy lónak egy híres ember nevét adták (M 1973. 41. sz. 31 és 43. sz. 31).

A vállalatok, intézmények neveiről szól a Névszörnyetegek c. glossza (ÉI 1973. máj. 5. 9). — A beat-együttesek rossz névválasztásáról ír PGP Wastaps és Gesarol címmel (ÉI 1973. márc. 3. 9). — Suly Sándorné helyteleníti a magyarul megjelenő mesekönyvekben az idegen neveket (MH 1973. szept. 29. 3).

5. Sz ó a l k o t á s m ó d o k. Hernádi Sándor a szócsinálmányok ellen emel szót, a hibás és fölösleges szóképzés ellen, különösen a színek meghatározásánál (Aranyszürke. MN 1974. febr. 10. 11). — A jelentéstapadás jelenségét ismerteti Mizser Lajos (Önálló-sodott jelzők. ÉT 1974. 296). — A népies szómagyarítást mutatja be bő példaanyaggal a DM szerzője (K. M. 1973. jan. 7. 8). — Mizser Lajos a *-szünet* utótagú jelentéssűrítő összetételeket nagyon kifejezőnek tartja még akkor is, ha többször tagadó értelmet ad az összetételnek (*áramszünet*), néha viszont az előtaggal jelzett dolog, cselekvés bekövetkezésére utal (*ebédszünet*) (ÉT 1974. 1784). — Az *időmérés* és a *percszámlálás* helyes, az *időszámlálás* viszont logikátlan, ezért helytelen összetétel (Hernádi Sándor, ÉT 1974. 883). — Egy olvasó az *iskolatej* szót kifogásolta, de Mizser Lajos az aludttej, madártej, halászlé, sárcipó stb. analógiájára hivatkozva helyesli (RTv 1973. 46. sz. 8). — A sajtóban, rádióban többször is előforduló *megválaszol* németes voltára hívja fel a figyelmet a Nm cikkírója (1974. 12. sz. 37). — Az ÉM szerzője megelégedéssel veszi tudomásul, hogy a *kiszerez* ige lassan eltűnik (1973. febr. 11. 12). — A *kiszerezet vkiből* igét kifogásolja Simai Mihály a Délmagyarországban (1973. ápr. 14. 8). — A *rásegítés* szót helyteleníti az ÉI glosszája (1973. ápr. 21. 9). — Hexendorf Edit szerint a *zajszennyezés* összetétel helytelen (ÉT 1974. 251.) — Az elégtelen osztályzat megnevezéseit veszi számba Mizser Lajos (MH 1973. szept. 15. 3).

IV. Szavak jelentése és használata

1. Sz ó t ö r t é n e t, s z ó f e j t é s. Hernádi Sándor irodalmi példákat mutat a szavak ma már ismeretlen, régi jelentésére (MH 1974. ápr. 13. 9). — Győri Gyulának az a tapasztalata, hogy a középiskolások nagy része nem tudja értelmezni Petőfi Tisza c.

versének egyes szavait (MH 1974. dec. 12. 3). — Néhány századeleji foglalkozásnév magyarázatát adja Miklós Dezső (Nszv 1974. aug. 20. 4). — Több olyan német szót vél felfedezni a DN cikkrője, amely magyar eredetű (1973. nov. 11. 8).

A következő szavak etimológiájáról olvashatunk: *ara, öccs, úr* (DM 1974. dec. 22. 4), *asszonyi állat* Gulya Jánostól (ÉT 1974. 1125), *cár* Kármán Bélától (ÉT 1974. 1390), *csalogány* (Ka 1973. jan. 23. 5), *fazék, íj, szabja* László Gyulától (Nszv 1974. okt. 5. 8), *jéreg* Kiss Dénestől (Nszv 1974. márc. 16. 5), a hét napjai Pásztor Emiltől (ÉT 1973. 1005), *ifjú* (RTv 1974. 10. sz. 6), *kifli* R. Lovas Gizellától (ÉT 1974. 182), *laser* Pap Jánostól (Nszv 1973. okt. 5. 16), *mérés* Pásztor Emiltől (ÉT 1973. 613), a pénznevek Kálmán Bélától (ÉT 1973. 1844), *szilveszter* Kelecsényi Gábortól (MH 1973. jan. 9. 11), *szer* Kiss Dénestől (Kr 1114), *szuper* Mizser Lajostól (ÉT 1973. 535), testrészneveink a térszínformák nevében Somogyi Bélától (ÉT 1973. 1327), *triviális* Kálmán Bélától (ÉT 1974. 2198), *úrhajós* Mizser Lajostól (ÉT 1973. 1286), *vadonatúj* (DN 1973. ápr. 19. 4), *viganó* É. Kiss Sándortól (MH 1973. okt. 13. 3).

2. Szólásmagyarázatok. O. Nagy Gábor szólásaink eredetéről (MH 1973. aug. 18. 3) és a habonás szólásokról írt (MH 1974. jan. 5. 9). — A szólások keletkezésével foglalkozik a Ka szerzője (1973. ápr. 28. 5). — A szólások eltorzításának értelemzavaró szerepére hívja fel a figyelmet Kemény Gábor (Keveredés — kavarodás. MH 1974. máj. 18. 9). Mizser Lajos (Eltiport virágok. MN 1974. jún. 9. 13), Rozsly György (Szó éri a ház elejét. ÉT 1974. 1438), Sebestyén Árpád (Miről is van szó? ÉT 1974. 151) és Vincze István (N 1973. dec. 1. 7).

Vas Gereben 1848-as röplapját ismerteti Kulcsár Imre többek között érdekes közmondások gyűjteménye miatt (Ka 1973. jan. 10. 7).

3. Jelentésmagyarázatok. A következő szavak jelentését ismertetik: *adaptálunk és adoptálunk* (É. Kiss Sándor. ÉT 1973. 637), *búsít* (Pásztor Emil. ÉT 1974. 806), *egyenlőre, egyelőre* (Fehér Klára. MN 1974. júl. 17. 6), *emberöltő* (Pásztor Emil. MH 1973. dec. 15. 3), *fehérenmű* (Szilágyi Ferenc, MH 1973. febr. 8. 6), *hatodfél év* (Pásztor Emil, ÉT 1973. 344), *hold és hektár* (VN 1974. szept. 28. 3), *iker, árva, özvegy* (Lőrincze Lajos, MN 1974. máj. 12. 13), *keresztül-kasul* (Török Gábor, ÉT 1973. 1130), *közhit, közhiedelem* (Rozsly György. ÉT 1973. 1893), *-nő, -né* (Bán Valér. DN 1973. máj. 3. 6), *rendelkezik* (Grétsy László. ÉT 1973. 47 és Fecske Pál. MH 1974. aug. 24. 3), *szalonnasiúró vonatok* (ÉI 1973. máj. 5. 9), *százalék* (VN 1974. máj. 16. 3), *tallóz, válogat* (Végh Antal. ÉI 1973. nov. 17. 9), *tankönyvér* (VN 1973. febr. 15. 3), „Tengerén kfnjának” (Pásztor Emil. ÉT 1973. 2336), *vélelem* (VN 1974. jan. 3. 3), *vulgáris* (Kemény Dezső. É 1974. 349), *zömmel* (Harsányi Zoltán. ÉT 1973. 69).

4. Szóhasználat. Hivatali nyelvünk fokozódó nagyképtűségét, homályosságot az idegen szavak, a divatszavak, a homályos jelentésű szavak is táplálják — állapítja meg Lőrincze Lajos (N 1974. ápr. 20. 5). — Állami létesítményeket nem kapunk (!), hanem létesítünk, építünk, és ezeket nem adják, hiszen munkával fizetünk értük (ÉI 1973. dec. 15. 9). — Kovalovszky Miklós olvasói levelekre válaszolva vizsgálja a hivatalos nyelv jellegzetes szavait, kifejezéseit (MH 1974. febr. 9. 9). — Néhány tölteléksszavunk használati körét elemelve May István megállapítja, hogy csak a beszélt nyelvben fordulnak elő (ÉT 1974. 2033). — Az előregyártott nyelvi fordulatok használatát helyteleníti Vincze István a N-ban (1973. nov. 9. 6 és nov. 17. 6). — Faragó Vilmos szerint a divatszó nemcsak szinonimáit pusztítja el, hanem önmagát is (ÉI 1973. febr. 17. 9). — *Azután* vagy azt *követőleg*? Egyik sem helytelen, mégis Tiszamarti Antal azt javasolja, hogy használjuk inkább a rövidebb alakot (ÉT 1974. 81). — Az egyik legtöbbet használt divatszó a

biztosít (Takács Géza: Biztosítás—biztonság? MH 1973. okt. 20. 3 és É. Kiss Sándor: Lakás biztosítva. MH 1974. márc. 30. 9). — A következő divatszavakkal foglalkoztak a cikkek szerzői: *célkitűzés* (Szabó. Nm 1974. 6. sz. 38), *csökkenés* (Sebestyén Árpád, Élet és Tudomány, 1974. 1282), *ezen túlmenően* (Tiszamarti Antal. ÉT 1974. 1311), *éves évforduló* (Szabó. Nm 1974. 11. sz. 34), *felé* (Tóth István. DN 1973. febr. 8. 6, Vincze István. N 1973. nov. 24. 7 és Ka 1974. máj. 25. 9, Kampikus Péter. DN 1974. aug. 18. 6), *felszámolunk* (É. Kiss Sándor. ÉT 1973. 1932), *jó* (Szabó Ernő, Nm 1973. 1. sz. 33), *hogy* (Kálmán Béla. ÉT 1973. 203), *információ* (Rácz Endre. ÉT 1973. 416), *sor kerül* (Vincze István. Ka 1973. nov. 24. 8, VN 1974. febr. 3. 7, DM 1974. febr. 5. 4), *keresztül* (Szabó. Nm 1974. 8. sz. 32), *komoly* (Vincze István. N 1973. nov. 10), *közel* (É. Kiss Sándor. MH 1974. okt. 26. 3), *látványos* (Kovalovszky Miklós. ÉT 1973. 1789), *maradéktalan, nagyságrend, össznépi* (Hernádi Sándor. MH 1973. szept. 22. 3), *megold* (Tiszamarti Antal. ÉT 1974. 2460) *mesél* (Rakovszky József. ÉT 1973. 842), *rendelkezik* (Gyárfás Endre. ÉM 1973. dec. 9. 6) *sima* (G. L. ÉT 1974. 1755), *struktúra, szuper* (Ka 1974. márc. 16. 9), *történelmi* (Mizser Lajos. ÉT 1973. 2141).

Az egyszerű melléknév, a *fent* és a *lent* határozószók helytelen társadalomszemléletet tükröző használatáról szól az ÉI glosszaírója (1973. jan. 27. 9). — Kálmán Béla helyteleníti a nyelvújításkori *fivér* szó népies környezetbe helyezését (ÉT 1973. 1631). — A *hatást gyakorol* kifejezést tudományosnak tartják, pedig csak germanizmus Szabó Ernő szerint (Nm 1974. 7. sz. 27). — A *hoz* és a *visz* ige helytelen használatára mutat példákat Szabó Ernő a Nm-ben (1974. 9. sz. 22). — Az *időben, idejében*, ill. *vissza van, hátra van* alakokat, használatukat vizsgálja É. Kiss Sándor (MH 1973. ápr. 7. 7). — A *jórészt és javarészen* jelentése egyformán nagyrészt, mégsem mindegy, hogy mikor melyiket használjuk (Rozsly György. ÉT 1973. 463). — A *magas kor* kiszorít sok nagyszerű szót; élemedett, hajlott, idős stb. (Szabó Ernő. Nm 1974. 4. sz. 25). — Tiszamarti Antal figyelmeztet, hogy nem cserélhető fel a *megbetegedés* szó a *betegséggel* (ÉT 1974. 1891). — A *minél* és a *mennél* határozószók használatáról, jelzői funkciójáról ír Pásztor Emil (MN 1974. febr. 10. 11). — Fischer Sándor néhány elterjedt helytelen kifejezés helyett sok helyeset ajánl. Pl. *nap mint nap* helyett *napról napra*, *mindennap*, *naponként* stb. (RTV 1973. 29. sz. 7). — Sok esetben magyarul is ki lehet fejezni, hogy egy foglalkozást *nő* végez, de ahol erőltetettnek érezzük, ott nem szükséges jelölni (Mizser Lajos. ÉT 1974. 603). — A névmások helytelen használatáról olvashatunk Lőrincze Lajos *Őket? Azokat?* c. cikkében (MH 1974. júl. 6. 4). — A *sajnos* használatának megritkulásán sajnálkozik Ladó János (ÉT 1973. 683). — A *telefon* nemzetközi szó, a *távbeszélő* magyar összetétel, mindkettőt használhatjuk Tóth István szerint (DN 1973. ápr. 19. 4). — Kemény Gábor az *élő gyapjú* szakszó köznyelvi használata ellen tiltakozik (ÉT 1973. 1533). — A *vagy* kötőszó használati szabályait ismerteti Szende Aladár (MH 1974. márc. 23. 9). — A *viszonylatában* szó helytelen használatáról ír Szombathy Viktor (MH 1974. jún. 22. 10).

Az igeekötők szükséges, illetve felesleges használatával foglalkozik Kemény Gábor (MH 1974. ápr. 14. 12).

Tompa József ajánlja a kedves régi költőktől vett kapcsolatteremtő szavak, képek, kifejezések stb. bátrabb használatát (Láng gyúl a lángról. MN 1974. febr. 10. 11).

V. Szóalaktan

Nyelvsorvadás, nyelvsorvasztás címmel folyt heves vita az Élet és Irodalomban. Erdődy János vitaindítójában kifejtette, hogy a magyar igeragozás szinte céltudatos sorvasztása folyik jó száz esztendő óta. Szerinte nyelvészeink és fróink tudomásul veszik ezeket a változásokat, ahelyett, hogy megállítanák ezt a folyamatot (1974. aug. 24. 4).

Lomb Kató saját példáival is alátámasztja Erdődy álláspontját (1974. aug. 31. 2). Horváth László pontokba szedve cáfolja Erdődy állításait (1974. szept. 14. 2). Szepessy Gyula Erdődy sorait együttérzéssel olvasta, de részletkérdésekben eltér a véleményük (1974. szept. 21. 2). R. Hutás Magdolna nem ért egyet Erdődyvel, elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a nyelv egészséges, élő szervezet, amit csak maga a nép tehet tönkre, de erre még nem volt példa (1974. okt. 5. 2). Telegdi Polgár István szerint Erdődy cikke indulatával, túlzásaival együtt rokonszenves írás volt, jóllehet nem ért vele egyet abban, hogy az ikes ragozásnak kizárólagosságot követel (1974. nov. 2. 2). Kálmán György és László régies stílusban megírt levelükkel azt fejezik ki, hogy nem fogadják el Erdődy álláspontját, és a régi formákat ismét használatba állítani értelmetlen dolog lenne (1974. nov. 2. 2).

A *fog* igével szerkesztett jövőidő szükséges és helyes. Nyelvi babona ennek az ellenkezőjét állítani — fejti ki Lőrincze Lajos a MH-ban (1973. dec. 22. 3). — Pásztor Emil a régies alakú múlt idő és a jelen idejű feltételes mód különbségére figyelmeztet (Mennék — menék. ÉT 1973. 1977). Kálmán Béla a *szoktam volt* típusú igealak használata kapcsán beszél a ma már nem élő múlt idejű igealakokról (ÉT 1974. 1931). — A M egyik olvasója számon kéri a laptól, hogy miért használ *-tatik*, *-tetik* alakokat (1973. 31. sz. 31). — Kovács Miklós a „Nyelvünk világa” sorozat olvasóinak leveleiből tallózva néhány gyakori hibára tér ki, többek között az ikes igékre, a suksükkölésre stb. (MH 1973. aug. 25. 3). — Az elvonással született igéket kifogásolja Szabó Ernő (*Népművel, közművel, szakfelügyel.* Nm 1973. 12. sz. 23).

Kálmán Béla a váltakozó tövű főnevekkel foglalkozik Nagyerdői gyógyfürdő? címmel (ÉT 1973. 1413). — R. Lovas Gizella a *-at*, *-et* főnévképzős származékok jelentésváltozását vizsgálja a XVI. századtól kezdve (ÉT 1973. 2306 és 2339). — Pusztai István javasolja, hogy ne használjuk gyakran az *-ási*, *-ési* képzőt, mert egyhangúvá teszi a szöveget (MH 1974. dec. 28. 3). — A tőszóismétlés lehetőségével nem élünk D. Máta Mária szerint („Virágnak virága”. MN 1974. júl. 14. 13). — A nyelvi hagyomány szabja meg, hogy a helységnevek *-ban*, *-ben* vagy *-n* ragot kapnak-e (P. Balázs János: Nagyszombatban vagy Nagyszombatban játszott-e a Dózsa? ÉT 1974. 707). — Török Géza szerint a táppénzre vesz a helyes (ÉT 1973. 2198). — A Bánk bánba megyünk a magyaros forma Szabó szerint (Nm 1974. 3. sz. 29). — A nálnélozás címmel Szabó Ernő sok példát bemutatva vizsgálja a rag helytelen használatát (Nm 1974. 2. sz. 23). — Szabó Ernő figyelmeztet arra is, hogy sokszor előfordul a *-ban*, *-ben* helyett a *-ba*, *-be*, és nem csak beszédben. (Nm 1974. 1. sz. 25). — A népies *-rul*, *-rül* rag szerepéről ír Pásztor Emil „Lemondanék minden dicsőségről értem” címmel (ÉT 1974. 414). — Tompa József azt vizsgálja, hogyan lett a pörköltöt-ből pörköltet alak (Régi és új nyelvszokás. MN 1974. dec. 8. 13). — Révbíró Tamás szerint a „mással beszéltet jelez” kifejezés túl van ragozva. Javasolja a „mással beszél-t jelez” kifejezést (ÉT 1973. 1552). — A ható igéből képzett főnévi igenév ritka mai nyelvünkben. Régen főleg az általános alany kifejezésére használták (Raisz Rózsa: Remélik fedezhetni. ÉT 1974. 2229). — Ferenczy Géza hívja fel a figyelmet arra, hogy a *tanyasi* alak helytelen (Nem tanyasi! Tanyai! DM 1973. dec. 20. 8). — A magyarban mind a melléneveket, mind a határozószókat el lehet látni a fokjellel, összetételnél azonban, ha az még nagyon érződik, célszerűbb a határozószót fokozni (Kálmán Béla: Közelállóbb. ÉT 1973. 2373). — Tompa József a fokozásról szólva hiányolja az egyszerűbb használatát a körülírt kárára (MH 1974. máj. 11. 9). — A melléknévi igenevek szerepét, használatát ismerteti Rácz Endre (Tartózkodott munkások, alkotott művészek. MH 1974. nov. 28. 3). — Az ünnepnapok, a róluk elnevezett utcák, terek, gyárak élőlészavas megnevezésében elharapózott tőszámnéveket kifogásolja Fábri Ervin az ÉT-ban (1974. jan. 12. 9). — D. Máta Mária azt vizsgálja, hogyan kopnak le egyes magánhangzók a torlódás elkerülése érdekében (Elseji—elsejei. MN 1974. dec. 8. 13). — Az *eme*, *ama* mutatónévadás magánhangzó előtti alakja helyesen *emez*, *amaz* — hívja fel figyelmünket Tompa József az ÉT-

ban (1973. 2023). — Mizser Lajos a névutóvá váló *alapon* szót vizsgálja (ÉT 1974. 2262). — Ladó János figyelmeztet arra, hogy vannak olyan nyelvi hibák, melyek a szabály részleges ismeretéből erednek. Például nem ikes igék ikes ragozása (edzek helyett — helytelenül — edzem) (ÉT 1974. 375).

VI. Mondattan

A szórend és az érthetőség kapcsolatával többen foglalkoznak: Lőrincze Lajos: Fogalmazás, értelmezés (MN 1974. febr. 10. 11), Pásztor Emil: Félrevezető mondatserkesztés (ÉT 1974. 2385), Csényi Ákos: Kisokos, aki, sztriptíz, amelyik (MH 1973. nov. 3. 3), Cs. J.: Keverjük a szavakat (N 1973. márc. 13. 8), Telegdi Polgár István: Magyar Szórend (MN 1974. febr. 15. 8). — Hernádi Sándor az összetett igealakhoz kapcsolódó *is* helyét vizsgálja (MH 1974. aug. 31. 3).

Pető Gábor Pál szerint „a mikrofonnál a szerkesztő, X. Y.” forma helytelen, mert nem beszélhetünk magunkról 3. személyben (RTv 1973. 51. sz. 5). Egy olvasó elfogadhatónak tartja az egyébként már megszokott formát a beszélt rádiós nyelvben (uo. 1973. 52. sz. 6). — Az alany és állítmány egyeztetési szabályairól olvashatunk az ÉT-ban (Bán Valér: Egyeztessünk is! 1973. 2291, és Rozsly György: Egyes szám, többes szám. 1974. 1019) és a MH-ban (Tompá József: Szabadság és rend — mondatainkban. 1973. júl. 14. 3).

Egy olyan elbeszélést ismertet Kovalovszky Miklós, amelyikben nincs igei állítmány (MN 1974. aug. 11. 13). — A névszói állítmányt, ha nem különíti el a névelő az alanyt, ne tegyük a mondat elejére, mert félreértést okozhat, jelzőnek is értelmezhető — figyelmeztet Kálmán Béla (ÉT 1974. 1869). — Egy rosszul szerkesztett mondat tanulságaként Rácz Endre kifejti, hogy a mondat alanyát csak akkor hagyhatjuk el, ha az az előzményekből egyértelmű (ÉT 1974. 1596).

A *legjobb*, *leginkább*-féle alakok előtti névelőhasználatról kapunk felvilágosítást az ÉT-ból (G. L. 1974. 2013). — Az *egy* határozatlan névelő használati körével foglalkozik Pusztai István a MH-ban (1974. aug. 10. 3). — A műveltető igék helyett ne használjunk körülményesebb, sokszor érthetetlen alakokat — tanácsolja Tompa József a MN-ben (1974. máj. 12. 13). — A létegeből és határozói igenéből álló szerkezet helyes használatáról ír Benkő László El vannak utazva címmel (MH 1974. jan. 26. 9). — Az *el kell menjek* típusú mondat helytelenségére figyelmeztet Ferenczy Géza (RTv 1974. 6. sz. 7). — A zsúfolt, igeneves szerkezetekkel tömörített mondatserkesztést pellengérezi ki a MN cikkírója (R. E.: Rendbe hozott tudósok és egyéb furcsaságok. 1974. ápr. 14. 12). — A gyakori mondatserkesztési sablonok elsűrkítik nyelvünket — hívja fel a figyelmünket Sebestyén Árpád az ÉT-ban (1974. 536).

A vonatkozó névmások használatával foglalkozik Tompa József (Csak a fürdővizet öntsük ki! MN 1974. júl. 14. 13) és Szombathy Viktor (Aki? ami? amely? ÉT 1974. 860). — Az *az* mutatónévmást sokszor feleslegesen használjuk az összetett mondatban. Tompa József három jellegzetes hibát mutat be (El-az-osodunk. MH 1974. jan. 19. 9). — Bár a *hogy*... *nehogy*-os mellékmondat gyakori a kevésbé választékos köznyelvben, a művelt köznyelvben kerüljük! (Hernádi Sándor: Híbrid mondatok. ÉT 1973. 2471). — Az *úgy* a határozói mellékmondat utalószava, feltételes mondatban németes (Szabó Ernő: „Ha... úgy”. Nm 1974. 5. sz. 37). — A *mint* kötőszó használati körét vizsgálja Szabó Ernő (uo. 1973. 10. sz. 25). — Közbevetéssel nem szabad kettéválasztani a névutót és a hozzá tartozó névszót — figyelmeztet Lőrincze Lajos a MN-ben (1974. aug. 11. 13). — Nagy Ferenc ismerteti a nyelvtani szerkezetek transzformációs módszerrel való vizsgálatát (MN 1974. aug. 11. 13).

VII. Fogalmazás, stílus

Az államigazgatási nyelv egyszerűsítésében szerepet vállalnak a nyelvészek is. Szenes Imre a Nszv-ban (1973. febr. 8. 3) és Ruffy Péter a MN-ben (1973. márc. 4. 11) üdvözlí a kezdeményezést. — „Hivatalul” vagy magyarul? kérdezi Kovalovszky Miklós (MH 1973. ápr. 13. 6). Cikkében feltárja a hivatali zsargon elterjedésének okait, és orvoslásának módjait. — A hivatalos levelek stílusát mutatja be a Ka cikkírója (1973. febr. 3. 12). — A tudálékos szószaporításról, a körmönfont kifejezésekről szólnak a következő írások: „Hivatalul” vagy magyarul? (Grétsy László: MN 1974. márc. 10. 13), Szószátyárkodás (Sz. D. MN 1973. júl. 20. 6), „Szükségeltetett pénzeszköz” (Kálmán Béla, ÉT 1973. 333), Két szóval egy értelem (Szombathy Viktor, ÉT 1973. 1234), Nyakatekert nyelv helyett (Sz. I. Nszv, 1974. ápr. 11. 3), Közmondások (Veress Miklós, DM 1973. febr. 11. 12). A magyar nyelv hete (Szabylár Ferenc, RTv 1973. 16. sz. 3). — A jogi és a köznyelv közti „szakadék” gyakran szükségszerű — állítja és meg is indokolja Szöghy Katalin a Pf-ben (1974. 1. sz. 10). — A bürokratikus fogalmazás ellen szól Tabi László a Nszb-ban (1973. júl. 1. 9), Csányi László az ÉI-ban (1973. nov. 24. 2), valamint Szombathy Viktor a MH-ban (1973. szept. 1. 3). — A tömegtájékoztató nyelvéről írt tanulmányt Tuba Imre A jelöletlen valóság címmel (Nj 1974. 3. sz. 2). — Előfordul, hogy a napilapokban olvasható terjengős, szép mondatok mögött semmi konkrétum sincs (Semmitmondunk. ÉI 1973. dec. 15. 9). — A fölösleges ismétlésekről ír Szathmári István a MN-ben (1974. jún. 9. 13). — Grétsy László figyelmeztet a szűkszavúság ártalmas voltára (MH 1973. jún. 16. 4). — Árkus József szembeállítja a szűkszavúságot a mindennapi érintkezésben és a hosszadalmasságot a hivatali nyelvben (N 1974. ápr. 28. 5). — Rozslay György nyelvi furcsasággyűjteményéből mutat be néhányat pl., „a vizsgált áruk jó része rossz minőségű” (Komentár nélkül. ÉT 1974. 225).

A megszólítás nehézségeiről olvashatunk a következőkben: Hernádi Sándor. Miért tegez, ha magáz? (ÉT 1974. 1677), Emberek és elvtársak (ÉI 1973. dec. 15. 9): Tóth István: Kedves elvtárs(nő) (DN 1973. márc. 3. 4) és Éder Zoltán: Mi legyen a kezét csókolommal? (MH 1973. ápr. 21. 11).

Az időhúzó töltelékszavak térhódításáról ír G. Tímár György (MH 1974. nov. 16. 3). — A tankönyvek stílusának követelményeit fejti ki Harsányi Zoltán (MH 1974. nov. 30. 3). — Az iskolai fogalmazástanítást mutatja be Dozsics Györgyné (Mt 1973. júl. 222). — Bán Valér szerint nemcsak a magyartanár dolga a szabatos fogalmazás tanítása (Kn 1974. márc. 29. 8).

A nyelvi közérthetőség fontosságára hívja fel a figyelmet Ferenczy Géza az ÉT-ban (1974. 669) és L. a VN-ben (1974. okt. 11. 3). — Az újság stílusa gyakran nyakatekert a VN szerzője szerint (1973. febr. 16. 3). — Bözsöny Ferenc a rádió sajátos stílusáról ír Zsargon és argó (RTv 1974. 13. sz. 7) és A nagyítás és kicsinyítés a rádióban címmel (MH 1973. nov. 24. 3). — A riportokban hallható fogalmazási hibákról és ezek káros voltáról beszél Vajk Vera: „Műfordítás” magyarról — magyarra (Nszv 1973. máj. 5. 4) és Thierry Árpád: A tisztátalan beszéd rontja életünket (Nszv 1973. dec. 2. 8).

A kezelési utasítás megfogalmazására ad tanácsot Grétsy László a MH-ban (Játék — komoly tanulsággal. 1974. aug. 17. 4). — Egy szőnyeg (EH 1973. jan. 25. 8) és egy borotvaszer (ÉI 1973. márc. 17. 8) használati utasításának szövegét kifogásolják a szerzők.

A reklámszövegek stílus- és szerkesztési hibáival foglalkoznak a VN-ben (1973. jan. 25. 3, 1974. jan. 25. 3, okt. 23. 3, nov. 15. 3). — Az utcai feliratokról mond véleményyt az ÉI glosszáírója (1973. jún. 23. 9). — Az apróhirdetés sajátos nyelvi hibalehetőségeiről szól Mizser Lajos a MH-ban (1973. dec. 29. 3).

Az írott és a beszélt nyelvben egyaránt gyakran található képzavar. Éder Zoltán:

Fél szemük alszik? (MH 1974. márc. 16. 8), Grétsy László: Nyelvörkődés (RTV 1974. 15. sz. 6), Kemény Gábor: Közhely és képzavar a sportnyelvben (MH 1973. okt. 13. 3), Kálmán Béla: Zavaró képek (ÉT 1974. 1496), Lőrincze Lajos: Képzavarok, Homályos képek (MN 1974. márc. 10. 13), Pásztor Emil: Megölték a holttesteket? (ÉT 1974. 1217), Szabó: A pórre vetkőztetett magánügy (Nm 1974. 10. sz. 36), Vincze István: Így beszélünk mi (Ka 1973. dec. 15. 9). — Szokolay Zoltán az anyanyelvi versenyen elhangzott mondatát („sóban, vízben főtt hétköznapiok törekeny nevetésként gurulnak tovább”) magyarázza Képzavarom védelmében címmel (Nj 1974. 6. sz. 11).

Félünk a „nagy” szavaktól — állítja a Hódolat c. írás (d.m. MN 1973. júl. 1. 4). — A *tetszik* megszólító forma furcsaságairól ír Kálmán Béla. Szerinte inkább így beszéljünk, mint durván (ÉT 1973. 881). — A durva szavak elszaporodására hívja fel figyelmünket Csala László Fertőző szavak címmel (ÉM 1973. máj. 20. 3, VN 1973. jún. 10. 3). — A nem kívánatos szavak elleni küzdelemről számol be a Ka (1973. aug. 12. 5).

A disc-jockey-k beszédstílusával foglalkozik Elek Lenke a MI-ban (1974. febr. 8. 28). — A „páciens szaknyelv” vadhajításait vizsgálja Mizser Lajos az ÉT-ban (1974. 11). — Mind az ún. pesti nyelvnek, mind a vidékinek vannak fogalmazásbeli hibái, melyek ellen harcolni kell (Mizser Lajos: Vidéki furcsaságok. MH 1974. jún. 8. 8). — Ha véleményünk sértődést okoz, hogyan közöljük minél tapintatosabban? Ebben a kérdésben ad tanácsot a MI szerzője (Sz. G. 1973. 1. sz. 6).

Fischer Sándor Hogyan beszélnek a fiatalok? c. cikke (ÉI 1974. júl. 29. 13) vitát nyitott az ÉI-ba (1974. jún. 29. 4). A nyelvi igénytelenséget rója fel az iskolás korosztálynak. Horváth József szerint nemcsak a fiatalokkal van baj, sőt náluk még könnyebb javítani a helyzeten, ha az oktatás nagyobb gondot fordít az aktív nyelvhasználatra (Az önkifejezés kényszerhelyzetei. 1974. aug. 3. 2). Bóka Róbert szerint a hivatali zsargon sokkal többet árt a nyelvnek, mint a fiatalok nyelve, amely felnőtté válásukkal úgy is lassan kikopik (Cikis-e a helyzet. 1974. aug. 3. 2). Egy másik hozzászóló a gyermekhez szóló gúgyögő felnőttet hibáztatja (Gyagya-nyelv, 1974. aug. 3. 2). — A nyelvi igénytelenség a témája Takács Géza írásának Színtelen, szagtalan, ízetlen címmel (MH 1974. dec. 14. 3).

Milyen (ne) legyen a cím? — kérdezi Mizser Lajos, majd igen részletes választ ad kérdésére (MH 1974. júl. 13. 2). — A mély és a magas magánhangzók érzelmi hatásáról olvashatunk Rónai Bélától a DN-ban (1973. jún. 7. 6). — Csoóri Sándor Találkozásaim az anyanyelvvel címmel a Tt-ban (1973. 10. sz. 52) közli gondolatait az otthoni nyelvről, az idegen szavakról, az elkallódott régi szavakról. — A költészetben található színnevekről ír T. Lovas Rózsa a MH-ban (1973. júl. 28. 3). — Csokonai néhány stilisztikai javítását mutatja be Sz. F. Rőgtöszött és csiszolgatta sorait címmel (MH 1973. nov. 17. 3). — A műfordítás nehézségeiről szól a DN (1973. febr. 18. 5) rövid cikke. — A regény nyelvével foglalkozik M. Bahtyin a V-ban (1974. 12. sz. 56).

A közhelyekről két újságban is olvashatunk. Kemény Gábor a sportközhelyeket vizsgálja (MH 1973. jún. 23. 3), Vincze István pedig a köznyelveket (Ka 1974. jan. 19. 5).

VIII. Helyesírás

Az egységes magyar helyesírás kialakulásáról beszél Molnár József a MH cikkírójával (1973. júl. 21. 2). — Az első akadémiai helyesírás megjelenésétől követi nyomon helyesírásunk fejlődését Rubin Péter Másfélszázados harc címmel (M 1974. 19. sz. 23). — Gszántó Tibor a magyar könyv történetét ismertetve kitér az ortográfia kialakulására és fejlődésére is (MI 1973. 22. sz. 17). — Erdődy János arra mutat példákat, hogyan változott

helyesírásunk a szabályzat 1954. évi megjelenése óta (ÉI 1973. ápr. 21. 2). — Az MTA Helyesírási Bizottságának üléséről tudósít Székely Artúr a T-ban (1973. 5. sz. 7).

Szavaink betűrendbe szedésének szabályait ismerteti Pásztor Emil az ÉT-ban (1974. 1451) és a MN-ben (1974. aug. 11. 13).

Az értelmes sajtóhibák veszélyeire figyelmeztet Grétsy László (ÉT 1973. 190) és a VN cikkírója (1974. ápr. 2. 3).

A rövid és hosszú magánhangzók írásával több cikk is foglalkozik. Erdődy János üdvözl sokakkal szemben azt, hogy írógépeinken nem található hosszú *ú* és *ű*. Szerinte a sok hosszú magánhangzó beszédünket vontatottá teszi (ÉI 1974. febr. 2. 15). — Pásztor Emil szerint a homonímák számát gyarapítanánk a hosszú magánhangzók elhagyásával, ami nem kívánatos (ÉI 1974. febr. 23. 2). — A hosszú ékezetek elmaradásának fő oka az írógépek hiányossága, de az ún. regionális köznyelv is szerepet játszik ebben — írja Rácz Endre az ÉT-ban (1974. 515). — A rövid és hosszú hangok és betűk jelentésmegkülönböztető szerepét is Rácz Endre mutatja be több példán (ÉT 1974. 2084). — A hasonló alakú, de különböző jelentésű szavakat sokan fölcserélik egymással az írásban. Erre ad több példát Pásztor Emil (ÉT 1973. 253, MH 1974. jún. 1. 9). — Kocsis Klára felhívja a Ka olvasóinak a figyelmét, hogy a *hús* hosszú *ú*-val írandó (1974. nov. 1. 5). — Bán Valér örömmel látja, hogy több helyen helyesen írták ki a *kötöde* szót (DN 1973. okt. 16. 6).

A különírás—egybeírás problémája többeket foglalkoztatott. Az alkalmi egybeírásról ír Szabó Ernő (Művelődésház-igazgató. Nm 1973. 2. sz. 23). — Raisz Rózsa a *penicillin-érzékeny* vagy inkább a *penicillinre érzékeny* kifejezést javasolja (ÉT 1974. 449). — A *tudni való* igeneves szerkezet, a *tudnivaló* főnév — magyarázza Sebestyén Árpád az ÉT-ban (1974. 927). — Mizser Lajos a *folyóvíz* és a *folyó víz* jelentése közötti különbségről ír (ÉT 1973. 739). — P. Balázs János a *jófiú* és a *jó fiú* eltérő jelentését vizsgálja (ÉT 1973. 2239). — „Bíráló-biztató levelek” címmel Pásztor Emil a kötőjeles alkalmi mellérendelő szóösszetételek nyelvet gazdagító szerepéről szól (ÉT 1973. 1173). — A nevezetes napok helyesírásával foglalkozik Pásztor Emil Pedagógusnap című cikke (ÉT 1973. 1027).

Az idegen- és a jövevényszavak helyesírásáról is többször olvashatunk. Az *Atilla*, a *büfé*, a *sofőr* (Grétsy László, MN 1974. jún. 11. 8), az *eszpresszó*, a *drinkbár* (Fábián László, Mn 1974. márc. 10. 13), a *foto-* és a *fotó-* (Szabó Ernő, Nm 1973. 5. sz. 23), a *klub* (Rakovszky József, ÉT 1973. 132), a *komputer* (Szabó Ernő, Nm 1973. 4. sz. 25), a *prolifерáció* (Horváth István, ÉT 1974. 2157), a *videophone* (Horváth Dezső, DM 1973. szept. 2. 12) helyes írásmódjáról kapunk magyarázatot. — Péchy Blanka az idegen szók ejtésének és fonetikus írásának a kérdésével foglalkozik. Végül is azt tanácsolja, hogy használjunk inkább magyar szavakat (MN 1974. jan. 13. 8). — A sok idegen nevű magyar együttes nem tudja helyesen leírni a nevét — figyelmeztet Tóth István a DN-ban (1973. szept. 28. 4). — Az örmény nevek átírásáról mond véleményt Schütz Ödön (ÉT 1974. 2332). — Strogoff, Sztrogof vagy Sztrogoff címmel May István azt elemzi, hogy miért az első írásmód a helyes (ÉT 1973. 510). — A szerb-horvát-szlovén nevek mellékjeles betűit használjuk-e a magyarországi sajtóban? — veti fel Vass Imre (MH 1974. okt. 19. 3). — A prospektusok értelemzavaró helyesírási hibáira mutat példákat Szász Imre (ÉI 1973. ápr. 28. 9).

A rövidítés alapelveit ismerteti E. Kovács Kálmán (ÉM 1973. márc. 7. 4). — A mozaikszó-alkotásról ír Kuti István a MN-ben (1974. ápr. 8. 8).

A feliratok, reklámok gyakori íráshibáit többen is szóvá tették. Tóth István és Háhn Vilmos a Magyar Értelmező Kéziszótár reklámszövegében vette észre, hogy az *írnák* szót kis *i*-vel írták (DN 1973. jan. 12. 4, Ka 1974. jan. 12. 7). — Az utca- és házszámablák helytelen írásmódjára figyelt fel Légrádi Dezső (MN 1974. ápr. 18. 6). — Az utcákon, tereken olvasható tulajdonnevek egységes írására tesz javaslatokat Paál László a MN-ben (1974. máj. 12. 13). — A rádió- és televízió-előfizetési nyugták helyesírását vizsgálja E.

Kovács Kálmán (Nj 1973. 9. sz. 11). — A helytelenül írt reklámszövegekre hívja fel a figyelmet Puruczki Béla (ÉT 1974. 1197), Rónai Béla (DN 1973. szept. 25. 6), Tóth Imre (MH 1974. okt. 19. 3) és Vajk Vera (Nszv 1973. jan. 7. 9 és jún. 17. 8).

A helyesírási szabályzat 371. pontját ismerteti és magyarázza Szabó Ernő. Ez a pont rendelkezik a szerzők nevének és művük címének együttes írásáról (Nm 1973. 6. sz. 23).

A helyesírás tanításának helyzetét vizsgálja Hangay Zoltán a Mt-ban (1974. 213). — Szabó Kálmán a helyesírási készség fejlesztéséhez gyakorlattípusokat mutat be (Mt 1973. 77). — Pásztor Emil egy helyesírási dolgozat elemzését adja közre a Kn-ben (1974. máj. 24. 8). — A helyesírási készség fejletlenségéről mond véleményt — kontra — a Kn-ben (1974. szept. 27. 16).

Idétlen idézés címmel Lőrincze Lajos az idézőjel fölösleges használatára figyelmeztet (MN 1974. júl. 14. 13). — Az idézőjelek helyes használatát ismerteti Mizser Lajos (MH 1974. dec. 21. 4) és Szabó Ernő (Nm 1973. 8. sz. 22). — Nyíri János Kristóf is az idézőjelek nyakra-főre való használatát kifogásolja (ÉI 1974. febr. 9. 9).

A számok, dátumok írásmódjáról olvashatunk Pásztor Emil (ÉT 1973. 801) és Kemény Gábor (M 1973. 6. sz. 31) tollából. — A latin numerus szó rövidítésének írásmódját vizsgálja Tóth István (DN 1973. aug. 30. 4). — A vessző szerepéről és helyes használatáról ír Szabó Ernő (Nm 1973. 9. sz. 23 és 11. sz. 23) és Mizser Lajos (MN 1974. dec. 8. 13). — A mondatvégi írásjelek helyes használatát ismerteti Szabó Ernő (Nm 1973. 7. sz. 25). — A kérdőjel helytelen használatára figyelmeztet Tiszamarti Antal (ÉT 1974. 1558).

Az új helyesnévtár nyelvészeti jelentősége az, hogy a falvak és a városok nevének a hivatalos helyesírását tartalmazza (Nszv 1973. nov. 13. 3).

IX. Nyelvészeti munkák

Az etimológiai szótárak jelentőségét hangsúlyozva Papp László bemutatja az eddig megjelent szótárakat (MH 1974. dec. 7. 2). — Kovalovszky Miklós az egy nyelvű szótárainak méltatja (MH 1974. dec. 7. 2). — Az újonnan megjelent Magyar Értelmező Kéziszótárt üdvözlő és ismerteti Ruffy Péter a MN-ben (1973. jan. 7. 12), M. O. a N-ban (1973. jan. 12. 4), M. O. a Ka-ben (1973. jan. 16. 4), Kovács Sándor a DN-ban (1973. jan. 18. 4), (-nt) a Nm-ben (1973. 2. sz. 37), Pálvolgyi Endre a Kv-ban (1973. 3. sz. 179), Szőke István az ÉT-ban (1973. 1696) és P. Balázs János a MH-ban (1973. okt. 27. 3).

Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések kézisztárát népszerűsíti a DN (1974. ápr. 14. 7). — Bakos Ferenc a szótár feladatáról, szerepéről szól a MN-ben (1974. máj. 12. 13).

A Petőfi-szótárról kapunk hírt a DM-ből (1973. nov. 21. 5), a Nszb-ből (1973. nov. 21. 7), az ÉI-ből (1973. nov. 24. 6) és Pásztor Emiltől a MN-ben (1974. jún. 9. 13). — Juhász Gyula költői nyelvének szótáráról olvashatunk a DM-ban (1973. febr. 15. 4).

A magyar–hindi szótár megjelenését közli az EH (1973. okt. 5. 6). Kós Péterrel, a magyar–hindi szótár szerzőjével beszélget a Nszv újságírója (1973. nov. 18. 18). — A magyar–vietnami nagyszótár összeállításának gondjairól tudósít a Nszb (1974. nov. 10. 7).

A Magyar Nyelvjárások Atlaszána III. kötetéről olvashatunk a Kn-ben (1974. ápr. 5. 13) és a MN-ben Ruffy Péter tollából (1974. okt. 21. 11). — A földrajzi nevek gyűjtéséről ad hírt Baranya megyéből a DN (1974. dec. 28. 2), Győr–Sopron megyéből a Ka (1974. nov. 25. 3), Somogy megyéből a MH (1974. máj. 25. 10). — Szeged utcaneveiről szól Péter László könyve (N 1974. aug. 18. 5). — Az Utcák, terek, emberek c. kiadvány

Budapest személynevet viselő utcáit mutatja be (Puruczki Béla: Tűnődés egy könyv felett. MN 1973. okt. 9. 8).

Bárcai Géza A magyar nyelv életrajza c. könyvéről Németh László írt (Kt 1974. 278), a Nyelvművelésünk kötetét a Kn ismerteti (1974. okt. 11. 14).

Kolozsvári G. Emil bemutatja Csokonai A magyar nyelv feléledése c. írását (Kr 1974. 2. sz. 17). — A N felhívja olvasóinak a figyelmét a Tiszatájban megjelent Csoóri Sándor esszéire, melynek címe: Találkozásaim az anyanyelvvel (1973. okt. 27. 6). — Deme László A nyelvművelés társadalmi feladatairól c. cikkét ismerteti a Nszb (1973. febr. 3. 6).

A Grétsy László szerkesztette Anyanyelvi kaleidoszkóp c. kötetre hívja fel a figyelmet a N (1973. jan. 16. 5), az ÉM (1973. jún. 9. 4), a Nm (1973. 7. sz. 36), az EH (1973. szept. 8. 2) és a MN (1973. szept. 13. 4).

Hernádi Miklós a közhely természetrajza c. művét ismerteti a Nm (1973. 10. sz. 40) és az A (1974. márc. 81). — Kulcsár Ödön Rövidítések könyve c. munkájáról olvashatunk az ÉI-ban (1974. júl. 6. 11). — Szabó T. Attila válogatott tanulmánykötetéről ad hírt a MH (1973. febr. 5. 6). — Elmés játékok, játékos elmék címmel Lukácsy András adott közre nyelvi és irodalmi játékokat (Ka 1974. nov. 26. 5). — Péchy Blanka Beszélni nehéz c. kötetének bevezetőjét közli az Ú Í (1973. 5. sz. 99). — Szilágyi Ferenc munkájáról A magyar szókincs regényéről ír a Kn (1974. okt. 25. 14) és az EH (1974. júl. 21. 2).

Révai Miklós: A magyar szép toll c. könyve kritikai kiadásban megjelent (Nsztv 1973. okt. 16. 4) — Szenczi Molnár Albert nyelvtanát az amerikai Indiana Egyetem kiadta (T 1973. 3. sz. 7), Lakó György Sajnovits Jánosról szóló könyvét ismerteti Ruffy Péter a MN-ben (1973. nov. 25. 9).

Jean Pierre Faye 1930-tól vizsgálja a náci, majd az OAS mozgalom nyelvezetét, erről írt munkáját ismerteti a MH (1973. jan. 8. 6). — Aurélien S'auvageot munkásságát mutatja be Harsányi Zoltán (Nsztv 1973. jan. 16. 7). — Claud Lévi Strauss Szomorú trópusok c. tanulmányáról olvashatunk Szóinfláció címmel a Ka -ben (1974. márc. 16. 5). — Tran Duc Thao: Kutatások a nyelv és a tudat eredetéről c. könyv megjelenéséről tájékoztat a MH (1973. júl. 23. 6).

A Ka a következő könyveket mutatja be: Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése (1974. márc. 1. 10), Orosz Sándor: A helyesírás fejlődése (1974. jún. 14. 14), Rácz Endre—Szathmári István szerkesztésében Tanulmányok a mai magyar nyelv szófaj-tana és alaktana köréből (1974. szept. 27. 16), Kozma Tamás: A neveléstudomány szaknyelve (1974. nov. 22. 14) és Tanulmányok a nyelv keletkezéséről (1974. dec. 20. 14). — A Kv (1973. 2. sz. 107) nyelvtörténetünk tanulmányozásához ajánl műveket.

A tanításban használható kiadványokat ismerteti Kovalovszky Miklós a Mt-ban (1974. 141). — Magyar könyv a nemzetiségi szakiskoláknak c. kiadványról tájékoztat a Kn (1974. máj. 17. 14). — A nemzetiségi iskolákban folyó irodalmi nevelésről olvashatunk Mócsi Ferenc kandidátussal folytatott beszélgetésben (MN 1973. júl. 4. 4). — Takács Etel bemutatja a romániai iskolákban használatos magyar nyelvtani munkafüzetet (Mt 1974. 273). — Sebestyén Árpád Nyelvtanításunk az egyetemi felvételi vizsgák tükrében c. tanulmányára hívja fel a figyelmet a Mt cikkfője (1974. 271). — A Szkopjében elkészült első cigány nyelvtankönyvről tudósít a MH (1973. jan. 29. 6).

X. Egyéb

1. Tudósítás, riport. A Nyelvtudományi Intézet megalapításának 25. évfordulójáról emlékeznek meg 1974 decemberében (Nsztv 1974. dec. 7. 9, EH 1974. dec. 9. 2, ÉI 1974. dec. 14. 7). — A Nyelvtudományi Társaság Közgyűléséről tudósít a Nsztv

(1973. jún. 13. 5) és a Nszb (1973. jún. 13. 9). — A mai magyar nyelv állapotát vizsgálták az Akadémián, ezt ismerteti Ruffy Péter a MN-ben (1974. máj. 19. 9). — A MH adja hírül, hogy a Miskolci Műszaki Egyetemen konferenciát tartottak a nyelvészet szerepéről a műszaki életben (1973. febr. 6. 9). — A műszaki nyelv megreformálására az MTA Anyanyelvi Bizottságán egy új bizottság alakult (HH 1973. márc. 26. 3). — A TIT új szakosztálya nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozik (DN 1973. máj. 17. 4). — A Kossuth Rádió egyik közvetítésében hallhattunk összeállítást a Veszprém vidékéhez kötődő írók és költők munkáiból, melyekben a veszprémi nyelvjárás szépségéről is szoltak (N 1974. ápr. 23. 5). — Bánffy György előadástjére hívta fel a figyelmet a Ka (1973. márc. 9. 5). — A N szerzője javasolja, hogy Grétsy László Nyelvörködés c. műsorát jelentessék meg könyv-alakban (1973. szept. 9. 5). — A Nyelvi figyelő c. tévéműsort méltatja a N munkatársa (1974. febr. 6. 5). — Lőrincze Lajos előadást tartott szülőfalujában, Szentgálon. Erről tudósít a N (1974. ápr. 23. 5). — A magyar rovásírás és a gyorsírás rövidítési rendszere között hasonlóságot fedezett fel egy gyorsírótanár (D N 1974. márc. 17. 8). — A HH egy olyan emberről ad hírt, aki helyesírási hibákat gyűjt bélyegekről, konzervekről stb. (1973. ápr. 24. 3). — Egy három éves göcseji és hetési névgyűjtésről olvashatunk a DN-ban (1974. febr. 24. 8). — Pályázatról ad hírt a VN (A vasi néphagyományok megmentéséért. 1973. febr. 18. 9), a Nm (Fejér megyei néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat. 1973. 6. sz. 47), a Kn (Az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvészeti tárgyú pályázata. 1974. jún. 7. 8) és a Kv (1974. 396).

Karagics Mihály horvát szakos tanárral készült riport egy nyelvi szigetről, Und község nyelvéről (Maróti Zsuzsa, Ka 1974. márc. 14. 4). — Manfréd Mayrhofer nyelvész-professzor munkásságáról olvashatunk abból az alkalomból, hogy az MTA tiszteletbeli tagjává választották (M 1973. júl. 1. 22). — Bárczi Géza a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta 80. születésnapja alkalmából (MN 1974. jan. 10. 4, Nszb 1974. jan. 10. 5). — Ortutay Gyula akadémikust a Finn-Ugor Társaság tiszteleti tagjává választotta (Nszb 1973. dec. 12. 8). — Illyés Gyulával László Anna készített interjút (Szavaink hitele. N 1974. júl. 27. 6, DN 1974. júl. 28. 7; Ka 1974. aug. 3. 5). — Bánffy Györggyel beszélgetett Hajba Ferenc (N 1974. jún. 28. 4). — Grétsy László a közművelődés és a nyelvművelés összefüggéseiről beszél Szántó Jenőnek (Nszb 1974. ápr. 14. 7). — Hernádi Miklóssal a közhelyekről készített interjút Zöldi László (MI 1973. 47. sz. 28). — Ruffy Péter hangulatos interjút közöl Lőrincze Lajossal és Haraszti Sándorral, aki atlantai sebészorvos, lelkész és magyar—latin szakos tanár MN 1973. aug. 12. 11). — Molnár József professzor a könyvnyomtatásnak a helyesírásra tett erős hatásáról beszél (T 1974. jan. 1. 11). — Szűts Lászlóval készített riportot László Ilona Miért nem beszélünk szépen? címmel (Nszv 1974. nov. 9. 6).

Az 1973-as magyar nyelv hetéről tudósít a Nszb (1973. ápr. 7. 7, ápr. 14. 7, ápr. 19. 8, ápr. 20. 8), a Nszv (1973. ápr. 15. 8, ápr. 25. 5), a MH (1973. ápr. 13. 6), a Ka (1973. ápr. 22. 1, ápr. 25. 2, ápr. 28. 3), az EH (1973. márc. 26. 2, ápr. 5. 2, ápr. 14. 8), a DM (1973. ápr. 15. 12, ápr. 17. 5) és a DN (1973. ápr. 15. 5). Az 1974-ben megrendezett magyar nyelv hetéről olvashatunk a MN-ben (jan. 23. 7, ápr. 14. 12), az EH-ban (ápr. 22. 2), a N-ban (febr. 2. 1, ápr. 17. 1, ápr. 18. 5, ápr. 20. 1, ápr. 21. 4, ápr. 23. 5), az ÉM-ban (márc. 10. 4), a VN-ben (ápr. 23. 3) és a Ka-ban (ápr. 25. 8).

Megyei anyanyelvi versenyekről ad hírt az ÉM (1973. márc. 27. 4, ápr. 3. 4, ápr. 11. 4, okt. 26. 12, okt. 28. 12), a DM (1973. okt. 31. 8), a Kn (1974. máj. 10. 2, nov. 8. 2), a Mt (1974. 35), az EH (1974. okt. 3. 2).

A Péchy Blanka által alapított Kazinczy-díjról számol be a DM (1973. jan. 26. 7), a MI (1973. 7. sz. 6) és a HH (1974. ápr. 29. 4). — A győri „Szép magyar beszéd” versenyről ír a Ka (1973. jan. 7. 7, 1974. ápr. 24. 8, ápr. 27. 12, ápr. 30. 8) és a Mt (1974. 259).

2. **Nyelvrokonaink.** Pusztay János a szamojéd-magyar nyelvrokonság bizonyítékait ismerteti (Nszv 1974. jan. 5. 6). — Volga-parti nyelvrokonainkról, a marikról közöl egy sorozatot Szathmári Gábor a Nszv-ban (1974. okt. 31. 6, nov. 1. 2, nov. 2. 4, nov. 3. 7). — Nyelvrokonainkról ír Márk Tamás (DN 1973. dec. 18. 6). — A nyugati, sumér—magyar rokonságról szóló elméleteket támadja Bálint Csanád a Tt-ban (1973. 3. sz. 76). — A japán nyelv eredetét és a magyarral való rokonság lehetőségét vizsgálja Kazár Lajos (MH 1974. szept. 14. 3).

3. **Az anyanyelvi oktatás ügye.** Az írástudatlanság megszüntetésére létrehozott alapítványokkal foglalkozik Sebes Erzsébet (HH 1973. szept. 3. 4). — Vargha Balázs Kisdéd utópia az anyanyelv tanításáról címmel a tanterv előírásait vitatja (ÉI 1974. júl. 20. 4). — A DN-ban olvashatunk a nyelv és iskola kapcsolatáról, az anyanyelvi oktatás hatékonyságáról (Hoffmann Ottó: Nyelv és iskola. 1973. aug. 7. 6, aug. 16. 6, Tóth István: Az a szegény Madách. 1974. júl. 11. 4). — Frázis és közhely az iskolában címmel Vidor Zsuzsa ír arról, hogy ez nem kizárólag a pedagóguson múlik (V 1974. 2. sz. 98). — A középiskolai anyanyelvi nevelésről ír Nagy Ferenc (Kn 1974. szept. 13. 8). — A komplex anyanyelvoktatás előnyeit taglalja Lovász Imréné (Kn 1974. nov. 22. 11). — A Mt-ban a tananyagcsökkentés tapasztalatairól (1974. 80), a nyelvtanítás módszertani változásairól (1974. 94, 196, 218), az 1973–74-es tanév tapasztalatairól (1974. 145) és a nyelvtani elemzésekről (1974. 252) számolnak be. — Az anyanyelvi tanítás módszeréről ír a Kn (1974. nov. 1. 9). — A tananyag megtanulhatóságát vizsgálja Orosz Sándor (Kn 1974. ápr. 5. 10). — Szende Aladár az intenzív nyelvtanítási módszert mutatja be (Mt 1973. 49). — Jobbágyiné András Katalin az intenzív képzés tapasztalatairól ír (Mt 1973. 97). — A Kn-ben a Pedagógiai kísérletek rovatban kaposvári és bajai példákrol olvashatunk (1974. okt. 11. 3 és nov. 15. 3). — A diákok is segíthetik a nyelvészek munkáját. Erre mutat követendő példákat Végh József (MH 1973. nov. 10. 3). — A helytelen nyelvi klisék alkalmazásától óv Zsolnai József Közlekedési felszólító mód címmel (Kn 1974. ápr. 19. 16). — Pusztay János Nyelvrokonságunk és az iskola c. írásában azt veti fel, hogy milyen jelentősége van a finnugrisztikának az anyanyelvoktatásban (Kn 1974. ápr. 5. 5).

A Szombathelyen megtartott anyanyelvi oktatási konferenciáról tájékoztat a Nszb (1973. ápr. 18. 6). — Szociolingvisztika és anyanyelvi oktatás címmel konferenciát tartottak Nyíregyházán (Mt, 1974. 32, DM 1973. aug. 23. 3). — Ugyancsak Nyíregyházán, a Tanárképző Főiskola rendezte meg az anyanyelvoktatási napokat (HH, 1974. jún. 24. 4). — Az úttörő irodalombarát és nyelvész szaktárgyi versenyről számol be Miklós Gyuláné (Mt 1974. 228).

4. **Megemlékezések.** A 80 éves Bárczi Gézárt köszönti a Népszabadság (1974. jan. 9), az ÉI-ban Benkő Loránd (1974. jan. 12. 2), a MN-ben pedig Ruffy Péter (1974. aug. 11. 9). — Péchy Blankát köszönti 80. születésnapja alkalmából az EH szerzője (1974. szept. 21. 2). — Budenz Józsefről emlékezik meg Környei Elek (MN 1973. márc. 14. 8). — Ferenczy Gézárt méltatja Grétsy László Eltávozott egy nyelv művelő címmel (ÉI 1974. ápr. 6. 10). — Hodinka Antal szlavisztikus munkásságát idézi fel Pusztai József (DN 1974. jan. 12. 5). — Kardos Tibor sokrétű tevékenységét összegzi búcsúzásként a N (1974. jan. 5. 2). — Lotz János nyelvész, amerikai egyetemi tanár halálakor Károly Sándor méltatja munkáját (MN 1973. szept. 5. 4). — Lugossy József orientalistára emlékezik a DN (1974. márc. 7. 4). — Molnár Szabó Jánosról olvashatunk a Ka-ben. Ő az első magyar nyelvű fizikakönyv írója (1974. júl. 14. 3). — Pais Dezső halálakor a MN közöl nekrológot (1973. ápr. 7. 4). — Pápay Sámuel munkájának a jelentőségére hívja fel a figyelmet a MN két olvasója (1973. jún. 12. 8). — Pesty Frigyes helynévkutatóra emlékezik a Magyar

Hírlap (1973. márc. 6. 6). — Simonyi Zsigmond munkásságát méltatja Tóth Dezső (N 1974. ápr. 18. 5). — Négyszáz évvel ezelőtt született Szenci Molnár Albert (Ka 1974. aug. 30. 6). — A magyar nyelv tudományos művelője volt Teleki László (Ka 1974. szept. 1. 6). — Ruffy Péter Halotti beszéd címmel az 1973-ban elhunyt nyelvészekről ír (MN 1974. jan. 6. 12). — Hary Györgyné a Budenz—Hunfalvy kontra Vámbéry akadémiai nyelvészeti vitát ismerteti a MN (1973. máj. 23. 8). Arany Jánost mint a vitával egyet nem értőt idézi. Ennek kapcsán a MN-ben is vita kerekedett. Hozzászólott Környei Elek (1973. máj. 23. 8) és Bethlenfalvy Géza (1973. máj. 25. 8).

5. **Nyelvi játékok.** A nyelvművelés három módja — a tudós, az irodalmi és a játékos nyelvművelés — közül Bor Ambrus az utóbbiban hisz leginkább (MN 1973. aug. 11. 5). — Vargha Balázs egy szófacsaró pályázatra hívja olvasóit (ÉT 1973. 978). — A nyelvi játékoknak komoly nyelvészeti jelentőségük van (Török Gábor: A bandza fülemüle fészke. 1974. 122). — Mizser Lajos arra hívja fel figyelmünket, hogy a szójátékokat ne utasítsuk el, ugyanakkor ne is éljünk vissza velük (Legszikón és özönvice. ÉT 1974. 967). — Grétsy László vezetésével játékos nyelvi vetélkedőt rendeztek Veszprémben (N 1973. okt. 18. 4). — A Ka ismerteti a betűpóker és a mondatbóvíttési játékot (1973. márc. 16. 5). — A Magyarán szólna c. rádióműsor nyelvi vetélkedőjét dicséri a Ka kritikusa (1974. márc. 9. 5). — Vargha Balázs vidám hangulatú nyelvtanórát tartott a nyúli általános iskolásoknak (Ka 1974. jún. 8. 5). — A játék szerepe a nyelvtan tanításában igen nagy, ezért játsszunk gyakran! (Kn 1974. ápr. 12. 14, nov. 1. 2). — A TIT Nyelvi Játékok Klubjának 4 éves tevékenységéről olvashatunk a DM-ban (1974. febr. 24. 4).

6. **Anyanyelvünk a világban.** Az amerikai magyarok beszédéről ír Ivan Sanders (V 1973. 5. sz. 90) és Kálmán Béla (MH 1974. dec. 7. 3). — A Magyarok Világszövetségének munkáját ismerteti Szekeres Dénes a Nszv-ban (1974. márc. 31. 9). — A külföldön élő magyar szülők gyerekeinek szervezett anyanyelvi tanfolyamokról olvashatunk a Nszv-ban (1973. júl. 18. 4), az ÉM-ban (1973. júl. 12. 8) és a MN-ben (1973. aug. 8. 4). — Simon Dénes bemutatja a magyarságtudomány lehetőségeit az amerikai egyetemeken (MN 1973. aug. 12. 11). — Szűcs Imre jugoszláviai újságíró számolt be a baráti országok magyartanárainak tanácskozásáról (MN 1973. júl. 17. 4).

A II. Anyanyelvi Konferenciával foglalkozik Imre Samu (Anyanyelvünk és a külföldi magyarok. ÉT 1973. 603), Ruffy Péter (Debrecen után, Szombathely előtt. MN 1973. júl. 8. 11), Szende Aladár (A magyar nyelv tanítása. MN 1973. aug. 10. 4), Lőrincze Lajos (Kultúra — anyanyelvi kultúra. MH 1973. júl. 29. 11), Bárczi Géza (Nyelv — anyanyelv — világkultúra. MH 1973. aug. 12. 10) és Graf Dezső („Haza a magasban”. Nszv 1973. aug. 19. 8). — Ezen kívül a következő lapokban olvashatunk a konferenciáról: MN (1973. júl. 22. 11, júl. 31. 4), Nszb (1973. júl. 31. 7, aug. 2. 7), EH (1973. jún. 11. 2, júl. 21. 2, júl. 31. 2), Ka (1973. aug. 4. 8), ÉM (1973. aug. 1. 8, aug. 5. 4), DM (1973. júl. 22. 12), N (1973. aug. 4. 6) és ÉI (1974. jan. 5. 7).

A kétnyelvűség problémáját elemzi Király Péter a Kr-ban (1974. 966). — Petőfitől 1846 és 1960 között 770 vers jelent meg 50 nyelvre lefordítva (DM 1973. febr. 18. 8).

Novotny Júlía

Ne tereljük mellékvágányra . . . azt a közhasznú vitát, amely helyesírásunk egyszerűsítéséről, megtanulhatóságáról indult! Szepesy Gyula öklelőzése (Nyr. 107: 506—7) elkeni a vita lényegét. Bár sem tudományos újdonságot nem közöl, sem a megoldásra nem tesz javaslatot, kénytelen vagyok néhány dologról tájékoztatni az olvasókat.

Amikor Fábíán Pál közölte egybe- és különírási előterjesztését (Nyr. 104: 135—48), hozzászólásokat is kért, de nem a Nyr. szerkesztőségébe, hanem egyetemi címére. Senkit sem biztatott, hogy hozzászólása megjelenik a Nyr.-ben. Magam is az egyetemi címre küldtem. ha nem is épp neki, hanem Benkő Lorándnak az illető folyóiratszám megjelenése után két héttel (1980. aug. 21-én) nem is közlésre szánt éles ellenvéleményemet. Betegen, otthon fogalmaztam meg, valóban filológiai fölszerelés nélkül. Meglepődtem, amikor jó egy év múlva hírt kaptam róla, hogy a Nyr. közli írásomat. Ekkor utólag fölékesíthettem volna szakirodalommal, nem is esett volna terhemre, hisz több mint tízszer adtam elő szóalaktant a szegedi tanárképző főiskolán. Nem tettem, mert nem találtam szükségesnek, nem is akartam növelni a terjedelmet. Hozzászólásom lényege nem nyelvészeti iskolázottságom igazolása, hanem pedagógusi felháborodásom kifejezése volt! (L. Nyr. 106: 155—9.)

Szepesy nem is minősíthető módon próbálja hatástalanítani mondanivalómat. Szerinte „lényeges, alapvető tévedéseket” vetek papírra: a *dércsüpte*, *molyrágta*, *árvíz mosta* (töltés) szókapcsolatokat alanyosnak merem minősíteni. Felelőtlenül nem közli, hogy az általam bírált Fábíán Pál is annak minősíti (i. h. 141—2), vagyis azt már elhalgatja, hogy Fábíán is „lényeges, alapvető” dolgokban téved . . .

Bármennyire elítélem ma is Fábíán javaslatait, én nem kételkedem benne, hogy ismeri a *dércsüpte*-félék ügyében pl. Simonyi véleményét. Pais Dezső és Bárczi Géza közelében felnőtt nyelvészről ezt nem lehet föltenni. (Szepesy hallgatólagosan róla is fölteszi . . .) Fábíán egyszerűen éppúgy nem tartja itt fontosnak, mint én, hogy alaktani vitákra kitérjen. Követjük a jelenlegi alapműnek, a MMNyR.-nek (1: 446) minősítését.

Hogy mulasztásom, helyesebben: mulasztásunk mennyiben érinti a helyesírási megoldást, arra csudálatosképpen nem „veszteget szót” Szepesy. Sőt magára a helyesírásra — úgy általában — sem! A legnagyobb önkénnyel írja indokolás nélkül háromféleképp a helyesírásunk szerint ma egybeírandó szókapcsolatokat: *Isten-adta*, *madár-látta*, majd már korántsem engem idézve „*dér csüpte* (v a g y [így!] *dércsüpte* . . .) levelek”. Hadd idézzem én is őt: „ha valaki hozzászól valamilyen témához, és a hozzászólásában szigorú bírálatot mond egészen a részletekig, akkor pontosan kell tájékoznia a tárgyhöz kapcsolódó kérdésekről” . . .

Pontosan kellett volna tájékoznia afelől is, akad-e nemhogy hivatásos nyelvész, hanem csak jól képzett magyartanár, egy is, aki úgy elemzi „A szem, száj elállott merész beszédein, *Ország-világ csodálta* vitézi tettein” mondatot, hogy az egész mondat állítmányának nevezi ki a *csodálta* szót. Ilyen elemző szerencséire csak Szepesy lázálmai-

ban él. Tájékozódhatott volna afelől is, hogy a „*dér megcsípte és a „magva elváló” kifejezésekből elhagyott igekötő miatt nem azonos jelenség. Én ezzel itt nem töltöm a teret.*

Azzal sem, hogy miért ragaszkodom továbbra is ahhoz a meggyőződésemhez, hogy a *jókívánság* miért minőségjelzős, miért nem tárgyias vagy birtokos jelzős szókapcsolat. (Magánlevélben közölhetem.)

Arra kérem csak az olvasót, radírozza ki a helyesírási vita számlájáról Szepesy „hozzászólásának” súlytalan passzíváját az én oldalamról is, Fábianéről is (mert oda is beírta Szepesy); és latolgassa inkább a lényegét.

Török Gábor

Csinom Palkó. Nagy gyönyörűséggel olvastam a Nyelvőr 1982. 3. számában Martinkó András „Lóvá tettem Csinom Palkót” című tudományos dolgozatát. Ugyanúgy örömmre szolgált Kovács Sándor Iván erre vonatkozó Élet és Irodalom-beli reagálása (1983. március 11.) is. Kevésbé tetszett azonban Nemeskürthy Istvánnak a Kossuth Rádióban 1983. június 29-én elhangzott fanyalgó hitelt rontó megjegyzése, miszerint csupán „lehetséges”, „elképzeltet”, hogy a *csinóm* szó ’lovam-at, lovacskámat’ jelent 21.05: A magyar művelődés századai). Ez késztetett arra, hogy az alábbi tényről beszámoljak.

Az Alföld egyik Szolnok megyei kisközségében, Tiszabón ma is így hívogatják, terelik és egyúttal becézik a (fiatal) lovat: *csena*. (E tájszó konnotatív funkciója ugyanolyan szintű, mint feltehetően a kuruc korban volt.) A tiszabói parasztember tehát az udvaron ugrándozó csikót, a legelőn szabadjára engedett lovat így csalogatja: *csena, csena, csenám!* De — mint Martinkó is megjegyzi — sohasem ad vagy vesz a vásáron *csená*-t, mindig csak *lov*-at vagy *csikó*-t (a *ló, csikó* jelentéstanilag denotatív funkciójú szó).

Az említett faluban — erről Martinkó sem tud — él tehát a kérdéses szó, igaz, mint mondtam, *csena* és nem *csinó, csinu* stb. változatban. Ha már most ehhez a variáns-hoz illesztjük a lónévként használatos és szintén becézett formájú Palkó, Jankó neveket, akkor máris készen van — mai magyar nyelven — a kuruc dal első sora: „*Csenám Palkó, csenám Jankó. . .*” Ennek pedig a középtiszai nyelvjárásban „fordításra sem szoruló” jelentése egyszerű és kézenfekvő: „Lovacsám Palkó, lovacsám Jankó. . .”

Nemeskürthy István kételkedő egyetértésével szemben határozottan állítom — a tiszabói élő példa is ebben erősít meg —, hogy Palkó és Jankó egyszer s mindenkorra „lóvá lett téve”, mégpedig a kitűnő Martinkó-cikk eredményeképpen. De a fenti adalék alapján talán az is valószínűbbé vált, hogy a birtokos személyraggal ellátott *csino*, mely alanyesetben ha rövid nyílt szótaggal szerepelt is, az *-m* hatására megnyúlhatott: *csinóm* (vö. *csena — csenám*). Martinkó András meggyőződése az én meggyőződésem is: a nevezett kuruc toborzódal a várható kritikai kiadásban így fog kezdődni: „Csinóm Palkó, csinóm Jankó”.

Horváth Károly

Szemle

Vas megye földrajzi nevei (Ismereteti: <i>Kiss Lajos</i>)	102
Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek (Ismereteti: <i>Fehértői Katalin</i>) ...	105
Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (Összeállította: <i>Novotny Júlia</i>)	108

A Nyelvőr postája

<i>Török Gábor</i> : Ne tereljük mellékvágányra	127
<i>Horváth Károly</i> : Csinom Palkó	128

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavuló és kiejtési verseny tanulságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszzerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezeteként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Község*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deime László Imre Sárnu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renato Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Török Gábor: Szókészleti angolosságok szakfordításokban

Tompa József: Szintaxisunk kitagadott gyermekei?

Róka Jolán: Impresszionista stílusjegyek Ignótus Bródy Sándor című irodalmi kritikájában

Kálmán Péter: Igeneveink használatáról

Király Lajos: Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi környezetben

F. Kovács Ferenc: Mondókatanítás — torzítással

Büky László: „...az a művészet ami él van tűnve...”

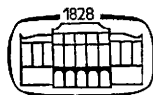
Kiss Jenő: Hol tart a finn dialektológia?

Galgóczy László: Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához

Antal László: A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből III.

Pléh Csaba: Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében a magyarban

Szabó Zoltán: A stílusrétegződés vizsgálatáról

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

- Török Gábor*: Szókészleti angolosságok szakfordításokban 129
Pompa József: Szintaxisunk kitagadott gyermekei? 137

Íróink nyelve

- Róka Jolán*: Impresszionista stílusjegyek Ignótus Bródy Sándor című irodalmi
kritikájában 146

Nyelv és iskola

- Kálmán Péter*: Igeneveink használatáról 153
Király Lajos: Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi
környezetben 162
P. Kovács Ferenc: Mondókatlanítás — torzítással 171

Nyelvjárásaink

- Büky László*: „... az a művészet ami él van tűnve ...” 174
Kiss Jenő: Hol tart a finn dialektológia? 178

A nyelvtudomány műhelyéből

- Galgóczy László*: Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához 184
Antal László: A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből III. 195
Pléh Csaba: Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében
a magyarban 208
Szabó Zoltán: A stílusrétegződés vizsgálatáról 219

(* * * *)

Imre Samu

(1 9 1 7 . 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

108. ÉVFOLYAM

*

1984. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Szókészleti angolosságok szakfordításokban

1. Már Cicero is megmondta, hogy sok új szó szükséges minden „mesterségben”, művészetben és tudományban, ahol pontosan kell meghatározni az új, kevésbé ismert fogalmak jelentését. A „nem általánosan ismeretes és közönséges” fogalmakról értekezvén, joga van a tudósnak szokatlan, új szavakat használni. Még inkább rászorul erre az, aki más nyelven-nyelvben akar új felismeréseket meghonosítani (De finibus bonorum et malorum. Liber III—IV.; magyarul: Sztoikus etikai antológia. 1983. 242, 243, 264—5).

Nagy szakirodalom szól róla, milyen a jó műszó, a jó szakkifejezés, terminus technicus. Legyen szabatos, egyértelmű, rendszerbe illeszkedő, semleges színezetű, lehetőleg ne váltakozzék rokon értelművel, vagyis ne legyenek szinonimái, legyen magyaros (vö. NyFK. 24, régibb magyar irodalom ott; Stil. 9, 27; MSzÜ. 426; MMNyR. 1: 29; Grétsy: Nyr. 85: 6—7; L. O. Reznikov in: A jel tudománya. 1975. 403; M. Mead uo. 361; Kontra Miklós: NytudÉrt. 109. sz. 49; Thea Schippan: Einführung in die Semasiologie. 1972. 104; Dieter Faulseit: Das Fachwort in unserem Sprachalltag. 1975. 12, 24, 89—90; stb.).

Grétsy is, mások is hangsúlyozzák a magyarosság igényét — nagyon helyesen. Persze, vannak meggondolktató érveik sok területen a görög-latin alapú nemzetközi szakkifejezések védőinek is (Thea Schippan i.m. 106; Dieter Faulseit i.m. 74; Szépe György: Nyr. 102: 69; Kontra Miklós i.m. 19): az érzelmi színezetlenség, az anyanyelvi köznapi értelemtől való elszigeteltség, a nemzetközi egység és a nagyobb hatékonyság. Azonban nagyon jó észben tartanunk, hogy ezek az előnyök korántsem egyetemlegesek, korántsem men-tenek meg értelmezési zavaroktól! Egy példát! Olvasom, hogy „Honorius pápát sokkal inkább az egyház belső viszonyai és a már-már *fóbiájává* [itt is, a továbbiakban is az én kiemeléseim T. G.] váló keresztes háború szervezése kötötték le” (Gergely Jenő: A pápaság története. 1982. 127). Én nem békélek meg ezzel a *fóbiá*-val. Igaz az ISzKSz.⁵-ban a *fóbia* 1. 'kényszerképzet' és csak 2. 'beteges félelem, iszony, gyűlölet', de Brencsán János Orvosi szótárában³ (1969.) a *phobia* már csakis 'beteges félelem, iszony'; s a *kényszerképzet* tartalmazásban is ott van „rendszerint” a nyugtalan szorongás (vö. ÉrtSz.). A szóban forgó pápa viszont nem azért szervezte a keresztes hadakat, mert valami beteges szorongás, iszony gyötörte. R o s s z, pontatlan ez az itt használt és igencsak szakszónak vélhető idegen szó. Rossz volna még a *kényszerképzet*-re való magyarítása is. Helyesen: *rögeszméjévé váló* . . .

2. Gergely Jenő nem fordít, hanem eredeti magyar szöveget ír. Aki idegen nyelvű tudományos eredményeket közvetít, fordít, arra még több veszély leselkedik. Kétségtelen, hogy neki még több olyan szót, kifejezést kell használ-

nia, választania, sőt megalkotnia, amelyek a „célnyelvben” nem ismerősek. Cicero (i.m. 243) ezt is tudta, de egyúttal el is ítéli az öncélú szógyártást mind az eredetiben, mind a fordításban (uo. 278). Ha csakis az idegen nyelv tudományos vagy szakmai, vagy társadalmi „presztizismotívuma” ösztönzi a fordítót rá, hogy megtartsa az idegen szót, kifejezést (vö. Kontra i.m. 12), akkor megérdemli a szigorú nyelvhelyességi megrovást: „Az idegen szavak fölösleg es, öncélú használatának oka gyakran nem a szükség, hanem a kényelemszeretet, a divatosság vagy a szakmai tudálékosság (. . .). Szakmai tudákoskodásból pedig sokan erőltetik, halmozzák az idegen szók használatát, még akkor is, ha a megfelelő magyar műszóknak nagy hagyományuk van. Ennek oka nemcsak a beavatottság fitogtatása, a modernkedő tudományossággal való tetszelgés, hanem a szaksargon kötelezőnek vélt túlhajtása is” (Lőrincze Lajos in: NyKk. 1: 928).

A fordítói tudákosság is értelemzavaró hibát teremt. Max Dvořáknak Donatello Szent György-szobráról írt német mondatát így fordítják magyarra (A művészet szemlélete. 1980. 166): „A szobor *torzója* bizonyítja, hogy antik példák is hatottak rá.” Az ISzKSz.⁵ szerint a *torzó* 1. 'végtagok, esetleg fej nélküli csonka szobor', 2. 'töredék, befejezetlen mű' (vö. még ÉrtSz., ÉKsz.). Hát a jelenleg a Bargellóban látható, Or San Michele-i Szent György sem nem csonka, sem nem töredék, sem nem befejezetlen! A németben is idegen, olasz eredetű *Torso* magyarul éppen nem *torzó* ebben az esetben! Ugyanis nyilván a szobor felsőtestéről, törzséről tett megjegyzést Dvořák, némileg a németben is olaszosan. Az olaszban ugyanis a *torso* első jelentése: 'felsőtest, törzs', és csak a 2. 'csonka szobor, torzó'.

Ez a példa is igazolja, hogy aki szakszöveg fordítására vállalkozik, annak nemcsak a forrás- és a célnyelvet kell jól tudnia, hanem ismernie kell a fordítandó anyag tárgykörét, szakmai tudnivalóit is. Szakszókincsének kifogástalanságára nemcsak nyelvészeti szempontból kell vigyázni, sőt még szakmai igények kielégítése sem elegendő. M. Mead szerint (in: A jel tudománya 361) a legtágabb értelemben vett antropológus is köteles figyelni a szemiotika kulturális feltételeit, és meg kell akadályoznia, hogy „olyan szakkifejezés jöjjön létre, mely gyanús etimológiájú, rendellenes a tudományokban, és nehézkes a megszokott tudományos gyakorlat szempontjából”. A szakfordító szakember is, nyelvhelyességi szakértő is, ilyen „antropológus” is. Lépten-nyomon alkotói szinten kényszerül döntenie: kell-e, érdemes-e, lehet-e ezt vagy azt az idegen szót, kifejezést teljesen megmagyarítani. Ha igen, hogyan? Ha nem: milyen helyesírási és milyen hangalakban illessze be a magyar szöveggörnyezetbe (l. Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? 157–61; Grétsy: in NytudÉrt. 75. sz. 67–78).

3. A franciák intézményesen is, nyelvészeik nem kis seregével is harciasan óvják nyelvüket az angol hatás áradatától. A *franglais* 'terme désignant par dérision l'ensemble des néologismes d'origine anglaise introduits dans la langue française' elnevezés az új, szókészleti angolosságok kicsúfolására benne van már a Grand Larousse-ban (1973.): a kérdésnek bő irodalma van (l. Josette Rey-Debove–Gilbert Gagnon: Dictionnaire des anglicismes. 1980. bibliográfiája). A magyar szakember is elismeri, hogy igen erős a nyilvánvaló angol hatás az amerikai magyarok nyelvén (Kálmán Béla: Nyr. 94: 381–6; Úő. in Nyelvünk világa 32–4). A Magyar Tudományban 1977–78-ban zajlott le vita arról a nagy angol hatásról, amely az itthoni magyarban is érződik (össze-

foglalja Kontra Miklós i. m. 6). A levont tanulságok azonban nem nyugtatnak meg. Ország László szerint (i. m. 153) a nyugati nyelveket elárasztó angol-amerikai veszéllyel összevetve „Nálunk nincs sem ilyen angломán nyelvi divat, sem ilyenfél anglofób hisztéria, a *Hunglish*-nak a neve és a fogalma is ismeretlen”. Ha némelyek szerint segíti is az angol szavak befogadását és használatát a divatmajmolás és sznobság, ő azt vallja, hogy „ez a jelenség sem nem érthetetlen, sem nem feltétlenül elítélendő” (uo. 135). A jelenség megértése azonban távolról sem azonos a jóváhagyásával. Ha nem szükséges is minden átvett mindig elítélnünk, ez egyáltalán nem zárja le a kérdést a nyelvművelők számára. Ország László láthatóan fontosabbnak tartja, hogy a veszély eltűzőivel vitázzon, mint a lekicsinylőivel. Ezt hibának tartom, és véleményemen az sem változtat, hogy egy másik nyelvészünk lekicsinyli a „franglais” veszélyét is (Hermann József: A francia nyelv története. 1966. 252–4).

Nemzeti (az én értelmezésemben: köz- + irodalmi) nyelvünket ugyan valóban nem fenyegeti súlyosabb elangolosodás, ebből azonban nem következik, hogy némely műszókészletünket sem; az meg még kevésbé, hogy e szaknyelvi angol hatás ne róna ránk nyelvművelési feladatokat. Abban igaza lehet Orzághnak, hogy a *hunglish*-t nem emlegetik honi tájainkon; de kár volna befognia a fülét: a *mangol*-t, amely ugyanezt jelenti, bizony nagyon is.

4. A továbbiakban a nyelvészeti és a rokon tudományokbeli „mangol”-nak szókészleti tüneteit vizsgálom egy szócsoporton. Fő forrásom egy antológia (Kommunikáció. Válogatott tanulmányok. Szerk. Horányi Örséb. 1–2. 1977*). Nyilván nem a nálunk amúgy is rosszul fizetett szakfordítókat akarom megbélyegezni, hanem azokat a veszélyeket elemzem, amelyeket az angol eredetieknek bizonyos mérvű lefordíthatatlansága, látszatlefordítása okoz.

Tudjuk, hogy általában melyek a fölösleges, sőt káros idegen szók (NyKk. 1: 714–5). Elismerhetjük, hogy az eleinte „luxusszónak”, divatszónak minősülő idegen szó is kaphat olyan jelentésárnyalatot — többek közt szakmait, tudományost is —, amellyel aztán szükséges szóvá, legalábbis szükséges szinonimává válik a magyarban (Kontra i. m. 15, 52); viszont el is pusztíthatja a gyökeresebb magyar megnevezést. A szókészleti angolosságoknak egy olyan csoportjával foglalkozom, amely végső soron latin (vagy görög) eredetű, a magyarra fordított szövegben is visszalatinosított alakja, főleg végződése van (erre: Ország i. m. 154; Kontra i. m. 24, 27, 38–9, 44–5), de a jelentése angol, és az a jelentéskölcsönzés keresztezi, zavarja a nyelvünkben megszokott latin jelentést. A NyKk. (uo.) is leszögezi: „Különösen félrevezető lehet egy-egy idegen szónak újabb értelemben való használata, amelynek régebben már kialakult egy [vagy több, de más T. G.] jelentése...”. Nem bírálatul, csak tényként megjegyzem, hogy bár Ország László (i. m.) igen tágra bővíti az angol eredetű elemek körét, alábbi példáim egyike sem fordul elő az ő adattárában.

Amellett, hogy idegenszerű, nem egyértelmű, keresztezi a már megszokott jelentést is, és nem illeszkedik bele erőszakos vonzatváltásával nyelvünk rendszerébe sem a következő tünete a „mangol”-nak: „Meg kell különböztetnünk ezeket az aktusokat a referáláshoz hasonló aktusoktól, például attól, amikor János-ra *referálok*, mondva, hogy »János tegnap megérkezett«” (1: 260).

* Innen vett adataimról csak a kötet- és lapszámot közlöm. Mellőzöm a továbbiakat: nem nevezem meg sem a fordítót, sem az angolul író szerzőt.

A latin *refero* igének nincs olyan átvitt jelentése, amely a magyarban *referál* + *-ra/-re* határozói vonzattal fordítható (vö. Finály Henrik: A latin nyelv szótára; Györkösy Alajos: Latin–magyar szótár⁷; a továbbiakban: Finály, ill. Györkösy). Bezzeg van az angolban! A *refer* 2. intranszitiv főjelentése: 'céloz, utal, hivatkozik vmire'. Ezt a jelentést a Bakos-féle ISzKsz.⁵ nem ismeri. A fordító alighanem arra törekedett, hogy megmaradjon a modernista nyelvészek közt használatos — bár nem általánosan használt! — *referens* kb. 'jelölt, jelentett', *referenciális* '〈főleg: valóságra〉 utaló' szavak családjában, ezért használta a *referálás* mellett a *referálok* (+ *ra*) igét is. Gyenge mentség! Jakobsont éppolyan jól meg lehet érteni — sőt jobban! —, ha a *referenciális*-t olykor *utaló*-ra magyarosítja fordítója (l. pl. Hang — jel — vers¹ 217). Sokkal csekélyebb lett volna a fordító vétsége, ha a nem latin, csak latinosított *referál*-t angol jelentésében is magyar állandó határozójával használta volna.

Az *erraticus* melléknévnek az ISzKsz.⁵ megadja az orvosi és a geológiai jelentését: 'vándorló, bujkáló <láz, fájdalom>'; 'vándorló, vándor- <kőzet>'. Finály: *erraticus* 'bolyongó, tévelygő, kóborló, barangoló'; 'vadon termő'; 'határtalanul mindenfelé terjedő'. Mindezek az értelmezések nem magyarázzák meg idézetünket: „Ez a szerelemben vagy gyűlöletben »oldozó-kötöző« ember-típus *erraticus*, megmagyarázhatatlan viselkedése, aki olykor egyszerűen csak játszik, s aki néha jobban meg tudja magyarázni tetteit, mint bárki más, ha akad, aki meghallgatja” (1: 159). A teljesen fölöslegesen használt idegen szót itt is az angol magyarázza. *Erratic* 2. 'szabálytalan, változó, szokatlan'. Az *erraticus* a fordításban nemcsak szókészleti divatoskodás, sznobság, lexikai fényűzés, hanem olvasásnehezítő buktató is. És ez utóbbi a fő vádam ellene.

Ilyen „mangol” melléknév a fordítógárda által — isten tudja, miért? — kedvelt *konzisztens* melléknév is: „kutatási eredményeink a vokális kommunikáción alapulnak, de a kommunikáció egyéb módozataival kapcsolatos megfigyeléseink *konzisztensek* ezekkel a megállapításokkal” (1: 148); „... a reklám túlzott méreteket ölt, s emiatt olyan követelményeket is támaszt, mind a reklámozó, mind a fogyasztó szerepével szemben, amelyek nem *konzisztensek* azokkal az egyéni értékekkel, amelyek ugyanezeknél az embereknél mindennapi életük más vetületeien érvényesülnek” (1: 161); „Mennyire *konzisztens* a tartalom a hallgató ismereteivel, azzal, amit a hallgató addig hallott és tapasztalt?” (1: 162); „A kutatóktól elvárták, hogy (...) biztosítsák a szabályok aktuális alkalmazási eseteiben a receptek, a próféciák, a szólásmondások, a részleges leírások objektív, hatékony, *konzisztens*, hiánytalanul, empirikusan adekvát, azaz racionális jellegét” (2: 183). A latin szótárakban (Finály, Györkösy) nincs *consistens* címszó; az olasz *consistente* jelentései: 'vmiből álló', 'szilárd, tartós', 'tartalmas'. A *consisto* latin igének (Finály) egészen ritka, eldugott (3. F.) mellékjelentése ugyan nyomra vezet: 'egyezik, egyetért' (<”*consistit* verbis cum aliquo”>), de szemelvényeikbe még ez az oly ritka latin jelentés is épp csak hogy belefér. Korántsem ritka viszont az angolban a *consistent* 'megegyező' (illetve olykor: 'következetes' is). Ez a 'megegyező' jelentés él az idézett rosszul fordított mondatokban, s aligha tagadhatja bárki is: nem holmi „nemzetközi” szó ez, hanem ennek a jelentésnek az angol a forrása. (Szemelvényeinkbe egyébként még jobban belesimulna a *megegyezik*, *megfelel* ige ragozott alakja, természetesen a mondatok kellő átfogalmazásával.) Aki további érvet várna, annak megemlítem, hogy a tudományos francia nyelvhasználatban is anglicizmusnak minősíti a *consistant*, -e melléknevet az említett „Dictionnaire des anglicismes”!

Az ISzKsz.⁵ még nem vesz föl *operacionális* címszót; Finály és Györkösy sem szótáráz holmi *operationalis*, -e melléknévet. Ott van viszont a franciába özönlő *opérationnel*, -le (Dictionnaire des anglicismes). Egy ilyen mondatban: „Elvileg legalábbis a kategóriára *operacionális* meghatározást kell adnunk” (1: 222) bizvást láthatunk „mangol” szót. Az angolban az *operational* éppúgy (főleg a matematikában elterjedt) ’műveleti’ jelentésű műszó az általánosabban ismert ’hadműveleti’ jelentés mellett, mint az olasz *operazionale*. Valami szükséges, tömör, hasznos, hézagpótló melléknévi idegen szó volna hát ez az *operacionális*, amely nagyjából a ’szellemi gyakorlat műveleteivel kapcsolatos, szellemi segédeszköz jellegű, ilyen műveletekre használható’ tartalmat sűrítene? A terminusokat — nemcsak a főnévieket — csakis meghatározással magyarázhatjuk (vö. pl. Thea Schippan i.m. 104); de hol találjuk az egyértelmű meghatározást? Ha a meghatározás felé közeledünk, kiderülhet, hogy az egyik szakember ezt, a másik azt érti a szón. Az *operatív* jelentés kifejezés — melyben az *operatív* tartalma közel áll az *operacionális*-hoz más-más értelmű, aszerint, hogy ki használja (vö. A jel tudománya 409; lapalji jegyzet). A kontextus nem leplezi le mindig az *operacionális* tartalmát: „ez teljesen *operacionális* terminus, amit a kényelmesség kedvéért vezettünk be” (A jel tudománya. 1975. 192); de itt már igen: „... a metaszemiotikák itt adott definíciói csak ideiglenesen »reális« meghatározások, amelyeknek semmiféle *operacionális* értéket nem tulajdoníthatunk” (uo. 206). Ez utóbbiból kiderül: s z á m u n k r a i l y e n értelemben nem lehet tudományos minősítés az *operacionális*! A dialektikus materializmus ismeretelmélete nem fogadhatja el, hogy valami úgy legyen szellemi segédeszköz jellegű, a szellemi gyakorlat műveleteivel úgy kapcsolatos, hogy a valóságot még pillanatnyilag, részlegesen se tükrözze, illetve úgy tükrözze ideiglenes részlegességgel a valóságot, hogy teljességgel alkalmatlan lehessen az elméletépítés folytatására!

A műszónak a szakterületen belüli meghatározása nélkül és angol nyelvismeret (vagy legalább angol szótár) nélkül a kontextusból sem lehet mindig kihámozni, mit közöl a fordító a szövegben meghagyott anglicizmusával: „A szótár az egyes szótári tételek *idioszinkratikus* tulajdonságait jellemzi” — fordítják Chomskyt (A nyelvtudomány ma. 1973. 274–5). Ezt a latinos végződésű, végső soron görög elemekből álló melléknévet nem veszi föl anyagába Finály és Györkösy. Az *idioszinkrázia*, *idiosyncrasia*, *idioszinkrazia* fő név pedig az ISzKsz.⁵-ban, Brencsán Orvosi Szótár³-ban és a Pallas Lexikonban egyaránt ’ideges ellenszenv, beteges idegenkedés, allergia bizonyos anyagokkal, hatásokkal szemben’. Az *idiosincratico* melléknév az olaszban: ’világra hozott kóros érzékenységgű, allergiás’. Bezzeg, az angol *idiosyncrasy* jelentése nemcsak a fenti ’idioszinkrázia’, sőt e l s ő s o r b a n nem ez, hanem ’egyedies jellemző sajátosság’. Az *idiosyncratic* melléknév meg nyilván: ’egyedies, sajátosan megkülönböztető’. A szótári tételeknek egyedies, a többiektől elkülönítő, megkülönböztető sajátosságairól van szó hát Chomsky mondatában.

Az eddig bemutatott „mangol” szavak egyike sem egyértelmű jelenleg. A jövőben, de csak a jövőben esetleg egyértelműsíthetjük az *operacionális*-t, ha érdemes, ti. ha nem akad helyette magyar kifejezés. Semmiképp sem alkalmas rá a jövőben sem az *affekció* főnév, hogy a jelenlegi orvosi ’bántalom, betegség’ (angol *affection* orvosi ’betegség’, olasz *affezione* orvosi ’betegség, beteg állapot, bántalom, baj, zavar, elégtelenség’) jelentéssel e l l e n t é t e s jelentéssel fogadjuk el más tudományágban terminusul — például az orvostudományhoz amúgy is közeli lélektanban: „Az egyéni értékek második rend-

szerét a személyes reakciókban kifejeződő érzelmek jellemzik (pl. *affekció*, *gyűlölet*, *félelem*, *boldogság*)” (1: 157). Ez a zárójeles *affekció* semmiképp sem orvosi szó, de még az ISzKsz.⁵ közölte 1. ’felindulás, erős izgalom’, 2. ’jóindulat, hajlandóság’ közüli második jelentést is csak közelítgeti tartalmával. Igaz, a nem klasszikus, hanem újkori latinban is van már az *affectio*-nak ’szíves hangulat’, ’hajlam, vonzalom, szeretet (vki iránt)’ jelentése főleg az *affectio animi erga aliquem* kifejezésben, bár vannak más újkori jelentései is (’akaraterő’, ’akarat’, ’törekvés’ stb., vö. Finály). Mégis valószínű, hogy mondatunkban az angol eredetiben álló *affection* első és fő angol jelentése, a ’szeretet, ragaszkodás, vonzalom’ ruházódik rá a latinositott (visszalatinosított) alakra. Ezt sugallja a kontextus is: ahogy a felsorolás négy tagjából a második pár ellentétes értelmű valahogy, úgy a *gyűlölet* előtt is valami vele nagyjából azonos szinten álló ellentétes értelműnek kell állnia az általános fogalmazási szokások, lélektani igények („elvárások” ...) szerint! Tehát nyilván a ’vonzalom’ vagy a ’szeretet’ a jelentése ennek az *affekció*-nak.

A szövegösszefüggés tisztázta, valószínűsítette, hogy az idegen szó több jelentése közül melyik érvényesül; nyilván az angol szótár is segített minket. Olykor azonban a szövegösszefüggés is, a legnagyobb angol egynyelvű szótár is csak azt valószínűsíti, hogy a tudálékoskodva és látszólag szakszóként használt idegen szó korántsem egyértelmű! Akkor pedig mire jó?!

Jó példa erre a *kultiváció*, *kultivációs* fordítói „kultiválása”. Egyébként *cultivo* igét, *cultivatio* főnevet nem lelünk Finálnál, Györkösynél. Az angol *cultivation* eredetibb, régebbi két főjelentését — a földre, növényekre vonatkozót — eleve elvethetjük a következő mondatok értelmét keresve: „a kommunikáció során a létre, a fontossági sorrendre, az értékekre és az összefüggésekre vonatkozó előfeltevések *kultivációja* megy végbe” (1: 271); „A közleményrendszerek azokat a fogalmakat *kultiválják*, amelyek mentén az egyes témákat és az élet egyes oldalait mutatják be. Semmiféle okunk sincs feltételeznünk azt, hogy ezeknek a fogalmaknak a *kultivációja* akárcsak [!] a legcsekélyebb mértékben is attól függene, hogy valaki egyetért vagy nem ért egyet...” (1: 274); „... a képalkotás és a *kultiváció* általában vett folyamatában mind a »tény«, mind a »kitalált« jelentős (...) szerepet tölt be” (uo.); „... háttérbe szorította a problémák, a fogalmak, és a távlatok állandó *kultivációjának* a kérdését...” (1: 275); „elhomályosította a kommunikáció alapvető funkcióit, amelyek a *kultivációban*, a konzerválásban, a támogatásban és a fenntartásban ragadhatók meg” (uo.); „A *kultivációs* elemzés funkcióinak és fogalmainak a kerete az intézményi folyamat és a közleményrendszer elemzése révén vezethető le” (1: 276); „A *kultivációs* elemzés pedig arra törekszik, hogy feltárja, hogy ezek a funkciók mennyiben járulnak hozzá a tudáshoz és a jelentéssalkotáshoz” (1: 277); „... a televízióban látható erőszakot bizonyos célképzetek, értékek, emberi és hatalmi viszonylatok *kultivációjával* hozhatjuk összefüggésbe, ami más, mintha csak »az erőszakos viselkedésre« vonatkozó fogalmakra utalunk” (uo.); „A *kultivációs* folyamat és elemzés. A jelstruktúrák bizonyos előírásokat *kultiválhatnak* a világra (...) nézve” (1: 278); „A *kultivációs* elemzés a közönség számára termelt közleményrendszerekben tükröződő »világban« található szerkezeti minták feltárásával kezdődik” (1: 279); „milyen általános fejlődésvonalak mutatkoznak a lét, a fontossági sorrend, az értékek és az összefüggések problémáira vonatkozó előfeltevések *kultivációjában*” (1: 280); „Ezek a kérdések három elemzési területet helyeznek előtérbe: az intézményes folyamatokat, a közleményrendszereket és a *kultivációt*. (...) A *kultivációs* elemzések kérdései

(...) milyen közös előfeltevések, milyen nézőpontok, képek és asszociációk *kultiválódnak* a közleményrendszerek révén a nagy és heterogén közösségekben, és mi ezeknek a következménye a társadalom politikájára. (...) A tömegközlés tartalmára befolyást gyakorló (...) csoportok sorába tartoznak (...) olyan szervezetek, intézmények és laza csoportosulások, amelyek figyelmet és *kultivációt* igényelnek ...” (2: 253); „A kultúra is változik azonban, és időnként valóban jelentős fordulatok következnek be a távlatokban. Ez képezi a *kultivációs* elemzés tárgyát” (2: 255). Stb.

Idézeteink szinte egyikébe sem illenek bele a *cultivation*-nak a nagy „The Oxford English Dictionary” közölte jelentései közül a 4.-nek a következő rész-jentései: ’kultúra, műveltség, művelődés, kifinomultság, finomkodó modor’; az egész 3. b. és a 3. egy árnyalata: ’egy személy megismerésére, megnyerésére irányuló figyelem, törekvés’. A szó az angolban jelenthet folyamatot és ennek módját, jelenthet állapotot is (The Random House College Dictionary); a mi szemelvényeink elsöprő többségéből viszont kirí az állapotmegjelölés. Eddig mintha sikerülne szűkebbre vonni a *kultiváció* s z a k s z ó n a k a jelentéskörét, ez a reményünk azonban csalóka. A köznapit érintkezést nem zavarja, hogy a tudati kategóriák tagjainak a gyakorlását, „kultiválását”, „űzését” és a fejlesztését, tökéletesítését, ápolását, kiművelését jelölő szó e g y b e e s i k. Pedig ez történik az angol *cultivation*-ban és megmagyarosított-latinosított *kultiváció* fordításában. Így hát egyértelmű szaknyelvi használatra ez a szó nem alkalmas, ehhez még az angolban is szükség volna a terminus technicusszá tevő szűkítő meghatározásra, a magyarban meg még sokkal inkább! Ami összetartozik, az még nem azonos! Valóban dialektikusan összefügg a tudati kategóriák egyszerű használata fejlesztésükkel, tökéletesítésükkel, kiművelésükkel; de tudákos szélhámosság volna ezért kikiáltani a *kultiváció* szót a nyelvünkéből „szerencsétlenül” hiányzó „komplexen dialektikus” kategória tömör elnevezésének. Elvégre még a tudati műveletek és folyamatok határain belül sem illik rá minden angol jelentés a mondatainkban Pl. sohasem ’képeségfejlesztés’! A nagyszótár szerint továbbá ez a *cultivation* mindig valami n e k a „kultivációja”: önálló jelentése tkp. nincs, rászorul valami kiegészítésre. A magyarul idézettek közül viszont több mondat is (1: 275/2; 1: 274/2) akad, amelyben a *kultiváció* nélkülözi a birtokos jelzőt, illetve az ezzel alakítható más mondatrészi kiegészítést.

Ugyanígy nem derül ki hogy mi az a *kultivációs elemzés*, akárhányszor használja is a fordító. Én csak azt sejtem, hogy szinte bizonyosan r o s s z képzésű szó a *kultivációs*, mert az -s képzőnek a ’-ra/-re vonatkozó’ jelentést tulajdonítja, ez pedig csakis a tudományos(kodó) zsargonban van meg (vö. Édes Anyanyelvünk 4: 4. sz. 2).

Mind a *kultiváció* birtokos jelzői, mind a *kultivál* tárgyai elárulják ezekben az angoltól fordított tanulmányokban, hogy a főnév is, az ige is több jelentésű — ha olykor csak kisebb árnyalatokban is — a forrásnyelvben. Minek van *kultivációja*? Fogalmaknak, előfeltevéseknek; távlatoknak; asszociációknak; viszonylatoknak, sőt társadalmi csoportoknak is (l. szemelvényeinket). Ugyanott kiderül, mi mindent lehet *kultiválni* (*to cultivate*): fogalmakat (1: 274 stb.), folyamatosságokat (így, többesben 1: 275), hitet (1: 276), domináns, illetve társadalmi képeket (1: 276), felfogásokat és viselkedéseket (így, többesben 1: 277 stb.), nézeteket (1: 278), asszociációkat (2: 253), továbbá cselekvési mintákat (2: 255). Az angol szerző valószínűleg nem is műszóként használja a több jelentésű *cultivation*-t és *cultivate*-et, hanem csak divatból, egyéni-csopor-

tos modorosságból. Ekkor viszont a különféle, a nem egynemű szövegössze-függésekben nem is szabad azonos szóval fordítania a szakfordítónak ezt a főnevet, illetve igét, hanem meg kell találnia a kontextusba illő magyar egyenértékest. Ez fáradtságosabb, de ez a szakfordítás. Így nem fenyeget az a veszély, hogy az angolul nem tudó magyar olvasó műszónak vélje azt, ami eleve nem felel meg a műszavak, szakkifejezések követelményeinek.

5. Műszavakról, szakszavakról szoltunk. Nem is kell hát elemeznünk: az árnyalati poliszémiára nem vagy alig érzékeny, egyértelműséget kevésbé kívánó szépirodalom művelője örülhet például a *realizál* új jelenetetésének: 'tudatára ébred/ébreszt vminek', mert a magyar megfelelővel szemben jelentéstöbblettel fejez ki új árnyalatot (vö. Országh i.m. 132; Kontra Miklós i.m. 16). A tudományos műszavakban viszont már semmiképp sem örvendetes „többlet”, ha a többé-kevésbé ismert latin-görög eredetű nemzetközi szavaknak angol jelentést „kölcsonöz” a hanyag fordító és a bennfentességével, beavatottságával hivatkozó, szűk körébe zárkozó, antidemokratikus tudományos magatartású kutató. (A jelentéskölcsonözésről l. Kontra Miklós i.m. 5, 17; további irodalom ott.)

Szépe György szembeállítja a szakmai nyelvhasználat megítélésében a hatékonyságot az erkölcsi-esztétikai mérlegeléssel, a nyelvi nevelés és a stilisztika igényeit a hazafiassággal, mindkét szer az előbb említett oldalt tartva meghatározó erejűnek a másodikkal szemben (Nyr. 102: 68–9; egyetért vele Kontra i.m. 19). Ez a szembeállítás csupán rendkívül korlátozott körben jogosult!

A szaknyelvek „mangtin”-ja, az általam hibáztatott műszavak angolosságai nyilvánvalóan rontják a szöveg hatékonyságát több szinten is. A műszavak követelményeinek meg nem felelő szavakkal fogalmazott szakszöveg nyilván kevésbé hat. Már pedig nem lehetnek jók azok a szak- és műszavak, illetve ilyesféléknek látszó szavak, amelyek nemcsak magyartalanok, hanem alaktanilag (*kultivációs*) vagy mondattanilag (*referál -ra/-re* vonzattal) sem illeszkednek bele a magyar mondatba, nem egyértelműek (*affekció, kultiváció*), meghatározatlanok, sőt úgy több jelentésűek, hogy megzavarják a már elfogadott idegen, görög-latin eredetű nemzetközi szavak eddigi jelentésrendszerét (*errátikus, idioszinkratikus, konzisztens, kultivál, kultiváció*) — szintén megvilágosító értelmezés nélkül. Vajon nem merül-e föl a jóindulatú, de az új szakágban járatlan érdeklődőben a cicerói gondolat, melyet Zenónra nyilazva röppentett el: „nem annyira új fogalmakat, mint inkább új szavakat talált fel” csupán (i.m. 243)? Vagyis a „moderne” valóban igazi tartalmi újdonságokat tálnak-e elénk, vagy csak tetszetős angolos csomagolást tartalmazatlanul? Ahol ilyen kétely sokakban fogamzik meg, már eleve valami baj lehet a megfogalmazás hatékonyságával...

Könnyű most már tovább bábáskodnom: lehet-e erkölcsileg példás a hermetikus makarónnyelvet használó kutatói és szakfordítói magatartás? Szépe a heterogén anyagból építkező fogalmazásmód?

Világos az is, hogy nem szolgálják a nyelvi műveltséget — ha nem is a magyart, de legalább az amúgy is fogyatkozó latint — azok a jelentéskölcsonözések, amelyek az angol jelentések átvételével szemantikai zűrzavart teremtenek a latin szavak körül.

Fenyegeti-e a provincializmus a magyar társadalomtudományokat? Semmivel sem jobban, mint a kozmopolita szervilizmus. A modern irányzatok

igazi híve akkor védi leghatásosabban a társadalmunknak olyannyira szükséges Újat, ha nem vállal semmiféle szolidaritást az újdonságok körüli hibákkal, hanem maga is bírálja ezeket.

A közléseleméletben is, más rokon területeken is (pl. a nyelvészet több új irányzatában) bátor magyarítókra van szükség, olyanokra, akik tudják, mik a műszavak, műkifejezések alapvető nyelvi követelményei, és nemcsak a fordítók, közvetítőket, hanem akár az iskolaalapítókat is helyesbítik. Így adják tovább a leghatékonyabban az eredményeiket, így „csábítják” az egyelőre kívül állót az újra, ahelyett hogy elriasztanák az antidemokratikus zsargonokkal, elzárkózó kutatói magatartásukkal, mesterséges nyelvi drótakadályokkal.

Török Gábor

Szintaxisunk kitagadott gyermekei?

1. 1952 őszén, néhány nehéz évem után váratlanul kapcsolódhattam be az MTA-tól éppen tervbe vett mai leíró nyelvtan munkálataiba. A hozzá kapott kevés irányításban arról mindenestre szó esett, hogy e műben lehetőleg hasznosítanunk kell az egykorú társadalom tanultjai előtt már ismert és nem merőben téves vagy rendszerezésünkbe nem illő szemléletet, osztályozást, szabályokat, műszókat (l. röviden MMNyR. 1: 41, 44–7). Rögtön én is neki-láttam hát, hogy kellő kritikával átrostáljam magamnak az addigi szakirodalom tanításait, s persze egyúttal számba vegyem nyelvünk legújabb fejleményeit. Kutatásaim egy kisebb egységét 1954-ben „»Kettős tárgy« — »kettős alany«? (Az „Anyja látszik jönni” mondattípus elemzéséről)” címen közzé is tettem (NyK. 56: 141–8), várva az esetleges hozzászólásokat.

E kis összeállításban tüzetesebben az ún. kettős tárgy (mai alakú mintapéldája: *Anyját látja jönni*) történetét, szakirodalmi magyarázatait, de legfőként a főnévi igenév itteni mondattani szerepét vizsgáltam és értékeltem. Eszerint úgy az újgrammatikus hatás óta legkiválóbb szakíróink és a színvonalas tankönyvszerzők többsége a *lát*, *hall*, *érez*, *hagy* és *enged* ige mellett az infinitívusnak — mely eredete szerint „véghatározó” volt — legfőként a jelzett ige erős tárgyias jelentésének besugárzására végbement szintaktikai eltolódással már szintén tárgyi értéket tulajdonítottak, ha a cselekvés hordozóját (akkori szóval: logikai alanyát) megnevező főnévi vagy ilyen értékben vett más szófajú tárgy áll mellette. — Én a *hagy* és *enged* mellett (mint az *ereszt*, *bocsát*, *készítet*, *küld*-félék mellett) helyesebbnek láttam korunkban is a cél-, ill. eredményhatározóként való elemzést. Az alapjelentésében érzékelést kifejező másik háromnál s alkalomadtán egy-két szinonimájuknál azonban én is elismertem az állapothatározóból tárggyá fejlődés mai előrehaladott voltát, s így átvettem a mai leíró rendszerezésben az átalakulás végső fokára utaló „tárgy” terminust. Az egész szintagmabokorra szintén elfogadtam a „kettős tárgyias szerkezet” elnevezést. — Ha pedig ezt a szemléletet ezután is helyesnek tartjuk, vélekedtem, akkor ma a párhuzamos „Anyja látszik jönni” típusban ugyanilyen joggal és megszorítással „kettős alany”-t emlegethetünk a *látszik*, *hall(atsz)ik*, *érzik*-félék mellett. (A *megszűnik* egyedibb dolgát most elhagyom.) — Az „ugyanilyen joggal” más fogalmazásban ezt jelentette nekem: mind a kettős tárgy (*anyját jönni*); mind a kettős alany (*anyja jönni*) az egy-szerű *anyja jön* predikatív szerkezet transzformja.

Úgy gondoltam, az eredetnek a mai értékelésben való szemléltetésével így is eléggé érthetővé tettem a szakmabeliek előtt, hogy miért irányítja az első szerkezetben az állítmány alanyi vagy tárgyas ragozását pusztán a főnévi vagy ilyen értékű más tárgy, s miért lehet indifferens ma is az infinitivusi „tárgy”, még akkor is, ha kivételesen saját ilyen vagy olyan tárgya van. Pl.: „Egy asszonyt lát jönni.” „Valami vadászfélét lát o k egy (vagy: az új) fegyvert kézbe kapni.” — S azt is, hogy miért nem számít a második mondatfajta alany—állítmányi, predikatív egyeztetésében, tehát a szám- és személybeli kongruencia dolgában az eredetileg is alanyi főnévi értékű szón kívül az átértékelődő, csak erősen alannyá válóban levő infinitivus megléte. (Halmazása amúgy sem befolyásolná az ige numerusát.) Pl.: „Egy asszony lá t s z i k jönni és integetni”. „Te és ő éppen indulni lá t s z o t t a t o k.”

Tudva, hogy némelyek a mi szakmánkban is húzódoznak a fő típusoktól/szabályoktól elütő vagy a változóban lét miatt átmeneti, periferikusabb jelenségek számbavételétől, röviden hivatkoztam a mai köz- és irodalmi nyelvben nem is éppen kivételes, bár több nyelv művelőnktől rosszállott „kettős állítmányú” mondatok tanulságaira, mint: *El kell menjünk*. Hisz a szakirodalom akkor is jól tudta, hogy itt a *kell* személytelen igei állítmány egyes szám 3. személyű, csakhogy ebben a szerkezetben a szokásos, esetleg személyragos infinitivusi alany (*el . . . mennünk* vagy *menni*) helyett mégis egy kitett vagy odaértett főnévi/névmási alany van (itt: *mi*). Az igei állítmány másik része (*el . . . menjünk*) pedig mindig felszólító mód jelen idejű, s ennek szám- és személybeli egyeztetését irányítja a névszói/névmási alany. A beszédhelyzetben megkívánt igemódot és igeidőt viszont mégis a személytelen állítmányon jelöljük: „Mi is *el kellett* *menjünk*”. „Mi is *el kellett volna* *menjünk*”. (Ilyen felszólító módú használatát nem ismerem.)

Itt jegyzem meg, hogy az 1955-ben megjelent „Nyelvünk a reformkorban” című kötetnek az irodalmi nyelvről szóló részét már 1953-ban befejeztem. Azért ennek 385–7. oldalán még az addigi szakirodalom szellemében tárgyaltam a két főntebbi szerkezetet; tehát a *hagy, enged* mellett is „kettős tárgy”-at emlegettem, a „kettős alany” terminust pedig nem használtam. Az eltérés ilyenformán nem azt mutatja, hogy 1955-ben revideáltam 1954-ben közölt nézeteimet.

2. A Néprajz és Nyelvtudomány „Szeged 1980–1981” jelzetű, 1983 tavaszán kézhez vett 24–25. kötetében M. Korchmáros Valéria „A kettős alany megítélése” című dolgozatában (179–93) pörbe szállt fönti szemlélettemmel s főbb megállapításaimmal, de szakirodalmi áttekintéséből is világosan kitűnik, hogy cikkéig nem hogy nem tagadta senki világosan a magyar kettős tárgy és (kevésbé egyértelműen) a kettős alany meglétét, hanem többen is vagy tőlem függetlenül, vagy többé-kevésbé attól is befolyásolva hasonlóképp iktatták be ezeket igeneves szerkezeteink vagy szintaxisunk, nem utolsósorban én is a MMNyR. mondattani rendszerébe. (A fontosabb locusokat l. M. Korchmáros cikkében. A MMNyR. 2: 152 részben eltérő szövege nem tőlem származik.)

Aligha kell igazolnom, hogy személyemben egyáltalán nem bánt ez a szintén az igazságot kereső utólagos bírálát. Sőt! Eleget tanultam a nézeteim vagy a bennük tükröződő régibb közfelfogás tárgyilagossá ellenőrzőitől. Ha meg nem éreztem érveiket jogosaknak, nemegyszer vitába szálltam velük: hisz a tudomány nem fejlődhet kellőképp, ha nincs a szakmában szabad vita-szellem. — Most mégis kelleni fogtam tollat, hogy válaszoljak. A jelzett

kérdésekkel ugyanis vagy huszonöt éve nem foglalkoztam, s a „kettős alany”-ra 1954 után még egy darabig gyűjtött jelenkori adataimat sem őriztem meg máig. Immár a szellemi kardcsattogtatás is inkább fáraszt, mint érdek. Nagyobb kutatásba pedig most semmiképp sem kezdhetnék a vitatott szerkezeteknek és magyar—idegen megfelelőiknek nehezen megfogható, inkább csak indíciuumokra alapítható értékeléséről. S végül bírálóm részben olyan, csak egyetemi előadásokon hallott felfogásra is hivatkozik, amelyet én nem ismerek. Nem vonom kétségbe a hivatkozás tárgyilagosságát, de e ponton esetleg mégis fantommal kell vitatkoznom.

Ha tehát most rövidre fogva megemlítem egy-két ellenvetésemet, alighanem az a régi (rög)eszmém is sarkall, hogy nyelvтанunk ritkább, átalakuló vagy kevert, felemás jelenségeit több figyelemre tartom méltónak, mint egy-két nagyvonalú rendszerezésben, táblázatban, áttekinthetetlen vagy túlegyszerűsített ágrajzban, szimbolikus ábrában stb. olykor találtam. Továbbá az ösztökél, hogy néha hiányolnom kellett itt-ott a nyelvnek szinkrón rendszerében is észrevehető dinamizmusát. Megjegyzéseim egy része tehát másnak is szól. (Akinek nem inge . . .) Ha igazam van, kötelességem kifejteni; ha tévedek (most is?), előbb-utóbb (szintén?) ki fog derülni.

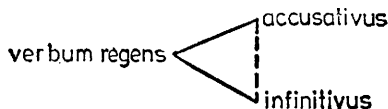
3. Bírálóm mindenekelőtt összefoglalta egykori közleményem lényegét, de megítélésem szerint némileg ki is sarkította álláspontomat. Igazában nem azt emelte ki, hogy a méltán nagy tekintélyű elődökkel ellentétben még a mai fejlődési fokon is foglalkozom a *lát* melletti, tárgyalt főnévi igeneveknek itt-ott átderengő állapothatározói eredetével, s hogy ezek egyértelműen tárgyi minősítését a mai leíró nyelvтанban csupán a szakirodalomtól addig egész befejezettnek tekintett átértékelődés irányát és végpontját figyelembe véve fogadtam el — így is a *hagy* és *enged* infinitívusának teljes kirekesztésével. Továbbá, hogy a kettős alanyi értékelést csupán abban az esetben kívántam bevezetni, ha a jelzett cselekvő-tranzitív igék mellett akár ilyen óvatosan is elfogadtuk a kettős tárgyi szemléletet. Az ő szavai viszont: „Végeredményben [Tompai] magáévá tette tehát azt a szemléletet, hogy ezek olyan szerkezetbokok, amelyekben a főnévi igenév ugyanolyan kapcsolatban van az állítmánnyal, mint az a főnév, amely az ige passzív cselekvéshordozóját is megnevezi, azaz a *lát* igének mindkettő külön-külön is tárgya, a *látszik*-nak pedig mindkettő alanya” (180; az én ritkításommal: T. J.).

S még fontosabb ez a mindkét szerkezetet megtagadó, kategorikus elvi megállapítása: „Ez az elemzési eljárás azonban [amit T. J. ajánl,] sehogysen illeszkedik a mondategységen belül lehetséges viszonyfajták és kapcsolattípusok közé. (E viszonyokat Deme László felfogása nyomán értelmezem; felfogásának kifejtését l. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 46–72, különösen a 60. lapon; Uő.: A beszéd és a nyelv. Bp., 1976. 84–88.) Ha ugyanis ez valóban olyan »szószerkezetbokok«, amelyben a főnévi igenév is, a névszói tag is ugyanahhoz az ígéhez kapcsolódik, akkor a névszó és az igenév között feltétlenül színtartó viszony van, az pedig kétféle lehet: vagy mellérendelő vagy közömbös . . . [Ámde] soha senki nem tartotta ezt valóban kapcsolatos mellérendelésnek. Maradna a közömbös viszony, ennek ismértve viszont éppen az lenne, hogy a közös fölérendelthez más-más természetű grammatikai kapcsolat fűzi a tagokat”, mint pl. a *nekem* részesbhatározót és a *menem* alanyt a *kell* állítmányhoz itt: „*Nekem is menem*

kell” (180—1; Deme tudvalevően az alanyt is az állítmány alárendeltjének tekinti).

Mondanom sem kell, hogy Demének e későbbi munkáit megjelenésükkor szintén áttanulmányoztam. A mondat szerves alkotórészeinek szintek (= hierarchia) és tömbök (= szorosan összetartozó, szerves szintagmatikus egységek) szerinti rendszerező áttekintését/elemező módszerét, melyet következetes, jobbra új és félreérthetetlen műszavakkal is élesen elhatárolva mutat be, sőt sokatmondó modern gyakorisági táblázatokkal is kiteljesít, igen sokra becsülöm. 1971-i könyvét őszinte elismeréssel méltattam is (ALH. 24 [1974.]: 406—9). A szerzőtől sok éves munkatársi együttműködésünk idején, kivált a MMNyR. készítése közben tartott belső vitákon szintén tanultam. De egyik főntebb idézett helyen sem értelmeztem úgy a szövegét, hogy ő e kategóriarendszerét mereven lezártnak, abszolút teljesnek tekinti, s az esetleg másféle ritka, másodlagos, átmeneti stb. összefüggések létét eleve tagadja. Végre is mennél nagyobb koncepciójú egy ilyen csodálatosan gazdag, társadalom alakította összefüggéshálózat tömör összefoglalása, annál természetesebben mellőzheti a fő vonalakat esetleg zavaró periferikus és kevésbé jellemző típusok hiánytalan számbavételét. Bírálom tehát inkább csak Deme egyetemi előadásából tudhatja, hogy ez a szerző az idézett kategórialehetőségeken túl a másféléket-ritkábbakat nem ismeri el (?). — Szerintem tökéletesen következetes és tiszta kategóriákat csak olyan szinkron rendszerben várhatnánk, amelyet egy számítógép-agyú modern Zamenhof állítana össze, amelynek tehát nem volna egy nép alakította előzménye.

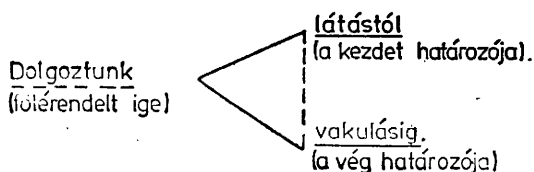
1954-i cikkeszkémben idéztem, hogy már Gombocz Zoltán saját szavaival ellentétben úgy mutatta be ábráján a kettős tárgy viszonyát, hogy kítűnt: ezek valahogy együttesükben vannak alárendelve az igéjüknek:

A kettős tárgyat összekötő szaggatott vonalat magamban mindig úgy értelmeztem, hogy ez a kétféle szófajú „tárgyi” tagnak a cselekvést és ennek hordozóját megnevező mondatpszemantikai, tehát nem közvetlen formaiszintagmai összetartozását jelképezi. Egyébként azt hiszem, a korábbi „két tárgy” műszót is azért váltotta föl utóbb a „kettős tárgy” terminus, mert nyelvészeink ott lassan nem két külön kapcsolódó tárgyat látnak. Se szemlélethez — sajnos: hallgatólag — én is csatlakoztam; az alanyok vonatkozásában mutatis mutandis szintén. Ha bírálóm fönti sorai az ellentétes nézetet tulajdonítják nekem, nyilván én nem fogalmaztam elég szabatosan.

4. De lássuk: igaz-e egyáltalán, hogy az iménti fajta szinttartó, azaz a mondat hierarchikus rendjében azonos szintbe eső, de nem mellérendelő és nem is a Deme értelmében vett egész közömbös viszonyú, egymással nagyjában azonos mondatrészek egyáltalán nincsenek szintaxisunkban? Bizony nem igaz, s ezt nem én és most fedezem föl. Itt van mindjárt a „kettős határozó” szerkezete, melynek használata jóval kiterjedtebb ma is, mint a vita-

tott tárgyas és alanyos szintagmabokoré. B. Lőrinczy Éva szavaival: „Viszonylag gyakran előfordul . . . , hogy erre [= a határozói funkció kifejezésére] két határozó kapcsolata szolgál, amelynek tagjai együttesen határozzák meg a mondatban valamely más mondatrésztől kifejezett cselekvésnek, történésnek, létezésnek vagy valamely ettől megnevezett személynek, dolognak a körülményeit. . . [Bekezdés.] Az úgynevezett k e t t ő s h a t á r o z ó k . . . általában egy kezdőpontra utaló . . . és egy végpontra mutató . . . határozó másodlagos mellérendelő kapcsolatából keletkeznek” (MMNyR. 2: 165). A végső mondatbeli „mellérendelő” szó szerintem nem a mai szinkrón hovatartozást fejezi ki, hanem egyfelől az azonos szinten létet jelzi, másfelől a történeti tekintetben alárendelő szerkezetekből létrejött, „összekapcsolt határozók,” mint: [két] *méterre innen*, típusától való megkülönböztetést szolgálja. A kettős határozó tagjainak viszonyát grafikusan megintcsak így ábrázolhatjuk:

A határozókat összekötő szaggatott vonallal itt is azt szimbolizálom, hogy a két, együttesében alárendelt „szinttartó” tag egymással mondat-szemantikai egységet alkot a szintagmabokor egészén belül. Észерint mégiscsak v a n a magyarban — más nyelvben is — olyan összefüggés, amilyennek létét M. Korchmáros elméleti alapon tagadta. Azt meg már fõntebb láttuk, hogy a kettős állítmány tagjai ugyancsak egységükben töltik be mondatrészi szerepüket, s hogy jelentés- meg funkciómegosztásuknak még mondatalkatani jegyei is vannak. (A kettős határozó egyik tipikus ragpárjából lett mai *tól-ig* szakszóra l. Tompa: FUF. 63 [1979.]: 152—3.) — Mégis el tudom képzelni, hogy bírálomat mindez nem gyõzi meg fõ kérdésünkben. Szerinte „Deme László (érthetõen) . . . előadásaiban is úgy tanította, hogy állapotféle határozó az ilyen igenév, amely a *Milyennek lát?*, illetõleg a *Milyennek látszik?* kérdésekre legalább olyan természetesen adódik feleletként, mint arra, hogy *Mit lát?* vagy *Mi látszik?*, hiszen a predikatív viszony alapját képezõ igék a *vki vmit vmilyennek lát*, illetve a *vki/vmi vmilyennek látszik* struktúrát írják elő a mondat számára” (i.h. 181). Tehát nem számol azzal a lehetõséggel, hogy a *lát* stb. mellett itt a tárgyas szerkezetek hatására a valaha csakugyan határozói infinitívusba is besugárzik a tárgyi szerep, s hogy ezért a *Kit/mit lát?* kérdésre adott válasz egyre inkább az *anyját jönni* egység lesz. S a *Ki/mi látszik?* felelete is lehet: az *anyja jönni*. (Én még a pongyolább „S z í v e s k e d j ü k az ajtót becsukni”-feléket is ismerem, vö. pl. NyelvMLev. 87—8; de ezek persze nem kettős tárgyú mondatok, csak az igei állítmány analógiás „tárgy-igényét” mutatják világosan az infinitívusi tag mellett.) — Az eddigi kérdéseket igen gondosan tárgyalja G. Varga A szószerkezetbokor vizsgálatáról címû értekezése (Rácz—Szathmári szerk.: Tanulmányok a mai m. ny. mondatana k. 95—109). Sokban továbbfejleszti idevágó ismereteinket, részleteivel

azonban nem bonyolítom mostani gondolatmenetem. A terminológia fejlődésével szintén nem terhelem cikkemet.

Ugyanígy nem tudom, hogyan építi be M. Korchmáros a Deme adta keretekbe azt a közismert, de ritka és szintén másodlagos szerkezetet, melyben az állítmány szám- és személybeli egyeztetését egy sokszor oda sem gondolt, „potenciális” alany irányítja ugyan, a mondat kitett alanyának mégis többé-kevésbé azt a számallapot-határozót szokás tekinteni, amely az előző (latens) személyekre utal. Pl.: „*Hárman v a l á n a k* együtt.” Vagy még pregnánsabb szerkezettel, egyeztetéssel: „A jelentkezők (vagy: a tizenkét jelentkező) közül *ketten le maradtunk* (*le maradtatok*, *le maradtak*).”¹

5. M. Korchmáros Valéria tehát az eddigiekben már elméletileg megtagadta a „kettős tárgyas”, illetőleg „kettős alanyos” szintagmabokrok létét/lehetőségét. Ezzel igazában fölöslegessé vált, hogy utána mégis részletekbe menően igazolja az utóbbi szerkezetekre vonatkozó szemléletem s főként elemző és transzformációs egybevető módszerem helytelenségét. — Arra, ismétlem, nem vállalkozom e kénytelenségből is rövidre szabott válaszomban, hogy sorról sorra végigmenjek további szövegén, s mindig kifejtsem, miben s miért nem győzött meg, miben s miért tartom bírálatát legalább elgondolkoztatónak, más felfogás szerint szintén jogosnak — vagy éppen egészen helytállónak. Egy pár tanulságos részletre mindamellet kitérek az alábbiakban.

A) Bírálom szerint „Mindenekelőtt az egyeztetés szól az alany »kettős« volta ellen. A főnévi igenév ugyanis minden esetben ún. »személytelen használatú« állítmány mellett fordul elő tényleges alanyként. Valójában ilyenkor az igei állítmány . . . mindig egyes szám harmadik személyű . . . Ám a »kettős alany«-ra épp az a jellemző, hogy benne a verbum regens »személyes«, azaz . . . [az egyes 3.-on kívül] más személy ragjait is felveszi, számban és személyben mindig a névszói/névmási alanyhoz igazodva. Ha . . . a főnévi igenév is alany (volna), akkor ez lenne a magyar mondatannak egyetlen olyan esete, amelynek az állítmányhoz fűződő kapcsolatáról semmiféle alaki jel sem árulkodik: *Aludni látszottál.*” (I.h. 182–3; az új bekezdést nem jelöltem: T. J.) — Azt, hogy hiszen ilyen a szintén „viszony-áthallással” magyarázható, alsóbb beszélt nyelvi s tőlem idézett *Tessenek leülni!* szerkesztés is, nem veszi érvnek; bár ott nyilván éppúgy a *leülni* alany ki nem tett cselekvéshordozója (*önök*) irányítja az állítmány számát és személyét, mint az *Aludni látszottál* mondatban. („A bácsiék merre *tetszenek menni*”-félék két végső szavát ő olyan egységes, bár szintetikus szerkesztésű igei állítmánynak tekinti, mint a *fog jönni* jövő idejűt: i.h. 189.) — És hát a főntebb tárgyalt *El kell menjünk* típusbeli „kettős állítmány” is egyedülálló jelenség mondatunkban: mégis megvan, a maga meghökkentő predikatív egyeztetésével együtt. Egyébként bírálom is tudja, hogy a régi nyelvből ismeretes azért egy-két példa a tőlem ma tárgynak vagy alanynak tekintett infinitívus személyragos alakjára. A fő különbség köztünk alighanem ismét ez: ha egy jelenséget meglévőnek s érthetőnek látok, nem próbálom mindenképpen azt bizonygatni, hogy ez lehetetlenség, mert más, hasonló mondatrész alaki viselkedése nem olyan.

¹ Ettől függetlenül: ha annak idején a MMNyR.-nek készítésekor legalább egy külső vagy belső lektor határozottan helytelenítette volna, hogy a vitatott igeveket nem az állapothatározók közt tárgyaljuk, szokásunkhoz híven bizonyosan utaltunk volna röviden már ott e másfajta felfogásra is (vö. i. m. 1: 40). Hisz nem csak egy út. . .

A „kettős alanyú” szerkezetbokr a jelentésében is eléggé sajátos ahhoz, hogy némi „mondatalaktani” furcsaságával együtt tudomásul vegyem; kivált ha a régen is gyakoribb „kettős tárgy” szintén személyragtalan infinitívusának esetleges hatásával szintén számolok.

M. Korchmáros tehát a predikatív egyeztetést föltétlen érvényű alaki jelnek tekinti az alany kiválasztásának nehéz eseteiben. Hadd ismertessem hát a kérdéskör igen kiváló magyar nyelvész kutatójának, Rácz Endrének éppen most megjelent „Komitatívizáció és kongruencia (Az állítmány egyeztetése a társhatározás alannyal)” című értekezését (MNy. 79 [1983.]: 129–36). Nem úgy, mintha bírálómnak ismernie kellett volna ezt, hiszen én is csak e kéziratom összeállítása után olvastam el; 1982-i fölolvasságkor nem lehettem jelen a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén, tehát e sorokat utólag szúrom be a szövegembe. Pontosan az 1954-i cikkemben tárgyalt szerkezetekkel nem foglalkozik ez, de azért sok mindent jól megvilágít az ímént érintettek dolgában is. Már kiinduló megállapításai jelzik, hogy a Demétől semleges viszonyúnak mondott részek egymással igen fontos másodlagos mondatpszemantikai kapcsolatban lehetnek. A továbbiakban pedig modern módszerekkel feltárja, hogy az alany (s persze a tárgy) és a rá vonatkozó társhatározó olykor a közlőnek sajátos beleértése folytán együtt irányítják (szándékosan mondom többesben!) az állítmány ragozását. Más szóval: e részek közt szintén létrejöhet olyan mondatpszemantikai „áthallás”, amelynek még alaki kitevője is van. Bevezető szövege némi rövidítéssel: „A társhatározót hagyományosan úgy definiáljuk, hogy ez a mondatrész elsősorban az állítmánnyal van szintagmatikus kapcsolatban, de másodfokon az alany, illetőleg a tárgy felé is kapcsolatot teremt: tudniillik a társhatározó azt is kifejezi, hogy az alannak, illetőleg a tárgynak a denotátuma kinek vagy minek a társaságában végzi a cselekvést stb. Azaz a társhatározó úgy viselkedik, ahogy ez elvárható egy állapotféle határozótól... [Bekezdés.] Ezt a második, rejtettebb nyelvtani viszonyt... világosan kibontja a transzformációs grammatika...” (129.) — Későbbi fő megállapításai: „... a régebbi magyar nyelvben és a magyar nyelvjárásookban... megvolt és megvan a *fiú a lánnyal sétálnak* szerkesztésmód a *fiú a lánnyal sétál* szerkesztésmód mellett, tehát az értelmi egyeztetéses forma az alaki egyeztetéses mellett” (132). S ez az újabb-legújabb köz- és irodalmi nyelvből is igazolható. Még a tőlem a fönti 4. pontban vizsgált számállapothatározós, de kitett alany nélküli mondat egyeztetéséhez hasonló típust is bemutat: *A lánnyal kettesben sétálnak* (134–5); stb. Az 1. vagy 2. személyű alany esetén pedig, „a számbeli egyeztetést a személybeli is fűszerezi” — mondja (135–7).

Minthogy tehát Deme rendszerében az alany is, a társhatározó is az állítmány bővítménye, ez az alany és társhatározó ott pontosan „szinttartó semleges” viszonyú. Az adott esetben mégis nyelvtani (alaki) bizonyítéka van annak, hogy a valóságban nem éppen semleges ez a kapcsolat; s annak is, hogy a predikatív egyeztetésnek a részletekben még sok csinja-binja lehet.

B) A *látszik* melletti, tárgyalt melléknévi igenév mondatrészi értékét M. Korchmáros szerint azért sem ítélt meg helyesen, mert ezt az igét jelentésében tévesen a *lát* tárgyas és cselekvő alapjelentésének „intranszitiv megfelelőjeként” fogtam fel (185). Szerinte ugyanis „A (*lát*) tárgyas formával a beszélő tárgyilagosan tájékoztat arról, hogy az alanyként megjelölt személy mit észlel, de nincs utalás arra, hogy ez az észlelet megfelel-e a valóságnak; az intranszitiv forma viszont — legalábbis mai nyelvünkben mindig —

érzékelte azt is, hogy az észlelet felszínes, csak »látszat«, a beszélő mintegy elhárítja magától a felelősséget annak valóságértékéért...» (186). Ha pedig valóságnak akarja feltüntetni a *látszik*-kal a vizuális képet, „s o h a s e m kapcsolhatunk melléje főnévi igenevet” (uo.). — Hogy ma a *látszat* származék fő jelentése csakugyan erősen belejátszhat az igei alapszó értelmébe, az való igaz; s az is, hogy ezzel az ’úgy tűnik, mintha (+ feltételes mód)’ értékkel 1954-i írásom nem foglalkozott. Persze akkor az ÉrtSz. kötetei sem voltak készen, amelyekkel bírálóm most bizonyít. De megvallom: én ma sem tartom „sohasem” használhatónak az effajta mondatokat: „Már l á t s z i k i s a z első futó a célegyenesbe kanyarodni.” S eredetileg nyilván a *látszik* is elsősorban a konkrét érzékszervi észleletre vagy ennek képes értékére vonatkozott. A TESz. a *lát*-nak is minden további jelentését a megfelelő érzékszervi értelméből magyarázza, hisz a *lát*-nak is van ’(helyesen vagy akár tévesen) gondol, vél, hisz’ stb. értelme. S a *látszik*-nak „kettős alannal” való használata nyilván ugyancsak még a ’videtur; látható + copula’ jelentésében alakult ki; aztán csak öröklődött a forma, az igei alapjelentés ritkulása-változása idején is. — A *látszik* főigéjű effajta infinitívusos szerkezetborkorban egyébként a „kettős alany” műszó nélkül (bár a *lát* szócikkében bőven él a „kettős tárgy” terminussal) a Petőfi-szótár szintén nem úgy értelmezi a *látszik*-ot, ahogy M. Korchmáros kíváná: tehát nem jelzi az érzékelés megbízhatatlanságára való utalást.

Ezért nem vagyok meggyőződve arról, hogy M. Korchmáros jogosan rosszallja egy híján valamennyi példám határozói mellékmondati transzformációjában a nem ’*mintha* + feltételes mód’ átírást.

C) Következetlenségnek mondja bírálóm, hogy a vizsgált szerkezetborkor infinitívusát is alannak mondom, az 1962-i nyelvtanban (MMNyR. 2: 347) mégis azt állítom, hogy ez alakulatban csak a főnévi jellegű alany helyettesíthető alanyi mellékmondatral. „Márpedig az igei állítmány kivételével minden glosszémafajta kifejthetünk a fő mondatához azonos grammatikai viszonyal kapcsolódó mellékmondat formájában. . . A »kettős alany« főnévi igenévi tagját is ki lehet fejteni mellékmondatra, de nem alanyi, hanem — kizárólag — határozói mellékmondatként: . . . Az, akit várunk, *ú g y látszik, mintha* közeledne” (184; az átalakítatlan egyszerű mondatforma valami ilyen volna: „A várt személy l á t s z i k közeledni”). — Nos, azt hiszem, annyi valóban igaz: a szerkezetborkorban csak főnévi tagját (*a várt személy*) helyettesíthetjük bármikor egész tiszta alanyi mellékmondatral ([Az,] *akit várunk* . . .). Az infinitívust azonban természetes használatban én most is így alakítanám eredetéhez illő állapothatározói mellékmondatra: „A várt személy l á t s z i k, *amint* közeledik.” És most sem hiszem el, hogy az infinitívusnak másféle (*hogy* kötőszós) mellékmondatos kifejtése ne húzna inkább az alanyi érték felé: „A várt személy látszik, *hogy közeledik*.” Csak el kell ismernem, hogy ez másfelől a „L á t s z i k, *hogy a várt személy közeledik*”-nek olyan változata, amelyben a főmondati állítmány az alanyi mellékmondat részei közé ékelődött, s amelyben az egyszerű mondat főnévi alanya (*a várt személy*) is a mellékmondatba került. Sőt ha az egyszerű mondat kettős alanyát két külön-külön kapcsolt alanyi mellékmondatral fejtjük ki, akkor az infinitívusnak megfelelő is eléggé tisztán alanyi jellegű: „Az, akit várunk, l á t s z i k, *hogy közeledik*”. (Idézett 1962-i megállapításom tehát nemcsak következtelen, hanem téves; 1954-i szövegemben pedig nem mindig elég pontosak a mellékmondati megfelelők.) — De: ez van, s ez a nehezen

szabályba foglalható, némileg vegyes jelleg illik is a szintaktikai eltolódással formálódó, egy kissé még ma is felemás szerkezethez.¹

6. Egészében tehát most is úgy látom, hogy a „kettős tárgy”, „kettős alany” szintaktikai felfogása jobban tükrözi a nyelvi dinamizmust, mint az infinitivus hajdani, állapothatározói szerepét mumifikáló szemlélet. De ma még jobban számolnék az átalakulással járó kettősségekkel, némileg sajátos — néha szinte ellentmondásos — vonások együttes jelentkezésével. S még világosabb előttem, hogy a mai nyelvtani rendszerben nem csupán egyrétű alakulatokat befogadó nagy skatulyákra van szükségünk, hanem a ritkább jelenségek finom különbségeihez is meg kell találnunk a megfelelő alosztályokat, sőt az átmenetiség sokféle megjelenésével szintén számolnunk kell.

Tompai József

¹ Az, hogy a MMNyR. 2: 377 a „főmondat”-szerűen, igazi jelentésük nélkül alkalmazott *úgy tetszik, úgy látszik, úgy véljük* stb. — inkább csak „módosító” szerepű — sztereotíp szólamok melletti, igazában önálló, főmondat értékű (bár *hogy* kötőszós) „mellékmondatok” létére is utalt, szerintem nincs ellentétben az én korábbi írással. Legfőlegbb kiegészíti azt, utalva a „mellékmondatoknak” sajátos besorolásbeli nehézségeire.

Itt jegyzem meg, hogy 1954-i cikkem anyagát főleg a tranzitív főige melletti infinitivusi tárgynak az állítmány alanyi vagy (többnyire) tárgyas ragozására tett hatásáról, a Lehartól „dativus cum infinitivo” néven emlegetett egységbeli igealak kongruenciájáról stb. még 1955-ben részletesen írtam. Ezt az anyagot („A tárgyas igeragozás használatának néhány kérdéséhez”, MNy. 51: 283—9) M. Korchmáros egészében mellőzi, bár némely típusnak egyeztetését (kivált a *jónak lát[szik]* + infinitivusét) valamelyest más gondolatmenettel és szemlélettel ő is érinti. Minderről részletesebben nem kívánok itt beszélni.

S végül: 1983 szeptemberében olvastam egy példát, melyben mintha az egész kettős alanynak felelne meg az alanyi mellékmondat „*látszik, hogy [D, a mozdulatot] alaposan begyakorolta*” (Gardner — Székely A.: Vénasszony nyara 206).

Impresszionista stílusjegyek Ignótus Bródy Sándor című irodalmi kritikájában

Ignótus ebben a kritikában* saját személyére való hivatkozásból indul ki: „A múltkor azt *találtam* mondani Szemere Attilának . . .” (Ez egyébként kritikáinak jellegzetes indítási módja. L. még például: „Igaza van Rákosi Jenőnek: a jó vers isten áldása. *Nekem is igazam van*, ha simpliciter vertendo rámondom, hogy a rossz vers isten csapása” (Rossz versek. Uo. 194). Vagy: „Egy esztendeje, hogy ennek a könyvecskének a megjelenését *lesem*. Úgy *éreztem*, hogy töménytelen sok róla a *mondanivalóm*, és boldog voltam, hogy *módomban* lesz *szívem* szerint kibeszélni *magamat* ezek felől a versek felől, amelyeknek legtöbbjét betéve *tudom*” (Heltai Jenő. Kató. Uo. 188).

Még az első mondat második felében Ignótus Bródy írásművészetének jellemzésére képzőművészeti megfelelőt említ: Böcklinnel állítja párhuzamba. Majd hirtelen gondolati átcsapással, miután közölte Szemere Attila véleményét: az Ignótus rajzolta kép „lapos”, Szemerét világkörüli útra kíséri, sőt a fantázia játékát felhasználva rövid, pergő, dinamikus tagmondatok egymásutánjában felsorolja azokat a lehetőségeket, eseményeket, amelyeknek sodrásába Szemere személye behelyezhető.

„Szemere rámondta, hogy ez a kép, megbocsássak, lapos, aztán eltávozott, s azóta már valószínűleg körülhajózta a földet huszonnég óra alatt, kiolvasott egy kölcsönkönyvtárt, megírt egy regényt és két vígjátékot, fölfedezett három aranybányát, és megalakított négy részvénytársaságot, megvette Afrikát, s el is adta az angol kormánynak, kibékítette Koreát Japánnal s a pápát az olasz királlyal.”

A következő mondatban már megint Ignótus áll előttünk saját szubjektív véleményével: kijelenti, neki személy szerint (vagy ahogy ő mondja szinte meghökkentően hatásos, stilisztikumot hordozó kifejezésével: „a mukkanni se tudásig”) „imponálnak” az idegen szókat ügyesen alkalmazók. Itt pontot is tehetne, de nem tesz annak ellenére, hogy a mondat második felének semmilyen tartalmi közössége sincs a fenti állítással: most „félénk érzése” sugalmára hallgatva (az *érzés*, *hangulat*, *génusz*, *genie*, *képzelet*, *szubjektív* és más, az egyéni szférát sejtető szavak igen gyakoriak, nagy megterheltségűek Ignótus írásai-ban), az ellentét stilisztikai hatását kihasználva nyomatékosan kimondja: „. . . valami bizonytalan és félénk érzés azt súgja, hogy nekem mégis igazam van.” E kijelentés hatását tovább fokozza a következő mondatösszevételben, amely az *érzés* szót újabb jelzőkkel konkretizálja: „. . . s valami hasonló, csak jobban eső, bizonytalan és félénk érzés.” Ez az érzés tölti el Bródy olvasása és

* Bródy Sándor. — A Hét 1890—1899. [Válogatás.] 240—2.

képzőművészeti párhuzama: Böcklin képeinek szemlélése közben. Az ezt követő kettőspont után szinte csapongó hullámokban, az alá- és mellérendelő tagmondatok gyors váltakozásában morajlanak fel és hömpölyögnek el Ignotus kételyei. E tagmondatok az Ignotus lelkében felmerülő, de megválaszolatlanul maradó kérdéseket sorolják fel. Hiszen ezek csak érzések, benyomások, melyeket a konkrét mű kivált, s egyénileg változóak.

Az ötödik mondatban Ignotus Platónra hivatkozik, aki szerint „a földi dolgok fogalmait” az „ideák országá”-ból hoztuk magunkkal; ez az oka annak, hogy a művészi talentumú emberek nem a valóságot, hanem az ideálist rajzolják meg, mondják el. „Ezek az emberek a nosztalgia szépítő s alakító memóriájával nézik a dolgokat.” Ezért — Ignotus szerint — az ő műveit nem szabad kész tételekkel, „a logikával mérni”, megközelíteni. Aki mégis így tesz, Ignotus hasonlatával „úgy jár, mint a mosómedve, ha cukrot kap: addig mártogatja a vízbe, míg elolvad a talpai között”.

A hetedik, tisztán nominális, felsoroló jellegű mondatában Ignotus Böcklin „halovány, finom, kék fátyolban járó, s a fátyolon belül is átlátszó tündéreit és pompás testű, de halfarkú sellőit” vetíti elénk, s rögtön megvonja az ezek és Bródy lányalakjai közti párhuzamot.

Ignotus tudatosan törekszik a képszerűsége, mindig látványt is akar nyújtani, a képzeletet akarja megmozgatni, hangulati hatást akar kiváltani. S konkrét szövegünkben meg is indokolja képszerű fogalmazásmódja jogosságát: „A metafora éppen arra való, hogy minden taxitív felsorolásnál kimerítőbben fejezze ki az elmondandókat, csak a két felét nem szabad cirkalommal mérni, hogy teljesen fedik-e egymást. Ha azt mondom, hogy az akácfa ugyanaz a fák közt, ami a tót az emberek közt, azzal eléggé jellemeztem az akácfát is, meg a tót is. — Szemere Attila hozzátenné, hogy magamat is.”

Kritikájának csillaggal elválasztott, második szakaszát egy újabb Böcklin — Bródy párhuzammal kezdi. Bródy soraiból Ignotus „az aggodalom melanholiáját” olvassa ki, amihez hozzájárul az is, hogy főtárgya: a betegség, vagy ahogy Ignotus teljes metaforája mondja: „A halál postája, a betegség”. Ignotus a hangulat jelenlétére, fontos szerepére figyel fel Bródy műveiben, hiszen szerinte „valami természettudományos helyes ösztön érezteti vele a test állapota s a hangulat között való összefüggést”. Ignotus figyelmét itt már megint a képzelet látványa ragadja magával: „a fehér vállak, a gömbölyű nyak, a pihegő keblek”, de hozzáteszi, Bródynak „nem megy ki az eszéből, hogy ezek alatt a keblek alatt tüdő lélegzik, s ennek a tüdőnek a csúcsa valószínűleg rothadt”.

A 17-től 21-ig terjedő mondatokban Bródy hőseit („a Bródy asszonyai mind ilyen titokzatos lények, csodálatosak, kiszámíthatatlanok és misztikusak”), művei atmoszféráját érzékelteti a képszerűségnek oly fokán, hogy szinte az olvasó is Bródy férfihőseinek a helyzetébe kerül: „... s aki férfi ebbe a légkörbe kerül, elveszíti a józanságát s az akaratát, és vak öntudatlansággal támoilog az öntudatlan cselekvő asszony után.”

Milyen is Bródy világa?

„Mámoros, káprázatos, csodálatos, különös világ” — mondja Ignotus. A *különös* jelzőt használja Bródy hőisére is (*különös ember*), akit a következő jelzők halmozásával jellemez: „szép, nyulánk, előkelő formájú ember”, s mindehhez felsorolja a jelzős szerkezetek áradatában valamennyi szembetűnő tulajdonságát: „keresett pongyolaságával, asszonyos kezével s asszonyos kacérságával, gyermeten finom vonásaival és gyermeten szeszélyességével,

fellobbanásával és simaságával valami különös elegye a férfiúnak s az asszony-nak, az oroszlánnak és a tigrisnek.”

A következő megállapításával azt hangsúlyozza, hogy Bródy műveiben sok a nőies vonás, s szinte az egyensúly megteremtése érdekében kimondja: a művészet is nőies dolog. Majd Bródy barátainak a Művész iránti érzését elemzi, amelyet egy szép ellentéttel világít meg: „tiltakozva hanykolódik a nagy szeretet s a nagy neheztelés véglelei között.” Ezt követően Bródynak saját maga iránt táplált érzelmeire tér ki: „ismeri a fogyatkozásait, s ismeri az ellenállhatatlanságát”. Ignotus megállapítja, Bródy végeredményben „leküzdhetetlenül szubjektív”, s szinte saját alkotói módszerét jellemzi, amikor Bródyról azt írja, hogy „az igazságai mind kifogástalan igazságok, de, hogy úgy mondjam, metafizikai igazságok, amelyekhez következtetés útján nem juthatni, csak sejtelem útján”. Bródy stílusát „álmata, mór stíl”-nek nevezi, amelynek lényegét Ignotus éppoly árnyalt, lágy, elegáns metaforikus képben jellemzi, mint amilyen maga a jellemzett: „finom ívekből, karcsú oszlopokból alakul egyűvé, s amelynek cirádái mélyértelmű mondások vannak beleírva.”

Bródy összteljesítményét három további, erős hangulati hatású melléknévnek egy szerkezetben való egyesítésével minősíti: „láz, szenvedélyes és mámoros produkció”. Személyes véleményének foglatát pedig egy merész ívű, csillogó, de ellentmondásos képben nyújtja, amelyben Ignotus, a stílusművész teljes fényében ragyog. Például: „Hogy visszatérjek a mór stíltre, a Bródy munkái nekem csakugyan olyanok, mint azok a mesebeli, régi mór paloták, amelyekbe színes üvegeken, csobogó szökővizeken át jut a fény, s árnyékos félhomályos folyósóikon álmata emberek járnak, halk léptekkel. A nyelv, de még az ortográfia minden különösségét és szépségeit is összeszedi a mozaikjai számára, s az emberi lélek legrejtettebb ereiből bányássza ki oszlopainak a márványt. Kívülről, kellő távolságból, kellő hangulattal s egy pillantással nézve, a formája tökéletes, merész és lebilincselő. Ha részleteibe merülnek, egyenetlen; egyik szárnya föl van építve, a másikat gerendák támogatják, s míg egyik terme pazarul meg van rakva pompásnál pompásabb szőnyegekkel, arany pengékkel, filigrán vésetű szekrényekkel, némelyik szobába törött ablakon, puszta falakra, bántó erővel vetődik a napfény.”

Ilyen színesen, ennyi pillanatnyi benyomást szavakba önteni csak az tud, aki maga is a „lélek legrejtettebb ereiből bányássza ki oszlopainak a márványt”. S mindennek betetőzéséül szolgál a zárókép (tudatosan írtam *képet* mondat vagy *sor* helyett, hiszen Ignotus művészetének egyik nagysága felidéző, látványt keltő erejében rejlik), amely mintegy aforisztikusan, a végső konklúziót képszerűen magába foglalva zárja az írásművet: „De aki csákánnyal megy neki a puszta falának, biztosra veheti, hogy valami rejtett kincset talál a kövei között.”

Ignotus kritikáiban is szépíró, a szó művésze. Kritikáinak legszembevetőbb stílusvonása: képszerűségük. A képszerűség mint domináns jegy éppúgy jelentkezik tartalmi vonatkozásban, mint a nyelvi kifejezőeszközök terén. Már a nyitó képben is látvánnyal szembesülünk, amikor Bródy alkotóművészetének értékeléséhez Ignotus festészeti analógiát választ. A festészeti, festői háttér mindvégig atmoszférateremtő szerepet játszik az írásműben. (L. például a képzőművészeti párhuzamra való hivatkozást az alábbi mondatokban: 1. mondat: „... Bródy Sándor írónak körülbelül ugyanaz, ami festőnek Böcklin”; 4. mondat: „S valami hasonló, csak jobban eső, bizonytalan és félénk érzés fog el a Böcklin képei előtt éppúgy, mint a Bródy olvasása közben”; 7. mondat: „Ki ne ismerné a Böcklin halovány, kék fátýolban járó, s a fátýolon

belül is átlátszó tündéreit és pompás testű, de halfarkú sellőit . . .”; 12. mondat: „De mégis, vissza kell térnem Böcklinre — arra a képre, amit saját magáról füstött, amint vidám gondtalansággal emeli a telt serleget, míg mögötte vigyorogva méri rá kaszáját a halál.”)

A látvány felidézését szolgálják az egyes ügyesen elhelyezett melléknevek, felsorolások, ismétlések, a szóképek, képes kifejezések s megannyi apró vonás, amelyek mind-mind egy-egy pillanatnyi benyomást, asszociációt villantanak fel, hogy aztán a végső, monumentális képben teljesedjenek ki és olvadjanak egységbe. Ignotus nem bocsátkozik részletes elemzésbe. Bródyt olyannak írja le, ahogyan ő látja, ahogyan őt megragadta. Ennek során gyakran hivatkozik érzéseire, sejtelmeire s a hangulatiság, pillanatnyiség sokszor meghatározó szerepére. Véleménye kimondásában nem támaszkodik kész esztétikai elvekre. De véleményét mindig kifejezésre juttatja, még ha néha oly képletes, képszerű formában is, ahogyan itt teszi. Tehát ítélkezik, pontosabban minősít, de nem kanonizál. Ennek során saját személyét, személyes jelenlétét mindig hangsúlyozza, ezzel is utalva arra, hogy egyéni véleményt mond ki. (Az elemzett kritikában Ignotus személyére az alábbi szóalakok és -szerkezetek utalnak: *találtam, énnékem, meg is bocsátok, mégis igazam volt, érzés fog el, megértettem-e, folytatom, lapos leszek, mondom, jellemeztem, magamat, vissza kell térnem, nem leltem meg, megfigyeltem, nekem.*)

Mondanivalója éppoly képszerű, magával ragadóan színes, mint amilyen kritikáinak nyelvezete. Az elemzett írásmű nyelvi megformáltsága inkább plasztikusnak mondható, mintsem dinamikusnak. Ezt támasztja alá néhány statisztikai adat is: ige/összes szóelőfordulás: 10,7%, főnév/összes szóelőfordulás: 25%, melléknév/összes szóelőfordulás: 12,7%; névszó/összes szóelőfordulás: 37,7%. Az írásmű képi jellegéből következően statisztikailag jelentős benne a jelzős szókapcsolatok száma az összes szóelőforduláshoz viszonyítva: 26,5%. Gyakori jelenség továbbá a **h a l m o z á s** (elsősorban a jelzők — melléknevek — halmozása; például: „*mámoros, káprázatos, csudálatos, különös világ*”, „*szép, nyulánk, előkelő formájú ember*”, „S Bródy asszonyai mind ilyen *titokzatos lények, csodálatosak, kiszámíthatatlanok és misztikusak*”, „*hasonló, csak jobban eső, bizonytalan és félénk érzés*”, „*halovány, finom, kék fátyolban járó, s a fátyolon belül is átlátszó tündéreit és pompás testű, de halfarkú sellőit*”, „*lázás, szenvedélyes és mámoros produkció*”, „*mesebeli, régi, mór paloták*” stb.), a **f e l s o r o l á s** (például: „a Bródy lányalakjai ilyen *tündérek*, s az asszonyai ilyen *sellők*, akik lehetnek *anyák, gazdaasszonyok, még feleségek is*”; „. . . *előkelő formájú ember — keresett pongyolaságával, asszonyos kezével s asszonyos kacérságával, gyermeketen finom vonásaival és gyermekes szeszélyességével, fellobbanásával és simaságával valami különös elegye a férfinak és az asszonynak, az oroszlának és a tigrisnek*”; „Úgy, mint csinált magának *külön hajviseletet, külön divatot*, és ha cselekedteiben nem is, de szavaiban *külön morál*” stb.), a **l e n t é t e z é s** (például: „nem harmonikus, és nem egynemű érzés, hanem valami leküzdhetetlen, erős szimpátia, ami tiltakozva hánykódik a nagy szeretet és a nagy neheztelés végletei között”; „*kitűnő megfigyelő és csalhatatlan ember, de erős arisztokrata*”; „az igazságai mind kifogástalan igazságok, *de, hogy úgy mondjam, metafizikai igazságok*” stb.), a **s z ó i s m é t l é s** — egyes kulcsszavaknak egy mondaton belüli, illetőleg az egymást követő mondatokban való ismétlődése (vagy újabb minőségjelzőkkel felruházva, vagy más szófaji minőségben, vagy újabb szó szerkezetben jelentkezve) — gyakori jelenség Ignotus elemzett írásában, ezzel mintegy folytonosságot teremtve a gondo-

lati csapongásban: „bizonytalan és félénk érzés” (3. mondat) → „hasonló, csak jobban eső, bizonytalan és félénk érzés” (4. m.); „különös világ” (22. m.) → „különös ember” (23. m.); „asszonyos kezével és asszonyos kacérságával, gyermeken finom vonásaival és gyermeken szeszélyességével” (23. m.); „nőies dolog” → „nőies vonás” (24. m.); „a barátait is ilyen érzés fűzi hozzá” → „nem egy-nemű érzés” (25. m.); „ismeri fogyatkozásait, s ismeri az ellenállhatatlanságát” (26. m.); „leküzdhetetlenül szubjektív” (27. m.) → „szubjektíve olyannak” (29. m.); „az igazságai mind kifogástalan igazságok, de ... metafizikai igazságok” (33. m.); „külön hajviselést, külön divatot, ... külön morált” (34. m.); „mindezek a dolgok” (36. m.) → „bevégzett dolga” (37. m.); „vakon utánamondták” (40. m.) → „ezt is utánamondták” (41. m.); „nagy egyedülvalóságban” → „nagy tehetsége” → „nagy szeszélyessége” (43. m.); „kellő távolságból, kellő hangulattal s egy pillantással nézve” (46. m.); „puszta falakra” (47. m.) → „puszta falának” (48. m.). A gondolati csapongás, az egyik témáról a másikra való gyors, minden átmenet nélküli hirtelen átváltás jellemző vonása Ignótus írásainak. Ez → úgy érzem → Ignótus kritikáinak benyomást rögzítő jellegéből következik, s szerzőjüknek abból a törekvéséből, hogy a művekben megérzett, megsejtett vonásokat, jelenségeket — ahogyan ő írja — „kellő hangulattal s egy pillantással nézve” szemlélje és ábrázolja.

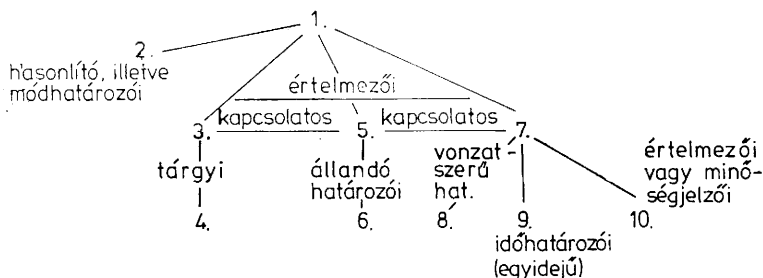
A képszerűségnek egy további megnyilvánulása a metaforikus kifejezéseknek, hasonlatoknak — e műfajban — szokatlanul nagy számban való előfordulása. A Bródy Sándor című kritika gazdag példaanyagot szolgáltat a képes kifejezésekre. Lássunk közülük néhányat: „... aki a műveiket szó szerint veszi, és logikával méri, úgy jár, mint a mosómedve, ha cukrot kap: addig mártogatja a vízbe, míg elolvad a talpai között”, „a halál postója, a betegség”, „a vérszegénység sápadt, szédülő nyomorúsága mélyéből tör elő égő szemén keresztül a szerelem vágya”, „a titokzatosság fluidumával szaturálják a körülöttük rezgő levegőt”, „a nélkülözés, az éhség mámorával bénítja meg az idegeiket”, „A nyelv, de még az ortográfia minden különösségét és szépségeit is összeszedi a mozaikjai számára, s az emberi lélek legrejtettebb ereiből bányássza ki oszlopainak a márványt” stb.

S végül szólunk kell az írásmű mondatszerkesztéséről. E tekintetben két jellegzetesség vonja különösen magára a figyelmet: a felsoroló, halmozó jellegű mondatépítkezés és a nominalitás. Az elemzett kritika 48 mondategészből áll, amire 177 mondategység jut. A szerkesztettségi mutató tehát 3,68 (vagyis egy mondategészre átlagosan 3,68 mondategység esik). A mondategészek átlagos hosszúsága 27,7 szóalak. (Vö. Nagy Ferenc adatával: „egy mondategység a magyar nyelvben átlagosan 6–4 szóból áll”. L. Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. Magyar Nyelv 79 [1983.]: 31). A mondategységek viszonylag nagy száma és hosszúsága, valamint a mellérendelő mondategységek túlsúlya az alárendelőkhöz képest (a mellérendelő mondategységek száma körülbeül 1,5-ször nagyobb az alárendelők számánál) a látványkeltésre, a vizualitás biztosítására irányuló törekvéssel magyarázható, vagyis azzal, hogy Ignótus minél több megvilágítási szögből, minél aprólékosabban, részletesebben kíván egy-egy jelenséget elénk varázsolni. Ennek bizonyosságául álljon itt egy jellegzetes ignótusi mondataszövevény (az ilyen és ehhez hasonló bonyolult, hosszú, számos kiágazási vonulatú „mondatkigyók” az ignótusi egyéni stílus szerves összetevői).

1. „S valami hasonló, csak jobban eső, bizonytalan és félénk érzés fog el a Böcklin képei előtt éppúgy | 2. mint a Bródy olvasása közben: | 3. vajon iga-

zán megértettem-e azt, | 4. amit ez a különös Művész elmond, | 5. vajon ő maga is a szárazságig tisztában van-e azzal, | 6. amit mondani akar, | 7. s vajon, | 8. amíg a szerkezet s az elrendezés terve pontosan és világosan lebeg a képzeletében, | 7. abban, | 8. amit ki akar fejezni, | 7. nem inkább az ösztönét s a sejtelmeket követi-e, | 10. amiket a büszke művészi öntudat a realitással s a logikával legalábbis egyenrangúnak avatott föl neki?”

Szerkezeti ábrája:

Ignotus szívesen él a nominalitás nyújtotta plasztikus ábrázolás lehetőségeivel (vö. Nagy Ferenc statisztikai kimutatásával: a névszói szó szerkezetek halmozása gyakori jelenség Ignotusnál. L. Nagy Ferenc i. m. 33). Benyomásait, meglátásait gyakran olyan nominális jellegű mondategységekben, illetőleg mondategységekben vetíti elének, mint a szövegünkéből vett alábbiak: „Ki ne ismerné a Böcklin halovány, finom, kék fátyolban járó, s a fátyolon belül is átlátszó tündereit és pompás testű, de halfarkú sellőit — a Bródy lányalakjai ilyen tündérek, s az asszonyai ilyen sellők, akik lehetnek anyák, gazdaasszonyok, még feleségek is”; „Maga a halál egyik főtárgya, és még kedvesebb tárgya a halál postása, a betegség”; „Az ember életének legtitkosabb, mert akaratától nem függő része a testi élet, s mert a nő életében a testi élet a túlnyomó, a nő titkosabb lény, mint a férfi”; „Rabszolgája a rabszolgának: ez a szerelmes férfi; s erre tipikus A két szőke asszony hőse, a tűzértiszt — a tűzértisztek csak elég reális emberek? —, aki egy szerelmes kis szőke asszonnyal ellenkező nélkül megy a halálba”; „Mámoros, káprázatos, csudálatos világ a Bródy világa, s ez az egész világ egy ember körül forog”; „Ez az ember is különös ember: szép, nyúlánk, előkelő formájú ember — keresett pongyolaságával, asszonyos kezével s asszonyos kacérságával, gyermeketeg finom vonásaival és gyermeketeg szeszélyességével, fellobbanásával és simaságával valami különös elegye a férfiúnak s az asszonynak, az oroszlának és a tigrisnek”; „A művészet: a recipiálás és produkálás nőies dolog, és valóban, ebben a nagy művészetben nagyon sok a nőies vonás”; „Az igazságai mind kifogástalan igazságok, de hogy úgy mondjam, metafizikai igazságok, amelyekhez következtetés útján nem juthatni, csak sejtelen útján”; „Kívülről, kellő távolságból, kellő hangulattal s egy pillantással nézve, a formája tökéletes, merész és lebilincselő”; stb.).

Mindebből az a következtetés áll világosan előttünk, hogy Ignotus kritikájában a tartalom és a nyelvi forma tökéletes összhangban van egymással.

A fenti stílusjegyek alapján Ignotust impresszionista alkotónak tekinthetjük, hiszen kimutattuk nála a pillanatnyi benyomások elsődlegességét, a hangulatiságra, látványosságra, élményszerűségekre való törekvést, az egyéniség és eredetiség kultuszát, az írói szubjektivitás hangsúlyozott voltát (ez a gram-

matikai megformáltságban is megmutatkozik; szívesen él egyes szám 1. személyű alakokkal, s jellegzetesen szubjektív érzelmeket, benyomásokat, gondolatokat közvetítő igékkel, főnevekkel, mellénevekkel), a relativitás elfogadását, az érzéseire, érzékekre (illat, szín, hang), egyéni meglátásaira való gyakori hivatkozását, az esztétikai szempont fontos szerepét, az egyetemes normák elvetését, a művészi szabadság hangoztatását, a politika beavatkozásának elutasítását. Megállapítottuk továbbá, hogy Ignotus irodalmi kritikáira jellemző a festőiség kedvelése (képzőművészeti práhuzamok), a gondolati csapongás, amelynek ellensúlyozását szolgálják az ismétlődő szavak, a képszerűség (szóképek, képes kifejezések gyakorisága), a halmozás, felsorolás, ellentétezés, nominalitás (a névszók túlsúlya), a mellérendelő összetett mondatok nagy száma, hosszu: öt vagy több mondategységből álló mondategységek, többtagú jelzős kapcsolatok (többelemű mellérendelő jelzőlánc), laza konnexió, s ami a legfontosabb, az az, hogy a bírált mű gyakran csak ürügy saját egyéni véleménye, meglátása kifejtésére különböző kérdések kapcsán. És mindezt oly képszerű, megelevenítő, a befogadó fantáziáját is alaposan megmozgató módon teszi, hogy egy-egy kritikáját valóban mozaikok formájában lehetne képi nyelven ábrázolni — s itt következik be a varázslat, amikor is a mozaikokból mégis összeáll egy egységes kép: Ignotus egyéni véleménye.

Róka Jolán

Igeneveink használatáról

1. Az emberek többsége megértő mosollyal fogadja, ha egy magyarul beszélő külföldi időnként eltéveszti az igekötőket, megfélelkezik a névelőkről, vagy elvétí a ragozást, a vonzatokat. Magyarul tanuló és magyar anyanyelvű egyaránt szívesen hangoztatja, hogy a magyar igen nehéz, szinte megtanulhatatlan nyelv. Illyés Gyulától értesülhettünk arról, hogy a hatvanas évek elején a helsinki egyetemen „a tanszék akkori magyar vezetője a szemeszternyitó órákat minden évben a magyar nyelv párfját ritkító bonyolultságának ízleltetésére szentelte. Megérthető, hogy e főzetet hovatovább mindenki már a csípős híre miatt is kerülte” (Népszabadság 1965. május 9.).

A nyelvünk megtanulhatatlanságát bizonygatók egyik fő érve az, hogy a magyar „bajosán megközelíthető, akármilyen irányból — Párizsból, Moszkvából, Stockholmból vagy Nápolyból — igyekeznek is hozzá hatolni. Mivel Párizstól Kiskundorozsmáig épp akkora a távolság, mint Kiskundorozsmától Párizsig, jogosnak tetszik erre az a válasz, hogy számunkra meg a francia illetve az angol, a spanyol, a svéd éppoly nehéz” (uo.). Hogyan lehet az — kérdezhetjük Illyés szemléletes példáját továbbgondolva —, hogy a magyar utazó könnyedén eljuthat Párizsba, míg ellenkező irányban ugyanazt az utat csak jóval lassabban tudja megtenni a hozzánk látogató idegen? A dolognak csak egy magyarázata lehet: a Párizsba robogó vonat elé a legmodernebb mozdonyt kapcsolták, a kiskundorozsmai szerelvény előtt azonban csak gőzmozdony pöfög. Nyelvünk iránt nőttön-nő az érdeklődés, a szerelvénynek egyre több az utasa, a kis gőzmozdony pedig nehezen bírja a terhelést.

2.1. A magyar mint idegen nyelv (a továbbiakban MID) programszerű oktatásának 250 éves hagyománya van. Kiváló tudósok tevékenykedtek ezen a területen: Bél Mátyás, Márton József, Vörösmarty Mihály, Riedl Szende, Brassai Sámuel és még folytathatnánk a sort. Tucatszámra jelentek meg az idegen ajkúak számára készült magyar nyelvkönyvek. Napjainkban azonban csak kevés nyelvkönyv között válogathat a magyarul tanuló, s ezek nagy részében is számos helyen tetten érhető az anyanyelvi szempontú nyelvléírás érvényesítése a kommunikáció-központúság helyett.

2.2 „Egy nyelv, például a magyar nyelv leíró elemzése lényegében három, egymástól alapelveiben és példáiban alapvetően különböző módon végezhető. E három leíró elemzési mód a következő:

- a) A magyar mint a n y a n y e l v leíró elemzése
- b) A magyar mint i d e g e n n y e l v leíró elemzése
- c) A magyar mint b á z i s n y e l v leíró elemzése.

A három leíró elemzési mód különbözősége rendeltetésük különbözőségéből fakad” (Budai 1979. 36—8). Egy egyszerű példán szeretném megvilágítani az anyanyelvi szempontú és a MID szempontú leírás közötti különbséget. Egy magyar anyanyelvűek számára készült nyelvtanban szükséges elkülöníteni az alá- és mellérendelő összetett mondatokat és külön-külön tárgyalni őket. A nyelvtanulót viszont akkor segítjük, ha tartalmuk szerint csoportosítjuk a különböző mondatfajtákat, tekintet nélkül arra, hogy pl. az ok—okozati viszonyt kifejező mondatok közül melyek az alárendelők és melyek a mellérendelők. Ilyen felosztást találunk a Nemzetközi Előkészítő Intézet orvosi szakirányú nyelvkönyvében (vö. Kovácsi 1982. 245—7; 271—4). Hasonló szempontot érvényesített Eiben János is, aki *Nouvelle grammaire hongroise* című munkájában már 1843-ban együtt tárgyalja a *mert*, *mivel*, *mivelhogy*, *minthogy*, *azért*, *ezért*, *tehát* kötőszavakat.

2.3. A bevezetőben a Párizsból Kiskundorozsma felé tartó utast említettem, s hogy a példához hű maradjak, ennek az utazónak a segítőjét, kalauzát is megvizsgálom abból a szempontból, hogy a tárgyalt nyelvi jelenségek milyen módon vannak átültetve a nyelvtanítás gyakorlatába. Ez a kalauz Lelkes István Manuel de hongrois című műve, a Magyarországon kapható egyetlen francia bázisnyelvű magyar nyelvkönyv.

2.4. Tancsics Mihály még igen derűlátóan nyilatkozott a magyar nyelv megtanulhatóságát illetően, szerinte ugyanis „a józan éssen alapult magyar nyelvet két-három árkuson tökéletesen elő lehetne adni” (Tancsics 1831. 34). Magam inkább Szarvas Gábor nézetét osztom, aki az általam vizsgált részterülettel kapcsolatban is sokkal óvatosabban fogalmaz: „A participiumok mind a latin, főleg azonban a magyar nyelv háztartásának legfontosabb tényezőit képezik, úgy hogy alkalmazásuknak tüzetes, részletekig beható kifejtése maga több ívnyi kötetet tenne ki” (Szarvas NyK. 10 [1873.]: 166). Erre nem vállalkozhatom, így csupán néhány, a MID szempontú leírásban tőlem fontosnak ítélt témáról szólok, számos ide tartozó kérdést egyáltalán nem is érintek.

3.1. Először a főnévi igenévhez fűzők néhány megjegyzést. „A főnévi igenév (infinitivus) *-ni* képzős igei származék” (MMNyR. 1: 223). „A főnévi igenév (infinitivus) . . . *-ni* képzős származékszó” (MMNy. 32). Ez a képzésre vonatkozó meghatározás leíró nyelvtanainkban természetes és kielégítő, hiszen anyanyelvi szempontból „az ún. kötőhangokról szóló leírások főként csak ismereteket nyújtanak anyanyelvünkről, gyakorlati hasznuk minimális. A kötőhangok problematikája elsődleges feladattá lép elő a magyar mint idegen nyelv leíró elemzésében, és szinte kizárólag csak gyakorlati célokat szolgál” (Budai 1979. 38). Célszerűnek tartom tehát kibővíteni a MID leírásában a *-ni* képzőt az *-ani*, *-eni* variánsokkal is.

3.2. Mostohán bánnak nyelvkönyveink a főnévi igenévi állítmánnyal. Lelkesnél pl. mindössze ennyit találunk a kérdésről: „A főnévi igenévi állítmány (elég ritka): Apámat messziről *felismerni*. . . Innen jobban *látni*. . . (Jegyezzük meg, hogy a *lehet* ige hiányzik az ilyen típusú mondatokból, s a mondatok alanya mindig határozatlan.)”¹ (Lelkes 1976. 493). E meghatározás sok kérdés és félreértés forrása lehet. Mikor hiányozhat a *lehet* ige? Ha a *lehet* ige hiányzik, akkor az ilyen típusú hiányos mondatokban a főnévi igenév alany? Ha viszont alany, hogy lehet egyszersmind állítmány?

¹ Lelkes nyelvkönyve franciául íródott. Az idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításomban közlöm.

A főnévi igenévi állítmányt célszerűbb úgy jellemezni, hogy érzékelést, megismerést, észrevételt fejez ki (vö. MMNyR. 2: 129; MMNy. 242), személyre nézve általános érvényű, ezért nincs személyragozása. Nincs múlt ideje sem, a Klemm idézte „Mégsem volt látni egy örvendő arcot” (Klemm, 1928–1942. 50) nem mondható tipikusnak; a *lehet* ige múlt idejével bővített főnévi igenévi állítmányú mondatoknak pedig megváltozik az értelmük. A „Be lehetett látni az ablakon” kijelentést úgy értelmezhetjük, hogy egy bizonyos alkalommal kívülről látni lehetett a szobában történeteket. „A hegyről ellátni a faluba” megállapítás ezzel szemben az egyedi használaton kívül azt is kifejezi, hogy bármikor, bárki elláthat a faluba; a falu látótávolságon belül van. A magyarban az általános érvényű igazságok tipikus ideje egyébként is a jelen. Elképzelni is nehéz egy ilyen mondatot: **Három pont meghatározott egy síkot*. Ehelyett csakis így mondhatjuk, jelenben: *Három pont meghatároz egy síkot*.

3.3. A főnévi igenévi tárgy és a *fog* igével képzett összetett jövő idő külön-külön való tárgyalása sem indokolt a MID szempontú leírásban, hiszen formailag a *fog* ige ugyanúgy viselkedik, mint az *akar* vagy a *tud* (pl. fel *akarok* menni, fel *fogok* menni; meg *tudom* tanulni a leckét, meg *fogom* tanulni a leckét; meg *akarlak* látogatni, meg *foglak* látogatni stb.). Felesleges tehát az elkülönítés, s ha e két jelenséget nem választjuk el egymástól, talán nem látjuk olyan reménytelennek a helyzetet, mint Kosztolányi: „Jelen időben, állító módban az igekötő nem válik el az igétől. *Ellátok valakit*. Ha tagadok, az igekötő elválik. *Nem látok el valakit*. A jövőben megfordítva van: az állításban válik el az igekötő, s a tagadásban az ígéhez tapad. *El fogok látni valakit*. *Nem fogok ellátni valakit*. Természetesen ez alól is megannyi a kivétel. Mihelyt valamit kiemelek jelenben, az igekötő elválik. Viszont a jövőben épp akkor nem válik el. *Akkor látok el valakit, ha megérdemli*, *Akkor fogok ellátni valakit, ha megérdemli*. Ellenben jelen időben tagadó alakban se válik el az igekötő, amennyiben magát a fogalmat hangsúlyozzuk egy másik fogalommal szemben. *Nem ellátok valakit, csak támogatok* . . . Most már határozottan szédülök. Lehet-e ezt megtanulni?” (Kosztolányi 1979. 175).

3.4.1. És most térjünk át a főnévi igenév cél- és véghatározói használatára. A MMNyR.-ben (1: 224–6) és a MMNy.-ben (329–30) nem találunk explicit szabályt arra, hogy milyen esetben fejezheti ki a célhatározót főnévi igenév. A NyKk. már így fogalmaz: „Célhatározói mellékmondat helyett is természetes a főnévi igenév a következő, főként mozgást jelentő vagy azzal kapcsolatos tartalmú igék mellett: *jön, megy, bocsát, enged, küld, hív* stb.” E szabály azonban a magyarul tanuló számára még mindig nem elég explicit, hiszen megengedi az ilyen lehetetlen mondatokat is: **Mozgok egészséges lenni*. **Sétálok pihenni*. **Nyüzsög feltűnni* stb.

3.4.2. A MID leíró elemzésébe Károly Sándor gondolatait ültethetjük át eredményesen. Károly megállapítja, hogy a főnévi igenévi cél- és véghatározók esetében „a mondat igéje valamiféle irányulást fejez ki, amely az igenévvél jelölt cselekvés felé halad, arra vonatkozik, akár érzékileg, akár képletesen, még abban az esetben is, ha a mondat állítmánya nem mozgást jelent” (Károly 1956. 28).

3.4.3. Megfigyeléseim szerint főnévi igenévi célhatározó állhat a szándékos, tudatos cselekvést kifejező, közvetlenül a célra való irányulást kifejező igék mellett:

„— Amit te *hinni* úgy siettél —
Halálomról meggyőztelek.”

(Arany: A honvéd özvegye, 40)

„*Nyugodni* tért a vár ura”

(Arany: Katalin, 47)

„Tanyáján, újra megjelent,
Felütni sátrát Budetin”

(Arany: Katalin, 46)

„Állata *örzeni* négy alabárdost”

(Arany: Tetemre hívás, 218)

3.4.4. „A véghatározói igenév a mondatban állítmányi szerepet betöltő igének vagy névszónak valamilyen (-*ra*, -*hoz* vagy -*nek* ragos) vonzatával, állandó határozójával egyenértékű, az igei (vagy névszói) állítmány mintegy módosító ige (vagy névszó) szerepét játssza, amely az igenévi cselekvés ténylegessége, lehetősége, kívánása stb. szempontjából való módosítására szolgál” (Károly i.m. 28). A kódexek vizsgálatából leszűrt eredmény ma is helytálló, napjainkban is készülést, törekvést, vágyódást, kényszerülést jelentő igék és névszók; készítést, buzdítást, segítséget, tanítást, kényszerítést jelentő igék mellett; valamint képességet, alkalmasságot, eredményességet vagy ezek ellenkezőjét kifejező névszók vagy igék mellett állja meg a helyét a főnévi igenévi véghatározó (vö. Károly i.m. 32—5). Hozzá kell még ehhez fűznünk, hogy a képességet, alkalmasságot, érdemességet (s ezek ellenkezőjét) alkalmilag bármely kifejezés betöltheti:

„Elveszett a kun mind, vagy esett rabságba,
Egy maradt *hírvinni* messze Kunországba.”

(Arany: Szent László füve, 22)

„... korán lesz *válni* még”

(Arany: Katalin, 58)

„Mi lelt téged szőke Panni?

Fiatal vagy még *meghalni*”

(Arany: Szőke Panni, 21)

Törekvést, vágyódást, kényszerülést stb. jelentő kifejezések melletti véghatározók:

„Ha láthatnám még egyszer őket —
Kikért ez a szív *élni* vágy”

(Arany: A honvéd özvegye, 37)

„S hol a helyet megszerette fészkül,
Ott *nyaralni*, ott *telelni* készül.”

(Arany: Varga Mihály, 42)

„Ha tengeren szálló madár
Pihenni ábocot talál”

(Arany: Katalin, 53)

„Télen, szobában, érlel dinnyét
Csiklándni a vendégek ínyét”

(Arany: Hatvani, 141)

Néhány példa Örkény István Egyperces novelláiból: „Most nem vágyik *inni*” (39); „Neki sem volna kedve *inni*” (39); „Engedjen *kimenni*” (51); „Igyekszem *behúzni* a hasam” (51).

3.4.5. A főnévi igenévi cél- és véghatározó gazdag kincsestárából csekély alamizsnát kap a magyarul tanuló, amikor csak ennyit tudhat meg róla: „A főnévi igenév célhatározó a következő igékkel alkotott szerkezetekben: *fut, hív, igyekszik, jár, jön, küld, marad, megy, siet, szalad, törekszik*” (Lelkes i.m. 493). E definíció szerint tehát hibásak lennének ezek a mondatok is: *Lefekszem aludni. Elindultunk sétálni. Megálltok beszélgetni* stb. Főösleges dolog oda is sorompót állítani, ahol szabad az út.

4.1. A leíró nyelvtanaink — és ezek alapján nyelvkönyveink nagy része is — külön-külön leltározzák a határozói és a melléknévi igenevek időszemléletét, cselekvő — szenvedő (aktív — passzív) valamint általános és egyedi használatát. A MID szempontjából az ilyen csoportosítás mellett célszerű azt is megvizsgálni, hogy egy bizonyos tartalom kifejezésére hol érintkezik, és hol válik el élesen a különböző igenevek használata. Ennek a kérdésnek a vizsgálata is igen szerteágazó volna, ezért itt csak néhány részletre térek ki.

4.2. Egyidejűséget fejezhetünk ki pl. folyamatos és „befejezett”-nek mondott melléknévi igenévvel, valamint határozói igenévvel. A folyamatos melléknévi igenév főként alkalmi használatban fejez ki egyidejűséget; általános használatban, melléknevesült és főnevesült alakjaiban elveszíti időviszonyító szerepét. A tartós (ritkábban mozzanatossá) igéből képzett határozói igenevek viszont általában egyedi használatúak, és alkalmasak egyidejűség kifejezésére. Pl. „Az egyetemre *menő* fiatalok érettségiznek”; „s az iskolába *menvén*, a járda peremén, | hogy ne feleljek aznap, egy kőre léptem én” (Radnóti: Nem tudhatom . . ., 234); „Éva *álmodozó* természetű”; „Előbb csak öt pogácsát evett *álmodozva*, oda se figyelve” (Örkény, 11); „Gábor *kiváló* ember. A társaságból *kiválva*, egyedül követett minket.”

4.3. Elvesztették időviszonyító szerepüket a melléknévvé, illetve főnévvé vált befejezett melléknévi igenevek is. Állandó tulajdonság jelölőjévé váltak, s többnyire elmaradt mellőlük a mozzanatosságot kifejező igekötő is: pl. *sápadt, fáradt, higgadt*. Időviszonyításra ilyenkor igekötővel (vagy más bővítőmóddal) mozzanatossá tett határozói igenevet használunk: „*Elsápadva* mondta”; „A sétából *elfáradva* érkezett haza”; „A verseny után *lehiggadva* várta az eredményhirdetést.” (Nem térek itt ki az *elsápadva* — *sápadtan*, *elfáradva* — *fáradtan*, *lehiggadva* — *higgadtan* oppozíciók vizsgálatára.)

4.4. Egyidejűséget fejez ki a tranzitív igékből képzett, szenvedő értelmű befejezett melléknévi igenév, ha jellemzői közül nem az időtényezőt, hanem a passzivitást emeljük ki. „Az -ó, -ő képzős igenév régi nyelvünkben sem fejezett ki szenvedő értelmet alkalmi használatban, csak szoros egységet alkotó szerkezetekben (ilyenkor általános használatú), viszont a -t, -tt képzős igenévnek ilyen (egyidejűséget kifejező vagy általános idői vonatkozású) használata már kódexeinktől kezdve kimutatható” (Károly i.m. 111). A melléknévi igenevek időviszonyító szerepéről szenvedélyes vita zajlott a Nyelvőrben. Szarvas Gábor a *kultúrnövény* magyarításaként a *tenyésztő növény* kifejezést ajánlotta, szerinte ugyanis „a -tt kifejezős igenév végzettséget, befejezettséget, az -ó, -ő pedig állandóságot, minden időbeli állapotot jelent: *'szántott föld, ivott víz, vetett mag'* — a melyet *megszántottak, megittak, elvetettek*; *'szántóföld, ivóvíz, vetőmag'* ellenben — a melyet szántani, inni, vetni szoktak most és mindenkor, a jelenben úgy, mint a múltban és a jövőben. *Tenyésztett* növények tehát csak azok,

amelyek a tenyésztés műveletén átmentek, már tenyésztve vannak” (Nyr. 14 [1885.]: 414). Másként vélekedett azonban a Nyelvőr egyik olvasója, aki így írt: „A »tenyésztő növény« kifejezés nem azt a fogalmat ébreszti bennünk, a mit Sz. G. vele értetni akar. . . . *Tanító gyerekek*: ezen sem értene senki, pedig az egészen az *ivóvíz* mintájára van, olyan gyereket, a kit tanítani szoktak, hanem a tanító gyereket, vagy valami kocza-tanítót. A *nyomtató lovat* sem szokás nyomtatni, hanem vele nyomtatunk. Az *itató bojtár* is szeretné, ha őt itatnák, s nem neki kellene a csordát itatni. Ilyen formán vagyunk a tenyésztő növény-nyel is; sehogysem bírjuk kiérezni belőle azt, hogy *tenyészteni szokták*; akaratlanul is azt kérdezzük magunktól, vajjon selyembogár, mén vagy gulya *tenyészik-e rajta?*” (Nyr. 14 [1885.]: 465). Az olvasó a cselekvő — szenvedő viszonyt érzi erősebbnek a befejezettség — állandóság ellenében, s a mai nyelvhasználat is őt igazolja. Ma sem képezhetünk alkalmi használatú, szenvedő értelmű folyamatos melléknévi igeneveket, a meglevők pedig vagy főnevesültek, vagy szóösszetétel tagjaivá váltak: *nyaraló, temető, ásó, ivóvíz, fekvőhely, szántóföld* stb.²

4.5. Folyamatos melléknévi igenevet használt a régebbi nyelvszokás ott is, ahol ma már a befejezett is megállja a helyét. Szarvas Gábor 1887-ben még így írt: „Ha a jelzőként álló cselekvő jelentésű melléknév oly relatív mondatnak a rövidítése, a mely egy múlt idejű főmondatból akár egyidejűség, akár előidejűség viszonyában áll, az idegen befolyástól ment közhasználat szerint az -ó, -ő (folyó), nem pedig a -t, -tt (végzett) igenévi forma alkalmazandó, pl. »A t. képviselő, aki előttem *szólt*, fölemlítette. Gyümölcsfáim, épen midőn a legszebb virágzásban *valának*, elfagytak. A nagy szárazságban, amely a rövid esőzésre *következett*, az egész vetés tönkrement« sat. Rövidítve lesznek: »Az előttem *szóló* t. képviselő fölemlítette. Épen legszebb virágzásban *levő* gyümölcsfáim elfagytak. A rövid esőzésre *következő* nagy szárazságban az egész vetés tönkrement.«” (Nyr. 16 [1887.]: 569). Rácz Endre kimutatja, hogy a mai nyelvhasználatban az előidejű relatív mondatot helyettesítő befejezett melléknévi igenév is megállja a helyét a folyamatos helyett, ha alapszava nem történést, hanem cselekvést jelentő mozzanatos (vagy bővítménnyel azzá tett) intranszítív ige, pl. *messziről jött vándor, lesre szaladt csatár, az Almásfüzitőn játszott csapat* stb. (vö. Nyr. 98 [1974.]: 385—98).

4.6. Riedl Szende már 1864-ben felfigyelt arra, hogy „A m ű l t idejű részesülő szenvedő alakú törzsekhez nem szokott járulni; s cselekvő jelentéssel bír, ha azon tárgy, melyre az ige-törzs által kifejezett cselekvés vonatkozik, a mondatban különösen ki van téve; pl. *sokat látott ember; sokat tapasztalt férfiú*. Más esetekben a múlt idejű részesülő szenvedő jelentésű, pl. *az olvasott könyv, az írott levél* stb.” (Idézi Károly i. m. 114). Régebben ez csak periférikus jelenség volt, a mai nyelvhasználatban azonban bátran élhetünk az ilyen formával — mutat rá Rácz Endre —, ha a tranzitív igékből képzett befejezett melléknévi igenévi jelző tárggyal van bővítve, s az igenévvel az előidejűséget kívánjuk kiemelni, pl. *a sárga lapot kapott Tót, a hosszú időt kihagyott gyorsúszó, csődöt mondott játékosok* stb. (vö. Nyr. 99 [1975.]: 3—11).

4.7. Az igenevek fentebb vázolt néhány alkalmazásával kapcsolatban néhol félrevezető vagy téves magyarázatok találhatók Lelkes nyelvkönyvében. A folyamatos melléknévi igenévről pl. megjegyzi, hogy lehet — aktív és passzív használatú is: „a szobáját *kiadó* barátom . . . , a barátom *kiadó* szobája . . . ;

² A tranzitív igékből képzett, passzív értelmű befejezett melléknévi igenév azonban fejezhet ki egyidejűséget, pl. *Az olvasott* szövegből kiírja az ismeretlen szavakat. Sehol sem találom a *keresett* papírt. Meglátogatom *szeretett* barátaimat stb.

a tollát *töltő* tanuló . . . , a töltőtollával levelet *író* tanuló . . . ; a földjét *szántó* paraszt . . . , a szántóföldjén *dolgozó* paraszt . . . ; a vizet *ívó* asszony . . . , az ivóvizet *kereső* asszony . . . ” (Lelkes i. m. 495). Ennek alapján joggal hiheti a nyelvtanuló, hogy bármely igéből képezhet bátran cselekvő és szenvedő értelmű folyamatos melléknévi igenevet is. Téves az a magyarázat, hogy a befejezett melléknévi igenév befejezett cselekvést jelöl, és téves a példája is, hiszen „Az olvasott könyvet visszaadta” mondatban a melléknévi igenév egyaránt jelölhet egyidejűséget és előidejűséget is (vö. i. m. 496—7).

5.1. Nyelvtaníróink részletesen foglalkoznak a *való* és a *levő* igenevek szerepével. Kertész Manó számos példát idézve bemutatja, hogy a jelzői értékű határozónak participium által való főnévhez csatolása finnugor sajátosság: „ . . . hogy a határozó a jelzői szerepét betölthesse, az ugor nyelvek a határozót melléknévi természetűvé változtatják olyanformán, hogy a létige participium praesensével (*való*, *levő*) fűzik a határozót a jelzett szavához” (NyK. 43 [1914.]: 86). A *való* igenevet a régi nyelvben igen gyakran használták ilyen szerepben, gyakorisága később csökkent. Bizonyos esetekben egyszerűen elhagyták a *való* elemet. Ez — Károly véleménye szerint — „elsősorban az *-ás*, *-és* képzős főnevek előtt indulhatott meg, s ezt e főnevek gerundiumi természete tette lehetővé” (i. m. 101). Az egyszerű elhagyáson kívül az *-i*, az *-s* és a *-só*, *-ső* képzők terjedése (vö. Kertész i. m. 95—8) és a *levő* igenév használatának gyakoribb válása (vö. Károly i. m. 102) egyre inkább háttérbe szorította a *való*-t. A nyelvújítás korában nehézkesnek ítélték a *való* participiummal alkotott szerkezeteket. Kazinczy szerint „Az a *való* szörnyű szó”. (Idézi Hámosi MNy. 50 [1954.]: 424.) Helyette az *-i* képző használatát ajánlották. Számos ellenzője volt azonban ennek is, közöttük Arany János. „Igen kedves ocsmányság — írja — a *-bani*, *-hozi*, *-náli*, *-töli*, *-róli*, *-veli*, *-rai* s több efféle szócsintani kacsin-tás. . . Oh te kedves divathozó ragaszkodás! Gyönyörű szép nyelvünk~~töli~~ rugaszkodás.” (Idézi Ferenczy Nyr. 82 [1958.]: 13.) Útmutatást is ad Arany az *-i* képző helyes használatához: „A dolog egyszerű. Oly szócskához, m e l y n e m r a g a d ö s s z e a főnévvel (bár a régiek ott sem mindig tették), bízvást oda tehetjük az *-it*. »Szerinti, általi, melletti, nélküli, iránti« stb. hiba nélkül megjárja” (uo.).

5.2. A vitának Szarvas Gábor vetett véget. Éles hangú cikkében kigúnyolta a *való* igenév ellenzőit, és megadta a helyes használatra való szabályt: „Mirevaló az a »való«? Egy sovány száraz *i* ugyanazt a szolgálatot teszi; aztán meg sokkal nyalkább, csinosabb is, mint az a biblialakó, tinódiszagú, pohos »való«. . . Sem a nép, sem a régibb irodalmi nyelv nem ismeri a névutók s névragok melléknévitését. . . Azért . . . csak szükség esetében éljünk velök; ez pedig megszűnik a névutók »alá, alól« osztályánál, meg az összes névragoknál” (Nyr. 24 [1895.]: 550—7).

5.3. Mit mondhatunk a *való* és a *levő* igenevek mai használatáról? Először is el kell különítenünk a szemantikailag tartalmas 'igaz, vhonnan származó, illik, vmire alkalmas, vmiből készült stb.' jelentésű *való*-t (ennek tárgyalását szótári kérdésnek tartom) a csupán grammatikai szerepű *való*-tól.

5.4. Hátra marad ezután a *levő* és a képzői funkciójú *való* elhatárolása, az *-i*, az *-s* és a *-só*, *-ső* képző használata az igenevek helyett valamint az igenevek elhagyásának esetei.

5.5 A mai nyelvben a *levő* igenevet használjuk, ha a kifejezés konkrét létezés, állapotot jelöl, azt, hogy vki/vmi vhol/vmilyen állapotban van. Pl. „A Belvárosi Plébániatemplom a két tornyán levő két kereszten levő villámhárító

hegyével érinti csak a földet” (Örkény 6). A két *levős* szerkezet átalakítható így: „A Belvárosi Plébániatemplom két tornyán kereszt van. A két keresztben villámhárító van.”

5.6. *Való*-val többnyire akkor kötjük a jelzői értékű határozót a jelzett szavához, ha az igeneves szerkezet nem alakítható át vki/vmi vhol/vmilyen állapotban van mondatná. Téves azonban az az általánosan elterjedt nézet, hogy a locativusi (*hol?* kérdésre felelő) jelzői értékű határozót a *levő* igenévvel; a lativusi (*hova?* kérdésre felelő) és az ablativusi (*honnan?* kérdésre felelő) határozókat pedig a *való* igenévvel kapcsoljuk jelzett szavához. Nem mondhatunk ilyen mondatokat — bár a bennük szereplő jelzői értékű határozók rendre locativusi ragosak —: **Megköszönték a műsorban levő közreműködését.* **Nem méltányolták a terv végrehajtásán levő fáradozását.* **Bebizonyosodott az ügyben levő bűnössége* stb. Ezekben a mondatokban sorra a *való*-t kell használnunk.

5.7. A *való* és a *levő* igenév helyett egyaránt *-i* képzővel köthetjük a jelzői értékű határozót a jelzett szavához a következő névutók esetében: *alatt, alól, ellen, előtt, felől, fölött, iránt, körül, között, közt, mellett, mellől, miatt, mögött, nélkül, szerint*; *vmin alul, belül, felül, innen, kívül, túl*; *vmihez közel; vmivel szemben* (vö. Sebestyén 1965. 235).

5.8. Az önálló határozószókból *-i, -s* és *-só, -ső* képzőkkel képezhetünk melléknévet, ha nem érezhető rajtuk a határozórag (pl. *reggeli* mosdás, *együttes* kirándulás, *alsó* szint, *külső* ajtó), de meggyökeresedtek a *-nkénti, -kori, -szeri* képzős alakulatok is (pl. *naponkénti* szállítás, a *mindenkori* uralkodó, *kétszeri* felszólítás stb.), sőt egy-egy kifejezésben az *-i* képző kerülhet más határozórag után is (pl. *nagybani* árusítás, *jövőbeni* reklamáció, *természetbeni* illetmények stb.).

5.9. A *valós, levős* szerkezetek elkerülésére hátra vethetjük a jelzői értékű határozót címekben (pl. *Kórház a város szélén*) vagy akkor, ha nemcsak jelzett szavára, hanem az állítmányra is vonatkozik.

Nem vethetjük azonban hátra, ha csupán a jelzett szóval hozható kapcsolatba, a mondat állítmányával nem. Ilyenkor a mondat értelme zavarossá válna: pl. „A krumplira gondolt. A két kiló *krumplira, bent a kredencben*. Ilonka pirospöttyös *terítővel a tálcán és tányérokka* érkezett” (idézi Hámori, MNy. 50 [1954.]: 429.).

pl. „Egyész úton — hazafelé — | Azon gondolkodám” (Petőfi: Füstbement terv 84).

5.10. Az igenév elhagyása ma is elsősorban az elvont főnevek előtt lehetséges, főként az összetételhez közel álló szókapcsolatokban (pl. *sorban állás, szemmel verés, egymáshoz kötöttség* stb.).

5.11. A *való* sajátos használatára már 1843-ban felfigyelt Eiben János. Könyvében a lexikai jelentések számbavétele után a következőket írja³: „A *való* ezen kívül a határozót és az utoljárás főnevet melléknévvé alakítja, pl. *Három napig való utazás, ... Térdig való víz, ... Az ütközetről való tudósítás, ... Az ifjakkal való társalkodás, ... A jókor való felkelés ...*” (i. m. 126—7). Itt tehát világosan elkülönül a szemantikailag tartalmas és a képzői használatú *való*, s e magyarázat explicitebb ahhoz képest, amit a ma használatos, francia ajkúaknak írt nyelvkönyvben olvashatunk: „A *való (van)* és a *levő (lesz)* folyamatos melléknévi igeneveknek számos jelentése ismeretes. A *való élet ...*,”

³ Eiben francia nyelvű magyarázatait is saját fordításomban közlöm.

Ez való tény . . . , *A társaihoz való viszonya nem jó . . . , Mire való ez a szerszám? . . . , Hova való a családod? . . . , Egy faluból (egy faluba) valók vagyunk . . . , A nálam levő pénzből veszek ennivalót . . .*” stb. (Lelkes i. m. 495–6). Az itt felsorakoztatott mondatok inkább csak zavart keltenek, nem mutatnak rá világosan az igenevek szerepére; márcsak azért sem, mert nagy részükben nem igenévvel, hanem melléknévvvel és főnévvel van dolgunk.

6.1. Néhány szót szeretnék még szólni az igekötős igékből képzett igeneveink igekötőjének hátravetéséről. A MMNyR.-ben ezt olvashatjuk: „Mint-hogy igeneveink mind igei származékok, gyakran igekötősek, s ezekben az igekötő szórendi szempontból éppúgy viselkedik, mint az igei alakokban: *meghozni, meg fogja hozni, nem hozni meg; megtörölvén, meg sem törölvén, nem törölvén meg*; stb.” (1: 223). E megállapítás így nem eléggé pontos, s bár a jelenség egyre inkább terjedőben van, magam inkább J. Soltész Katalin véleményével értek egyet: „Az igekötős igenevek . . . fordított szórendje ritka és — úgy látszik — nem régi keletű” (J. Soltész 1959. 210). Megfigyelésem szerint fordított szórendű lehet a főnévi igenév állítmányi használatban; szokatlanabb de megállja a helyét alanyi, tárgyi és célhatározói funkcióban is, ha előtte nyomatékos szó áll (pl. „*Nem látni be az ablakon*”; „*Butaság volna ilyen kevéssel érni be*”; „*Nem szeretne idő előtt érni oda*”; „*Igyekezett a valóságnak megfelelően mondani el a történeteket*”; „*Egy gondolat bánt engemet: | Ágyban, párnák közt halni meg! | Lassan hervadni el, mint a virág*” (Petőfi: Egy gondolat bánt engemet . . . , 567).

6.2. Gyakran áll fordított szórendben a ható igékből képzett, állítmányi szerepű folyamatos melléknévi igenév (pl. „*Az állítás nem bizonyítható be*”; „*Az érvelés nem fogadható el*”; „*A folyamat műszerrel is csak lassan mutatható ki*” stb.).

6.3. Hátravethetjük a határozói szerepű határozói igenév igekötőjét, ha az előtte álló szót nyomatékosítani kívánjuk (pl. „*Az írások életünk fonákságait pellengérezvén ki, ezek, és nem elkövetőik ellen szólnak*”). Hátravethetjük az igekötőt akkor is, ha az egyébként előidejűséget kifejező igenévvel egyidejűséget akarunk kifejezni (pl. „*Futva le a lépcsőn, megbotlott egy kőben*”).

6.4. Nem kerülhet azonban az igekötő az igenév mögé a jelzői szerepben álló melléknévi igenevek esetében: pl. **nem érkező meg* utas, **nem érkezett meg* utas, **nem mutatható ki* eltérés, **nem utasítandó el* kérés.

7.1. Befejezésül az igekötős igenevek egy, a nyelvkönyvekben még nem tárgyalt sajátságáról szólok. Az eldöntendő kérdésre adott igenlő válaszban „a magyar nyelvre nagyon jellemző részleges ismétlési mód az, amikor az igekötős igékre pusztán igekötővel válaszolunk” (Kálmán B. Nyr. 89 [1965.]: 15).

7.2. E megfigyelést kiegészíthetjük azzal, hogy az igekötős igenevek nagy részére is jellemző az ilyen szerkesztésmód. Így adhatunk igenlő választ az állítmányi, alanyi és tárgyi főnévi igenévre; az állítmányi szerepű *-ható, -hető* (jóval ritkábban egyéb) melléknévi igenévre és a szerkezetes állítmányban szereplő határozói igenévre (pl. *Ide látni? Ide. Be kell csukni? Be. Ki akarod nyitni? Ki. Megoldható? Meg. Le van vágva? Le*).

7.3. Nem jellemző ez a válaszadási mód a melléknévesült és a főnévesült, melléknévi igenévi eredetű állítmányokra. Nem helyeselhetünk tehát a következő módon: *Kitűnő a darab? *Ki. A fekete ruhád kivágott? *Ki. Ez az összeadandó? *Össze.*

7.4. E mellékesnek tűnő nyelvi jelenség azért fontos a MID szempontú leírásban, mivel „Ez a válaszadási mód sem az indoeurópai igekötős nyelvekben

(pl. német, orosz), sem pedig a finnugorokban (vogul, osztják, észt) nem használatos” (Kálmán B. uo.).

8. Dolgozatomban az igenevek használatának csupán néhány kérdését érintettem röviden, abban a reményben, hogy megjegyzéseim hozzájárulhatnak egy új mozdony építéséhez, amely Párizsból éppoly gyorsan repíti Kiskundorozsmára az utazót, mint az onnan Franciaországba tartó szerelvény.

Kálmán Péter

IRODALOM

- A mai magyar nyelv. Szerk. Rácz Endre, Budapest, 1968.
 A mai magyar nyelv rendszere, 1–2. Szerk. Tompa József, Budapest, 1961–1962.
 Arany János balladái. Budapest, 1974.
 Budai László: Grammatikai kontrasztivitás és hibaelemzés az alap- és középfokú angol-nyelv-oktatásban. Budapest, 1979.
 Eiben, Jean: Nouvelle grammaire hongroise. Léopol et Czernowitz, 1843.
 Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. Magyar Nyelvőr 82 [1958.]: 1–14.
 Hámori Antónia: A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. Magyar Nyelv, 50 [1954.]: 419–431.
 J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők. Budapest, 1959.
 Kálmán Béla: Az igenlő válasz. Magyar Nyelvőr 89 [1965.]: 6–22.
 Károlyi Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Nyelvtudományi Értekezések, 10. sz., 1956.
 Kertész Manó: Finnugor jelzős szerkezetek. Nyelvtudományi Közlemények 43 [1914]: 1–101.
 Kosztolányi Dezső: Európai képeskönyv. Budapest, 1979.
 Lelkes István: Manuel de hongrois. Budapest, 1976.
 A Nemzetközi Előkészítő Intézet orvosi szakirányú magyar nyelvkönyve. Szerk. Kovácsi Mária, Budapest, 1982.
 Nyelvművelő kézikönyv, 1. Szerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Budapest, 1980.
 Örkény István: Egyperces novellák. Budapest, 1977.
 Petőfi Sándor összes költeményei. Budapest, 1972.
 Rácz Endre: Intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata. Magyar Nyelvőr 98 [1974]: 385–398.
 Rácz Endre: Transzitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata. Magyar Nyelvőr 99 [1975]: 3–11.
 Radnóti Miklós összes versei és műfordításai. Budapest, 1965.
 Sebestyén Árpád: A magyar nyelv névutórendszere. Budapest, 1965.
 Sarvas Gábor: Latin fordításaink és a latinosságok. Nyelvtudományi Közlemények 10 [1873]: 136–174.
 Sarvas Gábor: Kérdések és feleletek. Magyar Nyelvőr 14 [1885]: 414.
 Sarvas Gábor: Magyartalanságok. Magyar Nyelvőr 24 [1895]: 501–536.
 Táncsics Mihály: A magyar nyelv. Budapest, 1831.

Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi környezetben

Az általános iskolai nyelv- és beszédművelésben — az utóbbi években megfigyelhető javulások ellenére — még sok helyen találkozunk nyelvi és pedagógiai babonákkal, szemléletmódbeli torzulásokkal. Ezek többsége a nyelvi norma helytelen értelmezésével függ össze. Úgy gondolom, hogy nem érdektelen tehát, ha megvizsgáljuk a nyelvi normával, ezen belül főként a köznyelvi kiejtés tanításával kapcsolatos iskolai gyakorlatot.

Bár az érvényben levő tanterv határozottan nem kívánja meg, mégis általánosan elterjedt nézet, hogy az iskolának meg kell követelni a tanulóktól a köznyelvi kiejtést. Az általános iskolai nevelés és oktatás terve csupán a „beszédműködés” folyamatos fejlesztését írja elő, mégpedig „a családban és az óvodában elsajátított beszédre és beszédértésre alapozottan a hibás nyelvi beidegződések megszüntetésével, a nyelvi különbségek csökkentésével . . . az életkornak megfelelő szinten”.¹

A köznyelvi kiejtést megvalósító iskolai nyelvhasználat kívánalma a régebbi nyelvművelői felfogásból ered, amikor azt hitték, hogy az egységes beszélt nyelvi normát viszonylag könnyedén és gyorsan meg tudják határozni, és ennek megfelelően az iskolai oktatásban is meg lehet kívánni a teljesítését. Ez a szemlélet tükröződik az 1965. évi egri kiejtési konferencia határozataiból: „1. A konferencia sürgősnek látja a köznyelvi norma megállapítását, a javaslatnak az illetékes fórumokkal való megvitatását, ennek alapján egy, a helyes kiejtés fontos kérdéseivel foglalkozó, szemléltető anyagokkal kísért kézikönyv megjelentetését . . . 2. A konferencia javasolja az Országos Pedagógiai Intézetnek, hogy az említett kézikönyv alapján iskolatípusok szerint dolgozza ki a kiejtési követelményeket.”² Nem véletlen, hogy ez a két fontos határozat az azóta eltelt, majdnem két évtized alatt sem valósult meg, sőt — úgy látszik — a köznyelvi norma megállapításának az ügye egyelőre lekerült a napirendről. Ennek egyik oka — véleményem szerint — az, hogy napjainkra erősen megváltozott a beszélt nyelv állapota, és nagyon számottevő tényező a regionális köznyelvek jelenléte. A kiejtési norma bevezetésének hívei régebben talán úgy gondolták, hogy a felbomló nyelvjárási rendszer helyét nyomban az egységes köznyelv foglalja el. Ma azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárási állapotot a regionális köznyelvviség váltja fel, s ezeknek a vidéki köznyelveknek a megerősödésével a központi (budapesti) beszélt nyelv egyeduralma csökken. Úgy vélem, ma már a művelt közvéleményben sincs meg a feltétlen nyelvi egységesség igénye.

A köznyelvi kiejtés helyességének megítélésével kapcsolatban főleg a nyelvjárások és a regionális köznyelvek szerepét kell újra végiggondolnunk. Ebben a témában már az egri konferencián is elhangzottak türelemre intő, rugalmas szemléletmódot kívánó megjegyzések. Lőrincze Lajos például arról beszélt, hogy vannak olyan nyelvjárási jelenségek, amelyek „még gazdagíthatják a magyar köznyelvet is”, s többek között a zárt é ejtését és bizonyos tájnyelvi hangsúly és hanglejtésformákat említett meg. Az iskolában is differenciáltan kell megítélni a tájnyelvi jellegzetességeket, mert a köznyelv használatát tekintve más a mérce a fővárosban, más vidéken. Lőrincze arra is figyelmeztet, hogy a köznyelvi kiejtés tanítását kontrasztív vizsgálatoknak kell megelőzni: „Főként azt kellene tudnunk, hogy egyes vidéki városok értelmiségi rétegének nyelve, a regionális köznyelv hogy viszonylik (kiejtés tekintetében) a környező nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez. De természetesen igen nagy szükség volna a vidéki városok pedagógusainak ilyen jellegű pontos megfigyeléseire, jól előkészített, egységes szempontok szerint végrehajtott vizsgálataira is.”³

Az egri kiejtési konferencia határozataiban nincs szó a nyelvjárásokról, és természetesen a hivatalos előterjesztésekben sem szerepel erre vonatkozóan

¹ Az általános iskolai nevelés és oktatás terve² 159.

² Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Szerk. Grétsy László és Szathmári István. Bp., 1967. 259.

³ Uo. 69.

elítélő megjegyzés. Mégis az egységes köznyelvi kiejtés iskolai alkalmazásának az erőteljes szorgalmazása oda vezetett, hogy növekedett azoknak a pedagógusoknak a száma, akik a tájnyelvi ejtést helytelenítették, sőt az így beszélő falusi gyerekeket gyakran meg is szégyenítették. Persze ez a hibás nevelői gyakorlat egyáltalán nincs közvetlen összefüggésben a norma megteremtéséért küzdő nyelvművelők tevékenységével, mert az iskolai kiejtéstanítás torzulásaiért más a felelős. Nagy része van ebben a sematikus szemléletmódnak, a népnyelv lebecsülésének, s nem utolsósorban a pedagógusok hiányos anyanyelvi műveltségének.

A józanul és világosan gondolkodó nevelők hamar rájöttek arra, hogy a nyelvjárási területen élő gyerekektől szinte lehetetlen megkívánni a köznyelvi kiejtést, hiszen más a köznyelv és más a nyelvjárás artikulációs bázisa. Rónai Béla a debreceni nyelvészkongresszuson tartott előadásában szemléletesen bizonyítja az ebből eredő problémákat. A köznyelvi normát vidéki környezetben mindenáron megvalósítani kívánó pedagógusok néha bizony „negatív nyelvművelőkké” váltak: „Az ilyenek jobb ügyhöz méltó buzgalommal tették nevetségessé a nyelvjárásban beszélő tanulókat, akik a nyomasztó szégyenélmény hatására gyakran egy életre szólóan megutálták anyanyelvjárásukat.”⁴ Ebben a pedagógiai légkörben a hatás ellenkező előjelűvé válik; *ő-ző* vidéken pl. mindegyik *ő-t*, a szükségeseket is kerülni kezdik („kenyv”, „perkelt”, „belcsek” stb. szavakat mondanak *könyv*, *pörkölt*, *bölcsek* helyett), vagy *í-ző* községekben az *í* tilalma miatt a gyerekek „zséros” kenyeret hoznak „tézórai”-ra stb. Az ilyen körülmények között az írott forma feltétlen tisztelete jegyében virágzik a betűejtés nyelvhelyességi hibája.

A mai nyelvművelői szemlélet a korábbinál rugalmasabb. Lőrincze Lajos az egyetemi Nyelvművelés c. jegyzetben a következőképpen vélekedik a tájnyelv és a nyelvi norma viszonyáról: „Kárral járna az is, ha az iskolákban a tájnyelven beszélő tanulókat egycsapásra le akarnók szoktatni nemcsak táji szavaikról, hanem olyan kiejtési jellegzetességeikről is, amelyet azok szinte képtelenek elhagyni, mert nem is hallják a különbséget a saját kiejtésük és a kívánt, követelt forma között. A nyelvjárás lekicsinylése, gúnyolása vagy pláne üldözése sok tanulóban gátlásosságot fejlesztene ki, vagy — ami ugyanolyan hiba — nyelvérzékük elbizonytalanodására, minden újnak a kritikátlan átvételére vezetne. A pedagógusnak ezt a kérdést szeretettel, tapintattal, messzemenő türelemmel, megértéssel kell kezelnie.”⁵

Kálmán Béla külföldi példák alapján arról ír, hogy a „teljesen egységes köznyelvi kiejtéshez leginkább azoknak a kisebb nemzeteknek egyes rétegei ragaszkodnak, amelyeknek nincsenek elég régi irodalmi hagyományaik. A magyar, a cseh, a román, a szlovák, albán közvéleményben műveletlenségnek számít minden nyelvjárásiasság, vidékiesség, és francia mintára a főváros: Párizs, Budapest, Prága, Bukarest, Pozsony vagy Tirana kiejtése az elérendő eszmény. Mivel a legtöbb közleményt felolvassák, erősen közeledik a betűejtéshez.”⁶

⁴ Rónai Béla: A helyes magyar kiejtés oktatásának néhány kérdése nyelvjárási, illetve kétnyelvű területen. In: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nyelvészkongresszus előadásai. Szerk. Imre Samu és Szathmári István. 525—6.

⁵ Fábian Pál—Lőrincze Lajos: Nyelvművelés. Tankönyvkiadó, Bp., 1980. 91—2.

⁶ Kálmán Béla: A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. Nyr. 106 (1982.): 194—5.

A témánkhoz kapcsolódóan a Köznevelésben nagyon tanulságos beszámoló jelent meg, amelyben Huszár Ágnes az NSZK-ban folyó anyanyelv-oktatás új módszereit írja le. Nyilvánvaló, egy nagyobb nyelvterületen a tájnyelvek szerepe egészen más, mint a kisebb magyar nyelvű közösségben: „Az egyes dialektusok szerepet játszanak az intézményesült kulturális életben. A tájnyelveken íródott gazdag regionális irodalomra gondolunk elsősorban, de a tájnyelv a rádió és a televízió adásaiból sem hiányzik.”⁷ Az iskola sokáig nem vett tudomást a normatív nyelv és a regionális köznyelvek eltéréséről, és ebből több tanítási probléma is adódott. A szociolingvisztikai kutatások azt igazolták, hogy a köznyelvtől erősen eltérő vidékeken „a tájnyelv okozta hátrány még súlyosbítja a kedvezőtlen társadalmi helyzetből adódó tanulmányi szintkülönbségeket”.⁸ Természetesen nem álltak meg a tények megállapításánál, hanem tanári kézikönyvek megjelentetésével segítséget nyújtottak a vidéken dolgozó pedagógusoknak. Kontrasztív vizsgálatokkal rendszereztek és leírták az egyes nyelvjárások és a köznyelv közötti különbségeket. Az NSZK-ban is felismerték, hogy a tájnyelv rendszerét nem ismerő pedagógus hajlamos arra, hogy ezeket a sajátosságokat „hibásnak, helytelennek” bélyegezze, s ezek a normatív minősítések ott is nagy kárt okoztak a tanulók személyiségének fejlődésében. „Az anyanyelvi oktatás célja . . . nem a tájnyelv elfelejtése, hanem a beszédhelyzetnek megfelelő használatára nevelés.”⁹ Ezek a tapasztalatok a mi véleményünkkel is egybevágóak, s úgy gondolom, nálunk is szükséges lenne a helyzet részletesebb vizsgálata. Az ebből eredő tanulságok alkalmazása minden bizonnyal segíteni fogja az anyanyelvi nevelés feladatainak teljesítését.

Kálmán Béla az idézett cikkében hibáztatja azokat, akik a tájjellegű hangszín kiirtására biztatnak. A helyi ízeztől megfosztott kiejtés esztétikailag sem szebb, tehát fölösleges energiát pararolnunk a mindennapi szürkeség, „a kaptafára húzott egyformaság” megvalósítására.¹⁰ Az igazi nagy tudósok, művészek büszkén vállalják anyanyelvjárásuk használatát, s ez személyiségüket vonzóvá, igazán emberivé teszi. Azt hiszem, elég, ha példaként itt csak Bálint Sándor szegedi egyetemi tanár ő-zésére, vagy Kovács Margit keramikusművész győries kiejtésére hivatkozunk. Ez utóbbi nyelvi regionalitásáról Balogh Lajos írt elemző tanulmányt, amelyben a mi számunkra is tanulságosan jegyzi meg: „Valójában rég túl vagyunk már azon a szemléleten, amely hibásnak minősíti a nyelvjárási beszédet, azt, ha valaki táji színezetű hangtani jelenségek kíséretében fejezi ki gondolatait.”¹¹

A nyelvi norma és az iskolai oktatás viszonyának egyik sokat vitatott témája a zárt *ē* használata. Az 1965. évi egeri kiejtési konferencián Kodály Zoltán azt javasolta, hogy a magyar nyelv zeneiségének és a kétféle *e* fonéma jelentésmegkülönböztető szerepének megőrzése érdekében mentsük meg ezt a kipusztulóban levő ősi beszédhangunkat. Szerinte a legalsóbb iskolafoktól kezdődően tanítani kellene az ejtését és írását is: „Ha a tankönyvekben azt

⁷ Huszár Ágnes: Szociolingvisztika és anyanyelvoktatás az NSZK-ban. Köznevelés. XXIX. évf. 6. sz. (1983. febr. 11.) 13.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Kálmán Béla: i. h. 198.

¹¹ Balogh Lajos: Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása MNy. 78 (1982.): 477.

látja a gyerek mindig maga előtt, hogy különbség van az *e*-k között, megtanulja végtére.”¹²

A javaslat megvalósíthatóságában már a konferencián is sokan kételkedtek, ám azóta is több szószólója akad a zárt *ē*-zés valamiféle iskolai oktatásának. A nyelvészek többsége azonban tárgyilagosan szemléli a kérdést, s így nagyon sokan szoltak a zárt *ē*-zö norma megállapításának nehézségeiről is. Legutóbb Imre Samu mondta el gondolatait a zárt *ē* „rehabilitációjáról”, az *ē*-zö kiejtési norma megalkotásának gondjairól. Egyetérthetünk vele, hogy a kétféle *e* megkülönböztetésének megőrzéséről nem mondhatunk le, annak életben tartására jó lehetőség van, hiszen a zárt *ē*-t ma is ejti a fele magyarság. Ez a hang nemcsak nyelvjárási szinten él, de a regionális köznyelveknek is fontos eleme. Javaslatait már csak azért is érdemes felidézni, mert — tudtommal — ezen a téren azóta sem történt semmiféle említésre méltó intézkedés: „a) Az első lépés az lehetne, hogy a pedagógusképzésben — az óvónőképzőktől az egyetemig, de emellett még a Színművészeti Főiskolán is — minél előbb kezdődjék el az *ē* ejtésének és esetleg írásának tanítása, ezen belül elsősorban az *ē*-zö nyelvváltozatot beszélők passzív ismereteinek tudatosítása. b) Fel lehetne hívni hivatalos helyről, minden iskolában a pedagógusok figyelmét arra, hogy a tanulókat bátorítsák az *ē*-zö nyelvváltozat használatában, ne pedig — a köznyelvi kiejtés tanítása ürügyén — leszoktassák róla.”¹³ Még ezeket a mértéktartó javaslatokat sem lesz könnyű iskoláinkban elfogadtatni. Az egységes kiejtést erőltető, betűejtésbe torkolló iskolai gyakorlat a zárt *ē*-zést is visszautasítja, másrészt a pedagógusjelöltek nyelvészeti és anyanyelvi módszertani képzéséből ma még hiányzik az erre irányuló korszerű szemléletmód.

Véleményem szerint a zárt *ē* megmentése ügyében is a regionális sajátosságok figyelembevételével tudnánk hatékonyabban előrelépni. A tanító- és tanárképző főiskolák beszédművelés c. tantárgyában, az ehhez készített tankönyvben a mainál sokkal részletesebben kellene foglalkozni ezzel a problémával. Jelenleg csupán csak utalunk a kétféle *e* jelentésmegkülönböztető és esztétikai szerepére, de a zárt *ē*-zö kiejtés tanítását és jelölését nem tekintjük feladatunknak. A pedagógusképzés gyakorlatát és a nyelvészeti tárgyak helyzetét ismerve erre a jövőben sem lesz több lehetőségünk. De sokat tehetünk, és tennünk is kell a még létező *ē*-zés megőrzéséért és tudatos használatának szorgalmazásáért. Célszerű lenne a beszédművelés tárgyhoz regionális segédkönyveket, munkafüzeteket szerkeszteni, amelyek Győr, Kaposvár, Eger stb. környéke számára, a helyi nyelvben levő *ē*-zésre alapozva, bemutatnák és gyakoroltatnák ezt az ejtészáltozatot. Az országosan egységes *ē*-zési norma kívánalma irreális célkitűzés, a nyelvjárási *ē*-zés különbségei az *ē*-zés megmentése szempontjából másodlagosak. Természetes dolog, hogy mindenütt vannak ingadozó kiejtésű alakpárok (*versény, vërsény; levegő: levëgő; lelkem: lëlkëm; énekël: ënékël; stb.*), ezeken már csak azért sem érdemes vitatkoznunk, mert a kiejtés más területein sincs teljes egyöntetűség. Ezek a javaslatok azonban csak a kétféle *e* különbségét meghalló vidékeken valósíthatók meg, ahol ez nincs meg, ott nehezen tudom elképzelni az *ē*-zés gyakorlati oktatását.

Reménykedhetnénk még az *ē*-zés spontán terjedésében, jelenleg azonban a keleti nyelvjárásokban éppen az ellenkező tendencia érvényesül.

¹² Kodály Zoltán: Megjegyzések a konferencián elhangzottakhoz In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. 246.

¹³ Imre Samu: Gondolatok a zárt *ē* „rehabilitációjá”-ról. MNy. 72 (1982.) 296.

A következőketesen *ē-ző* területeken az iskolákban az anyanyelvi nevelés feladatává kell tenni az *ē-ző* kiejtés tudatosítását. Ebben nagy szerepe van mindegyik pedagógusnak, főként pedig az első osztályok tanítóinak.

Magam is többször tapasztaltam azt, amit Zongor Ferenc írt le „A zárt *ē* és az olvasástanítás” c. cikkében: „Azok a 6–10 éves kisgyermek, akik az olvasás tanulásakor első látásra a szóban előforduló *ē-t* *e*-nek ejtve hangoztatják, sokszor nem értik meg a szót . . . A zárt *ē* elhallgatása, mellőzése ilyenkor olvasási-megértési nehézségeket idéz elő. Zavart okoz ugyanis az, hogy egyazon betűvel jelölik tankönyveink mind a két nyelvjárási fonémát, s a gyermek nem érti meg vagy félreérti az olvasott vagy hallott szavakat.”¹⁴ Talán ez a probléma mostanában, a globális olvasástanítás során már nem jelentkezik ilyen súlyosan, de bizonyára még sok helyen előfordul hasonló. Ha az *ē-ző* területeken csak a nyílt *e-t* tanítjuk, akkor pl. a Maci olvas-ból a következő szavakat első olvasásra nem értik meg a gyerekek, mert ezeknek az *ő* kétféle *e-t* megkülönböztető fülükben nincs értelme: *etet, tette, enni, elment, bement* stb. Azt javaslom tehát, hogy az első osztályban hangoztassuk és tanítsuk mind a kétféle *e* hangot, nem árt, ha a tanulók is felfedezik maguknak, hogy sok szó csak zárt *ē-t* ejtve lesz értelmes. Sőt az egyes szavak helyes kiejtése érdekében az olvasástanítás kezdetén a kiemelt szóképekben jelölni is lehetne a zárt *ē-t*. Ha pl. az előbbieken idézett szavakra, azok olvastatása előtt kitéttük volna a zárt *ē* pontjait (*ētet, tētte, ēnni, elmēnt, bemēnt*), valószínűleg az elsősök is mindjárt megértik, hogy mit jelentenek. Érdemes lenne ezt a módszert legalább kísérletképpen kipróbálni. Az egyféle, csak nyílt *e-t* ejtő tanító — akarata ellenére is — a zárt *ē-ző* ejtés pusztulását okozhatja. Nyelvjárásgyűjtő utaimon meglepődve tapasztaltam, hogy a Somogyjád környéki református lakosságú községekben — a somogyi nyelvjárások többségével ellentétben — több idegen eredetű szóban a zárt *ē* helyett nyílt *e-t* ejtenek. Mikor ennek okáról kérdezősködtem, egy eddei néni így válaszolt: „Ity tanútuk az iskolába, *ē* bötü nincs is, ezér *e*-vel köll mondani.” Jellemző, hogy az iskolában tanult verseket, a templomi énekeket is csupa nyílt *e*-vel mondják, pedig mindennapi szavaikban náluk is törvényszerű a zárt *ē* szerepeltetése. Ez azt bizonyítja, hogy az iskolai nevelés befolyásolni tudja a kiejtést. A reformátusoknál nyilván a Debrecen környékéről származó vagy ott tanult lelkészeik, mestereik nyílt *e-ző* beszéde járult hozzá az említett sajátossághoz. A tanító kiejtése tehát példa a gyerekek számára, ezért kívánatos, hogy ez a változatosabb, színesebb zárt *ē-ző* kiejtés megőrzését szolgálja.

Az általános iskolai tanítók és tanárok nagy része nyelvjárási vagy regionális köznyelvi feltételek között végzi munkáját, de sajnos nem mondhatjuk el, hogy a leendő nevelőket erre felkészítenénk. Sőt az egyes dokumentumokból (jegyzetek, tankönyvek) az tűnik ki, mintha a népnyelvi környezet zavaró tényező lenne a pedagógus munkájában. Megütközéssel tapasztaltam például, hogy a legújabb tanítóképzős anyanyelvi tantárgypedagógia jegyzet a beszéd-norma kérdésében mennyire merev felfogást tükröz: „Tudnunk kell, hogy a beszédművelés a nyelvművelés része. A nyelvművelés normatív természetű. Meghatározza, hogy mi a helyes és mi a helytelen a nyelvhasználatban. A norma, így a beszédnorma is a gyermekekkel szemben követelményformát ölt. Olyan jelenséggént foghatjuk föl, amely az érvényessel egyenlő, de nem téveszt-hető össze az átlaggal, a megszokottal. A kisiskolás akár szöveget reprodukál

¹⁴ Zongor Ferenc: A zárt *ē*- és az olvasástanítás. Nyr. 101: 75.

(olvas, utánmond, felidéz), akár maga hoz létre szöveget, mindenkor igazodnia kell a köznyelvi kiejtés normáihoz.”¹⁵

Zsolnai József a kommunikációs modellra hivatkozik, amikor az általános iskola alsó tagozatosaitól is elvárja a köznyelvi kiejtés normájának teljesítését: „Belátható, hogy a helyesejtés normáihoz a kisiskolásnak a következő módon kell viszonyulnia: el kell sajátítania a normának megfelelő artikulációt azért, hogy címzettjét akusztikailag jól érthető közleménnyel tudja informálni.”¹⁶ Tehát a pedagógusok képzésének és továbbképzésének említett két fontos dokumentuma egyaránt azt sugalmazza, hogy a nyelvjárási és regionális köznyelvi ejtismód helytelen, s ebből következően az általános iskolának az a feladata, hogy ezeket a „káros beidegződéseket” lerombolja. Szerintük a „tisztza hangképzés ellen” nemcsak a beszédhibások „vétenek”, hanem a vidékiek is: „a kisebb, zárt nyelvjárási területeken élők azzal, hogy saját nyelvjárásuk hangrendszerének megfelelően beszélnek...”¹⁷ Egyébként nem tartom szerencsésnek, hogy az említett művekben a beszédművelés közismert fogalma helyébe a „helyesejtés” szakszót vezetik be, ez ugyanis az alkalmazók számára a helyes és a helytelen merev szembeállítását tükrözi, s úgy lép fel, mint az egyedül érvényes és követendő norma. Zsolnai József ebben a normában nem engedi meg a köznyelvi fonémák nyelvjárási hangszínváltozatait, ezeket is az ideális köznyelvi kiejtéshez akarja igazítani. Könyvében pl. azt javasolja, hogy már az 1. osztály elején mérjék fel a tanítók, hogy „kik azok a tanulók, akik fonémarealizációs nehézségekkel küzdenek”¹⁸. Úgy tűnik, hogy a szerző a fonémarealizáció fogalmát nem a szakirodalomban megszokott értelemben használja, hanem jelentősen kitágítja terjedelmét: néhol a fonémamegfelelést, esetleg a fonémahallást, másutt az egyes fonémasávokon belüli fonetikai variánsokat, az ún. hangszínrealizációt érti rajta. Az utóbbi értelmezés tekinthető helyesnek. Nem tartom szerencsésnek, hogy a kommunikációkutatás eredményeire épített anyanyelvtanítási kísérletben felleptek a nyelvjárási és regionális köznyelvi hangszínsajátosságokat mutató fonémaejtés ellen: „Artikulációs hibának minősítettük: *a*) a hangszínrealizációból következő hibákat, pl. amikor a tanuló labialis *a* helyett illabialis színezetű *á* hangot képzett. Vagy az alsó nyelvállású hangokat nagyobb álléjtéssel, nyíltabban ejtette.”¹⁹ Magam is részt vettem a kísérleti osztályban olyan bemutató tanításon, ahol a tanító a kaposvári gyerekeket minduntalan figyelmeztette nyíltabb *e* hangjaik miatt. Nagyon gyakoriak voltak az efféle utasítások: „Vigyázz a hangszínre! Mondd az *e* hangot zártabban!” Stb. A nyelvjárási fonémarealizációból eredő „artikulációs hibákat” a teljesítménymérésbe is beépítették, de kénytelenek voltak megállapítani, hogy a kísérlet ilyen jellegű feladatok megoldására, „egyelőre még nem képes”.²⁰

A kutatócsoport legújabb publikációiból az derül ki, hogy — örömdetes módon — engedtek a norma merev előírásaiból, és tételesen már nem lépnek fel a nyelvjárási ejtés ellen: „A gyerek beszédét, a kiejtést szüleitől, gyermekko-

¹⁵ Anyanyelvi tantárgypedagógia. Szerk. Nagy J. József. Tankönyvkiadó. Bp., 1982. 101.

¹⁶ Zsolnai József: Beszédművelés kisiskolás korban. Tankönyvkiadó, 1978. 59.

¹⁷ Uo. 73. és Anyanyelvi tantárgypedagógia 108.

¹⁸ Zsolnai József i.m. 51.

¹⁹ Anyanyelvtanítási kísérlet a kommunikációkutatás eredményei alapján (1971–73) Szerk.: Zsolnai József. Kaposvár, 1976. 106.

²⁰ Uo. 110.

ri környezetéből tanulja... Ha az a környezet, ahol a gyermek felnő, nem kiművelt kiejtésű, esetleg cigány anyanyelvű, ezt a mintát követi és sajátítja el a gyerek is. Ezért az iskola (sőt az óvoda!) feladata, hogy a köznyelv normáihoz közelítse valamennyi gyerek kiejtését. Ez a szándék természetesen nem jelentheti a nyelvjárási ejtés kiküszöbölését, netán üldözését.”²¹

A köznyelvi kiejtési norma óhajta és a nyelvjárási, regionális köznyelvi sajátosságok valóságos jelenléte főként a „Szép magyar beszéd” iskolai versenyein mutatkozik meg igen éles kontraszttal. De a legteljesebb mértékig egyet lehet érteni a verseny útmutatóját író Szende Aladárral, aki ebben a nagyon ellentétes dologban is humánus állásfoglalást vár a pedagógusoktól: „egy tanuló sem szenvedhet hátrányt olyan közösségi érvényű beszéd-sajátosságok miatt, amelynek az ő környezetében a norma erejével érvényesek, és amelyeknek elsajátításáról nem is tehet... Az iskolai tantervek is türelmet kívánnak a tanároktól a nyelvjárási jelenségek megítélésében, hiszen az »anyanyelv-járás« mélyen beidegzett beszéd, amelyet sokan életük végéig megőriznek, a legtöbben pedig szülőhelyükön, vagy neveltetésük színhelyén a közvetlen és bizalmas érintkezésben egyéni nyelvük »eredeti« változataként használnak.”²²

Nagyon fontosnak tartom, hogy iskoláinkban a beszédnorma kérdésében helyes nevelői szemlélet alakuljon ki. Azt hiszem, az okozza a legnagyobb problémát, hogy az írott és a beszélt nyelvet nem különböztetik meg határozottan, és az irodalmi nyelv egysége nyomán egységes beszélt nyelvet feltételeznek, sőt ennek megvalósítását el is várják az iskolától. A tények ismeretében ez a célkitűzés irreális, ebben a Nyelvművelő Kézikönyv véleménye is megerősít bennünket: „Más népekhez hasonlóan mi is arra törekszünk, hogy irodalmi nyelvünk egységes legyen. Ezt szolgálja mindenekelőtt a helyesírás szabályozása. A beszéddel, a kiejtéssel azonban egy kissé más a helyzet. A beszélt nyelv mindig csak bizonyos távolságban követte az írott nyelvet, és bár annak hatására szintén határozottan az egységesülés irányában fejlődött, még ma sem zárkózott fel — főleg a kiejtés egységessége szempontjából — az irodalmi nyelvhez. Más szóval egységes magyar kiejtés nincsen!”²³ Természetesen más az egységes magyar kiejtés fogalma, és más a köznyelvi kiejtés megléte. A Nyelvművelő Kézikönyv szerint létezik köznyelvi kiejtés, csak még nincs „kellő pontossággal és részletességgel meghatározva”. A köznyelvi kiejtés színtereinek leírását nagyon problematikusnak tartom, hiszen — ha a részleteket sem hanyagoljuk el — mindegyik „köznyelv-hordozóra” rengeteg ellenpéldát tudunk felsorolni: „Köznyelvi kiejtés az, amelyen iskoláinkban az oktatás folyik, amelyet általában a rádió, a televízió, a színház és a hangosfilm terjeszt, s amelyet a művelt magyar emberek használnak.”²⁴

Az már közhely, hogy a mai színház és a hangosfilm csak kevésbé tekinthető a tiszta köznyelvi beszéd terjesztőjének, hiszen legalább ilyen mértékben használják a regionális nyelvet, a rétegnyelveket, sőt az argó elemeit is. A rádió és a televízió „az adásidő legnagyobb részében írott szövegeket »mond«, azaz

²¹ Zsolnai Józsefné: Helyesejtés, versmondás. In: Hátrányos helyzetű kisiskolások. Feladat sorok a nyelvi-irodalmi-kommunikációs kísérlet anyagából. Szerk.: Zsolnai József. Tankönyvkiadó, Bp. 1982. 85–6.

²² Szende Aladár: A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny az általános iskolákban — úttörőcsapatokban. Útmutató a verseny szervezésére és lebonyolítására. Bp. 1981. 14.

²³ NyKk. I: 1188.

²⁴ Uo.

a közlő próza hanghatását sugározza”.²⁵ És végtére tudomásul kell vennünk, hogy iskoláinkban sem a normatív köznyelven folyik az oktatás, hanem legnagyobb részt regionális köznyelven. Ez a tény szerintem semmiképpen sem hibáztatható, ellenkezőleg, úgy is felfoghatjuk, hogy az iskola rugalmasan alkalmazkodik a tanulók anyanyelvi környezetéhez. A vidéken dolgozó pedagógusok többsége — bár a helyesírás alapján elképzel valamiféle köznyelvi kiejtési normát — a spontán nyelvhasználatban regionális köznyelven beszél, s véleményem szerint belátható időn belül nem is taníthatók meg a köznyelvi kiejtés automatikus használatára.

Sokan azért szorgalmazták az általános iskolában a „helyesejtés” megtanulását, mert ezzel meg lehet alapozni és eredményesebbé tudják tenni a helyesírástanítást. Így pl. az *i*, *ú* és *ű* ejtését és írását időtartam-gyakorlatokkal vezetik be. A Dunántúlon, ahol ezek a hangok általában még a városi kiejtésből is hiányoznak, kétséges ennek a módszernek az eredményessége. A jó pedagógus itt is képes megtanítani az *i*, *ú*, *ű* helyesírását, de valószínűleg nem azon az alapon, hogy ezek kiejtését előtte már automatizálták. A nyelvjárás rendszerjellegét, az artikulációs bázis beidegződését nem lehet (és nem is célszerű) néhány tanítói beavatkozással felrobbantani. Egyébként helyesírásunkra nem a kiejtés elve a legjellemzőbb, hanem ha a regionális és nyelvjárási környezetet is beszámítjuk, sokkal jelentősebb a szóelemzés és a hagyomány elve. A felső nyelvválású hosszú magánhangzók helyesírását a dunántúli gyerekek a hagyomány elvén működő szabályként fogják fel. Lényegében a nyelvtankönyvek szabályai eddig is erre épültek, pl.: melléknevek végén mindig hosszú az *ú*, *ű*, az *ít* képző *i*-je mindig hosszú, a *t*-je rövid stb. A begyakorlásnak a másoltatás, a szóelemzés jobb lehetőségeket teremt, mint a kiejtés. Természetesen ezek a problémák tájanként eltérőek, pl. Kelet-Magyarországon az említett hangok ejtésében ellenkező sajátosság figyelhető meg, gyakran megnyújtják a rövid köznyelvi hangokat is: „repül”, „ültek”, „pusztítani”, „bórnýú”, „ökör” stb. Ezeket a sajátosságokat itt nincs mód részletezni, mindenesetre a nyelvjáráskutatók a nyelvatlasz anyagának közreadásával és az ebből leszűrhető tanulságok összegezésével részletes képet adtak a mai magyar nyelvjárásokról, tehát megteremtették az alapot a földrajzi eltéréseket is figyelembe vevő anyanyelv-oktatás megvalósításához.²⁶

Rengeteg olyan pedagógus van, aki nem is tud róla, hogy táji hangszínrányalattal beszél. A köznyelvi fonémák bizonyos nyelvjárási realizációi (pl. a nyitódó diftongusok, a polifonematikus *ā*, *ē* hangok, a palócban a köznyelvi *ā* helyett ejtett hosszú *ā* stb.) spontán módon is közelednek a köznyelvi kiejtéshez, ezekkel az erős nyelvjárási jelenségekkel az iskola nyelvében ma már alig találkozunk. Viszont gyakori a nyíltabb *ē*, a zártabb *ā*, északon az illabiális színezetű *ā* stb. Ezeket az iskolai kiejtéstanításban békében lehetne hagyni, hiszen kiírtásuk nem teszi szebbé a beszédet. A beszédművelésnek a sokat emlegetett egységes köznyelvi kiejtésen kívül van egyéb, sokkal fontosabb feladata is: többek között a modorosságból eredő beszédhibák és az értelmezési zavarokat mutató rossz hangsúlyozás kijavítása.

Természetesen, az iskolának nem kell lemondani a köznyelv terjesztéséről, de ezt nem szabad erőszakos eszközökkel végezni. Az oktatás anyaga, a tan-

²⁵ Deme László: Vitazáró összegezés = Helyes kiejtés . . . 253.

²⁶ Vö. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 394; Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. Imre Samu. Akad. K. Bp., 1979. 148.

könyvek szövege az egységes nyelvtípust népszerűsíti, és ez spontán módon a köznyelvi kiejtést is közel hozza a tanulókhöz. Annak érdekében, hogy ebben a folyamatban ne legyenek torzulások, a köznyelv és a regionális nyelvek különbségeit részletesen le kellene írni, és az eredményekre alapozva hasznos lenne tanári segédkönyveket megjelentetni. Mivel a pedagógusok többségének nagyon hiányos a dialektológiai képzettsége, ezekből a kézikönyvekből megismerhetnék, hogy a működési területükön levő regionális köznyelv hogyan viszonyul az egységes nyelvtípushoz. Az ilyenféle segédkönyvek tehát nem a helyi nyelvet tanítanák, hanem éppenséggel a köznyelvi rendszer jobb megértetését szolgálnák, hiszen csak a két nyelvváltozat rendszerszerűségének (fonémaállomány, kiejtési sajátosságok, ige- és névszóragozás stb.) összehasonlításával képzelhető el a tudatos anyanyelvi nevelés. A legtöbb gyakorlati haszna a regionális jellegzetességeket figyelembe vevő helyesírástanításnak van.

Ha erőszakosan avatkozunk be az iskolás gyerekek otthonról hozott nyelvi rendszerébe, nagy kárt okozhatunk a nyelvi rendszer funkcionálásának is. Az iskolába lépő gyerekek nyelvérzéke nem a számunkra idegen köznyelv, hanem az ún. „környezetnyelv” szabályai szerint működik, ezért nem okos dolog az, ha az iskola lerombolja a nyelvjárási artikulációs bázist. Az anyanyelvi nevelésben arra kell törekedni, hogy az általános iskolai oktatási folyamat végére — ha ez lehetséges — a tanulók a nyelvjárás (az otthoni nyelv) épségben maradása mellett megismerjék az ún. köznyelvi normát is. „Úgy kell nevelni a köznyelvre a tanulókat, hogy serdült, majd felnőtt korukban a környezethez igazodó nyelvi változatot tudatosan alkalmazzák, tehát a körülményekhez és a helyzethez igazodva tudjanak »nyelvi regisztert« váltani.”²⁷ A tanítóképző főiskolákon a beszédművelés c. tantárgyban a leendő pedagógusoknak mindig elmondjuk Illyés Gyula esetét gimnáziumi mértantanárával, aki kifogásolta nyíltabb é hangjait, s ezzel egy életre szóló sérülést okozott neki.²⁸ Az anyanyelvi nevelés munkájában sohasem felejtethjük el, hogy a nyelv és a társadalom szoros összefüggésben van, és hogy a népnyelv megbecsülése része a szülőföld iránti tiszteletnek. Az ellenkező irányú „negatív nyelvűművelés” kárt okoz a helyes értelemben vett lokálpatriotizmus érzésének, és egyúttal gátolja a tanulói személyiség harmonikus kibontakozását.

Király Lajos

Mondókatánítás — torzítással

A 3–6 éves korú gyermekeink társadalmi nevelése az óvodákban folyik. A hazát, a népet szerető, a szocializmust igenlő, sokoldalú és művelt magyar ember kialakítása már itt elkezdődik. Mivel ez a kisgyerek-korosztály elsősorban az érzelmeivel közeledik a felnőtt világhoz, oktatásában és nevelésében döntő szerepet kap a népi hagyomány. Az énekfoglalkozáson rengeteg népdalt, mondókát tanulnak a kicsik, dalos népi játékokat játszanak. Az irodalomfoglalkozásokon sok a népmese, és itt is gyakori a népi gyermekvers, a mondóka. Sőt népünk szokásaihoz is elvezetjük az óvodásokat, ezért húsvét előtt locsolóversekre, -mondókákra tanítjuk őket.

²⁷ Szende Aladár i. m. 15.

²⁸ Illyés Gyula: Puszták népe. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1970. 314–6.

Ebben a nemes munkában én is részt vehetek. Kilenc harmadikos óvónő-képzőssel járok hetenként egyszer egy Pest-környéki óvodába gyakorlatra. A képzőben magyart is tanítok, ezen belül heti egy órában gyermekirodalmat (népmeséket és sok-sok mondókát is). Az óvodában pedig az a főladatom, hogy oktató-segítő módon bíráljam a jelölt gyakorlatát, dicsérjem értékeit, javítsak hibáin. Árgus szemmel, „lokáltorfüllel” figyelek hát a gyakorlatokon.

Húsvét előtt az egyik kislánynak az irodalomfoglalkozáson locsoló-verseket kellett tanítania. Az anyagot mindig a gyakorlító óvónő adja a munkatervéből, a technikai fölkészítés is az ő munkája.

S hallo, az én jelöltem evvel a szöveggel tanít egy népi mondókát:

Ma jöttem egy tojásért,
holnap jövök leányért.
Ha nem adnak tojásukat,
most viszem a leánykát.

Az utolsó sor hallatán meghökkentem. „Most viszem a leánykát”? Hiszen a mondóka utolsó sora így hangzik: „Üli vigye tyúkocskát!”

Gondosan följegyeztem az elferdített sort, nehogy elfelejtsem a hamisítást a jelölt fejére olvasni a foglalkozást követő megbeszélésen. Nem is mulasztottam el ezt, s olyan sikerrel sikerült, hogy a kislány elpityeredve védekezett: „Ezt a V. . . néni kívánta így, tanár úr.” Kérdőn néztem az óvónőkolleginára, aki nyomban magára vállalta a dolgot, s meg is magyarázta. Ő főiskolát járt, s ott a gyermekirodalom tanára javíttatta át velük ezt a sort ugyanabban a szöveggyűjteményben, amelyet mi is használunk a szakközépiskolában. „Mert mi értelme van annak, hogy üli vigye tyúkocskát?” Még felelni sem volt időm, mikor újabb tromfként hozzátette: „És mi az az *üli*, minek kerüljön egy ilyen semmitmondó szó a locsolóversbe?”

A népi hagyományt kétféleképpen lehet használni. A József Attila-i, Nagy László-i, a Bartók- és Kodály-féle módon, tehát az értékeit alkotó kézzel továbbfejlesztteni, vagy úgy, hogy változtatás nélkül átvesszük a műalkotást. Az óvodákban ez utóbbi módszer járja. Ez helyes is, mivel nem hihetjük, hogy óvónőink — bármennyire szakképzettek és műveltek is — rendelkeznek Bartók, Kodály, József Attila és Nagy László alkotótehetségével. Az idézett locsolódóvers átalakítása fényes bizonyítéka ennek, mivel a szakszerűtlen átalakítás tette értelmetlenné, giccsessé ezt a tökéletes, egységes népi szerzeményt.

A mondókák egyik ősi táplálója a mágia volt. A varázslás ténye vagy az azt utánzó szándék számos mondókánk lényege. Ez a vers is példa erre: itt a mágia varázserőt idéző átkozódássá változott: „Üli vigye tyúkocskát!” Az *üli* a libapásztorok, a tanyai udvarok réme: az ölyv. S miért került az ölyv ebbe a négy sorba? Tartalmi logika következtében.

Az első sor tojást kér, ez hazánkban a locsolkodásnak a kötelező díja. Maga a locsolás szokása régen nemcsak gyerekszórakozás volt, hanem komoly társadalmi funkcióval bírt. A farsangi bálakon kialakult szerelmek nyílt bevallása, a szerelmes legény s a szeretett leány színvallása volt. Ezért folytatódik így: „holnap jövök leányért”. A harmadik sor költői eufemizmusnak is beillik; ezt jelenti: ‘ha visszautasítanak, ha kikosaraznak’ —; erre vág a záró-sor. A burkolt vallomás, a rejtett lánykérés tehát átokkal fejeződik be, ha visszautasítják a kérőt. A tojást a tyúk tojja, tehát vigye kánya — azaz üli —, ha

nincsen haszon belőle, ha az igent jelentő tojás nem jut tőle a locsolkodónak. Tartalmi és szerkezeti egység, remek magasodó hangulatépítés, ősi szokás, költői gazdagság és profán kifakadás, szemérmes vallomás és mágia vált nyelvi egységgé, műalkotássá a mondókában.

Ezt a logikus egységet csapja agyon az átalakítás. Mert értelmetlenné teszi. A harmadik sor lánykérésében fölsejlik a félelem: hátha nem adják a lányt. De nemcsak ez, hanem az is: hátha n e m k e l l e k a választottamnak. Hogyan következhet erre az a fenyegetés, hogy „most viszem a leánykát” —, ha szeret, ha nem? És feltörik a szerkezet egysége is, amely az első sorban a tojással, az utolsóban a tojást tojó tyúkocskával keretet alkot a lánykérés köré. S az sem közömbös, hogy a *tyúkocska* becéző formája is fontos, költői metafora ez: a kétszeres becézés figyelmeztet arra, hogy a szeretett lányt idézi, akit ördög — pardon, ülü — vigyen, ha kikoszarazza a kérőt. A mágikus eredetű, ősi, paraszti átok költőietlen fenyegetődzéssé válik így, nemcsak magyarázatlan tehát, nemcsak tartalmatlan, hanem csúnya is, ejti az egész vers fölfelé ívelő hangulatát: a nemes indulat giccses szitkozódássá válik. A lényeg is módosul: mintha így a lánynak már nem is volna szerepe. Lényegtelen, hogy ő hogyan dönt, — viszik. És elvész az irodalomfoglalkozás egyik fontos oktatási feladata is, az anyanyelv fejlesztése. Ilyen alapon ne meséljünk a vajas pánkóról se, mert hátha az óvónő nem tudja, hogy a *pánkó* a fánk népi névvariációját!

Nem követ el az óvónő ilyen botlást, ha utánanézi a szótárban, mit jelent az *ülü* szó. Vigyen a foglalkoztatóba egy könyvet, amelyből az ölyv megmutatható! Megérteni a népi szerzeményeket, tisztelni őket, csodálni ízes szépségüket és fölhasználni logikájukat, esztétikai értékeiket alázattal, nem pedig elferdíteni, elrontani őket — ez a nevelő hivatásbeli feladata.

F. Kovács Ferenc

„... az a művészet, ami el van tűnve. . .”

(Hímestojás-festés Vésén)

A következőkben Németh Rozália — aki 70 éves, a népművészet mestere — mondja el, miképpen készíti a húsvéti tojásokat. Ragadványneve *Borzók ~ Tojáshímző*. (L. Bertók István: Vése ragadványnevei. Magyar személynévi adattárak, 35. sz. Budapest, 1980. 25, 39, 49. A szerző által említett irodalomhoz, amely Vésére vonatkozik l. még Szabó Lilla: Vése község földrajzi jellemzése. Pécs, 1970. A Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Lelt. sz. 641.) — A hangfelvételt az adatközlő tudtával Szabó Lilla készítette 1980. április 4-én Vésén, Somogy megyében.

Németh Rozália hímes tojásaiból hetven darabot őriz a Rippl-Rónai Múzeum Kaposvárott (lelt. sz. 75.8.1—55., 78.46.1—15.). — A mellékelt fényképek Szabó Lilla magángyűjteményében készültek.

A napisajtó nemegyszer bemutatta Németh Rozália munkásságát, így: Gerencsér Miklós: Mustrás tojások (Népszabadság 1976. április 18. 10; G. M.: A vései hímes tojás. I. h. 1981. április 18. 8. Sajnálatos, hogy az e cikkekhez készült rajz és az egyik fénykép nem tárgyi hitelű.

A Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1981-ben olyan húsvéti képeslapokat bocsátott forgalomban, amelyen — megnevezés nélkül! — Németh Rozália hímes tojásai láthatók — keresetten népies képkörnyezetben (foto: Máté Imre; 541/804 és 544/823).

Németh Rozáliának a hímes tojásaival is foglalkozik egyebek közt A hímes tojás című dolgozatában Balalik Ágnes, fényképet is közöl: Rajztanítás 23 [1981.], 6. sz. 14—7.

Végezetül megemlíteném, hogy dr. Györffy István Hímes tojások (Magyar Népművészet VIII. Budapest, 1925. Kézirat [gyanánt]) című munkájában a 26. táblán — közelebbi ismertetés nélkül — vései hímes tojásokat is bemutat.

*

— Rozi néni, mondja el, hogyan készíti a hímes tojást!

— *A nyers tojásokat először készbe vöszöm, | akkor nekiállok, | a virágot mögrajzolom. Az egész alapot megcsinálom a tojáson, | amikor a virág késszen van, | utána | zöldet beecseteljem. | Hát nem avvá a zecsetté, | ami van a bótba. | hanem ciroksöprűbá, | mer keményebb, | és avvá sokkal könnyeb ráfösteni a zódet, | jobban tapad. | Ecetté van vegyítve a zód, | mer máskéB nem köt a tojásra. | Na, mikor ez kész, | akkor lérakom a tojást, | mēkszárad. | Amikor mēkszárad a zód, | újra a viasszá lēkötöm, | mer a viasz alát marad még a zód. | Amikor eszt lēkötöttem, | akkor már fő van főzve a piros fēsték, | akkor kicsit lēhül, | akkor langyosan belerakom eszt, | ami lē van ködvē zóddel, | a pirosfēstégbe. | Abba bem van jé nap, | a pirosfēstégbe, | akkor kiszēdēm | a pirosfēstégbá, | mēkszárad, | akkor szépen mēgtörölgetēm. | Mikor mēgtörölgettem, | azután rajzol'om rá a pirozsvirágot, | amit akarom, hogy virág lēgyēn, piros lēgyēn. | Akkor az mikor már [olyan, hogy] rárajoltam a pirozs*

virágot is, / azután még a vaspor, / és a vass alatt mög van tüzesídvé a / sporhelibe, tűzbe, / aszt kivészem, / belerakom a vasporba, / középre, / az a káposztalé vagy paprikalé bár akár-mijjen, / avvá lööntöm forrón, de főforralom a zecőt, / akkor ráöntöm erre ja tüzes és a porra, / akkor kiviszem az udvarra, / jó összekeverem. / Akkor azután, mikor az kihül, annyira, hogy a tojást bele lehet rakni, hogy a viasz leol'dóggjon, / akkor behozom, / de arra má a hagyma héjja, a sáfrán-, az a csoproszhagyma héjja, / már arra főöl, / jó, jó sárgára kifőzöm, hogy a leve kössön rá röktön a tojásra, de forrón, / abba forrón rakom. / Mikor abba mőkjött jó / má, / akkó eszinésedik ijen szépre, mer abbú gyűn ki ijen szépön, / akkor megnézöm, / akkor, hogy még nē fog'gya, annyira a virágot [érted: a hímes tojást], forráni nēm szabad, / akkor lēvészem, / és akkor ij'en kóccā, de mos má kifotytam a kócbū [nevet]. . .

— Nincsen?

— ... avvā, avvā törölgetem még, és után'a ruhávā. / Hát ez az első alap, a sárga.

— Igen.

— A második a zód, / harmadik a piros.

— És az mi, az az eszköz, amivel a viaszt tetszik rávinni?

— Éty. . . / A röpül'ő mikor it lēsett, onnant hoztam be aszt a bádogat, / és abbú csinátam éty kis. . . / gicának mongyák / régiek.

— Nem a cipőfűzőnek a . . . [Közbevág:]

— Nēm, / nincs ojjan.

— Nincs olyan?

— Nincs ojjan [ti. fémcsovecskebe zárt végű cipőfűző, amelyből gicát lehetett készíteni].

— És milyen repülő esett itt le?

— Hát rēpül'ő / lēsett itt a Csokmánba¹, / asztán annak a lemezzébū hoztak, mer darabokra mēnt, / annak a lemezzébū hoztung be.

— Most esett le?

— Nēm, má régen.

— Háború alatt?

— A háború alatt.

— Igen, akkor abból készül a gica most?

— Igen, abbú készűt a gica.

— Szóval: akkor csak gica, meg viasz, meg festék. . . [Közben mondja:]

— Iğēn. / Még fēsték.

— Bolti festék? Ezek, a piros, meg. . .

— Az, az bōti, / de ez a fekēte, ez nēm. / Ehhē most mégin köllött kevernēm eszt a bōti ruhafestēket is, mer magába kevézs vót a vasporom, / asztán aszt is tētem hozzá, / hát vētem észre, hogy valamit hasznát azért, / azér jó vót.

— És a zöld?

— A zöld az tinta, de most hoztak krep'apirt, / hát majd megpróbálom aszt is jövōre ha él'ek. / Mer most má még zöld tintát sē kapni.

— Azt se kapni?

— Má nēm! / Tustinta van, de hát az nēm jó, / mer az mēkfut.

— Az nem ugyanolyan?

— Az nēm, az nēm, a zirótinta jó. A tustinta / az nēm jó. . .

— Rozi néni, mindezt úgy tanulta valakitől?

— Az iskolába én jó rajzolló vótam. / Na most eszt a fekētét, eszt a fekēte falat, / esztet Galambokrú² hozták, esztet a fekēte fōstést. / Na most az csak pirozs virág vót még

¹ Csokmánra l. Somogy megye földrajzi nevei. Budapest, 1974. 331; 109/141.

² Galambok: Zala megyei község a nagykanizsai járásban.

sárga, / hát ugye nekem valahogyan nem tetszett, / akkor én kialkottam rá eszt a zód / levelet, / hát mondom, / mégis természetesebb, hogyha van rajt ez a zód levél. / Asztán hát így alakult ki ilyen szépre a virág.

- De ez az egész [eljárás], hogy hagymalé meg minden, ezt Rozi néni találta ki?
- Eszt má én, eszt má én, ezeket.
- Meg hogy vaspor kell?
- Vasport nem, azt Galambokrú, az Galambokon, a vasport Galambokon. / Asztán. . . / Azután én má itt utánosztam, / de hát azok nem vótak szépök, / hanem azuta szépök, / mióta én ezeket újraformáltam.
- És milyen hagymát tetszett mondani?
- Az a csopros hagyma, sáfránhagyma. / Mer ugye ez jobban fog, mint a vöröshagyma. / A vöröshagymának nincs ojjan / füstéke, / mind a sáfránhagymának.
- És ez külön van itt valahol?
- Külön, külön szokom ültetni, / amit üvegbe is szoknak etenni, / savanyítottba is. / Adok én egy marokká, / asztán othon jó léssz a kerdebe az még / énnyi jis.

— Sáfránhagymát?

— Ja, / elütetik ott a kerdebe.

*

[A hímes tojások mintájáról beszél:]

— Hát ez / ojan kis rózsá, / kis rózsá. / Másik szennygyörgyvirág, / az ilyen tavaszi szennygyörgyvirág. / Ez a másik / mégind mindha / melléje téve, egy másik virág, / másik fajta kis mezéji virág így a teteje. / Ez is éty kis csokros apró rózsá, / ez még csillagos, / ez még / ij'en körü himés, de levéllel van, / kis apró rózsá. / E még régi dobköteles, / ez régi himzés, nagyon régi himzés.

— És mért mondják annak?

— Hát ez ilyen katymaringós, / azér.

— Mint a kötél?

— Igën. / Hát töpféle minták vannak ugye. . .

— Ez a piros?

— Ez a piros, / hát ez is ilyen csillagos.

— Csillag?

— Igën, / mai csillag, / ötágu csillag.

— És azért?

— Mai ötágu csillag.

— És a széle?

— A széle kis rózsá, kis levél, / kis apró rózsá. / Ez még tulipán, / ez még tavaszi tulipán.

— Itt is van egy másfajta!

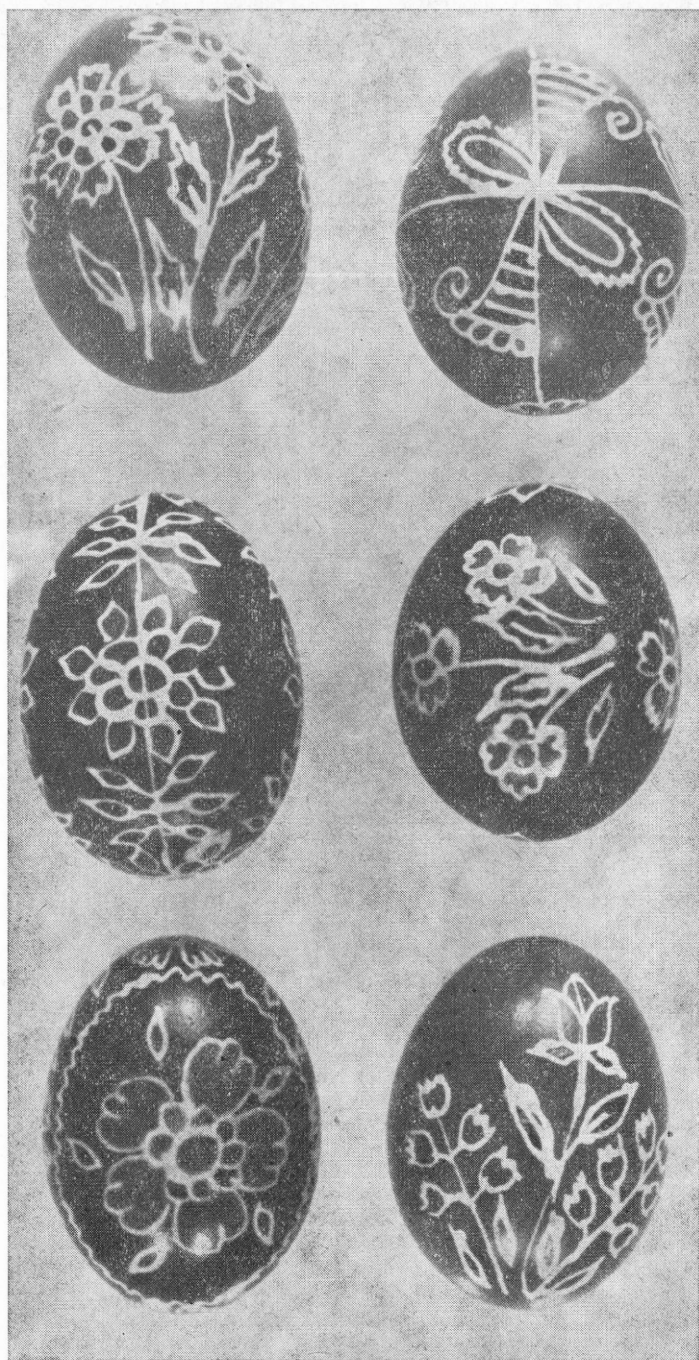
— Mikor mijjen eszembe jut, akkor. . . / Nem is tudom, / ilyen / rózsalevélllel van, ilyen kis apró rózsá ez is. / Sokszor rajzolok ollanokat, nem tudom, mit rajzolok. . . [nevet] van sokfélét, / de az biztos, hogy már a külföld is tuggya, hányfélét rajzolok, / mer má sokat vittek. / Sokat vittek külfödre is. / Mos má magnón izz van ott is, mindenhun, / most má csak rajzollanak!

— Á, nem tudják!

— Nem tuggyák.

— Volt tavaly meggyes [ti. mintájú tojás]. . .

— Mast is, mast is vót ám, / madaras, / meggyes, / csak most ezek közöd má nincs, mer mind kiszétték.

1. ábra

— Ezekre a mintákra Rozi néni magától [jött rá]? Szóval teljesen maga találta ki?

— *Igën, hát énnékëm nincs elöttem sëmmi, / vagy, a, ha ránézëk esetleg valamire, akkor nahát mëkteccik, akkor lërajzoló, / különben nëm kö nekëm minta. / Ijen terv kis rajzok ezëk, / tervrajzok. / Valamì mëkszületik a zagyba, / aszt akko csak rajzoló. / Sokszor rátëszëm a / gicát a tojásra, még nem is tudom mi lëssz, / ëccë kialakul.*

— És a galamboki tojások is ugyanilyen mintájúak voltak?

— *Á, nëm voltak ijen mintája.*

— Nem?

— *Nëm voltak ijen, / körü himës az volt neki, / de a kis levelek [nem], / kis, / szóval kis régi minták, / gerebjë, villä, ijen sokféle apró, régi minták vótak csak. / Régën a gerebjét be köllöt küdenëm hagymahéjjává mikö csinátam, / asztán a müzëumnak, hogy a régi himzés mijën. / És csomóba kötöttem ics csokorba gerebjét, villát, / akkö mëg még nem is tudom, mit tëttem még oda a [nevet] három mintához. . . / favilla, vazsvilla, zásó, / mindënféle [nevet]. . .*

— Máshol is festenek ilyet?³

— *Nëm, / monták is már, / már vótak it már sokfelë, de aszonták, ijët nëm láttak. / Fëstének, ugyë a tojás héjára ugy ecëttë, de hát azër az nëm mindëgy, / mer az a müvészt, ami ël van tünve, / ugye [máshol ilyen], nincs. / Például ugyë ben van a tojáshéjba a / fës-ték, / hát az nëm mindëgy, hogy, hogy a tojáshéjjon kívü van vagy bellü van, / mer ez sima, eszt hjába tÿrÿli, / ez nëm gyÿn lë, / de azokat, ha mëgtÿrÿlik, lëgyÿn.*

Büky László

Hol tart a finn dialektológia?

1. A finn nyelvtudománynak a nyelvjárástan közismerten mindig egészséges, izmos ága volt. Nem került soha periférikus helyzetbe, szerves része, fontos tényezője volt nemcsak a finn nyelvészetnek, de az ottani nyelvészeti gondolkodásnak is. Sajnálatos, hogy a magyar dialektológia nem kísérte és ma sem kíséri kellő figyelemmel azt, ami északi rokonainknál történik. Van mit tanulnunk tőlük. Nemcsak szervezésben, módszerben, hanem — nyelvjárásaink, illetőleg általában nyelvi helyzetünk többrendbeli hasonlósága miatt — a vizsgálat részleteiben is.

Az alkalmat, hogy bepillantunk a finn nyelvjárástan műhelyébe, most egy tanulmánykötet kínálja, amely a Finn Irodalmi Társaság sorozatában jelent meg e címen: *Heutige Wege der finnischen Dialektologie* (Szerk. H. Leskinen. *Studia Fennica* 24. Helsinki, 1980.). A 189 oldalas kötet tíz tanulmányt tartalmaz, s bár természetesen nem adhat átfogó képet a mai finn dialektológiáról, arra alkalmas, hogy megismerjük a finn kollégáinkat leginkább foglalkoztató kérdéseket, módszereket, témákat. Rendhagyó módon úgy mutatom be a szóban forgó kötetet, hogy — a magyar dialektológus szemével — erősen válogatok: csak azokról a tanulmányokról s csak azokról a kérdésekről szólok, amelyek — megítélésem szerint — a magyar nyelvjáráskutatókat elsősorban foglalkoztatják, illetőleg amelyek joggal tarthatnak igényt érdeklődésükre.

2. Heikki Leskinen egyik tanulmánya a finn dialektológia jelen állapotáról és feladatairól ad rövid, ám valóban informatív képet (*Gegenwärtiger Stand und Aufgaben der finnischen Dialektologie*: 7–10). A történeti visszapillantást olvasva azonnal szembe-

³ Vö.: Knézy Judit: Somogyi tojáshímnézések. Somogyi honismereti híradó [Kaposvár], 1971. 1. sz. 60–7.

ötlük a finn és a magyar nyelvjáráskutatás számos közös vonása: az újgrammatikus iskola nagy hatásától a hangtani leírások uralkodó műfaján keresztül a szókészletteni gyűjtések népszerű, s több formában is gyakorolt voltáig. De szemet szűrnak a különbségek is. Legjobban az a — azt hiszem, jogos büszkeséggel leírt — mondat, hogy nyelvjárási anyagból Finnországban nincs már hiány: „An Material ist kein Mangel mehr” (7)! Az elmúlt két évtized folyamán több mint 14 000 óra nyelvjárási szöveget vettek föl hangszalagra (l. még alább, Virtaranta cikkének ismertetését). Imponáló teljesítmény! Még időben véghezvitték a nagy vállalkozást: mindegyik finn nyelvjárást megőrkíteték élőszavas formában s olyan állapotban, amikor még lehetett „tisztá” nyelvjárást beszélő adatközlőket találni (a magyar nyelvjárási hangarchívumról l. Balogh Lajos: MNY. 58: 112 és Balogh—Végh: MNYAEIm. 257).

A finn nyelvjárások szókészletének tervszerű gyűjtését, szótárszerű feldolgozását Setälä sürgette 1896-ban. Ma ez a nagyszabású terv is közel áll a megvalósuláshoz. Alapja az az archívum, amelynek adatait szakemberek, egyetemisták és laikusok gyűjtötték, s amely ma mintegy 7 millió szót tartalmaz (vö. még Végh: MNYTK. 109. sz. 9—11). Északi rokonaink úgy tekintenek erre az óriási anyagra, mint a finn népnyelv és a népi kultúra kutatásának kimeríthetetlen forrására (8). Igazuk van.

A hangtani és a szókészletteni gyűjtések és feldolgozások mellett az alaktannak és a mondattannak — akárcsak nálunk — sanyarú sors jutott. Ennek elsősorban tudománytörténeti okai vannak, illetőleg az, hogy a más célú, rendeltetésű nyelvjárási anyag nem vagy csak részben volt alkalmas morfológiai és szintaktikai vizsgálatok elvégzésére. Ezért a hatvanas évek elejétől új gyűjtéseket indítottak, s létrehozták — a Finn Akadémia hathatós anyagi támogatásával — a morfológiai és szintaktikai archívumot. De nem marad el a folytatás sem: hozzáláttak a már összegyűlt anyag feldolgozásához, s eddig húsz alaktani tanulmány készült el.

Bővül Finnországban a dialektológia módszertani fegyvertára és a nyelvjárástani vizsgálatok köre is. Leskinen szerint egyre inkább kezdenek tért hódítani a strukturális szempontok és a kvantitatív módszerek. Új impulzusokat kap a dialektológia a fonetikától és a fonológiától is. Míg korábban a helyi nyelvjárások vizsgálata állt a kutatások középpontjában, manapság egyre nagyobb figyelmet szentelnek általában a nyelvi változások vizsgálatának, illetőleg a szociolektusok elemzésének. A társadalmi-szociális változások következtében a finn lakosság nagy része ma már egyfajta keveréknyelvet (is) beszél, amely valamely nyelvjáráson alapul, s amely a finn köznyelvből és irodalmi nyelvből kap erős impulzusokat. A beszélt nyelvnek ez a gyors változása sok új feladatot ad a dialektológusoknak, például a következő kérdések megválaszolásának a feladatát is: a régi nyelvjárások mely sajátosságai maradnak meg leginkább, s melyek tűnnek el leggyorsabban? Milyen új jelenségeket s milyen forrásokból vesznek át a nyelvjárások? Mely okok gyorsítják és késleltetik a nyelvi változást? Mi a szerepe e tekintetben az életkornak és valamely társadalmi csoportba tartozásnak, a beszélő környezetének és a mindenkori beszédhelyzetnek?

Leskinen azzal a megjegyzéssel zárja tanulmányát: a finn dialektológia sosem élt abban a tévhitben, hogy módszerei teljesek, és hogy nem kell más diszciplínákra figyelnie; ezért képes ma is a megújulásra.

Leskinen másik tanulmányát ama kérdés elemzésének szenteli, hogyan is szorul vissza, tűnik el egy nyelvjárás (Wie verschwindet ein Dialekt? 67—91). E kérdést mi, magyar dialektológusok is boncolgatjuk már egy ideje. Lássuk, Leskinen milyen eredményre jutott! Ő az 1940 óta Finnországban élő, oda áttelepült karjalaiak egy részének (3 falucsoport) a nyelvét elemezte, tehát — a mi szóhasználatunk szerint — belső nyelvjárásszigeteket vizsgált. Az elemzés alapja az a mintegy 100 órás magnetofonfölvétel, illetőleg annak lejegyzése, amelyet az 1970-es években készítettek a jyvaskyläi egyetem

szervezésében. Az adatközlők kiválasztásában a nálunk is szokásos szempontokat követték. A vizsgálattal a telepések nyelvi beolvadási folyamatát kívánták leírni, s főként a következő kérdésekre kerestek választ: hogyan hat az új környezet a nyelvjárásra? Milyen stádiumban van a nyelvjárás visszaszorulása generációk szerint? Mennyire függ a változás az adatközlők nemétől? Milyen nyelvjárási vonások őrződnek meg legjobban, melyek legkevésbé, milyen nyelvi okok határozzák meg az egyes jelenségek változásának a tempóját és sorrendjét? Az elemzést úgy végezték, hogy a vizsgált nyelvjárások pillanatnyi állapotát viszonyították az eredeti nyelvjáráshoz (a karjalaihoz) és a vizsgálat idején beszélt finn köznyelvhez. (Íme a változásvizsgálat módszertani alaptétele: hogy egzakt, megbízható eredményre jussunk, két fix pontra van szükségünk. Egyre, amelyből vagy amely felől jön, s egyre, amely felé megy a változás.) Nem vizsgálták azonban valamennyi nyelvi szintet, csak a hangtant, mivel statisztikai módszerükhöz csupán a hangtani jelenségek nyújtottak megnyugtatóan nagy mennyiségű (gyakoriságú) anyagot. Kiválasztottak 15 hangtani jegyet, amelyek a karéliei nyelvjárásokat jellemzik, s ezek állapotát vizsgálták. Milyen eredményekre jutottak? A leginkább archaikus falucsoport 87%-ban megőrizte eredeti nyelvjárását (a nyelvjárási alaprétet), a másik kettő 70%-ban. (Ez a vizsgálat is megerősíti a nálunk végzett elemzések eredményeit: a nyelvjárások visszaszorulása nem elsősorban jellemző jegyeik gyors feladásában mutatkozik meg.) Vizsgálták a generációs eltéréseket (a 70 évesektől a 10 évesekig 7 korosztályt különítve el), s elemzésük nagyrészt igazolja az általánosnak mondható tapasztalatokat: az életkor és a nyelvjárások használata egyenes arányban áll egymással. A két kivételnek (hogy ti. nem a legidősebbek, hanem a középgeneráció a leginkább hagyományörző) megvan a maga magyarázata. Néhány faluban a karjalai nyelvjárás megtartása becsületbeli kérdés (78): íme nyelvjárási bizonyíték arra, hogy nemcsak a nem tudatos nyelvi tudat (= a követendőnek tartott önkéntelen követése vagy utánzása, illetőleg a követésre nem méltónak a spontán kerülése) dolgozik a nyelvjárásokban, hanem a tudatos nyelvi tudat is, éspedig nemcsak a nyelvjárást visszaszorító, hanem megtartó nyelvi aktusokban is. Leskinen egyik megállapítása egybevág azokkal a honi megfigyelésekkel, amelyek szerint a nyelvjárási beszélők köznyelvis (táji vagy regionális köznyelvi) beszédében a köznyelvi vonások következetlenül, rendszertelenül mutatkoznak („ohne nennenswerte Konsequenz”: 81). Ami pedig a nemek szerinti különbségeket illeti, Leskinen elemzése szerint a 60–65 éves nők archaikusabbak nyelviileg, mint az azonos korú férfiak. De változóban van a helyzet, mert a 40 évesek között nincs különbség, a fiatalabbak körében viszont már a férfiak archaikusabbak nyelviileg (85; mihályi megfigyeléseim nagyrészt egybevágna Leskinen megállapításaival). A nyelvjárási hangtani jelenségek visszaszorulásának sorrendjét, tempóját az szabja meg, hogy a kérdéses nyelvjárási jelenség megvan-e a környező nyelvjárásokban, illetőleg a köznyelvben. Ha nincs, akkor előbb s gyorsabban visszaszorul. Azok a nyelvjárási jelenségek maradnak meg legtovább, amelyeknek nyelvjárási jellege nem (eléggé) tudatos a beszélők számára (megint a nyelvi tudat fontosságára kell utalnunk). Ezt a vonatkozó magyar vizsgálatok is igazolják.

Heikki Paunonen tanulmánya azok számára különösen fontos lehet, akik nálunk a regionális köznyelveket vizsgálják, illetőleg akik a nyelvi változásvizsgálatot jobban szociológiai alapokra kívánják helyezni (Anmerkungen zur Erforschung der Stadtdialekte in Finnland: 119–138; megjegyzések a finn városok nyelvének [szó szerint: városnyelvjárásoknak] a vizsgálatához). Mi jellemezte korábban a nyelvjárásokat? Az, hogy beszélőik nyelvi és szociális homogenitásban éltek, s minden helyzetben ugyanazt a nyelvet („a” nyelvjárást) beszélték. Az utóbbi évtizedek nagy változásai Suomiban is új nyelvi helyzetet teremtettek. A nyelvi változások legfőbb előidézői: a tömegkommunikációs eszközök óriási hatása s az iskolák szerepe; a nagy tömegeket érintő migráció,

a lakosság egyre nagyobb mobilitása; az iparosodás és az urbanizáció. Fölmerül a kérdés: eltűnnek a finn nyelvjárások? Paunonen szerint nem lehet erre egyszerű igennel válaszolni. A nyelvjárások visszaszorulása ugyanis új típusú nyelvváltozatok létrejöttét eredményezi (finn kollégáinknak is vannak terminológiai nehézségeik a tekintetben, hogy nevezzék az új típusú nyelvváltozatokat, amelyeket mi táji vagy regionális köznyelveknek nevezünk). A beszélt nyelv új formái városi közösségekben, heterogén elemekből alakulnak ki elsősorban. Két fő jellemzőjük a nagy nyelvi változatosság és beszélők szociális differenciáltsága. Ez pedig kitűnő táptalaj új típusú szociolektusok létrejöttére.

Paunonen a Labov-féle kérdésekre (*The Social Stratification of English in New York City*. 1966.) keres választ többek között: 1. hogyan beszél az adatközlő különböző helyzetekben? 2. Mit gondol, hogyan beszél ő maga ezekben a helyzetekben? 3. Hogyan vélekedik arról, miképpen kellene beszélni a különböző helyzetekben? Megállapítja, hogy a városi nyelv sok változatú heterogén egység, amelyben a szociális helyzetnek (illetőleg az abból következő nyelvi tudatnak) meghatározó szerepe van. A városi nyelv vizsgálatában az első fontos feladat Paunonen szerint azoknak a tényezőknek a leírása és rendszerezése, amelyek a nyelvi változatok használatát megszabják. Véleménye szerint elegendő a fontosabb megkülönböztető jegyekre koncentrálni. A városi nyelv szociálisan különböző nyelvi jegyei csekély számúak is lehetnek (fonetikai-fonológiai, morfológiai és lexikális jegyek). Szociális jelentőségük abban van, hogy meghatározott társadalmi csoportokat szimbolizálnak. E megkülönböztető jegyeknek kettős feladatuk van a beszélő szempontjából: 1. a közösségre jellemző szociális differenciáltságot hordozzák, mutatják és 2. erősítik az egyes csoportok belső összetartozását. Addig, amíg saját közösségében van a beszélő, a nyelvi megkülönböztető jegyek pozitívak az ő szempontjából. Ha viszont (területileg vagy szociálisan) vált, akkor azok a jegyek, amelyek az identitást erősítették, negatívvá válnak: elválasztják az egyént az új közösség tagjaitól. A presztízsjegyeknek (ezeket a szociális hovatartozás szabja meg) nagy szerepe van a nyelvi változásokban, elsősorban a középosztály tagjai körében. A nyelvi értékrend is változhat azonban, valami egy idő után túl finomnak tűnhet, s akkor kerülni kezdik.

A másik fontos feladat a városi nyelvek vizsgálatában a következő: tisztázni kell, mekkora a nyelvjárási alap a városi nyelv szociolektusaiban. A szociolektusok ugyanis nem a semmiből keletkeztek, hanem a nyelvjárások és a köznyelv sajátos ötvöződéséből. A regionális és a szociális nyelvjárások (tehát „a” nyelvjárások és a szociolektusok) közötti viszony változó. Angliában például a nyelvjárások csak a szociolektusok alsó rétegében találhatók meg. Norvégiában és a német nyelvű Svájcban viszont egyetemet végzett emberek nyilvános használatra szánt megnyilatkozásai is lehetnek nyelvjárásilag erősen színezettek. Tisztázandók továbbá a következő kérdések is: mi a viszony a nyelvi változatok és a szociális differenciáltság között? Miért van több megkülönböztető értéke az egyik nyelvi jegynek, mint a másiknak? Annál inkább elfogadható egy jegy, minél elterjedtebb (ezek szerint azok a nyelvjárási jellegzetességek tűnnek el legelőbb, amelyek szűk területre korlátozódnak); s annál jobban elutasítják, minél inkább eltér a köz- és irodalmi nyelvtől (s így a legnyilvánvalóbb provincializmusok tűnnének el elsőként)? Paunonen megfigyelése szerint egy-egy nyelvi jegy a szociolektusok részeként inkább negatívnak hat, mint valamely helyi nyelvjárás jellegzetességéként. A szociolektusok közötti határok még kevésbé élesek, mint a nyelvjárások közöttiek. Nem minőségi (rendszerbeli), hanem mennyiségi különbségek jellemzik a szociolektusokat, amelyek definiálhatók egy fajta „variánsköteg”-ként (124) is.

Finnszágban a városi nyelvek vizsgálata 1972-ben, Helsinkiben a nyelvének az elemzésével kezdődött. A finn főváros sok érdekességet ígért: svéd nyelvű település volt, 1870-ben a lakosságnak még csak 26%-a volt finn, 1900-ban viszont már 51%-a. A vá-

rosba költözők több nyelvjárásterületről jöttek, de a legnagyobb, a város nyelvi képét leginkább meghatározó szerep a nyugati nyelvjárásoké. Több olyan jelenség is van Helsinki nyelvében, amelynek pontos eredete nem tisztázható, mivel több nyelvjárásból is származhat. Más jellegű anyagot kínált a tamperei nyelv. Tampere ugyanis tipikus provinciaközpont, ahol a regionális jegyeknek a helyi identitást kiemelő szerepük és jelentőségük van.

A vizsgálatok többek között a következő megállapításokra vezettek: Helsinki nyelvében a provincializmusok visszaszorulóban vannak, de néhány új jelenség most nyer polgárjogot. A két szélső réteg: az irodalmi nyelvet beszélő idősebb, egyetemet végzett nők és az idős munkásemberek. Ami a korosztályokat illeti: az irodalmi nyelvhez az idősebb generáció nyelve áll közelebb. A fiatalok körében — szociális helyzetre való tekintet nélkül — irodalmi nyelv ellenes tendencia figyelhető meg (elsősorban a fiatal nők körében!). Megállapítható tehát, hogy e tekintetben az életkor döntő tényező (ezt tanítja a hagyományos nyelvjáráskutatás is). Tamperére is jellemzőek e „szabályok” azzal a megszorítással, hogy ott a nyelvjárási elemeknek, jelenségeknek nagyobb a szerepük. Paunonen szerint a szociolektusok nemcsak kapnak, adnak is a nyelvjárásoknak. Ezt azonban még senki sem vizsgálta.

És mit hoz a jövő nyelvi szempontból? — teszi föl a kérdést a szerző. Más nyelvek példájának ismeretében két lehetőséggel számol: 1. a köz- és irodalmi nyelv egyeduralkodó tör; 2. „két nyelvjárás” koegzisztenciája” (138) valósul meg: a regionális változat lesz a nem hivatalos, a köznyelvi változat pedig a hivatalos érintkezési forma. Azaz: a mindenkor beszédhelyzettől függ, hogy a beszélő melyiket használja. De vajon mitől függ, hogy egy nyelv melyik utat járja? A nyelvközösség tagjainak a hozzáállásától. Ez pedig attól, milyen fokú a nyelvközösség toleranciája a nyelvjárási különbségekkel, sajátosságokkal szemben általában: rásütik-e a nyelvjárási színekkel beszélőre az (ebben az összefüggésben pejoratív) „vidéki” bélyeget, vagy ellenkezőleg: tisztelik, becsülik azt, hogy a gyökerek nyelvileg is láthatók.

A nálunk is jól ismert Pertti Virtaranta, Finnország régóta vezető dialektológus egyénisége a finn hangszalagarchívumot mutatja be (*Das Finnische Tonbandarchiv — Geschichte und Gegenwart: 175—189*). Az archívum (finn neve: nauhoitearkisto) létrehozását a következő okok magyarázták: 1. A hangszalag nagy előrelépést jelentett a felvevési és rögzítési technikában. 2. Az 50-es években a terepen dolgozó finn dialektológusok megfigyelték, hogy a (rég) nyelvjárásokat még mindenütt beszélik ugyan Finnországban, de gyors változás van terjedőben. A majdnem fél millió áttelepült (zömmel karjalaiak) ugyanúgy beszélt még, ahogy eredeti lakóhelyén a 30-as években. Azokat a finn nyelvjárásokat, amelyeknek a területei az ún. téli háború (1939—40) előtt Finnországhoz tartoztak, ily módon még följegyezhették — gyors, intenzív munkával. 3. 1955-ben egyezmény született a Szovjetunióval, s finn kutatók is ellátogathattak a karjalaikhoz (és a zürjénekhez). 4. Mindenegyes beszélt nyelvi változat vizsgálatához elengedhetetlenül hozzátartozik, hogy rögzítsük azokat a nyelvi eszközöket, amelyek a beszélt nyelvet általában jellemzik (hangsúly, hanglejtés, szövegépítés, stílus stb.). 5. A külföldi (elsősorban svéd) példák is buzdítottak — figyelmeztettek: ott már hozzáfogtak a nyelvjárások előszavas rögzítéséhez.

A munkát egy kis csoport kezdte, azonnal megkapták a szükséges erkölcsi és anyagi támogatást, és 1959-ben létrehozták a hangszalagarchívumot Helsinkiben. Az illetékes minisztérium, az egyetem és a helyi hatóságok (ahol a gyűjtéseket végezték) egyaránt részt vállalt a támogatásból. Fényes bizonyítéka ez annak, hogy az anyanyelvvél való foglalkozást, a nyelvjárások gyűjtését nemzeti ügynek érzik Finnországban. Mi volt e gyűjtések célja? Az, hogy megörökítsék valamennyi nyelvjárást. Éspedig egyrészt a mai Finnország területén levőket (minden egyházközségben — 475-ben — gyűjtöttek

körülbelül 30 órás anyagot a „régii” nyelvjárásból; ez átírva mintegy 700–800 oldalt jelent. A gyűjtés már lezártnak tekinthető, hiszen csupán néhány kiegészítő gyűjtés van hátra). Másrészt a Finnországon kívül élő finn nyelvjárásokat is (Norvégia, Svédország, Szovjetunió, USA; csak az amerikai finn nyelvjárásokból 621 óra fölvételük van, Norvégiából 377, Svédországból 342; hozzáfogtak az anyag feldolgozásához: 9 szakdolgozat és 2 disszertáció készült el eddig). A nagy vállalkozás másik fontos célja az volt, hogy rögzítsék azt is, hogyan közelednek a nyelvjárások a köznyelvhez, hogy tehát megragadják a valamennyi finn nyelvjárásra jellemző, felgyorsult változást. Ez okból különböző korú, foglalkozású, falusi és városi adatközlők beszédét vették magnára, többek között választékos nyelvi megnyilatkozásokat is (egyetemi előadásokat például). Fontos része az archívumnak a finnen kívüli uráli nyelvek anyaga is: magyar szövegek például 132 óra terjedelemben vannak fölvéve. Folytatnak gyűjtéseket a Finnországban beszélt svéd, cigány, tatár, jiddis és orosz nyelvből-nyelvjárásokból is.

Úgy vélem, minden szónál ékeesebben beszélnek a számszerű tények, azért most számadatokat idézek Virtaranta cikkéből. Az archívum a finn nyelvjárásokból 14 233 óra, a különböző szociolektusokból 531 óra, a finn köznyelvből 1988 óra terjedelmű szöveget őriz. Nem is akárhogyan: hogy a szalagok technikai minősége is megmaradjon, légkondicionált termekben tárolják őket! Ezen kívül (zömmel negatívokon) 6400 fényképfelvételt is tartanak, amelyek az adatközlőket és az adatközlők életkörülményeit mutatják.

Virtarantának a gyűjtést nagyon alaposan előkészítették, s kitűnően megszervezték. Gyűjteni csak egy, maximum két kutató ment, mivel több idegen gyűjtő jelenléte nagyon zavarta volna az adatközlőket. A gyűjtők kiválasztásának egyik szempontja az volt, hogy jól kellett ismerniük s beszélniük is a nyelvjárást, ahol gyűjtöttek, s ismerniük kellett az ott élők életkörülményeit, hogy tudjanak az adatközlőket foglalkoztató témákról értelmesen, érdemben beszélgetni. Nem használtak kérdőívet. De a gyűjtők felkészülésük során haszonnal forgatták azokat az összeállításokat, amelyeket a Finn Irodalmi Társaság és a Szótáralapítvány készített 1 fő témakörből. Ezek a következők voltak: ipar; közlekedés és szállítás; háztartás; kézimunkák; ruházat; épület; természet; az emberi élet szakaszai; ünnepek, jeles napok, időszámítás, időjárás; népköltészet; társadalom, egykori és mai életformák.

Az archívumban őrzött óriási mennyiségű és fölbecsülhetetlen értékű anyag feldolgozásához már hozzáláttak a finn kutatók. Eddig körülbelül 150 szakdolgozat, 20 licenciátusi munka és egy tucat disszertáció készült el. S ami még nagyon fontos: ennek az anyagnak egy részét közzé is tették, s fokozatosan publikálnak belőle. Semmi kétségünk nem lehet Virtaranta megállapításával kapcsolatban: Suomiban nagyra értékelik s meg is becsülik ezt az óriási ismeretanyag-gyűjteményt. Joggal büszkéek rá!

3. A tanulmánykötet azon dolgozatai, amelyeket nem ismertetek: Terho Itkonen nyelvjárástörténeti tanulmánya a nyugati finn nyelvjárások *ts*-hangkapcsolatáról szól (11–28). Eero Kiviniemi a finn helynévkutatás perspektíváiról ír (29–46). Tapani Lehtinen az **-aida*, **-äidä* képzővel alakult balti-tengeri finn igék történetét tárgyalja (47–65). Aila Mielikäinen a keleti finn nyelvjárások geminációs jelenségeiről értekezik (93–117). Alpo Räisänen az alapszó és a származék viszonyát boncolgatja (139–56). Ilkka Savijärvi pedig a tagadóige finn nyelvjárásokbeli redundanciájáról és ellipsziséről ír (157–74).

Kiss Jenő

Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához

1.1. Dolgozatom frazeológiai egységeink egy csoportjának, a szitkoknak — ezen belül a betegségnevet tartalmazó szitkozódó kifejezéseknek — grammatikai viselkedését kíséri figyelemmel. A téma már hosszabb ideje foglalkoztat; s szitokszóvá vált betegségneveink vizsgálatának első eredményeit a Szitokszóvá vált betegségneveink (MNY. 77: 188—96), Fene (MNY. megjelenés előtt), és Szitokszóvá vált betegségneveink: Nyavalya (JGYTF Tudományos Közleményei 1981. — megjelenés előtt) című tanulmányaim foglalták össze. Ezekben betegségneveink azon csoportjának utóéletét vizsgáltam, amelynek tagjai átokformulaként való gyakori használatuk következtében szitokszóvá váltak. Szitokszóvá válásukat elősegítette jelentéstartalmuk elhomályosodása. Ma már ezek a nyelvi egységek szövegformulák, klisék; állandóságukat eredetük mellett zárt nyelvtani szerkezetük biztosítja.

Az általános kérdések vizsgálata során, csoportosítva a tárgyalandó betegségneveket — (*csúz*), *fene*, *franc*, *frász*, *görcs*, *guta*, *íz*, *kórság*, *nehézség*, *nyavalya*, *rossz*, *rossz*, *suj* ~ *süly*, *tályog* — megállapítható volt, hogy egyesek közülük az ellatinosodott, s nem a hagyományos terminológia alapján visszamagyarosított orvosi nyelvből kikaptak, és csak szitokszóként használatosak; mások megőrződtek az orvosi nyelvben is, bár alig valódi terminus technikusként.

A szitokszóvá válás általános útjának — konkrét betegség neve → átokformula része → szitokszó ~ nyomatékosító elem — felvázolása után a *fene* és a *nyavalya* történeti-jelentéstani vizsgálata igazolta a szitokszóvá válás ismertetett útját. A szótörténeti kérdésekre adott válaszokból az is kiderült, hogy a szitokszóvá válás időszaka a XVIII—XIX. századra tehető.

1.2. E dolgozatom címe más jellegű vizsgálatokat ígér. Az elmúlt években szótörténeti szempontból dolgoztam fel az anyagot, mintegy az állományi szintű kutatásokat végezve el. Most a nyelvhasználat oldaláról veszem szemügyre szitkozódó kifejezéseink betegségnevet tartalmazó csoportját. Úgy vélem, a nyelvhasználat, a beszéd oldaláról meg lehet határozni, hol van a szitkozódó nyelvi formák helye a nyelvi rendszerben, hisz a nyelv „... a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya” (Deme: A beszéd és a nyelv. Bp., 1976. 29). Így megközelítve az anyagot, figyelmünket a beszéd elemi, láncszemnyi egységére: a mondatra (Deme: i.m. 61), esetünkben a szitkozódó mondatra irányítjuk, s a mondategységként álló szitkozódó mondategységeket vizsgáljuk.

2.1. (1) „Ő Bogár Julival végzett. Ő többet vele egy fedél alatt meg nem hál. »A *fene* egye meg a *kend* hasát!« Ilyet mert neki mondani. Neki, hatvanhat esztendő után?” (Móricz: Tyúklevés. Elbeszélések 1935—36., 377).

(2) „Egy-egy szavukat hozzámig kapja a szél. . . »A *nehézség* üsse meg *üket!*«. . .” (Móra: Kincses halottal. Véreim, parasztjaim. Bp., 1958. 347).

(3) „Fogja a botját és ballag^f amerre a kutyája futott. A kutya azonban lefut messze a legelőn a falu felé. — *A nyavalya törje ki azt a sündisznót!* — káromkodik Szűcs András” (Gárdonyi: András meg a kutyája. Az én falum. I. Bp., é.n., 75).

(4) „Képtelen vagyok gondolkodni. *A fene enne meg!* Csak lennék már túl ezen a gyűlésen” (Nagy István: Nincs megállás. Bp., é. n. 144).

Az idézett példákban kiemelt szitkozódó mondatok egyetlen mondategységből állnak (egyetlen predikatív mozzanatot tartalmazó konstrukcionális egység, l. Deme: i.m. 89).

A szitkozódó mondategészek konstrukciója:

1. $A \backslash \bar{A} / xT \rightarrow xT = jb \backslash T$
2. $A \backslash \bar{A} / T$
3. $A \backslash \bar{A} / xT \rightarrow xT = jm \backslash T$
4. $A \backslash \bar{A}$

(A mondattani szakkifejezések és jelölések itt is és a továbbiakban is a Deme László által használt jelentésükben szerepelnek: l. i. m. és Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.).

Az első mondatban négy glosszémát találunk, közülük három mondatfunkciós részként áll. Az állítmány felszólító módú, jelen idejű, egyes szám harmadik személyű ige; az alany ragtalan főnév. Mondatfunkciós részként áll a tárgy is, ez esetünkben szerkezetes, tehát szintagmát alkot a szerkezettagi szinten álló jelzővel. A tárgy — a szintagma alaptagja — *-t* viszonyragos főnév, alárendelt szerkezettagja birtokos jelző, \emptyset viszonyragos főnévi névmás.

A második mondatot három mondatfunkciós szintű glosszéma alkotja; állítmánya felszólító módú, jelen idejű, egyes szám harmadik személyű ige; alanya ragtalan főnév, tárgya *-t* viszonyragos főnévi névmás.

Harmadik mondategészünkben négy glosszémát találunk, hármát mondatfunkciós szinten. Részletezve: \bar{A} : felszólító módú, jelen idejű, egyes szám harmadik személyű ige; A : ragtalan főnév; T : *-t* viszonyragos főnév. A szerkezettagként álló jelző — főnévi névmás — szintagmát alkot a mondatfunkciós tárggyal.

Szerkezetüket tekintve: funkcionálisan tagolt szerkesztett mondatok, nyelvi jelvések.

A negyedik kiemelt szitkozódó mondatunk tagolt, szerkesztett, de csak alany és állítmány van benne. A kötelező kiegészítő tárgy hiányzik. Így a mondat csak két mondatfunkciós glosszémát tartalmaz: állítmánya feltételes módú, jelen idejű egyes szám harmadik személyű ige; alanya ragtalan főnév.

A szitkozódó mondategészek kommunikációs szempontból felkiáltások (felkiáltó mondatok), céljuk nem a közlés, hanem a kifejezés: a beszélőnek a valósághoz való érzelmi viszonyát jelzik.

Az eddigiekből levonhatjuk a következtetést: a szitkozódó mondategészek szerkezeti felépítése és kommunikációs tartalma állandó. Szerkezetüket tekintve minimálisan annyi glosszémát kell tartalmazniuk a nyelvi teljes szitkozódó mondatoknak, amennyit az alapformula igéje előír. Az állítmány felszólító vagy feltételes módú, jelen vagy múlt idejű, egyes (ritkán többes) számú ige. Ez az igei állítmány „mondatszervező” képessége következtében kijelöli a maga kötelező bővítményeit. A szitkozódó alapformula *egye meg a(z) . . . !, üssön belé a . . . !, üsse meg a . . . !, törje ki a . . . !, essen belé a . . . !* igéi valenciájuknak megfelelően az alany — ez ragtalan főnév — mellett meghatározzák a maguk kötelező kiegészítőit: tárgyat és/vagy határozót. E mondatfunkciós részek glosszematis felépítése: főnév + relatívum.

Ha a mondategésznyi mondategységből valamelyik kötelező bővítmény elmarad, akkor mondatunk hiányossá válik. Ez akkor következhet be, ha az elmaradt bővítményre a beszédhelyzet utal, vagy a tárgyas ragozású ige jelzi az elhagyott, a tárgyra utaló személyes névmást. A szitkozódó mondatban a kötelező bővítmények mellett mondatfunkciós részként állhatnak egyéb bővítmények is: határozók — hol?, hogyan?, mikor?, miért? stb. —, illetve a mondat szerkezettagi szinten egyéb részekkel is bővíülhet. De ezek már nem elengedhetetlen részei mondatainknak, sőt sokszor az A\Á/T és/vagy H felépítésű formula jelentésének intenzitását csökkentik: „Egyen meg a fene kenyér nélkül!” (CzF).

Az állandó szerkezeti felépítésű szitkozódó mondatokat leíró nyelvtani szakirodalomunk a „hagyományos, bármikor újra felhasználható kész mondatok” (MMNyR. 1: 10) közé sorolja be, megállapítva, hogy „előregyártott, kész mondatként kerülnek a beszédbe a . . . szitkok, átkozódásfélék” (uo.). O. Nagy Gábor (MNYTK. 87. sz. 4) a „teljes szemantikai egységet alkotó állandó szókapcsolatok” között említve őket megjegyzi, hogy jelentésük erősen színtelen, tartalmatlan volta miatt ezek nem szólások. Ugyanő egyik későbbi munkájában megállapítja: „Néhány szókapcsolat gyakori használata azon szavak információs értékének csökkenéséhez vezet, amelyek ilyen szókapcsolatokban is előfordulnak. Ha ez a folyamat egy szókapcsolat specializálódásával jár együtt, olyan frazeológiai egységek keletkeznek, amelyeket kliséknek vagy sablonoknak nevezünk. Hozzájuk sorolandó számos üdvözlési forma, udvariassági formula, parancsszavak, szitkok, káromkodások, amennyiben azok nem a beszélő által alkotott szókapcsolatok, és ha azok mindig ugyanebben a formában szerepelnek” (Abriss einer funktionellen Semantik. Bp., 1973. 85 — az én fordításom: G. L.).

A klisékre vagy sablonokra mint állandósult szókapcsolatokra tehát jellemző, hogy formájuk többé-kevésbé zárt és kötött (esetünkben l. a mondategészként álló szitkozódó egységek vizsgálati eredményeit), mint előregyártott elemek bukkannak fel tudatunkban (ennek miéértjére a történeti vizsgálatok adtak választ), így mai nyelvünkben állandóságukat nem pusztán megmerevedett s gyakran elhomályosult jelentésük, hanem nyelvtani szerkezetük, meghatározott formájú glosszémákból való felépítettségük biztosítja. Csak így és ilyen szerkezettel válnak indulatjelző részévé a beszédnek.

Ha a szitkozódó mondat igéje nem feltételes vagy felszólító módú, hanem kijelentő módban van, akkor nem szitokkal van dolgunk, hanem átlép a szólások tartományába: „A fene csakhogy meg nem reszelte érte” (O. Nagy: MSzól. 210.); „. . . a csikósokat rajta érni nehéz. Jó szemük van, s ha nem alszanak, észreveszik, *kit esz már megint erre a fene*, és leszállnak a gazdák lováról . . .” (Veres P.: A Balogh család története⁶. Bp., é.n. 1: 393).

Ugyanígy szólással van dolgunk akkor is, ha a szitkozódó formula alapigéje helyett más igét találunk a *fene*, *nyavalya*, *rosseb* stb. szitokszó mellett: „Ti azonban nem láttátok a függőnyt, a sűgőlyukat. És nem láttátok a rendezőt, akit *a frász kerülgetett*, hogy a végsőzóra a darabban megint jó szöveg következik-e” (Berkesi A.: Siratófal. Bp., é. n. 582).

2.2. (5) „— Nézze csak Vad Imre fiam, én nem bánnám, akármit dalolgtat maga a kocsmában, csak éppen azt ne dalolja, azt a zagyvaságot. Hogy fel, fel ti rabjai a földnek. Meg hogy te éhes proletár. *A fészkes fene!* Nem tud maga más nótát?” (Szabó P.: Talpalatnyi föld. Bp., 1957. 2: 192).

(6) „— Úgy lössz — mondta a gulyás az öregbéresnek — hogy a nyáron neked köll őket az öledbe hordanod. — *Hát a kórság!* — káromkodta el magát az öregbéres” (Móra F.: Véreim, parasztjaim. Bp., 1958. 98).

(7) „— Há a fenébe még egy gyerek? — rikácsolt tovább a napa. — ki győzné vaj? A Józsikára se jut annyi vagyon, hogy befélülne. Osztan mast még egy? *A roseb!* Csak akkéne!” (Kodolányi J.: Sötétség: Pünkösdi dáridó. Bp. 1973. 6).

Az 5–7. idézetben szereplő szitkozódó mondategészek nyelvileg hiányos, tagolt mondatok. Nem a kötelező kiegészítők hiányoznak belőle, hanem maga az állítmány. A mondatok kiegészíthetők: (5) *A fészkes fene (egye meg)!*; (6) *Hát a kórság (törje ki)!*; (7) *A rosszab (egye meg)!* A kiegészítést azonban nem a beszédelőzmény teszi lehetővé, hanem sokkal inkább a „tudati tartalék”-ként jelen lévő szitkozódó formula, a *fene egye meg!* stb. típusú állandósult szókapcsolat. Így tulajdonképpen nem is fontos, hogy nyelvileg teljes mondat legyen, mert az állítmány elmaradása az indulat nagyobb fokát jelöli. Az állítmány elmaradása másra is figyelmeztet: ha a beszélő és a hallgató viszonylatában a kiegészítés nem következik be, akkor a nyelvileg hiányos mondat a tagolatlan szómondatná válás útjára lép.

2.3. (8) „Sokan talán azt gondolják, hogy vadonatúj iskola, kacsalábon forgó tornaterem vár rám. *Egy fenét!* . . . Az iskola körülbelül tizenöt éves épület, a tornaterem pedig?” (Népsport. 1980. jan. 6. 4).

(9) „Mit akar itt ez a fiú, gondolta Vince, amikor ismét rátekintett. Romantikus szakína, azt mondta. *Egy frászt!* Nehéz, nagy erőt igénylő” (Népszabadság. 1981. febr. 4., 7.).

(10) „Mit használt, hogy odavótál nyóc esztendeig? Mit használt a forradalom? Mit használt, hogy vereskatona voltál? Több kenyér van? Nagyobb a napszám? *Rossznyavalyát!* Még rosszabb, mint azelőtt vót. Se föld, se házhely, se kenyér, semmi — csatározott Erzsi” (Veres P.: A Balogh cs. 3; 166–7).

A kiemelt szitkozódó mondatok egyetlen glosszémából állnak, így szerkesztettek, de nem predikatívok, mert a mondatfunkciós részek közül csak a tárgyartalmazzág. Kommunikációs szempontból ezek felkiáltások (hasonlóan az előző csoporthoz): érzelemin kifejező mondatok.

A példákban szereplő *Egy fenét!*; *Egy frászt!*; *Rossznyavalyát!*-féle szitkozódó mondatról Kelemen József (Mondatszók a magyar nyelvben. Bp., 1970. 82) a következőket állapítja meg: „Némelyek másodlagos indulatszónak tartják az érzelmileg színezett tagadást kifejező ilyen tárgyragos alakokat: *Fenét!* vagy *A fenét!*, *Fittyfenét!*, *Frászt!*, *Frászkarikát!*. Ez jelentéstanilag védhető, alaktanilag vitatható.” Később (i.m. 104) a belső keletkezésű mondatok közé sorolja őket mint érzelemin kifejező tárgyragos alakokat. A bosszankodás, a bosszúság, a méltatlankodás, a harag, a dühkitörés indulatszavainak felsorolása után így ír: „Ezeket kívül gyakoriak a határozott névelős és személyragos tárgyragos alakból alakult felkiáltások (. . .) *az ántiját!*, *az árgyélusát!*, *az istenfáját!*, *az atyaistenit!*, *az istenit!*” (i.m. 50).

Deák István (Magyar indulatszók. Pécs, 1936. 11) ezeket, és az ehhez hasonló kifejezéseket a másodlagos indulatszók közé sorolja, megállapítva, hogy „A másodlagos indulatszók már nem eredeti természeti hangokból, hanem más szavakból és szócsoportokból keletkeztek, tehát fogalmat jelölő nyelvi alakból fokozódtak le fogalmakat nem jelölő indulatszókká. Pl. *istenem, sajna* (. . .), és a különféle káromkodások, eufemizmusok”. Wundt szerint (Völkerpsychologie³. Leipzig, 1911., Bd. I. Die Sprache I. 321) másodlagos indulatszóvá lehetnek a különféle felkiáltások, mint például „*mein Gott!*”, „*Donnerwetter!*”, „*Blitz!*” stb., s alakulhatnak másodlagos indulatszók a megszólításból, ha a vocativus elhomályosul, illetve felszólító formából, de ez ritka.

Nyelvtani hagyományunk az indulatszók (interjekciók, indulatjelek, közbevetők) között említi meg a fent említett típusú érzelemin kifejező alakokat. Johannes Farkas (UngGram. 206) a „panaszló” *Istenem!* és az *Oh egek!* felkiáltást közli. Versegly (MGram. 322) az indulatjelek között sorolja fel a *boldog Isten!*-t a szájalom nyelvi jeleként, az *Istenem!*-et pedig „segítségül hívó”-nak jelzi. Szalay (MNYTud. 92) a közbevetők között említi az *oh egek!* felkiáltást. A magyar nyelv rendszere (263) az indulatszó + felkiáltás szerkezetű *jaj istenem!*, *oh istenem!* kapcsolatot a fájdalom kifejezők között, a *boldog*

isten! felkiáltást a sajnálkozók között, az *isten neki!*-t a „ráhagyás”-t kifejezők között közli. Galgóczi (MNyt. 192) a *jaj istenem!*, az *istenem!* és a *boldog isten!* indulatszókat említi. Ihász (MNyt¹⁸ 97) a fájdalmat kifejező *oh Istenem!*-et, Szvorényi (MNyt² 226) az *isten neki!*-t említi meg többek között. Balassa (MNYelv. 134) megjegyzi, hogy az indulatszók gyakran „nem jelentős szók, melyek egy-egy érzelem vagy indulat állandó kísérőivé válhatnak: *sajnos!*, *fájdalom!*, *be kár!*, *istenem!*, *rajta!*”. (Régi nyelvtanaink természetesen közölnek még másodlagosnak vehető indulatszókat, én csak a felkiáltásból alakultak egy részét idézem.)

Klemm Imre (A mai magyar nyelv. Szeged, 1952. Kézirat. 60) az érzelmet, indulatot, akaratí élményt jelölő indulatszóknál ezt írja: „Bosszankodás, harag, átkozódás káromkodás, nem-tetszés, rosszallás, tagadás. Szitokszók enyhítő eufemisztikus elcsavarása: *Teremburáját!*, *Teringettel!*, *Az istállóját!*”.

A MMNyR. (1: 29) az indulatszókról írva megállapítja: „Az indulatszók közé sorolhatjuk a szépítő, enyhítő szándékkal elferdített, immár értelmetlen szóalakú szitkozódásokat is, mint: *Teringettét!*, *Basszerkányos!*, *Istók ugyse!*”.

A példainkban említett érzelmkifejező tárgyragos alakok a fentiekhez hasonló, felkiáltásból alakult szitkozódó mondatok, amelyek ma a nyelvben már nem predikatívok, és nem is egészíthetők ki azzá.

Történetileg tekintve ezek a tagolatlan — ma már tagolhatatlan — mondatok hiányos szerkezetű mondatokból alakultak ki. Hogyan lehet tárgyragos alak érzelmkifejező? Az ilyen típusú felkiáltások, mint *Az iskoláját neki!*, *Azt a jó mindenségét!*, *Az anyját!*, *A teremburáját!* tagolatlan mondatok; s ilyenféle mondatokból önállósultak: *A teremburáját [$<$ teremtő urát] egye meg a fene, vigye el az ördög stb.]!* (vö. Klemm: TörtM. 271).

Az általunk vizsgált egyetlen glosszémából álló szitkozódó mondat is hiányos mondatból keletkezhetett, ilyen formából: *Egy frászt, egy fenét, rossznyavalyát stb. (kívánok neki)* vagy *A fenét, a nyavalyát stb. (kívánom neki)!*. Majd az állítmány elmaradásával állandósult a tárgyi glosszémából álló mondat, s a *fene, frász, nyavalya stb.* szó jelentésének elhomályosulásával új szerepet kapott: kiemelt helyzetű, módosító értékű szó lett 'hogyne, dehogy' jelentéssel, de érzelmileg nyomatékosabb, indulatot jelző szerepben. E szerepének kialakulását szemléltesse a következő példa!

„— Nézze csak, izé, bakterné, hozzon nekem egy féldeci barackot, olyan nem jól érzem magam!

A bakterné úgy nézett rá, mint a vasvilla.

— *Egy nagy frászt, nem barackot!*” (Szabó P.: Békalencse: Emberek. Bp., 1962. 333).

A két utolsó mondat egység — egy szitkozódó és egy tagadó mondat — kapcsolatából a szitkozódás az érzelmi nyomaték hatására átvette a tagadás funkcióját. Így a beszédhelyzetben az őt követő tagadó forma elmaradhatott.

A *dehogy* szinonima is bizonyítja, hogy az ún. kihagyásos mondatból mondatyszó alakul. Kelemen József szerint (i.m. 194—5) a *dehogy* a *de* kötőszó és a *hogy* kérdő-felkiáltó határozószó összekapcsolásával keletkezett: Simonyi Zs. . . és az Etsz. szerkesztői . . . szerint a *dehogy* tagadó értéke a *de hogy tudtam volna róla?*-féle mondatokban fejlődött ki. A tagadó mondatszóvá válással a *hogy* szó elvesztette erős kiemelő hangsúlyát; az érzelmi hangsúly a *de* szótagra került.

Összefoglalva az eddigi tanulságokat bátran mondhatjuk, hogy a *Fenét!*, *A fenét!*, *Egy fenét!* stb. típusú szitkozódó mondatokat a mondatyszók kategóriájába sorolhatjuk be, mert olyan nyelvi jelek ezek — Kelemen Józseffel szólva — amelyekre jellemző, hogy meghatározott hangalak és meghatározott jelentés együtteseként szociális érvénynyel élnek a beszédben. Továbbá: jellemző formájuk, hogy csak így — egyetlen tárgyi

glosszémaként (szerkezettagi szinten persze bővíthet) — használatosak a beszédben. Funkcionálisan tagolatlanak bizonyulnak azért is, mert érzelm kifejező felkiáltások, szerepük pedig hasonló a kiemelt helyzetű módosító szókhoz. Ezek pedig tagolatlan mondatok (1. Deme i.m. 68–9).

2.4. Ezek után kevesebb gondot okoznak a következő szitkozódó mondatok:

(11) „— Krausz kisasszonyról, aki szintén elkerülte a rendőrség figyelmét, természetesen szintén nem tett említést! — *Affenét!* — mondta Péter, és megzavart csodálkozó tekintetét Lőrinc arcára szegezte” (Déry T.: A befejezetlen mondat⁵. Bp., é.n., 2: 5).

(12) „... megfogta a fazekat mind a két kezével, s egyenesen a szájához vitte. S addig el nem vette onnét, amíg ki nem itta az utolsó cseppig. Akkor aztán nagyot szusszant, s letette a kongó fazekat, buzbanva szólván:

— *Nofene!*” (Tamási Á.: Ábel a rengetegben. Bp., 1957. 130).

Az idézett szitkozódó mondatok tagolatlan felkiáltó mondatok. Az érzelmi hang-súly hatására a szitokszó (*fene*) összetapadt határozott névelőjével (11.), illetve bevezető indulatszójával (12.).

2.5. Igen gyakran előfordul, hogy az összetett mondatok főmondata indulatos beszédhelyzetben elmarad; ekkor a *hogy* kötőszós mondategység lesz mondategésszé.

(13) „Aj, ki ere-ara — mongya a csizmadia — elmenny annét, ki vagy? Henem e, csak bámul ríjá, mind Makszi a hódra. — *Hagy a fene ett vóna meg, hagy egyen meg* — ékezdí a csizmadia — avval veszi a kaptafát, elki az ablakhaz, s ugy csapja fülteoven, hogy a barát csak lefardul annét.” (Nyr. 33: 300).

(14) „... a kutya is előkerül a szín alól. A fogát vicsorítja a tyúkokra, és elzavarja őket. Mire Erzsé néni visszatér ki van nyalva a vályú.

— *Hogy a nyavalya törjön ki!* — támad a kutyára, és hozzávágja a seprűnyelet” (Veres P.: Szombat. Gyepsor. Bp., é.n. 42).

Már Verseghe (MGramm. 479, § 254.) is megjegyzi, hogy „A fölkiáltások előtt az első mondás elhallgattatik, mint ... *Hogy a tatár vigyen el!* azaz *kívánom, hogy el-vigyen*”. Simonyi (Mkötsz. 2: 154) szerint indulatos szidás, átkozódás alkalmával marad el a főmondat. Klemm (TörtM. 10) megállapítja, hogy a „... *ha-val, hogy-gyal* bevezetett óhajító mondatok a főmondat elhallgatásából keletkeztek, mely ilyenkor érzelem alakjában él a beszélő lelkében”. Az ilyen típusú felkiáltó-óhajító mondatok mondategységből léptek elő mondategésszé. A főmondat hiányát a szituáció pótolja.

3. A mondategésszé álló szitkozódó mondategységek vizsgálatából levont tanulságokat így összegezhethetjük: Ezek a mondatok kommunikációs fajtájukat tekintve felkiáltások (felkiáltó mondatok). Az A\Á/T és/vagy H szerkezetű nyelvileg teljes, valamint az A\Á szerkezetű hiányos mondatok célja nem a tette ösztönzés, hanem a beszélő érzelmi állapotáról való tudósítás. A fő mondatfunkciós rész elmaradásával létrejött A—T vagy A szerkezetű felkiáltó mondatok bár kiegészíthetők, de ez a hallgató — ha van egyáltalán hallgató — számára már nem fontos. Így az ilyen típusú mondatok a tagolatlanvá válás útjára léptek. Ha a szitkozódó mondatból az állítmány és az alany is elmarad, akkor egyetlen tárgyi glosszémából (ennek természetesen lehetnek nem mondatfunkciós alárendeltjei) álló tagolatlan felkiáltó mondatl van dolgunk, s ez a beszédfunkciók mindhármát magán hordja.

A szitkozódó mondatok belső glosszematikus felépítése is állandó, meghatározott; mondatrészi szerepének megfelelő szófajú és meghatározott relatívummal álló glosszéma tölthet be mondatrészi szerepet. Lényeges az állítmány alakja: ez feltételes vagy felszólító módú, jelen vagy múlt idejű, egyes (ritkán többes) számú, harmadik személyű ige.

Az így és ilyen meghatározott tulajdonságú szitkozódó mondatainkat nyelvtanaink az állandó(sult) szókapcsolatok között tartják számon.

4.1. A továbbiakban az összetett mondatban álló szitkozódó nyelvi eszközöket vizsgálom. Elöljáróban meg lehet állapítani, hogy a mondategységként álló szitkozódó mondategységekre jellemző sajátosságok — szerkesztettség, kommunikációs fajta, felépítettség — továbbra is megmaradnak a mondategységben.

4.2. (1) „Az t hiszed, egy prolinak van ideje azon gondolkodni, hogy jól vagy rosszul aludt-e az éjjel? *A nyavalya essen az ilyen ideges emberekbe, egy értelmes feleletet nem lehet tőlük kapni!*” (Déry: A befejezetlen mondat. 5. kiad., 2: 365). $F \rightarrow F$.

(2) „Mondom, ötezer-kétszáz . . . izé . . . ötezer-ötszázhuszon . . . *No, hogy a nyavalya üssön bele, már egészen belezavarodok ebbe a dinárba!*” (Cziráky: Fékva drák fő d. Föld és mag., 291). $F \rightarrow F$.

(3) „*Volt olyan bátor asszony is, aki egyenesen az osztályba rontott be, és szemébe kiabálta a tanító úrnak, hogy a fene a hús körmüt egye le, nem arra neveltem én a gyereket, hogy maga agyonverje*” (Veres: Szolgaság. Három nemzedék. Bp., é.n. 151). $F/h_1 + h_1/t_2 \rightarrow t_2/h_3$.

A példákban szereplő szitkozódó mondategységek abszolút, illetve relatív főmondatok, s azonos szinten mellérendelő viszonyban vannak mellékmondatukkal. A két azonos szinten álló mondategység viszonya grammatikalizálódott logikai viszony: okadó magyarázó mellérendelés.

4.3. (4) „*A frász törje ki ezt a Schmidtnét is, hogy elfog a dógomból!*” (Veres: Szombat. Gyepsor. Bp., é.n. 43). F/h_1 .

(5) „*Hogy a fene egye is meg ezt a büdös Lóhere Gépgyárat, hogy nem tud várni a parasztkra!*” (Szabó: Bogarász Nagy Jóska igazsága. Kánikula. Bp., 1970. 14). F/h_1 .

(6) „— Jól van Péter, jól van — szólt vállát veregetve az orvos —, no ugye, rendben van minden?

— *Hát ami igaz, az igaz, hogy hálá a jó Istennek, a térgyem már nem hasogat, de a nyavalya üssön bele mégis, mer az új bárányszőr ducim vargát rántott, meg a sípkám is elhagyíthatom már*” (Cziráky: Az orvosi rendelet. Föld és mag. Novi Sad, é.n. 260).

\boxed{F}

$$a_1 \setminus F / a_1 \neq F/h_1 + h_1.$$

(\boxed{F}) = a „. . . hogy hálá a jó Istennek” beékelődő mondategység. A továbbiakban a \square a beékelődés jele).

A szitkozódó mondategység és a neki alárendelt, mondegység(ek) viszonya okhatározói alárendelés.

4.4. Az eddigiekből láthattuk, hogy a szitkozódó mondategységek és az őket követő, velük kapcsolatban álló mondategységek viszonya kétféle lehet: vagy mellérendelő, és ekkor viszonyuk okadó magyarázó, vagy alárendelő a kapcsolat, mégpedig okhatározói. E tulajdonságuk miatt hasonlítanak a mondategységként álló indulatszókhoz, hisz a velük logikai, illetve grammatikai viszonyban álló mondategységekben a szitkozódó mondatban kifejezett érzelm tárgyi alapja, okozója van elmondva (vö. MMNyR. 2: 62).

S még egy dologra figyelhetünk: a 6. példa jól mutatja, hogy bár a szitkozódó mondat kapcsolata szorosabb az öt követő mondategységgel, tulajdonképp csak érzelmi színezésre szolgál. Elhagyásával a mondat a mondat szerkezete csak annyiban változik, hogy az egymással kapcsolatos viszonyban álló h_1 tagmondatok főmondati szintre kerülnek. Így (és elhagyva a beékelődő mondatot is, mert az is csak érzelmet jelöl) ezt kapjuk:

Hát umi igaz, az igaz, . . . , a térgyem mán nem hasogati, de . . . az új bárnybőr ducim vargát rántott, meg a sípkám is elhagyíthatom mán.

$$a_1 \backslash F/a_1 \neq F + F$$

A szitkozódó mondat elhagyásával a mondat érzelmi töltése szűnt meg, tehát szitkozódó mondatunk a közbevetett szerkezetekre jellemző helyzetben van. E tulajdonsága is rokonítja az indulatszókkal (vö. Kelemen József: Mszók. 114).

S még valami: így a jellemzett szitkozódó mondategység és az összetett mondat-egész viszonya hasonló, mint a szövegben felelőszóként álló szitkozódó mondat és a szöveg viszonya (de erről később részletesebben szövegek).

4.5. (7) „— Ez felségsértés, érte? — *Igenis értem, akarom mondani, hogy nem értem* — tört fel a szó az öregből —, *mert én nem őfelségét emlegettem a nótában, hanem magamat, hogy a nyovola csapott vóna belém is, amikor betettem a lábamat (a kocsmába)!* (Cziráky: Haragszik a király. Föld és mag. 365)

$$F \vdash F/t_1/h_2 \neq h_2 + F/h_1$$

(8) „*Hogy a fekete jene egye le a csontodat, hogy zeregjen!*” (Nyr. 27: 477) F/h_1 . A példákban látott alárendelő viszonyok a szitkozódó állandósult szókapcsolat mondat-természetéből következnek: az alárendelt mondatok a főmondat valamelyik mondatrészét fejtik ki. Példáinkban a viszonyuk időhatározói, illetve következményes jelentés-árnyalatú módhatározói alárendelés.

A szitkozódó mondategység és a vele kapcsolatban álló mondategység(ek) magyarázó mellérendelő, illetve okhatározói alárendelő viszonya, valamint grammatikai kapcsolatuk esetleg következményes jelentésárnyalata a szitkozódó mondategység indulatkifejező tulajdonságának következménye. Az előbb említett sajátsága viszont abból ered, hogy ezt az indulatot tagolt, szerkesztett mondatként fejezi ki.

4.6. (9) „*Akkurát én is úgy vótam a menyemmel mint Örszi. De nem kellett se orvos, se kórház, se operáció, üsse meg a kórság!* Füsti Juli füvet rakott rá, útifüvet zacskóba” (Kiss: Szegény emberek élete. Bp., 1955. 477). $F \sim F$.

(10) „A mosóház ajtajába kiállt Örzse néni, onnét hallgatja a haszontalan szószátyárkodást. Csak hallgatja, és rázza a fejét. Végre megharagszik:

— *Gyuri, mán megen a szádat tátod ott a kútnál, nehésség gyűjjön rád!*” (Kodolányi: József, az ács. Pünkösdi dáridó. Bp., 1973. 115). $F \leftarrow F$.

(11) „*Parancsolj még szivart az útra, ha ízlik ez a vacak. Sajnálom, hogy most nem tudok jobbal szolgálni, de az este elszívták a vendégeim a havannáimat, jene beléjük!*” (Móra: Hannibál feltámadása. Bp., é.n. 61). $F/t_1 \neq F \leftarrow F$.

(12) „*Hiába írta ki szembeötölő vastag betűkkel, hogy vasárnap nincs hivatal, rá se néz, csak benyit, a nyavalya törje ki!*” (Szabó: Békalencse. Emberek. Bp., 1962. 258). $F/t_1 \neq (F \neq F) \leftarrow F$.

A 10–12. példákban grammatikálizálódott logikai viszonyt fedezhetünk fel: a záró helyzetű szitkozódó mondategység következtető mellérendelő viszonyban van megelőző mondategysége(i)vel, ez pedig érzelmkifejező szerepével van összefüggésben: a megelőző mondategységek az ábrázolt érzelmek okáról tudósítanak. Így a szitkozódó mondategység nem az ábrázolt valóságot bővíti, hanem a beszélő viszonyát jelzi a mondatba foglalt valósághoz.

A 9. példában szereplő szitkozódó mondategység esetében már ezt is nehéz felfedezni, szerepe inkább módosító értékű: érzelmi állásfoglalás. Szerepe tehát hasonló a csak tárgyi glosszémából álló szitkozódó mondatéhoz:

„Csak az S betűre kell nagyon vigyázni. Meg a T-re. Mert erre jönnek rá leg hamarabb az írásszakértők. *De hiszen értenek is azok hozzá, a nyavalyát!* (Szabó: Talpalatnyi föld. Bp., 1957. 2: 214).

4.7. (13) „Mikor levette a hámat az egyik lóról, hát az kidúlt. Megdőglött.

— Megdőglött ez még Újhelyben. Mit gondol maga, azért igyekeztem én olyan nagyon hazafelé. *Gondoltam, hogy a fene egye meg, csak eljövünk valahogy vele*” (Balassa: Lápok, falvak, emberek. Bp., 1975. 94). $F/\boxed{m_1} \sim m_1$.

(14) „A legjobban haragszik azonban az ezerédesre, amit cukor helyett használnak. Azt mondja, fáj tőle a gyomra. *Azon erősködik, hogy amit én mondok az csak olyan beszéd, macskázás, ő inkább hisz az uraknak, egye meg a fene, azok tudják, mi a jó, meg mi az ártalmas*” (Veres: Hazajött a húgom. Gyepsor. 7).

$$F/m_1/m_2 + m_1/\boxed{m_2} \sim m_2/m_3 + m_3$$

(15) „Balogh János zord és keseredett szívű. A feleségére veszekszik. . . *Ígéri nekik többet, a fene egye meg, hisz úgyis az a bajuk*” (Veres: Szolgaság. 25).

$$\boxed{F}$$

$$F \leftarrow F$$

A szitkozódó mondategység beékelődött az összetett mondategészbbe — ezt mutatják példáink. Ebben a szerepében a mondatban lévő módosító szókra, illetve indulatszókra hasonlít, értelmét nem az őt magában foglaló mondategész valamelyik mondategysége magyarázza belülről, hanem a szövegtörzsetől kívülről. Kifelé mutat a mondategészből: a beszélőnek a valósággal szemben elfoglalt érzelmi állásfoglalását fejezi ki. Jól szemlélteti ezt a tényt a következő példa:

„— Sanyi, add ide az ostort, hadd csergessek — támad neki egy hétéves fiúcska, és addig nyafog, amíg oda nem adja. Mert ha nem adja, megyen az anyjához: — Anyám, Sanyi nem aggya ide az ostort — és addig nyüglődik, amíg azt nem mondja: — *Add mán oda neki, a fene egye meg azt az ostort, hisz nem eszi tán meg . . .*” (Veres: A kis kondás. Gyepsor. 55).

4.8. (16) „Vince hallotta a veszekedést, de nem törődött vele. A felvonó előtt megállt, eldobta, eltaposta a cigarettáját. Szemügyre vette a fiút, aki nem tudta, hogy mit csináljon a kezével. Hol zsebre dugta, hol hátra tette, s az egyik lábáról a másikra nehezedett. *A fene egye meg, szólni kellene valamit, gondolta*” (Bába: Lebegő háztetők. Népszab. 1981. febr. 14. 7). $m_1 \sim \boxed{m_1} \setminus F$

A bevezető mondatként álló szitkozódó mondategység szintén szerzetlen elemként áll mondategészában, kifelé mutat, az előzmények felé, s a beszélő érzelmi állapotáról tudósít.

5. A mondategészbbe álló mondategységnyi szitkozódó kifejeések legfontosabb nyelvi sajátosságait áttekintettük. Az összetett mondategész mondategységeként álló szitkozódó mondat a mondategységként álló módosító szókkal, illetve indulatszókkal mutat hasonlóságot. Egy másik mondategységgel vagy okadó magyarázó vagy következtető mellérendelő viszonyban állhat; szerepelhet relatív vagy abszolút főmondatként, s legtöbbször okhatározói viszonyban van vele a neki alárendelt mondat. E tulajdonsága érzelmkifejező mivoltának következménye.

Az összetett mondategészbbe szereplő tagolatlan mondatzókkal szemben épp tagolt és szerkesztett jellege miatt a szitkozódó mondategységnek lehet más alárendeltje is: tárgyvi vagy határozói.

Környezetével való viszonya is hasonlít a mondatzókéhoz, tulajdonképpen nem válik szerves részévé az őt magában foglaló mondategésznek — bár egyik-másik tagmondattal a kapcsolata szorosabb lehet —: kifelé mutat belőle, a beszélőnek a valósággal kapcsolatos érzelmi viszonyára utal; így nem az ábrázolás síkján áll. Ezért szitkozódó mondataink a beékelődő természetű, szupraszegmentális mondatfélések közé sorolhatók be (l. Deme: MszerkSaj. 387).

6. A mondat a beszédfolyamatba ágyazódva jelenik meg, a szituáció és az előzmények függvényében. A mondatok a beszédben egymáshoz kapcsolódnak; a szövegben a szomszédos mondategészek általában mellérendelő logikai viszonyban vannak egymással, de nem ritka a burkolt alá-fölé rendeltség sem (l. Deme: Nyr. 89: 292—302, MszerkSaj. 382—3).

A következőkben a szitkozódást kifejező mondategészek és a szöveggörnyezet (beszédmű) viszonyára tekintek ki.

(17) „*Segíteni szívesen segíték, de cselédnek állni? Kutyájának lenni? Egy frászt! Elég, ha az édesapjuk eladta magát*” (Szabó: Talpalatnyi föld. 2: 239). Ha a kapcsolásra utaló kötőszókat kitesszük, így alakul a szöveg: *Segíteni szívesen segíték, de cselédnek állni?* (Vagyis) *Kutyájának lenni?* (—) *Egy frászt!* (Hisz) *Elég, ha az édesapjuk eladta magát.*

Az idézett példa első és második mondategésze között helyreigazító magyarázó viszony van, s magyarázó — okadó magyarázó — viszonyt találunk a harmadik és a negyedik mondat között. A második és a harmadik mondat között nem találunk kapcsoló elemet. Ennek hiánya két, egymástól független tömbre osztja a bekezdést. Összetartozásukat a szituáció biztosítja.

Ábrázolva:

$$\{(1 \mapsto 2) (3 \rightarrow 4)\}$$

(18) „*Mit használt, hogy odavótál nyóc esztendeig? Mit használt a forradalom? Mit használt, hogy vereskatona voltál? Több kenyér van? Nagyobb a napszám? Rossznyavalyát! Még rosszabb, mint azelőtt volt. Se föld, se házhely, semmi . . .*” (Veres: A Balogh család története⁶ Bp., é.n. 2: 166—7). Kiegészítve: *Mit használt, hogy odavótál nyóc esztendeig?* (Sőt) *Mit használt a forradalom?* (Sőt) *Mit használt, hogy vereskatona voltál?* (Ezért; Tehát) *Több kenyér van?* (És) *Nagyobb a napszám?* (—) *Rossznyavalyát!* (Hisz) *Még rosszabb, mint azelőtt volt.* (Mert) *Se föld, se házhely, semmi . . .*

$$\{[(1 + 2 + 3) \leftarrow (4 + 5)] [6 \rightarrow 7/8]\}$$

A jelenség hasonló az előzőhöz: a felelőszóként álló tagolatlan szitkozódó mondat-egész nem kapcsolódik szorosan az előző mondatokhoz, mert felkiáltás, s így módosító elem értékű: a beszélő beleszólása az ábrázolt valóságrészletbe. A mögötte álló mondat-egész viszont kapcsolódik hozzá, mert benne a szitkozódó mondatban megnyilatkozott érzelem oka rejlik.

(19) „*Majd gyűlés után csinálunk még egy pártit. Most ideges vagyok. Képtelen vagyok gondolkodni. A fene enne meg! Csak lennénk már túl ezen a gyűlésen! Nem tudom felfogni, mi a nyavalyáért engedélyezték ezt a gyűlést*” (Nagy: Nincs megállás. Bp., é.n. 144). Kiegészítve: *Majd gyűlés után csinálunk még egy pártit.* (Ugyanis) *Most ideges vagyok.* (Ennélfogva) *Képtelen vagyok gondolkodni.* (—) *A fene enne meg!* (—) *Csak lennénk már túl ezen a gyűlésen!* (—) (És) *Nem tudom felfogni, mi a nyavalyáért engedélyezték ezt a gyűlést.*

$$\left\{ \begin{array}{cc} \boxed{4} & \boxed{5} \\ 1 + 2 + 3 & + 6 \end{array} \right\}$$

A negyedik és az ötödik mondategészünk nem szerves része a szövegnek, a közlést nem előre viszik, hanem megszakítják: a beszélőnek az ábrázolt valósághoz való érzelmi viszonyát fejezik ki. A negyedik mondategészünk felkiáltás, az ötödik óhaj — ezért nem válnak ezek a beszédmű előre vivő részeivé, tehát szupraszegmentális mondatfélésegek.

7. A szitkozódó mondatok vizsgálatának eredményeit így összegezhethetjük:

A szitkozódó mondatok — eredetük következtében is — zárt szerkezetet mutatnak; grammatikai felépítettségük szigorúan meghatározott. Ebből következően az állandósult szókapcsolatok egyik csoportjaként, állandó nyelvi eszközként vesznek részt a beszédben. Mint állandósult szókapcsolatok vagy tagolt, funkcionálisan szerkesztett mondatok, vagy tagolatlan mondatok; kommunikatív értéküket tekintve felkiáltások.

A szitkozódó mondat mondategésként állva nem válik szerves részévé a bekezdésnek. Bár a környező mondatok közül egyik-másikkal szorosabb lehet a kapcsolata — közöttük főleg grammatikalizálódott logikai viszonyt, többnyire okadó magyarázó vagy következtető mellérendelést találunk —, értelmét kívülről kapja: tulajdonképpen beszédmű a beszédművön belül. A beszélő és az ábrázolt valóság közötti érzelmi viszonyt jelzi, a beszélő szubjektív belenyilatkozása a szövegbe: felkiáltás. Így a szitkozódó mondatokat, mondategéseket — legyenek bár tagolt szerkesztett vagy éppen tagolatlanok — Deme László szavaival élve szupraszegmentális beszédműfélének tarthatjuk.

Az összetett mondategészben állva ugyanezek a tulajdonságok jellemzik: beékelődik mondategészébe, de nem válik annak szerves részévé. „Szélső helyzetű” tagmondatként viselkedik, mint a mondatok és a szervetlen beszédelemek: az indulatszók és a módosító szók; kifelé mutat mondategészéből. Az indulatszóval való rokonságára mutat az is, hogy szorosabb kapcsolatba léphet az összetett mondategész valamelyik mondategységével, ekkor a szitkozódásban kifejtett érzelm tárnyi alapját, okát kapjuk: okadó magyarázó, vagy következtető mellérendelt viszonyban vannak. E tényt a szitkozódó mondat érzelmkifejező mivolta magyarázza.

A tagolt szerkesztett szitkozódó mondategység abszolút vagy relatív főmondatként is állhat, s érzelmkifejező jellege miatt alárendelt mondata okhatározói viszonyban van vele. Mint tagolt szerkesztett mondatnak kifejezheti valamelyik mondatrészét is tagmondat, de ez mondat mivoltából, s nem érzelmkifejező szerepéből következik. Alárendelt mondatával egy tömböt alkotva ékelődik be a szitkozódó mondat az összetett mondategészbe.

Ha viszont a szitkozódó mondat az összetett mondat egyik mondategységével sem kerül szorosabb kapcsolatba — hasonlóan a bekezdésben is — akkor szerepe módosító értékű, a beszélő szubjektív viszonyát jelzi a mondatba foglalt valósághoz. (Az indulatszók és a módosító szók ilyen kapcsolatára és jellegére l. H. Molnár Ilona: MNy. 55: 357—61, 470—80; NyTudÉrt. 60. sz.)

A fentiek alapján levonhatjuk a következőket: szitkozódó mondataink szervetlen beszédelemek a mondatban és a szövegben. Tagolatlan szitkozódó mondataink a mondatok kategóriájába sorolhatók be; a tagolt szerkesztettek pedig „indulatmondatok”, s funkciójukat, valamint grammatikai viselkedésüket tekintve nevük lehetne — a mondat-szó elnevezés mintájára — *b e s z é d m ű m o n d a t*.

Galgóczi László

A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből III.

Az „előfutárok”. Saussure és Durkheim

1. Az elmúlt negyedszázad a Saussure-filológia területén nemcsak olyan kimagasló anyagfeltáró vállalkozások kora volt, mint Godel könyve a CLG kéziratok forrásairól és Engler kritikai kiadása. Nagy fellendülést ért meg a kutatásnak az az ága is, amely Saussure elméletének előfutáraival foglalkozik. Sőt, a Saussure-i eszméknek ezen az „eredetkutatásá”-n belül ma már irányzatokat különböztethetünk meg.

Mindenekelőtt azokat kell megemlítenünk, akik Saussure gondolatainak és elképzeléseinek a forrásait a nyelvészetben belül keresik, akik tehát az olyan fontos saussure-i fogalmaknak, mint nyelv és beszéd, szinkrónia és diakrónia, szintagmatikus és asszociatív viszonyok stb. az eredetét valamely korábbi vagy kortárs nyelvész munkásságában vélik felfedezhetőnek.

Ezzel szemben sokan vannak, akik inkább a nyelvészetben kívüli források jelentőségét hangsúlyozzák, a társadalomtudományok olyan jelentős képviselőit, mint Durkheim, Tarde és Walras. S természetesen lehetséges, hogy valaki mindkét hatást (a nyelvészetben belülit és a nyelvészetben kívülit) egyaránt jelentősnek tartja, míg mások — arra való hivatkozással, hogy a XIX. és XX. század fordulóján már aligha lehetett a nyelvről olyasmit mondani, aminek ne lett volna valamiféle előzménye — a saussure-i nyelvelméletet annak minden lehetséges előfutára, előzménye, „ősformája”, „csírája” stb. ellenére lényegében eredetinek, újnak, autonómnak tekintik.

A saussure-i előzmények kutatása területén messze kimagaslík Koerner Saussure-monográfiája. A munka könyvészeti adatai ezek:

E. F. K. Koerner: Ferdinand de Saussure. Origin and Development of his Linguistic Thought in Western Studies of Language (Ferdinand de Saussure. Nyelvészeti gondolkodásának eredete és fejlődése a nyelv nyugati tanulmányaiban), Vieweg, Braunschweig, 1973. XL + 428 oldal.

E munkában Koerner részletesen megvizsgálja Saussure lehetséges előfutárait mind a nyelvészetben belül, mind a számításba jövő többi társadalomtudományban. Előre kell bocsájtanunk, hogy Koerner az említett két fő irányzat közül annak a határozott híve, hogy Saussure lényegében csak nyelvészetben belüli ösztönzéseket kapott. Ez a meggyőződése olyan erős, hogy — mint alább látni fogjuk — egy lényeges kérdés, a Saussure-re gyakorolt Durkheim-hatás tekintetében ítéletét messzemenően elfogulttá és tévéssé teszi. Ettől az egyetlen — bár kétségtelenül nagyon fontos — témakörtől eltekintve Koerner hatalmas anyagra támaszkodó monográfiája a Saussure-filológia egyik legkiemelkedőbb vállalkozása, amely jelentőség tekintetében nemigen marad el Godel SM-je vagy Engler kritikai kiadása mögött, noha a jellege természetesen egészen más.

Koerner munkájának bámulatosan gazdag anyagát a maga teljességében aligha ismertethetnénk, ezért kiválasztottunk három szerzőt, s röviden azt mutatjuk be, hogy Koerner szerint ezek munkássága miként viszonylik Saussure-höz. Egyébként mindhárom kiválasztott nyelvész sajátos helyet foglal el Saussure vonatkozásában. Hermann Paul úgy él a köztudatban, mint Saussure tökéletes ellentéte. Az orosz Krusevszkij esetleges hatása Saussure-re Koerner fellépése előtt messzemenően ismeretlen volt. Végül Gabelentzről többen is határozottan állították, hogy Saussure előfutárának tekinthető. Mint látni fogjuk, Paul és Gabelentz esetében Koerner a köztudattal éppen ellenkező eredményre jut, mert több tekintetben is Paul hatását tételezi fel Saussure bizonyos nézeteire, míg a leghatározottabban tagadja, hogy Gabelentz bármiféle módon befolyásolta volna a genfi mester gondolatait. De nézzük kicsit részletesebben.

2. Paul és Saussure viszonyát általában jellemezve Koerner azt mondja, hogy Paul sok mindent előre megsejtett abból, amit ma a saussure-i elmélettel kapcsolunk össze, de felismeréseit sohasem vitte olyan következetesen végig, mint Saussure.

Paul úgy él a köztudatban, mint aki a leíró nyelvészet tudományos voltát, sőt a lehetőségét is eleve tagadja. Ennek az a „hírhedt” megállapítása a forrása, amely a *Prinzipien der Sprachgeschichte* (A nyelvtörténet elvei) második, 1886-os kiadásában található (mégpedig mint reakció az 1880-as első kiadást ért kritikákra). Holott — mutat rá Koerner — Paul tökéletesen tisztában volt a szinkronikus és diakronikus módszer közötti különbséggel, amikor kijelentette, hogy a történeti nyelvtan forrása a sokkal régibb leíró nyelvtan, s hogy a történeti nyelvtan „csupán egy sor leíró nyelvtant illesztett egymás után párhuzamos formában” (*Prinzipien*, 1909. 23; németül). Paul mégis elutasítja a leíró nyelvtant, mégpedig azzal a megokolással, hogy az eredményeit nem a tényekre, hanem „csak a megfigyelt tények absztrakciójára” (uo. 24) alapítja. Még azt is elismeri, hogy egy adott nyelv ily módon leírt különböző korszakainak az összehasonlítása feltárná, hogy változások mentek végbe köztük és egy bizonyos szabályosságot is mutatna, de — állítja — nem lehetne oksági összefüggést kimutatni ezen absztrakciók és a nyelvi változás konkrét tényei között. Úgy tűnik — jegyzi meg Koerner —, hogy empirizmusa és általános adatrairányultsága megakadályozza Pault abban, hogy elszakadjon az adataitól és megfogalmazza a nyelvi változás általános szabályait.

Ismerte Paul a nyelvállapot fogalmát is. Koerner rámutat, hogy a *Prinzipien* előszavában (1909: vi) szerepel a „*Betrachtung von Sprachzuständen*” („a nyelvállapotok szemlélete”) kifejezés. S Paul azt is elismerte, hogy a nyelvtörténész feladata az egyes nyelvállapotok egymásutánjainak a megállapítása. De az empirikus megközelítés (amelynek tárgya csak az egyéni beszélő lehet) túlzott hangoztatása egy nyelvállapot leírását Paul számára egészen elérhetetlenné teszi, és a kutatót arra kényszeríti, hogy egy tökéletlen képpel elégedjen meg. Paul remélta, hogy egy adott kor sok egyéni beszélőjének a tanulmányozásából le lehet vonni egy bizonyos átlagot, s itt Koerner lát némi — tegyük hozzá, elég homályos — hasonlóságot Paul és Saussure felfogása között, mivel Saussure így nyilatkozott: „... a nyelvhasználat számára normákat adni csak úgy lehet, hogy egy bizonyos állapoton belül helyezkedünk el” (Bevezetés, 108).

Paul Saussure-re gyakorolt hatását, illetve egy ilyen hatás forrását véli felfedezni Koerner abban a megkülönböztetésben, amelyet Paul „nyelvi úzus” és „egyéni beszédtevékenység” között tett. Nevezetesen nyelv (*langue*) és beszéd (*parole*) saussure-i dichotómiájának az alapját szeretné itt megtalálni. Persze a nehézségeket Koerner is látja. Hisz Paul, aki csak az egyéni nyelvek létét ismerte el, mégpedig annyi nyelvet, ahány beszélő van, nem tulajdonított valóságos létet a „nyelvi úzus”-nak, azt csak absztrakciónak tekintette. Ezzel szemben a nyelv, a *langue*, Saussure-nél egyénen kívüli, egyénen feletti jelenség, amely nem létezik teljesen egyetlen egyénben sem, csak azok összességében. Ezért Koerner fordít egyet a dolgon. Lehetségesnek mondja, hogy Paul túlzott individualizmusa mint elrettentő példa hatott Saussure-re, s éppen ezért próbálta meg a *langue*-ot mindentől megtisztítani, ami egyéni.

Végül Paul esetleges hatását tartja elképzelhetőnek Koerner a szavak közti asszociatív viszonyokról vallott saussure-i nézetek vonatkozásában. Paul valóban ír a szavak közti formai és anyagi kapcsolatokról, és e kapcsolatok többféle típusát (formai, anyagi, formai-anyagi) különbözteti meg. De azt már Koerner is kénytelen elismerni, hogy a Saussure által hangsúlyozott másik összefüggéstípus — a szintagmatikus — aligha eredhet Paultól. Ezért Koerner tovább megy az elődkutatásban, s eljut az orosz Krusev-szkijhez.

3. Mikolaj Krusevskij Baudouin de Courtenay tanítványa volt, s nyugaton a legutóbbi időkig szinte ismeretlen maradt. Pedig a múlt században több munkája is megjelent németül. Főműve, a *Prinzipien der Sprachentwicklung* („A nyelvi fejlődés elvei”) Techmer nagyhírű általános nyelvészeti folyóiratában jelent meg, mégpedig magának Techmernek a fordításában.

Krusevskij a múlt században ritka elméleti igényrel közeledett a nyelvészet kérdéseihez. Erről, valamint az uralkodó — újgrammatikus — irányzatról vallott felfogásáról sokat árul el egy Baudouin de Courtenay-hez írott levele, amely 1882. május 3.-áról van keltezve:

„Valami hasonló lesz a munkám témája. Az általános érvelés így halad:

1. A ténylegesen létező, azaz történeti-összehasonlító nyelvtudomány mellett szükséges egy sokkal általánosabb tudomány, valami, ami a nyelv fenomenológiájához hasonló. 2. Egy ilyen tudomány bizonyos (nem tudatos) megsejtései állapíthatók meg részlegesen az újgrammatikusok néhány írásában. Elveik azonban vagy alkalmatlanok egy ilyen tudomány felépítésére, vagy nem kielégítőek. 3. Egy ilyen tudomány megbízható elemeit meglehet találni magában a nyelvben.”

Krusevskijről egyébként tudnunk kell, hogy a varsói egyetemen logikát és pszichológiát tanult, s itt M. M. Troickij volt a tanára. Troickij pedig — mint arra Jakobson hívta fel a figyelmet — fanatikus híve volt az angol filozófiának. Mindez azért nem mellékes, mert mestere hatására Krusevskij művei tele vannak hivatkozásokkal olyan angol filozófusokra, akik Locke és Hume empirikus hagyományát folytatják. S a Techmer által szerkesztett folyóiratban közzétett fő műve első részében J. St. Millre hivatkozva a következő megállapítást teszi:

„Meg vagyunk győződve róla, hogy a nyelv elsajátítása és használata lehetetlen lenne, ha az elszigetelt szavak tömegét képeznék. A szavak összekapcsolódnak egymással 1. hasonlósági asszociációk által, és 2. érintkezési asszociációk által. Ennek következtében a szavak családjai vagy rendszerei és sorai jönnek létre.” (IZAS, 1884. 304; németül).

Mármost Koerner nagyon valószínűnek tartja, hogy a saussure-i szintagmatikus viszonyok alapja a Krusevskijnél található érintkezési asszociáció, az a viszony tehát, amely a mondatban egymás mellé kerülő szavak között jön létre.

Azt láttuk korábban (N 21), hogy Saussure ismerte Krusevskijt, és sokkal többre tartotta, mint az általános nyelvészet nyugati képviselőit Humboldtól Paulig és Wundtig. Nem tarthatjuk tehát kizártnak, hogy kapott ösztönzést Krusevskijtól.

4. Egész sor nyelvész — Reichling, Michels, Coseriu, Zwirner, Rensch — juttatta kifejezésre azt a meggyőződését, hogy Georg von der Gabelentz *Die Sprachwissenschaft: Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse* („A nyelvtudomány: feladatai, módszerei és eddigi eredményei”) című munkája (1. kiadás: 1891; 2. kiadás: 1901) tekinthető a legfontosabb saussure-i fogalmak forrásának. Konkrétan a következő állítások hangzottak el: 1. a nyelv (langue) és a beszéd (parole), valamint a beszélőképeség (faculté du langage) megkülönböztetése megtalálható Gabelentz-nél „*Einzel-sprache*” (egyes nyelv), „*Rede*” (beszéd) és „*Sprachvermögen*” (beszélőképeség) hármasságában, amely együttesen teszi ki a „*Sprache*” (nyelv) jelenségét. 2. Gabelentz különbséget tesz „történeti-genealógiai nyelvi kutatás” és „egyes nyelvi kutatás” között, s ez meglepően hasonlít diakrónia és szinkrónia saussure-i megkülönböztetésére. 3. A „rendszer” gabelentz-i fogalma szintén előzménynek tűnik a nyelvi rendszer saussure-i felfogása tekintetében.

Nézzük az első állítást. Kétségtelen, hogy első pillantásra meglepő hasonlóság mutatkozik a saussure-i kifejezések és a gabelentzi kifejezések között. Nézzük csak:

SAUSSURE		GABELENTZ	
<i>langage</i>	<i>parole</i>	<i>Sprache</i>	<i>Rede</i>
	<i>langue</i>		<i>Einzelnsprache</i>
	<i>faculté du langage</i>		<i>Sprachvermögen</i>

De amint túlléptünk a pusztán nyelvi-lexikai egyezésem, olyan alapvető tartalmi különbségekre bukkanunk, amelyek minden összevetést lehetetlenné tesznek Saussure és Gabelentz között. Gabelentznél a beszéd, az egyes nyelv és a beszélőképesség mint három egyenrangú összetevő képezi az emberi nyelvet. Saussure-nél ilyen hármasság nincsen, a nyelvezet nála csak a nyelvet és a beszédet fogja át, a beszédképesség elméleti státussal soha nem bír. Még nagyobb különbségek tárnak fel, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen tartalmi definíciót kaptak ezek a szótári értelemben azonos kifejezések az egyik tudósánál, és melyet a másiknál. Saussure-nél nyelv és beszéd meghatározása esetében hiányzik minden hivatkozás a gondolkozásra vagy a gondolatra. Ezzel szemben Gabelentz a régi humboldti nótát fújja: „A nyelv célja a gondolat kifejezése. A gondolatnak és részeinek elégséges fokú energiával kell a tudatba lépniök, hogy nyelvi kifejezésre törjenek” (i.m. 1901. 6). Aki így ír, az mérhetetlen messzességben van Saussure-től. Azonban van valami, ami ennél is fontosabb. Nyelv és beszéd különbsége Saussure-nél alapvetően és elsődlegesen egyéni és társadalmi különbsége.

Kitűnő munkájában, amelyről alább majd részletesen szólnunk, Christine Bierbach egy kis táblázatot állított össze a nyelv gabelentzi koncepciójának tagolódásáról, amelyet itt kissé leegyszerűsítve megismételünk:

Tudományág	Tárgy	Módszer	Cél
(1) Egyes nyelvi kutatás	BESZÉD	leíró szinkronikus	a beszéd magyarázata az egyes nyelvből
(2) Genealógiai-történeti kutatás	EGYES NYELV	történeti-összehasonlító	miért és hogyan lett a beszédképesség és a nyelv érzék olyan, amilyen
(3) általános nyelvtudomány	BESZÉLŐ-KÉPESSÉG	a kérdésfeltevéstől től függően	a beszédképesség „eredeténék” magyarázata

Ha ezt a táblázatot összehasonlítjuk a saussure-i koncepcióval, akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy nyelv és beszéd saussure-i ellentétének Gabelentz elképzeléseihez vajmi kevés köze van.

És mit mondhatunk a rendszer gabelentzi fogalmáról? Nos, azt is világok választják el a rendszer saussure-i koncepciójától. Gabelentz számára a rendszer teljes egészében az *o r g a n i z m u s* hagyományos XIX. századi fogalmával azonos, ami kitűnik ebből a megállapításból: „Miséem hasonlít jobban egy organizmushoz, mint az emberi nyelv. A nyelv megbetegszik, elöregszik, sőt meg is hal; ezért beszélhetünk a nyelv fiziológiájáról, biológiájáról, patológiájáról... és ki tudja, hogy nem tulajdoníthatunk-e még neki természetes kiválasztást, mimikrit és más hasonlókat?” (1901. 17). Saussure már első, 1891-es genfi előadásában szembefordult ezzel (vö. CLG₁E). IV. 3–8), és még azellen is tiltakozott, hogy természettudományos kifejezéseket akárcsak metaforák gyanát is alkalmazzanak a nyelvre. De menjünk tovább. Ha a fentebbiekhez még hozzátesszük, hogy Gabelentz szerint egy nyelv organikus összefüggése a nyelv szellemében (*Sprachgeist*) összegződik, amely a maga részéről a nép szellemének (*Volksgeist*) a megnyilvánulása, továbbá, hogy a nyelv közvetlen kifejezése egy nemzet „világlátásának” (uo., 76), nos akkor egészen nyilvánvaló, hogy Gabelentz egész gondolatvilága az idealista—humboldti hagyomány szellemében fogant, amelyről Saussure-nek olyan lesújtó véleménye volt.

5. S ezzel ejutottunk sorozatunk eme utolsó részének fő témájához, Saussure és Durkheim viszonyához.

Minden jel szerint Witold Doroszewski vetette fel először azt a gondolatot, hogy a saussure-i nyelvelmélet a szociológus E. Durkheim nagyon erős hatását mutatja. Ez az elképzelés először Genfben kapott nyilvánosságot, 1931-ben, a második nemzetközi nyelvészkongresszuson. Azóta többé-kevésbé általánosan elfogadott lett, belekerült számos kézikönyvbe stb. Koerner, a saussure-i előzmények bizonyára legszorgalmasabb kutatója, nagy monográfiájában meglepő módon szembehelyezkedett ezzel a felfogással. Véleménye így összegezhető: Igaz ugyan, hogy Saussure-nél számos durkheimi kifejezés található, azonban ezek (pl. a „fait social” társadalmi tény) Koerner szerint nem szak-kifejezések, hanem mint köznyelvi kifejezések, sőt közhelyek [sic!] fordulnak elő Saussure-nél. Koerner természetesen minden adatot megpróbál felhasználni, ami szokatlan feltevését támogatni látszik. Nevezetesen az alábbi mozzanatokat hangsúlyozza:

1. Közvetlenül azután, hogy 1931-ben Doroszewski előterjesztette elképzelését Durkheim és Saussure viszonyáról, illetve Durkheim állítólag nagyon erős befolyásáról, felszólalt a jelenlevő A. Meillet, aki korábban Saussure tanítványa és egy időben Durkheim munkatársa volt, s Doroszewski feltevését visszautasította.

2. Ha Durkheim valóban ennyire hatott volna Saussure-re, akkor az utóbbi, közismert alaposságának és lelkiismeretességének megfelelően ezt feltétlenül megemlítené volna. De sem a hátramaradt kéziratokban, sem az előadások lejegyzett szövegében Durkheim neve seholsem fordul elő.

3. Saussure nem lehetett Durkheim követője, mert a saussure-i elmélet nem szociológiai, hanem pszichológiai jellegű.

Durkheim helyett Koerner részint az amerikai Whitney-ben, részint pedig Meilletben látja azoknak a saussure-i megállapításoknak a forrását, amelyek társadalmi és egyéni ellentétével meg a nyelv társadalmi jellegével kapcsolatosak. Whitney könyveiben valóban igen erős hangsúlyt kap két olyan mozzanat, amelyet Saussure is erőteljesen kiemel: részint az, hogy a nyelv társadalmi intézmény, részint pedig az, hogy ez a társadalmi intézmény konvencionális jelekből áll. Meillet-vel kapcsolatban Koerner voltaképp Meillet egyetlen cikkére hivatkozik, az utóbbinak egy 1906-os székfoglalójára. Még szembe is állítja a Meillet-cikk bizonyos megállapításait a Bevezetés hasonló kitételeivel:

Meillet, 1906.

„a nyelv eminens módon társadalmi tény”

„... egy nyelv kifejezési eszközök komplex rendszerét képezi”

„a nyelv olyan rendszer, amelyben minden összefügg”

„A nyelv olyan intézmény, amelynek autonómiája van”

Saussure, Bevezetés

„... a nyelvezet társadalmi tény” (23; a magyar fordító az eredetiben szereplő *fait social*-t mint „társadalmi jelenség”-et adja vissza).

„A nyelv ... jelek rendszere” (33).

„... a nyelv homogén természetű ... jelek rendszere” (32)

„a nyelv társadalmi intézmény” (33).

Ami engem Koerner állításában — a fenti egyezések ellenére — különösen zavar, az a következő: Hogyan lehet a saussure-i nyelvszemlélet olyan döntő összetevőit, mint a nyelv társadalmi tény jellege és rendszer volta, egyetlen cikkekre visszavezetni? Még akkor is, ha e cikk szerzője Meillet volt, Saussure egykori tanítványa és utóda (Párizsban), akivel, mint a fennmaradt levelek tanúsítják, azután is fenntartotta a kapcsot.

latot, hogy visszatért Genf-be. Mindenesetre: Koerner, aki először határozottan elutasítja a durkheimi hatás gondolatát, mégis csak elismeri azt közvetve, Meillet-n keresztül. Mint látni fogjuk, ez a magyarázat nem lehet kielégítő.

Hasonló erőfeszítéseket tesz Koerner Tarde esetében is. Mivel alapfeltevését — Saussure csak „belső”, nyelvészeti hatásokat mutat — mindenáron fenn akarja tartani, mindent elkövet, hogy a fetűnő lexikai és tartalmi egyezéseket Tarde bizonyos megállapításai és a CLG egyes szakaszai között jelentékteleneknek, mellékeseknek, sőt véletleneknek tűntesse fel. Esetenként ez egészen kirívó eredményre vezet. Így idézi Tarde megállapításait a cseréről, amelyek során az utóbbi kijelenti: „Egy pénznemnek egy (hasonló értékű) másik pénznemre való elcserélése ugyanarról-ugyanarra való átmenet, mivel a két dolog azonos annyiban, hogy lényegében azonos az értékük. De egy asztalnak egy zongorára, vagy egy ökörnek egy fegyverre való elcserélése valójában egy használati tárgynak egy olyan másikkal való helyettesítése, amely tökéletesen és lényegesen különböző” (idézve Koerner alapján, 61). Majd e szövegrésszel szembeállítja a Bevezetés ismert szakaszát:

„1. valamely eltérő dolog, amely kicserélhető azzal, amelynek értékét meg kell határozni;

2. hasonló dolgok, amelyek összehasonlíthatók azzal, amelynek az értékéről szó van” (Bevezetés, 148). S ezután a következőket „állapítja meg”: „E két szöveg összehasonlítása az első pillantásra meglepő hasonlóságokat mutat, de alaposabb vizsgálat esetén egészen felületeseknek bizonyulnak... Röviden: a két szöveg összehasonlítása nem engedi meg, hogy tagadjuk, miszerint Saussure bizonyos kifejezéseket a politikai gazdaságtanból vett át; a két idézet közti lexikai hasonlóság akár azt is sugallhatja, hogy Saussure valóban Tarde-től vette őket, de határozottan állítjuk, hogy Saussure nyelvelmélete nem köszönhet fontosabb felismeréseket a közgazdaságtannak. Érdekes azt látni, hogy bizonyos mítoszok miként maradnak fenn a kritikátlan elfogadás következtében” (i.m. 61). Nos, hogy nem csak mítoszból van szó, azt a feltűnő szöveg-egyezések egyértelműen bizonyítják.

6. Míg Koerner a saussure-i előzmények nyomozása során messzemenően lexikológiai-terminológiai egyezésekre vadászik, és ha ilyeneket talál, akkor — mint épp az imént láttuk — azokat igencsak önkényesen kezeli, főleg akkor, ha nem egyeznek meg előzetes elképzeléseivel, addig az a munka, amelyet sorozatunk e részének második felében akarunk bemutatni, egészen más, minőségileg magasabb szinten érvel, s éppen ezért sokkal mélyebb és meggyőzőbb megállapításokhoz jut el. De nézzük a munka könyvészeti adatait:

Christine Bierbach: *Sprache als »Fait social«*. Die linguistische Theorie F. de Saussure's und ihr Verhältnis zu den positivistischen Sozialwissenschaften (A nyelv mint „fait social”. F. de Saussure nyelvelmélete és viszonya a pozitivisták társadalomtudományokhoz), Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1978. 192 oldal.

Bierbach könyve, mint a címe is mutatja, alapvetően abban különbözik Koerner munkájától, hogy nem a hagyományos filológia szöveginterpretációs módszerére korlátozódik, hanem filozófiai-eszmetörténeti igényekkel közeledik tárgyához. Abból indul ki, hogy Saussure elméleti rendszerében a Durkheim által bevezetett *fait social* (társadalmi tény) fogalma döntő szerepet játszik a tudomány tárgyának, a *langue*-nak az elhatárolásánál, ezen kívül szerepe van a jel természetének, azaz az érték, a jel és az önkényes fogalmának meghatározásában.

Egy társadalmi vonatkozású nyelvelmélet számára — folytatja Bierbach — nem közbülső az, hogy a „társadalmi-nak” mely meghatározása képezi az alapját. „A nyelvelmélet — jelenti ki továbbá — kivételes terület az ideológia számára. Mert ha elfogadjuk

Saussure-rel, hogy a nyelv társadalmi tény, úgy ez azt is maga után vonja, hogy a nyelv a társadalmi ellentmondások ideológiai kifejezésében is részt vesz” (i.m. 3). Ezután szögezi le kettős kiinduló tételét:

(1) A *fait social* kategóriája döntő ismeretelméleti szerepet játszik a nyelvészet tárgyának megkonstruálásában és alapfogalmainak rendszeres kialakításában.

(2) A *langue*-nak mint *fait social*-nak a sajátos koncepciója Saussure nyelvészetét a durkheimi veretű pozitivizmussal köti össze, és annak ideológiai mozzanatait vezeti be a nyelvtudományba.

Ellenétében Koernerrel Bierbach kijelenti, hogy a *fait social* és a vele rokon kifejezések Saussure-nél mindig fontos kontextusokban jelennek meg. A Bevezetés bevezetésében (17–57), tehát abban a részben, amely a nyelvészet tárgyát határozza meg, a „társadalmi” kifejezés 15 helyen fordul elő. S a nyelv társadalmi jellege a következőkre nyer felhasználást:

1. a nyelvtudomány tárgyának a *langue*-nak a jellemzésére;
2. a nyelvészetnek a szomszéd tudományoktól való elhatárolására;
3. a szemiológia jellemzésére;
4. a nyelvészet belső differenciálására.

A második nagyobb összefüggés, amelyben a nyelv társadalmi jellege kimagasló szerepet játszik, a jellel kapcsolatos, továbbá a jel változhatatlanságával és változandóságával, a szinkroniával és az érték fogalmával. Témakörök:

- (1) A jel tulajdonságai: konvencionális, önkényes, kötelező;
- (2) Változhatatlanság, változékonyság, szinkronia;
- (3) Törvény;
- (4) Érték.

Saussure elsődleges célja Bierbach szerint nem a nyelvtudományi megismerés, hanem egy tudományos módszer. Ezért törekvése a természettudományos idealizálásra emlékeztet, a matematizálásra. Az empiria nem adhat ilyet, ezért azt meg kell tisztítani; anyagtalanná és történetietlenné kell tenni. Ebből persze összeütközés lesz a nyelv deklarált társadalmi jellegével — ez Saussure egyik ellentmondása.

Nem lehet addig a részről beszélni, amíg nem tudjuk, hogy mi az egész. Minden művelet egy sajátos nézőpont eredménye, sőt a tárgy a nézőpont szerint nem ugyanaz. „A tárgy nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem — mondhatni — a nézőpont teremti meg a tárgyat” (Bevezetés, 25). Innét a definíciók jelentősége. A tárgy nincs előzetesen adva, azt konstruálni kell. S egy létrehozandó tudomány fő feladata az összefüggő tudományos terminológia megalkotása.

Mármost kérdi Bierbach, milyen a tudomány tárgyának és a valóságnak a viszonya Saussure-nél? Úgy látja, hogy Saussure itt nem fogalmaz világosan. Vagyis nem tudni biztosan, hogy a *langue* konstruktum az empirikus valóságot képezi-e le, s így ahhoz kell tartania magát, vagy pedig ez csak egy, a matematikához hasonló gondolati modell (Denkmodell), amelynek csak a belső ellentmondásmentesség törvényeit kell kielégíteni. „Az olyan megállapítások, hogy »a langue zárt rendszer« stb. a tudomány meghatározott szempontok szerint konstruált tárgyra vonatkoznak-e, vagy egy attól függetlenül létező valóságra (amilyen más kijelentések szerint nincsen)?” (Uo. 24.) S miután sor került a tudomány tárgyának megkonstruálására, és alapvető különbség jött létre a nyelv empirikus valósága és annak tudományos rekonstrukciója között, többé nincs mód e két sík összekapcsolására vagy akárcsak a viszonyuk kérdésének a felvetésére. Ez ismét a módszertan szerepét húzza alá. Ezzel kapcsolatban Bierbach idézi az ismert gondolkodó, Habermas megállapítását: „Ténynek számít minden, ami szigorú tudomány tárgyává lehet. A pozitivizmus által egyedül megengedett síkon a tudományt csak azoknak a módszertani szabályoknak az alapján lehet definiálni, amelyek szerint eljárá” (Habermas:

Erkenntnis und Interesse [„Megismerés és érdek”], 1968. 96). Pontosan ebben a szellemben nyilatkozott Saussure, amikor kijelentette: „Sohasem foglalkozott (a régi nyelvtudomány) tüzetesen azzal, hogy kutatási tárgyának természetét tisztázza. Márpedig enélkül az alapművelet nélkül egy tudomány képtelen a maga számára módszert ki dolgozni” (Bevezetés, 20).

Ezután Bierbach egy nagyon jelentős problémát vet fel. Tudjuk, hogy Saussure mindig milyen fontosnak tartotta a nyelvtudomány elhatárolását más tudományoktól. Mármint a pszichológiához fűződő viszony meglehetősen problematikus. Hisz Saussure egész nyelvészeti gondolkozásán végigvonul a pszichológiai, különösen az individuálpszichológiai szempont visszautasítása, másfelől ott van a közismert állítás, hogy ti. „a nyelvben minden pszichológiai” (Bevezetés 24). Ugyancsak ellentmondás húzódik meg a mögött az állítás mögött, hogy a nyelvtudomány (a pszichológiával szemben) autonóm, másfelől viszont a szemiológiának van alárendelve, holott az utóbbi „a társaslélektan és következésképpen az általános lélektan része lenne” (Bevezetés, 33).

Ezeknek az ellentmondásoknak a magyarázatát Bierbach több irányból is megkísérli. Rendkívül figyelemreméltó és elgondolkasztó az, amit nyelv és beszéd ellentétének a tárgyalása elején mond pszichikai és társadalmi viszonyáról Saussure-nél: „Pszichikai és társadalmi kategóriájának a viszonya azért tűnik problematikusnak, mert a forrásokban fluktuáció van: mindig, amikor »pszichikai« az individuálpszichológiai síkra vonatkozik, ellentétben áll »társadalmi«-val, ha viszont a »szellemi« (mentális) síkot érti rajta (ellentétben az anyagi, az organikus síkkal), akkor »pszichikai« kiegészítő módon viszonylik »társadalmi«-hoz” (i. m. 50). Ez egyben messzemenő cáfolata Koerner azon érvének is, hogy Saussure nem állhatott Durkheim hatása alatt, mert a langue-ot pszichikainak minősítette. Mint épp most láttuk, pszichikai és társadalmi nem okvetlenül kizáró Saussure-nél, hanem kiegészítő, komplementáris, és — mint később majd rátérünk — a „társadalmi” végső fokon Durkheimnél is „pszichikai”, ami megint csak az erős durkheimi hatás mellett szól.

Egyébként közbevetőleg megjegyezzük, hogy tudomásunk szerint senki olyan teljességgel nem gyűjtötte össze nyelv és beszéd Saussure-nál található ellentétes tulajdonságait, mint Bierbach. Íme a könyve 53. oldalán található szembeállítás:

LANGUE	PAROLE
társadalmi	egyéni
lényeges	esetleges
termék	aktivitás
passzív	aktív
nem tudatos	tudatos
befogadó (receptív)	végrehajtási (exekutív)
kötelező	szabad
pszichikai realitás („tárgy”)	fiziopszichikai realitás („folyamat”)
független (az egyéntől)	függő (az egyéntől)
rendszer	realizáció

De térjünk vissza gondolatmenetünkhöz. Saussure tehát — legalább is Bierbach szerint — idealizálta a nyelvet, a langue-ot, amely nála a nyelvtudomány konstruált, „szempontteremtette” tárgya, méghozzá egy olyan tárgy, amely ugyan társadalminak nyilvánított, de amely ettől a társadalomtól olyannyira el van szakítva, hogy az empirikus valóság és a tudomány tárgya közti viszony kérdését, mint fentebb láttuk, többé fel sem lehet vetni. Ez utóbbi megállapítás ellen azért berzenkedik valami bennünk. Hisz tudjuk, hogy Saussure minden nyelvi változás „születési helyé”-nek a beszédet tartotta,

megjegyezve, hogy a beszédben előforduló sok potenciális változásból csak kevés válik általánossá, tehát csak kevés kerül bele a *langue*-ba. Ez esetben viszont mégsem lehet „áthághatatlan” válaszfal *empíria* és *langue* között, s így talán a *langue* még sincs — Saussure szerint — hermetikusan elzárva a társadalomtól.

Az azonban kétségtelen, hogy érvényesül Saussure-nél egy általános törekvés a *langue* tisztán tartására. Talán mindennél világosabban látható ez annak alapján, ahogyan Saussure a nyelvi variációt szemléli. Tudjuk, hogy Saussure a nyelvjárások leírását a külső nyelvtudományba sorolta, holott „Elvileg egy nyelv és egy nyelvjárás egyaránt tárgya lehet a nyelvészetnek, mert egy falu nyelvének a nyelvtana formálisan nem különbözik semmiben egy nemzeti nyelv nyelvtanától, mindkettő hasonló módon absztrahál az empirikus helyzettel szemben. A nyelvjárások leírását Saussure mégis a külső nyelvészeti részének tekinti, a nyelvföldrajz feladatának, amely nem tartozik a szinkronikus nyelvészethez” (Bierbach, i. m. 72). Vajon mi az oka ennek? Az, hogy Saussure a variációnak nem ismeri el a rendszerszerű jellegét. „Hogy nyelvjárások, amennyiben azokat a nyelvi variáció kifejezésének tekintjük, nem lehetnek a nyelvészet tárgyai, az végső fokon a rendszer saussure-i fogalmával függ össze, amely a variációt nem tudja szabályos és szinkron tényként kezelni. A saussure-i rendszer egyidejűleg létező „tagok” (értékek) kölcsönös viszonyain alapszik, amelyeknek egyértelműen meghatározottaknak kell lenniök; ez egyenmőséget tételez fel Saussure koncepciójában. Saussure a változatot nem úgy értelmezi mint módosított rendszerbeli viszonyt, hanem mint kitörést a rendszerből, mint rendszertől idegen elemet, amely nem értelmezhető úgy, mint opozíció a rendszer többi elemével szemben” (uo. 75). Ez ismét egy olyan szempont Bierbach könyvében, amelyre tudomásunk szerint eddig még nem mutattak rá.

7. De mostmár itt az ideje, hogy Durkheimről is szóljunk, illetve, hogy összefoglaljuk Bierbach legfontosabb mondanivalóját Durkheimről és Durkheim meg Saussure viszonyáról. Először is néhány életrajzi „hasonlóság”. Durkheim (1858—1917) Saussure-nak (1857—1913) a szó legszorosabb értelmében kortársa volt. Első nagyobb írása, a társadalmi munkamegosztásról írt disszertációja 1893-ban jelent meg, de igazán népszerűvé és ismertté a szociológia módszerének szabályairól írt 1895-ös könyve tette (*Les règles de la méthode sociologique*). 1897-ben jelenik meg az öngyilkosságról szóló monográfiája. Az egyéni és kollektív képzetekről szóló, s elmélete jellegének megértése szempontjából kimagaslóan fontos tanulmánya 1908-ból való. Egyébként legtöbb írása magyarul is olvasható. Nármost Bierbach Saussure és Durkheim viszonyára vonatkozóan a következő tételeket mondja ki:

(1) Megegyezik a tudományfogalmuk, amely a tudomány tárgyának megkonstruálásában csúcsosodik ki, beleértve az *empíria*ellenes és történelemellenes összetevőket.

(2) Egyezés van a *langue* és a *fait social* között, különösen

- a) rendszer és elem ellentéte tekintetében (a *fait social* és a *langue* nem csökkenthető, nem vezethető vissza anyagi és individuálpszichológiai alkotóelemeire);
- b) a szinkronia rendszerelméleti következményei tekintetében;
- c) a *langue* és a *fait social* pszichikai valósága, valamint egyéni és társadalmi viszonya tekintetében.

S ezután Bierbach ezeket az egyezéseket részletesen, gazdag dokumentációval bizonyítja. Nézzük először, hogy mit mond Durkheim tudományelméleti beállítottságáról.

Durkheim is, Saussure is, kezdettől fogva hasonló helyzetben találta magát. Mindkettőjüknek az volt a célja, hogy egy tudományát megújítsanak. Mindketten

úgy látták, hogy tudományuk adott történeti szakaszában a terület elméleti tisztázása elengedhetetlen feltétele a továbbhaladásnak. Ezért nem véletlen, mutat rá Bierbach, hogy a disszertációja után Durkheim elsőnek egy kézikönyvet (*Règles*, 1895.) jelentet meg. Saussure ezt a lépést elmulasztotta, de már 1894-ben azt írta Meillet-nek, hogy egy általános nyelvészeti kézikönyv kiadása — amelyhez jegyzetei vannak — lenne a feltétele további publikációinak.

Durkheim számára minden tudományosság alapfeltétele a tudomány tárgyának meghatározása. Eközben a francia szociológus ugyanúgy érvel, mint Saussure, nevezetesen, hogy a rendszeres definíció előtt a vizsgálati tárgy egyáltalán nem is létezik. Definíció nélkül minden emberi tevékenység válogatás nélkül *fait social* lehetne. S felvetődik Durkheimnél a szakszerű, tudományos nyelvhasználat — a terminológia — kérdése is, pontosan úgy, mint Saussure-nél. Tehát a tudománytalan, köznyelvi, nem definiált, felszínes és átlagos fogalmak (*prénotions*) eltávolítása után fogjunk csak hozzá a vizsgálathoz, de csak olyan tárgyakat vizsgáljunk, amelyeket előzőleg bizonyos külsőleges jellegzetességek alapján definiáltunk. S ami a legfontosabb, a társadalmi tényeket úgy tekintjük, mint dolgokat. Később pedig ezt azzal egészíti ki, hogy a társadalmi jelenségeket önmagukban, az azokat képviselő alanyoktól elszakítva, mint *külsőleges dolgokat* kell szemlélnünk. Ilyen feltételek mellett látja Durkheim elképzelhetőnek céljai megvalósulását. Ezek az alábbiak:

a) A szociológia autonómiája, módszerének és tárgyának sajátossága következtében.

b) A társadalom „mitológiai” (azaz történetfilozófiai) fogalmának felváltása egy „pozitív”, azaz formálisan meghatározott társadalomfogalommal.

c) A szociológia hegemoniája a tudományokon belül, módszere objektivitása következtében.

Nos, mindezek a célok Saussure esetében is világosan kimutathatók.

A *fait social* elméletének egy lényeges újdonsága Durkheimnél — a régebbi szociológiával szemben — a „rendszerelméleti” érvelés, mely szerint a társadalmi tény, mint egész, olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek nem vezethetők vissza a részeire. Ez egész pontosan azt jelenti Durkheimnél, hogy a *fait social* nem redukálható a konkrét megjelenési formáira, a társadalmi egész pedig az individuumok egyéni pszichéjére. Mindkét mozzanat megtalálható Saussure-nél is nyelv (*langue*) és beszéd (*parole*) megkülönböztetésében (mikor is a nyelv úgy áll szemben a beszédvel, mint a rendszer a megjelenési formával), valamint abban, hogy a *langue*-ot nem hajlandó az egyén képességeiből és tulajdonságaiból magyarázni.

Az a formális („külső”) kritérium, amellyel Durkheim, módszertani követelményének megfelelően a *fait social*-t, a társadalmi tényt definiálja, nos az a *külsőlegesség* és a *kényszer*. Tudjuk, hogy mindkét kritérium Saussure-nél is megtalálható.

Ezután jutunk el ahhoz a nagyon fontos fejezethez, amelynek ez a címe: „A *fait social* mint pszichikai realitás”. A Saussure-i *langue* megértéséhez ez különösen fontos. „A Durkheim-i *fait social* és a saussure-i *langue* egy további közös jegye — írja Bierbach — az, hogy mindkettő pszichikai területen helyezkedik el. Az individuálszociológiai területtel szembeni minden elhatárolás és a *fait social* sajátos jellegének — amely az egyének szintéziséből, az asszociáció tényéből adódik — minden hangoztatása ellenére Durkheim abban látja a társadalmi tények igazi lényegét, hogy képzetek, a pszichikáinak sajátos kollektív formái” (uo. 172). Mármint Durkheim maga is érezte, hogy nehéz egy olyan jelenséget elfogadtatni, amely nem vezethető vissza, nem redukálható a pszichére, de mégis pszichikai természetű, ezért aztán mindig új meg új magyarázatokkal próbálkozott. Mindenesetre ennek a durkheimi koncepciónak a fényében érthető meg, hogy miért

állítja Saussure a langue-ról egyfelől azt, hogy az egyéntől független, ahhoz képest külsőleges, másfelől pedig azt, hogy „a nyelvben minden pszichológiai”.

8. Bierbach is foglalkozik Meillet szerepével. Láttuk, hogy Koerner mindazt, ami Saussure-ben szociológiai, Meillet-re, mégpedig Meillet-nek egyetlen cikkére próbálta visszavezetni. Bierbach ellenben így vélekedik: „... nem tételezem fel, hogy Saussure a *fait social* elméletét Meillet közvetítésével kapta volna. Ha összehasonlítjuk Meillet munkáit Saussure nyelvészetének alapvonásaival, akkor megmutatkozik, hogy a *fait social* közös modelljéből mindketten egészen más következtetéseket vontak le” (uo. 177). S a továbbiakban rámutat, hogy Meillet, aki a nyelv rendszerjellegének hangoztatása ellenére sohasem vonta kétségbe a történeti nyelvészet kategóriáit, azon fáradozott, hogy nyelvi és szociológiai változókat vonatkoztasson egymásra. S Bierbach idézi Meillet megállapításait a jelentésváltozásról, amelyeknek az a lényegük, hogy a változás okai a társadalomban keresendők, amely a nyelvet használja. Majd rámutat, hogy Saussure-nél éppen fordítva van: Saussure szerint a társadalom az egységesítő tényező, míg az egyén a változások előidézője. Ezen felül Saussure-t a változás mechanizmusa kevésbé érdekli, mert azt véletlennek és rendszertelennek tartja. Ugyanakkor Meillet arra törekszik, hogy a változásokat külső okokra vonatkoztatva rendszereztesse. S a CLG-ről írt 1916-os ismertetésében az alábbiakat jelentette ki Saussure nyelvészetének erről a vonásáról:

„Amikor F. de Saussure a nyelvi változást elkülöníti azoktól a külső feltételektől, amelyekről függ, megfosztja azt a valóságtól. Olyan absztrakcióra redukálja, amely szükségtelenül megmagyarázhatatlan” (BSL XX. 1916, 35).

Meillet és Saussure viszonyára vonatkozó észrevételeit Bierbach így foglalja össze: „Ugyanaz a kiindulópont — a nyelv *fait social* — Saussure-nél és Meillet-nél ellentétes elméleti kontextusban áll; Meillet úgy interpretálja ezt a tételt, hogy megpróbál szociológiai tartalmakat behozni a nyelvészetbe, s próbál szociológiai leírásokat lingvisztikai leírásokra vonatkoztatni. Ezzel szemben Saussure a nyelvi struktúrákat úgy interpretálja, ahogy a durkheimi szociológia a társadalmi struktúrákat interpretálja, ezért a homológia (= a megfelelés) elsősorban a formában van és azt a tárgynak, a *fait social*-nak az azonossága igazolja. A *fait social*-ról szóló tétel jelentőségének eltérő interpretációja, amelyet Saussure és Meillet árul el, mutatja, hogy Meillet nem tekinthető a nyelv mint *fait social* saussure-i koncepciója forrásának, hanem nagy valószínűséggel csak ösztönzést adott Saussure-nek ahhoz, hogy maga is foglalkozzon Durkheimmel. Amikor tehát Koerner minden Saussure-re gyakorolt Durkheim-hatást először szenvedélyesen tagad, majd kijelenti, hogy Meillet döntő és feltáró jellegű szerepet játszott a nyelv szociális természetével kapcsolatos kérdésekben, akkor nemcsak önmagának mond ellent, elvégre Meillet bevallottan Durkheim-tanítvány volt, hanem azt is elárulja, hogy nem vette elég alaposan szemügyre azokat az elméleti következtetéseket, amelyeket Meillet a nyelv szociális természetéből vont le, mert különben látta volna, hogy azok nem voltak feltáró jellegűek Saussure számára” (uo. 179).

9. Felveti Bierbach azt a kérdést is, vajon nem a két kiadó, Bally és Sechehaye adott-e — az indokoltnál erősebb — durkheimi veretet Saussure gondolatainak. Ma, a kritikai kiadás birtokában erre a kérdésre már meggyőző és határozott választ lehet adni. A két kiadó egyéni hajlamainak az ismeretében elsősorban Ballyról lenne gyanítható, hogy a nyelv szociális aspektusának esetleg túlzott jelentőséget tulajdonított, tehát a saussure-i szándékot a kelleténél jobban hangsúlyozta. Mert Sechehaye általában pszichológiai érdeklődésű volt, s Wundt erős hatását mutatta. Csakhogy — emeli ki Bierbach — Ballynak azok a munkái, amelyek kitapinthatóan szociológiai érdeklődést

és Durkheim-hatást mutatnak, a CLG megjelenése után jöttek létre, tehát a Saussure-szöveg szociológizmusa hatott Ballyra, s nem megfordítva.

A kritikai kiadás tanulsága szerint jelentősebb „torzítás” a társadalmi javára csak a törvény tárgyalása esetében fordul elő. Ott a kiadók a „társadalmi”-jelzőt toldották be („Márpedig minden társadalmi törvénynek. . .”, Bevezetés, 118), mégpedig tévesen, mert Saussure itt a tudományos törvényre gondolt, a forrásokban nincs nyoma „társadalmi”-nak. Ezen kívül még egy hasonló eset fordul elő. Mindezek eltörpülnek a mellett a tény mellett, mondja Bierbach, hogy 27 szöveghely, amely a nyelv szociális természetével kapcsolatos, nyilvánvaló alappal bír a forrásokban, tehát Saussure saját elképzeléseit tükrözi. Megállapításait Bierbach a következőkben összegzi: A két szerkesztő nemhogy nem túlozta el, hanem inkább tompította a Durkheim-hatást. Éppen ezért annak, aki ezzel a kérdéskörrel részletesebben akar foglalkozni, vissza kell mennie a forrásokra. Különösen C II és C III mutatja a szociológia és a politikai gazdaságtan pozitívista tudománymodelljének határozott beépülését Saussure nyelvészeti koncepciójába.

10. Saussure és Durkheim *fait social*-jának legfeltűnőbb közös sajáttsága az „autonómia”, az önállóság, nemcsak az egyénnel szemben, hanem a társadalommal szemben is. A szociológia Saussure számára nem tartalom, amelyet a nyelvészetbe kellene emelni, hanem egy ismeretelméleti modell: abban a tekintetben ad támpontokat, hogyan kell egy elméleti nyelvészetet elgondolni.

Durkheim egyidejűleg történelemellenes, „rendszerelméleti” és mentalista elmélete kifejezetten „kapóra jött” Saussure-nek. Ugyanis lehetővé tette a nyelvnek mint lényegében társadalminak a meghatározását anélkül, hogy annak pszichikai konstitúcióját meg kellett volna tagadnia. Noha pszichológiai természetű, mégsem redukálható pszichológiai magyarázatokra. Ezáltal sikerült a különösen problematikus elhatárolás Wundt befolyásos nyelvpszichológiai irányzatával szemben. A következő lépés — folytatja Bierbach — az volt, hogy a nyelvet, amely *fait social*-nak lett minősítve, nem kellett speciális társadalmi meghatározásokra visszavezetni, hanem „önmagában és önmagáért” lehetett vizsgálni. Ez is a Durkheim-i *fait social* szellemének felel meg, amely szerint a *fait social* olyan sajátosság, „sui generis” valóság, amely önállósul azokkal a feltételekkel szemben, amelyek létrehozták.

S Bierbach figyelemre méltó munkájának a végén a következő megjegyzéseket olvashatjuk:

„Saussure múlhatatlan érdeme marad, hogy (újra) felfedezte a nyelv és általában a jelrendszerek formális természetét és megszabadította a skolasztikus logika bilincseitől. Mint már említettük, a felfedezés kétségtelenül csak egy sor „kizárás” és „redukció” által volt lehetséges, amelyet a *fait social* speciális, durkheimi interpretációja igazolni segített. Azonban a nyelvnek mint *fait social*-nak egy olyan nyelvészete, amely azt mint társadalmilag meghatározottat és meghatározót ismeri el, s amely számot ad a nyelvrendszereknek mind az autonóm, mind a társadalmilag kötött tulajdonságairól, nos egy ilyen nyelvészet mindenesetre még kíváncsi marad” (uo. 187).

11. Christine Bierbach munkája az általam ismert legmélyenszántóbb Saussure értékelés, legalábbis eszmetörténeti-filozófiai tekintetben. Megállapításaival, amennyire én ezt egyáltalán meg tudom ítélni, lényegében egyet kell értenünk. S itt bizvást abba is hagyhatnánk a dolgot, ha. . . Ha nem okvetetlenkedne bennünk valami Bierbachnak azzal a tételével kapcsolatban, amely szerint elmélete minden lényeges módszertani ismeretelméleti mozzanatát Saussure Durkheimnek köszönheti. Mint már utaltunk rá, Bierbach foglalkozik azzal a — szerinte tipikusan a századforduló szociológiai pozitívizmusában és Durkheim írásaiban megjelenő — nézettel, amely szerint az egésznek a ré-

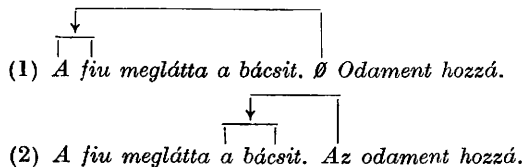
szeivel szemben minőségi többlete van, tulajdonságai nem redukálhatók a részeire stb. Mármint anélkül, hogy bármit is ki mernék jelenteni az esetleges hatás tekintetében, szeretném megemlíteni, hogy igencsak „durkheimi” és „saussurei” gondolatok találhatók például Lazarusnál és Steinthalnál — mégpedig az 1860-as évek elején, tehát csaknem fél évszázaddal a századforduló előtt, akkor, amikor Saussure és Durkheim éppen hogy iskolaköteles korba jutott. Íme egy idézet a Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 1860-as első évfolyamának első számából, Steinthal és Lazarus közös programadó cikkéből: „A pszichológia[!] azt tanítja, hogy az ember lényegére nézve teljesen társadalmi; azaz társadalmi életre van rendelve, mert csak a hozzá hasonlókkal összefüggésben lehet az, ami lenni akar, és teljesítheti azt, amit teljesíteni akar. . . Valóban egyetlen ember sem lett az, ami, tisztán önmagából, hanem csak a társadalomnak, amelyben él, a meghatározó befolyásai alatt. A szellem az emberi társadalom közös alkotása.” De megtaláljuk ennek az időszaknak az írásában azt a gondolatot is, hogy a nyelv külsőleges az egyénnel szemben. Az előbb idézett folyóirat harmadik évfolyamában, 1865-ben írja Lazarus: „... a beszéd szubjektív tevékenységéből, amennyiben azt több egyén hasonló indíttatások és feltételek közepette végzi és ezáltal a megértést is magába foglalja, egy objektív nyelv áll elő. Ez a nyelv aztán mint objektív tartalom áll az egyénnel szemben. . . ; egyidejűleg azonban norma is lesz, a gondolat adott, törvényszerű formája. . .” S ugyanebben a cikkben valamivel később ezt olvashatjuk: „Az objektív szellem, mint láttuk, az egyének személyes (szubjektív) tevékenységéből jön létre... és mint ilyen a személyekkel ténylegesen szemben álló szellemi tartály, amely mint a szellemi élet tartalma és formája nyilatkozik meg.” S végezetül — de ígérjük, hogy tovább azután már nem élünk vissza olvasónk türelmével — itt van néhány sor, amely megint a társadalom és az egész elsőbbségét hangoztatja az egyénnel, a résszel szemben: „... nem az egyénekből mint olyanokból áll a társadalom, hanem a társadalomban és a társadalomból állnak az egyének. Absztrakt metafizikai módon tekintve vagy a valóságos eredetre visszanyúlva a viszony mindkét tagját, az egészet és a részeit, úgy kell elgondolnunk, mint amelyek egyidejűleg hatnak. De ha valamely történelmi pillanatra vagyunk tekintettel, akkor azt kell állítanunk, hogy logikailag, időben és pszichológiaiilag az összesség megelőzi az egyént.” Lazarusnak ez a megállapítása ugyanannak a folyóiratnak az 1862-es második évfolyamában található.

Mármint tévedés ne essék, korántsem akarjuk azt állítani, hogy a fentebbi gondolatok ebben a formában Durkheim vagy Saussure gondolatai lehetnének. Az objektív szellem hangoztatása nyilván Hegel, más mozzanatok — mint pl. a nyelv mint objektívvé vált tartalom — Humboldt hatását mutatják, s ezeket sem Durkheim, sem Saussure nem vállalta volna. De a társadalom fontosságának, az egész elsőbbségének, valamint az egyénnel szembeni függetlenségnek a gondolatát mégis csak megtaláljuk itt, mégpedig igen határozott módon. Ezeket tehát Saussure Durkheimtől függetlenül is megismerhette, hisz a Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft a múlt század kis-számú általános nyelvészeti folyóiratainak az egyike volt, s lehetetlen, hogy a hajdan lipcei és berlini diák Saussure figyelmét elkerülte volna. Ráadásul Lazarus még svéjci is volt. Persze még akkor is, ha bizonyítani tudnánk, hogy Lazarus meg Steinthal az említett kérdések tekintetében közvetlenül hatott Saussure-re, az erős durkheimi hatás gondolatát aligha adhatnánk fel, mert a társadalom fontosságának és elsőbbségének minden hangoztatása ellenére egy sajátos *fait social* gondolata a Durkheim előtti szerzőknél nem található meg. Márpedig a saussure-i *langue* tipikus módon *fait social*, ezt Bierbach meggyőzően bizonyította.

Antal László

Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében a magyarban*

1. Egy egyszerű formális modell az anaforikus visszautalásokra. A magyarban az (1) és (2)-re hasonlító mondatpárok világosan szemben állnak egymással. Mint a nyilak mutatják, a második mondat törölt alanyát (zéró anafora) az előző alannyal érezzük koreferensnek, míg a távolra mutató az névmást az előző mondat nem alanyi főnévi csoportjával.

A magyar nyelvtani szakirodalomban nagy hagyománya van e kérdés vizsgálatának s a róla folytatott vitának. A vita főbb pontjai azt érintik, hogy lehet-e élő személyre visszautalni az-zal (az egyik tábor szerint ez germanizmus lenne), illetve hogy alany – nem alany vagy pedig topic – comment visszautalás elkülönítésén alapulna a zéró-az szembenállás (a kérdés történetéről vö. Elekfi, 1981).

Néhány évvel ezelőtt Radics Katalinnal (1976) néhány egyszerű transzformációs szabályt javasoltunk ezeknek a koreferencia viszonyoknak a leírására. A szabályok lényege, hogy nem kontrasztív mondatokban az ismétlődő mélyszerkezeti alanyt kötelezően töröljük a magyarban, míg az alanyváltás a mutató névmás használatában fejeződik ki. Más ismétlődő főnévi csoportok személynévmásként jelennek meg a mondat felszíni szerkezetében, illetve tárgy esetben szintén törölődnek.

Az utóbbi években több pszicholingvisztikai kísérletet végeztünk ezekből az egyszerű formális szabályokból kiindulva egy megértési modellt megalapozandó. A kísérletek három fő kérdést érintettek, ezeknek megfelelő sorrendben tekintjük át eredményeiket is: (1) Az előzmény nyelvtani esetkeretének szerepe az anafora értelmezésében; (2) a szórend és a fókusz szerepe az értelmezésben; (3) pragmatikai tényezők és a kiinduló formális szabályok egymáshoz viszonyított szerepe az anafora értelmezésében.

2. Szemantikai szerepek és az anaforaértelmezés. Kiinduló nyelvtani modellünk (Pléh és Radics, 1976) is felismerte már a birtokos mondatokkal és egyéb dativusi raggal járó mélyszerkezeti experiensekkel kapcsolatos sajátos problémákat. A birtoklást kifejező (*Ferinek van könyve*), a *tetszik*, *fáj* és hasonló pszichológiai predikátumok mellett az átélő, a pszichológiai értelemben érintettebb, aktívabb szereplő áll részes esetben, míg a viszony tárgya alanyesetben. Befolyásolják-e ezek a felszíni szerkezeti jelölési viszonyok az anaforaértelmezést? Ezt a problémát első megközelítésben egy írásos mondatpár-értelmezési feladat segítségével vizsgáltuk, a (3)-ashoz hasonló mondatpárokat használva (Pléh, 1981):

(3) A színésznek imponált a doktornő. Ø Minden nap felhívta.

Egyetemista kísérleti személyek az esetek 80 százalékában a dativusi átélőt választották a zéró anafora koreferensként, miközben azonos szórendnél ez az arány

* A dolgozat az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1982 októberében tartott magyar–amerikai szemantikai kollokviumon elhangzott előadáson alapul.

csak 25% volt, amikor az mutatónévmás szerepelt anaforikus elemként a második mondatban. Mivel egyszerű aktív mondatoknál ugyanezek az arányok 85 és 18% voltak a korábbi cselekvő választására, úgy tűnt, hogy a felszíni jelölés eltérései nemigen befolyásolják az anaforaértelmezést.

Egy újabb kísérletünkben magnetofonról hallgatott mondatoknál, vagyis idői kényszer mellett ellenőriztük ezeket a jelenségeket, több különböző mondat típust használva. A kísérleti mondatpárokból négy különböző mondatkeret szerepelt az első helyen. Az első két típusban szerepelt egy cselekvő, mely alanyesetben állt. Az 1. típusban, a (4)-hez hasonló mondatpároknál, a cselekvő mellett egy tárgyesetben álló tárgy szerepelt, míg az (5)-höz hasonló második típusban az ige második vonzata egy *-val*, *-vel* ragos formában megjelenő társhatározói főnévi csoport volt.

(4) *A sofőr kergette az inast. Ø [P]énzt adott neki.*

(5) *Az írnok találkozott a tanárral. Ø [B]eszélni kezdett vele.*

Az (5)-höz hasonló párokat annak ellenőrzésére használtuk, hogy vajon az ige által kiemelt jelenet belső szimmetriája (vö. *Az írnok és a tanár találkozott*) megzavarja-e a következő mondatban szereplő anafora értelmezését, vagy pedig az egyik szereplő kiválasztása alanyként, mint a mondat nyelvtani perspektívája, szemben a helyzet valószínű szimmetriájával határozza-e meg az anafora értelmezését (ezekről a fogalmakról l. Fillmore, 1977).

A harmadik és negyedik típusú mondatkeretben cselekvő helyett egy átélő személy volt a leginkább „érintett” szereplő a mondatban. Az egyik típusban az átélő alanyesetben állt, míg a másik argumentum vonzathatározó volt, mint a (6)-os példában. A negyedik típusú mondatpár a (3)-as példának felelt meg: datívusi átélő és nominatívusi másik argumentum.

(6) *A mérnök emlékezett a gyerekekre. Ø [T]anácsot adott neki.*

E két utóbbi típus használata lehetővé tette az átélő esetenyelvtani kategória kétféle felszíni megvalósulásának összehasonlítását az anafora értelmezésére gyakorolt hatásukban (l. e kategóriáról Fillmore, 1968; Chafe, 1970; Füredi, 1976).

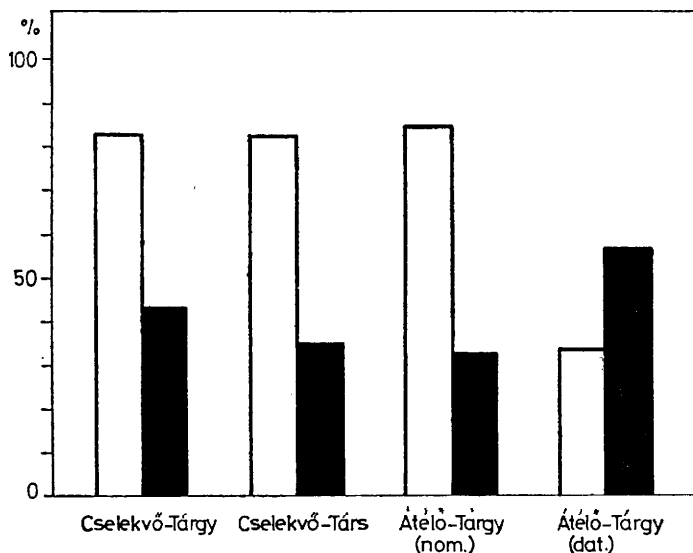
A kísérletben a személyek a fenti négy típusba tartozó 64 mondatot hallottak fejhallgatón keresztül, s fő feladatuk az volt, hogy szóban válaszoljanak a mondatpárt követő kiegészítendő kérdésre, mely a második mondat alanyára kérdezett (pl. *Ki adott pénzt?*). Ezzel egyidőben bizonyos kritikus, előre megadott szókezdő hangokat kellett figyelniük, s ezek megjelenését kellett jelezniük egy billentyű lenyomásával. Mint a (4)-től (6)-os példánál a szögletes zárójelek mutatják, a kiegészítő feladatot azért iktattuk be, hogy közvetett információkat kapjunk a koreferencia-betöltéssel kapcsolatos feldolgozási nehézségekről. Az ehhez hasonló ún. hangkövetési feladatok logikája ugyanis az, hogy ha a megértés valamely szintjén megnövekedett feldolgozási terhelés van, az emberi információfeldolgozás korlátozott kapacitása révén az ezt követő helyen lelassul az alacsonyabb szintű feldolgozás, lelassul a hangfelismerési reakcióidő is. Így például a kritikus helyet megelőző ritka szó, kétértelmű szerkezet, elhagyott vonatkozó elem mind lelassítja a hangfelismerést.

A kísérletekben minden megelőző mondatkeret négy különböző szórendben szerepelt, ezek mindegyike zéró és az anaforával, végül mindegyik változat azonnal és késleltetett betöltéssel. Ez utóbbi annyit jelent, hogy a kritikus állítás, melyre a kérdés vonatkozott, s mely a kijelölt hanggal kezdődött, tulajdonképpen már a feltételezett anafora-

betöltés után helyezkedett el. Például a (6)-os mondatpárnak megfelelő késleltetett változat a (7)-es volt:

(7) *A mérnök emlékezett a gyerekre. Ø Előbb körülnézett, aztán tanácsot adott neki.*

A $4 \text{ keret} \times 4 \text{ szórend} \times 2 \text{ anafora} \times 2 \text{ késleltetés}$ mint tényezők együttesen adták ki a 64 mondatot. Az 1. ábra az antecedens mondat esetkereteinek és a második mondatban szereplő anaforának megfelelően mutatja az első mondat nominativusi főnévvel

1. ábra. Az első mondat nominativusának koreferensként választása százalékban
 Világos oszlopok: *zéró alany* a második mondatban
 Sötét oszlopok: *az alany*

válaszolás százalékarányát a kérdésre. Látható, hogy a *zéró* és *az* közötti szembenállás (fehér és fekete oszlopok) igen világos volt az első három mondatkeret esetében, a *zéró* alany egyöntetűen megismételt alanyként értelmeződött. Ugyanakkor a dativusi átélő igen hasonlóan viselkedett a nominativusi cselekvőhöz, illetve nominativusi átélőhöz. Az alacsony világosabb oszlop ennél a keretnél ugyanis azt jelenti, hogy *zéró* anafora esetében 66%-ban a megelőző dativust értelmezték a személyek a *zéró*val koreferensnek.

A sötétebb oszlopokból jól látható, hogy az *az* értelmezése általában, mindegyik esetkeret követően jóval bizonytalanabb volt, mint a *zéró* értelmezése (közelebb állt a véletlenszerű választást jelentő 50 százalékoshoz). Az is jól látható, hogy dativusi átélő után *az* anafora használatakor a választás összességében véletlenszerű. Látni fogjuk, hogy ez csak látszat, az átlagolás azt a tényt fedi el, hogy ilyenkor az értelmezés teljességgel az antecedens mondat szórendjének függvénye.

3. Az antecedens szórend és a fókusz hatása. A kiindulásként felvett kontrasztban kapcsolatban természetesen felvethető, hogy *zéró* anaforát tulajdonképpen akkor használunk, ha a mondatok között a topic ismétlődik, s az *az* mutató

névmás valójában nem alanyváltás, hanem topic váltás jele. Ezt az elképzelést a nyelvészeti irodalomban nagyon világosan felvetették. Így vélekedik például É. Kiss (1979) azzal kapcsolatban, hogy egy nyelvet az alany vs. topic prominencia szempontjából jellemezhet az, hogy melyik megismétlése irányítja a törlést (a zéró anafora megjelenését), de legalábbis a mutató névmásra vonatkozóan így vélekedik Elekfi (1981) is. Kísérleteink adatai arra utalnak, hogy az anaforaértelmezés mindkét típusú információra érzékeny.

Az írott anyaggal végzett kísérlet eredményei ebből a szempontból a következőképpen összegezhetők. Fizikai aktivitást jelölő igék esetén az alany és a tárgy egymáshoz viszonyított helyzete az ige körül nemigen befolyásolja az értelmezést: az SVO szórend után 95, OVS szórend után 80 százalékban választották a személyek az előző alanyt mint koreferenst. A mutató névmás mint proforma értelmezése azonban érzékenynek bizonyult a szórendre: SVO szórendnél a személyek csak 17%-ban választották a korábbi alanyt, mely topic is volt a mutató névmás koreferenseként, míg OVS mondatok után, amikor az alany nem-topic volt, 38 százalékra nőtt ez az értelmezés.

Ez a hatás még világosabb volt az írásos kísérletben a datívusi átélők esetében. A mutató névmást Dativus—V—Nominativus szórend után 24%-ban érezték a személyek koreferensnek a dativusszal, míg Nominativus—V—Dativus sorrend után a nem-topic dativust 68%-ban választották.

Mivel ezek az adatok azt sugallták, hogy a szórendnek nagy szerepe lehet az anafora értelmezésében, a szóbeli kísérletben a tematikus szerveződés hatását szisztematikusan próbáltuk meg ellenőrizni. A 2. pont alatt már említett négy szórendi változat mindegyik antecedens mondatnál a következő volt. Két esetben a nominativusi főnévi csoport állt a mondat elején mint topic, két esetben pedig a ragoz főnév. Ehhez keresztoztályozás-szerűen kapcsolódott a másik főnévi csoportra kerülő k o n t r a s z t í v f ő k u s z. Mindkét topic esetén volt egy, az ige körül szimmetrikus változatunk, s egy olyan változat, ahol a lineárisan második főnév is az ige elé került, s kontrasztív nyomaték esett rá. (Lásd e problémáról az újabb irodalomban É. Kiss, 1981; Bátori, 1981). Így például a cselekvő antecedensre a négy szórendi változat a (8) alatt láthatónak felelt meg.

- (8) SVO — nominativus elől, nincs kontrasztív fókusz
- SÓV — nominativus elől, van kontrasztív fókusz
- OVS — tárgy elől, nincs kontrasztív fókusz
- ÓSV — tárgy elől, van kontrasztív fókusz

Természetesen ez korántsem meríti ki az összes szórendi és fókuszképzési változatot; az eredmények értelmezése szempontjából különösen fontos, hogy a kontrasztív fókuszképzés és a szórendi változások együttjártak, nem voltak például ŠVO (*A fiu kergeti a lányt*) típusú mondatok.

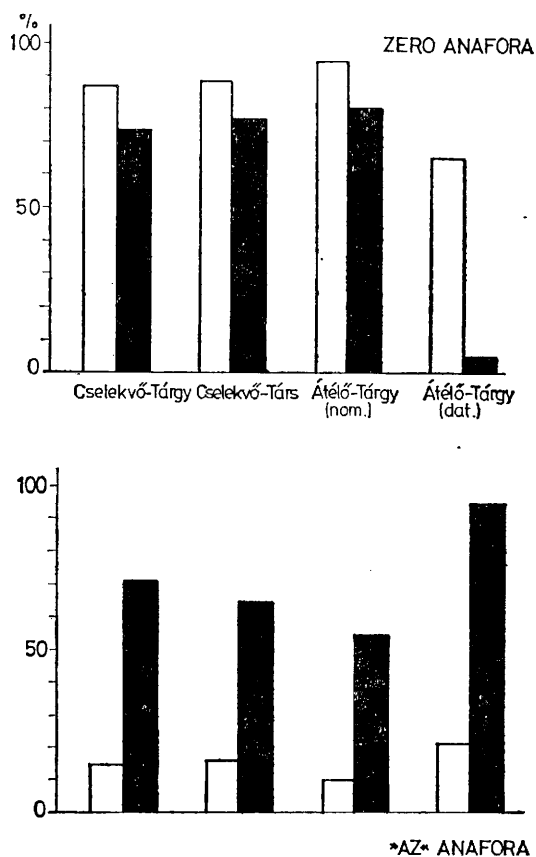
A 2. ábra mutatja a szórend hatását az anafora értelmezésére. Az ábrán a nominativus elől (világos oszlopok) és a ragoz főnév elől (sötétebb oszlopok) változatok vannak összehasonlítva, tehát a négy szórendi változathoz 2—2-t összevontunk. Az ábra felső és alsó részének összehasonlítása jól mutatja, hogy mutató névmás esetén a szórendnek ebben a kísérletben is jóval nagyobb hatása volt, mint zéró anaforánál. Ilyenkor a preferált választás mindig a korábbi nem topic (az előző mondatban új) információnak felelt meg.

A dativusos átélő előzményt tartalmazó mondatpárok azonban zéró anafora esetén jellegzetesen eltértek a többitől. Míg az első három esetkezetnél elhanyagolható a felső oszlopoknál a szórend hatása, addig ha a dativus állt elől a mondatban (sötétebb oszlop) 96 százalékban ezt érezték a személyek a második mondat zéró alanyának, míg fordított szórendnél ez csak 35 százalékban volt így. Érdeemes kiemelni azt is, hogy

a szórendnek az anafora esetén is datívusi átélők mellett volt a legnagyobb szerepe. Vagyis idői korlátok esetén – a természetes beszédmegértésre jobban emlékeztető helyzetekben – a datívusi átélőket követően az anaforaértelmezés szinte teljességgel a szórend függvénye. Ez magyarázza a látszólag véletlenszerű teljesítményátlagokat az 1. ábrán, ha eltekintünk a szórendtől.

Érdekes még azt is észrevenni a 2. ábrán, hogy míg az első három mondatkeret esetében mindig a nominativus elől (világosabb oszlopok) szórend vezet egyértelműbb értelmezéshez, addig a datívusos mondatoknál a datívus előrehelyezése (sötétebb oszlopok). Vagyis *A fiúnak tetszik a lány* az anaforaértelmezés szempontjából „természetesebb” mondat, mint *A lány tetszik a fiúnak*.

A *kontrasztív fókusz*nak nem volt értelmezhető hatása amikor a szemantikailag legaktívabb, legérintettebb szereplő nominativusban állt az antecedens mondatban (vagyis az első három típusnál). Ha azonban a kontrasztív fókusz a datívusi átélőre került, mint a 3. ábrán az első és a második világos oszlop összehasonlítása mutatja, zero anafora esetén ez megnövelte a nominativus választásának esélyét.

2. ábra. Az első mondat nominativusának koreferensként választása különböző szórendek után.

Világos oszlopok: alany elől

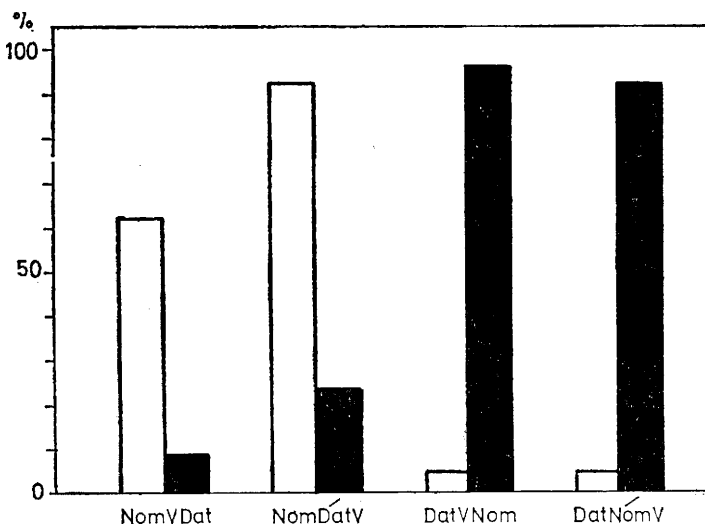
Sötét oszlopok: ragos eset elől az antecedensben

Hasonló irányú, de kisebb mértékű volt a hatás az anaforánál is. A nominatívus kontrasztív kiemelése azonban, mint a 3. ábra jobb oldala mutatja, nem befolyásolta az anafora értelmezését. A talált hatás valahogyan úgy lenne értelmezhető, hogy a kontrasztív fókusz, abban az esetben ha — nem tipikus módon — a nominatívus állt a dativus-átélős mondatokban elől, biztosabbá tette, hogy a személyek a nominatívusban álló főnevet, a viszony tárgyát tekintik inkább a központinak, jobban involváltnak a „viszonyban”.

4. Vegyes értelmezési modell, némi feldolgozási támponttal. A 2. és 3. pont alatt bemutatott adatok olyan anafora értelmezési modellt támogatnak, melyben két aszimmetria található, szemben a kiinduló szimmetrikus nyelvtani modellel. Az egyik aszimmetria a kétféle anafora között van. A zéró értelmezése alapján véve követi a kiinduló nyelvtani modellt (zéró = megismételt mélyszerkezeti alany). A mutató névmás értelmezése jóval változatosabb, nyelvészeti naiv kísérleti személyek azonban elsősorban úgy értelmezik, mint „topicváltás” jelét.

A második aszimmetria az előzménymondatban szereplő igék közötti eltérésekkel kapcsolatos. A zéró anafora világos értelmezése csak akkor igaz, ha az antecedens mondatban a szemantikailag legérzékenyebb szereplő könnyen azonosítható. Ezt segítheti az az alapeset, amikor a legaktívabb, illetve leginvolváltabb szereplő áll nominatívusban. Az a tény, hogy a társhatározó szerkezetek által jelölt valóságos helyzetek szimmetrikus-sága nem befolyásolta a képet, arra utal, hogy itt valóban a nyelvtani-nyelvi perspektíva hatásáról, nem pedig fogalmi hatásokról van szó.

Dativusi átélők esetén a lineáris sorrendnek és a kontrasztív fókusznak is világos hatása volt már a zéró anafora értelmezésére is. Mivel az alanyesetben álló átélő nem így viselkedett, ez nem lehet az átélő kategória valamilyen inherens pszichológiai bizonytalanságának következménye. Ehelyett inkább arról lehet szó, hogy Fillmore (1977-

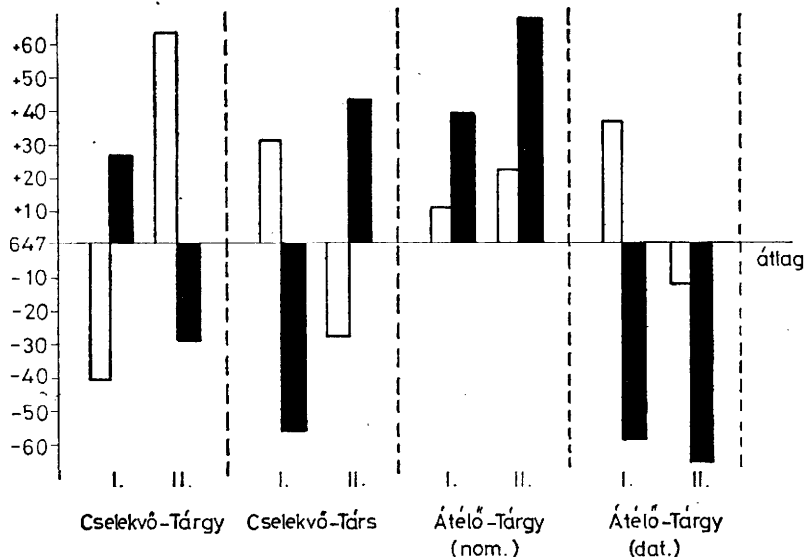
3. ábra. A nominatívusi előzmény választása dativusi átélőt tartalmazó mondatok után
Világos oszlopok: zéró anafora
Sötét oszlopok: az anafora

terminológiájával, amikor a felszíni esetjelölés nem ad közvetlen segítséget egy mondat nyelvtani perspektívájának a feltárására, akkor az ige szemantikája által megkövetelt mélyszerkezeti esetviszonyoknak és a topic-comment tagolódásnak szinte azonos súlya van ebben a perspektívaadásban.

A hangkövetési reakcióidők részben alátámasztják ezt a képet. Az első három mondat típustól, ahol — mint láttuk — a nominativus előre helyezése egyértelműbbé tette az ezt követő anafora értelmezését, tárgyessé, illetve más ragozott esettel kezdődő változatoknál nemcsak bizonytalanabbá vált az értelmezés tartalma, hanem nagyobb feldolgozási megterhelést is jelentett ez, ami a lassabb hangfelismerési időkben mutatkozott meg. Az első három mondat típustól az elől álló alanyeset — elől álló függő eset mondatoknál az átlagos hangfelismerési idők így alakultak: 639 vs. 664, 634 vs. 654, 671 vs. 691 ms. A dativusi átélő esetén azonban — az értelmezés egyöntetűségének alakulásának megfelelően — éppen akkor okozott kisebb nehézséget az anafora feldolgozása, ha a dativus volt az előző mondatban elől (608 vs. 636 ms). A feldolgozási nehézség azonban az anafora típusától is függ. Ezt a 4. ábra mutatja. Az ábrán az egyes tömbök függőleges szaggatott vonallal elválasztva jelzik az egyes mondat típusokat, ezen belül egymást követi a kétféle antecedens szórend (I. és II.), s mindenütt a világosabb oszlop a zéró, a sötétebb az az anafora. A könnyebb viszonyítás érdekében az oszlopokat az átlagos reakcióidőhöz viszonyítva felfelé és lefelé rajzoltuk meg.

Egyszerű cselekvő mondatok után a helyzet nagyon világos volt: mind a zéró, mind a mutató névmás anafora akkor volt legkönnyebben feldolgozható, ha a dominánsan választott koreferens volt topic az előző mondatban.

Az ábrán jól látható, hogy ilyen mondatoknál nominativus elől esetben a zéró, tárgy elől esetben a mutató névmási anafora okoz kevesebb megterhelést (ezt a világos és sötét oszlopok „megfordulása” érzékelteti). Társatározós mondatokban pontosan for-

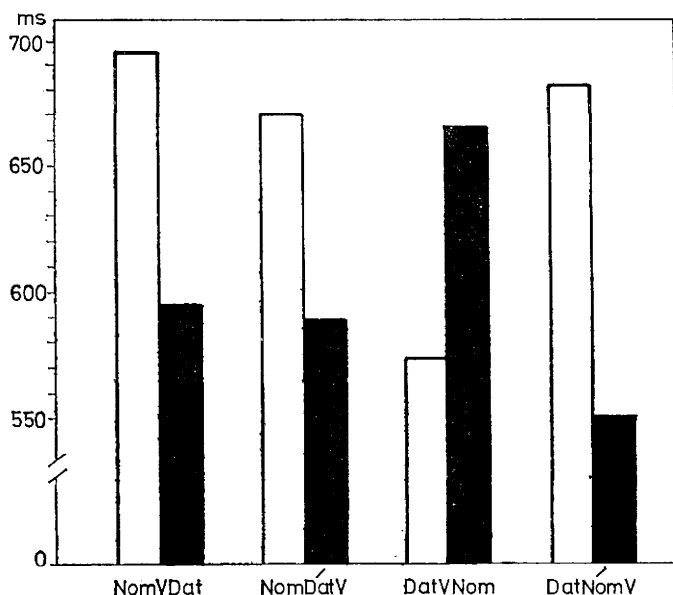
4. ábra. Átlagos hangfelismerési idők milisekundumban különböző előzmények és anaforikus utalások esetén. A középső vonal az átlag
Világos oszlopok: zéró anafora
Sötét oszlopok: az anafora

dított a helyzet: akkor gyorsabb az értelmezés, ha a dominánsan választott koreferens lineárisan közelebb van az anafora helyéhez, vagyis zero anaforánál akkor, ha a nominativus áll hátrább (II. szórend), mutató névmásnál pedig, ha a ragos vonzat áll hátul (I. szórend). Ez azt sugallja, hogy bár a társhatározói mondatok mögöttes szimmetriája az értelmezés tartalmát nem befolyásolja, az anaforaértelmezés eljárását befolyásolhatja. Ilyen mondatoknál az értelmezést a minimális távolság elv gyorsítja inkább, míg aktív mondatoknál talán – az előlről hátra történő keresésne megfelelően – a topic pozíció.

A nominativusi átélővel alkotott mondatokat követően jóval kevésbé kiugróak a hangfelismerési idő különbségei, de voltaképpen itt mutatják az intuitíven leginkább várt képet: a fordított szórend (ragos elől, II.) mindig nehezebb, s a váltás (az) mindig nehezebb, mintha nincsen váltás (zero).

Dativusi átélőt követően a hangfelismerési reakcióidő adatai meglehetősen jól megfeleltek az értelmezés bizonytalanságainak. Gyorsabb volt a hangfelismerés, ha a mutató névmás volt az anafora (sötétebb oszlopok), függetlenül a szórendtől, s a zero anaforahelyzetben (világos oszlopok) felgyorsult az értelmezés, ha az előző mondatban éppen a dativus volt elől.

A kontrasztív fókusz hatásai a felismerési időkre általánosságban nem voltak értelmezhetőek. A dativusi átélőket követően azonban igen. Láttuk (3. ábra) hogy az alanyesetben álló főnév kontrasztív nyomatéka nem változtatta meg a választás tartalmát. Az 5. ábra jobboldali oszlopai azonban azt mutatják, hogy az így keletkezett konfliktus lelassítja az anafora értelmezését. Zero esetében, bár továbbra is a dativusi átélőt választjuk koreferensnek, a nominativus nyomatékos kiemelése (pl. *A fiúnak a lány tetszik*) perspektíva zavarhoz vezet, nagyon lelassítja a döntést (világos oszlopok). Ugyanez a nyomatékosítás mutató névmási anaforánál egyértelművé teszi a perspektívát, jelentősen lecsökkenti a hangfelismerési időt (sötét oszlopok).

5. ábra. Átlagos hangfelismerési idők dativusi átélőt tartalmazó mondatok után
 Világos oszlopok: zero anafora
 Sötét oszlopok: az anafora

Természetesen ahhoz, hogy egy általános modellt adjunk az anaforaértelmezésre, még számos kísérleti helyzetből származó, jóval több feldolgozási adatra lesz szükségünk. A következő pontban bemutatott adatok azonban komolyan megkérdőjelezzik, hogy egyáltalán kecsegtető vállalkozás-e ilyen értelmezési modellre törekedni az egymást követő állítások közötti tartalmi viszonyok figyelembevétele nélkül.

5. Pragmatikai tényezők és formális korlátok az anafora értelmezésében. Az előző fejezetekben az anaforaértelmezés különböző tényezőit úgy kezeltük, mintha azok a két mondat közötti sajátos pragmatikai viszonyoktól függetlenül érvényesek lennének. Ez természetesen szándékos túlegyszerűsítés volt.

Egy harmadik kísérletből kiragadva ismertettünk néhány adatot a kép kiegyenlítésére. Ebben a még publikálatlan kísérletben, melyet Brian MacWhinneyvel együtt végeztünk (MacWhinney és Pléh, előkészületben) azt akartuk tanulmányozni, hogy milyen az ige szemantikájának a javasolt zero – az szembeállításnak az egymáshoz viszonyított súlya az anafora értelmezésében. A kísérletben a mondatlista elrendezése olyan volt, hogy a párokban a második mondatban mindig ugyanaz az ige szerepelt (*beugrott az autóba*), hol zero hol mutató névmási anaforával, s az antecedens és a követő állítás mellérendelt kapcsolatban volt. A (9)-es eset egy jellegzetes példát mutat.

(9) *Az oroszlán megpuszilta a kutyát és aztán* $\left\{ \begin{matrix} \emptyset \\ \text{az} \end{matrix} \right\}$ *beugrott az autóba*

A zero – az szembeállítás mellett a kísérletben az antecedens mondatban szereplő igék típusát variáltuk. Két típusú igét használtunk: (i) olyan igék, melyek nem implikálják, hogy az ágens mellett a cselekvés a tárgya is végez valamilyen mozgást – *megsimogat*, *megszagol*, *megpusztil*, és (ii) olyan igék, melyek implikálják a tárgy aktivitását is – *kerget*, *megijeszti*, *elkísér*. Ezt a változót eredetileg annak vizsgálatára vezettük be, vajon a feltételezett formális szembenállás nem függ-e életkori megjelenésében szemantikai tényezőktől.

Legnagyobb meglepetésünkre azonban a várt formális szembenállás helyett az anaforaértelmezés egyetlen lényeges meghatározója csak a tárgy implikált aktivitása volt. Inaktív tárgynál 20 felnőtt személy átlagosan 88%-ban választotta a korábbi alanyt mint koreferenst zero alany esetén, mutató névmásnál pedig 82%-ban, míg aktív tárgy esetén a százalékok 30 és 32 voltak.

Mivel az igék kiválasztása eléggé véletlenszerű volt, érdemes megnézni az eredményeket az igéket egyenként véve is. Mint az 1. táblázat mutatja, nem mindegyik ige viselkedett az eredeti osztályozási szempontnak megfelelően (a táblázat bal oldalán vannak az inaktív, jobb oldalán az aktív tárgyat implikáló igék). A *kerget* és a *megijeszti* esetében könnyen belátható, hogy miért mindig a szenvedő ment az autóhoz – oksági összefüggést tételezünk fel a kétféle esemény között. A deiktikus jelentésű *elkísér* viszont, ahol az ige jelentése szerint a cselekvőként bemutatott szereplő is odajut az autóhoz, nem követte ezt a mintát. Itt talán az *autó* úgy értelmeződött, mint az első mondatbeli cselekvés célja.

Az „inaktív tárgyú” igék közül (*simogat*, *megszagol*) kettőnél megjelentek a zero – az szembenállás jelei, bár sokkal érintőlegesebben, mint azt a 2. pont alatt ismertetett kísérleti eredmények alapján várhatnók. Ennek egyik oka a lista egésze által keltett atmoszférahatás is lehet – az ismétlődő második tagmondatok eredményeként a figyelem inkább a szereplők implikált aktivitására, illetve az állítások közti viszonyokra irányul, mint a koreferenciadöntések alapjára. Ez önmagában arra utal persze, hogy az anaforaértelmezés sokkal labilisabb és kontextusfüggőbb lehet, mint a korábbi fejtegetések sugallnák.

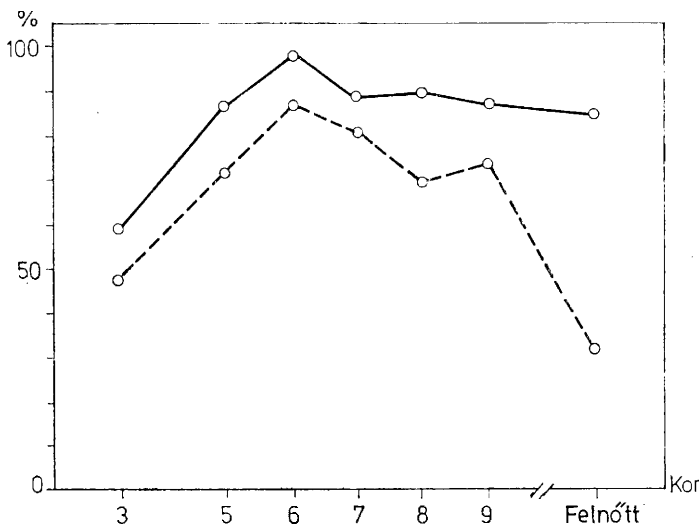
1. táblázat

Az előző alany választásának százaléka különböző igetípusok után felnőtteknél

	<i>simogat</i>	<i>megszagol</i>	<i>megpuszít</i>	<i>kerget</i>	<i>megijeszt</i>	<i>elkísér</i>
zéró	80	90	95	0	5	85
az	70	75	100	5	5	90

Ezek az eredmények felvetik azt a lehetőséget, hogy a hallgató — amikor megpróbálja azonosítani a proformák előzményét — először esetleg az előzménymondat és az értelmezendő mondat közötti pragmatikai viszonyokra próbál támaszkodni. Ha eközben valamilyen relevanciamegköttést talál — pl. a kergetett személyről valószínűbb, hogy elrohan — a mondatot a formális eszközöktől függetlenül értelmezheti. (A relevanciamegköttések logikájáról a koreferencia viszonyoknál vö. Smaby, 1979.)* Erős formájában ez a feltevés azt jelentené, hogy a fentebb tárgyalt értelmezési modell összes befolyásoló tényezőivel együtt csak akkor lépne működésbe, ha minden kötél szakad. Természetesen még sokkal több adatra van szükség ahhoz, hogy világosan döntsünk két lehetőség között: vajon a pragmatikai összefüggések az egyes mondatok között a tényleges koreferenciakeresési folyamat során időben is megelőzik-e a formális modell működését, vagy csak felülbírálják azt.

A III. kísérletben kapott fejlődési adatok egy dolgot azonban világosan jeleznek. Az itt szerepet játszó pragmatikai relevancia elsajátítása hosszú ideig tart. A 6. ábra különböző életkorokban mutatja a tárgy aktív és a tárgy inaktív igéknél átlagolva —

6. ábra. A nominatívus százalékos választása különböző életkori csoportokban
Folyamatos vonal: a tárgy aktív az előzményben
Szaggatott vonal: a tárgy nem aktív az előzményben

* Ezúton is szeretném megköszönni Szabolcsi Annának, hogy felhívta a figyelmem erre a forrásra.

láttuk, hogy ez elég elnagyolt felbontás — az alanyismétlés tendenciáját. függetlenül, a használt proformától. A korai, gyakorlatilag véletlenszerű (50% körüli) teljesítményt egy olyan stratégia kialakulása követi, mely szerint mindig az előző cselekvő maradt a cselekvő függetlenül a két ige közötti viszonytól (mindkét görbe emelkedik). A pragmatikai tényezők világos szerepe — melyet az ábrán a két vonal szét tartása tükröz — csak 8–9 éves életkor körül emelkedik ki ebből a háttérből. Vagyis maguk az itt szereplő pragmatikai tényezők sem triviálisak, s a mondatközi viszonyokkal kapcsolatos nagy tapasztalat szükséges használatukhoz.

IRODALOM

Bátori István (1981): A szórend tényezői: a fókusz. A magyar nyelv grammatikája. Nyelvtudományi Értekezések 104., 217–24.

Chafe, W. L. (1970): *Meaning and the structure of language*. Chicago. University of Chicago Press

É. Kiss Katalin (1979): A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése. Kandidátusi értekezés, Budapest

É. Kiss Katalin (1981): Egy magyar transzformációs generatív szintaxis néhány alapvető transzformációs szabálya. A magyar nyelv grammatikája. Nyelvtudományi Értekezések 104., 507–14.

Elekfi László (1981): Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. Nyelvtudományi Értekezések 104., 299–305.

Fillmore, C. J. (1968): The case for case. In: Bach, E.—Harms, R. (szerk.): *Universals in linguistic theory*

Fillmore, C. J. (1977): The case for case reopened. *Syntax and semantics*, Vol. 8. Grammatical relations. New York: Academic Press

Füredi Mihály: Adalékok a magyar aktív és passzív szerkezetek leírásához esetgrammatikai keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI.* 93–113.

McWhinney, B.—Pléh Cs. Előkészületben: Pragmatic effects on the development of anaphoric reference in Hungarian.

Pléh Csaba (1981): A visszautaló (anaforikus) nyelvi eszközök értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 38: 215–30.

Pléh Csaba—Radics Katalin (1976): „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI.* 261–77.

Smaby, R. m. (1979): Ambiguous coreference with quantifiers. In: Guenther, F.—Schmidt, S. J. (eds): *Formal semantics and pragmatics for natural languages*. Dordrecht: Reidel

Pléh Csaba

A stílusrétegződés vizsgálatáról

(Stílustipológia szövegnyelvészeti alapon)

1. A stílus rétegződésének, a stílusnemek (stílustípusok) elhatárolásának a vizsgálata a stílustipológia tárgy- és feladatkörébe tartozik. Produktív és széles körben elterjedt, általánosan elfogadott stílustipológia azonban mindmáig nem fejlődött ki. Próbálkozást, kezdeményezést persze sokat ismerünk, és ezek közül nem egy egészen régi. Gondoljunk például a stílusnemeknek Theophrasztól eredő hármas felosztására (fennkölt, közepes, egyszerű) vagy arra, hogy Adelung a XVIII. század végén úttörő módon egyrészt üzleti, kancelláriai, történetírói, didaktikai stílust, másrészt képes, érzelmes, patetikus, fennkölt, ünnepélyes, szatirikus, valamint társalgási, levélírási és szónoki stílust különít el (Balázs 1956: 105, 117–118). A modern leíró nyelvészet kifejlődésével sok mindenben gazdagodtak, javultak a stílustipológia elméleti alapjai. Például Ohmann (1964) és Hayes (1970) a transzformációk különböző fajtái szerint jellemez eltérő típusú egyéni stílusokat. Sajnálatos azonban, hogy a stilisztika alig él ezen a területen az ismét virágzó nyelvtipológia eredményeivel.

2. Témánk kifejtéséhez azonban kiindulópontként nem ezek az újabb eredmények szolgálhatnak, hanem csakis az, ami a stílusrétegződés vizsgálatában számunkra hagyományos és általános. Néhány évtizede a magyar stilisztikában ugyanúgy, mint a legtöbb kelet-európai országéban az idevágó vizsgálatok a funkcionális stílusokhoz kötődnek. Elkülönítésükre egy eléggé világos szempontot alakítottak ki. Azt a sajátos funkciót állítják az előtérbe, amelyet a nyelv a társadalmi élet meghatározott területén a közlésben betölt. Ilyen alapon szokás tudományos, hivatalos, publicisztikai, szépírói, társalgási, szónoki stb. stílusról beszélni, amelyeket rendszerint az írásbeli, illetőleg a szóbeli közlés tágabb körű kategóriái szerint különítenek el (l. pl. Fábíán—Szathmári—Terestyéni 1958: 8).

Mindezt azonban pusztá osztályozásnál többnek nem tekinthetjük. Kérdéses tehát, hogy a funkcionális stilisztika alkalmas lehet-e egy mai igényeket kielégítő stílustipológia kialakítására. Maga az osztályozás vízszintes irányban ugyan tágítható, hisz — legalábbis elvileg — újabb és újabb stílusokkal bővíthető, de aligha teszi lehetővé a hierarchikus összefüggésrend kialakítását, mindenekelőtt az alá- és fölérendelt kategóriákkal (pl. leíró, elbeszélő, előíró, értékelő vagy választékos, tömör, bizalmas változattal) vagy a nyelvhasználati rétegződéssel (pl. azzal, hogy városi, falusi vagy művelt és nem művelt, idős és fiatal stb.) való társításokat. És úgy látszik, hogy a határesetek, az átmeneti jelenségek (pl. az irodalomkritikai stílus, a szépírói értékű tudományos esszéstílus elhelyezése sem problémamentes).

Hogy a funkcionális stilisztikában tulajdonképpen mi hiányolható, kiderül a lényegét érintő javítási próbálkozásokból is, a különben nagyon igényes és sokat mondó módosítási törekvésekből. Így például Riesel (1963: 14–5) az általában átfogó, fő kategóriának számító írott vagy beszélt formát az egyes stílusoknak rendeli alá, azaz mindegyik stíluson belül e két lehetőség alapján különít el belső változatokat (pl. a publicisztikain belül a folyóirat- és újságcikkek mellett a rádióelőadásokat, -riportokat). Coteanu (1973: 48–50) épp egy hierarchikus összefüggésrend kialakítása érdekében a funkcionális stílusokat (nála hármat: a művészi, tudományost és hivatalost) két nyelvezetnek (a műveltnek és a népének), majd az egészet egy elvont rendszernek (diaszisztémának) rendeli alá (l. erről magyar nyelven részletesebben Kabán 1982: 345). Péter Mihály (1974: 458–63, 1978: 221–31) a funkcionális stílusok tárgyalását más, elsősorban nyelvészológiai fogásokkal, elméletekkel és ennek alapján a nyelvhasználati variációkkal próbálja össze-

kapcsolni, és így vizsgálati alapjukat kiszélesíteni. Vachek (1975: 103–7) magát az osztályozást kommunikációelméleti szempontokkal gazdagítja és ezekkel próbálja elméletileg megalapozni.

Ezek és az ezekhez hasonló újabb, javító szándékú szempontok jól rávilágítanak a funkcionális stilisztika lényegére, de nehézségeire is, elsősorban arra, hogy elméletileg nincs kellőképpen megalapozva. Emiatt sem látszik lehetőnek stílustipológiává való fejlesztése.

3. Jó lehetőségeket biztosít viszont egy elfogadhat óstílustipológia kidolgozására a szövegnyelvészettel kifejlődött szövegtipológia. A textológusok már rég a szövegnyelvészet egyik legfontosabb feladatának tekintik a szövegfajták elkülönítésére alkalmas tipológia kialakítását, amit mi sem bizonyított jobban, mint az, hogy már a szövegnyelvészet kezdeti fejlődési szakaszából jelentős kezdeményezések maradtak fent (pl. Hartmann 1964, Ellis 1965).

Schmidt (1978: 55) a szövegtipológia kialakításának kétféle módozatát tartja számon. Az egyik esetében a kiindulópont egy elmélet előtti szakaszban elkülönített szövegtípusoknak mint a megfigyelés tárgyainak a számon tartása, majd azt követően a heurisztikusan feltételezett típusok formális leírása egy megfelelő szövegelmélet segítségével. A másik esetben viszont a kiindulópont egy olyan produktív szövegelmélet megalkotása, amely lehetővé teszi a szövegtípusoknak mint elméleti konstrukcióknak az előállítását, amelyeket aztán az eljárás és az elmélet helyességének az igazolására tapasztalati ellenőrzésnek vetnek alá.

Az eddig kialakított szövegtipológiák száma meglehetősen nagy, az alapul szolgáló elméletek szintén sokfélék. Majd mindegyik szövegelméletnek megvan a maga tipológiája vagy legalábbis kifejlesztésének lehetősége. A meglevő vagy a csak csirájában létező tipológiák tartalma, jellege az alapul szolgáló szövegelméletek szerint más és más, de sokféle tipológiát különíthetünk el aszerint is, hogy milyen szövegsajátosságokat állítanak az előtérbe. Mindegyik esetre néhány példát mondunk.

Schmidtnek (1973: 124–7) a kommunikáció- és beszédteelméletre alapozó rendszerezésében a diszkurzustípus (pl. társalgási, tudományos, szépirodalmi) mint megnyilatkozási forma, módozat az összársadalmi kommunikációs rendszer részrendszere. Összefügg vele a beszéd-típus (a monológ és a dialógus), valamint a proposíció és az illokúciós képesség közötti viszonyként felfogott szövegtípus (pl. elbeszélés, értelmezés, végrehajtás).

Petőfi (1974) szöveggrammatikai és szövegsemantikai ún. kotextuális tipológiájában a külső körülményektől, mindenekelett a közlési szándéktól meghatározott főbb szövegtípus a társalgási, a tudományos és a szépirói.

Több szövegtipológiára az jellemző, hogy bizonyos szempontok alapján átfogó típuskategóriákat alakítottak ki, amelyekbe a szövegtípusok különböző változatai sorolhatók be. Koch (1971) a megállapítás négy módozatát különíti el: leírás, elbeszélés, reflektálás, értékelés. Ezekhez részben hasonlít az amerikai Kinneavy (1971) négy típusa: leírás, elbeszélés, osztályozás, értékelés. Wehrlichnél (1975) az ilyen jellegű típuskategóriák száma öt: leírás, elbeszélés, kifejtés, érvelés, utasítás.

Érdekes persze a még teljesen ki nem dolgozott, csak szempontjaikban ismert tipológiai lehetőségek is. Van Dijk (1980: 147–54, 233–8) szerint a szövegek szemantikai és pragmatikai (a globális beszédteből álló) makrostruktúrája szövegtípusok szerinti különbségek hordozója. Példái között ilyen típusok szerepelnek: elbeszélés, érvelés, propaganda, hirdetés. Harweg (1979) a szövegek beszerkesztett mondat szerkezetének tipológiáját próbálja elfogadhatóvá tenni. Ennek a következő kettősség az alapja: a mondatok jellegéből és kapcsolódásából fakadó egyenes vonalú vagy elágazó, megszakított

struktúrájú szövegszerkezet. E második esetre mondott példája a szövegfolytonosságnak a lapaljra utaló számmal való megszakitása.

Egy stílustipológia kialakítása érdekében nemcsak a szövegnyelvészet fentebb említett eredményeit hasznosíthatjuk, hanem másokat is. Ide vonhatunk olyan elméleteket, sőt iskolákat, amelyek nem textológiai eredetűek, de időközben azzá váltak, minthogy képviselőik szöveg szintű vizsgálatokat fejlesztettek ki, és tipológiával is foglalkoztak.

Ilyen mindenekelőtt az amerikai tagmémikus elmélet (pl. Longacre 1979: 266–7) és még inkább a londoni neofirthianus nyelvészociológiai iskola, az ún. regiszternyelvészet, amelynek fő vizsgálati tárgya a nyelvi rétegződés, a nyelvhasználat sokféle változata (pl. írott és beszélt vagy a normatív és nem normatív, a művelt és nem művelt nyelvhasználat, aztán a nyelvjárás, argó, a szakmai, a hivatalos nyelv vagy a táviratok, hírlapok, reklámok, riportok nyelve, továbbá a felnőtt és a gyermek, a férfi és a nő, a falusi, városi, nagyvárosi, városnegyedi nyelvhasználat stb.). Ilyen alapon a szövegtipológia és a belőle kifejleszthető stílustipológia a nyelvi rétegződés tág keretében helyezhető el. A londoni iskola képviselői (Ellis, Leech, Gregory, Crystal, Davy, Quirk, Halliday, Hasan, Carroll stb.) a nyelvi rétegződés tanulmányozásában figyelemmel voltak a megnyilatkozás tárgyára és szférájára (pl. egyetemi szakelőadás, választási beszéd, utcai beszélgetés), a rétegződés társadalmi kötöttségeire és helyzetekhez való kötődéseire (pl. szaknyelv, reklámanyelv, az időjárásjelentés nyelve), valamint a megnyilatkozók közötti viszonyokra (pl. udvarias, bizalmas stílus). A szövegfajtákkal azonosítható nyelvhasználati változatok fő hordozója a helyzetekhez kötődő „regiszter”, mint amilyen például a bemutatkozás, az udvarlás, a sportközvetítések nyelve (l. erről az újabb kezdeményezések közül pl. Halliday 1970, Hasan 1973, 1978, Gregory és Carroll 1978).

Figyelemreméltó sajátossága az eddig tárgyalt és a többi itt meg nem említett szövegtipológiának az, hogy többségüket erőteljes pragmatikai és egyáltalán nyelven kívüli, mindenekelőtt társadalmi szempontok érvényesítése jellemzi. Segre (1979: 86) szerint a szövegtípusokat a pragmatikai helyzetekkel való viszonyuk alapján kell meghatározni (l. erről még Giuliani et al. 1979: 176–7). Közismertek például a táviratok tömör és hiányos szövegszerkezeteinek külső okai (főleg a díjszabás). Egyszóval egymást feltételező összefüggések vannak a szövegfajták és a külső, társadalmi tényezők között. E nyelven kívüli tényezőknek is megvan a maguk rendszerszerű változatisága (Hasan 1975: 53), lehetséges tehát például egy helyzetipológia (Rickheit 1981: 187), és ugyancsak ide tartozó kérdésként szemiotikai alapon mint átfogó kategóriát az „általános szöveget”, a kultúrát tartják számon (Kristeva 1968), amelynek — mint tudjuk — már tipológiai vizsgálatára is sor került (Lotman 1973: 330–43).

Ebben a széles pragmatikai összefüggésrendszerben az egyik legfontosabb szövegtipológiai kérdés a befogadással függ össze. A befogadó a szövegben egy bizonyos szövegtípusra valló példát lát. Emiatt a szövegtipológiának azt is meg kell tudnia magyarázni, hogy miben is áll az eltérő egyéniségű és műveltségű befogadók „szövegtípus-kompetenciája” (Zammuner 1981: 195). Tehát például azt, hogy bizonyos társadalmi és műveltségi csoportba tartozók bizonyos szövegtípusokkal nem tudnak élni. Itt elsősorban nem arra a nyilvánvaló esetre gondolunk, hogy nem mindenki tud verset vagy tudományos értekezést írni és megérteni, hanem arra, hogy sokan családi levelet vagy hivatalos ügyiratokat (kérvényt, jegyzőkönyvet, életrajzot stb.) sem tudnak írni, és mint befogadók ilyeneket nem tudnak megérteni vagy legalábbis nem képesek értelmezni, magyarázni, minősíteni, szövegmintaként elfogadni, a maguk egyedi esetére alkalmazni.

4. Hogy a szövegtipológiából stílustipológiát lehet kifejleszteni, az több érveléssel is megvilágítható, mindenekelőtt azzal, hogy a szöveg és a stílus egymást feltételező két fogalom (e lényeges összefüggést itt természetesen nem tárgyalhatjuk, de l. róla pl.

Harweg 1972, Andersson 1975, Zammuner 1981), ebből is következően a szövegtipológiák-nak rejtettebb vagy nyilvánvalóbb stilisztikai vonatkozásai is vannak. A legfontosabb talán éppen az, hogy a szövegtípusok belső (nyelvi) kapcsolatainak stilisztikai sajátosságok, eljárások, eszközök is részei. Eszerint a stílustipológia ebből a szempontból úgy is felfogható, mint a szövegtipológiák stilisztikai vonatkozásainak a sajátos foglalatja, amelyet egy külön cél érdekében önállósíthatnak.

Emellett azonban arra is hivatkozhatunk, hogy a londoni iskola képviselőinél a típusalkotó kategóriák között, a tárgykör, a módozat, a regiszter stb. mellett külön tényezőként a stílus is szerepel, amin általában a közlési folyamatban résztvevők közötti viszony nyelvi megnyilvánulásait értik (így a stílus lehet pl. formális, udvarias, bensőséges). De nemcsak a *stílus* műszó, hanem néha a stilisztika is szerepel idevágó sajátos értelmezésben. Crystal és Davy (1969: 90) a stilisztika fogalmát a regiszterkutatással kapcsolja össze. Szerintük a stilisztika feladata a helyzetekhez kötődő (tehát a regiszter fogalmi körébe tartozó) nyelvhasználati változatok nyelvi sajátosságainak a tanulmányozása.

Persze a szövegtipológia és stílustipológia közötti összefüggés ugyanúgy, mint a szöveg és a stílus közötti kölcsönös. Nemcsak a stilisztika hasznosíthatja a szövegnyelvészet eredményeit, hanem a szövegnyelvészet sem lehet meg a stilisztika segítségével. Arra gondolunk, hogy több textológus szerint a szövegek közötti különbségek stilisztikai jellegűek, hogy a stílus nem más, mint a szövegek közötti különbségek megnyilvánulása (emiatt viszonyfogalom, l. pl. Andersson 1975: 15). A szóba jöhető különbségek elsősorban szövegfajták, illetőleg stílustípusok szerint különülnek el. Igaza van tehát Dijknek (1981: 18) abban, hogy a stílus olyan formaként funkcionál, amely alapján szövegtípusokat különíthetünk el.

Az eddigiekből jól kivehető, hogy a szövegtipológia hasznos forrása lehet a stílustipológiának. A leginkább gyümölcsöztethetőnek — mindenekelőtt a változatok tág keretben való tanulmányozása miatt — a londoni iskola kezdeményezéseit tarthatjuk, a továbbiakban lényegében csak erre építünk. Megkönnyíti munkánkat az is, hogy felhasználhatjuk ezeknek a kezdeményezéseknek egy jó összegezését és továbbfejlesztését, Lux (1981) munkáját. A szerző tulajdonképpen egy szövegfajtaelmélet kialakítását tekinti céljának, és ehhez a forrása a tőle regiszternyelvészetnek nevezett brit iskola a maga sokféle szövegfajta-elemzésével. Számunkra persze az is lényeges, hogy Lux szövegfajtaelmélete egy szövegtipológia körvonalait is magában foglalja. Hasznosítani azonban nem annyira magát a (különbben is még csonka, teljesen ki nem fejlesztett) tipológiai rendszerét lehet, hanem inkább elveit, pontosabban az alapelveket konkretizáló három kategóriából fakadó lehetőségeket.

Az első kategória a szövegdimenzió, a tulajdonképpeni osztályozási alap, a szövegfajták elkülönítésének három tényezős kerete: (1) a referencia, a valóságra való vonatkozás (pl. mese, fikció, tényleírás), (2) a személyek közötti viszony (pl. oktatás, reklám, propaganda), (3) a forma (pl. a levél, távirat vagy a szépirodalomban a műfajok: vers, szonett stb.). E hármasság a brit iskola képviselőinél is megvan, persze az egyes tényezőknek más és más az elnevezése, például: tárgykör (field), stílus, mód (Halliday, McIntosh és Strevens 1964).

A második kategória a szövegfajta, amelynek tartalmát megkülönböztető sajátosságok kombinációja alkotja. A harmadik a szövegtípus, ami nem más, mint egy-egy ilyen megkülönböztető sajátosság (pl. reális vagy fiktív, rendelet vagy használati utasítás stb.), amelyek mind a szövegdimenzió valamelyik tényezőjéből fakadnak.

Lux egy-egy szöveget a rá jellemző megkülönböztető sajátosságok, azaz szövegtípusok alapján szövegfajtaként jellemez. Így például egy időjárásjelentés szövegét a következő megkülönböztető sajátosságokkal jellemzi: reális, statikus, sajátos (nem általános),

leíró (tényeket regisztráló), tájékoztató. Mindez viszont nem lehet jellemző a várható időjárás jelzésére, hisz az nem reális, nem leíró stb.

5. Mindezt stílustipológiává fejleszthetjük. Ehhez az átváltáshoz mindenképp az szükséges, hogy a stilisztika sajátos igényei, szempontjai szerint járjunk el, hogy lehetőleg a szakszavakban is tükröződő, stilisztikailag releváns jegyeket vegyünk alapul. Ennek kivitelezése, ha sok esetben nehézséget jelent is, mégsem lehetetlen. Nem az már csak azért sem, mert a szóba jöhető szempontok egy része a hagyományos stilisztikából is ismert, többségük ott a stílusalakítás tényezői között szerepel. Mindezeken túlmenően, de ugyancsak stilisztikai érdekből, a kategóriák sorrendjét is megváltoztatjuk: a mód a sorrendben nem a harmadik, hanem a második lesz.

Az így kialakítható stílustipológia szempontjai (kategóriái) és az abból fakadó stílusváltozatok három szinthez kötődnek: (1) a valóságra való vonatkozás (a tárgykör, a téma, pl. az egyes tudományok tárgykörei), (2) a megnyilatkozás formája, módja (pl. az írott vagy a beszélt forma vagy az értekezés, tudósítás, elbeszélés), (3) a stíluszínezetek (pl. az érzelmi és személyes vagy a formális, konvencionális jelleg, illetőleg valamelyiknek az ellentéte vagy hiánya, stb.). Ebben a rendszerezésben a három szintű keretnek Luxnál a szövegdimenzió, a stílusváltozatnak a szövegtípus felel meg. A harmadik fogalom, a stílustípus megfelelője — mint látni fogjuk — Lux alapfogalma, a szövegfajta.

A három szintűséghez hozzá kell rendelnünk a tulajdonképpeni tipológia egyik logikai feltételét biztosító kategorizálási szabályokat. A legfontosabb szabály nyilván a három szint változatai közötti összefüggés megteremtése. Az osztályozási alapot alkotó három szint változatait össze kell kapcsolnunk, azaz egy adott szöveg stílusának a tipológiai besorolásában, illetőleg egy stílustípus kialakításában mind a három szint változati sajátosságai közül egynek (de nem egyszer többnek is) szerepelnie kell. Tehát például a rádióban közvetített futballmérkőzés stílusváltozati sajátosságai: (1) tárgykör (emberi cselekvés, sport, futball), (2) mód (beszélt nyelvi, rádióközvetítés), (3) stíluszínezet (személyes hozzáállás, érzelmi telítettség). Vagy a fizika szakos hallgatóknak tartott egyetemi szakelőadás sajátosságai: (1) tárgykör (fizika), (2) mód (beszélt nyelvi, előadás, nem felolvasás), (3) stíluszínezet (érzelmi tartalma semleges, de személyes hangvételű).

A három szint közötti viszony hierarchikus: (1) → (3), azaz az (1)-be tartozó változatnak magasabb a rangja, többet mondó, meghatározóbb értékű a tartalma, átfogóbb a fogalmi köre, mint a (2)-ének, és ugyanúgy a (2) fontosabb, mint a (3). Például a nyelvtudományhoz tartozó kérdéskörök kifejtési formája, módja lehet értekezés, előadás, vita vagy a tények pusztja közlése, osztályozása. Ennek fordítottja azonban aligha lehetséges, legalábbis nem sokat mondana az, hogy például az értekezés lehet nyelvtudományi, lélektani, fizikai, matematikai stb.

Alárendelés — ugyanúgy, mint több más kategorizálás — a szinteken belül is lehetséges. Valamennyi közül a legfontosabbak a mindenre kiterjedő kombinációs lehetőségek. Például egy irodalomtudományi kérdés kifejtése (többek között, a jellegzetestől eltérően) lehet művészi értékű, a szerző stílusának egyéni jellegét feltűnőbben előtérbe állító esszé, vagy a fakitermelésről szóló rádióriport lehet népies hangvételű, nyelvjárási elemekkel színezett.

És ilyen összefüggések alapján minősíthető a tipológián belül sajátos helyet elfoglaló szépirói stílus mindenképp azzal, hogy (1) átfogó, nyitott, hisz elvben bármilyen más stílust magában foglalhat, (2) nem alkalmi, hanem állandó jellegű belső változatai (a 2. szintnek megfelelő műfaji és a 3. szinthez tartozó egyéni stílusai) vannak.

6. Az elmondottak első összegezéseként a három szint változati és kategorizálási lehetőségeit sorolom fel.

1. A valóságra való vonatkozás (a megjelenített valóság)

(1) Tárgykör-, témalehetőségek (ez gyakorlatilag tulajdonképpen kimeríthetetlen). Például az élő világ, az emberi társadalom, emberi és társadalmi magatartás, cselekvés vagy időjárás stb. Tehát a biológia, a szociológia vagy a törvények, szabályok, rendeletek vagy a sportközvetítések és az időjárásjelentések témái. Ezek a valóság egy-egy kisebb vagy nagyobb részletei. Bizonyos esetekben (mindenekelőtt a szépirodalomban, a társalgásban, levelezésben stb.) elvileg a valóság egésze, ennek bármelyik részlete téma lehet.

(2) Reális és fiktív. Például tényleírás, regény, mese, tudományos-fantasztikus irodalom.

Ezen belül több kategorizálási szabályt tartunk számon.

a) Egyedi és általános. Például a biológia, szociológia és a tudomány általában, azaz az egyes tudományok alárendelőd(het)nek a tudománynak. Ugyanígy egy rendelet, törvény vagy szabály a hivatalos, a közigazgatási élet átfogóbb kategóriájába illeszkedik bele.

b) Jellegzetes és nem jellegzetes. Például a társalgásnak, a leveleknek, táviratoknak vannak jellegzetes és esetleges, nem jellegzetes témái.

c) A valóságra való vonatkozás közvetlen és közvetett jellege. Például a biológia, szociológia vagy a szépirodalom tárgyköre közvetlen, de az irodalomkritika közvetett, hisz a szépirodalmi szövegekről szóló szöveg, tehát metanyelv.

2. A megnyilatkozás formája, közege, módja

(1) Írott vagy beszélt változat, például könyv, újság, levél, illetőleg az előadás, valamint a rádió, tévé, telefon, magnó sajátos műfajai.

(2) Monológ vagy dialógus, például a szónoki beszéd, illetőleg a társalgás.

(3) Általánosabb társadalmi érvényű vagy szűkebb társadalmi érvényű nyelvhasználat, például az irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárás, szaknyelv, argó, aztán az ezekből fakadó kettősségek (pl. szaktudományi vagy tudománynép-szerűsítő), továbbá a nemzedékek, nemek, lakóhelyek szerinti változatok: idős és fiatal, férfi és nő, vagy falusi, városi, nagyvárosi, városnegyedi nyelvhasználati eltérések, sajátosságok.

(4) Művészi vagy nem művészi, például művészi a szépirodalom, esetleg a közírói esszé vagy nem művészi a szaktudományi szintézis.

(5) Leírás vagy elbeszélés, például tájleírás, jelenségmonográfia, szakelőadás vagy novella, regény, riport, sportközvetítés.

(6) Előírás (a címzettnek szóló felhívás) vagy értékelés (a közlő szemléletének, magatartásának a jelzése), például rendelet, használati utasítás, reklám vagy műbírálat, szakkönyv ismertetése.

Az idetartozó legfontosabb kategorizálási szabály a különböző formai, módozati (főleg műfaji) lehetőségek nagyobb kategóriákban való összegezéseire vonatkozik. Például a líra, próza, dráma az átfogóbb szépirói stílus kategóriájába sorolható, ugyanúgy a szaktudományi értekezés, monográfia, előadás, vita, érvelés stb. a tudományos stílusba, a vezércikk, riport, hír, glossza, tárcsa stb. az újságírói stílusba, illetőleg ezen is túlmenően a publicisztikai stílusba.

3. A stílust színező változati lehetőségek

(1) Érzelmi vagy nem érzelmi jellegű színezet, ami rendszerint együttjár azzal, hogy a megnyilatkozás személyes vagy nem személyes jellegű, például egy lelkes sportközvetítés.

(2) Egyéni vagy nem egyéni jellegű kifejezés, például a szépirók kifejezési módja feltűnőbben egyéni, mint másoké, de a tudományos esszé szerzőjének stílusa is lehet feltűnőbben egyéni jellegű.

(3) Kifejtett vagy ki nem fejtett (hiányos, tömör), például kifejtett egy egyetemi előadás, ki nem fejtett a távirat, az apróhirdetés vagy a lexikonok szócikke.

És még sok ehhez hasonló, de kevésbé jelentős kettősséget lehetne felsorolni (pl. alkalmi vagy nem alkalmi, konvencionális vagy nem konvencionális, továbbá bizalmas, fesztelen vagy udvarias, tiszteletteljes stb.).

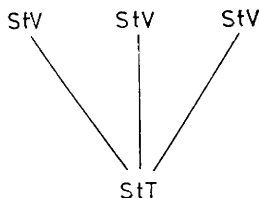
Kategorizálási szabályt kettőt említek meg. Mindkettő a változati lehetőségek fogalom- és hatáskörével függ össze.

(1) A harmadik szint változatai az első és a második szint változatai alapján kialakítható stílus típusokat csak színezik, de lényegét nem változtatják meg, ilyen vagy olyan színezet eredményeképpen a szóban forgó stílus típus nem vált át más típusba.

(2) Az idetartozó változatok továbbtagolandók, mindegyiknek nagyon sok belső változata van, például az érzelmi jelleghez tartozik többek között a humoros, gúnyos, becsmérő vagy tartózkodó, hideg, édeskés stb. és egyáltalán az emberek közötti viszonyokból fakadó sokféle színezet: bizalmas, udvarias, kedveskedő, lenéző, alázatos, sznoboskodó stb. Az egyéni stílusoknak szintén sok fajtája lehet (pl. természetes, pontos, intellektuális stb.), emiatt az egyéni stílus külön tipológiája is lehetséges (I. Szabó 1967: 335–6, 1974).

Az összegezés második pontjaként a stílustipológia szintek fölött álló lényegét próbáljuk ábrázolni (itt a *StV*: stílusváltozat, *StT*: stílus típus):

az (1) – (3) szintű
tipológiai kategóriák

Azaz: a három szint tipológiai kategóriáiból (az 1–3. al. felsoroltakból) fakadó stílusváltozatok egy-egy stílus típust alkotnak, amely úgy-ahogy a stílusnem (esetleg más műszóval: a stílusfajta, stílusréteg), illetőleg a funkcionális stílus megfelelője. Ilyen típus például az újsághír sajátos stílusa vagy tágabb körben a publicisztikai stílus, a nyelvtudományi cikkek, tanulmányok, könyvek stílusa vagy valamennyi tudomány stílusát magába foglaló tudományos stílus, a fiatal nemzedék tagjainak argóelemekkel telített dialógusai és az ezekből vagy az ezekhez hasonló típusokból kikerekedő társalgási stílus stb.

7. Az így kialakított stílustipológia természetesen még nagyon kezdetleges, további javításra, finomításra szorul. A legfontosabb tennivaló az, hogy a tipológia egészét, valamint az egyedi stílus típusokat struktúrává, rendszerre kell kifejlesztenünk, minthogy egyik sem tekinthető bizonyos stílusváltozatok (megkülönböztető sajátosságok) pusztá halmazának, azaz ahogy Jakobson (1969: 178) is állítja: Nem az állomány, hanem a rendszer az alapja a tipológiának.

IRODALOM

- Andersson Erik
1975 *Style, Optional Rules and Contextual Conditioning*. Ringbom et al. (Szerk.) 1975.
Balázs János
1956 *A stílus kérdései*. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Budapest. Coteanu I.
1973 *Stilistica functională a limbii române*. București.

- Crystal D. és Davy D.
1969 *Investigating English Style*. London.
- Dijk Teun A. van
1980 *Text and Context Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London—New York (in paperback).
- 1981 *Texte Article pour le Dictionnaire des littératures en langue française*. Amsterdam (sokszorosított káziat).
- Dressler Wolfgang U. (Szerk.)
1978 *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin—New York.
- Ellis J.
1965 *Linguistic Sociology and Institutional Linguistics*. *Linguistics* 19.
- Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc
1958 *A magyar stilisztika vázlata*. Budapest.
- Giuliani M. V. et al.
1979 *Speculations on Text as a Linguistic and Cultural Construct*. Petőfi (Szerk.) 1979.
- Gregory M. és Carroll S.
1978 *Language and Situation. Language Varieties and Their Social Contexts*. London.
- Halliday M. A. K.
1970 *Functional Diversity in Language as Seen from a Consideration of Modality and Mood in English*. *Foundations of Language* 6.
- Halliday M. A. K. és Hasan R.
1976 *Cohesion in English*. London.
- Halliday M. A. K., McIntosh P. és Steevens P.
1964 *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. London.
- Hartmann P.
1964 *Text, Texte, Klassen von Texten*. *Bogawus, Zeitschrift für Literatur, Kunst, Philosophie* 1—2.
- Harweg Roland
1972 *Stilistik und Textgrammatik*. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 5.
- 1979 *Satzgrenzen und Satzabständen und das Verhältnis zwischen Satz- und Textlinguistik*. Petőfi (Szerk.) 1979.
- Hasan R.
1973 *Code, Register and Social Dialect*. Bernstein B. Szerk. *Class, Codes and Control*. Vol. 2. London.
- 1975 *The Place of Stylistics in the Study of Verbal Art*. Ringbom et al. (Szerk.) 1975.
- 1978 *Text in the Systemic-Functional Model*. Dressler (Szerk.) 1978.
- Hayes Curtis
1970 *A Study in Prose Styles: Edward Gibbon and Ernest Hemingway*. Freeman D. C. Szerk. *Linguistics and Literary Style*. New York.
- Jakobson Roman
1969 *Hang — Jel — Vers*. Budapest.
- Kabán Annamária
1982 *A tudományos stílus fogalmának tisztázásához*. *Nyr.* 3.
- Kinneavy J. L.
1971 *A Theory of Discourse*. Englewood Cliffs, New Jersey.
- Koch W. A.
1971 *Taxologie des Englischen*. München.
- Kristeva Julia
1968 *Le texte clos*. *Langages* 12.
- Longacre Robert E.
1979 *Texts and Text Linguistics*. Petőfi (Szerk.) 1979.
- Lotman M. J.
1973 *Szöveg — Modell — Típus*. Budapest.
- Lux Friedemann
1981 *Text, Situation, Textsorte*. Tübingen.
- Ohmann Richard
1964 *Generative Grammars and the Concept of Literary Style*. *Word* 3.
- Péter Mihály
1974 *Stilisztika lapfogalmainak tisztázásához*. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László Szerk. *Jelentéstan és stilisztika*. Budapest.
- 1978 *Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról*. *ÁNyT.* 12.
- Petőfi S. János
1974 *New Trends in Typology of Texts and Text Grammars*. General Report Delivered at

- the First Congress of the International Association for Semiotic Studies, Milan
(sokszorosított kézirat)
- Petőfi S. János (Szerk.)
1979 Text vs Sentence. 1 – 2. Hamburg.
1981 Text vs Sentence. Continued. Hamburg.
- Riekheit Gert
1981 Textprobleme aus sprachpsychologischer Sicht. Petőfi (Szerk.) 1981.
- Riesel Elise
1963 Stilistik der deutschen Sprache. 2. Durchgesehene Auflage. Moskau.
- Ringbom Hakan et al. (Szerk.)
1975 Text and Style. Stockholm.
- Shmidt S. J.
1973 Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. München.
1978 Some Problems of Communicative Text Theories. Dressler (Szerk.) 1978.
- Segre Cesare
1979 The Nature of Text. Petőfi (Szerk.) 1979.
- Szabó Zoltán
1967 Az egyéni szépirói stílus jellemzéséről. Nyr. 3.
1974 Toward a Stylistic Typology. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 5. (Prága)
- Vachek Josef
1975 Some Remarks on Functional Dialects of Standard Languages. Ringbom et al.
(Szerk.) 1975.
- Wehrlich E.
1975 Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer
Textgrammatik. Heidelberg.
- Zammuner Vanda L.
1981 Speech Production Strategies in Discourse Planning: A Theoretical and Empirical
Enquiry. Hamburg.

Szabó Zoltán

Vegyít. A SzófSz.-ből elterjedt általános nézet szerint az *elvegyít*-ből jött létre, az igeekötőnek érzett *el*-rész elvonásával. A TESz. szerint is a *vegyít* az *elegyít* *v*-vel bővült *elvegyít* változatából vonódott el. Első ismert adata 1676: „mézben kell vegyíteni”. A *vegyül* és a *vegyes* XVIII. század végi nyelvújítási alkotások (TESz.). Az újabb keletű nyelvújítási formák közül napjainkban is gyakoriak például a *vegyész*, *vegyszer*, *vegyipar*.

Nem ilyen egyértelmű azonban az *elvegyít* magyarázata. Az idetartozó szócsaláddal a TESz. *elegyít* és *egyveleg* címszók alatt foglalkozik. Ismeretlen eredetűnek jelzi. Szerinte az *elegy*-nek és az igealakoknak egymáshoz való viszonya biztos etimológia híján nem tisztázható, de nem állapítható meg az *elegy* eredeti szófaja sem. „A szócsaládnak az *egy* számnévből való származtatása, valamint finnugor egyeztetése kevésbé valószínű” — írja.

Nem ilyen elutasító a MSzFgrE. álláspontja. Az *elegyedik*, *elégyedik* szócikkben nem ismeretlen, csupán vitatott eredetűnek minősíti a szócsaládot. Egyik megoldásként ugor nyelvekbeli ’vegyít’ jelentésű szavakat lát az etimológia szempontjából lehetségesnek. Ezek alapján a magyarban **ele-l* -> **elye-l* -> *egyel* változásokat és hangátvétetést kellene feltennünk, ugyanakkor a *v-s* alakok magyarázat nélkül maradnak. Másik megfontásként — a szótár szerint — az *egy* számnévből -*l* határozóraggal és hangátvétéssel fejlődött *elegy* határozószóra gondolhatunk, azonban a „*v* magyarázata ebben a származtatásban sem kielégítő”.

Ez a másodikkal említett megfigyelési kísérlet Károly Sándortól származik (MNy. 54: 354). Annak idején cikkét örömmel olvastam, mert a lényegre tekintve, magam is hasonlóképpen vélekedtem a szócsalád eredetéről. Illetékes szótáraink kételkedését és jogosan felhányt kifogásait látva, azt hiszem, nem lesz felesleges egykori szempontjaimat előadni, melyekből a *v* származására is fény derül.

Nálam kiindulópontul a latin nyelvnek egy határozószója: az *unā* ’együtt, egyszerre’ szolgált, ami eredetét tekintve az *unus* ’egy’ számnév nőnemű ablatívusa. Nem nehéz elképzelni, hogy az első századok magyarul író és fordító személyei, akiknek kezében többnyire latin nyelvű szövegek fordultak meg, gyakran milyen nehéz nyelvújítói munkára kényszerültek. Ha a beszélt nyelv szavai közt nem leltek megfelelőt, maguk alkottak újat, nemegyszer tükörszóként vagy tükörjelentés fordításával. Ezt a kúszködést látom a latin *unā* fordításának esetében is. A középkori és az egyházi latinban a klasszikus szó ugyanis tovább élt, sőt használata gyakoribbá vált, sokszor *unā cum* alakban a *cum* praepositio nyomatékosztására: ’-val, -vel együtt’, de az egyházi latinban határozószóként is, vele egybeírva: *unācum*. 1300-tól kezdve, főként a kódexirodalomban az *egy* számnévnek következő ragos alakjai jelentkeznek ’unā’ jelentésben: 1300 k.: *egyembeli* 1372 u./1448 k.: *egyembe* 1372 u./1448 k.: *egyetlenbe* 1416 u./1490 k.: *egyetemben* 1495 e.: *együtt* 1512 k.: *egyét* olvasatú formák (TESz.). Nyelvtani alakjában legjobban hasonlít az *unā* és *unācum* határozószókra az *egyel* és a kikövetkeztethető **egyvel* ’együtt’.

1372 u./1448 k.: *egyel* (CodHung. I. 5. 25 és 16b. 13) 'semel'; „Ne fely menyewnk *egyel* altal” (uo. 10. 1) 'unā' jelentések. — Mindkettő régtől szerepel hangátvetéses *elegy* és *elveyg* alakban: 1519: *elegy*, 1508 és 1533: *elveyg* megfelelésű adatok (TESz.). Mindkét szóban az *l* és a *gy* cserélt helyet. A liquida előreirányuló hangcseréjével, hasonló átvetést találunk itt, mint a *pehely* esetében. A *pehely* ~ *pehel*-ből már a XV. században lett olv. *peleh* is (vö. TESz.). — Az *elegy* és az *elveyg* határozószóként, majd ebből melléknévként, végül főnévként szerepel, hasonlóan a *távol* és *közel*-hez, mint arra Károly rámutatott (i. h. 354). A melléknévi szófajból denominális igeképzős alakok keletkeztek -*it*, -*ül*, -*edik* képzőkkel, továbbá denominális -*s* képzős melléknév; az eredeti határozószó előfordul -*g* nyomatékosító elemmel megtoldva is. Ezeknek a származékoknak egy részében előkerülnek az eredetibb *egyel*, **egyvel* ragos alakok: 1456: *egyelit* 1692: *egyvelit* 1493 k.: *egyelül* 1704 e./1763: *egyvelül* 1519: *egyedelik* 1603: *egyveledik* 1527: *egyelős* 1672: *egyveles* 1666: *egyeleg* 1669: *egyveleg* olvasatú formákban (TESz. *elegyedik* és *egyveleg* al.).

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az *egy* számnévből — egyebek között — az -*l* ablativussal és -*vel* eszköz-, társ-, mód- stb. határozóval is alakult 'együtt' jelentésű határozószó. Ősi egyszerű ragokkal gyakrabban keletkeztek ilyenek, de nem példátlan az önálló szóból keletkezett raggal alakult határozószó sem. Ilyenféle az *egy* számnévből raghalmozással támadt *egyembeli*, *egyetemben*, aztán az *egykor*, *egyszer*. De találunk -*vel* raggal létrejött más határozószót is. Ilyen például a R. *estvel*, R. *regvel*, R. *holval* (l. TESz.).

A hangátvetés révén és a származékokban elszigetelődött *egyel*, **egyvel* jelentése természetesen szűkült az 'együtt' tartalomtól az 'együttesen, keverve' jelentésig, mint arra Károly példáiban rávilágít, melyekben a kétféle jelentés egymással felcserélhető (i. h.). Az azóta megjelent EMSzót-ban például az *elegy* II. hsz. 2. értelmezéseként 'együtt' szerepel: 1627: „Egy darab roka hat belles niakkal *elegj*” (*egyveleg* al.) XVII. sz. m. f.: „Arany S ezüstel *egyveleg*h”. A jelentésváltozáshoz azt jegyzem még meg, hogy a szűkülés a *k e v e r é s* irányában történt: *elveygíteni* a. m. 'két vagy több anyagot, dolgot keveréssel egyesíteni' (vö. CzF. *vegyít* al.).

Vessünk most egy pillantást a TESz. nyomán a hangátvetéses alakok első előfordulására is: 1416 u./1450 k.: *elegyit* 1508: *elveygit* 1416 u./1450 k.: *elegyül* 1416 u./1490: *elegyedik* olvasatú formák (TESz.); XVI. sz. v.: *elegyes* (NySz.); 1566: olv. *elveyges* (OklSz.). Összehasonlítva ezeket a képzéseket az eredetibb *egyel*, **egyvel* származékaival, fel tűnő, hogy az eredeti formáknál többféle a képző, különösen nagy a különbség az **egyvel* származékaiban. A hangátvetéses *elveyg* határozószó mellett sokáig csak az *elveygit* és az *elveyges* képzett formák élnek. Az *elveyg* határozószó viszont például az OklSz. adataiban gyakoribb az *elegy*-nél.

A ragos határozószónak magyarázott *egyel* és a hangátvetéses változatnak tekintett *elegy* összefüggésének támogatására Károly utal arra, hogy az *elegy* is eredetileg határozószó. Még fokozottabban áll ez az *elveyg*-re, amelyik — úgy látszik — némely nyelvjárásban tovább megmaradt a határozószói fokon. A nyugat-dunántúli nyelvjárású Wathay Ferenc végvári vitéz 1600 körül keletkezett írásában következetesen az *egyetemben* szót használja névutószóként a -*val*, -*vel* raggal kapcsolatban 'unā cum' jelentésben. Az *elveyg* nála mindig határozószó 'együttesen, keverve' jelentésben, amelyen azonban átsüt az 'együtt' értelem is: „Jámbor Aszoniokatt s *elveyg* Eözüegieketh” (RMKT. XVII. sz. I. 182), az *elveyg* így helyettesíthető: 'velük együtt'; „Sok io üdött de the immar ertell, Gonozokatt *Eluegi* megh ug erthell” (i. m. 215), itt is: 'velük együtt'; „Tömienes boruall *Eluegi* megh szedetze” (i. m. 201) '(bor) segítségével', az *elveyg* itt a -*val* rag funkcióját nyomatékosítja.

A cikkem első részében említett 'unā' jelentésű határozószók közül máig is él nyelvünkben az *együtt* és ritkábban az *egyetemben*. A többi kihalt, illetőleg ritka népnyelvi

szóként még részben föllelhető. Sajátos pályát futott be az *egyel* és az **egyvel*, amelyek származékaikban mai köznyelvünknek szerves részét képezik. Talán leggyakoribbak közülük a *vegyít* és a *vegyes*, amelyek alakjukban szinte teljesen eltávolodtak eredő helyüktől, a változások azonban, amelyek ezt eredményezték, a nyelv életében szabályosan jelentkező változások. Ebben az esetben a következők: ragos névszó határozószói szerepben, hangátvetés, jelentésmódosulás, ige- és névszóképzés, igekötőnek érzett szótag elvonása.

Horpácsi Illés

„Szeghatár” és társai

A határjelek között nemcsak eredetüket és anyagukat tekintve lehet nagy különbség, hanem elhelyezésük szerint is, ami egyúttal jelentőségükre is utalhat. A legfontosabbak a *k e z d ő* határok, melyeket a latin szövegek *capitalis*-nak neveztek. Időnként e szó átment a magyar szövegekbe is. Így a Pest megyei Bagon 1801-ben a megyei bizottság, amely a határt újította, jegyzőkönyvébe rögzítette, hogy munkáját „el kezdvén az Iharosi Bereknél, a’ hol tudnia illik Domonyi, Aszódi és Bagi határok concurrálnak, az Ország Uttyának alól, pro Capitali Meta renováltatott három határ” (PML, Processus terminati 1736: 7). 1753-ban pedig Isztimérben a megyei bizottság jegyzőkönyve szerint a következőképpen rögzítették a *capitalis* határt: „Az első határ, mi is a’ Szent Györgyi Széna hordó utnál, a’ hol tudnia illik, Palotáról Móra vezető uttal keresztben meg ütközik, első *Capitalis határnak* föl vevén. . . , mivel ugy is láczatos volt, meg hagyván” végezték munkájukat (OL, Zichy cs. levéltára, 93/120 et A).

Más szövegek viszont *principális határ*-t emlegetnek. Ez az elnevezés található például az 1754-es neszemlyi határleírás latin szövegében is, amely az egyéb jeleket *intercalaris*-nak mondja. Érdekes képet ad ezek elhelyezkedése is: *principális* egyes, csak egy van, a 6-os számú; *principális* kettes (due): 5 darab, azaz az 1-es, 7-es, 20-as, 21-es, 74-es, tehát a *k e z d ő*, a *v é g z ő*, és a közbülsők közül a fontos helyen, a fordulóponton lévőek. A többi jel: *intercalaris*, mégpedig kettes: negyven darab, egyes 26 darab és hármas 1 db. Összesen: 74 (OL., Zichy cs. levéltára, 118/154 et A).

A magyar szövegek általában *első* vagy *kezdő* határjelnek nevezik ezt, mint az 1822-es ősi határleírás szövege is, amely szerint „Ősi Helység és Réti Pusztá között első és kezdő határ jelnek megállapítván, hatvan ölnyire találtunk egy régi határhalmot” (OL., Zichy cs. levéltára, 85/105 et A). 1750-ben pedig a Pest megyei Sáriban találtak a határvizsgálók egy igazi határjelet, amelynél — mint megállapították — „Sári *vég*ső-képpen, Manteleki *kezdő* képen az Ölbői földek *follyó* képpen össze ütköznek és — amint leszögezték — addig is tartatik és biratik sáriak által a’ Határ”. (O.L., Inquisitio Juratum T.R. 17/1709.)

A magyar nyelvben a *kezdő* — illetve más szemlélet szerinti —, a *vég*ső határnak további kifejezése is felfedezhető. Az 1750-ben Keresztúron (Pest m.) tartott kihallgatásan is első kérdésként azt szerették volna megtudakolni, hogy „a’ *vég*ső és *Szeg* Hányás-tul merre mégyen az igaz Kereszturi Határ?” (PML., Processus terminati 1747: 5.)

E határjel más neve — az 1753-as vásárhelyi adatok szerint — *szeplet határ* (OL., Károlyi cs. levéltára, P. 393/172/136/1), illetve *szegelet határ*, az 1769-es csóri jegyzőkönyv szerint (OL., Zichy cs. levéltára, 85/105). Az előbbiről tudni kell, hogy ott három határ futott össze. Ugyancsak három határ szaladt egybe az 1736-os halomegyházi *szög határon* is. (PML., Processus terminati 1736/6). De még ennél is több, öt határ szakadt egybe a szentendrei Szekrényi kónél, az 1763-ban rögzített jegyzőkönyv szerint, ahol e falun kívül Leányfalu, Tótfalu, Bogdány és Szentlászló határa is érintkezett (PML., 302-H,

Szentendre/p). Az 1769-es csóri határleírásban pedig viszonylag részletes leírását is olvashatjuk a „Szegelet határoknak”, melyek — mint szükségesnek tartották megjegyezni — „abban az időben jó Magossak voltak”. E határok, a falvak szerint a következők: „Csoóri, délről mindjárt az Kuti ut mellett; Nap nyugatra ettől 15. Lépésnyire kuty; harmadik ugyan Csoóritul 15 Lépésnyire északnak Guti. . .” (OL., Zichy cs. levéltára, 85/105).

E határok értelmezésére további támpontokat találhatunk az egyik, 1752-es vasvári iratban, amely szerint az „réttől odább Nap Keletre menvén találtatik más *Szeglet* is, . . . mely *Szegleteket* vagyis fordulásokat megh tudja mutatni. . .” (Processus tabulares 4/5246). E szerint: *szeghatár*, *szeglet* volt ott is, ahol a határ egyenes vonala megtört, és ahol éppen ezért, mert itt új irányt vett, határozottabban, nagyobb jellel kellett a határt jelölni. A különböző szögekben összejött határookra azért is alkalmazták többször e kifejezést: *össze-, egybeszőgellik*. 1640-ben Nagyidán állapították meg, hogy „az déllő árokra. . . szegellik az Határ. . .” (OL., Csáky cs. levéltára 36/183). 1760-ban a szadai határról állapították meg, hogy az említett „kónél *szöglük* egyben a’ pthrügüi és Harkályi határral. . .” (OL., Inquisitio Juratorum T.R. 17/95). 1766-ban pedig, amint a kihallgatáson kitűnt, „Nap keletrül Dinnyési Délrül Börgöndi, Nap nyugatrul Kisfaludi, Északrul Pákozdi határok össze *Szegelletek*. . .” (OL., Inquisitio Juratorum 17/391).

A fentieknek megfelelően világos, hogy a fontosabb helyeken, kezdőpontokon és szegleteken lévő jeleket, melyek jelentősége és alakja is nagyobb, nevezték *szegvagszeglethatár*-nak. A kisebb jelentőségű jeleknek a neve: *folyó határ*, amint arra a tápiószentmártoni 1736-os határleírás is utal, amely leszögezte, hogy a „Domb Szőreg és Szent Márton között nem *Szőglet*, hanem *folyó Határ*. . .” (PML., Processus terminati 1734: 2). Az 1771-es gyóni határleírás érdekes magyarázatát adja annak, hogy egyazon pont lehet az egyik falnak *folyó határa*, míg a másiknak *szeghatára*, aszerint, hogyan csatlakozik határrészü a közös területhez. A határmegállapítók ugyanis olyan ponthoz jutottak, amely „Peszért *folyó* képpen, Gyónt ellenben és Essőt *Szegletesen* egymástul választó hármaz Határ jelnek állapították lenni. . .” (OL., Keglevich cs. levéltára, 11/III/16.). A továbbiakban pedig az is kiderül, hogy az elnevezések mögött jól elkülöníthető minőségi különbség is felfedezhető. 1801-ben a Pest megyei Tiszajenőn az egyik tanú határozottan állította, hogy a megmutatott határt „tsak *folyó határnak* vallyá, mely a Jenei és Uj Kécskei földeket egymástul elválasztja, és soha sem tartatott *Szeglet határnak*, amelly a’ fölyebb említett három pusztákat (Jenei, Uj Kécskei, Karai) egy mástól megkülönböztetné. . .” (PML., Földv. cs. lt. B/45).

A *szeg*-határnak további elnevezése: *sarok határ*. Az egyik 1766-os püspökháti feljegyzés szerint a határvizsgáló egy „fát *sarok* Metanak állitván valóságos határ jelynek vallották lenni. . .” (PML., XXXIII. 11/C/2). 1746-ban pedig „a Körös északi partján lévő határ dombot, mely tulajdonképpen F. Bátor és I. Tóth között *sarok-határ*” a határjárók megújították (OL., Esterházy cs. levéltára, 578/95/I). A nem sarokban lévő határdombokat viszont egyértelműen *oldal-határnak* nevezték.

Ritkán felbukkanó név még *szeghatára* a *vakhatár* kifejezés is. 1747-ben Fülöpszálláson többen is vallották, hogy Izsák és Fülöpszállás között, a kecskeméti út mellett lévő „*Vak* avagy is *Szegh határ*” igazi határ (OL., Inquisitio Juratorum 17/2114.). Más adat szerint viszont a kifejezés nem is annyira a határjel minőségét, hanem rossz állapotát jelenthette. Az 1760-as cibakházi határperben említette az egyik tanú azon „*vak határokat*, melyek inkább sombékók lehetek. . .” (PML., Földv. cs. lt. b/41).

A *folyó* vagy *mellékhatároknak* található további neve is. Az 1736-os, Tápiószentmártonban tartott kihallgatáson több nevét is említették: az egyik tanú *folyó határ*-t, egy másik *oldalhatár*-t mondott, míg egy harmadik *folyó oldal határ*-t (PML., Processus terminati 1734: 2). Ugyanezen évben a Pakonyban folyt kihallgatás egyik tanúja pon-

tosan megjelölte a kifejezés latin eredetét is, amikor arról szólt, hogy a kérdéses határok „mindétigh Gyál és Halomegyháza között való *cursorialis*, vagyis *oldal határoknak* tartattak” (PML., Processus terminati 1736/6). 1734-ben Cegléden tartott határperben viszont a tanúk következetesen *oldalas határok*-ról tettek említést, melyek soha sem voltak hármass határok (PML., Processus terminati 1734: 2).

Egészen eredeti kifejezésnek hat az a Nógrád megyei Bárkányban 1720-ban említett jel, melyet a tanúk, kik a határról vallottak, egyaránt *Nyargaló határjel*-nek mondtak. Az egyik szerint a határfákon „vágott *Nyargaló Határ* Jelek vannak”. Hogy a kifejezés jelentését végül is megértsük, ahhoz az egyik tanúnak a következő szavai segítenek hozzá: „A Hegyre megyen a Határ, az honnan az lyuk völgyön is által nyargalván, *Nyargaló Határ* jelek szerint megyen egész a Sátoros Hegyig. . .” (OL., Processus tabulares 4/2144). E szerint folyamatosan következő, folyó jelekről lehetett szó, melyek egyes határok mentén találhatóak és mint ilyenek, a *cursorialis* megfelelői.

Takács Lajos

A magyar tájnevekről*

A tájak nevével nap mint nap találkozunk: halljuk a rádióban, tévében, olvassuk az újságban vagy a szakirodalomban. Többségüknek fekvését is több-kevesebb biztonsággal meg tudjuk határozni. Egy részükhöz irodalmi élmények is kapcsolódnak. A Kemenes-alja Berzsenyi nevét juttatja eszünkbe, a Kiskunságról Petőfi őr emlékezetesen, az Érmellék, a „hepehupás vén Szilágy” Adynak volt szűkebb hazája, a Pálócfoldet Mikszáth, Szatmárt, a Tiszahátat Móricz, a Székelyföldet Tamási Áron hozta közel az olvasóhoz. S ezzel még csak a legismertebbek közül hivatkoztunk néhányra. Nem tudom, magukon a szavakon, a neveken hányan gondolkodnak el akár egy pillanat erejéig is. Mindenesetre a nyelvészek figyelmét eddig inkább az „érdekesebb”, homályosabb nevek keltették fel. Többen próbálkoztak például az *Ormánság*, *Göcsej*, *Hetés*, a székelyföldi *Csik*, *Gyergyó* nevek megfejtésével. Egy részük ma is megfejtetlen vagy bizonytalan eredetű. A tájnevek nagy része azonban világosan felismerhető közszavakat tartalmaz. Keletkezésük, életük, változásuk, esetleges kihalásuk, közös tulajdonságaik nagyon tanulságosak, megérik a velük való tüzetesebb foglalkozást. Vegyük például a mindenki által jól ismert nagytájak neveit: *Erdély*, *Tiszántúl*, *Duna–Tisza köze*, *Dunántúl*, *Felföld*, *Alföld*. Az *Erdély* szón kívül látszólag semmi különös észrevennivalónk nincs velük kapcsolatban. A történeti vizsgálatok tanulságai azonban mást mondanak. De lássuk sorjában!

Erdély-ről a tudomány mindig is tudta, hogy az *erdő* és a kihalt *el:elve* 'valamin túl fekvő rész' szavak elhomályosult összetétele. Közvetlen előzménye tehát az *Erdé el* 'erdőségen túli terület' volt. Ezt jelenti a régiségben gyakran használt *Transsilvania* latinostított változat is. A név arra utal, hogy a Kárpát-medence központi területeit megülő honfoglaló magyarság szempontjából ez a terület a mai Király-hágó erdőrengetegein túl feküdt. Az elnevezés tehát valószínűleg honfoglalás korabeli, írásos adataink is igen koraiak róla. A legkorábbi *Erdély*-fogalom azonban nyilván szűkebb volt a mainál, az egész

* Elhangzott a XI. Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőtalálkozáson Gödöllőn, 1983. július 4-én. A tanulmány sajátos (alapvetően népszerűsítő) rendeltetésénél fogva mellőzi a tudománytörténeti előzményeket, a kérdéssel kapcsolatos módszertani problémák jó részét, és takarékosan bánik a szakirodalmi hivatkozásokkal. Alapjául az 1981-ben megvédett bölcsészdoktori disszertációm („A magyar tájnévadás”) szolgált, amely kiadás előtt áll. A disszertációt ismertettem a III. Magyar Névtudományi Konferencián (I. MNyTK. 160. sz. 133–5). Ugyanitt megtalálható a legfontosabb szakirodalom is, amit egy azóta megjelent tanulmánnyal kell kiegészítenem: Aron Péter: *Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájsemlélete*. MNy. 24 (1982.): 101–31. — J. D.

Erdélyi-medencét magában foglaló jelentését akkor nyerhette, amikor a magyarság fokozatosan kelet felé terjeszkedő telepei a XII. század táján elérték a Keleti-Kárpátok koszorúját (a Székelyföld keleti részét). Az Erdély-fogalom tágulásának lehetünk tanúi napjainkban. Azzal, hogy Erdély Romániához került, és az országhatárt nem a természetes tájhatár mentén, hanem nyugatabbra, alföldi területen húzták meg, ezek a területek is a hagyományos név alá foglaldtak, mivel ma Erdély egyre inkább azt jelenti, hogy 'a történelmi Magyarország Romániához került része'. Erdély önálló fejedelemségének idején is nagyobb volt politikai határait tekintve, mint amit a természetes tájhatárok kijelöltek. Csakhogy akkor ezeket a külső, nyugati részeket külön egységként tekintették — még igazgatásilag is! —, és latin szóval *Partium*-nak, azaz *Részek*-nek hívták. — Hasonlóan kezd átértékelődni a *Kárpátalja* név is (bár ennek nincs ilyen nagy történelmi hagyománya): szűkebb értelemben csak Ungvár, Munkács környékét, tehát valóban a Kárpátok alját jelenti, tágabb értelemben olykor már az országhatár másik felén levő síksági részek is belefoglaltatnak.

Visszatérve még egy kicsit *Erdély*-hez, kevesen tudják róla, hogy régen *Tündérorság*-nak is nevezték. Ez a ma kellemes, mesés gondolatokat ébresztő név is nagy utat tett meg a jelentésfejlődés útján. A *tündér* szó a *tűnik* ige származéka, és tűnőt, változékonyat jelentett, s többnyire olyan mesebeli lényekre mondták, akiknek megvolt az átváltozási képességük. A változékony, politikai kiszámíthatatlanság alapján kapta Erdély a *Tündérorság* nevet a XVI. század táján. Jól mutatja ezt a következő részlet (Eszterházy Miklós írja 1630-ban): „Meddig leszen itt még késésünk, nem tudom, sem azt, ha köllessék-e tovább mennünk, mivel az a rossz *tündérorság* a holdnál is változóbb” (Kertész: MNy. 8: 433 alapján idézi Pais: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp., 1975. 224—5). Balassi Bálint is így említi Erdélyt 1592-ben a pozsonyi kamarához frott levelében: „... ő felesége szívét hajtsa kegyelemre hozzánk és hazánkból se idegen se *Tündér országba* ne űzzön ki ... bennünket” (Eckhardt: B. B. Ö. M. 1: 394; közölve: Száz. 1882: 849 — Pais i.m. 224). Maga a név már 1554-ben felbukkan hasonlóan negatív értelemben.

(Zárójelben jegyzem meg, hogy több tájegység határának egzakt megvonása nem kevés gondot jelent, olykor szinte lehetetlen. Ugyanez vonatkozik az etnokulturális csoportokra is. Sok múlik az elhatároló kritériumok előzetes kijelölésén, a megközelítés módszerén. Egy valamiben azonban az önkéntes gyűjtők is sokat segíthetnének. Mégpedig abban, hogy megtudjuk, hogyan vélekedik maga a lakosság a magyar nyelvterületen a saját táji hovatartozásáról. Erről jó lenne egy átfogó, szinkrón képet kapni. A tájnevekhez kapcsolódó népi hiedelmek, népetimológiák is figyelmet érdemelnek. Talán még néhány, eddig ismeretlen elnevezés, névváltozat is felbukkanna.)

A továbbiakban szeretném bemutatni a tájnevek csoportjait, mindegyikből csupán ízelítőt adva, s egyben feltárni a nevek különbözőségén túl meglevő rendszerszerűséget. A csoportosítás szempontja a névtanban alapvető fontosságú elv, a névadás indítéka lesz. — Előtte azonban beszélni kell még egy nem kevésbé fontos szempontról, a *természetes és mesterséges névadás*ról. A mesterséges névadás fiatal jelenség, egyidős az újkori tudományosság megjelenésével. Nálunk gyakorlatilag a XIX. századtól számolhatunk vele. Különösen fontos számunkra a földrajztudomány és a néprajz tájelnevező tevékenysége. Anélkül, hogy itt részletesen jellemezném a mesterséges, tudományos névadást, annyit hadd jegyezzek meg csupán róla, hogy a természetes névadással szemben tudatos, egyezményes, jelentésbeli és alaki ingadozást kizárni szándékozó eljárás. A földrajzosok tájbeosztása behálózza az egész térképet, üres fölt nincs, táj és táj egymás határáig tart, a határok élesek, nem ingadoznak. Mindez a népi tájszemléletre nem érvényes. Kifejezéseik is gyakran sajátosak, a szakmai hűség olykor a természetesség, a nyelvhelyesség rovására megy (pl. *Rábántúli kavicstakaró*, *Rákos—Rusztai kis hegysziget*, *Fertő-melléki*

dombor stb.). Éppen ezért ezekkel a továbbiakban nem is foglalkozom, csupán egy névről teszek említést, ami nem is tudományos, hanem irodalmi eredetű: a *Viharsarok*-ról van szó. Ismeretes egy népi *viharsarok* szó, ami annyit jelent, 'a látóhatárnak az a része, ahonnan vihar, zivatar szokott jönni'. „Tájnévként Féja Géza alkalmazta 1936 nyarán, amikor Sárközi György felszólította, hogy a »Magyarország felfedezése« sorozat számára írja meg egy magyar táj szociográfiáját: »Ráműtöttem [Magyarország politikai térképén] az egybekerített Békés, Csongrád és Csanád megyére: — Ezt szeretném megírni. — Rendben van. Adj könyvednek címet. — Viharsarok — mondtam rövid gondolkodás után. Miként villant ily hirtelen eszembe ez a cím? máig sem tudom. Jól ismertem a tájat, bizonynal lelke szólalt meg bennem.«” (Féja Géza: Szabadcsapat. Életregény. Bp., 1965. 383–4 — idézi a FNESz. 694). Kiss Lajos helynév-etimológiai szótárában magyarázatul még ennyit jegyez meg: „A Tiszántúl déli részén a sanyarú szociális viszonyok következtében a nyomor nagyobb volt, mint az ország más vidékein, s az öntudatossá válló földmunkás-ság és szegényparasztság nyílt elégedetlensége nem egyszer forradalmi megmozdulásokban tört ki” (uo.). Azt nem tudjuk, hogy Féja Géza ismerte-e a néprvelvi *viharsarok* kifejezést. Mindenesetre valószínű. Tájnévként azonban nagyon kifejező, egyszerűen maradandó nyelvi alakulatot teremtett, új színnel gazdagítva a magyar tájnévrendszert.

Milyen típusai vannak a természetes tájneveknek a névadás indítéka szerint? — A tájnevek nagy többsége valamilyen jellemző természeti tényezőt nevez meg. Ez lehet a domborzat, talaj, vízrajz, növényzet, állatvilág vagy a térben való elhelyezkedés. Az összetett szavakból keletkezett nevek több tájalkotó tényezőre is utalhatnak egyidejűleg.

D o m b o r z a t i tájneveknek nevezhetjük a *Hegyhát, Hegyfeld, Hegyfark, Völgyesség* neveket; a domborzaton kívül a növényzetre is utal a *Cserehát, Cserhát, Erdőhát, Tővishát*; vízrajzra az *Érhát, Tiszahát, Tőhát, Túrhat, Szamoshát*. Az *Ormánság* név is a mocsaras tájból kiemelkedő dombokat, az ilyen földhátakon megtelepült falvak csoportját jelöli. (A szó azonos töről való *orr, orom, ormány* szavunkkal.) **T a l a j r a** utal a régi *Homokság* és a ma is élő *Homok* tájnevünk. **V í z r a j z z a l** kapcsolatos az előbb említetteken kívül pl. a *Hanság* (a 'mocsár' jelentésű *han ~ hany* szóból), a *Sárföld, Sárrét, Sárréte, Tóköz* stb. Ide sorolhatók még a nagyobb, közismert szigetek nevei is, a *Csepel-sziget, Szentendrei-sziget* stb. Ezeknek több változata is él, illetve élt. A **n ő v é n y z e t r e** utaló tájnevek csoportja is igen gazdag. Mocsaras rétek jellegzetes növényzetét jelöli a *Bársaronyos, Fenyér, Harangod* (a *bársornyfű, fenyér, harang(virág)* nevű füvekről, virágokról). Réti környezetre általánosságban utal a *Rétköz, Rétség, Rétdoldal, Sárrét, Sárréte*. Vízjárástól mentes területek voltak a mezők — az előzőektől eltérő növényzettel: *Mezőföld, Mezőség*. A fás, bokros növénytakaró dokumentumai a *Cserehát, Cserhát, Erdőhát, Erdővidék, Tővishát, Szőlőgy*. A *Nyírség* eredetéről megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint a 'nyírfá' jelentésű *nyír*-ből, mások szerint abból a *nyír* szóból származik, ami a *nyírok*-ban is megtalálható, és arra utalhat, hogy az Árpád-korban mocsarakban gazdag volt ez a táj. **Á l l a t v í l á g r a** utaló tájnevünk is van. Salgótarján közelében van egy kis dombvidék, amelynek *Bolhád* a neve. A szó végén ugyanaz a *-d* helynévképző van, ami sok más helységnéven is megtalálható, pl. *Cegléd, Várad, Nyárad, Mocsolád* stb. Névadási háttere azonban homályos. A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára szerint azért kaphatta a nevét, mivel „Egykor feltűnően sok lehetett itt a bolha”. A kérdés azonban szerintem további vizsgálatot kíván.

A tájnevek legnépesebb csoportját alkotják az úgynevezett **t é r b e l i v í s z o n y í t á s t** kifejező nevek, amelyek a tájak helyzetére utalnak. A viszonyítás alapja lehet hegy, folyó, égtáj, település stb. — Legjellegzetesebb és legősibb tájnévcsoportunk egyike a folyóközök nevei: *Bodrokköz, Csallóköz, Csillikköz, Körösköz, Muraköz, Rábaköz, Temesköz* stb. Közös jellemzőjük, hogy a tájat a kisebb betorkolló folyó nevével és a *köz* utótaggal határozzák meg. Ennek a névadásnak a feltétele az, hogy a kisebb folyó alsó szakasza és a

nagyobb folyó valóban „köz”-re zárjon egy meghatározott területet. Ebbe a típusba tartozik első, még a honfoglalás előttről fennmaradt tájnevünk, az *Etelköz* is, de nyilván nem volt olyan nagy kiterjedésű, mint ahogy azt történelmi térképeink kényszerűen nagyvonalú beírásai mutatják. Köz utótaggal keletkezettek más, térbeli viszonyítást kifejező nevek is: *Erdőköz*, *Hegyköz*, *Rétköz*, *Szigetköz*, *Tóköz*. — Vízkörnyékek nevei gyakran *mellék*, *mente*, *vidék* utótaggal keletkeznek: *Drávamellék*, *Marcalmellék*, *Sármellék*, *Vízmellék*; *Garammente*, *Homoródmente*, *Láposmente*, *Kapusmente*, *Nyárádmente*, *Vízmente*; *Körösvidék*, *Tápióvidék*. Egy részük valószínűleg nem népi, hanem mesterséges név. Mesterséges, de polgárjogot nyert név a *Dunakanyar* is. A fellendülő turizmus tette széles körben ismertté. Egy folyó folyási irányához viszonyítva kap értelmet az *Altáj*, *Feltáj* a Csallóköz részeként, valamint az *Alszeg*, *Felszeg* Kalotaszeg részeként. Egyébként a *Kalotaszeg* név is a vizekkel kapcsolatos térbeli viszonyítást kifejezők közé tartozik. — Hegyekhez való viszonyítás fejeződik ki a *Bakonyalja*, *Bükkalja*, *Cserhátalja*, *Hargítalja*, *Havasalja*, *Kemenesalja*, *Mátraalja*, *Mecsekalja*, *Vértessalja*, *Alpokalja*, *Kárpátalja* stb. nevekben. Van *Hegyentúl* is; ebben ugyanúgy a központi tájszemlélet (azaz az ország közepéhez viszonyítás) jut kifejezésre, mint például a *Dunántúl*-ban, *Tiszántúl*-ban. — Az égtájak is szolgálhatnak néhány esetben viszonyítási alapul. Egy időben használták a mesterséges *Délvidék* elnevezést, ma inkább csak történelmi munkákban találkozunk vele. Az *Alföld*, *Felföld* használatában, értelmezésében is megfigyelhető olykor az égtájak szerint való különbségtétel, holott — amint említettem — itt valószínűleg a domborzathoz és a nagy folyókhoz való viszonyítás az eredeti.

A természeti tényezőknél kívül a tájnevekben kifejezésre juthatnak műveltségi tényezők is. *Népcsoportok* nevét tartalmazzák a *Jászság*, *Kis-* és *Nagykunság*, *Hajdúság*, *Órség*, *Barkóság*, *Szászföld*, *Székelyföld*, *Palócföld*, *Matyóföld* stb. Köztük vannak újabbak, és régi keletkezéseűek is. Régi például a *Jászság*, *Kunság*, *Órség*, *Hajdúság*, *Székelyföld*, *Szászföld*. A jászok, kunok, hajdúk, székelyek, szászok a feudális Magyarország kiváltságos népcsoportjai voltak, s kiváltságaikhoz szívósan ragaszkodtak. Ezért település és igazgatás szempontjából is élesen elváltak környezetüktől.

A *gazdálkodástörténet* emlékei: a *Sóvidék*, amely sóbányáiról volt híres, az *Aranykert*, amint említettem, valószínűleg az aranymosással kapcsolatos, a *Bányaság* pedig a bányászattal. Székelyföldön az Alsó-Nyárádmentét tréfásan *Murokország*-nak is nevezik. A *murok* nyelvjárási szó, sárgarépat jelent. Ez a vidék ugyanis híres a répa- és zöldségfélék termesztéséről. A szászok lakta erdélyi *Borföld* viszont boráról volt nevezetes.

Birtoklástörténeti neveknek tekinthetjük a középkori erdélyi *Királyi*-t és *Királyföld*-et. Ez utóbbi a *Szászföld* változata. A Csepel-sziget régi neve *Királysziget* és *Úrsziget* (is) volt. Mindezek az egykori királyi birtoklásra utalnak. *Mátyusföldre* viszont a hírhedt középkori oligarcha, Csák Máté birodalma volt.

A *Bánság* és *Vajdaság* létrejötte *igazgatási* elkülönülés eredménye.

A fentiekből látható, hogy a tájnevek tipológiai sajátosságai jól belesimulnak a helynevek általános rendszertanába a főbb kategóriákat és azok arányait illetően is.

A nevek nyelvtani szerkezetét itt nincs módomban részletezni. Csupán az egy részükre nagyon jellemző *-ság*, *-ség* képzőről szólok néhány szót. — Bizonyos szavak testéhez szervesen hozzátartozik, mint például az *Órség*, *Jászság*, *Kunság*, *Hajdúság*, róluk le nem választható. (Ezek a népcsoportnevekből képzett tájnevek.) Vannak viszont olyan nevek, amelyekhez csak később tapadt hozzá, más, ilyen képzős szavak analógiájára. A *Nyírség*-et régen *Nyír*-nek, az *Ormánság*-ot *Ormán*-nak¹, a *Hanság*-ot *Han*-nak,

¹ A középkori Ormán határa, elhelyezkedése nem esik ugyan egybe a későbbi-mai Ormánságéval, összefüggésük azonban valószínű.

a *Barcaság*-ot *Barcá*-nak nevezték. A *Szilágyság*-ot még ma is gyakran csak *Szilágy*-nak mondjuk. A *Zselic* tájnév *Zselicség* változatát pedig az MTA Földrajzinév-Bizottsága — a helybeliek véleményét is figyelembe véve — már el sem fogadta helyesnek. A másodlagos *-ság, -ség* képzős formák az irodalmi nyelv felől terjedtek el, de a népi szóhasználatba — amint ezt a népnyelvi gyűjtések igazolják — alig jutottak el. Az írásbeliségben viszont még összetett szavakon és nagy hagyományokkal rendelkező neveken is megjelent a *-ság, -ség*. Így keletkeztek az ilyenek: *Erdélyiség, Göcsejség, Erdőhátság, Sárközség, Cserehátság*. Ez azt mutatja, hogy a *-ság, -ség* a tulajdonnevek körében tájnévképzői szerepre tett szert.

Végül még röviden a tájnevek stilisztikai, hangulati vonatkozásairól. — A népi határnevekhez hasonlóan a tájnevek körében is vannak tréfás, gúnyos árnyalatú nevek. Tréfás névadással keletkezett *Göcsej*-nek *Girgácia, Csallóköz*-nek *Kukkónia* változata. Stilisztikai hatást a furcsa, ritka tájszavak *-ia* országnévképzővel való összekapcsolása vált ki. A *Murokország*-ról már beszéltem. Ebben az esetben az *ország* szó funkciója megegyezik az *-ia* képzővel. Tréfás azonosításon alapszik — tehát metafora — a *Rábaköz Kiskánaán* változata. Népeveink egy része gúnyos árnyalatot hordozott. Tréfás-gúnyos népnév volt például a *barkó, matyó, palóc*. Az eltérő kultúrájú környezet adta őket. A megnevezett lakosság rendszerint le is tagadta létezésüket, szemben például a jászokkal, kunokkal, székelyekkel, akik büszkén vállalták sokszor mítoszokkal körülvont származásukat. A *Barkóság, Matyóföld, Palóc föld* azonban tájnévként már nem hordoznak gúnyos, bántó tartalmat, mivel nem a helyi hagyományban gyökereznek; szaktudományi eredetű mesterséges nevek. — A vallási elkülönülés is lehet tréfás névadás forrása. A Székelyföldön két kistájt is *Szentföld*-nek neveznek. Mindkét név protestáns lakosságtól származik, és katolikus falvak csoportjára vonatkozik.

A tájnevek történelmünk és kultúránk szerves részét képezik, legfontosabbjainak ismerete hozzátartozik az általános műveltséghez. Beható tanulmányozásuk pedig nemcsak tanulságos, de izgalmas feladat is.

Juhász Dezső

Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek

1. A pengés vágószerszámoknak, köztük a kaszának és a sarlónak az élesítésére a fenőkő szolgál. A természetes fenőkő anyaga terméskő, mégpedig általában homokkő vagy agyagpala, olykor mészkő. A legegyszerűbb természetes fenőkő a hegyi patakok, folyók medrében vagy partján talált kő, nagyobb kavics. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Hegyközben a kaszaélesítésre való fenőkövet régebben „Kárpátukrajnából” szereztek be, ahol a patakokban a víz alatt kitűnő kőveket lehetett szedni. Küldték postán vagy az arra katonáskodók hoztak magukkal annyit haza, amennyi hosszú ideig eltarthat (Balassa: Hegyköz 139—40). Kézbe simuló, alkalmas formát úgy adtak a fenőkőnek, hogy téglalap vagy ovális alakúra faragták. Néhol valóságos háziipar volt a fenőkő faragása. A Háromszék megyei Kézdipolyánon (újabb neve: Kézdizsentkereszt) egy fenőkő-faragó naponta 50—60 darabot készített családi munkamegosztásban. A zalai Csesztreg és a baranyai Kővágószőlős lakosai is faragtak eladásra fenőkövet a határukban található homokkőből. Újabban gyári úton állítanak elő fenőkövet valamely kemény kristályos anyag (kovakő, korund, karborundum) apróra zúzott és megfelelő kötőanyagba ágyazott szemcséiből. A gyári fenőkőveket a vasáruboltok árulták. Az 1911. évi Mezőgazdasági Lexikon (2: 549) szerint az országban kapható legjobb minőségű kaszakő a bajor márvány

kaszakó volt, amelynek darabját 55—60 fillérért árulták; keresett volt a voralbergi fekete márványkő (20—25 fillér), a tirolai kaszakó (15—20 fillér) és a lapos vagy gömbölyű csiszolóporkő (15—25 fillér) is. (A fenőkő néprajzi vonatkozásaihoz l. különösen Paládi-Kovács: Rétgazd. 207—11. l. még Kósa: NéprLex. 3: 95.)

A fenőkőnek különféle megnevezései élnek a magyar nyelvjárásokban: *kaszakó*, *fenkő*, *fénkő*, *fenőkő*, *kaszafenőkő*, *kaszafenkő*, *kaszafén*, *fen*, *fén*, *köszörűkő*, *csiszakó* (Nyatli. 285. sz. térkép), *patickő* (Jankó: BNépr. 246). A kőfajta alapján különböztetik meg a *békasó*, *terméskő*, *márványkő*, *síferkő*, *homokkő*, *kárpátikő*, *habkő*, *palakő*, *kovakő*, *gránitkő* stb. nevű természetes fenőkőveket (Paládi-Kovács: Rétgazd. 209) és a *műkő*, *öntött kő*, *öntvénykő*, *smírglikő* stb. nevű gyári fenőkőveket (i.m. 210).

2. Fűkaszaláskor, aratáskor a kasza rendszeres élesítésre szorul. Minden kalapálás után, de naponta többször is, sőt egy-egy renden belül is fenőkővel meg kell fenni. Érthető tehát, hogy az a hely, ahol a kasza fenésére alkalmas terméskövet lehetett találni, érdemes volt arra, hogy a környék lakosságától külön nevet kapjon. A hely jellegzetességéről a legvilágosabban az a név tájékoztatott, amely magára a fenőkőre utalt. Számos ilyen földrajzi nevünk van.

A legkorábbi adatolható „fenőkőves” földrajzi nevünk a *fenkő* felhasználásával alakult, és a Börzsönyből való. Ipolytólgyes (egykor: Ságizsidód) határjárásaiban olvashatjuk: 1270/1365: „terra iacet inter fontem, Bana vocatum, et inter fontem, *Fenkow* nominatum” (MonStrig. 1: 580), 1278: fons Bana, fons *Fenku* (Bakács 210); 1341: „terre . . . capituli inter fontem Banapataka et *Fenkupataka*” (MonStrig. 3: 402). Ortway (Vlzl. 1: 304) a *Fenkő* forrásnevet csak nagyjából tudta helyhez kötni: „Börzsöny mezőváros határában”. A pontos lokalizáláshoz az segít hozzá bennünket, hogy az idézett oklevél-részletekben a *Fenkő-patak*kal együtt szereplő *Bánya-patak* ma is megtalálható a térképen: ez Nagybörzsönytől délre a Csörgő-kútból ered, s bal felől felvéve a több forrásból, egyebek között a Rózsa-forrásból is táplálkozó Hosszú-patakot, *Nyergesi-patak* néven Ipolytólgyestől délnyugatra bal felől az Ipolyba ömlik. (L. A Börzsöny turistatérképe. 1: 60 000. Budapest, 1979.) Aligha tévedek, ha a régi határjárások és a mai vízrajzi helyzet alapján a középkori *Fenkő-patak*-ot a jelenlegi *Hosszú-patak*-kal azonosítom. S nem tartom megokoltnak azt a kérdőjelet, amellyel a TESz. (2: 884) a *fenkő* szócikkében az 1270/1365. évi *fontem Fenkw* és a *fenkő* „kaszakó” etimológiai azonosságát bizonytalannak minősítette. A *Fenkő*-forrás esetében a *Fenkő-patak* forrásával van dolgunk, olyan patakéval, amelynek medrében fenőkőnek való köveket lehetett szedni. — További adatok a *fenkő* helynévi alkalmazására: 1765: *Fénkő* 'erdő a kalotaszegi Türe határában' (Szabó T. A.: Kal. 261); 1779: *Fenkő árnyék* 'a Gömör vármegyei Gömörpéterfalva határrésze' (Ila 3: 199), 1781: *Fénykő völgyibe* 'szántóföld a kalotaszegi Szucság határában' (Szabó T. A.: Kal. 254); 1933: *Fénykő* '450 m-nél magasabb hegy a Bükkben Cserépfalutól észak-északnyugatra' (Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz. 1: 50 000); 1952: *Fénykőpuszta* 'Zagyvaróna belterületének északkeleti része' (Hnt. 290); 1970: *Fénykő-lápa*, *Fénykő* 'határrész Pétervására belterületétől északnyugatra' (MNYTK. 125. sz. 79; vö. *Köszörűs lápa* 'határrész Bálapátfalva belterületétől északkeletre, ahol köszörűnek való kövek találhatók': i.m. 58); 1970: *Fénykő-bikk pataká* 'határrész Bodony belterületétől nyugatra' (i.m. 120); 1981: *Fény-kő* '371 m magas hegy Mátraváráktól észak-északkeletre' (A Heves-borsodi dombság turistatérképe. 1: 60 000).

A *fen* 'fenőkő' [1395 k.: „cos: *fenn*”: BesztSzj. 721.] főnév -s képzős melléknévi származéka a mai magyar nyelvjárásokban is él a *fenes tarisznya* 'a kaszaélesítés szerszámainak (azaz a kaszaverő kalapácsnak, üllőnek, fenőkőnek stb.) az őrzésére használatos tarisznya' szókapcsolatban (Ózd, Sajóvárkony, Sajópüspöki, Lénárdardóc, Domaháza, Észak-Heves, Dél-Gömör: Paládi-Kovács Attila levélbeli közlése). E *fenes* 'fenőkőves'

melléknévből már a középkorban számos földrajzi név alakult. A legkorábbi az erdélyi Gyalutól kelet-délkeletre fekvő Szászfenesre vonatkozik: 1272: *Fenes* (Suciú 1: 243); 1297: *Zaazfenes* (Csánki 5: 250). A *Fenes* helynév elsődlegesen azt a patakot jelölte, amely jobb felől itt ömlik a Kis-Szamosba. Ugyanez a patak a névadója a középső folyás melletti *Magyarfenes*-nek [1894: *Magyar-F(enes)*.: PallasLex. 7: 76, de 1. 1332–7: *Olahfenes*: Csánki 5: 350 is] és a felső folyás melletti *Kisfenes*-nek [1456: *Kysfenes*: Csánki 5: 351] is. A patak partján és medrében fenőkönek való köveket lehetett szedni; innen a patak neve. (A EtSz. 2: 203 a *Fenes* helységnevek eredetét még tisztázatlannak tartotta, a DocVal. 36 pedig a *fenyő* fanévből való származtatás lehetőségét vetette fel. A helyes etimológiát Kniezsa ismerte fel: ErdVíz. 11, MagyRom. 1: 228.) — További helynévi alkalmazások: 1291–4: *Fenes* 'helység Belényestől délnyugatra, Várasfenes' (Györffy 1: 617); 1292: *Fenes* 'egykori helység Hunyad vármegyében Illyétől keletre, ahol jobb felől a Fenes patak a Marosba ömlik' (Csánki 5: 91), 1. még 1494: *Fenesthorok* (Csánki 5: 90) és 1520: Rivulus *Fenes* vocatus (uo.). — *Fenes* 'helység Erdélyben Zalatnától kelet-délkeletre' [1677: *Filesdi* alias *Fenesi* sz.: Szabó T. A.: Váltan. 4: 181, de 1. 1276: *Filess* (c: *Filesd*): i.m. 4: 178 is]. A régi *File*s személynév -d képzős származékából alakult *Filesd* helységnevet idővel a *Fenes* váltotta fel. — 1868–9: *Fenes* 'a Kis-Küküllő mellékvize a Maros-Torda vármegyei Kibéd községnél' (Kniezsa: ErdVíz. 11), 1870: *Fenes* pataknál gr. 'ua.' (Orbán: Szék. 4: 23).

A *köszörűkő* helynévi alkalmazására 1331-ből van a legkorábbi adatunk: „Circa primam metam *Kuzereukw*” (Oklsz. 541; nincs lokalizálva). További adatok: 1411: „Ad aciem monticuli *Kezerekeorra* vocati” (uo., nincs lokalizálva). További adatok: 1854: *Küszürökopatak* (c: *Köszörűkőpatak*) 'a Gyergyó vármegyei Békás helység településrésze' (Szabó T. A.: Gyergyói hn. 24); 1864/1902: *Köszörűkőhányás* 'finom vörös kőből álló kőhányás Kővágóörs határában' (Jankó: BNépr. 70); 1933: *Köszörűkő v(ölgy)* 'völgy Mátramindszent belterületétől dél-délkeletre' (Mátra hegység. Kirándulók térképe 6/a. sz. 1: 50 000); 1974: *Köszörűkő* 'erdő Mesztegnyő belterületétől délkeletre' (SMFN. 310: „A favágók köszörű követ hagytak itt”). A Budaörs belterületétől nyugat-északnyugatra levő, 243 m magas dombot jelölő *Köszörűkő h(egy)* [1930: Budapest és környéke. 1: 75 000-es térkép] bizonyára tükörfordítás a németből; vö. 1887: *Schleifstein B.* 'ua.' (Umgebungskarte von Budapest. 1: 75 000-es térkép).

A *köszörű* főnév legkorábbi helynévi alkalmazása a Szolnok-Doboka vármegyei Szamosújvártól kelet-délkeletre fekvő Kisdevecser 1347/1366. évi határleírásában olvasható: „in silva in loco *Kuzureused* vocato . . . in loco *Kuzurusedfey* vocato” (AnjouOkm. 5: 138). További adatok: 1775: *Köszörű szög* 'a Gömör vármegyei Dobóca határrésze' (Ila 2: 211); 1782: *Köszörű szegbe* gr. 'a Gömör vármegyei Feled határrésze' (Ila 2: 266), 1841: *Köszörűspatak* 'a Parádi-Tarna jobb oldali mellékvize Parádsasvárnál, Köszörű-patak' (MNy. 25: 152); 1873: *Köszörű pataknak* gr. 'Brassón átfolyón patak' (Orbán: Szék. 6: 5); 1933: *Köszörű v(ölgy)* 'völgy Kács belterületétől nyugat-délnyugatra' (Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz. 1: 50 000); 1943: *Köszörűhegy* 'hegy az Udvarhely vármegyei Siklód belterületétől délnyugatra' (Szovátafürdő és környéke. 1: 75 000-es térkép).

3. Más nyelvek helynévanyagában is vannak olyan földrajzi nevek, amelyek 'fenőkő' jelentésű köznévből alakultak. A Kárpát-medence efféle helynevei jövevényként meghonosodhattak a magyarban is. Például az 1271-ből adatolható *Buruznuk* 'helység Gömör vármegyében Rimaszombattól észak-északkeletre, Kisborosznok' (HazaiOkm. 7: 131) szláv eredetű; vö.: bolgár *Бручник* (ImSelBulg. 44); macedón *Бручник* (ImMesta. 1973. 82); szerb-horvát *Brusnik* (ComPoseg. 31); szlovén *Brusnik* (Bezlaž 1: 92); szlovák *Brusník* 'Kisborosznok' (VSOS. 2: 517 *Rybník* a.); lengyel *Brusznik* (Rospond: SIEtNGŚl. 1: 101). Mindezek előzménye az ősszláv **brustnikō* 'fenőkőnek, köszörűkőnek való kőzet;

fenőkő, köszörűkő' < : **brusnъ* 'fenőkővel, köszörűkővel kapcsolatos' < : **brusъ* 'fenőkő, köszörűkő' (EtSlSJaz. 3: 50–2). Vö. szerb-horvát *brusnik* 'fenőkő, köszörűkő készítésére használt agyagpala, fenőpala, Argilla coticula' (SKNJ. 2: 220). Helynévként alkalmazva olyan helyet jelöl, ahol fenőkőnek, köszörűkőnek valót lehet találni, fejteni. — Ugyancsak az ősszláv **brusnikъ*-ra mennek vissza a következő helynevek: 1327: *Boruznuk* 'helység Nógrád vármegyében Losonc-tól nyugat-délnyugatra, Borosznok' (AnjouOkm. 2: 298), 1393: *Borosnok* 'ua.' (ZsigmOkl. 1: 347). — 1349: *Buruznuk* 'egykori helység a Heves megyei Szúcstól dél-délnyugatra' (HazOkl. 255). Ma a *Boroznaki-rét* [1970: MNyTK. 125. sz. 53] emlékeztet az egykori falura.

A szláv nyelvekben a **brusъ* mellett van egy másik szó is a 'fenőkő' jelölésére, mégpedig az ősszláv **os(ъ)la* (Šmilauer: PŕSiTop. 135) folytatása. E főnévből ugyancsak alakultak földrajzi nevek. Mindenfajta képző hozzátétele nélkül vált az **os(ъ)la* földrajzi névvé a lengyel *Ośla* 'a Visztula mellékvize' (HydrW. 1: 223), valamint az ószorb (bajorországi szorb) **Osta* > német *Oßla* (Šmilauer: PŕSiTop. 135) esetében. Idetartozónak vélem a Bükk egyik helynevét, *Oszlá-t* [1886/1925: *Oszla*: Eger és Mezőkeresztes. 1: 75 000-es térkép; 1933: *Oszla* órh(áz): Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz. 1: 50 000] is. Az így hívott hely a Cserépfalu felé húzódó Hór-völgyben található, Bükkzséretől északkeletre. *Oszla* közvetlen szomszédságában, tőle dél-délnyugatra emelkedik a fentebb már bemutatott, 450 m-nél magasabb Fénykő hegy. A *Fénykő* magyar, az *Oszla* pedig szláv névadás eredménye. Tkp. jelentésük ugyanaz: 'fenőkő'. — Az ősszláv **os(ъ)la* különféle képzős származékaiból meglehetősen nagyszámú földrajzi név keletkezett; vö.: szerb-horvát *Oslica* (HASz. 9: 218; Bezljaj 2: 65), szlovén *Oselica*, *Oslica*, *Osolnik*, *Oslinjek*, *Ošlišča* (Bezljaj 2: 65); cseh *Oselno* (Profous 3: 289), *Oslava* (Hosák—Šrámek 2: 194), *Oslavice* (i.m. 2: 195); szlovák *Oselný vrch* ~ *Oselná skala* (GeogrNázv. 3: 74), *Oselná*, *Oselné* (i.m. 2: 104); felsőszorb *Wóslin* > német *Ossel*, *Wóslink* > német *Oßling* (Meschgang 105); lengyel *Ośława*, *Ośławica* (Rieger: NWDS. 116); ukrán *Ocnáwa*, *Ocnáwka* (SHUkr. 405). Véleményem szerint idetartozik a Bars vármegyei *Oszlány* [1254/1367: *Ozlan*: Györffy 1: 465; 1321/1353: *Ozlyan*: uo.] helység neve is. A helység a Nyitra bal oldali mellékvize mellett fekszik közel a torkolathoz. Ma e patak neve *Osliansky potok* (tkp. 'Oszlányi-patak'); a századforduló táján *Hornejský potok*-nak (tkp. 'Felfalusi-patak') emlegették. Eredetileg e patakot **Os(ъ)la*-nak hívhatták azért, mert medrében fenőkőket lehetett szedni. (Az **osla* főnév víznévi alkalmazására l. fentebb a lengyel *Ośla*-t.) A 'valamely helyen lakó személy'-t a szláv nyelvek többnyire úgy jelölik, hogy az illető hely nevéhez az -*ěninъ* (többes számban -*ěne*) képzőt illesztik. Az **Os(ъ)la* [tkp. 'fenőkő'] patak mellett lakó emberek települése tehát az **Os(ъ)lěne* [többes szám] nevet kaphatta. Ebből a szlovákban szabályosan *Oslany* [többes szám] fejlődött. A magyar *Oszlány* a szlovákból származik. A szlovák *Oslany* helységnévnek most ismertetett származtatását cseh analógiával is meg tudom erősíteni; vö. **os(ъ)la* 'fenőkő' : > *Oslava* 'a Jihlava bal oldali mellékvize Dél-Morvarországbán' : > *Oslavany* [többes szám] 'helység az Oslava mellett Brnótól nyugat-délnyugatra' (Hosák—Šrámek 2: 195). A szlovák *Oslany* és a cseh *Oslavany* között a különbség mindössze annyi, hogy az alapul szolgáló víznév az *Oslany* esetében tőszó, az *Oslavany* esetében viszont képzett szó. Figyelmet érdemel még az a körülmény, hogy Oszlánytól délkeletre egy 840 m magas hegynék *Žarnov* (tkp. 'malomkő') a neve. Bizonyára e hegyre vonatkozik az Oszlány 1329/1520. évi határjárásában szereplő „a qd. monte *Zeravzek dicto*” (Györffy 1: 465) hegynév. Ennek előzménye egy szláv **Žbrnosěko* (tkp. 'malomkővágó') lehetett. Az így hívott hegyről tehát malomkőnek valót, a hegy alján folyó **Os(ъ)la* patak medréből pedig fenőkövet lehetett szerezni. (A szlovák *Oslany* tövében a kutatók eddig a szláv **osblъ* 'számár' főnevet keresték talán egy **Oslbja voda*-féle helyneven keresztül; vö.: Zaimov: Zas. 157; Šmilauer: PŕSiTop. 136; Uhlár: SzlkNK. 7: 194. E magyarázat számomra kevésbé meggyőző.)

4. A latin *cos*, *cotis* 'fenőkő, köszörűkő' újlatin nyelvi folytatásaiból is alakultak helynevek. Vö.: olasz *Mon-còdine*, *Cotòne*, *Coteròzzo*, *Codèra* (Olivieri: *DizEtIt.*² 212); francia *Quoeux* (Dauzat — Rostaing 553).

A tisztázatlan etimológiájú román *gresie* 'homokkő; fenőkő, kaszakő' (Cioranescu: *DiccEtRum.* 378) főnévre vezethetők vissza — több-kevesebb valószínűséggel — a következő romániai helynevek: *Gresia*, *Gresia-Bruceasca*, *Valea Gresiei*, *Gresarea*, *Greşul* (Iordan: *TopRom.* 91).

A németben a 'fenőkő, köszörűkő' mindkét megjelöléséből, a *Wetzstein*-ből és *Schleifstein*-ből is keletkezett földrajzi név. A *Wetzstein*-ből való: 1170: *Wezzisteina* 'el-enyészett helység Baden-Württemberg tartományban Emmendingen mellett' (Brenchenmacher 2: 798); 1288: *Wezstein* 'hegy a Stuttgart melletti Esslingennél' (uo.); 1390: *Wetzstain* 'határrész a Stuttgart melletti Fellbachnál' (uo.) L. még *Wetzstein* '792 m magas hegy az NDK-ban a tübingiai Saalfeldtől dél-délkeletre'. — A *Schleifstein* helynévi alkalmazására fentebb már láttunk példát a budaörsi *Köszörűkő-hegy* kapcsán. Figyelmet érdemel, hogy a német *Wetzstein* és *Schleifstein* családnévként is használatos lett. A családnévi *Schleifstein* rejlik a Baden-Württemberg tartományban levő Breisgau településrészét jelölő *Schleifsteinhof*-ban (Brenchenmacher 2: 523).

Az óangol *hwetstān* (mai angol *whetstone*) 'fenőkő, köszörűkő' etimológiailag azonos a német *Wetzstein*-nel. Több angliai földrajzi név alakult belőle: *Wheton*, *Whetstone*, *Westernhope* [*< régi Whestanhope*] (Ekwall⁴ 512). Az USA területén az angol szó az új *whetstone* alakban vett részt a helynevek kialakításában. Stewart (AmPIN. 532 *Whetstone* a., angolul) szerint: „A pionír telepesek idejében a szerszámok élesítésére való követ nagy becsben tartották, s azokat a helyeket, ahol ilyen lehetett találni, gyakran nevezték el így”. De nemcsak a *whetstone*, hanem az angol *grindstone* 'ua.' főnév is előfordul az USA-ban helynévi szerepben; vö. *Grindstone River* (AmPIN. 190).

A fenőkő szerény eszköz, de használati értéke igen nagy lehet. Ezért van úgy megszórva „fenőköves” földrajzi nevekkal nemcsak az Óvilág, hanem az Újvilág térképe is.

Kiss Lajos

Országh László (1907 – 1984)
--

Ismét nagy veszteség érte a magyar szellemi életet: hosszú, súlyos betegség után, 77 éves korában elhunyt Országh László, a hazai angol kutatások „great old man”-je és vitathatatlanul legjelentősebb egyénisége. Országh professzor magát elsősorban irodalmárnak tartotta (nem véletlenül ítélték oda számára 1974-ben életműve elismerésül az irodalomtudomány doktora tudományos fokozatot), de talán nem sértem meg még egészen friss emlékét, ha én filológusnak nevezném. Azon nagy filológus nemzedék egyik utolsó tagja távozott el közülünk, akik számára nyelvészet és irodalomkutatás nem váltak el egymástól, hanem szerves egységet alkottak, a két diszciplína közös művelése mindkettőt gazdagította és elmélyítette.

A Magyar Nyelvőr olvasói elsősorban a nyelv kérdései iránt érdeklődnek, megemlékezésemben magam is az elhunyt nyelvészeti munkásságának legfőbb vonásait igyekszem összefoglalni, de ez az írás fogyatékos lenne, ha nem szólna arról, hogy az ő tollából származnak olyan alapvető művek mint „Az amerikai irodalom története” (Bp., 1967. Gondolat) és az egyetemi tankönyvnek szánt „Bevezetés az amerikanisztikába” (Bp., 1972. Tankönyvkiadó). Országh László egyik fő érdeklődési góca már felépésekor is az amerikai irodalom volt (1935-ben megjelent bölcsészdoktori értekezése: „Az amerikai irodalomtörténetírás fejlődése”), ehhez a tárgyhoz soha nem lett hűtlen, és eredményeit nagy monográfiákban sikerült összefoglalnia.

A Nyr. olvasói hosszú éveken át követhették azt a kitartó és szétágazó munkásságot, amellyel Országh László a magyar szókincs angol vagy angolnak vélt elemeivel foglalkozott. Az első ilyen cikk „A grapefruit magyar nevééről” (Nyr. 85: 347–9) szólt, és ha a javasolt *citrancs* nem honosodott is meg, maga a közlemény előfutára volt a néhány évvel később, 1967-ben, ugyancsak a Nyr.-ben megindult cikksorozatnak. Tíz éven át jóformán nem volt olyan szám, amelyben a szerző ne közölt volna angol etimológiákat (az utolsó: *Quaker* és *kvekker* Nyr. 100: 234–40. 1976.). Mindnyájunk hasznára kutatásainak eredményeit Országh professzor önálló kötetben is összefoglalta: „Angol eredetű elemek a magyar szókészletben” (Bp. 1977. NytudÉrt. 93. sz.). Sajátságos könyv ez, a már-már öncsonkító tömörségre való törekvés és evvel párhuzamosan a kristálytisztta fogalmazás dokumentuma. Azok, akik olvasták a Nyr.-ben megjelent szómagyarázatokat, tudják csak igazán, hogy mi mindent tárt fel a kutató egy-egy jövevényszóról, művelődéstörténeti vonatkozásairól, és mekkora önfegyelemre, szinte önmegtagadásra volt szüksége, hogy eredményeit ilyen terjedelemre tömörítse. Kiterjedt forrásanyagon való alapulása, kritikai elemzései és következtetései mellett ez a könyv ebből a szempontból is példamutató; bátran állíthatjuk, párját ritkító. Azt hiszem, jóval többet kellene forgatnunk, mint tesszük.

Különleges, sok tekintetben úttörő az a szerep, amelyet az elhunyt a magyarországi szótárírásban betöltött. Szeretném itt rögtön kiemelni, hogy más hazai lexikográfusokhoz hasonlóan mind az anyanyelvi, mind az idegennyelvű (angol) szótárírásban

tevékenysége meghatározó jellegű. A hazai lexikográfiánál jóval fejlettebb nyugat-európai, elsősorban angol tapasztalatokat igyekezett átültetni, amikor a nyelvészetünkben teljesen új, kollektív munkával készülő hét kötetes „A magyar nyelv értelmező szótára” (Bp. 1959—62.) főszerkesztőjeként működött. Különlegesen sokoldalú műveltségén alapuló szervezőképessége és gyors áttekinthető készsége, a mindig a meggyőzésre építő vezetői erélye tette lehetővé, hogy ez a még napjainkban is egyre újabb lenyomatokban megjelenő mű új korszakot nyisson a hazai egynyelvű szótárírásban, és fontos hivatást töltsön be a népművelésben, ezen belül a nyelvművelésben.

Az ÉrtSz.-t lehet is, kell is bírálni, ma már nyilván jobbat lehetne írni, hiszen szinte a semmiből, jóformán előzmények nélkül kellett megalkotni. Az értelmező szótár szerkesztése egyben iskola is volt: a munkatársak Országh László irányítása alatt tanultak meg a lexikológia és a lexikográfia legfontosabb törvényeit. Az MTA Nyelvtudományi Intézete szótári osztálya egyben műhely is volt, ahol új iskola alakult ki; a ma is működő idősebb lexikográfusok java része ebben az iskolában nőtt fel. Napjainkban amikor a lexikográfia egyre hangosabban követeli magának az önálló tudományág jogát, és tekintélyes nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre, nem árt emlékeztetni arra, hogy Országh László és gárdája már az 1960-as években ilyen elveket vallott. Erről tanúskodik az ő szerkesztésében megjelent két tanulmánykötet: „A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában” (Bp. 1962. NytudÉrt. 36. sz. — a kötet több részét maga a szerkesztő írta) és „Szótártani tanulmányok” (Bp. 1966.). A két kötet címének nyilván szimbolikus jelentése is van. Itt kell megemlíteni Országh László összefoglaló tanulmányát: „Problems and Principles of the New Dictionary of the Hungarian Language” (ALH. 10: 211—73. 1960.), amelyet megírása után egy negyedszázaddal, mai szemmel olvasva több szempontjában is meglepően korszerűnek érzek.

A nagyközönség az elhunytat elsősorban mint az angol—magyar és magyar—angol szótárak főszerkesztőjét ismeri, de azt már jóval kevesebben tudják, hogy a nagyszótárak és a kézi szótárak számos kiadása során e munkáit a szerző újra meg újra átvizsgálta, pl. az angol—magyar nagyszótárnak 1976-ban „ötödik, teljesen átdolgozott és bővített kiadás”-a látott napvilágot, az angol—magyar kéziszótárnak 1981-ben „újból átdolgozott kiadás”-a jelent meg. Lelkes munkatársi gárdára támaszkodva Országh László szótárait sohasem tekintette lezártaknak, azokat szüntelenül csiszolta, tökéletesítette. Az angol szóképlet bonyolultsága, a homonímia és a polisziémia sajátosan fejlett volta folytán e nyelv szótárát úgy megszerkeszteni, hogy jól kezelhető és könnyen áttekinthető legyen, nem kis feladat. Azok, akik annak idején Yolland amúgy tiszteletre méltó szótárát forgatták és annak rengetegében eligazodni próbáltak, tudják csak igazában felmérni, hogy mekkora lépést jelentett előre Országh László angol szótárírói működése.

Ez alkalommal nincs mód rá, hogy megemlékezzem a debreceni KLTE angol tanszéke vezető professzorának oktatói és nevelői tevékenységéről (ezt a nálam hivatottabbak nyilván megteszik), sem pedig arra, hogy részletezzem, hogy mi mindenre terjedt ki kutatói érdeklődése (erre l. az Angol Filológiai Tanulmányok XI. kötetében közreadott bibliográfiát: 231—9). Egyetemi éveim és kutatói pályám során azonban a legváltozatosabb személyi kapcsolatokba kerültem Országh Lászlóval; lehetetlen, hogy az emberről ne szóljak, talán a szubjektív hangvétel is megengedett. Bár ő maga pályája kezdetén a gentleman alkonyáról írt (Magyar Szemle 29: 63—70. 1937), a maga személyiségében ideálisan testesítette meg a legnemesebb értelemben vett „úriembert”. Tartozkodó modora, hűvös eleganciája mögött — amely szükség esetén a csípős gúnynak sem volt híján — egy különlegesen kiművelt humánus rejtőzködött, amely gondosan ügyelt

arra, hogy a maga szellemi szuverenitását minden körülmények között megőrizze, de amely mindig kész volt arra, hogy az arra érdemesítetteknek segítséget, támogatást, tanácsot adjon. Ezt a magam esetében több ízben is tapasztaltam.

Rengeteget tanultam tőle szakmai és mesterségbeli tudás dolgában már az Eötvös Kollégiumban tartott angol irodalmi órákon, főleg pedig, amikor a keze alatt dolgoztam az értelmező szótár szerkesztésében, de jóval később is. Tőle tanultam meg, hogy a szótár-írónak nyitottnak kell lennie az emberi tudásanyag teljessége iránt, hiszen a nyelv, a szó-készlet a világ minden jelenségére kiterjed, továbbá, hogy a lexikográfusnak állandóan „bevetésre készen” kell állnia, szinte röptében kell elfognia az új szavakat és kifejezéseket, de ezeket meg is kell rostálnia. Országgh professzor zsebében mindig volt üres cédula, hogy a kellő pillanatban feljegyezzen rájuk valamit, és ettől semmiféle alkalom nem tartotta vissza. Az ő példáját követtem az Idegen Szavak Szótára anyagának gyűjtésében és talán ezért is sikerült elsőnek szótározni ma már meghonosodott idegen szavakat.

Két évtizeden át dolgoztunk együtt — elnök és titkár — az MTA Szótári Munkabizottságában. Mondanom sem kell, hogy több ízben kellett kényes kérdésekkel foglalkoznunk, de ő kiváló diplomáciai érzékével, tapintatával ezeket mindig meg tudta oldani. Bár egyes problémákat nem mindig azonosan ítéltünk meg, ezek az elkerülhetetlen nézetkülönbségek egy pillanatra sem zavarhatták meg együtt munkálkodásunk harmóniáját.

Országgh László személyi varázsát, megismételhetetlen egyéniségét mi, akik közelebbről is ismertük, életünk végéig megőrizzük; tudományos munkássága, szótárai nevét még nagyon sokáig fenntartják.

Bakos Ferenc

Pais Dezső és a névtudomány*

1. Pais Dezsőt a nyelvtudomány körébe — amint az szakmai körökben köztudott — a tulajdonnevek, közelebbről szülőföldjének, Zala megyének a helynevei vonták be. Erről több helyen is nyilatkozott felidézve a „boldog békeidő”-t, amikor mint fiatal állás-talan tanár bevette magát a zalaegerszegi levéltárba, ahol megírta első névfejtéseit többek között a *Rezi*-ről (MNy. 7 : 166), amelyben felismerte, hogy a népnyelvből adatolt *rez* 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport főcsúcsa' jelentésű szó található, nem pedig a 'cuprum' jelentésű *rez* anyagnév. A *Kehida*-ról ugyanitt kimutatta, hogy a *Ketiüd* ma már nem élő személynévnek és a *-hida* földrajzi köznévnél az összetétele. A *Ketiüd* másodszülött gyermeket jelentett, miként az *Előd* elsőszülöttet. És hogy ez a *Ketiüd* a *kettő* számnevünk származéka, azt az is bizonyítja, hogy — de ezt már én teszem hozzá — a helybeliek és a környékeliek ma is nyílt *e*-vel ejtik. Ugyanekkor jelent meg a *Hottó*-ról írt cikke is, jelentése 'hal tó, halas tó'. Erről a névről öccse, a fiatalon elhunyt Pais László — aki a történeti földrajztudomány nagy ígéretként indult tudományos pályáján — másként vélekedett, ő a 'meghalt', 'elpusztult', 'kiszáradt' jelentésű *holt* közszót látta e névben (MNy. 30: 122). A *Háshágy*-ban pedig a *hárs* fanév és egy *-gy* képző rejlik, s így együttes közszói jelentése 'hársban bővelkedő hely' volt (MNy. 7: 168). *Ortaháza* neve

* Elhangzott a Magyar Nyelv Hete ünnepi megnyitóján, Lentiben 1982. április 18-án.

az *irt* ige régibb *ort* formájából magyarázható, ami először *Orta* alakban mint személynév fordul elő, majd a *-háza* utótaggal bővülve helynévvé vált (MNY. 7: 168). A *Kálócfa* név előtagja is személynév, ehhez meg a *-fa* (eredetileg *-falva*) utótag járult (MNY. 7: 168). Ebben a *Kálóc* személynévben ott lappang a *kalauz*, *kalóz*, illetőleg a *kaliz*, *káliz* szavunk bizonyítván, hogy — amint később írja — ez a név „egy mohamedán török népelemnek a *kaliz* ~ *kaluz* nevéből ered, s ennek a török vagy törökös népelemnek jelentős része volt a felső Zala—Válicka—Cserta—Kerka vidéki, mondjuk: »göcseji« települési körzet alakulásában, főképpen — mint a nyugati országvédelem fontos tényezőjének — a szegek és a Kerka-Kálócfa vidékén” (MNY. 62: 70). A Kisfaludy Sándor regéjében megénekelt *Tátika* vár- és hegynévről minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy „azonos a *Taddeus*, *Tádé* keresztnév kicsinyítőképzős alakjával” (MNY. 7: 169; vö. még MNY. 60: 363), *d*-vel ejtették még az 1600-as években is (*Tádika*), majd a *tát* ige, továbbá a *tátika* közismert virágnév hatására a nép értelmesztette, és *t*-vel, azaz mai alakjában kezdte ejteni.

A zalai helységnevek, víznevek, dűlőnevek etimológiai a későbbi években, évtizedekben sem hiányzanak a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a lapjairól: *Ság* (MNY. 9: 356—60), *Neszelej* (MNY. 9: 174), *Söjtör* (9: 174—6), *Milej* (MNY. 9: 176—7), *Gógán* (fa) (MNY. 9: 177—8) stb., és a velük való foglalatosság hosszú élete alkonyáig kedves tudományos feladat volt számára, mert hisz amikor Zalaegerszeg 1964-ben díszpolgárává választotta, akkor is egy zalai helynév megfejtésével, az *Olá*-val mondott köszönetet szülővárosába való visszakebelezéséért (MNY. 60: 171—8).

Pais névtudományi munkásságának ebben az első szakaszában voltaképpen névfejtéseket írt. A korszerű etimológiai kutatások alapjait ugyan nem ő vetette meg, de az említett cikkeiben számos olyan új gondolat, összefüggés csillant meg, mint a névtudomány és művelődéstörténet, a nevek és névcsaládok, a köznevek és tulajdonnevek együttes magyarázása, a népetimológia szerepe a helynevek alakulásában stb., amelyekből egybeáll majd e nagy tudós legfőbb kutatási erénye, — mai divatos szóval élve — a komplexitásra való törekvés.

2. 1921—1922-ben jelent meg első nagyszabású korszakzáró és korszaknyitó tanulmánya, a „Régi személynéveink jelentéstana” (MNY. 17: 158—63; 18: 26—34, 93—100). Erről a második kiadás előszavában Bárczi Géza azt írta, hogy „a magyar személynévkutatásnak olyan alapja, mely a maga korában teljesen új utakat nyitva a további vizálatoknak egyrészt kiindulópontul, másrészt magas mintául szolgált és szolgál még ma is, sőt egyéb nyelvtörténeti kutatások számára is gazdag tanulságokat nyújt” (MNYTK. 115. sz. 3). Mindjárt a bevezető sorokban olvasható az a korát megelőző sarkalatos tétele, miszerint a személynévek vizsgálata nem egyéb, mint alkalmazott művelődéstörténet. Mind korszakolása, mind a korszakok társadalom-, gazdálkodás- és művelődéstörténeti hatóerőinek szűkszáva, ám kristálytisztá kimunkálása, mind a társadalmi helyzet és a névadás összefüggéseinek a nevekben is lecsapódó bizonyítása, továbbá a társadalmi helyzet és a névhagyomány (mai műszóval: névröklődés) kölcsönhatása olyan szempontok, amelyeknek előrevivő, megtermékenyítő hatása nem egy esetben évtizedek múlva is ott érződik a pályatársak és tanítványok, majd pedig a tanítványok tanítványainak névtani témájú dolgozataiban és könyveiben. Ebben a művében találkoztam először többek között a kiemelt testrésznévből keletkezett puszta, képző nélküli személynévekkel, mint a *Kethzem* (1282), a *Scim* (1237/1325), a *Zakal* (1095) stb., és kaptam bátorítást arra vonatkozóan, hogy e vidék, Göcsej és Hetés ragadványneveinek vizsgálatakor egy eddig figyelembe nem vett nyelvi eszközt, a metonímiát bevonjam a névkutatásba, aminek eredményeként a *Rózsafűzér* Rozi-féle tárgyi érintkezés alapján keletkezett nevek, majd pedig a puszta

helységnévből helyi érintkezéssel keletkezett nem nemes családnevek (Andreas *Hottó*, Catharina *Oszkó*, Elisabetha *Komár* stb.) nem maradtak magyarázatlanul.

Hogy egyes személynévek jelentéstani vonatkozásban állhatnak egymással, arra is Pais hívta föl a figyelmet. Jelentéstani vonatkozásban lehet két testvér neve: 1438: *Farkas* és *Fene*, akiknek a nőtestvéreik *Nuz* és *Neste*; 1366: *Erdeu* és *Beregh*; szülők és gyermekek neve: 1228: ancilla *Cheperka*, akinek a lánya *Giluad*; az apa *Caraz*, a fia *Siguer* (1199); az azonos foglalkozást űzők neve: 1240 k.: *Queuereg* és *Zouorog* nevű szakácsok stb.

Természetesen helyet kértek maguknak ebben a műben a honfoglalás előtti és utáni török eredetű személynévek is. Tudjuk, a magyarság a honfoglalás előtt több száz éven át különböző török nyelvű népekkel érintkezett, és a török hatás oly nagy mérvű volt, hogy még az Árpádok is érthettek valamelyest töröktől, következésképpen a török nyelvi személynévek közszoí jelentését is érthették. Az alábbi néhány török eredetű személynévünk, a Zalában gyakori *Tuboly* (török *tubul* 'feltűz, felszúr'), a *Becs* ~ *Bécs* ~ *Böcs* (török *bič* 'vág'), a *Takó* (török *taq* 'felszúr, feltűz') stb. nem abból a török nyelvből való, amelyből legrégebbi török jövevényszavaink kerültek be nyelvünkbe, vagyis nem a csuvasos törökből (amelyből a *sár*, *sárga*, *sárkány*, *sörény*, *gyűrű*, *iker* stb. való), hanem a köz-törökből, ezen belül is részben a kazárból — amely nép a Kaukázustól északra elterülő tágas földön élt még a IX. században is —, részben pedig a besenyő vagy a kun nép nyelvéből. A besenyőkkel a honfoglalást megelőző évtizedekben kerülhettünk érintkezésbe, „de nagyobb nyelvi hatásról csak a honfoglalás után lehet szó, amikor, főleg az úzoktól szorongatott és menekülő besenyők nagyobb csoportjai . . . bebocsátást kértek Magyarországra, és itt részben elszórt kisebb szigetekben, részben mint határőrök is nagyobb egységekben . . . letelepültek” (Bárczi: Szók.² 66). A török nyelvi nevek közé tartozik a *Pais* név előzménye, a *Komondor* név is, amely a XV—XVI. században fordul elő Becsvölgyén. 1560: nbl. Mathias *Pays-Jartho* aliter *Komondor* de *Komondorzech*. „A *Paizsjártó*-ból rövidült *Pais* név átmegegy utóbb a nemzetséghez tartozó összes családokra, s ezek még a múlt századi nemesi összeírások szerint is a *Pais*-zal együtt használják a *Komondor* nevet” (MNY. 30: 126—7). Közszoí jelentése — a *kaliz*-hoz hasonlóan — népnévre megy vissza: a török *kuman* (kun) népnév -*dur* képzős származéka. A *kaliz*ok is, a *kun*ok is a XIII. században jöttek, illetőleg ekkor telepítették le őket.

3. A „Régi személynéveink jelentéstana” megjelenése után — amely rövidítve „Die altungarischen Personennamen” címmel az Uralaltaische Jahrbücherben is megjelent (3: 235—49) — még jobban kiteljesedik Paisnak az a névfejtési módszere, hogy nem egyes neveket vizsgál, hanem néves családokat. És itt most a tulajdonnévi etimológiák egész sorát kellene idéznem, sőt nagyobb tanulmányokat is, mint például „A veszprémi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék”, amelyben több Veszprém, Tolna, illetőleg Somogy megyei helységnév kapcsán Melich, Kniezsa, Gombocz névfejtéseihez (a *Kanizsa*, az *Örs* és a *Csopak* név eredetéhez) is hozzászól (in: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján 2: 605—42; az MNYTK. 50. számaként is megjelent 1939-ben), én azonban ismét csak néhány önállóan megjelent zalai vonatkozású névfejtésére hívnám fel a figyelmet: *Bánokszentgyörgy* (MNY. 37: 30), A római castellum szláv—magyar folytatásai (MNY. 45: 107—15, 47: 84—6), A római castellum tárgyi és nyelvi folytatásaihoz (Antik Tanulmányok 2: 144—7), *Keszthely* (MNY. 51: 97—8). Az „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink” c. művében (MNYTK. 81. sz.) többek között a jocular-telepre utaló *Igrice* névről is olvashatunk. Amikor meg napvilágot látott a „Zala megye földrajzi nevei” c. kötet (Zalaegerszeg, 1964) több adatát (*Csilla-dűlő*, *Ötevény*, *Etevény* stb.) szinte azonnal értékesítette szótörténeti vizsgálataiban (MNY. 62: 69—72).

Az elhangzottakból is nyilvánvaló, Pais életművében a zalai személyné- és helynevek oly nagy számban vannak képviselve, hogy joggal írhatta Benkő Loránd a „Pais Dezső

tudományos emlékülés Zalaegerszezen” című gyűjteményes kötetben: „Szinte az egész megye térképe kirajzolódik azoknak a helységneveknek, de hegy-, víz-, sőt határrészneveknek a magyarázatából, amelyekkel . . . több mint hat évtizedes nyelvészeti tevékenysége során foglalkozott” (MNyTK. 140. sz. 23).

4. 1937 után csak 1958-ban, az I. névtudományi konferencián állt elő hosszabb lélegzetű és módszertani szempontból összefoglaló jellegű előadással (Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. NévtVizsg. 93–105), amelyben olyan sarkalatos névtudományi tételeket fejt ki, mint a már említett névvonatköztetés, továbbá a párhuzamos (magyar-török) személynévadás, a névetimológia és a névadási szokások dialektikus kölcsönhatása, ami azt jelenti, hogy a névadási szokások felismerése nélkül „a ránk maradt neveknek nem tudjuk megfelelő etimológiáját adni, de természetesen viszont az etimológiák tisztázása nélkül a szokásokra sem tudunk fényt deríteni” (i. h. 97). Újból hangsúlyozza, hogy a személynevek és a helynevek vizsgálatát nem szabad egymástól elválasztani. „A köznévi etimológia és a tulajdonnév-magyarázat együttese” problémakörnek pedig külön előadást szentelt 1969-ben a II. névtudományi konferencián (NytudÉrt. 70. sz. 36–41). Kéziratban maradt dolgozatai közül különösen az „Isten és Ördög” címűre hívnám fel az érdeklődők figyelmét, illetőleg ennek révén a magyar ősvallás témájába vágó posztumusz válogatott tanulmánykötetére: „A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből” (Bp., 1975. Sajtó alá rendezte Kázmér Miklós).

5. Aligha véletlen, sőt az elhangzottakból következik, hogy tudós tanítványai közül legtöbben névtani témájú dolgozattal indultak tudományos pályájukon, nem egy közülük mindjárt a pályakezdő években vagy a földrajzi nevek, vagy a személynevek, vagy az irodalmi névadás vizsgálata terén tovább is fejlesztette a Mester tanítását.

Ördög Ferenc

Nagy J. Béla emléke

(Születésének centenáriuma)

A mai nyelvész-nyelvművelő nemzedék már csak névről ismeri Nagy J. Bélát. Emberi alakja, személyes vonzása ismeretlen számukra, hisz mikor ők pályára léptek, Nagy J. Béla már vidéken élt, s ott dolgozott elvonultan 25 évig. Csak nevével és írásaival találkozhattak tehát. Ezért idézzük föl életének és munkásságának főbb mozzanatait.

Gyöngyöshalászon született, 1884. március 16-án. Családi örökség a pedagógus pálya iránti vonzódása. A pesti egyetemen végzett, magyar–francia szakos tanárként, majd a körmöcbányai, székesfehérvári és a budapesti V. kerületi reáliskolában tanított. Innen került a tanárképző intézetbe; a magyar szakos tanárjelölteknek módszertant tanított és stílusgyakorlatokat tartott az egyetemen. Ezeken az órákon találkoztam vele először, nemcsak mint a leendő tanárok oktatójával, hanem mint példaképpel is: mosolygós közvetlensége, világos, gyakorlatias előadásai a tökéletes pedagógust testesítették meg előttünk.

Ennek egyik magyarázata — a rátermettségen kívül — az, hogy Nagy J. Béla kiváló művelője volt a neveléstannak (két évtizedig szerkesztette a Magyar Pedagógiát). Már egyetemista korában jelentek meg cikkei a Magyar Nyelvőrben, aztán épp a mi

időnkben, a húszas évek végétől — nyilván oktató munkája problémáinak ösztönzésére — egyre többet ír a Magyar Nyelvbe nyelv művelő témákról, a nyelvhasználat gyakorlati kérdéseiről. Így kanyarodik át érdeklődése és pályája erre a területre, s ez irányú munkássága is csakhamar olyan tekintélyt szerez, hogy 1931-ben őt bízzák meg az Akadémia nyelv művelő bizottsága munkatervének kidolgozásával és a meginduló Magyarosan szerkesztésével. Tolnai Vilmos halála (1937.) után pedig rá hárul a helyesírási szabályzat kiadásainak gondozása. Emellett kitűnő középiskolai magyar nyelv könyveket írt.

1942-ben nyugalomba vonult, és Veszprémbe költözött. Ez azonban legfeljebb a nyelvész körökkel való személyes érintkezés lehetőségét szakította meg, de cikkeit, tanulmányait, hozzászólásait továbbra is sűrűn küldte a folyóiratoknak. A nyugdíjas kor a még több munkalehetőséget jelentette számára. Pedig a háborús évek végén lesújtó veszteség érte: már kiszedett nagy helyesírási szótára Budapest ostromakor elpusztult a nyomda romjai alatt. Az új idők biztató jelére azonban ismét hozzáfogott a munkához; kézírata egyik forrásanyaga lett a Helyesírási tanácsadó szótárnak.

Amikor pedig 1946-ban a Magyarosan újraindítására is sor került, az Akadémia az ő segítő közreműködését kérte, s ezt a megbízást ő a távolból, levelezés útján, lelkesen és példás gonddal teljesítette. Aprólékos figyelemmel nézte át a leküldött kéziratokat, véleményezett minden kis cikket. Leveleiből, melyeket ma is őrzök, nemcsak nyelv művelő felfogásának tudományos megalapozottságát, higgadt, körültekintő szemlélet módját és gyakorlati érzékét ismertem meg, hanem a nyelv ügye iránti lelkes felelősségét, tapintatos, meleg emberségét és mosolyos humorát is. Az a négy év, amíg a szerkesztés során szoros kapcsolatban voltam vele, tanulságos és élvezetes emlékem, bár a nemzedéki különbségből adódó nézeteltérések vitákat is gerjesztettek közöttünk.

Az a tény, hogy csak pályája közepén kapcsolódott be a nyelv művelő munkába, bizonyos tekintetben konzervatív árnyalatot adott nézeteinek. Valóságérzéke és tudós felkészültségű tárgyilagossága azonban korszerű elveket követett, már a Magyarosan programját és a nyelv művelés módszerét kifejtő tanulmányában (1932: 29—39):

Az eredményes nyelv művelő munka alapja a történelmi szemlélet: a nyelv élete folytonos változások láncolata; a nyelv fejlődése elképzelhetetlen változás nélkül. A folyamat a nyelv különféle területein más-más ütemű; régi, hagyományos formák és új képződmények, jelenségek többnyire egymás mellett élnek. Az újhoz való viszonyunk azonban gyakran téves: a megszokás folytán berzenkedünk, tiltakozunk a jelentkező új nyelvi alakulatok ellen csak azért, mert szokatlanok, ahelyett, hogy megvizsgálónak vélt helytelenségüket, hasznosságukat, szükséges vagy fölösleges voltukat. Elfelejtjük, hogy amit ma megszokottnak és mérvadónak tekintünk, szintén egy régebbi változás-folyamat eredménye, s első jeleit elődeink valamikor talán éppúgy méltatlankodva fogadták. A megszokás elfogultsága helyett tehát türelmes mérlegelésre van szükség az új jelenségek esetében. Nem elutasító merevség, hanem körültekintő hajlékonyság a helyes nyelv művelői magatartás. A természetes fejlődést úgysem lehet föltartóztatni, legfeljebb befolyásolni, irányítani. Nagy J. Béla azonban elutasítja a tekintélyi döntés módszerét: a véleményeket megosztó kérdéseknek közmegegyezéshez vezető megvitatása a helyes út. Tiltakozik a nyelvcsőszködés ellen is, amely kicsinyességgel hitelét veszti a komoly, tudományos alapú nyelv művelésnek.

Bár elutasítja azt a 45 után fölhangozó vádat, hogy a nyelv védelem nacionalista gyökerű és sovíniszta célú mozgalom, a Magyarosan programjában — „a folyóirat címének is megfelelően” — hangsúlyozza Nagy J. Béla az idegenszerűségek, „főként a minket leginkább fenyegető németességek ellen” indítandó harcot. Ez akkor talán politikai háttérű állásfoglalás is lehetett, a „szellemi honvédelem” korai védekező akciója, bár a purizmus a korhangulatban is gyökerezett. Ma nem kevésbé bonyolult a helyzet, de mindenesetre árnyaltabban nézzük a kérdést.

Nagy J. Bélának a folyóiratokban szétaprózott munkái, szélesebb körű figyelmet keltve, igazában akkor kerültek be termékenyítő hatással mai nyelv művelésünk tudatába és eleven gyakorlatába, amikor 1968-ban Egy emberöltő nyelvünk védelmében címmel kötetben is megjelentek válogatott cikkei és tanulmányai, Ferenczy Géza gondos szerkesztésében. (A gyűjtemény, sajnos, posztumusz kötet lett: szerzője 1967. szeptember 26-án hunyt el Veszprémben, 83 éves korában.) A könyv rendszerbe foglalja Nagy J. Béla nyelv művelő munkásságát, föltárja erővonalait, bemutatja elveinek egységét és gyakorlati alkalmazásukat. A fejezetekből kibontakoznak fő érdeklődési területei: elvi kérdések, a kifejezőmód (nyelvtani) helyessége, kiejtés és helyesírás. E tárgykörökben helyezkednek el legfontosabb, nyelv művelő irodalmunkban immár klasszikusnak számító tanulmányai: A nyelv művelés elvei, Nyelv helyességi babonák (már 1932-i programjában sürgette a „hibás hibáztatások” összegyűjtését és helyreigazítását), Hogy ragozzuk a magyar igét? A Péter tyúkja (a határozott névelő használata), Köznyelvi kiejtésünk, Helyesírásunk főbb kérdései.

Amikor nyolcvanadik születésnapján mint a magyar nyelv művelők nesztorát köszöntöttük Nagy J. Bélát, aki hídként kapcsolta össze mai törekvéseinket, elveinket és módszereinket mesterének, Simonyi Zsigmondnak nagy hatású tevékenységével, igaz, őszinte meggyőződéssel éreztük, hogy tiszteletünk nemcsak a „nagy idők tanúja”-nak, a hagyomány közvetítőjének szól. Nagy J. Bélának a jelen iránt mindig eleven figyelme és érdeklődése lépést tudott tartani a fejlődéssel. Munkásságának java része ezért marad számunkra is élő érték, s ad ma is érvényes útmutatást, lehet munkánk hatékony segítője.

Kovalovszky Miklós

A Budapesti Anyanyelvvédők Klubja rövid krónikája

(1982. február—1983. június)

1. 1982. február 8-án (hétfőn) a HNF Budapesti Bizottsága székházában B á n f f y G y ö r g y színművész, a Bizottság tagja, sajtótájékoztatót tartott, amelyen bejelentette, hogy a szép magyar nyelv őrzése, ápolása érdekében a Népfront akciót indít. A kiosztott felhívás két programot tartalmazott:

a) P r ó z a - é s v e r s m o n d ó v e r s e n y: két mezőnyben, családok közötti vetélkedő és egyéni verseny. Kikötés volt, hogy a bemutatásra kerülő mű hazafias tárgyú legyen, történelmünk bármely időszakából. Műfaji megkötés nem volt. Az elképzelés szerint a területi (körzeti, kerületi) selejtezőket követi a budapesti döntő. Az egyéni mezőnyben csak 14 éven felüliek jelentkezhetnek.

b) N y e l v v é d ő ő r j á r a t. Lényege: a magyar nyelv ellen vétő szövegek, feliratok összegyűjtése Budapesten. A gyűjtött anyagokat — pályázat formájában — bárki beküldheti a Népfront budapesti központjába. Bánffy György továbbá bejelentette, hogy megalakul a Budapesti Anyanyelvvédők Klubja a két programban résztvevő érdeklődők köréből.

2. 1982. március 22-én már ülést tartott a klub vezetősége, s a már beérkezett pályamunkákat értékelték, továbbá a versmondó verseny szervezésének technikai kérdéseit vitatták meg. A vezetőség alapítói, első tagjai — S ü t ő I r é n, W a c h a I m r e, R u t t k a i É v a, K r i s t ó N a g y I s t v á n — vállalták az irányítást, s csakhamar 18 tagot számlált a vezető testület. A pályamunkák készítői gyarapították a létszámot, ügyelve arra, hogy különböző szakterületet képviseljenek (óvónó, ifjúsági író,

középiskolai tanár, újságíró, jogász, közgazdász, külkereskedő, a Pedagógusok Szakszervezete dolgozója stb.).

A vezetőség alkalmanként találkozik, általában a klubrendezvények előtt. A szervezetektől „hivatalos” képviselőket, megbízottakat mindezekig nem kértek.

3. A nyelvőrjárat résztvevőiből, az érdeklődőkből alakult ki a klub tagsága. Számuk a vezetőséggel együtt 43 fő. A létszám folyamatosan növekszik. Klubösszejövetele tartanak, amelynek keretében tájékoztatót kapnak a fővárosi anyanyelvpoló mozgalom időszerű kérdéseiről, s vitával egybekötött előadásokon vesznek részt. Az első fórumra 1982. június 2-án került sor, Grétsy László „Mit és hogyan?” címmel a nyelvművelés jelenlegi feladatairól tartott vitaindítót. További előadó vendégeink: Lőrincze Lajos (1982. augusztus 30-án „Szavak élete és halála”), Wachá Imre (1982. december 6-án „A beszédkultúra gondjai”), Kemény Gábor (1983. február 14-én „A hivatali nyelvről”), Szende Aladár (1983. május 2-án „Az anyanyelvoktatás társadalmi és iskolai gondjai”).

4. A vers- és prózamondó verseny területi selejtezőin közel 150-en indultak, s negyvenen jutottak a budapesti döntőbe. Az ide kerültekkel Sütő Irén és Bánffy György külön foglalkoztak (négy alkalommal), majd két elődöntőn alakult ki egy 20 fős gárda, amely 1982. november 21-én a Budapesti Művelődési Központban — gáladélelőttön — mutatkozott be a közönség előtt. A jó előkészítést, a résztvevők felkészítését siker koronázta. A budapesti szemlére felkerült szereplőknek lehetőségük nyílt arra, hogy Szabolcs-Szatmár megyében december 27–30. között egy honismereti jellegű jutalom autóbustúrán vegyenek részt. A gazdag s szép jutalomúton 33-an vettek részt. A nyíregyházi városi népfrontban baráti találkozón műsort is adtak. A csoportot mindenütt szeretettel fogadták.

5. A vezetőség egyik tagjának, May Istvánnak a kezdeményezésére s forgatókönyve alapján a klub 1982. augusztus 30-án „Anyanyelvünk védelmében” címmel kiállítást rendezett. A látogatók 13 tablón a jeles magyar személyiségek mondásait, gondolatait olvashatták (a XVI. századtól napjainkig), s nyolc tárlóban ugyanebből az időszakból az anyanyelvvédő könyveket láthatták. Jó visszhangja volt a kiállításnak, s a klub vándoroltatja.

6. A vers- és prózamondó verseny (s a jutalomút) sikere nyomán a klub mellett megalakult a vers- és prózamondók köre; jelenleg 30 tagja van. Résztvevői nem azonosak a klubtagsággal (a versenyekhez hasonlóan vegyes korosztályúak, de többségükben fiatalok), meghívást kapnak a klub rendezvényeire is. Első összejövetelük időpontja 1983. február 14-e volt. Általában havonta találkoztak (a nyári évadig), s két fellépésük is volt. A XIII. kerületi Népfront kérésére Berda- emlékestén műsort adtak, s a Ganz Villamossági Művek könyvtárában az — ünnepi könyvhét idején — közreműködtek a könyvnap kiadványok bemutatásában.

*

1983. február 18-án a Művelődéspolitikai Munkabizottság, majd az elnökség mellett tevékenykedő Koordinációs Bizottság foglalkozott a klub munkájával — elismerően.

A vezetőség egyik tagja, Sütő Irén színművész részben a klubban kifejtett tevékenységéért, továbbá a nyugdíjasok részére szervezett ajándékműsoraiért — augusztus 20-án a Népfront Munkáért kitüntetést kapta meg. — Eddig nyolc anyanyelvpoló részesült könyvjutalomban.

A klubnak egyéb missziója is van. Az olvasótábori kiscsoportvezetők tanfolyamán Wacha Imre a táborok anyanyelv-művelési lehetőségeiről tartott előadást. 1984-ben a klub anyanyelvápoló táborát is szervez.

Az eddigi program tovább színesedik. A klub új anyanyelvápoló pályázattal lép a nyilvánosság elé. Az Olvasó Népért mozgalom budapesti konferenciáján (ahol Wacha Imre az egyik korreferátumot tartotta) a Fővárosi Tanács képviselője részéről elhangzott az a kérés, hogy az anyanyelvi mozgalomba vonjuk be a fiatal, pályakezdő pedagógusokat.

Derzsi Ottó

Édes anyanyelvünk verseny 1981-ben és 1982-ben

Ebben az évben a középfokú iskolák tanulói számára rendezett nyelvhasználati verseny ünnepélyességét emelte az a körülmény is, hogy Kazinczy halálának 150. évfordulója tiszteletére a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közös rendezésében emlékülést is tartottak az országos döntő időpontjában — október 16—18-án — Sátoraljaújhelyen.

A program a hagyományoknak megfelelően zajlott le. Az első napon, pénteken délután volt az írásbeli, a második napon, szombaton délelőtt a szóbeli, a harmadik napon, vasárnap délelőtt pedig a közös eredményhirdetés Széphalomban.

Az országos döntőre 62 gimnáziumi és szakközépiskolai tanuló, és 55 szakmunkásképzős tanuló jutott el.

Az írásbeli feladatok mennyisége és jellege az előző évekhez hasonló volt: 15 feladatot oldottak meg a szakmunkásképzős tanulók, 20 feladatot pedig a gimnazisták és szakközépiskolások. Számot kellett adni a szójelentés pontos ismeretéről, idegen és régies szavak jelentéséről, szakkifejezések rövid, tömör értelmezéséről, szótani, alaktani és mondatelemzési készségről, szövegtagolásról, egy megadott mondat hangsúlyainak és szüneteinek jelöléséről.

A szóbelin három téma közül lehetett választani: 1. Nyári élménybeszámoló klubban diákközönség előtt; 2. Hová menjünk kirándulni az idén? Felsőzsolás osztály főnöki órán; 3. Városunk, megyénk egy-két irodalmi vagy történelmi emlékhelyének bemutatása üzemi fiataloknak, illetőleg Tanműhelyünk bemutatása pályaválasztás előtt álló általános iskola 8. osztályos tanulóknak. A témák a következő arányban nyerték meg a versenyzők tetszését: az első témát 41 gimnazista illetve szakközépiskolás és 31 szakmunkásképzős, a 3. témát 12 gimnazista illetve szakközépiskolás és 20 szakmunkásképzős, a második témát pedig 9 gimnazista és szakközépiskolás és 4 szakmunkásképzős választotta.

A verseny végső értékelésében az írásbeli 1/3 arányban, a szóbeli 2/3 arányban számít. A bíráló bizottság munkájában mindvégig részt vett Péchy Blanka érdemes művész, a bíráló bizottságok díszelnöke. A verseny két színhelyen folyt: a gimnazisták és szakközépiskolások az MSZMP városi bizottsága épületének dísztermében szerepeltek, a szakmunkástanulók pedig a Kossuth Kollégium műemléki ebédlőjében. Az első színhelyen a bíráló bizottság a következőkből állt: Bencédy József elnök, Herczegi Károly társelnök, Lőrincze Lajos, Ferencz Éva, Gálos Tibor, Graf Rezső, Wacha Imre tagok; a második színhelyen: Deme László elnök, Bakos Zsoltné társelnök, Borsos Árpád, Budai Imre, Megyer Szabolcs, Nyirkos István, Z. Szabó László tagok.

Az írásbeli eredményekkel kapcsolatban megállapítható, hogy az átlag színvonal megfelelő. Bár egyesek nem eléggé ismerik a közhasználatú idegen szavakat, a régies

szavak jelentését, hiányok, bizonytalanságok vannak még a fogalmak pontos, szakszerű meghatározásában (a köznyelvi és szaknyelvi szint közti különbség érzékelésében), és néhányan bizonytalanok a szövegfonetikai jelenségek (hangsúly, szünet) egységes jelölésében. (Előfordultak helyesírási hibák is a válaszadásokban.)

A gimnazisták és szakközépiskolások szóbeli teljesítményével kapcsolatban Bencédy József a következőket állapította meg: A tartalmat tekintve örvendetes volt, hogy sok tényanyagot ismernek a tanulók környezetük irodalmi és történelmi emlékhelyeivel kapcsolatban; ezeket érzelmi töltéssel adták elő. Általában törekedtek a hallgatósággal való kapcsolatteremtésre is. Legtöbbször helyesen ítélték meg a helyzetet. Viszonylag kevés nyelvhelyességi hiba hangzott el. További feladat a még előforduló nyelvi sablonok mellőzése, az előadásmódban pedig a jól hallható, azaz helyesen megválasztott hangerőre való figyelés, és a még tudatosabb, tiszta artikuláció, a szóvégek, mondatvégek teljes értékű hangoztatása.

A szakmunkástanulók szereplésének színvonalát Deme László a következőkben foglalta össze: A versenyzők általában egyetlen „műfajt” ismertek, a „beszédet”. Kevesen éltek a helyzetteremtés lehetőségével. Nem igen sikerült a hallgatósággal való kapcsolatteremtés sem. A leírt vázlat nem segítette az előadás gördülékenységét. A versenyzők többségének beszéde halk volt, sebességét tekintve pedig gyors, a hangszín meglehetősen közömbös. A továbbiakban kívánatos fokozni a tiszta artikulációt, gyarapítani a szókincset, és erősíteni a mondanivaló megszerkesztésének készségét.

Az ünnepélyes eredményhirdetésen — a széphalmi mauzóleum előtt Bencédy József értékelte a versenyt, majd S á r i k J ó z s e f K I S Z titkár mondott ünnepi beszédet, amelyben méltatta a mozgalom jelentőségét: nyelv és nemzet fogalmának összefüggését. Ezután a legeredményesebben szereplő versenyzőknek F l e s k ó L á s z l ó, a városi tanács elnökhelyettese átnyújtotta a díjakat: Sátoraljaújhely város bronz plakettjét és a K I S Z Központi Bizottságának pénzjutalmát, valamint a könyvajándékokat.

A tizenöt jutalmazott versenyző a következő: B a r ó c s i J á n o s 213. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Hatvan), D e z s ő I m r e 301. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Pápa), F a r k a s Z o l t á n Kossuth Lajos Gimnázium (Sátoraljaújhely), F e r e n c z T a m á s Eötvös József Gimnázium (Tata), K i s s K o r n é l i a Lóczy Lajos Gimnázium (Balatonfüred), K i s t e l e k i K á r o l y Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakmunkásképző Intézet (Székesfehérvár), K o n d o r Á g n e s 15. sz. Vámos Ilona Ipari Szakmunkásképző Intézet (Bp.), K o v á c s D e z s ő 400. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Győr), K o v á c s É v a Radnóti Miklós Gimnázium (Szeged), L á n y i V e r a Nagy Lajos Gimnázium (Pécs), M ó s e r J u d i t Révai Miklós Gimnázium (Győr), P a p p Z s o l t K á r o l y Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakmunkásképző Intézet (Miskolc), S á n d o r K a t a l i n Bajza József Gimnázium (Hatvan), T a k á c s Z s o l t Erdőgazdasági Szakmunkásképző Intézet (Somogyzsitva), Z á s z k a l i c z k y Z s u z s a n n a Kisfaludy Károly Gimnázium (Mohács).

V i n k ó n é K o v á c s M á r i a salgótarjáni tanárnő is plakettet kapott, mert tanítványai már több alkalommal jutottak el az országos döntőre.

A z ünnepi műsorban Tompa Mihálynak Kazinczy Ferenchez írott versét B i t s k e y T i b o r színművész tolmácsolta a hely szelleméhez méltóan. Az ünnepség a Szózat elénklésével ért véget.

*

Szerény jubileumhoz érkezett a verseny 1982-ben: tizedik alkalommal került sor az országos döntőre a vendéglátó városban, Sátoraljaújhelyen október 22—24-én. Ez a tény visszapillantásra indítja a beszámoló készítőjét. Eredetileg a borsodi középiskolások nyelvhasználati vetélkedőjének indult, majd fokozatosan terebélyesedett országos mére-

tűvé. Először csak gimnazisták és szakközépiskolások részvételével, később csatlakoztak a szakmunkásképzők tanulói is a nemes versengéshez. A sikeres évtized a számok tükrében a következő képet mutatja: 708 iskola 766 tanulója jutott el eddig az országos döntőre. 47 város 70 iskolájából került ki az a 103 tanuló, aki a legszínvonalasabb szerepléséért plakettet kapott. De túl a számokon a lényeg mégis az, hogy életképes mozgalom bontakozott ki az anyanyelvi kultúra ápolásáért. Mert vannak lelkes munkásai ennek az ügynek: tanulók, tanárok, szervezők; minden közreműködő kötelességének érzi folytatni Kazinczy nyelv művelő munkáját országos méretekben, hogy mai fiataljaink ajkán is valóra váljon a széphalmi mester óhaja: „... a nyelv legyen hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez.”

Az országos döntőre 62 gimnazista, szakközépiskolás és 55 szakmunkástanuló jutott el.

A jubileumi versenyt dr. H a n g a M á r i a művelődési miniszterhelyettes nyitotta meg. Ünnepi köszöntőjében többek között szólt arról, hogy a sátoraljaújhelyi verseny a múltban is mindig biztosítani tudta, hogy szép ünnepnapja legyen az anyanyelvnek, a nyelvápolásnak, a hagyománytiszteletnek. — Történelmünk úgy alakult — mondotta —, hogy a magyar nyelvért folytatott küzdelem mindig a haladást szolgálta, közügy volt. Kazinczy Ferenc gazdag örökségének egyik legnagyobb tanulsága, hogy a magyar nyelv tanítására különös gond fordítandó. Ez az a szellemi örökség, amelynek jegyében mindig, ma is akad tennivaló. Szólt továbbá arról, hogy napjainkban szinte soha nem tapasztalt méreteket ölt a nyelv művelő mozgalom. Utalt Péchy Blanka alapítványára és a Hazafias Népfront anyanyelvi klubjaira, s az Édes anyanyelvünk verseny történetét idézve a sátoraljaújhelyi és a szikszói kezdeményezésre. De úton-útfélen találkozhattunk még rossz nyelvi jelenségekkel, bonyolult, pontatlan megfogalmazásokkal, lényegyet elfedő, idegen szavakból építkező nyilatkozatokkal, durvasággal és trágársággal. Nemcsak elszomorító jelenségek ezek, a feladatot is jelzik, hiszen az anyanyelven való önkifejezés hiányosságai nyelvi kiszolgáltatottságot eredményeznek. A verseny jelentőségéről szólva a miniszterhelyettes megállapította; azért válhatott rangos, a társadalom figyelmére is számot tartó eseménnyé, mert olyanná formálták életrehívói. Igazi tömegmozgalom ez, hiszen az iskolai és a megyei-városi erőpróbakon tízezer diák vett idén is részt.

A program a hagyományoknak megfelelően zajlott le.

A teljesítményt a következő két bírálóbizottság értékelte: gimnáziumi és szakközépiskolai kategóriában: Péchy Blanka díszelnök, Bencédy József elnök, Hercegi Károly társelnök, Ferencz Éva, Gálos Tibor, Graf Rezső, Lőrincze Lajos, Szathmári István tagok; a szakmunkástanuló kategóriában: Deme László elnök, Bagics Lajos társelnök, Bakos Zsoltné, Borsos Árpád, Kováts Dániel, Nyirkos István, Z Szabó László, Wacha Imre tagok.

Az írásbeli mindkét kategóriában — az előző évekhez viszonyítva — jobban sikerült. Emögött az eredmény mögött a tudatosabb pedagógiai munka érzékelhető. Ez a teljesítmény 1/3 arányban számít bele a végső értékelésbe, 2/3 részt képvisel a szóbeli teljesítmény a verseny jellegének megfelelően.

A szóbeli témák a következők voltak: 1. Őszi munkán voltam... (élménybeszámoló), hallgatóság: családi kör: szülők, testvérek; 2. Sárospatak múltja, élő emlékeiben... (bevezetés idegenvezetéshez), hallgatóság: külföldi turisták; 3. Gondolatok az Elzett-gyári látogatás után... (élménybeszámoló), hallgatóság: osztálytársak. A nagy többség fele-fele arányban az 1. és a 3. témát választotta, néhányan szóltak a 2. témáról.

A szóbeli szereplés mindkét kategóriában igen színes képet mutatott. Sok egyéni hang, vélemény került felszínre. Több nyelvhasználaton túli tájékoztatást is kapott a

közönség: például a fizikai munka szerepével, értékelésével kapcsolatban (bár sokan becsülik a dolgozó embert, szüleiket) többeknél mégis megnyilvánult egyfajta idegenkedés a fizikai munkától. Képet kaphattunk a családon belüli társalgás szintjéről, légköréről, milyenségéről.

A teljesítményekkel kapcsolatban megállapítható, hogy mindkét csoportban a téma felfogása, a helyzet helyes felismerése és a mindanivaló tartalma általában a legtöbb versenyzőnél jó vagy legalábbis megfelelő volt. A többség valóban gondolatait közölte őszintén (még tanáraikról is nyíltan mondtak véleményt!). Javulás mutatkozott a gondolatok megszerkesztésében is. Többen jóízű humorral és szellemességgel szóltak választott témájukról. Nyelvileg jó fordulatokat használtak, kerülték a sablonokat. A hatást egyeseknél csupán a megszokálás (kiejtés) pontatlansága (hangelnyelés, motyogás stb.) téves hangsúlyozás csökkentette.

A szakmunkástanulók nehezebben tudnak eleget tenni a műfajhoz és a hallgatósághoz való alkalmazkodás követelményének, továbbá nem eléggé ismerik (nem is igen ismerhetik!) a nyelvi elemek választékos felhasználási lehetőségeit (a nyelvi rétegek közötti különbségeket, a szavak stílusárnyalatait, stílusminősítését).

A versenyzők által nyújtott teljesítmény jó alapot szolgáltatott a tanárokkal való beszélgetéshez. A hasznos eszmecsere több megoldásra váró probléma merült fel. Többek között hangoztatták, hogy az általános iskola nem elég hatékonysággal végzi munkáját az anyanyelv fejlesztése terén, sürgősen módosítani kívánatos a szakmunkásképzők anyanyelvi nevelését tartalmában, módszerében egyaránt. Világosabban meg kell tanítani a köznyelv és a szaknyelv alkalmazási eseteit és lehetőségeit az egyéni nyelvhasználatban stb.

A hivatalos programot a versenyzők számára sárospataki kirándulás, a sátoraljaújhelyi levéltár megtekintése és gyárlátogatás egészítette ki; a kísérő tanároknak pedig a városnéző séta után R á c z E n d r e tartott előadást Költészet és grammatika címmel.

Az ünnepélyes eredményhirdetésre Széphalomban került sor vasárnap délelőtt. Kazinczy sírjának megkoszorúzása után Szabó Gyula Jászai-díjas színművész Illyés Gyula Koszorú című versét mondta el, majd Tóth Lajos a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei KISZ-bizottság titkára mondott ünnepi beszédet. Hangsúlyozta, hogy az ifjúsági mozgalom is magáénak érzi az anyanyelv ügyét, erejéhez, lehetőségeihez képest mindent megtesz azért, hogy az ifjúság anyanyelvi kultúrája növekedjék. De me László a bíráló bizottságok nevében értékelte a versenyt. Egy hasonlattal élve megállapította, hogy a döntőbe kerülő fiatalok „a jéghegy csúcsa”. Az újhelyi verseny — egyik legnagyobb érdeme! — nem nyelvtani ismereteket, hanem ezeknek az ismereteknek a használatát kéri számon. Az élő, szép, helyes beszédre sarkall. Tíz év távlatából ma már elmondhatjuk, ennek a versenynek is volt helye s szerepe abban, hogy az anyanyelvi kultúra védelmében valóban tömegmozgalommá fejlődött az anyanyelv gondozása. Ez nemcsak az iskola, s nemcsak a magyar szakos tanárok nehéz, de szép feladata. Akkor sem, ha a legtöbbet mégis ők teszik. A szépen beszélő diákok kiröppennek az iskolából, a tanár marad ott posztján, s ő próbálja meg átültetni a mindenkori középiskolásokba az anyanyelv, a magyar nyelv szeretetét.

A díjakat Kövér László, Sátoraljaújhely Város Tanácsának elnöke és Juhász Róbert, a HNF Országos Tanácsának osztályvezetője adta át. Színvonalas szerepléséért a következő tizenöt tanuló kapta meg Sátoraljaújhely Város Tanácsának plakettjét, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának ajándékát és a KISZ Központi Bizottságának pénzjutalmát. Bardi Terézia Bessenyei György Gimnázium (Kisvárd), Bonivárt Erika Egészségügyi Szakiskola (Eger), Börcsök Jolán Mezőgazdasági Szakmunkásképző Intézet (Villány), Bujdosó Ilona 606. sz. Klapka György Ipari Szakmunkásképző Intézet (Jászberény), Kecske méti Gábor

Verseghy Ferenc Gimnázium (Szolnok), Kiss Tibor 14. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Bp.), Kiss Anikó Táncsics Mihály Gimnázium és Ipari Szakközépiskola (Orosháza), Nagyházi Bernadett Béri Balogh Ádám Gimnázium (Tamási), Ozsváth Ildikó 320. sz. Árpád Szakmunkásképző Intézet (Székesfehérvár), Pál Tímea 508. sz. Tarr Imre Ipari Szakmunkásképző Intézet (Pécs), Polgár László Türr István Gimnázium (Pápa), Sándor Klára Bolyai János Gimnázium (Salgótarján), Seifert Nóra Zrínyi Ilona Gimnázium (Nyíregyháza), Tanay Ibolya Nagy Lajos Gimnázium (Szombathely), Tarjányi Béla 505. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Szekszárd).

A bírálóbizottság Sátoraljaújhely Város Tanácsának plakettjét adományozta Gömöri Árpádnak, a jászberényi 606. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet tanárának és Papp Alicének, a szolnoki Verseghy Ferenc Gimnázium tanárnőjének. Mindketten ismételtelen kitűnő eredménnyel készítették fel tanítványaikat a versenyre.

Graf Rezső

A X. nemzetközi fonetikai kongresszus

A fonetika tudományának képviselői és művelői a világ minden tájáról gyűltek össze Hollandiában, Utrechtben, 1983. augusztus 1–6 között, hogy kicseréljék nézeteiket, ismertessék legújabb tudományos eredményeiket és a modern kutatási irányzatokról alkotott véleményüket. Az első nemzetközi fonetikai kongresszust 1932-ben Amszterdamban tartották. A jelenlegi — jubileuminak számító — nemzetközi tanácskozást tehát tudatosan rendezték ugyanabban az országban, ahonnan a fonetikai kongresszusok sorozata elindult.

Szóljunk néhány szót a ma fonetikájáról! A fonetika — a beszéddel foglalkozó tudomány — egyre szélesebb körű érdeklődést és elismerést kap az egész világon (Gunnar Fant, a beszédakusztika klasszikusa is ezt hangsúlyozta előadásában). Egyrészt a társadalmi igény a beszéd és a szép beszéd oktatása, hiszen az egyre jobban „elgépiesedett” társadalmakban az anyanyelv és az azt megvalósító beszéd ismerete és tudatos használata egyre alaposabb gondozást igényel. A fonetika tudománya azonban más területeken is hasznosíthatja eredményeit. Hozzásegít például a beszédésérültek, halláskárosodásban szenvedők hatékonyabb gyógyításához is. Másrészt az ipar szakemberei is rájöttek arra, hogy a beszéddel kapcsolatos műszaki problémák megoldásához nélkülözhetetlenek a nyelvészek és különösen a fonetikusok.

A fejlődés mai állomásán, az ötödik generációs számítógépek tervezésekor olyan feladatokat céloztak meg a mérnökök, amelyeket nyelvészeti, fonetikai szakemberek nélkül nem lehet megoldani. Azt igyekeznek elérni, hogy az ember és a gépek közötti kommunikációt az ember számára a legkényelmesebbé — legemberibbé — tegyék. Ez mint feladat azt jelenti számukra, hogy a gépeket meg kell tanítani beszélni és — ami még nehezebb — meg kell tanítani arra is, hogy értsék meg az ember beszédét. Egy másik törekvés, és ezt szintén csak fonetikusok segítségével lehet megoldani, a beszélő ember hangjának azonosítása, tehát egy személynek a hangja alapján történő felismerése. A beszélő azonosítását jelenleg csak az ember képes elvégezni. Mi, emberek felismerjük a hangjuk alapján ismerőseinket, barátainkat, az ismert személyiségeket, színészeket. Ha a számítógépeket is sikerül megtanítani arra, hogy a hangból felismerjék a beszélő személyt, akkor ezt a tudományos eredményt a társadalom számos területén felhasználhatjuk.

Főleg ezek a témakörök jellemezték a X. Nemzetközi Fonetikai Kongresszust, amelyen 43 ország (650 fő) vett részt. A bejelentett előadások száma mintegy 410 volt.

A legtöbb résztvevővel a következő országok képviseltették magukat: Hollandia (104 fő), Amerikai Egyesült Államok (75 fő), Anglia (43 fő), Német Szövetségi Köztársaság (40 fő), Franciaország (39 fő), Svédország (36 fő). Magyarországról négyen voltunk. A tanácskozások hivatalos nyelve az angol volt.

A kongresszus minden napján délelőtt a világ vezető fonetikusai tartottak plenáris üléseken előadást. Többek között élőszóban hallhattuk E. Fischer-Jørgensen, G. Fant, R. Plomp, M. R. Schroeder, H. Fujisaki, B. Lindblom, P. Ladefoged, W. D. Marslen-Wilson, W. J. M. Levelt, J. L. Flanagan és J. N. Holmes értékes referátumait. A délutáni órákban szekció-ülések folytak a következő témakörökben. Érdemes felsorolni, hogy melyek voltak ezek. Még a szakember számára is meglepő a beszéd tudományának ilyen mértékű bővülése.

1. A beszéd akusztikai megjelenése; 2. Beszédszintézis; 3. A beszéd kódolása és akusztikai analízise; 4. Automatikus beszédfelismerés; 4. A beszédképzés fiziológiája és akusztikája; 6. Beszédfiziológia; 7. A beszéd pszichoakusztikája; 8. Fonéma-percepció; 9. Szó-percepció; 10. A nyomaték és a kiejtés; 11. A beszéd temporális szervezése; 12. A prozódia kommunikációs funkciói; 13. A hangmagasság és az intonáció; 14. A beszéd szerkezete; 15. Szociofonetika; 16. A fonetika és a fonológia; 17. Fonológia; 18. A fonetika története; 19. A fonetika és az idegennyelv-tanítás 20. Beszédkárosodások, készülékek és eljárások betegeknek; 21. Halláskárosodás és beszéd; 22. Beszédhibák. |||

Ezen kívül még hat szimpóziumot is szerveztek a következő speciális témakörökből: Szemantika, szintaxis és prozódia; A beszédszintézis elemei; A hangszalagok működésének modellezése; Hanganalízis és beszédpercepció; A fonetika a fonológiában; Az ember és az automatikus beszédfelismerés. Mindezek felül még külön munkacsoportban hangzottak el előadások a beszélőazonosítás jelenlegi állásáról és alkalmazási területeiről (bűnüldözés, bankügyletek stb.).

A legújabb szakmai könyvek bemutatása mellett, a műszerkiállításon számos cég állította ki új készülékeit, eszközeit. Említésre méltó a Kay Elemetrics cég új digitális hangspektrográfja, a Voice Identification új műszere, amelyet a hangképzés és a helyes dallamformálás tanításában, gyakoroltatásában lehet használni; a dinamikus palatogramokat készítő számítógépes eljárás, amelyet angol kutatók dolgoztak ki; a Philips cég új beszédszintetizátor-chip-je és a hozzá tartozó beszédanalizáló számítógépes rendszer, amely a bemondott szöveget automatikusan analizálja, képernyőre vetítve jeleníti meg a meghatározó összetevőket és ezek változásait, majd ezeket az adatokat a szintetizátorba táplálja, és megszólal az eredeti szöveg szintetizált, „mesterséges” változata.

Itt kell megemlíteni, hogy magyar műszer is szerepelt a kongresszuson, dr. Pataki László találmánya, a DYSTONOMETER, amellyel hangképzési zavarban szenvedő gyermekek rehabilitációját lehet hatásosabbá tenni. A kongresszus külön érdekessége volt az az eszközfonetika-történeti kiállítás, amelyet „A holland fonetika 1932-ig” címmel az Amszterdami Egyetem Fonetikai Intézete és az Egyetemi Múzeum közösen rendezett. Itt láthatták a kongresszus résztvevői azokat a kezdetleges műszereket, eszközöket, amelyekkel az elmúlt századok kutatói igyekeztek megismerni a beszédhangok és a beszéd akusztikai szerkezetét, képzését. Többek között látható volt Edison fonográfja, Helmholtz rezonátorkészlete, egy a XIX. századból származó készülék stb.

Végül a mi részvételünkről.

Magyarországról a X. Nemzetközi Fonetikai Kongresszusra a következő szakemberek jelentkeztek előadásokkal: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályáról: Bolla Kálmán: VOXTON, RUSSON: systems generating impersonal Hungarian and Russian speech by rule (VOXTON, RUSSON: rendszerek imperszonális magyar és orosz beszéd szabályok alapján való szintézisére); Gósy Mária: On the

perception of speech sounds in Hungarian (A magyar beszédhangok percepciójáról); K a s s a i I l o n a—L e a L i i s a L a h t i: Differences in similarities: a comparison between Finnish and Hungarian intonation (Különbségek és hasonlóságok: a magyar és a finn intonáció összehasonlítása); O l a s z y G á b o r: A phonetically based data and rule system for the real-time text-to-speech synthesis of Hungarian (Fonetikailag megalapozott adat- és szabályrendszer a magyar beszéd valós idejű „text-to-speech” szintézisére). A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemről: F ö l d i É v a: The analysis of Polish intonation by synthesis (A lengyel intonáció elemzése szintézis útján). A szegedi József Attila Tudományegyetemről: V a l a c z k a i L á s z l ó: Über akustische Faktoren der distinktiven Perzeption im Deutschen (Az elkülönítő hangészlelés akusztikai alapjai a német nyelvben).

Látható, hogy a bejelentett előadások zöme az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályáról került ki, és mindegyik olyan, napjainkban is aktuális témát tárgyal, amelyeket a bevezetőben említettem. A magyar fonetikai kutatások ugyanis nemcsak lépést tartanak a nemzetközi törekvésekkel, de az utóbbi években olyan eredmények is születtek, amelyek világszerte elsőnek számítanak (pl. a HUNGAROVox magyar nyelvű szintetizáló eljárás vagy a RUSSON orosz nyelvű rendszer). Földi Éva, aki a debreceni tudományegyetem munkatársa, szintén a fent említett laboratóriumban végezte kísérleteit Bolla Kálmán segítségnyújtásával.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a világ fonetikával foglalkozó szakemberei egy jól szervezett, korszerű tudományos konferencián cserélhették ki nézeteiket. A magyar küldöttség is sok tapasztalatot szerzett, amit a jövőben a hazai gyakorlatban is hasznosíthatnak majd.

Olaszy Gábor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. X. 13. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

84.12547 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Horpács Illés</i> : Vegyít	228
<i>Takács Lajos</i> : „Szeghatár” és társai	230
<i>Juhász Dezső</i> : A magyar tájnevekről	232
<i>Kiss Lajos</i> : Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek	236

A Nyelvőr hírei

<i>Bakos Ferenc</i> : Ország László	241
<i>Ördög Ferenc</i> : Pais Dezső és a névtudomány	243
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Nagy J. Béla emléke	246
<i>Derzsi Ottó</i> : A Budapesti Anyanyelvvédők Klubja rövid krónikája	248
<i>Graf Rezső</i> : Édes anyanyelvünk verseny 1981-ben és 1982-ben	250
<i>Olaszy Gábor</i> : A X. nemzetközi fonetikai kongresszus 1982-ben	254

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

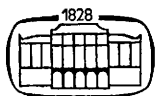
Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165. l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tuwda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadával
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Mező András:* Hivatalos helységneveink gondjai
Kakuk Mátyás: „Beszélő helynevek” a Tiszazugban
Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?
II.
Büky László: A *lélek* főnév Füst Milán és Karinthy
Frigyes költői nyelvében
Szili Katalin: Nyelvünk a külföldieknek írt nyelv-
könyvekben
Honffy Pál: A tankönyvek nyelvezetének néhány sa-
jatos követelménye
Gósy Mária: A hallás és a beszédmegértés kapcsola-
táról
Klaudy Kinga: Hogyan alkalmazható az aktuális ta-
golás elmélete a fordítás oktatásában?
Seregy Lajos: A számítógépek iskolai alkalmazásának
nyelvi gondjai
Berényi Pálné: Közgazdaság és szaknyelvi kommuni-
káció
Zsolnai László: A *linguistica oeconomica* a közgazda-
ságtudomány szemszögéből
Elekfi László: Hamarosan elkészül a magyar ragozási
szótár

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

108. ÉVFOLYAM 1984. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Mező András:</i> Hivatalos helységneveink gondjai	257
<i>Kakuk Máttyás:</i> „Beszélő helynevek” a Tiszazugban	269

Vita

<i>Lőrincze Lajos:</i> Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? II.....	273
---	-----

Íróink nyelve

<i>Büky László:</i> A lélek főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében...	289
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Szili Katalin:</i> Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvekben.....	305
<i>Honffy Pál:</i> A tankönyvek nyelvezetének néhány sajátos követelménye	312
<i>Gósy Mária:</i> A hallás és a beszédmegértés kapcsolatáról	319
<i>Klaudy Kinga:</i> Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában?	325

Szaknyelveink

<i>Seregy Lajos:</i> A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai.....	333
<i>Berényi Pálné:</i> Közgazdaság és szaknyelvi kommunikáció	338
<i>Zsolnai László:</i> A linguistica oeconomica a közgazdaságtudomány szemszögéből ...	345

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Elekfi László:</i> Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár	349
<i>Fabó Kinga:</i> A szófajváltás	360

(1 1 1 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 1 1 1 1 1 1)

MAGYAR NYELVŐR

108. ÉVFOLYAM * 1984. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Hivatalos helységneveink gondjai*

I. Hivatalos helynévnek kell tekinteni a valamely államigazgatási hatóságtól egy földrajzi objektum számára kötelező érvénnyel megállapított helynevet. Ennek alapján — származásától, keletkezésétől függetlenül — hivatalos név pl. a *Kossuth Lajos utca* és a *Széna tér*, ha a községi vagy városi tanács e neveknek hivatalos fórumokon való használatát az állampolgárok számára kötelezővé tette. A hivatalos nevek körében sajátos helyet foglalnak el az úgynevezett államigazgatási helynevek (e kategóriát a tanácsokról szóló 1971. évi I. törvény 72. §-a vezette be), amelyek sorsának intézését az államigazgatás legfelsőbb fórumai, az Elnöki Tanács, illetőleg a Minisztertanács hatáskörébe utalta a tanácstörvény és az ennek végrehajtásáról szóló 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet. Az utóbbi értelmében (11. §) „államigazgatási helynév: a község, a nagyközség, a város, a megyei város, a fővárosi kerület, a főváros, a megye és a járás neve”. Az államigazgatási helynevet be kell vezetni a Magyar Népköztársaság Államigazgatási Helynévkönyvébe, s ezt a korábbi Országos Községi Törzskönyv helyébe került dokumentumot a Központi Statisztikai Hivatal elnöke gondolja. Az idézett kormányrendelet a névadásra vonatkozóan is fontos előírásokat tartalmaz: „azonos szintű területi egységek elnevezése nem egyezhet egymással. Államigazgatási helynévként csak hivatalosan megállapított helynevet szabad használni” (11. § 2. bekezdés). Továbbá: „az államigazgatási helynév indokolt esetben megváltoztatható. Új államigazgatási helynév megállapításakor figyelemmel kell lenni a történelmi hagyományokra, a földrajzi környezetre és a nyelvi, nyelvhelyességi követelményekre” (uo. 3. bekezdés).

A tanácstörvény és a kormányrendelet most idézett előírásai alkotják azt a jogi hátteret, amely alapján új helységnevek keletkeznek, régiéket megváltoznak, valamint helységegyesítéskor az ezután használandó közös nevek kijelöltetnek. Ez a jogi rendezés azonban sok szempontból nem tekinthető megnyugtatónak, teljesnek és egyértelműnek. Az államigazgatási helynév fogalma — a korábbi fölfogásunkhoz és gyakorlatunkhoz képest — kitágult a rendeletben. A fővárosi kerületek és a járások megjelölését névtudományunk névszerűnek tartja ugyan, mégpedig a lokalizálásban betöltött szerepük és nyelvi formájuk viszonylagos állandósága miatt, jelentéssajátságaik szerint azonban még sokkal több szál köti őket a közszói szintagmákhoz. Ugyanakkor, a közigazgatás mai szerkezetét tekintve, szűk is ez a kategória, mert az alárendelt fogalmak sorából hiányzik az ún. városkörnyék (pl. *Veszprémi városkörnyék*, *Mátészalkai városkörnyék*), amely közbenső helyet foglal el a város és a járás között. Végül további szűkölést eredményezett az is, hogy az 1898. évi IV. tc. (az ún. helynévtörvény) előírásaihoz képest kikerültek a hivatalos hely-

* Elhangzott az MTA Anyanyelvi Bizottságának 1983. március 21-i ülésén.

nevek sorából a jelentősebb lakotthelyek elnevezései. Ezek azonban a közigazgatási alapon meghatározott kategóriából joggal hiányoznak.

A rendelkezések nem tisztázzák azt, hogy mit jelent a fővárosi kerület neve. A közigazgatási gyakorlat alapján csak arra gondolhatunk, hogy ezek a római számmal jelölt sorszámából és a *kerület* szóból álló számjelzős szószerkezetek. A törvény nem biztosít tehát védeltséget a *Ferencváros*, *Angyalföld*, *Tabán* stb. városrészneveknek, amelyeknek pedig mind a tulajdonnévi értéke, mind pedig a tájékozódásban vitt szerepe nagyobb, illetőleg vetekszik az *V. kerület* típusú megjelölésekével.

Félreértésre ad lehetőséget a kormányrendeletnek az azonos szintű területi egységek elnevezésére vonatkozó kitétele, mert valamely név ismétlődését csak közöttük tiltja. A nem azonos szintű egységek névviselésével kapcsolatban a tiltás elmaradása tehát értelemszerűen azt jelenti, hogy ezek neve akár egybe is eshet (pl. egy község neve a főváros nevével). Szerencsére az elnevező gyakorlat nem él ezzel a lehetőséggel, hanem továbbra is tiszteletben tartja az 1898. évi névtörvény egy helység: egy név elvét.

Hiányolnunk kell a rendelkezésből a névváltoztatásra vonatkozó engedmény részletes taglalását is. „Az államigazgatási helynév indokolt esetben megváltoztatható” kitételből nem tudjuk meg, hogy a jogalkotók mely körülmények meglétét sorolják a változtatást kiváltó indokolt esetek közé. De arra sem kapunk választ, hogy a régi és új név viszonyában milyen szerep jut a történelmi hagyományok, a földrajzi környezet és a nyelvi, nyelvhelyességi szempontok mérlegelésének. Tapasztalatunk szerint az elnevező gyakorlatban — olykor itt meg nem jelölt tényezők befolyására (pl. kegyelet, névesztés, ideológiai okok) — valamennyi, tényleg jelentős szempont érvényesülése csorbát szenved.

II. Az utóbbi évtizedekben hivatalos helyneveink egyre gyakrabban foglalkoztatják a közvéleményt. Az ország több városában utcanévbizottságok működnek, hogy segítsenek a helyi hatóságoknak a gyors településfejlődés során előállt elnevezési kényszer föloldásában. Másutt belátják, hogy a tervezés időszakában keletkezett *XV. lakókörszet* típusú megjelölések helyett szükség van a tájékozódást jobban könnyítő, a közösségi egybetartozás érzését fokozó, az otthonteremtés folyamatát felgyorsító városrésznevekre is, s ezeket olykor névpályázat révén választják ki. De az utcanévek szükségszerű megváltoztatása is fölkorlácsolhatja a kedélyeket. Hadd utaljak itt a *XVIII. kerületi Kolozsvár utca* esetére, amelyet a helynévi homonímiából adódható zavarok enyhítésére *Tarkó utcá*-nak kereszteltek el, s az aktus az Élet és Irodalom c. lapban (1982. dec. 10. és 1983. jan. 7.) vitát váltott ki. A számos egyéb vonatkozáson kívül minden utcanévnek van történeti mondanivalója is, tehát rendelkezik ezzel a *Széna tér*, a *Sztálin út*, a *Kossuth Lajos utca* és az *Illatos út* egyaránt. E történeti mondanivaló mértéke — és játsszunk a szóval: értéke — azonban nem vetkszik a helységnevekével. (Mikesy Sándor, sokunk jóemlékű barátja mondta el 1968-ban, hogy Amerikában annyi méter magas tornyokat emeltek tisztelgésül, ahány év eltelt a település alapítása óta. Ha mi is ezt tennénk, a sok 800–1000 méteres toronnyal komolyan veszélyeztetnénk a légi közlekedést.)

A helységnevek életében bekövetkező változások alkalmával sokszor hatalmas indulatok törnek föl a sérelmet szenvedett helységek lakói körében, s ilyenkor az aggodalmak többsége az eredeti nevek régiségi értékére vezethető

viSSza. 1923-ban került sor *Garta* és *Kapuvár* egyesítésére. Az összeolvadással foglalkozó képviselő-testületi ülésen azonban nem méltányolták a gartaiak kívánságát, hogy falujuk nevét *Kapuvárgarta* formában foglalják bele az új helységnévbe, ezért a gartaiak sértődötten kivonultak a teremből. Az ő számukra volt olyan becses a *Garta* név, mint amilyen múltat idéző a kapuváriaknak a sajátjuk.

Az egeraljaiak sérelmét az Élet és Irodalom 1982. július 16-i számában Ágh István adta elő. A Veszprém megyei kis falut 1949-ben nevének megszüntetésével *Adorjánháza*-val egyesítették. Az akkor vágott sebek több mint harminc év elmúltán sem gyógyultak be, s azóta többször is kérték az *Egeralja* név visszaállítását, — sikertelenül. „Az egeraljaiakat még vitatkozni sem hagyták — zárja szenvedélyes hangú írását Ágh István. — Még azt sem engedték, hogy legyen Egeradorján vagy Egerháza. Az egyikben ősi égerfaerdő sutog, a másikban egy régi uraság neve hirdeti máig a feudalizmust. Ő maradt fenn a helységnévtárban.” Sajnálom, hogy a szerző leírta az utolsó két mondatát, noha az egeraljaiak érdekében támadt indulata számomra nagyon rokonszenves. Az *Adorjánháza* ugyanis nem rejtí semmiféle uraság nevet, és a mai ember számára nem hirdeti a feudalizmust. Ez a név az adorjánháziaké.

Egy tervezett egyesítéssel kapcsolatban ragadott tollat Fenákel Judit (Nők Lapja 1982. jan. 9.): a Békés megyei Endrődnek és Gyomának az egyesülésben a *Gyomaendrőd* nevet szánták. Az író az javasolja, ha közigazgatási okokból föltétlenül szükséges az összevonás, hogy az új névben kötőjellel mutassák meg a nevek eredeti különállását: „Őrizzük meglevő színeinket. Őrizzük a sokféleséget. A változatosságot. A más milyenséget. Azt az édes rendetlenséget, amiben Gyomát Gyomának, Endrődöt meg Endrődnek hívják. S ha más egyéb okok az egyesítésük mellett szólnak, ne sajnáljunk tőlük egy kompromisszumos kötőjelet. Senkitől ne vegyünk el olyat, ami helyett nem tudunk egyenrangú újat adni. Például a múltját.” Fenákel Judit javaslatához váratlanul sokan csatlakoztak. Leveleket kapott más, eltüntetett nevű helységekből, a volt endrődiektől Budapestről, Orosházáról, Kiskunfélegyházáról, de még Dániából is. A levélírók hivatkoztak annak a cérnaszálnak az erejére, amely „Évekig, talán évtizedekig láthatatlanul, de mégiscsak összegubancol bennünket egy város, egy falu, esetleg városrész vagy telep sorsával.” (Nők Lapja 1982. febr. 20.)*

III. A születéshez hozzátartozik az élet, az élethez a változás és a változás egyik formája, a halál. Helyneveink egykori kitűnő értője, a történész Csánki Dezső a következőket írta: „A helynév élő lény, mégpedig nem ritkán hosszú életű. Születik, fejlődik és meghal, mint az emberek, mint a nép, amelynek lelkében, ajakán nyerte és éli életét. Fejlődése közben kopik, gyarapodik; megrövidül vagy meghosszabbodik; olykor teljesen átalakul, mégpedig nemcsak külsőleg, hanem belső értelme szerint is” (MNY. 2: 385).

Helyneveink évszázadokon keresztül háborítatlanul éltek természetes életüket. Megszülettek, a nyelvi és a településfejlődés meg az elnevező lakosság cserélődése következtében meg- és elváltoztak vagy elpusztultak, nagyon ritkán pedig a helységek összeolvadása következtében maguk a nevek is összeolvad-

* Az előadó ezután egy kis kitérőt tett. Elmondta, hogy a szülőotthonok hálózának kiépülésével leértékelődött a szülőhely fogalma. Javasolta, hogy ennek kiküszöbölésére ezután inkább a származási helyet tartsuk nyilván. (A szerk.)

tak. Az új helység elnevezésére, a névváltoztatásra a természetes névadás korából is bőséges mennyiségű példánk van, néhány esetben pedig a falvak spontán egyesülését követő elnevezési folyamatot is tetten érhetjük.

A névváltozás gyakran csak a hangalak megváltozásában mutatkozik meg. Eltekintve most a nyelvi fejlődés során lejátszódott tendenciáknak (zártabbá válás, labializáció stb.) a helynevekben való tükröződésétől, nézzünk néhány példát arra, hogy a változás hogyan szüntette meg a névalakok etimológiai világosságát, esetleg hogyan rendezte át a név elemei között egykor megvolt jelentésbeli kapcsolatokat. A Szatmár megyei *Méhtelek* eredeti neve egy 1344-beli adat szerint *Meltelek* volt (vö. Maksai 178), azaz az elnevezés alapján a föld mélyen fekvő volta szolgált. A *Méjtelek* előtagjának kiejtése azonban ebben a névben egybeesik az ugyancsak *éi* kettőshangzóval ejtendő *méh* szó kiejtésével. A névadó sajátosság elhomályosulásával párhuzamosan a lakosság már ezt a szót értette bele a névbe, s ma már a név keletkezését a méhekkal hozzák kapcsolatba. A Somogy megyei *Kálmánca* nevében a mai nyelvtudat legfeljebb a *Kálmán* keresztnév kicsinyítő képzős származékát fedezi föl (vö. *tócsa*). Pedig az eredeti helységnevet és a névadót még mindig őrzi az e névből származó *Kálmánchey* családnév (noha erről a kapcsolatról a nevet viselő családok sokszor már nem tudnak, hiszen erre mutat, hogy nevüket *Kálmáncei*-nek, *Kálmán-heji*-nek ejtik és ejtetik). A történeti adatok pedig még világosabban mutatják meg, hogy a helységnév a Kálmántól idetelepített csehekről való (1286: *Kalman Királychey*, vö. Csánki 2: 578). A Zala megyei *Kozmadombja* régen a templom védőszentjéről való *Szentkozmadomján* nevet viselte (1199: *Cusmadomian*, vö. Szentpétery, KritJegyz. 1: 55). Nyilván a *Damján* ~ *Domján* keresztnévi használatának visszaszorulásával párhuzamosan a nyelvtudat az utótagot helyhatározós alaknak fogta föl, s a *-domja* utótagba a *domb* birtokos személyragos alakját érezte bele. (Ehhez hasonló a szabolcsi *Dombrád* alakulása is. Ez egy szláv eredetű *Damarad* személynévből való magyar névadással. A kiejtés ma is *Domrád*, a nép azonban téves visszaértelmesítéssel összetett szónak fogja föl, s előtagjában a *domb* szót keresi.)

A nevek újraértelmezésénél még gyakoribb jelenség a típusváltozás, tehát a név képzővel való kiegészülése, illetőleg az eredeti képző elvesztése, vagy a név közzói utótaggal való bővülése, illetőleg az eredeti közzói utótag elhagyása (a típusváltás fogalmára l. Mező: Nyr. 94: 497). A Bihar vármegyei *Álmosd* évszázadokon keresztül képzőtlenül szerepel (1281 stb.: *Almus*, 1416: *Almos*: Györffy 1: 593, Csánki 1: 602), s nevét arról a Marót nemzetségből származó *Almus*-ból kaphatta, akinek fiát, Cyrill ispánt 1261-ben említi egy gyanús hitelű oklevél (Györffy i. h.). A *-d* képzős alak 1461-től fordul elő (*Álmosd*: Csánki i. h.).

Nyíregyháza neve valószínűleg úgy alakult ki, hogy a település eredeti *Nyír* nevéhez a helység pusztásodása után másodlagosan csatlakozott az *-egyház* utótag. A hasonlóan formálódott *Dorogegyház*-ból, *Kabaegyház*-ból viszont az idők folyamán ez az elem ismét lekopott. Mindezeknek a változásoknak településtörténeti okai voltak. Azok következtében szűnt meg a *Terecse* név, és vette föl újjátelepítőjéről a *Petneháza* nevet. A bihari *Torna* — nyilván ugyancsak pusztásodása következtében — legjelentősebb építménye, a templom védőszentjének nevében éledt később újjá, majd lett *Boldogasszonyfalva* néven Debrecen része.

A helységek és nevük spontán egyesülésére a két legismertebb példával hadd utaljak. *Hódmezővásárhely* az Árpád-korban még két önálló falu *Hód*

(1231: *Houd*) és *Vásárhely* (1266: *Wisarahel*: Györffy 1: 858—9), ugyanígy *Mátészalka* is *Máté* (1231: *Mathei*) és *Szalka* (1268: *Zalka*: SzabSzatm. 71) néven. Összeforrásukat nyilvánvalóan egybeépülésük előzte meg.

De térjünk vissza hivatalos helységneveink gondjaihoz!

IV. A jelentősebb települések történelmünk egész során egyebek között úgy és azzal váltak még jelentősebbekké, hogy magukhoz vonták a szomszédos kisebb falvakat, kiterjesztették gazdasági vagy földesúri hatalmukat a pusztá vagy pusztulóban levő helységek határait. Cegléd határának északi részén az 1460. évi határjáráskor négy pusztá templomot és faluhelyet vettek számba (vö. Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971. 79, 20. ábra). Debrecen előbb Boldogfalvát olvasztotta be, majd céltudatosan tágította határait minden irányban, s kebelezte be *Macs*, *Hegyes*, *Haláp*, *Bigecs*, *Szata*, *Szentdemeter*, *Szentjános*, *Poroszlótelke*, *Máta*, *Elep* stb. területét (vö. Zoltai Lajos: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen, 1936. 91—138).

Városaink a XX. században is követik a középkori példát. Nézzük meg előbb, hogy az úgynevezett megyei városok hogyan alakították ki a jelenlegi életterüket. Közülük mindenképpen *Győr* és *Pécs* emelkedik ki. Győr már 1904-ben beolvasztotta *Győrsziget*-et és az ugyancsak egyesült *Révfalupataház*-at, majd 1950-ben *Pinnyéd*, 1966-ban *Bácsa* következett, legvégül 1970-ben *Gyirmót*-ot, *Győrszentiván*-t és az 1934-ben *Csanakfalu*, *Csanakhegy* és *Ménfő* összeforrásával keletkezett *Ménfőcsanak*-ot vonta magához. *Pécs* a felszabadulás óta kebeleztet be tíz egykori falut. 1947-ben *Mecsekszabolcs*, 1954-ben *Málom*, *Mecsekalja* és *Vasas* csatlakozott hozzá. A *Mecsekalja* azonban kompromisszumos név volt, mert az 1930-ban már egyesített *Magyarürög*, *Mecseszentikút*, *Patacs* és *Rácváros* rejtőzködött mögötte. Vasas is magával vitte az 1946-ban vele egyesült *Somogy* községet. Végül 1955-ben *Nagyárpád* és 1977-ben *Hird* sem kerülhetette el sorsát, Pécsnek szüksége volt rájuk is. Miskolc rohamos fejlődéséhez az is hozzájárult, hogy 1945-ben részévé vált *Diósgyőr* és *Hejőcsaba*, 1950-ben *Görömböly*, *Hámor* és *Szirma*, 1981-ben pedig *Bükk-szentlászló*. A *Szeged*-del való egyesülés miatt 1973 óta eltűnt közigazgatási térképeinkről *Algyő*, *Gyálarét*, *Kiskundorozsma*, *Szőreg* és *Tápé* neve is. Az ötödik megyei város, *Debrecen*, csupán *Józsá*-t olvasztotta be (1981.).

De nemcsak a legnagyobb városok emészti a községeket. Zalaegerszeg az utóbbi 50 év alatt tizenkét falut kebeleztet be (1933: *Kaszaház*, 1958: *Zalabesenyő*, 1963: *Csácsbozsok* és *Pózva*, 1969: *Andráshida* — az 1940-ben beleolvadt *Apátfá*-val és az 1950-ben vele egyesült *Vorhotá*-val —, továbbá *Bazita*, *Ebergény*, *Ságod*, *Szenterzsébethegy*, 1981: *Botfa*), és hozzá hasonlóan terjesztette ki határát Szombathely kilenc helység beolvasztásával (1933: *Gyöngyösshőlős*, 1950: *Gyöngyöshermán*, *Herény*, *Kámon*, *Olád*, *Perint* és *Szentkirály* az 1935-ben vele összevont *Zarkaháza*-val, 1969: *Zanat*). Máskor nem nyomhatjuk el gyanúkat, hogy egyes nagyközségek azért szorgalmazták más helységek hozzájuk kapcsolását, mert csak az azokkal megnövekedett népességük révén remélhetik, hogy a várossá nyilvánítás iránt való folyamodásuk teljesítésének kevesebb akadálya lesz. Nyilvánvalónak látszik ez az összefüggés *Marcali* és *Siklós* esetében. Marcalihoz ugyanis a várossá nyilvánítással egyidejűleg, 1977. ápr. 1-én rendelték hozzá *Bize*, *Boronka* és *Horvátikút*, Siklósához pedig ugyanezen alkalomból és ugyanekkor *Máriagyűd* helységet. A településszervezők kihasználják a 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet ide-

vonatkozó részének bizonytalanságát, azt ti., hogy „Egymással szomszédos községek, valamint községek és városok egyesülését lehet kezdeményezni, ha belterületeik közel fekszenek vagy összeépültek...” A belterületek közelségének megállapítása ugyanis teljesen szubjektív dolog. Marcali és Bize között több mint egy kilométeren szántóföldek között halad az országút, Vásárosnaményt és az 1969-ben vele egyesített Gergelyugornyt pedig nemcsak a Kraszna és a Tisza folyó, hanem a közöttük levő kiterjedt ártér is megakadályozza, hogy valaha is egybeépüljenek.

Községnek várossal való egyesítése alkalmával végzettszerűen beteljesedik a községnév sorsa. De nagyon gyakran megtörténik ez a községnek községgel való összevonása alkalmával is, pedig az a bizonyos „nagy hal” ekkor alig valamivel nagyobb, mint amilyet megevett. 1945 és 1982 között az egyesítések miatt 260 helynévvel lettünk szegényebbek, és ez óriási szám. Pedig ebben a számban még nincs benne a Nagy-Budapest létrehozásával és az ún. intra metas települések (pl. *Alsóiskáz + Felsőiskáz + Középiszkáz* = 1947: *Iszkáz*) közös alapnevének kiemelésével kapcsolatos veszteség.

A mennyiségi fogyás különösen egy helynévtípusunkat érintette. Sőt úgy látszik, hogy a felszabadulás óta ösztűz irányul a templom egykori védőszentjéről való, ún. patrocíniumi nevekre, mert ezek az egyesülésben való elenyészésen kívül a névváltoztatásoknak is áldozatul estek. Történelmünknek a vallással szemben megmutatkozó dogmatikus türelmetlensége szakaszában, nagyjából 1954-ig még magyarázható (de aligha menthető) ez az eljárás, a folyamat azonban — noha lanyhuló tempóban — azóta is tart. Az egyesítésekben 1945-től 1954-ig tíz patrocíniumi helynév szűnt meg (1950: *Nemesboldogasszonyfa*, *Kaposszentbenedek*, 1952: *Büdszentmihály*, 1946: *Hévízszentandrás*, 1950: *Szentkirály*, *Kaposszentjakab*, *Kisszentgrót*, *Marótszentmárton*, *Mosonszentpéter*, 1949: *Zalaszentmihályfa*), 1955 és 1970 között ismét tíz név esett áldozatul (1969: *Szenterzsébethegy*, 1963: *Tűske-szentpéter*, 1970: *Győrszentiván*, *Berettyó-szentmárton*, 1969: *Gödrekeresztúr*, *Gödreszentmárton*, 1970: *Mosonszentjános*, *Őrszentmiklós*, 1969: *Sárszentmiklós*, *Szentivánfa*), majd ettől 1982-ig újabb öt védőszentnévi helynév szenvedte meg az egyesülést (1973: *Mosonszentmiklós*, *Rábaszentmihály*, 1978: *Szentsimon*, *Bárszentmihályfa*, 1981: *Bükkszentlászló*).

A patrocíniumi helynév névváltoztatással való megszüntetése 1955-ig tartott, mégpedig az öt eset közül négy 1950-ben játszódott le. Kajászó-szentpéter nevét 1377-től ismerjük, ekkor még nem szerepel rajta a megkülönböztető előtag (*Nobiles de Zenthpeter*: Csánki 3: 349). Teljes formája a XV. század végéről való (1491: *Kayazozenthpether*: uo.), s az előtag a XIII. századtól adatolt *Keveaszó* nevű völgyre utal (1271: *Keueozou*: uo.), amely szabályos hangtani fejlődéssel már a XIV. század közepére *Kajászó*-vá alakult (1347: *Vallis Kayassow*: uo. 350). 1950-ben a falu a völgy rövidebb nevét vette föl. — Ugyanebben az évben három helység típusváltoztatással veszítette el neve védőszentnévi jellegét. A Baranya megyei *Püspökszenterzsébet* bizonyára a pécsi püspökségre utaló előtagjával (vö. Kiss: FNEsz. 207) hívta föl magára a figyelmet, azzal együtt azonban elhagyták a *-szent-* jelzőt is, és létrehozták a puszta személynévi típusba tartozó új *Erzsébet* falunevet. Ezzel azonban több gond is van. A puszta személynéves helyneveknek részint más a motivációs alapjuk: rendszerint a falu első megülőjére, tulajdonosára utalnak, részint pedig mások a kronológiai jellemzőik, mint a védőszentnévi helyneveknek. De a sima női keresztnév társtalan is a típusba tartozó helységneveink között,

illetőleg az e formát mutató néhány szórványos példa vagy újabb fejlemény, vagy pedig más magyarázat is kínálkozik megfajlásukban. A Heves megyei *Sarud*-ról (vö. 1332—7: *Soruld*: Csánki 1: 69) írja Kiss Lajos (FNESz. 564), hogy a magyar régi nyelvi *Sarolt* női személynév, amelyet Szent István anyja viselt, aligha jöhet előzményeként számításba. — Az előtag pecsételhetette meg a sorsát a Bács-Kiskun megyei *Koháryszentlőrinc*-nek is. A már 1354-ben szereplő falu (*Zenthleuwnz*: Csánki 1: 684) később a herceg Koburg-Koháry család kezére jutott, s rájuk való utalásul kapta előtagját. Az új név 1950-ben *Nyárlőrinc* lett, tehát szintén pusztai személynéves alakulat, amelynek előtagját a fanév alkotja. — Másféle típusváltozáson ment át *Somogyszentmiklós* neve (vö. 1278: *Sanctus Nicolaus*, 1514: *Zenth Miklós*: uo. 3: 109). Ebből is a *Miklós*-t hagyták meg, de megtoldották a „falu” jelentésű *-fa* utótaggal. Az új *Miklósfa* alakilag belesimul a vidék legjellegzetesebb névtípusába, a személynév + *-falva* > személynév + *-fa* természetes változáson átment nevek csoportjába. Ez azonban még az előzőekben említett típusváltoztatásokénál is súlyosabb anakronizmus, hiszen a *Becefalva* (1397: *Bechefalva*: ZichyOkm. 5: 40) > *Becefa*, *Simonfalva* (1403: *Simonfalva*: uo. 348) > *Simonfa* fejlődés befejeződött már a XVIII. században (vö. Kázmér Miklós: A „falu” a magyar helynevekben. Bp. 1970.). De *Miklósfa* sem kerülhette el a sorsát, 1981-ben Nagykánizsába olvasztották. — A Csongrád megyei *Ószentiván* 1955-ben a *Tiszasziget* nevet kapta, „a lakosság és az illetékes tanácsok javaslata alapján”.

A településszervezés során néhány alkalommal előfordult, hogy az új helység magába olvasztotta az anyatelepülést; „Filius ante patrem” — mondták a latinok. Az Eszterházyak *Süttör* községben levő kastélya és a körülötte fölépült majorság 1950-ben községi rangot kapott. Hosszú huzavona után — miközben a helység részéről még az a kívánság is elhangzott, hogy neve legyen *Gerőháza*, a Gerő Ernő miniszter iránt érzett tiszteletük jeléül — úgy döntöttek, hogy egy régen elpusztult település *Fertőd* nevét elevenítik föl. (Az ilyen ráalkalmazás természetesen magában hordja a tévesztés lehetőségét.) Az új *Fertőd*-öt még abban az évben egyesítették *Süttör*-rel, és közös névül a mesterségesen alkotott ráalkalmazásos nevet állapították meg (vö. Kiss, FNESz. 220; Mező: Száz.). — 1913-ban Bodrogskisfalud is kibocsátott egy új községet, *Szegi*-t. A közeli két falu 1950-ben ismét egybeolvadt, és a közös névbe az anyatelepülés nevéből csak a másodlagos, újkori megkülönböztető elemet foglalták bele, így lett *Bodrogszegi* (FNESz. 115). — Óriási karriert csinált alig több, mint fél évszázad alatt egy új helység, amely napjainkig a megyeszékhely rangjára küzdött föl magát. *Bánhida* határában 1896-ban szénréteget találtak, s a meginduló bányászat révén a szomszédságában, de már *Alsógalla* területén egy bányásztelep is kialakult. Ezt 1902-ben a közeli *Tata* városra való utalással *Tatabánya* néven községgé szervezték. Ezután mindössze 45 év telt el, s az egykori kis bányatelep magába zárta egykori anyaközségeit, sőt még egy harmadik helysére is kiterjesztette határát. 1947-ben egyesült vele *Alsógalla*, *Bánhida* és *Felsógalla*, azaz az új mesterséges név kiszorította a 700 éves (vö. 1251: *Galla*: Csánki 3: 500; 1288: *Banhida*: uo. 494) helyneveket. — Idegenforgalmi okokkal is magyarázható *Hévíz* névének kijelölése. A melegforrást már a középkorban is ismerték (vö. 1328: ad locum . . . *heuvyz*: FNESz. 275). A fürdőtelep előbb Keszthely, majd *Hévízszentandrás* határához tartozott, amely 1946-ban egyesülve *Egregy*-gyel a *Hévíz* nevet kapta. (A „rév” nyereségével szemben a „vám” veszteségét mutatja, hogy a

nyáron Hévízen járva nem sikerült megtalálnom az egeregyi Árpád-kori templomot.)

A felszabadulás óta 271 egyesítés történt. Ebből 186 esetben az egyik helység nevét emelték az új település közös nevévé, a fentmaradt 85 alkalommal a korábbiaktól eltérő név megállapítására került sor. Az alkalmazott módszeres eljárások közül a legkevesebb nyelvi gondot a testvérnévű községek közös alapnévének kiemelése (20 példában), esetleg a kiemelt alapnév új jelzővel való bővítése okozza (4 példában). Az egyesítésbe bevont helységek lakossága számára azonban nem problémátlan ez az eljárás sem, amint ezt Ágh István idézett írásából megtudjuk, amikor fájjalja az *Alsóiszkáz + Felsőiszkáz + Középiszkáz* = 1947: *Iszkáz* egyesítés miatt szülőhelye nevének elvesztését.

Látszólag demokratizmusra mutat a teljes nevek összevonása, valamint a történeti és nyelvi mondanivalót hordozó alapnevek egybeolvasztása, azonban a névsorrend miatt sokszor a szó szoros értelmében késhegyig menő harc folyik az érdekelt lakosok között. Általános jelenség, hogy a települések a saját nevüket ott akarják látni az új névben, mégpedig többnyire második névelemként, azaz alapnévi helyzetben. A magyar névhasználati szokások ugyanis jelzős szerkezetnek érzékelvén az összetett földrajzi neveket, a második névelemre rövidítik őket (l. ehhez, hogy a magyar köznyelvben *Pest* az 1872-ben egyesített *Pest-et*, *Budá-t*, *Óbudá-t* és a *Margitsziget-et* együttesen jelöli). A Törzskönyvbizottság működése idején az Országos Levéltár nagyon határozottan követelte, hogy alapnévi helyzetbe, tehát a második (utolsó) névelem helyére mindig a „jelentősebb” település neve kerüljön. Ezzel szemben meglepő a filosz érdekeire hivatkozó P[ais] D[ezső] véleménye, amelyet még 1929-ben *Béc* és *Letenye* egyesítése kapcsán fogalmazott meg (MNy. 24: 296): „A *Letenyebéc* formát célszerűbbnek tartanók, mivel a hivatalos jegyzékekben, helységnévtárakban stb. elsősorban a fontosabb *Letenye* után keresgél az ember.” Ekképpen jött létre 1932-ben *Baktalórántháza* (*Lórántháza + Nyírbakta*) és 1981-ben *Gyomaendrőd* neve, mindkettőben a lélekszámában nagyobb helység neve került a másodlagos névelem helyzetébe. Olykor az is előfordul, hogy a nevek külön-külön vett köznévi jelentéssajátságai az egyesítésben egymásra vonatkoznak, s így teljesen elmosódik eredeti különállásuk. *Alsóvámos* és *Győrszabadi* 1950-beli egyesítésekor a *Vámoszabadi* nevet kapta meg. Ez azonban belesimul a *Vámosújfalú*, *Vámosoroszi* stb. nevek sorába. Ugyanez történt 1970-ben *Meggyeskovácsi* esetében; a nyelvérzék nem fedezi föl, hogy benne egy *-meggyes* (*Balozsameggyes*) és egy *-kovácsi* (Rábakovácsi) alapnévű helység ötvöződik. Mindkét alkalommal jobban eleget tettünk volna az etimológiai hűség (és ezzel együtt a történetiség) követelményének, ha fordított sorrendben állapítják meg az új neveket (*Szabadivámos*, *Kovácsimeggyes*).

A nyelvhelyességi követelmények sorába odatartozik a jó hangzás is. Az egyesítésben létrejött új helyneveink többségét e szempont alapján nem hibáztathatjuk. A *Mindszentgodisa* (1977: *Godisa + Felsőmindszent*) három mássalhangzójának torlódása azonban fordított névsorrenddel elkerülhető lett volna, és ez lett volna a megoldás a *Gávavencsellő* név (1971: *Gáva + Vencsellő*) paronim és suta szótagismétlődésének kikerülésére is.

Az egyesítéssel kapcsolatban a névmegállapítás eddig nem említett további három módszeres eljárásának egyikét sem lehet helyeselni. Az első a szóalakvegyüléses (kontaminációs) névalkotás, amelyben az egyik névből a kevésbé értékes névelem kerül az új névbe. *Őrszentmiklós* és *Vácbotyán*

1970-beli összevonása alkalmával az *Órbottyán* nevet kapta, az első helység nevéből tehát az *Ór*- megkülönböztető elemre esett a választás. Ez azonban nem régi *Órszentmiklós* nevében sem, hiszen csak a századeleji törzskönyvezés során vette föl a határában levő *Ór-hegy* dűlőről (vö. Mező: HivHelys. 232). *Püspöktamási* és *Rábamolnári* 1948-ban a *Püspökmolnári* nevet kapta. Az előtag azonban ebben a formájában kiforgatott alak volt már a *-tamási*-val történt összevonásában is. Ez ugyanis 1929-ben keletkezett *Rábapüspöki* és *Rábaszenttamás* egyesítésével, s ekkor mind a két nevet megcsonkították, illetőleg megváltoztatták típusát, s az összekapcsolt két névelemben félrevezető egymásra vonatkozás jött létre. A hamisítás folytatódott tehát 1948-ban a *Püspökmolnári* név megállapításával. (Ebben már három középkori falu lappang; 1275: *Genus Molnar*, 1413: *Pispiky*, 1505: *Zenthamas*, vö. Kiss, FNEsz. 530.)

Közei rokonságot mutat a szóalakvegyüléssel a nevek típusváltoztatásos összerántása. Ebben az esetben az egyik vagy mindkét névből elhagyják valamelyik, kormeghatározó értékkel is rendelkező elemet. *Balogfa* és *Nagyunyom* egyesítése megkezdődött már 1938-ban az ideiglenesnek szánt *Balogunyom* névvel. Az egyesítést azonban mind a községi, mind a megyei előljáróság ellenezte, a falvaknak különösen a névvel volt gondjuk. Aztán már beletrördtek volna az összevonásba, de csak a kontaminációs *Nagybalogfa* névvel, mivel a *Balogunyom* nevet „az ellenzék gúnynévként használja”. Nagyunyom lakossága belenyugodott ugyan az ideiglenes névbe, vagylagosan azonban a *Hortyfalva* (így!) nevet kérte, mert „mindkét község népe mélységes hódolattal van a Kormányzó Úr Ó Főméltósága iránt”. A végleges egyesítéskor aztán 1949-ben maradt a *Balogunyom* név. — A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Bánfalva* és *Bánhorvát* 1950-ben a *Bánhorváti* nevet kapta. Az *-i* birtokképzős alak azonban másféle mondanivalókat hordoz, mint a puszta személynévi vagy népnévi *-horvát* elem. E névvel olyan gondunk is lehet, hogy helyhatározói ragozásában tanácstalanok vagyunk, vajon a *-t* végűeknél szokásos külső helyviszonyt (*-on*, *-ra*, *-ról*) vagy az *-i* végűeknél járatos belső helyviszonyt (*-ban*, *-ba*, *-ból*) kifejező ragokat kell-e használnunk. — *Padrag* és *Csékút* egyesítésekor 1961-ben a *Padragkút* nevet adták meg. A *Csékút* azonban közsői összetételből vált helységnévvé, az elemeire való tagolás és az egyik elem elhagyása meghamisítja az etimológiát, ráadásul a *Padrag*- előtaggal helytelen egymásra vonatkozás jön létre. Ezt a névalkotást azért is fájlnunk kell, mert benne a *Padrag* puszta személynévi karaktere elhomályosulásával az egyik legrégebben adatolt magyar helységnév ment veszendőbe (1002 e./1109: ÓMOlv. 16).

Végül több példánk van az úgynevezett kompromisszumos nevek alkotására is. Ebben a névadásban a „ha az enyém nem, a tied sem” szemlélet és akarat mutatkozik meg, azaz az egyesítésben egy harmadik név keletkezik. *Búdszentmihály* és *Tiszabüd* kétszer is egyesült (1941-ben és 1950-ben, közben 1946-ban különváltak). A lakosság azonban nem tudott belenyugodni a mindkét falunevet tartalmazó Búdszentmihály névbe, így 1952-ben *Tiszavasvári* lett a Tiszabüdön született Vasvári Pál emlékére. Tudjuk, hogy Vasvári Pál eredeti családneve *Fejér* volt, s a *Vasvári* nevet annak alapján vette föl, hogy gyermekkorában hosszú időt töltött Nyírvasváriban. Tiszavasvári tehát végsősoron egy másik szabolcs-szatmári helységről kapta új nevét, de bonyolult áttétellel (vö. MagyarLex. 3: 504; Mező: HivHelys. 291). — Ebbe a csoportba tartozik még a már említett *Hévíz* és *Dunasziget* neve, továbbá a *Ritkaháza* + *Vashegyalja* = 1950: *Kétvölgy*, a *Gödrekeresztúr* + *Gödreszentmárton* = 1969:

Gödre, végül a *Rábacsécsény* és *Rábászentmihály* egyesítésekor 1973-ban megállapított *Rábaújfalu* név. Hadd jegyezzem itt meg, hogy ez a név postai szempontból tulajdonképpen nem létezik. Külön irányítószáma van Rábacsécsénynek: 9136, és külön Rábászentmihálynak: 9135.

Az egyesítések alkalmával a községek kívánságaiban többször visszacseeng, hogy ha már a teljes neveket nem, akkor annak egy részét valamilyen formában foglalják bele az új névbe. Így jött létre hosszú huzavona után a három alapelemet tartalmazó *Rásonysápberencs* (1938) Rásony, Abaújsáp és Százabberencs közös neveként. Ezt a kívánságot találjuk meg Ágh István egeralji beszélgető társának soha nem teljesített óhajában is, hogy az *Adorjánháza*val való egyesülésben belenyugodtak volna az *Egeradorján* vagy az *Egerháza* névbe is. Kimondhatjuk azonban, hogy akármelyik teljesebbé még rosszabb lett volna, mint a mai megoldás, azaz az egyik név teljes elhagyása.

Az egyesítések és az ekkor megállapított új nevek néhány típusának áttekintése után láthatjuk, hogy mind a legfelsőbb hatóságnak, mind pedig az érintett helységek lakosságának a név okozza a legsúlyosabb problémát. Milyen néven éljen az egyesített község, melyik korábbi névből milyen elemeket emeljenek ki? Ennek a gondnak a föloldására — láttuk — a hivatalos névmegállapítás egyetlen módszeres eljárása sem alkalmas. Még a községnevek változatlan összevonásában fedezhetjük föl a legkevesebb veszélyt, de olvashattuk Fenákel Judittól, hogy még ekkor is a múltjukat féltik a települések. Meggyőződésem, hogy a községegyesítés nem szükségszerű. A magyar közigazgatási gyakorlat már régen megtalálta azt a módot, amivel elkerülhető az egybeolvasztás a maga nyelvi, gazdasági, társadalmi gondjaival együtt. Ez a megoldás pedig a közös községi tanács alakítása. A kormányrendeletnek az egyesítésről és a közös tanács létrehozásáról szóló előírásai között alig van különbség. De állítsuk is egymás mellé az e két eljárásról szóló intézkedést! „Egymással szomszédos községek, valamint községek és városok egyesülését lehet kezdeményezni, ha belterületeik közel fekszenek vagy összeépültek, és az egyesülést a gazdasági, társadalmi és településpolitikai viszonyok indokolják.” Illetőleg: „Egymáshoz közel fekvő községek tanácsai közös tanács alakítását kezdeményezhetik, amennyiben ezt az érintett községek társadalmi viszonyai, a területükön működő mezőgazdasági nagyüzem indokolja és a községek közötti közlekedés lehetővé teszi, valamint lakossáruk ellátása színvonalasabban biztosítható a községi erőforrások egyesített felhasználása útján.” Mindkét előírásban megismétlődnek tehát a következő tényezők: a földrajzi helyzet, a társadalmi viszonyok kedvezősége, a gazdasági körülmények optimálisabb hasznosítása. Az egyesítésre vonatkozó rendelkezés egyetlen többlete a másikkal szemben a „településpolitikai viszonyok” említésében van. Ez a kitétel nyilvánvalóan az országos településhálózat-fejlesztési koncepcióról szóló 1007/1971. (III. 16.) számú kormányhatározatra utal, amely szerepkörüknek megfelelően sorolta be városainkat a megfelelő településkategóriába (országos központ, kiemelt felsőfokú, felsőfokú és részleges felsőfokú, továbbá középfokú és részleges középfokú központok), illetőleg az alsófokú központok kijelölését a megyei tanácsokra bízta. A központi szerepkör azonban szintén nem kényszeríti ki a helységek egyesítéssel való megnagyobbítását, hiszen az eddigi gyakorlat szerint is erre a funkcióra a települések párosával is vállalkozhatnak. Borsodban pl. *Aggtelek* és *Jósvafő* egymással közösen alkotnak egy alsófokú, Komárom megyében pedig *Esztergom* város és *Dorog* nagyközség közösen képez egy középfokú központot.

A lakosság városba áramlása alig lanyhuló ütemben ma is tart, és ezzel kapcsolatosan a városok terjeszkedése természetes dolog. Ez pedig nem történhet másként, mint a szomszédos falvak rovására, illetőleg azok bekebelezésével. A falvak a városok részeivé válnak, de még sokáig megőrzik korábbi sajátságait, különállásukat, amely gazdasági és társadalmi, kulturális tekintetben egyaránt megmutatkozik. Meg kell őrizni a nevüket is. Bizonyos hivatali fórumokon találkozunk is már ezzel a törekvéssel. Az egyesített helység-részek belterületének határán új típusú helységnévtáblákat látunk, amelyen előbb kiírják a város nevét, majd külön vagy kötőjellel a beolvasztott helység neve következik. Helységegyesítéskor a kötőjeles írást javasolta Fenákel Judit is. Magam ezt az eljárást nem tartanám szerencsésnek. Önálló helységnevek kötőjeles összekapcsolását írásgyakorlatunk már régóta a közös vasútállomások neveiben alkalmazza, nem lenne szerencsés tehát az ebben meglevő egység megbontása. De kínálkozik egy másik megoldás is, amellyel ugyancsak találkoztunk már. Ebben a város neve után külön szóban, de zárójelben következik a pontosabb lokalizálást kifejező községnév, tehát *Marcali (Bize)*.

A helységnév közigazgatási értelemben vett teljes megszüntetését csak akkor fogadhatjuk el, ha maga a helység ítélkezett a saját sorsáról. Ha *Gyűrűfű*-t minden lakosa elhagyta, határát például *Ibafá*-hoz kell csatolni.

Végül hadd ejtsek még néhány szót az utóbbi 30 évben szerencsére egyre ritkább névváltoztatásokról. A kívülálló számára sokszor teljességgel érthetetlen, hogy melyek azok a tényezők, amelyekre hivatkozva egy helység nevének megváltoztatásáért folyamodik vagy ehhez hozzájárul. Magam sem tudom, hogy miért jobb név az *Ábrahámhegy*, még ha a később pusztává lett falu előfordul már a XIII. század elején is (1217: *Abram*: Csánki 3: 26), mint a *Balatonrendes*, amely szintén középkori adatolású (1328: *Rendes*: ZalaOkl. 1: 213). Vagy miért lenne szebb a Kazinczy által adott *Pannonhalm*a, mint volt 1965 előtt évszázadokon át a (*Győr*)szentmárton név (FNESz. 498). *Bátorliget* 1975-ben vette föl ezt a nevet, korábban, az 1950-beli községgé szervezésekor az *Aporliget* nevet kapta. Ennek előtagja a már 1351-ben feltűnő *Aporháza* névből való, s ha csonkult formában is, de őrizte egy több mint hatszáz éves magyar falu emlékét. Tudomásom szerint a járási székhely, Nyírbátor kezdeményezte a névváltoztatást. Az indok pedig idegenforgalmi volt: Aporligeten feküdt a *Bátorliget*-nek nevezett ősláp. Kétkedem azonban abban, hogy a változtatásnak lett olyan jótékony hatása az idegenforgalomra, mint amilyet tőle az átkeresztelők vártak.

A XX. században az utcanevek után és mellett a helységneveket is bevonjuk kegyeleti adósságaink lerovásába. Ma is van több, személyről (politikusról, művésztől stb.) adott helységnevünk (*Hunya*, *Izsófalva*, *Leninváros*, *Petőfiszállás*, áttételesen *Serényfalva*, *Tiszavasvári* is). A helységneveket azonban több szempontból sem tartom alkalmasaknak kegyeleti funkciók viselésére. A Lenin iránt érzett kegyeletünknek nem városnév adásával, hanem életműve tiszteletével és továbbvitelével kell megfelelnünk. A városoknak, falvaknak nemcsak ünnepnapjaik vannak, hanem számosabbak a hétköznapiak, az örömök mellett ott vannak a gondok, a mindennapi tevékenység hangulati tényezői nem mindig illenek a megtisztelni vélt személyhez. Magam is tanúja voltam már olyan beszédhelyzeteknek, amelyekben a személyről adott helységnév említése a személy iránt egyébként meglevő kegyeletbeli érzésünket csorbitotta. Máskor tájékozódásbeli zavaraink vannak. Izsó Miklósról (1831–1874) természetesen tudjuk, hogy *Disznóshorvát*-on született. Ahhoz azonban

már a helységnévtárakat is ismernünk kell (s azok nincsenek mindig kéznél), hogy Disznóshorvát helyett ma Izsófalván keressük a szülőházát. További gondot jelent, hogy valamely személy életművének értékeléséhez hosszabb időszak, nagyobb történelmi távlat kell. Ez is magyarázza, hogy az elszietett kegyeletes névadást nagyon gyakran újabb változtatás követi (Tázlár > Prónayfalva > Tázlár, Szomolya > Gömbösfalva > Szomolya). Dolány új *Benczúrfa* neve úgy tűnt el, hogy a falu *Szécseény*-nyel egyesült 1963-ban.

Hivatalos helyneveink igen sokáig elkerülték tudományosságunk figyelmét, illetőleg kutatóinknak fenntartásaik voltak velük szemben. Pedig rájuk is illik az, amit Bárczi Géza más vonatkozásban mondott, az, hogy jelenükben a múlt és a jövő ölelkezik. Helységneveink nyelvünk kincsei, múltunk emlékei, jelenünk tényezői és jövőnk befolyásolói. Viseljünk tehát rájuk gondot.

V. Összefoglalva: Sajnálatos, hogy a településszervezés és a névváltoztatások során több évszázados helységnevek tűnnek el közéletünk-ből, s a felszabadulás óta is népünk történetének, nyelvünknek már többszáz becses emléke ment veszendőbe. A helységnevek eltüntetését azért is fájlat-nunk kell, mert általuk is valósul meg egyik legfontosabb nevelési célunk: a szülőföldhöz, lakóhelyhez, a hazához való ragaszkodás. A helynévnek összetartó, közösségsszervező ereje van, különösen fontos tehát, hogy pusztán a helység méretére való hivatkozással ne ítéljünk pusztulásra helységneveket, mert ezt könnyen követheti magának a településnek (nyilván egyéb tényezőktől is támogatott) elsorvadása. Napjainkban gyakran sajnálkozunk törpe- és apró-falvaink népességmegtartó erejének csökkenésén. A folyamat megállítására teendő gazdasági, kulturális, oktatáspolitikai, szociális stb. intézkedések mellett komolyan számoljunk a név megtartó erejével is.

Sajnálatos, hogy a községegyesítések és a névváltoztatások alkalmával történő elnevezésekben nem mindig részesül kellő figyelemben a nyelvhelyesség, a jó hangzás, a történelmi hűség, a nevek régiségi értéke. Mindezek jogos sérelmeket keltenek az érintett helységek lakosságában, de szélesebb körben is megzavarják történelmi tudatunkat, tájékozódási képességünket, a helység-névrendszer ismeretében létrejött névhelyességi érzékünket.

Ajánljuk az államigazgatási helynevek fölött gondot viselő Elnöki Tanácsnak az alábbiakat:

1. A közigazgatás-szervezés sohase járjon együtt helyneveink teljes megszüntetésével. Meg kell becsülni azt a közösségformáló, összetartó erőt, ami a helységnevek folytonossága következtében a lakosság történeti tudatában ölt testet.

2. A településnevek sorsát is érintő községegyesítések elkerülhetők (nevek, névrészek elhagyása, nevek összevonása, nevek csonkolásos összeolvasztása). A teljes közigazgatási egyesítés helyett a közös községi tanácsok létrehozásával kell (és lehet) a településfejlesztési irányelvekben megfogalmazott követelményeknek megfelelni.

2.1. Amennyiben az egyesítés mégis elkerülhetetlen, és azt az érintett települések lakosságának külön-külön mért többsége helyesli, akkor az új név megállapítása névösszevonással járjon együtt, s az új névben mindig a korábbi nevek történeti és nyelvi mondanivalóit egyaránt hordozó elemei szerepeljenek.

Lehetőleg el kell kerülni, hogy az eredeti nevekben megvolt jelentéssajátosságok helyett az új nevekben új jelentéskapcsolat és egymásra vonatkozás jöjjön létre.

2.2. A települések egymásba való teljes beolvadását, s ezzel valamelyik település korábbi nevének közigazgatási értelemben vett eltűnését, megszűnését a helységek természetes fejlődésére kell bízni. (Pl. az elnéptelenedett *Gyűrű-fű* határának *Ibafá*-hoz való csatolása.)

2.3. Községeknek városhoz csatolása alkalmával gondoskodni kell a községnevek megtartásáról. Továbbra is nyilván kell tartani őket a Magyar Népköztársaság Államigazgatási Helynévkönyvében, szerepeltetni kell a helységnévtárakban, a postai stb. nyilvántartásokban, a közigazgatási és a közlekedési térképeken. A beolvasztott települések rendelkezzenek saját vagy közös posta esetében közös postai irányítószámmal. Címzésekben és a helységek határát jelölő táblákon a *Nyíregyháza (Oros)* típusú megoldást ajánljuk.

3. A történelmi személyiségek iránt érzett kegyeletünk kifejezésére a helységnevekben való megörökítésük kevésbé alkalmas. A helységeknek nem csupán ünnepnapjaik vannak, sőt számosabbak a hétköznapiak, életüket a jó eredmények és a gondok együtt kísérik. Ennek következtében nem ritkán fordulnak elő olyan beszédhelyzetek, amelyekben a személyről adott helység-név említése éppen a kötelező kegyeletet csorbítja. Javasoljuk, hogy az Elnöki Tanács — olykor tekintettel az életmű történelmi értékelésének megállapodatlanságára is — még kivételesen se járuljon hozzá helységek történelmi (művészi stb.) személyiségekről való elnevezéséhez.

Mező András

„Beszélő helynevek” a Tiszazugban

1. Vannak olyan irodalmi hősök, akiknek egy-egy tulajdonságát már a nevükkel is elárulja, a középpontba állítja, gyakran felnagyítja az író. Ilyen nevet visel például Bessenyei *Fakírposzi*-ja, *Kanposzi*-ja, *Pihaposzi*-ja, Csokonai *Serteperti*-je *Tökkolopi*-ja, Aranyinak Az elveszett alkotmány c. művében a maradandó párt *Nemdy* uramja, a szaladandó párt nagyszájú *Parázsi*-ja, a XX. században Kosztolányi *Esti Kornél*-ja, *Ürögi Dani*-ja, Krúdy *Vadlúd kisasszony*-a, *Setétké*-je, napjaink irodalmában pedig Moldova *Ányos Fakír*-ja, *Csipke Rózsiká*-ja, doktor *Schön Ubul*-ja stb.

Az irodalmi réváadás ilyen eseteiből származó neveket tekintették a névtan művelői először „beszélő neveknak”. Számon tarthatunk azonban „beszélő helyneveket” is, hiszen Bessenyei György egyik művében *Jajgádiá*-t ostromolják, Féja Géza *Göndör* nevű, többször házasodó hőse *Nagy Bikád*-ból származik, és a *Tulok utca*-ból az *Angyal utca*-ba költözik, Moldova György pedig már a drégelypalánki *Balsors Téesz*-t, a *Megkísértő Villá*-t, a *Noch József Művek*-et és a *Társadalomlélektani Intézet*-et is kitalálja; a *Viharsarok* is ilyenféle névadásból keletkezett, s ma már szinte mindenki használja.

Beszélő helyneveket nemcsak az irodalomban találunk, hanem a hivatallal párhuzamosan jelentkező népi helynévadásban is. A hivatalosan elfoga-

dott helyneveknek rendszerint semleges érzelmi-hangulati tartalmuk van, de a népi szemlélet ezzel nem elégszik meg; a névvel is ki akarja fejezni a megnevezetthez fűződő viszonyát: csodálatát, szeretetét, megbecsülését, lekicsinylését vagy éppen megvetését. Máskor a népi humor, a nyelvvel való játék, esetleg — az otromba — jópofáskodni akarás az alapja az ilyenféle helynevek keletkezésének.

Ezek a beszélő népi helynevek gyakran elkerülik még a kutatók figyelmét is, arányuk a különböző gyűjteményekben alig 0,5 %. Megfigyelésem szerint ennél jóval több van, s összegyűjtésük mind a nyelvtudomány, mind a néprajz számára hasznos lenne.

Bárczi Géza írta a régi magyar földrajzinév-adásról: „Ugyancsak ritkák a nép lelkületét, humorát eláruló nevek” (Bárczi G.: A magyar szókincs eredete, 1958. 162), és három példát említ: 1230-ból a *bolchas*-t, 1252-ből a *Balhagumur*-t (= Bolhagyomor) s 1493-ból az *Anyadwalogá*-t. A Tiszazugban az utóbbi 100 évben 50-nél többről tudok, és feltételezem, hogy korábban is gyakoribb volt, mint amennyit írásos emlékeink megőriztek.

Leggyakrabban egy-egy éttermet, italboltot neveznek el: *Berkes R. T.* (Csépa), *Birkacsárda* (Martfű), *Bögrecsárda* (Szelevény), *Csillagvizsgáló*, *Fényes v. Finyes* (Kunszentmárton), *Füstös* (Öcsöd), *Gilisza* (Martfű), *Hotél okádó*, *Kanalas* (Kunszentmárton), *Késdobáló* (Öcsöd), *Kék szalon* (Kunszentmárton), *Két szakáll* (Öcsöd), *Márványistálló*, *Neszepicsa csárda* (Kunszentmárton), *Nyári jászol* (Cserkeszőlő), *Négycsésű* (Kunszentmárton), *Túró*, *Viétnám* (Öcsöd), *Zöldtakony* (Cibakháza, Martfű, Öcsöd és Tiszaug).

Ugyancsak gyakori az utcák, településrészek, határrészek „beszélő néven” történő említése: *Bundaszárító* (Tiszakürt), *Futrinka utca* (Szelevény), *Gatyaszár* (Kunszentmárton), *Halész* (Szelevény), *Kopraló* (Kunszentmárton), *Kurázs*, *Kutyabont* (Tiszakürt), *Lebbencsoldal* (Öcsöd), *Szalonnás város*, *Volt örömház utca*, *Velence* (Kunszentmárton), *Villongó* (Tiszakürt).

Üzemek, üzemszázok, irodák: *Babagyár* — jelentése: az az üzem, ahol játékot, esetleg játékbabát készítenek — (Kunszentmárton), *Cibère Művek* (Tiszakürt), *ÉNSZ-palota*, *Estike*, *Famalom* (Kunszentmárton), *Fehér Ház* (Tiszaföldvár), *Üvegpalota* (Kunszentmárton). A beszélő helynevek keletkezésének pillanatát mutatja az a válasz, amelyet a kunszentmártoni piacon mondott egy férfi, amikor munkahelyükről kérdezték: „A feleségem a *Gatyába* dógozik, én még a *Bundába*.” Az első a „Vörös Csillag” Ruháipari Szövetkezetet, a második a „Pannonia” Szőrmekikészítő és Szőrmekonfekció Vállalat 4. sz. gyárát jelentette. E két alakot sem azelőtt, sem azóta nem hallottam, de a *Gatyagyár* alak névnek tekinthető, mert szűk körben gyakran mondják.

Iskolák, lányszállások: *Érparti Égyetem* (Kunszentmárton), *Kanokolostor* (Tiszaug), *Szűzgulya* (Kunszentmárton).

Üzletek: *Haramija Aruház*, *Lidi szalon* (Kunszentmárton).

Egyes házak, épületek: *Bagolyvár* (Kunszentmárton), *Mindenki otthona* (Tiszasas), *Úri putri* (Kunszentmárton).

Buszmegállók: *Boldogság szigete* (Cserkeszőlő), *Nyugalom völgye* (Csépa).

Települések: *Kismoszkva* = Szelevény, *Csépa sziti* = Csépa.

2. Az elnevezés alapja leggyakrabban az elnevezett tájrész érzékelhető tulajdonsága, ezért lehet a sajtgyár *Estike* az esténként illatozó virágról, az új étterem az erős és szokatlan megvilágítása alapján *Fényes* vagy *Kék szalon*, a termelőszövetkezet központja *Fehér ház*. Ez utóbbihoz még az is hozzájárul,

hogy e termelőszövetkezetet gyakran látogatják országosan ismert politikusok is. A *Gatyaszár* kétfelé ágazó földterület, a *Márványistálló* csempézett tszfalatozó, és ide sorolható az *Úvegpalota* is.

Az italboltok, presszók kaphatnak olyan neveket, amelyek a kiszolgálók számára, nemére vagy egyéb tulajdonságára utalnak: *Két szakáll*, *Négycsécű*, *Neszepicsa csárda*; a lakók anyagi helyzetére utal a *Szalonnás város*, a *Lebbencsoldal*, a lakók alapján emlegetik a lánykollégiumot *Szűzgulyá*-nak, az építőtábor lányszállását *Kancakolostor*-nak.

Bizonyos lekicsinylést, gúnyt fejeznek ki azok a nevek, amelyek — rendszerint csak egyik elemükkel — látszatra „felértékelik” az elnevezettet; így lesz a kisegítő iskolából *Érparti Égyetem*, a MÉH-es ruházati boltból *Lidi szalon*, a családi vállalkozásból *Berkes R. T.*, az italboltból pedig *Hotél okádó*. Főként ez utóbbiban jelentkezik a név két elemének — a hotel és az okádó szónak — hangulati tartalma közötti ellentét, amelyet még aláfest az előkelően idegenes hangzás, hiszen az okádó második szótagja a hangsúlyos, kb. így: *Hotélo 'kádó*. Ma már semleges hatású az *ENSZ-palota* (a Beton- és Vasbetonipari Művek irodája), az *Úvegpalota* (ÁFÉSZ-iroda) és a *Kék szalon*.

Az üzem tevékenységére, termékére utalnak, amikor a konzervgyárat *Cibére Művek*-nek mondják, a faipari ktsz-t *Babagyár*-nak vagy — mert tevékenysége során sok fűrészpor keletkezik — *Famalom*-nak. A „fédeci felöntésének” mozdulatát rögzíti a piactéren a *Csillagvizsgáló* nevű talponálló; a kiszolgálás minőségére, a kiszolgált ételre utalnak a következők: *Birkacsárda*, *Bögrecsárda*, *Kanalas*, *Nyári jászol*. Ez utóbbi szintén talponálló, fedél nélkül, és mutatja, hogy a tulajdonnevek őrzik a letűnt idők emlékeit. E vonatkozásban hasonló a *Cibére Művek* és a *Volt örömház utca* is.

Az elnevezés alapja lehet utca esetében a benne lakó egyik család ragadványneve (*Futrinka utca*), kocsma esetében a mellette lakó foglalkozása (*Füstös* a kéményseprőről), a buszmegállót pedig a mellette fekvő temető miatt mondja a kalauz az egyik községben *Boldogság szigeté*-nek, a másikban pedig *Nyugalom völgyé*-nek.

A múlt század második felében végzett tagosításkor, melynek során a határ különböző részén fekvő birtokrészeket egy helyen adták ki a tulajdonosoknak, keletkeztek a föld termőképességére, a kötelező átvételre utaló beszélő nevek: *Koppláló*, „ahun — a népi magyarázat szerint — csak koplalni lehetett”; *Kurázs*, mert „kurácsi kellett, hogy valamit bele merjen tenni”, azaz vetni, telepíteni; *Muszáj*, amelynek „megvétele kötelezték a parasztot”; *Villongó*, mert „a zembér csak villogott, mikor kimént, hogy mi fog itt teremni”. A *Villongó* elfogadott magyarázata: villongást, pereskedést kiváltó, vitás tulajdonjogú terület (Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1980. 695).

A múlt század végén az addig fekete földbe telepített szőlőt a filoxéra kipusztította, ezután telepítettek szőlőt az addig terméketlennek vélt, de a filoxérával szemben immúnis homokra, s a lakosság nem bízott a telepítés sikerében, így keletkezett a *Halész*, ilyenféle szólásból: „Ha lesz termés, jó, ha nem, úgyis hiába”.

Távoli országhoz, városhoz stb. kötődő jellegzetesség felidézésén alapszik a mintegy 100 éve keletkezett, de ma már ismeretlen településrész-név: *Velence*, ahol vizes, totyogós területen cigányok laktak; a vietnami háborút idéző állapotok uralkodtak időnként a *Viëtnám* nevű presszóban, amelynek másik beszélő neve *Késdobáló*.

A hivatalos név elferdítésével keletkezett a „Harmónia” Áruházból *Haramia áruház*, és érdekes, hogy négy községben is van *Zöldtakony* italbolt, amely — két esetben — a *Zöld Elefánt* hivatalos névvel áll kapcsolatban. Az elefántot a közösség nem fogadja el, hiszen nem illik a névanyagba, érthetetlen is, miért ragaszkodnak hozzá azok, akik a hivatalos névről döntenek, és miért nem vették át a régebben kedvelt nevek közül pl. a *Betekints-et*, *Csillag-ot*, *Otthon-t*, *Vadkacsá-t*. (Egyedül a *Körös* maradt meg a korábbiak közül, azt viszont — sajnos — az egykori FMSZ ferdítette el *Körös-re*.)

Vannak olyan beszélő nevek, amelyeknek névadási alapjára pontosabb magyarázatot alig-alig találunk, hangulati szempontból azonban kifejezőnek érezzük ezeket. Ilyen az egykori *Bagolyvár*, *Picsatorok* és az alacsony, sötét épületben levő, füstös *Vakegér*. Még így is nehezen magyarázható viszont a *Gilisza* és a *Túró*.

3. Nézzük meg végül, milyen fontosabb következtetések vonhatók le a Tiszazug beszélő neveinek anyagából!

1. A beszélő nevek keletkezésének oka nem a tájékozódás megkönnyítése, hanem — legtöbbször — az ember és táj, tájrészlet közötti viszony kifejezése. Azt is mondhatnánk, hogy az ember újra birtokba veszi környezetét, amikor annak egyes részeit a maga módján, néha durvának minősíthető nyelven megnevezi.

2. Szerencsés esetben egy részük átmegy a hivatalos névhasználatba is, és ez nyelvünk gazdagodásához vezet (*Halész*, *Koplató*, *Kurázs*, *Muszáj*, *Villogó* stb.).

3. Többségük csak szűk körben használatos, azonos helyen dolgozók, közel lakók, ugyanott szórakozók használják, de az egész település, tájegység lakói nem ismerik.

4. Egy részük rövid ideig él, néhány hónap, esetleg egy-két évtized után csaknem nyomtalanul eltűnik.

5. Gyakori, hogy egy-egy megnevezett azonos időben több beszélő nevet kap. A *Vakegér* két évtizede általánosan ismert, de közben — szűkebb kör számára — volt *Négycsésű*, és — még kevesebben — *Hotél okádó*-nak is mondták. A *Babagyár* hosszabb életű és általánosabban elterjedt név volt, mint a *Famalom*; a *Késdobáló*, *Viëtnám* és *Zöldtakony* kb. azonos megterhelésű név ugyanazon presszó megnevezésére.

6. A tiszazugi beszélő nevek egy része megtalálható az ország más részén is, illetve a névadás alapját vagy a felhasznált nyelvi eszközöket tekintve hasonlóak más vidékek beszélő neveihez. Tápiószőlős korábban *Halész* volt, Pécssett is van *Hatsecsű*, Tolna megyében *Neszepecsa csárda*. A bonyhádi *Kukacgyár* névadási alapja hasonlít a kunszentmártoni *Famalom*-éhoz, a debreceni *Burgundia* az itteni *Velencé*-vel állítható párhuzamba.

7. A tiszazugi beszélő helynévanyag alapján úgy tűnik, hogy nem minden közösség alkot azonos arányban ilyen neveket. Kétségtelenül több található egyrészt azokban a községekben, amelyekben gyakoribbak a személynévi ragadványnevek is, másrészt mintha az iparosodás, városiasodás és az ezzel összefüggő nyitottság kedvezően hatna az ilyenféle nevek keletkezésére.

Ezekre és a még ezután felvetődő kérdésekre a nyelvtudomány művelői csak akkor válaszolhatnak, ha majd az ország különböző tájegységeiből kellő mennyiségű névanyag áll rendelkezésre.

Kakuk Máttyás

Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?*

II. Szepesy Gyula szilárdan ragaszkodik hozzá, s többször is kifejti, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata (vagy ahogy ő nevezi, a „tötő nyelv”) „a *lenni* + -va, -ve igeneves szerkezettől való babonás félelem következményeként jött létre” (Nyr. 104: 23).

Nos, a vitában elhangzott érvek, a kérdéses nyelvi forma használati körére vonatkozó adatok — legalábbis számomra — azt mutatják, hogy ez a magyarázat nem kielégítő, nem eléggé meggyőző. A határozói igenév és a létige kapcsolatából keletkezett állítmányt (pl. *zárvan van, meg van írva, ki lesz fizetve* stb.) valóban igen széles körben s igen régóta germanizmusnak, idegenszerűségnek tartották, s — a nyelvészek figyelmeztetése, tiltakozása ellenére — üldözték. Laikus és igen ügybuzgó nyelv művelők körében még ma is él, állandóan fel-felbukkan ez a jellegzetes babona. De hogy ennek hatásával magyarázhatnánk például a múlt századi irodalmunkból idézett formákat, aligha hihető. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használata sokkal régibb, mint az említett „babonás félelem”. És az sem szorul bizonyításra, hogy a régebbi századok írásos emlékeiben s kódexirodalmunkban is megtaláljuk ezt a nyelvi formát. A kódexekben főleg — de nem kivétel nélkül — a latin eredeti szó szerinti fordításaként. Hogy a régiségben, a régi irodalmi nyelvben pontosan kinél, milyen mértékben fordul elő állítmányként a befejezett melléknévi igenév, annak felderítéséhez még alapos részlettanulmányokra volna szükség. De a mi szempontunkból nem ez a leglényegesebb: a mostani vita alapkérdése a mai nyelvhasználat, a mai nyelvi norma. Nem a történeti kialakulás (bár az sem lényegtelen), hanem a mai megítélés. Nem az, hogy miért alakult ki a múltban, hanem: miért marad fenn a tiltások ellenére, s miért terjed századunkban és napjainkban egyre inkább.

A magam részéről nagyon valószínűnek tartom, hogy terjedésében szerepe van, szerepe lehet a határozói igeneves szerkezettel kapcsolatos, ma is élő babonának, valamint idegen nyelvi hatásnak is. Azonban — véleményem szerint — sokkal jelentősebb szerepük van a vitatott nyelvi forma terjedésében a belső, természetes hatásoknak. Nézzünk meg néhányat ezek közül.

1. Elsősorban bizonyos analógiai hatások magyarázzák, teszik érthetővé a befejezett melléknévi igenév szerepbővülését.

a) Kezdjük a legerősebb sodrású analógiával. Köztudomású, hogy minden melléknév egyformán lehet a mondatban jelző is, állítmány is, vagy összetett állítmány névszói része: *Szép élete volt, szép az élete, szép volt az élete*. Minthogy a befejezett (de nemcsak a befejezett) melléknévi igenevet

* L. Nyr. 108: 35—48.

mindig alkalmazhatjuk jelzőként, a nyelvérzék hamarosan befogadja, természetesnek veszi állítmányi alkalmazásukat is. Inkább ennek a következménye, mint az író nyelvi elbizonytalanodásának bizonyítéka az a mondat is, amelyet Szepeszy a Magyar Nemzetből idéz: „Természetesen egy *helyreállított* vár udvara. Ahogy jobban körülnézett, nemcsak azt vette észre, hogy a várudvar *helyreállított* . . .” (Nyr. 104: 22).

Szerepe lehet aztán a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatban való elterjedésében az olyan „melléknévesült”, igenévi eredetű szavaknak is, amelyeknek igenévi eredete elhomályosult: *rekedt, fáradt, rohadt, kopott, sápadt* stb. Ezeknek állítmányként való használata ellen aligha tiltakozik bárkinek is a nyelvérzéke. Mondhatná valaki, hogy számuk jelentéktelen, lajstromba lehetne őket szedni s kivételként kezelni, elválasztani a kerülendő, irtandó igenevek óriási tömegétől. Én azt hiszem, nem is olyan csekély a számuk, s nagyon nehéz volna pontosan végrehajtani ezt a különválasztást. Mégpedig azért, mert ez a „melléknévesülés” állandó folyamat: a használat során egyre több igenevünk melléknévesül, de a melléknévesülés fokának megállapításában sem vagyunk egységesek; egyikünk nyelvérzéke így, másikunké amúgy szavaz.

A megítélés különbözőségére bőséges példát olvashattunk az eddigi vitában. De talán még érdekesebb lenne (vagy: ugyancsak érdekes, tanulságos és hasznos lenne) azoknak a magyarul jól tudó „laikusoknak” a nyelvérzékét kipróbálni, akik nem ismerik a „tötö” vitáját, akik elfogultság és indulat nélkül, természetes nyelvérzékükre hallgatva szavaznának. Tiltakozna-e a nyelvérzékük, ha ilyesmiket hallanának, olvasnának: „olyan *ágrólszakadt* a szerencsétlen”; „nem beszámítható már, *agyalágyult*”; „két levelem jött, az egyik *ajánlott*”; „ez a víz már nagyon *állott*”; „kezei *ápoltak*”; „a levegő *áporodott*”; „a mentéje *avított*”; „arca *bágyadt, barázdált, beesett*”; „nem szerény, nagyon *beképzelt*”; „télikabát, *bélelt*”; „a két jelölt közül az egyik *bíróviselt*”; „a kérdés *bonyolult*”; „az idő *borult*”; „a szoba *bútorozott*”; „a táj *civilizált*”; „a must *cukrozott*”; „a háztető *csapott*”; „a bőr *cserzett*”; „a hintó *csukott*”; „a lábam *dagadt*”; „a dió *darált*”; „az égbolt *derült*”; „a cipő *dívatjamúlt*”; „a talaj *döngölt*”; „a tehén *tögye duzzadt*”; „szeme *dülledt*”; „a fiú nem *elpuhult: edzett*”; „az ötlet *elavult*”; „a téma *elcsépelte*”; stb. Állíthatom-e valakiről vagy valamiről, hogy *elcsigázott, élemedett, elfoglalt, elfogult, elhagyatott, elhanyagolt, elkapott, elkínzott, elmaradt, élőhalott, elszánt, eltartott, eltökélt, elvadult, elvált, elveszett, elvetemedett, elvetemült, érett, erőszakolt, fagyott, fásult, fegyelmezett, fejlett, feldúlt, félrett, felfuvalkodott, felindult, felkapott, félőrrült, felvilágosult, fennkölt, fényezett, fertőzött, feslett, festett, feszült, foglalt, fonott?* Folytathatnám még sokáig, az ábécé utolsó betűjéig a példák sorolását, itt van előttem az Értelmező Szótár anyaga. De most talán felesleges; amire fel akartam hívni a figyelmet, arra — úgy gondolom — az idézett példaanyag is elegendő. Azt talán mondanom sem kell, hogy az említett példák nem teljesen azonos értékűek a „melléknévesülés” és az állítmányként való felhasználhatóság szempontjából. Többségüket azonban — azt hiszem — természetesen *h a s z n á l n á*, vagy fenntartás nélkül *e l f o g a d n á* a tárgyilagos és előítéletektől, megtanult szabályoktól mentes „laikus”.

(Azt természetesen nem gondolhatjuk, hogy másként nem fejezné, nem fejezhetné ki magát; még azt sem, hogy minden esetben ezt tartaná a legjobbnak.)

b) Érdeemes külön figyelni a főnevesült igenevekre, azokra tehát, amelyeket főnévként vagy az esetek többségében főnévként is használunk. Felsorolok néhányat Értelmező Szótárunk első két kötetéből, a szótár szófaji minősítését véve alapul: *alárendelt, áldott, alkalmazott, ápolt, árvízkárosult, átkozott, becsinált, beérkezett, befőtt, bennszülött, beosztott, deportált, elesett, életunt, elítélt, ellátott, elmaradt, elmeháborodott, elnyomott, eltartott, érdekelt, eszeveszett, fasiozott, felfűjt, félholt, félművelt, felnőtt, félőrült, felvágott, foglalkoztatott, fővádlott, gondozott, gyámolt, gyanúsított* stb. Azért érdemes megemlíteni az ilyen típusú szavakat, mert a főnevesült igeneveket természetesen használhatjuk állítmányként. Az analógiás hatást fokozza, hogy sok esetben nem is dönthető el pontosan, hogy egy mondatban az állítmányként használt igenév a beszélő szándéka — vagy a hallgató, olvasó értelmezése — szerint melléknév vagy főnév, de ez a tény lényegében nem zavarja a közlés sikeres voltát. Ilyenféle példákra gondolok: „Rádióban, tévében hivatásos közbeszélők beszélnek. Ott a munkahelyük. *Alkalmazottak.*” (Bor Ambrus, *Édes Anyanyelvünk* 1984. 3. sz.)

Itt utalok a melléknévi igenév ráértéses, tapadásos, tömör használatára, amire Tompa hívja fel figyelmünket. Arra az esetre ti. amikor a szokásos jelzett főnevet elhagyjuk: „Ők is *ideköltözöttek*” (*ideköltözött emberek*). Az ilyen alakulatot is kifogásolták valamikor, noha ez „lassan természetes jelenség lett”, s helyességét az dönti el, hogy a beszélő partner érti-e az igenévhez hozzágondolható jelzettel is (Nyr. 105: 167).

A -t, -tt képzős melléknévi igenévnek alkalmi, ráértéses főnévi használata sokszor egybeesik a nem főnévivel. A „*fölmentett* vagyok” névszója lehet főnévi és melléknévi tartalmú. Az *elvált, férjezett, érettségizett* stb. is ilyen kétlaki szó. S a nyelvtanban is így önállósul néha az *alárendelő, kérdő, alárendelt, fölérendelt, mellérendelt, összetett*. Tompa végső megállapítása: „ha az ilyen újabb meg újabb tömör szerkezeteket mint a hagyománytól nem igazoltakat nyomban kigyomlálnánk, akkor ez irányban megállna a társadalom és a nyelv együttes haladása” (Nyr. 105: 168).

c) A befejezett melléknévi igenév formailag megegyezik (eredetére nézve azonos) az ige múlt idejű, egyes szám harmadik személyű alakjával: „az *ismert* tény”; „ő mindenkit *ismert*.” Ez zavarja, zavarhatja az igenév állítmányi használatát, olyan esetekben tudniillik, amikor az egybeesés félrevezető, az olvasó vagy a hallgató nem tudja, hogy az író vagy a beszélő igenévként vagy verbum finitumként használja-e a mondott szót. Ezek a mondatok: „a sereg *megvert*”; „a diófa *levert*” — nem tájékoztatnak pontosan. — Kit vert meg? Kit vert le? (esetleg: mivel hangolt le?) — kérdezheti az olvasó. De nagyon sok esetben egyáltalán nem okoz félreértést ez az egybeesés. Nem mindig tudjuk eldönteni — beszélőként és hallgatóként se —, hogy az általunk használt állítmány melyik szófajhoz tartozik. De nem is fontos, mert az információ így is tökéletes, a közlés értelme így is, úgy is azonos. Ilyen példákra gondolok: „a tető *megrogyott*”, az utca *kihalt*”; „ez a fa már *kivénült*”; „ne azt az edényt hozd: *behorpadt*”. Nos, az ilyen így is, úgy is értelmezhető, kétarcú állítmányok analógiás hatása is hozzájárulhatott, hozzájárulhat a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának terjedéséhez. Főként az igekötős, tárgyatlan, jórészt visszaható igék igenevei tartoznak ebbe a kategóriába, mint például: *beesett, behorpadt, elaggott, elarult, elfáradt, elfásult, elkopott, elkorhadt, elpilledt, elrohadt, elszáradt, elterjedt, elvadult, elvetemedett, felázott, félbemaradt, felcseperedett, felderült, felfuvalkodott, felindult, fel-*

világosodott, felvilágosult, kidőlt, kiforrott, kihalt, kihűlt, kikötött, kimerült, kiöregedett, kivénhedt, lecsúszott, lebukott, lejárt, megdöbbsent, megelégedett, megkövült, megrozszant, megszorult, visszavonult stb.

Meg lehet-e állapítani, hogy az ismert slágerben („Sötét az utca, *kihalt* a város”) a *kihalt* ige-e, vagy befejezett melléknévi igenév? Mindegyik lehet. Ugyanígy kétarcú a Magyar Nemzet következő mondatának kiemelt szava: „... kitűnően érti a szakmáját, szereti a gépet, műszakilag kitűnően *felkészült*” (1984. júl. 29.). Vitatható, Babits igei vagy igenévi állítmányt használt-e ebben a mondatban: „A nagy házban minden *avult, romlott és töredezett*” (Keresztül-kasul az életemen 17). Kadosa Pál írja Kodályról: „Azt mondtam neki, hogy tanár urat sohasem éreztem morcosnak. Tényleg nem éreztem annak. *Zárkózott* volt, de ugyanakkor *földoldódott*” (Így láttuk Kodályt 52). Egy másik — hasonló — példa Kurucz Gyulától: „A serpentineken több oldalról is megsejmelhetem az épületeket, és feltűnik: a gazdagság ellenére nem *túlméretezettek*, a lehetőség és szükség szerint *épültek*” (Nők lapja 1980. aug. 3.). E mondatokban a *földoldódott* és az *épültek* szavakat valószínűleg igenévi állítmányként használták a szerzők (ezt valószínűsíti az őket megelőző *zárkózott* és *túlméretezettek*), de nem okvetlenül. Tanulságos példát idézhetek Illyéstől is: „A konyhalevegő megfiatalítja a nőket. Mikor beléptem, ötven év körülinek néztem a titkárnőt s bizony eléggé *meghervadottnak*. Most nemcsak *kipirult*, hanem *kitelt* is: tömögumi keménységű, élénk tiroliszőkeséggé *alakult*” (Ebéd a kastélyban 249).

Álljon itt végül egy példa Bárczi Gézától, aki a melléknévi igenevek állítmányi használatának elburjánzásáról írva éppen egy ilyen kétarcú állítmánnyal fejezi be mondatát: „A melléknévi igenevek állítmányi használata megfelel ugyan a finnugor nyelvek ősi szerkesztésmódjának, írónk újítása azonban kétségtelenül nem ősmagyar, hanem idegen példákat követ. Ezért nyelv művelőink gyakran hibáztatják ezeket az idegenszerűnek érzett kifejezésmódokat, ennek ellenére meglehetősen *elterjedtek*” (Bárczi—Benkő—Berrár: A magyar nyelv története 574).

d) Nem lehet jelentéktelen bizonyos idegen eredetű szavak analógiás hatása sem. Igaza van Tompa Józsefnek: „Sok idegenből átvett vagy ezeket tükörszóval helyettesítő *-t, -tt* képzős igenév és egyben melléknév szinte azonnal bevált állítmányként, csakúgy, mint az átadó nyelvben is szokás” (Nyr. 105: 177).

Nyilvánvaló, hogy az ilyen szavak száma nem csekély, tehát analógiás hatásuk se lebecsülhető. Értelmező Szótárunkban ilyen melléknéveket (ez a szófaji megjelölésük) találunk: *artikulált, degenerált, deklasszált, differenciált, disztinvált, enervált, exaltált, illuminált, indiszponált, inkriminált, kombinált, koncentrált, kondenzált, konszolidált, kulturált, kvalifikált, litografált, motorizált, patentírozott, rafinált, rezervált, resignált. A deportált, fasírozott, internált, prostituált* szófaji besorolása: főnév és melléknév. Nincs önálló címszóként *devalvált, determinált, izolált* és még sok ilyen igenév (melléknév), csak az ige — *devalvál, determinál, izolál* — cikkének végén kap helyet egyéb élő, de szócikket nem kapott származékok társaságában. A felsoroltaknak tehát sokszorosa él mai nyelvhasználatunkban: az Értelmező Szótár nem szerepeltette őket külön szócikkben, mert *kevesebb gyakoriat, kevésbé melléknévesültek*. A *komplikált* önálló címszó, az *akceptált* — érthetően — nem az. A megítélés itt is szubjektív. Bizonyosan volna közülünk, aki a József Attilától is használt *determinált*-nak önálló szócikket adott volna. De a szavak

gyakorisága, használati intenzitása változik is. Az *akcelerált*, és a *retardált* pl. még nem kapott helyet a három évtizeddel ezelőtt szerkesztett szótárban. Ma már alighanem helyet kapna.

Ide tartozik annak megemlítése, hogy olyan idegen eredetű mellékevek analógiás hatását sem lehet kizárni, amelyeket — lényegében — eredeti formában vettünk át, amelyek nem kaptak magyar képzőt, esetleg az átadó nyelvben sem voltak igenevek, de állítmányi használatuk jogosságához, természetességéhez nem férhet kétség, és ugyancsak *-t, -tt* végződésűek. Ilyenek pl. az *absztrakt, blázírt, bigott, bornírt, egzakt, komplett, korrekt, molett, perfekt* stb.

e) Az értelmezőként vagy csak hártavetett jelzőként természetesen alkalmazott befejezett melléknévi igenevek (különösen egyéb mondatrészszel, mondatrészekkel, bővítményekkel kapcsolatosan) állítmánynak és érezhetők. Ezek analógiás hatásával is számolnunk kell. A tisztítóban kapott számlán olvasható — nyelvileg kifogástalan — „egy terítő, *szakadt, foltozott*”, „két nadrág, *használt, kopott*” úgy is értelmezhető, alakítható, hogy *a terítő szakadt, foltozott, a két nadrág használt, kopott*. S az ilyenféle „majdnem mondatok” évszázadok óta használatosak nyelvünkben.

Szentgál régi inventáriumait, hagyatéki leltárait lapozgatva tömegével találtam példát a befejezett melléknévi igenév ilyenféle használatára: „egy szűr, *használt, kopott*”; „dunyha, *szakadt*”; „két kerék, *vasalt*”; „egy csésze, *aranyozott*”; stb.

Hasonlókat jegyeztem ki a Magyar Nyelv adatközléseiből is. Például 1821-ből: „három vánkös, két *felszedett kásás* egy vászon *paraszt viselt*” (47: 318). De igen sok ilyen adatot találunk bármelyik régi leltárban. Íme néhány példa a XVI. század elejéről, a Radvánszky-féle gyűjteményből (Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. 2. kötet): „Vagyon nala eg byblya *arannyal irott*, es az Bolgarok ezwt es *meg Aranyozot rayta*” (5); „Egy veres kamuka szoknya mind alja, feli *veres bársonnyal vetett*”; „Egy veres velencei tafota suba, pegweth háttal, *bélelt*” (6); „Huszonhárom férfi vékony gyoles ing, az huszának mind aranya hime vagyon, az kettein tarka selyem pártá vagyon, az harmadik *paraszt selyemmel kötett*” (7).

Természetesen egyéb megoldási formákkal is találkozunk ugyanezekben az inventáriumokban: „Vagyon nala eg zablya kynek az hyvele és az zya *ezwtws es aranyas*”; „Vagyon nala eg zerechen dyo kwpa, *ezwtben foglalwan es meg aranyastak*” (4); „Egy veres *aranyos hölgy suba*”; „Négy ruhának való tafota, egy *arany szín*, másik test szín, az kettei tündöklő”; „Egy veres skarlát szoknya, alját felit fekete bársonnyal *veték*” (6).

Nyilván még régebbre is visszamehetnénk. Károly Sándor nyomán idézem a Jókai-kódexből: „vala ew feye *aranyozot*” (Igenévrendszerünk a kódex-irodalom első szakaszában 130).

Ezek ismeretében már talán nem tűnik magyartalannak, nyelvi kép telenségnek (legfeljebb modorosságnak, egyoldalúságnak) a női divat kifejezés-készletében a befejezett melléknévi igenév valóban igen gyakori volta. Egyetlen hírlapi cikkből írtam ki ezeket a mondatokat: „A ferde anyagból szabott vállpántos ruha a kabát szövétével *díszített*”; „A blúz a mell alatt *ráncolt*. A szoknya *pliszirozott*. A kabát egyenes vonalú, oldalvarrásban derékig *felhasított*” (Népszabadság 1983 májusi számainak egyikében, Villányi Zsuzsa cikke).

Visszatérve a kiinduláshoz: A kifogástalan *bútorozott szoba, divatjamúlt öltözet* jelzős szerkezetek így is „transzformálhatók”: *a szoba, a bútorozott; az*

öltözet, a divatjamúlt. S ez a forma már jól átvezet az igenév állítmányi használatához: *a szoba bútorozott, az öltözet divatjamúlt.* S a fordított szórendű jelzős szerkezet nem szokatlan, nem magyartalan. József Attilánál olvashatjuk a klasszikus példát: „rám vár a mozi előtt este *suhanc, a rosszul öltözött*”.

Az ide vonható irodalmi példák összehasonlítása, rendszerezése is igen érdemes feladat volna. Csak néhányat idézek a magam céduláiból. Szabolcsi Miklós írja: „Ilyenfajta pszichoanalitikus önvallomás József Attiláé is, csak nem szóban *elhangzott*, hanem írásban *rögzített*...” (Új Tükör 1984. febr. 12.); Pósa Zoltántól ezt olvasom: „A fiú... korán félárvaságra *jutott*, anyakomplexusokkal *küszködő*, elit-értelmiségi ivadék; egyszerre *elkényeztetett és elhanyagolt*” (Élet és Irodalom 1983. júl. 15.); Móricz Virág: „Paffá lettem. És dühös. És most már *megszégyenült*” (Tíz év 1: 118); Koltai Tamás: „Magányos vad volt. Egyszerre *ünnepelt és kirekesztett*” (Élet és Irodalom 1983. aug. 26.); Gulyás István: „A testi kapcsolat a szerelmesek számára menekülés. Hiszen *kirekesztettek*, a törvény által is *éltélttek*” (Kritika 1984. jan. 37); Lázár Ervin: „Szép hernyó volt. Piros vonalakkal, meg kékekkel *csíkozott*” (A hétfejű tündér 18).

Ráadásként talán itt idézhetem Egressy Béni idestova másfél évszázados, sokat énekelt — és tudtommal sohasem kifogásolt — szövegét is a Bánk bán című operából: „Arany mezők, ezüst folyók, hős vértől *ázottak*, könnytől *áradók*”.

f) A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának előmozdítója lehet az is, hogy az igenévi jelzőnek értelmezőként való megisméltése is gyakori, nem érezzük sem szokatlannak, sem idegenszerűnek. Rácz Endre (Nyr. 107: 397) Török Gyula egyik regényéből ezt a példát idézi: „*Befejezett ügy* — kezdte Pál, és mosolygós arcot hazudott —, tökéletesen *befejezett*” (A porban. 1974. 298). Tompa József is hangsúlyozza, irodalmi példával is bizonyítja, hogy az előzőleg jelzőként használt melléknévi igenév könnyen kaphat állítmányi funkciót (Nyr. 105: 177). De mindennapi beszédünkben is természetesnek érezzük ezt: „Szomorú, *csalódott ember*. Bizony *csalódott*.”

Itt említem meg azt az esetet, amikor az igenévi jelző új mondatba kerülve állítmányi funkciót kap. Ennek a formának különleges, sajátos stilisztikai szerepe, hangulati velejárója van, érdemes volna ilyen okból is tüzetesebben megvizsgálni. Bizonyosan igen szép — mai és régi — irodalmi példákat találna a kutató. Két friss példát idézek: „Ezek színházi pillanatok. *Megszenvedettek és őszinték. A Maga pillanatai*” (Koltai Tamás: Új Tükör 1984. 8: 28); „Kovács úgy érezte, nincs itt semmi keresnivalója. *Megjelölt, kiközösített*” Fendrik Ferenc: Nők Lapja 1984. 7: 13).

g) Bár hatásukban valószínűleg kisebb jelentőségűek, de meg kell említenünk az olyan mondatokat is, amelyekben a jelzőként használt igenévtől messze esik a hozzá tartozó főnév, úgyhogy a nyelvérzék — ha átmenetileg is — állítmánynak foghatja fel a befejezett melléknévi igenevet. Lássunk két példát erre a jelenségre is. „[A szálloda bárjához] vörös szőnyeggel *befuttatott*, tompa aranyozású tapétával *borított*, alig világító lámpákkal *díszített falú csigalépcső* vezetett le a halltól, csaknem üres volt még, amikor Rita és János beléptek” (Dobai Péter: Háromszögtan. Bp., 1983. 52); „... a tájékoztatósi módokzatok némelyike még ma is, az anyanyelvi konferencia tízéves eredményes működése után is kivételes, néha esetleges. Volt úgy, hogy *akadályozott, korlátozott* és nem természetes, nem magától értetődő, nem *intézményesített*,

mert mindennapi kenyérként *biztosított* lehetőség” (Nagy Károly: Anyanyelvi Konferencia 1981. 46.)

h) A kérdéses igenevek állítmányi használatának terjedését, megszo-
kottá válását erőteljesen befolyásolja az a tény, hogy ezek némely formában
már nem hatnak szokatlanak.

Kálmán Endre szerint: „Tovább kellene gondolkodnunk azon, hogy
miért is magyartalan az állítmányi használat, s hogy nincs-e ez alól más kivé-
tel is, mint amit Simonyi említ. Aztán: mikor érezzük melléknévnek a befeje-
zett igenevet? Ebben az irányban hat-e az, hogy az igenév a középfok, a felső-
fok, vagy a többes szám jelével van ellátva, esetleg ha összetett állítmány
névszói része?” (Nyr. 105: 37).

A levegő *elhasználta*; a barátom *lehangolt* — ezeket valamivel szokat-
lanabbnak, kevésbé stílusosnak érezzük, mint ugyenezen igeneveknek a lét-
ige valamelyik alakjával való kapcsolatát. „A levegő annyira *elhasználta* volt,
hogy gyertyám hamarosan pislákolni kezdett, s végül teljesen kialudt” (Sven
Delblanc: Speranza 161. Ford. Csatlós János); „Megbocsátottak, de mégis
levert vagyok” (uo. 171); „Olyan *lehangolt* volt, mintha kosarat kapott volna . . .”
(Csathó: Te csak pipálj, Ladányi 54); Gyurkó László: „Voltak ugyan harcok,
felkelések Ausztriában . . . Bulgáriában is, de ezek *elszigeteltek maradtak*”
(Arcképvázlat, történelmi háttérrel 43).

De — mint a Gyurkótól idézett mondat is mutatja — nemcsak a lét-
igével, hanem több más igével való kapcsolatában is természetesnek érezzük
a befejezett melléknévi igenevet, illetőleg ragos formáját. Az, hogy „nézetem
bizonyított”, szokatlan, idegenszerű, de azon már igen kevesen akadnának föl,
hogy „nézetem *bizonyított*nak látszik, nézetemet *bizonyított*nak érzem, *tekin-
tem*”. A kimeríthetetlen példaanyagból néhányat idézek:

Simonyi Zsigmond: „... különben sem helyes az a módszer, mely a
gáncsolásban jóformán *kimerítettnek látja* a kritika teendőjét” (Nyr. 25: 136);
Csathó Kálmán: „Bűnösnek érezte magát, mert csakugyan ő volt az oka,
hogy a macska bement a szobába, s ez a tudat *ingerültté tette*” (Te csak pipálj,
Ladányi 89); Tankó Attila: „Több mint 25 évvel az első veseátültetés után
ez a műtét technikailag teljesen *megoldottnak tekinthető*” (Magyarország 1983.
febr. 27.); Köröspataki Kiss Sándor: „Orwell elárultnak és *kiábrándultnak*
érezte magát . . .” (Új Tükör 1984. jan. 1).

i) Nem érezzük szokatlanak — legalábbis többségükben — a befeje-
zett melléknévi igenévi állítmányt akkor sem, ha az igenév t ö b b e s j e l l e l
vagy a k ö z é p f o k j e l é v e l van ellátva. (Ez is mutatja a melléknéve-
sülés tényét!) Példákat tömegével idézhetnék, idéztem is már Fekete Sándor-
tól és Laziczius Gyulától cikkem előző részében. Ezeket kiegészítem most
néhányal. „Már az is szembeötlő, hogy regényeink központi hősei mennyire
kevésbé *egyéntettek*” (E. Fehér Pál: Élet és Irodalom 1982. jan. 8.); „A fia-
talok olyanok, mint bármelyik magyar egyetemen, talán jobban *öltözöttek*
és lezserebbek” (Szinetár Miklós: Valóság, 1983. 4. 86); „Hiszen a flamand
kismesterek vagy a barokk festők vadászszákmány-csendéletei ellen sem til-
takoztam ugye annak idején — miért lenne hát *megkötöttebb* a mai fotós keze,
bekötöttebb a lencséje?” (Bodor Pál: Új Írás, 1984. márc. 18.); „Ruttkay Éva
visszafogottabb, (Christine alakjában) életvágját inkább belülről érzékelteti,
csak fokozatosan árulja el szenvedélyes lényét” (Almási Miklós: Kritika,
1984. jan. 30.).

Természetesen igen sok példa van az említett formák együttes előfor-

dulására is: „Ők a *legismertebbek*, a név szerint *tudottak*...” (Novobáczky Sándor: Magyarország, 1984. jún. 25.); „Nem véletlen, hogy ma a novella, az elbeszélés és a kisregény a *legkeresettebbek*” (Del Medico Imre: Új Tükör, 1983. júl. 31. 45); „Betegsége is hozzájárult ahhoz, hogy pályája vége felé költészete... érzéssel *telítettebbé lett*” (A magyar irodalom története, Bp., 1982. 292).

j) Talán ide sorolhatjuk a befejezett melléknévi igenév *-n* h a t á r o z ó r a g o s alakjának kérdését is. Ez ugyan állítmányként nem használatos, de terjedvén (s a hagyományos *-va*, *-ve* képzős igenevet gyakran felváltván) hatása lehet a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának megszilárdításában is. Az *elégedetten* formát alighanem azok is használják, akik az *elégedett* állítmánnyal nincsenek megelégedve. Kezdjük talán ezzel: „Riport egy nagyipari üzemből, szakipari középiskolát végzett ifjú munkások nyilatkoznak az eléjük tartott mikrofonba. Nem túlságosan *elégedetten*” (Tabi: Lúdas Matyi 1983. febr. 17.); „*Elégedetten* állapította meg, hogy rajta kívül csak egyetlenegy első osztályú utas van” (Csathó Kálmán: Most kél a nap. 1984. 401).

Néhány példa, amely legalábbis sejteti az *-n* ragos befejezett melléknévi igenév gyakoriságát. „Évek múlva került haza hadifogságból. Félig *megfagyottan* kaparták elő *sebesülten* a lövészárokból” (Szathmári István: Új Tükör, 1984. febr. 5.); „... a kölykök éhesen többet és vehemensebben játszanak, mint *jóllakottan*” (Zádor Erika: Új Tükör, 1983. szept. 11.); „— Ilyenkor énekelek — mondta *fölbredten*, de nem *magához térten*” (Illyés: Ebéd a kastélyban 207); „A szobában, ahol ez a monológ elhangzott egykor, most Flóra asszony áll *sújtottan*” (Csoóri Sándor: Tiszatáj, 1983. 6. sz. 6).

Szokatlan ma még ez a forma? Bizonyosan. De hogy rossz, üldözendő lenne, aligha merné valaki is állítani. Különösen az, aki tanulta a Toldit: „Hej, pedig üresen vagy félig *rakottan* Nagy szénásszekerek álldogálnak ottan.”

k) Megemlíthetjük az analógiás sorban „a jelzőnek a szokásos jelzett főneve nélküli, azaz ráértékes, tapadásos, tömör használatát” (Tompai: Nyr. 105: 167). Természetesnek vesszük az ilyen tapadásos úton keletkezett főneveket, mint: *reggeli* (étkezés), *déli* (pályaudvar), *debreceni* (kolbász), *pörkölt* (hús), *befőtt* (gyümölcs), *sült* (hús) stb. Az utóbbiakhoz hasonlóan új meg új főnevek keletkezhetnek igenevekből, de ezek analógiájára természetesnek vesszük az átmeneti állapotban levő, alkalmi tapadásos, ráértékes eseteket is. Tompai példái mellé idézek egyet. Balogh István Egy korty halál című riportkönyvében a környezetszennyeződésről írva azt jegyzi fel a szakembertől, hogy a földekre négyzetkilométerenként 173 tonna acélpor hull. Kérdése: „A jogszabály, szerint, vagyis törvényesen mennyi a *megengedett*”? (88) (Értsd: a *megengedett mennyiség*.)

Az analógiás hatást előidéző formák számát nyilván lehetne még szaporítani. Ezek persze nem egyforma sodrásúak, erejűek. De az egész analógiásor jelentőségét aligha lehetne kétségbe vonni. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának esküdt ellensége azt mondhatná erre, hogy ne az analógiás hatásokat sorakoztassuk fel, ne „csűrjük-csavarjuk” a dolgot, hanem harcoljunk megalkuvás nélkül az analógiás hatás nyomán jelentkező nyelvrontás ellen. Elvégre az *én tudnák* meg a *tudhassa* is analógiás hatásra terjed, mégis igyekszünk őket visszaszorítani.

Ez tetszetősen hangzik ugyan, csak a hasonlat, a párhuzam téves. Az *én tudnák* meg a *tudhassa* aligha idézhetőek nyomtatásból legjobb íróink művei-

ből, de még azok se nagyon írnák le, akiknek beszédben ilyesmire téved a nyelvük. Ezek a nyelvi formák vitathatatlanul a helytelen nyelvhasználat jellemző példái, nyelvérzékünk tiltakozik ellenük.

2. A befejezett melléknévi igenevek állítmányi használatát mérlegelve nemcsak arról van szó, hogy akarva, nem akarva engedünk az analógiás példák, esetek nyomásának, készítésének. Az állítmányi használat nemcsak lehetséges, hanem bizonyos esetekben célszerű is.

a) A Nyelv művelő kézikönyv szerint: „Félreértés veszélye nélkül használhatjuk állítmányként a befejezett melléknévi igenevet akkor, ha kiegészítésül egy másik állítmányi szerepű melléknév is kapcsolódik hozzá; ez ugyanis meghatározza és egyértelművé teszi a mellette álló igenév jellegét és szerepét” (826).

De többről, másról is szó van itt, mint a félreértés veszélyének megszűnése.

Ezt írja vitacikkében Gallasy Magdolna: „megtörténhet, hogy a gondolatok, mondatok ritmusa, tagmondatok hasonló felépítésének igénye, azonos mondatrészek halmozása azt kívánja, hogy igenevet, névszót válasszunk (egy lehetséges „igeibb” kifejezés helyett is). Ha a szövegben egy névszói állítmányt újabb, kivált antonim vagy szinonim tartalmú állítmány követ, valószínű, hogy az is névszói formát kap. Pl. *Vonattal menjünk, az üres lesz, de a busz tömött. A férj is híres, de a feleség is közismert. Kapott enni jócskán, most békés, jóllakott, elégedett*” (Nyr. 105: 35).

Százszámra idézhetnék irodalmi példákat arra, hogy természetesnek vesszük, célszerűnek érezzük a befejezett melléknévi igenév állítmányi alkalmazását, ha más melléknévvel, melléknevekkel együtt fordulnak elő a mondatban. A határozói igenév és a létige kapcsolatának alkalmazása ilyen esetben megszákítaná a mondat harmonikus felépítését.

Radnóti Miklós írja (1939-ben) Zsigmond Edéről: „Legjobb versei szépek, jól szerkesztettek, kecses mozdulatúak és rokonszenvesek” (Idézi az Irodalmi Lexikon, 3: 608). Más példák: „... ami eddig az életem volt, az részben az én hibámból, részben azért, mert valójában becsaptak, teljesen *fölszeges* és *elhízázott*” (Fazekas László: Nevetséges mozdulatok 102. Szépirodalmi, 1982.); „Most, hogy a Vígyszínházban viszontlátjuk, *hideg, kiagyalt lett* ez az irodalmi anyag, mesterkélt összefüggésekkel...” (Almási Miklós: Kritika, 1984. jan.); „A Met [Metropolitan] új épülete nem különösen *ízletes*, dúsán *aranyozott, túldíszített*, akusztikája azonban *kitűnő*; az egész úgy szól és rezonál, mint valami hatalmas versenyhegedű, Stradivari vagy Amati” (Karinthy Ferenc: Új Tükör 1984. márc. 18.); „Szép hófehér személyszállító volt valamikor, de ma *piszkos és elhanyagolt*, lyukas ablakain kedvére jár ki-be a szél” (Varga Domokos: Vizek könyve 170); „A fából faragott pieta fájdalmas székel asszonya *meggyötört és ráncos*. A férfi tekintete szánalmasan *megtört*. A harmadik itt kisgyerek, ... az ő szeme *riadt*” (Rózsa Gyula: Kritika 1983. július 7. 25); „Azt mondta, nem is hitte volna, hogy ezek a fiúk ilyen *felkészültek*, ilyen komoly gondolkodásúak, ilyen *tájékozottak*, ilyen *műveltek*” (Végh Antal: Élet és Irodalom 1984. júl. 20).

b) Tompa József ezt írja a vita során a melléknévi igenevek használatával kapcsolatban: „Azt is nehezen fogadhatja el tartósan a közönség nyelvérzéke, hogy a sokban melléknévi igenévi jellegű deverbális fosztóképzős melléknév lehet állítmány, de az antonim igenév eleve helytelen így: az *Én hitetlen voltam* jó, ám a *Te megértő voltál* magyartalan; a *Klára romlatlan* forma hibátlan, a *Klára züllött volt* azonban hibás magyarságú?” (Nyr. 105: 166).

Valóban így van: nyelvérzékünk az állítmányként használt fosztóképzős melléknév analógiájára egyre természetesebbnek veszi az ugyanabból az igéből való befejezett melléknévi igenevet. Különösen akkor, ha a két forma egymás mellett, egymással szembeállítva fordul elő. Ilyen esetben, amikor az ellentétet, a szembenállást kiemelten hangsúlyozzuk, ez a nyelvi megoldás látszik a legpontosabbnak, legcélszerűbbnek: ez a ruha még *viseletlen*, az a másik *viselt*; a barack még *éretlen*, csak a cseresznye *érett*; az egyik ház *lakatlan*, a másik *lakott*; stb.

Szigorúan elitéli Szepesy Gyula az *elégedett* igenév állítmányi használatát. Az *elégedetlen*-t viszont természetesen használjuk állítmányként, senkinek sem jut eszébe, hogy kifogásolja, nyilván neki sem. Akkor miért tartjuk helytelennek, magyartalannak, üldözendőnek az *elégedett*-et például egy ilyen szövegösszefüggésben: „Már nem vagyok *elégedetlen*, de még *elégedett* sem vagyok”? Így kezdődik Radványi Barnának egy kis írása: „Hová forduljon az ember — kérdezte ismeretlen telefonálóm —, ha nem tartozik a harcosok közé, nem dob be ablakot, nem tép fel utcakövet, és *nem elégedetlen*, bár *nem elégedett*?” (Lúdas Matyi 1983. febr. 27.). Bizony, a stílus kára nélkül igen nehéz volna az *elégedett* igenevet másra cserélni.

Ez a kapcsolat, ez a kölcsönösség fordítva is igaz; egy-egy melléknév formailag és tartalmilag pontos ellentétét igen gyakran a belőle fosztóképzővel alkotott formával fejezzük ki. Ilyen alakulatok állandóan keletkeznek, mert a kínálkozó egyéb szinonimák többsége nem fejezi ki pontosan a kívánt ellentétet, sok esetben annál többet vagy kevesebbet fejez ki, más a hangulata, értelmi töltete; a tagadószóval való körülírás a melléknévben kifejezett tartalom hiányára szorítkozik ugyan, de formailag ez sem mindig megfelelő megoldás. A gazdaságosság fogalmának fontos tényezővé válásával állandóan használt szakszó lett a *gazdaságos* melléknév. De ennek ellentétét is ki kellett fejezni — szükségszerűen. A „nem gazdaságos”, „nem kifizetődő” nehézkes körülírás nem válhat szakkifejezéssé. A *pazarló*, *fecsérlő* és más szinonimák színesebbek (és megszokottak, hagyományosak), de más hangulati töltésűek, más a jelentésük. A legpontosabban tehát a — ma már eléggé megszokott — *gazdaságtalan* szó lett. (Amely az Értelmező Szótárban még nem kapott helyet, de a Kéziszótár már közli.) A *szerénytelen* ellen is berzenkedett a nyelvérzékünk eleinte, de tudomásul kell vennünk, hogy szükség van rá, noha a nem szerény emberre igazán bőven van hagyományos, köznyelvi szavunk: *büszke*, *beképzelt*, *dölyfös*, *elbizakodott*, *fennhéjázó*, *gőgös*, *hányaveti*, *hetyke*, *hivalkodó*, *kérkedő*, *önérzetes*, *önhitt* stb., de egyik sem pontosan — *szerénytelen*. Igen tanulságosak az ilyen, ma már szinte korjelző példák, mint: *ébertelen*, *őszintétlen*. A kötelező túlhajtott éberség és őszinteség hiányának kifejezésére, az *éber* és *őszinte* pontos ellentétének megnevezésére alakultak az ötvenes években — ugyancsak érthető módon — ezek a szavak, amelyek aztán a velük kifejezett fogalmak jelentőségének elhalványulásával lassan feledésbe is merültek.

(Hadd jegyezzem még meg: igen tanulságos volna összegyűjtemi ennek a szokatlan fosztóképzős formának — sokszor egyedi, egyszeri — irodalmi példáit. Krúdy például így ír a Szindbádban: „Szeretett alvó fiatal leányok álmában előjönni, és az álarcosbálon a tévedt nőt hercegasszony módjára körüludvarolta, a *finomtalan* kézhez verset mondott.”)

3. Sok esetben azért lehetetlen a befejezett melléknévi igenévnek a határozói igeneves formával való felcserélése, mert a két forma jelentése

között nem elhanyagolható különbség van. Azaz a befejezett melléknévi igenév használata nemcsak lehetséges, nemcsak célszerű, hanem — bizonyos esetben — szükséges is. Más a *foglalt*, *elfoglalt*, *lefoglalt* és más a *foglalva van*, *el van foglalva*, *le van foglalva* jelentése. Még jobban mutatja a különbséget a *nyitott* és a *nyitva van* összehasonlítása. A kocsink *nyitott* = nincs zárt fedele; *nyitva van* = nem zártuk be az ajtaját. „Konyhájuk *nyitott*” — írja Boglár Lajos egy néprajzi leírásban (Élet és Tudomány 1983. 41. sz.). A *nyitott* a kunyhó típusát jelenti, nem pillanatnyi állapotát. Építészeti műszóként nyilván képtelenség is volna a határozói igeneves szerkezettel helyettesíteni. S az is természetes, hogy ezek a szakkifejezések nem maradnak a szakirodalom keretén belül. „A belső vár alaprajza szabályos négyzet, ám ennek egyik, bejárati frontja szinte teljesen *nyitott*. [. . .] Hamlet vára azonban a bejárati oldalon is *zárt*” — olvasom az Élet és Irodalomban (1984. márd. 30.). S ilyenfajta példák száma szinte végtelen, tehát alaposan befolyásolhatják a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának terjedését. A parlagi vipera „mint minden hüllőnk, *védett*” — olvasom az Élet és Tudományban 1984. 27. sz. 837). A *védve van* aligha azonos jelentésű ezzel. „A tojó felül sárgászöld, alul szürkés, finoman *mintázott*” (Dénes János: Házunk, kertünk madarairól 34). „Akkor kerül használatukra a sor, amikor a verbális közlés *nehéztett* vagy *gátolt*” (Buda Béla: Empátia 103). S az ellen se nagyon tiltakozhatunk, hogy az egyik ingfajtát így írja le a divattudósító az Ádámban: „Gallérja *legombolt*, rövid ujjá puhán *visszahajtott*” (1984. 2. sz. 64). Különben is védekezhetne a mondat megfogalmazója Arany Jánossal is, aki szerint (a Daliás idők második énekében) a felkészületlen Piroška azzal mentegeti magát a késlekedésért, hogy „Tűje, kapcsa, bokra, *tört, szakadt* vagy *oldott*.”

Egy pillanatra visszatérve még a *nyitott*-hoz, nyelvérzékünk (sokunk nyelvérzéke) nem tiltakozik ennek állítmányi szerepe ellen akkor sem, ha átvitt értelemben, egy bizonyos szellemi, lelki magatartásra vonatkoztatva használjuk. Néhány példa a Népszabadságból: „A stílust illetően *nyitottak vagyunk*” (1982. dec. 4.); „Bármilyen *nyitott* és fejlődő is, nem mindegy, mi felé *nyitott* és hová fejlődik a marxizmus” (1983. nov. 6.). Hasonló példákat persze igen nagy számmal idézhetnénk. Nem mondjuk, ne mondjuk, hogy „a mi dióknk már *levert*”, de bátran kérdezhetjük, és kérdezzük is: barátunk miért olyan *levert*? (Nem rosszabb ez, mint a szintén kifogástalan: *fáradt, bágyadt, gondterhelt, kedveszegett, reményevesztett* stb.)

A *nyitott* — *nyitva van*, *foglalt* — *foglalva van* és társaik szembenállása, a velük kifejezett jelentéstartalom megkülönböztetésének szükséges volta nem néhány (vagy néhány száz) elszigetelt példára vonatkozó jelenség, hanem — mint a vitában többen és meggyőzően hangsúlyozták — egy természetes nyelvi folyamat szükségszerű következménye.

Tompa József több alkalommal is rámutat, hogy a melléknévi igenévi állítmányt — ha az állapotot tulajdonképpen ragadja meg a közösség tudata — szintén „nyelvünk szelleméből folyó, ízig-vérig magyaros szerkezet”-nek tartja. (Vö. Nyr. 105: 176.) Stanitz Károly szerint is: „Minden olyan esetben használható a melléknévi igenév — akár állítmányi helyzetben is —, amikor az igenév által képviselt tulajdonság jellegét kívánjuk hangsúlyozni: ez az autó *lopott*, ez a szalonna *füstölt*, az szózott” (Nyr. 107: 393). Igen fontos momentumokra hívja fel a figyelmet Gallasy Magdolna: „Az igeneveknek melléknevek felé tartó mozgását általában jelentésbeli elkü-

lő n ü l é s, új jelentés(-árnyalat) kíséri. Egyes változatok régóta helyet kaptak a nyelvben, helyet kérnek az újabban alakulók is. Minél inkább meg erősödött már ez a s p e c i á l i s a b b, m e t a f o r i k u s a b b jelentés-változat [én emeltem ki — L. L.] — igenévinek megmaradt párjukhoz képest —, annál inkább lehet állítmány is, s annál kevésbé helyettesíthető határozói igenév + létigés változatával” (Nyr. 105: 34).

Ugyancsak Gallasy hangsúlyozza a befejezett melléknévi igenév és a határozói igenév + létige funkciója közti fontos különbséget: egyfelől az állandóság, befejezettség, másfelől az ideiglenesség kifejezésére való alkalmasságot. „A befejezett melléknévi igenévnek szófaji jellegéből, előidejűsége utalásából, gyakori melléknévvé válásából, jelzői szerepéből adódhat, hogy alkalmas lehet állandóbb tulajdonságok kifejezésére; s ha így van, akkor állítmányként is megnevezhet véglegessé váló, befejezett tényre utaló vonást. A pillanatnyi körülményt, ideiglenesebb állapotot ilyenkor inkább érzékeltetheti a határozói igenév a létigével” (uo.).

A fentiekben nem soroltam fel pontosan minden érvet, amely a vita során a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata terjedésének okairól szóba került. A magam gondolatait, jegyzeteit, adatait is csak kis részben használtam fel a mostani összegezés során. A kérdés további tanulmányozására, egyes részletek differenciáltabb megvilágítására a jövőben még lesz alkalom. A mostani szűkebbre mért (bár így is elég terjedelmes) áttekintésnek a fő célja és feladata az volt, hogy megmutassuk: nem lehet ennek a nyelvi formának a terjedését csupán egy nyelvi babonával, a már többször is említett határozói igeneves szerkezettől való félelemmel magyarázni. Az esetek jelentős részében természetes és — merjük kimondani — hasznos fejleményről van szó. Stílusártsági lehetőségeink gazdagodásáról s arról, hogy pontosabban, árnyaltabban tudjuk gondolatainkat kifejezni, a valóságot ábrázolni.

A kérdés azért nem egyszerű, azért vannak (és lesznek még) viták, mert a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának n a g y m é r v ű terjedése valóban újabb fejlemény, a szokatlanabbtól való természetes tartózkodás tehát gátolja befogadását, vitássá teheti azt a többletet, azt a nyelvi eszközökben való gazdagodást, amit a befejezett melléknévi igenév használata bizonyos esetekben jelent vagy jelenthet.

A Gallasy Magdolnától idézett jelenségre gondolva (az állandóbb tulajdonság és a pillanatnyi, ideiglenesebb körülmény megkülönböztetése): az egyik ember érzi, látja, a másik nem, hogy a két forma milyen jelentéskülönbséget hordoz(hat), az egyik ember fontosnak tartja ezt a különbséget, a másik nem, s az is lehet, hogy valóban lényegtelen a két szemben álló forma közt a különbség.

„Az udvar *elhanyagolt*. Az otthoni tér szebb” — írja Dózsa Ildikó Életünk kész ponyvaregény című könyvecskéjében (34). Hiányt éreznek, mást kívánnék, ha ezt írta volna: *el van hanyagolva*? Aligha! De az *elhanyagolt* mégis jelenthet valami más árnyalatot. Jovánovics Miklóstól olvasom: „műve befejezésekor az író *kiszolgált*” (Népszabadság 1981. jan. 18.). A *ki van szolgáltatva* hagyományosabb, megszokottabb, de — nem azonos. Ahogy az „anyagi helyzetük *rendezett volt*” (Új Tükör 1984. febr. 5.) sem pontosan azt fejezi ki, amit a *rendezve volt*.

Móricz Zsigmond ezt írja egyik levelében: „... két héten át nagyon *sértődött voltam*, hogy nem értesítettél több dologról, főleg a betegségedről” (Móricz Virág: Tíz év 2. 440). A szigorú tanár talán megpirosceruzázná — leg-

alább gondolatban — a *sértődött voltam* kifejezést. Ugyanebben a levélben ezt is olvashatjuk: „Ha te *meg vagy sértve*, én még jobban” (uo. 439).

Dienes László írja Fábry Zoltánnak 1929-ben: „Én egyszer már egy jó modern francia dolgot szeretnék; gondoltam én is Ivan Gollra, de félek, hogy unalmas, mert túl *elgondolt*” (F. Z. válogatott levelezése 507). Szokatlan az *elgondolt* állítmány? Igen. De nem mint igenév. Lehetne ajánlani helyette azt, hogy *kiagyalt*, *kimódolt*, *kieszelt*, *kifundált*, *kispekulált*, *kimesterkedett*, *légből kapott* stb. De az igenévi formulával — mint az ajánlott szinonimák is mutatják — semmi baj sincs.

III. Hogy az egyes nyelvi jelenségek értékelésében, mai helyének, felhasználhatóságának, értékének megállapításában milyen különbségek lehetnek, mennyire távol állhatnak egymástól a vélemények, jól mutatja az *elégedett* (*megelégedett*) és a *meg van elégedve* használatáról kialakult vita, amelyet egy szempontból már érintettünk. Szepesy a nyelvrontás egyik jellemző példájának, helytelennek, idegenszerűnek, magyartalannak tartja az *elégedett vagyok valakivel*, *vmivel* formát. Tompa József szerint viszont bátran mondhatjuk, írhatjuk, hogy *meg vagyok elégedve* és azt is, hogy *elégedett vagyok*. Mint megjegyzi, a két forma használati aránya idő múltával esetleg változhat, továbbá hogy „a kettő olykor némi árnyalatbeli eltérést hordoz” (Nyr. 108: 33). Fábián Pál is bátran használja az *elégedett*-et állítmányként nemrég megjelent könyvében (Nyelvművelésünk évszázadai 134).

Szepesy a tőle kifogásolt forma terjedésének okát főként az újságírók, riporterek tevékenységében látja, akik ezt a „nyakatekertséget” is rá akarják erőszakolni nyelvünkre, amire pedig „ép nyelvérzékű embereknek sem a nyelvük, sem a tolluk nem jár rá...” Továbbá: „Aki nem elfogult és nem vak, az evvel a kifejezéssel kapcsolatban is tisztán láthatja, hogy milyen nyelvrontás folyik a sajtóban, a rádióban és a televízióban.” (Vö. Nyr. 107: 266—7.)

Való igaz: tömegével találkozunk újságjainkban az *elégedett vagyok*, *elégedettek* stb. formával, riportokban az *elégedett ön?*, *elégedettnek tartja magát?* kérdéssel. Szepesy bőséges példáit könnyedén a többszörösére tudnám szaporítani. De éppen ez az, aminek el kellene gondolkoztatni bennünket. Vajon egy ilyen gyakori nyelvi formát tekinthetünk-e magyarul (még, már) nem tudók üldözendő tévedésének? Aztán: amikor a mai nyelvszokást megállapítjuk, az újságírók, riporterek nyelvhasználatát, „szokását” nem kellene tekintetbe vennünk? Mindenki számít, csak ők nem? Például Sediánszky János, Münz András, Köröspataki Kiss Sándor, Thury Árpád, Bogáti Péter, Eröss Ágota, Lőcsei Gabriella vagy Galambos Szilveszter, Somogyi Pál — hogy csak néhány nevet írjak ide céduláimról, azokét, akiknek szövegében állítványként az *elégedett* előfordult.

Ha gondot fordítanánk rá, bizonyosan a régebbi újságokban is megtalál-nánk a kifogásolt formát — természetesen a mainál lényegesen gyéresebb számban. A Népszavában például már 1900. szept. 15-én ezt olvashatta az akkori olvasó: „Ugy-e, te *elégedett vagy?*” (Idézi Fónagy Iván az Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyvében, 1943. 83.)

Néhány percig még a riportereknél maradva: igaza van Szepesy Gyulának abban, hogy egyik-másik riportert nem pontosan idézi a megkérdezett riportalanyszavait, hanem azokat a maga gusztusa szerint alakítja. Lehet tehát, hogy a megkérdezett azt mondja: *meg vagyok elégedve*, s a lapban ez

jelenik meg: *elégedett vagyok*. Az ilyesmi persze a műfajból is következik: egy több órás beszélgetésnek három lapnyi összegzését aligha lehet szó szerinti idézetekben rögzíteni. De a riporter nem akart hamisítani: neki ez a forma tetszett jobban, ez jött a tollára. A filológus tudja is ezt, tehát eszébe se jut hogy egy író stílusának jellegzetességeit a vele készült beszélgetések alapján állapítsa meg.

Íme, egy részlet a Cseres Tiborral készült riportból: „*Adott földbirtokának jövedelme s írói bevétele. Ha agyában nem támad jóvátehetetlen zavar, biztosított mindkét pénzforrás [. . .] Elégedett ember ön?*” (Új Tükör 80. jún. 22.). Hogy itt az *adott* és a *biztosított* Cseres Tibor szava vagy az újságíróné, nem tudom. Valószínűleg az utóbbié. Az *elégedett* bizonyosan.

Lőcsei Gabriella Bruck Edittel a róla készült portréfilmről beszélget. „Benne van — nyilatkozik B. E. — az én kicsi, végül is *fontostalan* életem. A gyerek megvan, kicsit béna, kicsit sánta, de az enyém.

— Ezek szerint *nem elégedett* a kész munkával?” (Magyar Hírek 1983. febr. 19).

Az *elégedett*-ért bizonyosan Lőcsei Gabriella áll jól, a *fontostalan* gazdája bizonytalan. De érdemes följegyezni.

Az persze, hogy a riportok nyelvi anyagát hogyan értékeljük, attól is függ, ki a riporter és ki a riportalany. Például Simon Istvánnak Csorba Győzővel való beszélgetését nyelvtanilag is hitelesnek tartom. Simon István kérdése: „*Elégedett ember vagy?*” Csorba Győző: „Nehéz kérdés. Azt gondolom, hogy ennek a problémának először is van egy általános oldala: az, hogy lehet-e egy ember egyáltalában *elégedett*.” Később azt mondja Csorba Győző: „. . . nem merném magam *megelégedettnek* nevezni.” Majd: „Békés, nyugodt családi életet élek. Ilyen vonatkozásban *megelégedett* embernek érzem magamat” (Simon István: Írószobák 299—300).

Simon Istvánnal és Csorba Győzővel egy másik fontos területre léptünk. Arra a kérdésre, hogy használatos-e az *elégedett vagyok* forma az írók körében, Szepesy Gyula nagyon határozottan felel: „Tüzetes vizsgálat után . . . kijelenthetjük, nem használatos. A 19. század előtti költőknél, íróknál egyetlen példát sem találtam rá, a 19—20. századi költőknél, íróknál is csak elvétve, kivételes szövegkörnyezetben. Ilyesmire sem tudtam 5—6 példánál többet gyűjteni” (Nyr. 107: 263).

Nos, 5—6 példának két évszázadból (különösen „kivételes szövegkörnyezetben”) valóban igen csekély a bizonyító ereje. De azt hiszem, hogy egy még tüzetesebb kutatás meglepő eredményeket hozna ezen a téren. Azért gondolom, mert én minden különösebb kutatás nélkül, szinte véletlenül sokkal több adatra bukkantam, nem kivételes szövegkörnyezetben és nem is évszázadok mezsgyéin tallózva.

Elvileg furcsa, szinte érthetetlen is volna, hogy az újságíróknál oly gyakori forma az íróknál ennyire hiányozna. Legalábbis az íróskodó újságírók vagy az újságíróskodó írók műveiben nyomára kell bukkannunk.

Nos, nem is hiányzik ez a forma különböző korú, rendű és rangú íróink nyelvéből. Idézek néhány példát bizonyítéku:

Bólya Péter: „Megvártam, míg előjön a csoport. *Elégedettek voltak*” (Nők Lapja 1983. 3. sz. 5). Bereményi András (Köldökszínőr című regényében): „Tízkor szoktam kezdeni Hetényinél, de ma dél volt, mire odaértem, őt nem érdekelte, ki mikor jött, ha naponta huszonöt csüngőt megcsináltunk, *elégedett volt . . .*” (41); „. . . Zita imádni való volt, jókedvű és szerelmes, minden dél-

után aludtam vagy nála, vagy otthon, éjjel kettőig, fél háromig tanultam, *elégedett voltam*, éreztem, hogy jövök felfelé” (49); „... amikor láttam elmenni a már megtisztított keresztútton a személyzetisnőt, engem nézett, *elégedett* volt...” (82). Sándor Iván: „... feje talán kisebb méretű, semmint hogy aránya tökéletes lenne, de karcsú nyakával, fogaival *elégedett* lehetek” (Ködlövas 157). Kamocsay Ildikó (A krónikás): „A szerelmünknek varázsereje van! Azt csinál velünk, amit akar! Mintha *hipnotizált* lettem volna, s közben *hipnotizáltam* másokat” (23); „Láttok engem, hé?! *Elégedettek* vagytok velem?” (116). Dobai Péter (Háromszög): „Az üzletet megcsináltuk, mindkét fél *elégedett*” (51); „Akár *elégedett* is lehetne magával” (155). A nyelvi ingyencségek, ritkaságok kedvelője, Bata Imre ezt írja Arany Jánosról: „Nincs oka panaszra, igaz, de magával sose lehetett *elégedett*” (Új Írás 1982. okt. 56.). Álljon itt egy példa Czine Mihálytól is. „Szervátiusz Jenő, az ember, a művész, bármilyen nehéz szakaszai voltak is életének, nyolc évtizedének ormán *elégedett* lehet: nemcsak világot teremtett, de világteremtésének folytatását is láthatja” (Magyar Hírek 1983. 8. sz. 25). Karinthy Ferenc is természetesen használja ezt a formát: „Háy egyébként ugyanolyan, mint volt, kedves és savanykás, s amint nézem, nem túl *elégedett* idekint a sorsával, igaz, otthon se volt az” (Új Tükör 1984. febr. 5.).

Idézzünk egy kiváló, nálunk is népszerű erdélyi íróat is, Bálint Tibort. „Zsákossal nem könnyű elérni, hogy bárkivel is *elégedett* legyen — mormogta...” (Zarándoklás a panaszfalhoz 95).

S az idősebb generáció? A még élők és a már eltávozottak?

Illés Endre: „S egyszerre eszembe jutott a magyarázat: a barátom másol valakit. Mostanában gyakran együtt jár egy idegenből visszaköltözött hazánkfiaival — az az úr ilyen terebélyes, ilyen hangos, ilyen nagytestű. Beavatott és önmagával *megelégedett*, az rendel így húst és bort — az ő stílusát hamisította. Öntudatlanul plagizált” (Új Tükör 1983. dec. 25.).

Nem tudom, Déry Tibornál előfordul-e ilyesmi, nem kutattam. De hallgattam egy régi felvételtől a televízióban, 1982. márc. 12-én. Ezt mondta: „Most tökéletesen boldog vagyok és *megelégedett*.” Majd: „Talán a kezdet volt eleve *elhíbdzott*.” Hadd jegyezzem meg mégis: az *elégedett*, *megelégedett* formát hitelesítheti a nála nem ritka *elégedetten*, *elégedettség*: „*elégedetten* visszafekszik a karosszékre” (Miki és más történetek 244); „Egyet-kettőt vakkantott, mint-ha *elégedettségének* akarna kifejezést adni” (uo. 199); „... a lelkiismeret hiányát, azaz az önmagával való legteltesebb *elégedettséget* nem nevezzük jó lelkiismeretnek” (uo. 211).

Nem hagyhatom ki Csáth Gézáat sem a felsorolásból. Vasút című novellájában írja: „Milyen nagyszerűen érzem magam! Talán életemben négyszer se voltam ilyen boldog, *megelégedett*!” (A varázsló halála 300).

Fejezzük be a szemelgetést Hunyadi Sándorral: „Határozottan boldog volt, önérzetes, *megelégedett*” (Aranyifjú 72).

Azt hiszem, ez a vázlatos áttekintés máris realisabb alapot ad a kérdéses nyelvi forma igazságosabb, a való helyzetnek megfelelőbb megítélésére. S azt is sejteti, milyen eredményt hozna egy valóban rendszeres, tüzetes vizsgálat. (Itt jegyzem meg: a fordításokból való — szépszámú — példaim közül talán túlzott óvatosságból egyet sem említettem, minthogy felmerülhetne a gyanú, hogy a befejezett melléknévi igenév használatát ezekben az idegen nyelvi forma sugallta.)

Talán mondanom sem kell: az, hogy az említett írók műveiben az *elége-*

dett vagyok előfordult, nem jelenti azt, hogy ők nem éltek a határozói igeneves formával. Bizonyosan éltek, sőt — többségükben — alighanem lényegesen gyakrabban éltek. De egyrészt ezt soha senki nem vonta kétségbe, s a *meg vagyok elégedve* formát — tudtommal — soha senki nem helytelenítette. Másrészt: abból, hogy az egyik formát többen használják, nem következik szükségképpen, hogy a másik helytelen, üldözendő, használói magyarul nem tudó emberké, nyelvünk megrontói.

Ami a két forma egymáshoz való viszonyát, mozgását, változását illeti, az a meggyőződésem, hogy az utóbbi évtizedekben az *elégedett vagyok* a köz- és irodalmi nyelvben egyre nagyobb teret kap. Hogy a statisztikai arány milyen, arról — megbízható és valóban tárgyilagos felmérések hiányában — nem tudok véleményt mondani.

A befejezett melléknévi igenév fellendülésének oka nyilván *d i v a t* is napjainkban, a másra, a kevésbé megszokottra törekvés. De támogatják ezt bizonyos analógiák, támogatja továbbá az is, hogy ez a forma rövidebb, célszerűbb, egyszerűbb, mint a határozói igeneves megoldás, s végül az is, hogy az *elégedett vagyok* igen sok esetben mást jelent, jelenthet, mint a *meg vagyok elégedve*. A lelkiállapot állandóságát, tartós voltát mintha jobban kifejezni az *elégedett vagyok*, mint a *meg vagyok elégedve*. Ez a jelentésbeli differenciálódás persze még csak alakulóban van, de kár volna eleve halálra ítélni.

Különben: az *elégedett vagyok* forma használói Értelmező Szótárunktól is kaphatnak támogatást és bátorítást. Ebben az *elégedett* melléknév egyik példamondata ez: *Nagyon elégedett magával*.

A nyelvileg is nagyon igényes, szigorú Péchy Blanka ezt üzenté a „Beszélni nehéz” egyik adásában levelezőinek: „A beküldött megfejtésekkel *elégedettek vagyunk*” (1982. márc. 9.). Aligha nyelvbottlás volt tőle, mert előre, gondosan leírja és mérlegeli minden szavát. S nemrég ezt írta nekem levelében: „Elolvassa *Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?* című cikkét, elcsodálkoztam: hány, de hány hibáztatott példát korántsem érzek kivetni valónak. Riadtan kérdezem: *n e m s z ü l e t i k i s m é t ú j a b b b a b o n a?* (Én emeltem ki. L. L.)

(Folytatjuk)

Lőrincze Lajos

A *lélek* főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében

0. A Füst Milán-i költői nyelvben számos olyan elem van, amely csak a nyelvi formában kifejeződő látás- és képalkotásmód szerves egészet alkotó rendszerében vizsgálható. Ilyen nyelvi elem a *lélek* főnév is. E szó használati helyzeteinek vizsgálata az említett rendszer sajátosságaira vethet fényt. — A *lélek* főnévnek mint nyelvi elemnek a nemcsak kortárs, hanem jelenséggént is rokonítható másik költő, Karinthy Frigyes lírájában betöltött szerepét feltárva várható, hogy a két költői nyelvre jellemző egyéni stílusjegyek mutathatók ki. (Az egyéni stílussajátságokra l. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. 14.)

A szövegforrások a következők: Füst Milán *Összes versei*. Budapest, 1969. (hivatkozás csak a lapszám megadásával); *Uő.*: *Napló I—II*. Budapest, 1976. (= N. I és N. II); *Uő.*: *Válogatott versei*. Nyugat-kiadás [é. n., 1934.] (= Vv.); *Nyugat* (= Ny.); Karinthy Frigyes, *Összegyűjtött művei*. Nem mondhatom el senkinek. Versek. Budapest, 1977. (hivatkozás csak a lapszám megadásával). Két pont jelzi a szöveg megszakítását.

1. A *lélek* főnév az ÉrtSz. 4: 702—4 helyén felsorolt jelentések alapján a következő csoportokban fordul elő Füst Milánnál.

„1. Kezdetleges felfogás szerint az emberi szervezetben az élettevékenység föltételezett végső, többé-kevésbé anyagszerű hordozója, amely a testet a halál pillanatában elhagyja.” (= *lélek* 1)

1. 1. 1. Eredeti, költői metaforát, szóképet (l. Szathmári István: MStilV. 93) alkot Füst Milán a *lélek* 1-gyel a következőkben.

- (1) „Jaj földdel van teli a holtak szája !
S kik ettek Szilveszterkor májat és diót,
És puttonyból kik ettek szép gyümölcsöket:
A *lelkük* vízfénéken alszik, mint a hal.” (107)
(Ny. 1911. I. 175: . . vízfénéken alszik mint . .)
- (2) Az édes és végtelen tengeren,
Lobogj én *lelkem*, mint a kósza szél . . .
Mint a hajnali kiáltás, mely messze bolyong . . (110)
(Ny. 1911. I. 177: Előbb lengj lelkem . .)

Mindkét idézetben a *lélek* 1 hasonlatba van építve. Mivel a hasonlat a szóképekhez tartozó stílárís eszköz, ezért is, méginkább pedig azért jogosult az itteni *lélek* előfordulást a Füst Milán-i képalkotásban tárgyalni, mert a

**lélek alszik (valahol)* alapmetafora következménye az (1) jelzetes idézet hasonlata. A **hal alszik* kifejezés a köznyelvben szokatlan lenne, így a **lélek (vízfeneéken) alszik* az az alapmetafora, amelyik a jelen metaforikus hasonlatot létrehozza, vö. Büky László: Metaforikus hasonlatok (Füst Milán költői nyelvén). Népr. és Nyelvtud. 22–23 [1978–1979.]: 139–47. Az alapmetafora az olvasó tudati előismereteire támaszkodik: a halnak a vízben való ringása társul a *lélek* I mozgásához; a közös tudati előismeret fontosságára a szöveg kommunikatív hatékonysága szempontjából 1. Deme László: A szöveg alaptermészetéről. In: Szathmári I.—Várkonyi I. [szerk.], A szövegtan az oktatásban és a kutatásban. A Kaposvári Tanítóképző Főiskola kiadványai, 2. Kaposvár, 1979. 60 kk. A *lélek* képzettársításai Füst Milánál máskor is kapcsolódnak hasonlóképpen: „Mikor még nádi vizeken tanyáztam, | S lélek ringó nádakon hintáztam . . .” (Az elhagyott vadász. Ny. 1913. II. 307; l. a (15) jelzetet is; „. . . [ki] megholt lelkem mélységes és titkos | Tengerszemére rátalált . . . (Mi bűnöm volt a csend? . . . 112). Figyelemre méltó, hogy a Füst Milán-i költői nyelv rendszerében a *szív* főnévhez is nemritkán kapcsolódik a víz motívum, részletesen 1. Büky László: „A szív idézete: líra”. A *szív* főnév használata Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvén. Népr. és Nyelvtud. 24–25 [1980–1981.]: 205–36. A szóban forgó motívumot ugyan Rába György az Ezeregyéjszaka meséiből eredezteti (Füst Milán lírája, mint az Ezeregyéjszaka utóhangja. Jelenkor 21 [1978.]: 730) másikkal együtt, mégis elmondható, stílusalakítás szempontjából Füst Milánra jellemző, egyedi alakítású és megkülönböztető értékű sajátosság körvonalaódik. Eme sajátosság az érzelmi állapotoknak gyakori összekapcsolása a képalkotásban a víz motívummal. — Hasonló képzettársítási kapcsolatokat mutat a (2) jelzetű idézet is. Ebben a *Lobogj én lelkem* metafora olyan hasonlatban van, amilyenben a hasonlóra — *kósza szél* — csak metonimikusan vonatkozik a mondategység *Lobogj állítmánya*. Ilyenformán a következő közös előismeret(ek)re számít az olvasó tudatában a költő: **a szél lobogtat valamit; *ami lobog, az hasonló a lélekhez*. Minthogy mindez *Az édes és végtelen tengeren* történelmi, a **szél lobogtat valamit* előismeret a domináns tudati tartalék nyelvi kifejezésével **a szél vitorlát lobogtat*-ra bővíthető; ugyanis a tenger fogalom hívja le a tudatból a vitorla fogalmat. (A domináns tudati tartalékra l. Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, 1969. 50 kk.) Magának a *vitorla* szónak meg sem kell jelennie, a *tenger* és a *szél* meg a *lobog* ige elegendő az olvasó tájékoztatására, vagyis érvényesül a nyelvi megformálás takarékosága (vö. Hadrovics i. m. 51–2). Ez a tömör, takarékos fogalmazási eljárás mintegy megfelelője annak a konstruktivista takarékosági elvnek, amelyet Szabó Zoltán a tárgyias-intellektuális stílusirányzat jegyeként körvonalazott (Nyr. 104 [1980.]: 310). E stílusirányzat korai képviselői között Szabó Zoltán Füst Milánt is megemlíti. — A (2) jelzetes *lélek* előfordulás nem magányos, nyilván ugyanez a fajta *Bonts lelket* metafora a (21) jelzetnél, a *lengj lelkem* metafora a (28) jelzetnél. A vitorla képzet voltaképpen másodlagos, a költő képalkotásában a tenger (vagy óceán) többször megjelenik — a boldogsággal összefüggésben, így a szóban levő példa mellett a Messzi fény és az Este van című verseiben. A *tenger* szó jelentésmezőjéhez természetesen könnyen társul a *hajó* és a *vitorla*, illetőleg a *szél*. (A *vitorla* szó képalkotási szerepéhez vö. Büky i. m. 1.1.2. rész (38) jelzetes idézet.) — Érdeemes még a figyelemre a (2) jelzetű idézetben a *szél* főnév jelzője, a *kósza* melléknév. A *kósza* jelentése az irodalmi nyelvben: „Meg-megújuló, más-más oldalról fúvó <szél>” (ÉrtSz. 4: 350). A melléknevet Füst nemegyszer

használja más mellékjelentéseiben, például: *k ó s z a lélek* (l. a (10) jelzetnél), *K ó s z a szellem* (El innen, el . . .) és *k ó s z a nép* (Útra kelni, messzi menni . . .). Ennek alapján Bányai János *A szó-ihlet versszervező szerepe* című munkájában (Új Symposion 9 [1973.]: 891 kk.) megállapítja: „[. . .] a *kószál* ige [1] sűrűn előforduló” Füst Milánál, majd így következtet: „Jellemző, hogy a szó legtöbbször jelzős formában fordul elő [?], s kivétel nélkül mindig szótári értelemben, ami egyrészt arra mutat, hogy ezt a szót és képkörét a költészet gyakori használata még nem merítette ki, másrészt pedig arra, hogy Füst Milán költészetében mindig azonos szóösszefüggésekben, azonos szó-környezetben jelenik meg, mégpedig akkor, amikor a boldogulás, az elvágyódás költői képeit fogalmazza meg.” Eltekintve a szerző grammatikai pontatlanságától (ami szerint a *kószál* ige jelzős formában fordul elő) és egyéb bizonytalan megállapításától, arra feltétlenül figyelmeznünk kell, hogy nem egyes szavak ihletik a költeményt, hanem a költői szövegmű mint „nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy az adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse” (Deme i. m. 64). Szövegtani alapon tehát a nyelvi forma a kifejezés, a tájékoztatás, a befolyásolás függvényeként jelenik meg, azaz valamely szónak magának nem lehet — miként Bányai János mondja — „versszervező szerepe”, főleg nem a különböző (mellék)jelentésű *kószá* melléknévnek azokban a megjelenéseiben, amelyekben Bányai János bemutatja. Nem egy szó, nem is egy szó használati helyzete, hanem a kifejezés, tájékoztatás, befolyásolás alakítja a költeményt, s ennek a megfogalmazást alakító hármasságnak az alapján jelenhet meg egy szó több, egymáshoz hasonló használati helyzetben.

1.1.2. Megújított képet használ Füst Milán a *lélek* 1-gyel a következőkben.

(3) S mit vijjogtok még mindig, ti vicsorgók

S vad riogással kergetitek fáradt *lelkemet* egyre a célja felé?

S mi a célja? Sírjának barna pereme . . (84)

A köznyelvi *halálba/sírba kerget* állandósult szókapcsolatra (vö. *kerget*: ÉrtSz. 3: 877) megy vissza az idézet **lelkemet a célja felé kergetitek* alapmetaforája, amelynek vonzatszerkezetében a *célja felé* határozót figyelemkeltő kérdéssel (Szathmári: MStilÚ. 462) bevezetve — „S mi a célja?” — értelmezi a költő. A válasz körülíró metafora, ami a halált jelenti — „Sírjának barna pereme . .” —, így a *célja felé* is ezt az értelmet nyeri visszacsatolással: ezáltal teremtmeg a *halálba kerget* szókapcsolat értelmi megfelelőjét a válaszban. A visszacsatolást az is segíti, hogy a költő az egyes mondategységeket *s* kötőszóval kezdi. Ez az eljárás amúgy is jellemző Füstre (l. Vigh Árpád: Retorika és történelem. [Budapest,] 1981. 433). A *Sírjának barna pereme* körülíró metaforában levő *barna* melléknévhez l. Büky László: A színnevek használata Füst Milán költői nyelvén. Nyr. 103 [1979.]: 38–50. — A szóban forgó *lélek* metonímia a *valakit a halálba kerget* állandósult szókapcsolat *valakit* tagja helyett áll, mintegy a halálba kergetés bekövetkező eredményét jelezve (ti. a test és lélek különválását). Számolnia kell az elemzésnek azzal is, hogy az idézett helyen a *fáradt* minőségjelző a *lélek* 1 jelentés mellett a *lélek* 3. || *b* jelentést (‘valakinek az érzésvilága’, l. az 1.4.1.1. részben) szintén felidézi, sőt: kapcsolatot teremt a Füst Milán-i képalakítási rendszernek a *szív* főnévvel kialakított képeihez, nevezetesen az *e l f á r a d t szív* mintájúakhoz.

- (4) .. gödörre letem

A sötét föld színén és lyukra a tökéletes mennynek boltozatján.
Hol is, ha ügyesebb és fürgébb, a túlvilágra besiklik a *lelkem*,
A túlvilágra becsúszik. (160)

Ez a *lélek* előfordulás a *kileheli a lelkét* 'meghal' és a *kiadja a lelkét* 'ua.' megszépítő kifejezések olyan megújításába van beépítve, amelyik maga is eufémizmus: „a túlvilágra besiklik a lelkem, | A túlvilágra becsúszik”.

- 1.2. „1. || a. <Babonás hiedelmek szerint> az elhunyt személy testestétől függetlenné vált, önállóan létező lény, rendsz[erint] némi testi formával; kísértet.”

A *lélek* főnévnek az ebbe a csoportba vonható előfordulásai a költő képalakításának megújított metaforái közé tartoznak.

- (5) Gyötrődven szüntelen, éreztem: elkövetkezik
S ez őrzöngőknek *lelke* más vidékre száll! (Ny. 1913. II. 791)
- (6) *Lelkek* kórusa [verscím] (Ny. 1922. 1321)
- (7) .. szótlán haladnak
A *lelkek* seregei .. (Ny. i. h.)
- (8) S hogy a *lelkek* órája is én voltam a sok között s ha arra sodorta a szél
Gyakran leültek a parkányon s halkan hozzám
Lehajolva hallgatták a beszédem .. (Ny. i. h.)
- (9) S a téli fagyban elszállt póre *lelkem* s most bolyong,
S meghaltam egy világos kőszobor tövében .. (108)
- (10) .. Látom bűnöd innen kőszá *lélek* én, ki véletlen hogy erre járok ..
(26)

A (6) jelzetű előfordulás kivételével a többi *lélek* 1. || a mellett vagy állítványként (*bolyong*, *elszállt*, *haladnak*; *járok*, *sodorta*, *száll*) vagy jelzőként (*kőszá*) olyan jelentésű szavak találhatók, amilyeneknek jelentésjegyeihez hozzátartozik a 'mozgás', s többnyire a 'rendszeretlen mozgás': *kőszá* 'bolyongó, kóbor' (ÉrtSz. 4: 350: *kőszá lélek*), *jár* 'meghatározatlan irányban halad' (ÉrtSz. 3: 601), *bolyong* 'cél és irány nélkül ide-oda jár-kel' (ÉrtSz. 1: 670); *sodor* 'szél magával ragad' (ÉrtSz. 5: 1226), *halad* 'térben mozogva előre jut' (ÉrtSz. 3: 53); *száll* 'elvont dolog megérkezik, elérkezik valahová' (ÉrtSz. 6: 52), *elszáll* 'lélek elhagyja a testet' (ÉrtSz. 2: 306). Az utóbbi két ige közölt jelentései átvitt jelentések, amint ezt az ÉrtSz. a *száll* ige esetében jelzi is. (Az ÉrtSz. efféle jelentésű szavairól l. Lengyel Lajos: „Átvitt” vagy „képes” jelentés? In: Ország László [szerk.], Szótártani tanulmányok. Budapest, 1966. 161–82.) Minthogy Füst a *lélek* 1. || a szót következetesen olyan jelentéskapcsolatok közé helyezi, olyan használati helyzetbe hozza, mint a bemutatottak, ezért mindannyiszor felidéződik az olvasóban a szó minden olyan mezőkapcsolata, amilyen csak a közös nyelvűség és a közös (elő)ismeretek alapján fölidéződhet. Ezáltal a megfigyelt stílusjelenség a kifejezés, tájékoztatás és befolyásolás szolgálatában áll, funkcionális. — Visszatérve a *kőszá* melléknév kapcsán az 1.1.1. részben említettekhez: nem a *kőszá* melléknév megjelenésének a következménye a bolyongás képzet megjelenése, hanem éppen fordítva. Füst Milán képalakításának egyik sajátossága, hogy a mozgás bizonyos fajtáit a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás egy-egy jelenségéhez következetesen kapcsolja, így a *lélek* 1. || a-hoz azokat a mozgást jelentő szava-

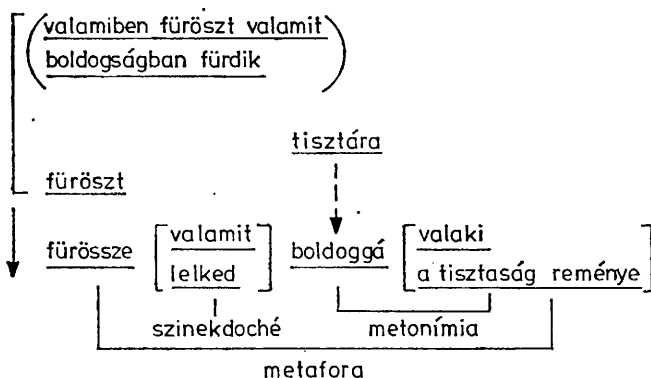
kat, amelyek — mint fentebb kitűnt — a 'rendszeretlen mozgás' jelentésszerűséggel bírnak; az 'élet'-hez a 'körben halad' és az 'ide-oda mozog' jelentésszerűket (l. Büky László: Egy szókép világa Füst Milán költői nyelvében. Nyr. 105 [1981.]: 185—93).

- 1.3. „2. (*Vall[ásügy]*) <A kereszténység és némely más vallás tanítása szerint> az emberi személyiségnek anyagtalan, fizikailag nem érzékelhető, Istennel rokon, halhatatlan hordozója, amely magasabb rendűvé teszi az embert az állatoknál.”

Az e csoportba tartozó *lélek* előfordulások — a (13) jelzetes kivételével — szövegbe építettségük módja miatt vesznek részt a költő képalkotásában.

- (11) Védj meg engem Uram,
S magános *lelkemet* kezénél vezesd Te
A vak úton . . (Ny. 1913. I. 919)
- (12) . . Fürössze *lelked* boldoggá a tisztaság reménye
Mit lágy ölen kínál a végtelen! (Ny. 1921. I. 513)
- (13) . . S átkozott vigasság annak,
Ki rámbízott, — ó *lélek!* (Ny. 1930. I. 16)
- (14) . . Beteg vagyok, — ki kérd, — ki az ki drága
Lelkemnek nyujtaná az Úr borát . . (N. I, 212)

A *lélek* 2 jelentés mindegyik idézetben vallási-biblikus vonatkozás következtében elsődleges. A (11) jelzetű helyen és a (14)-en rész és egész viszonyán alapuló szinekdochénak minősül a *lélek*, s tulajdonképpen ilyen szókép a (12) jelzetes előfordulásban is van. Ebben a *valaki tisztára fürösztt valakit/valamit* állandó szókapcsolat határozói része úgy van megváltoztatva és újrafogalmazva, hogy a *boldoggá fürösztt* szerkezet eredményhatározója magának a fürdetésnek a következményével, a *tisztaság*-gal van ok—okozati érintkezésben, azaz alkot metonímiát. Mivel pedig a *tisztaság remény*-éről van szó, a metonimiás képet a **remény fürössze* metafora is tovább fejleszti. Ennél a metaforánál a (*valamiben fürösztt valamit*) szókapcsolatot — amelyet az ÉrtSz. átvitt értelműnek, ritkán előfordulónak és a költői nyelvben használatosnak ismer (2: 973) — és a *fürdik a boldogságban* köznyelvi szókapcsolatot — „(átv[itt], vál[asztékos]) V[ala]-mely érzésbe, élvezetbe merül” (ÉrtSz. 2: 967) — kell előzményként számon tartani. Ábrázolva a kapcsolatokat:

A (14) jelzetes *lélek* metonímia szövegbe építésénél megjelenő *Úr bora* kifejezés nemcsak biblikus-vallásos motívum, hanem a *bor* főnév metonimiás használata a Füst Milán-i képalakítás egyik sajátossága. Nemegyszer helyezi el a *szív* főnévvel kapcsolatos képeibe is a *bor* szót.

1.3.1. „2. || a. (*Vall[ásügy]*) Test nélküli lény.”

(15) Mikor még a nádi vizeken tanyáztam,

S *lélek* a ringó nádakon hintáztam,

(16) S boldog, vidám *lélek* ropogtattam nádi mogyorót:

Történhetett vélem e nagy baleset. (Ny. 1913. II. 307)

Az 1.1.1. részben már kitértünk: a *lélek* 1 és a *lélek* 2. || a jelentésjegyeinek hatására a költő alkotáslélektani jellemzője, hogy a víz vagy a víz mozgásainak ábrázolásaihoz szívesen köti a *lélek* főnevet szóképeiben. A jelen két előfordulás is efféle. Más természetű jelenség is befolyásolja ezeknek a *lélek* előfordulásoknak a stílushatását: ragtalan állapothatározónak vagy értelmezőnek — amelynek értelmezettje (az *én* névmás) nem szerepel — egyaránt felfoghatók. Füst Milán meglehetősen gyakran él az ilyen grammatikai bizonytalanságú ragtalan állapothatározókkal (l. Büky: NytudÉrt. 104. sz. [1980.]: 259–66).

1.4. „3. (*Lél[ek]t[an]*) Az érzékelés, emlékezés, képzelet, gondolkodás, érzelem, akarat stb. jelenségeinek és folyamatainak összefüggő egésze, amely a központi idegrendszer bonyolult folyamatain alapul. a. || <Rendsz[erint] állandósult szókapcsolatokban:> ez az ember teljes belső valójaként felfogva.”

(17) Ó mikor lesz, hogy kezemben tiszta könyv

S testben, *lélekben* tisztán . . (123)

(18) Ó árva *lélek* én! E földön én elfáradok . . (134)

(18a) Ó *lélek*, — e földön itt elfáradok . . (Ny. 1920. 852)

(19) Igyekezz, ó igyekezz *lélek*

E föld körén repülni túl! (133)

(20) Még sugárzik szemed — a *lélek* ép . . . (Ny. 1921. I. 513)

(21) — Nem azt . . . de lobogj! Bonts *lelket* . . . (Ny. 1925. III. 448)

A (21) jelzetes idézetben található *lélek* metafora nemcsak önmagában mint szóképet hat, hanem — említődött az 1.1.1. részben — a vitorla képzet ihleti e képet, ennél fogva stílushatása a többi ilyen képpel együtt érvényesül. A *Bonts lelket* metaforát már az előző mondategységben előkészíti a *lobogj* köznyelvi metaforával, ez ugyanis „(*átv[itt]*) <Heves érzelem, indulat> nagy fokon mutatkozik v[alaj]kiben” (ÉrtSz. 4: 838) és ’lebeg, leng’ jelentésű egyaránt lehet. Ezáltal a vitorla képzetre csakúgy, mint a *lélek* 3. || a-ra vonatkozhatnak jelentései. Így a kép többb síkú és hatásosabb. — Az e csoportba vont többi *lélek* előfordulással nem alakít szóképet a költő.

1.5.1. „3. || b. V[alaj]kinek az érzésvilága; a szív.”

Eredeti, költői szóképet alkot Füst a *lélek* 3. || b-vel a következőkben.

(22) Arménia! *Lelkem* bölcsője, beteg vagyok én s szörnyűket álmodom . .
(106)

(23) De ki lesütött szemmel jár, apró vizeket lel az erdőn:

S ha megitatja vele *l e l k é t* így alkothat vele *kedves* remeket!

[Az *igy* és a *kedves* eredetiben is kurzív szedésű.] (109)

- (24) Ki síromhoz méla dudaszóval eljön,
Ki sírkövemre bágyadt gyermeket lerajzol,
Az holtomban megérti életem:
Az megholt *lelkem* mélységes és titkos
Tengerszemére rátalált . . (112)
- (25) . . Ó mért kellett otthagyniok megkezdett életük'
Lelküknek ételét, szívük borát! (N. I, 251)
- (26) Rendszertelen jajok, — ez a mi *lelkünk* éji éneke . . . (N. II, 142)
- (27) — Gyűjts *lelket* fiam . . . S ha halálos fáradsággal is: addig gyűjts,
tömöríts lassan, — míg megfülled belül a sűrűség, füstöt vet s már-
már világit . . . (Ny. 1925. III. 449)
- (28) Előbb lengj *lelkem* te, ki elcsöndesedél,
S ha égne még sebeid: fürdesz a zengő szélben . . . (Ny. 1911. I. 177)
- (29) Emléld fel *lelkemet* . . (Ny. 1925. III. 448)
- (30) Légy *lelkem* hallgatag
S konok, magadhamélyedő, akár a rab . . (132)
- (31) Kicsit aludtam éppen, révbe ért a *lélek* s itt-ott tengve-lengve
Boldogan tanyázott . . (115)
- (31a) Kicsit aludtam éppen, szunnyadt a *lélek* s elmúlt az idő felette! (Ny.
1911. II. 249)
- (32) Szív megbékéljen! *Lélek* elaludjon! (116)
- (33) . . édes *lelked* elpihenhet . . (121)

A (22) jelzetű előfordulás *Lelkem bölcsője* metafora képalkotási kapcsolatairól l. az (54) jelzetesnél mondandókat.

A (23) költői metaforája — *megitatja lelkét* — ugyan a *valaki megitat valakit/valamit valamivel* köznyelvi vonzatszerkezetes kifejezésre megy vissza, mégis tekintetbe veendő az idézet első sorából: „ . . ki lesütött szemmel jár, apró vizeket lel az erdőn”. Ugyanis az apró vizeket lelés az oka annak az örömnél, amelyik átítatja a lelket. Az *átítat* — ’érzés teljesen eltölt valakit’. Az okozat (az öröm) a költő megfogalmazásából hiányzik, magát az okot állítja a *megitat valamit valamivel* vonzatszerkezet határozójául (*vele*) — ezáltal teremtve olyan metaforát, amilyent a (24)-gyel egyetemben a már említett víz képzet alakít. A (24)-ben a **lélek tengerszem* metaforát bizonynyal a *szem a lélek tükre* szójárás (l. ÉrtSz. 6: 853) ihlette. A Füst Milán-i költői nyelvben a tenger fogalmához másutt is kötődik a tükröződés: „ . . a végtelen és nagytömegű tenger mélye pirosan *tükrözik*” (Messzi fény, 128). (*Tükrözik* igét az ÉrtSz. nem vett föl.)

A (25) jelezetes *lelküknek étele* metafora — mint már a (14)-nél kitűnt — a *szív* főnév metonimikus képeiben megjelenő bor motívum párhuzamaként tartható számon.

Erdemes a figyelemre, hogy a *lélek* 3. || b gyakran épül olyan teljes alakú metaforákba, amilyeneknek azonosítói között jelentésbeli mezőkapcsolat van: **elcsöndesedik a lélek* (28), **révbe ér a lélek* (31), **szunnyad a lélek* (31a), **alszik a lélek* (32), **elpihen a lélek* (33). A mezőkapcsolatot a ’megnyugvás’ jelentésjegy hozza létre az igék között; az *elalszik* és az *elpihen* igéket a SzinSz. a 88. lapon rokonértelműeknek is tartja. — A hasonló fajta szóképalkítást Füst Milán stílussajátságának kell tekinteni. Ugyanígy kapcsol például az *éj, éjszaka, éjközép* stb. egyszerű alakú metaforákhoz olyan igéket, amelyek — amint az 1.2. részben fentebb említődött — bizonyos fajta mozgást jelentenek.

A (26) idézetében található ún. magyarázó metafora az *éji ének*-kel kapcsolódik a költő *éj, éjszaka, éji világ, az éj zenithje* é. í. t. képzetéhez.

A (29) jelzetes *Emeld fel lelkemet* mintegy a *sursum corda* metonimikus átírása.

A (27) számjeles idézet **gyűjts, tömöríts lelket* metaforája további részletezéssel így magyarázódik: „... megfűlled belül a sűrűség, füstöt vet s már-már világít...”; s ebben a *sűrűség* a *gyűjts, tömöríts* felszólítások nyomán létrejött quintessentia. Maga a magyarázat az öngyulladás (rossz hővezető, éghető anyag meggyulladás) folyamatának a lelki folyamat(ok)ra való ráértésével allegóriát alkot. — A **sűrűség füstöt vet* metafora az átvittnek és ritkának minősített *füstöt vet valami* állandó szókapcsolat megfelelője. A költő az Egy magános lovas című versében szintén felhasználja képalkotásra: „Tán az álombéli lángoknak ama tájékát figyeled, hol a nap | Aranyabroncsokat ereget, sötét füstkarikákat hajigál s hol gyorsan kavarogva | *Füstöt vet a fény* s eliramlik...” (41); vö. *vet*: ÉrtSz. 7: 380.

A (24)-ben a már említett lélek és víz képzet kapcsolása eredményezi szóképet. A metaforás azonosításhoz szükséges tulajdonságokat — *mélyseges* és *tűkös* — az azonosító minőségjelzői ki is fejezik, amiként a *lélek* is *megholt* jelzős. A korábban említett mozgás és lélek képzettársítás most a mozdulatlanság és (a hasonló) lélek egybe kapcsolásával alakul — a kifejezés szolgáltatásában.

A *lélek* metonímiához a (30) jelzetes helyen csatlakozó hasonlat nemcsak *rab hallgatag, konok, magábamélyedő* minőségjelzőkkel kifejtett tulajdonságain, hanem egy elsődleges tudati tartalékként értékelhető **rab lélek* azonosításon nyugszik.

1.5.2. A megújított szóképek csoportja a *lélek* 3. || b-vel a következő.

(34) S mint aki mély-álmában fázik, mint a méceses lángja, úgy diderg,
lobog

Megpróbált *lelkem!* (101)

(Ny. 1912. I. 40: S mint aki álmában fázik, mint a *lélekmécs*, úgy didereg, lobog | Megpróbált *lelkem!*)

(35) Az édes és végtelen tengeren,
Melynek tisztasága hús s átjárja a *lelket*,
(Átjárja a lelket s lebegteti a szél... (110)

(36) *Lelked* túlsúlya bánt... (164)

(37) s mint a megőrült csillag
okádja fájó *lelkét*... (48)

Az e csoportba vont *lélek* előfordulásokkal alakított képek a *reszket a lelke*, a *valakinek a lelkét betölti valami*, a *kiönti valakinek a lelkét* és a *n e h é z szív* (ÉrtSz. 5: 149) állandó szókapcsolatokból eredeztethetők. A *nehéz szív* metonimikus átírása: **nehéz l é l e k*, s ez az alapmetafora alakíthatta a *Lelked túlsúlya* metaforát, illetőleg a teljes képet. — A (35) idézetben a már megismert tenger/víz képzet a (2) jelzetes előfordulással rokonítható, egyébként is egy versből valók (az El innen, el... címűből, amely az Őszi sötétség VI. darabja). Ugyancsak a (2) metaforájához köti az alkotáslélektani hasonlóság a (34) jelzetes előfordulás **diderg, lobog a lélek* alapmetaforáját. Ez ugyan a méceses lángjához van társítva, ám a költői én másutt is megjelenik láng képében: „... gyenge gyertyafény [voltage] csak az arca előtt, pislákoló *lángomat* a fuvalomtól | Egy finom kéz óvta...” (Henrik király! 46).

1.5.3. Több lélek 3. || *b* előfordulás a Füst Milán-i költői nyelvben nem mutat a szokásos köznyelvi használattól eltérő szövegbe építést, így ezek a képalkotási rendszerének csak az egyéb előfordulások függvényében tagjai.

- (38) .. úgy meredj rá, hogy megdermedjen benne a *lélek* ... (27)
 (39) .. akkorát kurjant odafenn a hegyi temetőnél, hogy beledermed a
lélek ... (27)
 (40) .. a messzi, déli tájakon kalandozó, ha meddőn
 A *lelke* nyugtáért eseng ... (123)
 (41) S a *lelkem* gögjén nem változtatok. (56)
 (42) .. S a *lelked* vigaszát majd hol leli? (66)
 (43) .. S a békességet menten fölkaavarta s boros *lelkünket* ... (95)
 (44) .. öreg boszorkány vagyok, ki kincseket ás el s kinek nincs *lelke* ...
 (Ny. 1925. III. 448)

1.6. A köznyelvi *tartja a lelket valakiben* állandó szókapcsolat megfelelőjére egy példa adódott. Ebben a *lélek* szó jelentése:

„3. || *c*. Akaraterő, lelkierő, bátorság”.

- (45) .. nem lehetett bennök már a *lelket* tartani. (Vv. 73)

1.7. „3. || *d*. Lelkiismeret.”

Ebben a mellékjelentésben szintén egy előfordulása van a *lélek* szónak Füst Milánnál. A szövegbe építése a *nyomja valami a lelkét* állandó szókapcsolatával (ÉrtSz. 5: 296) megegyező.

- (46) S hogy anyád húsz éve nem énekelt már: nem nyomja a *lelked*?
 (Ny. 1912. I. 1010)

1.8.1. „3. || *e*. Az ember, jellemének sajátosságában, személyiségének alapvető vonásaiban tekintve.”

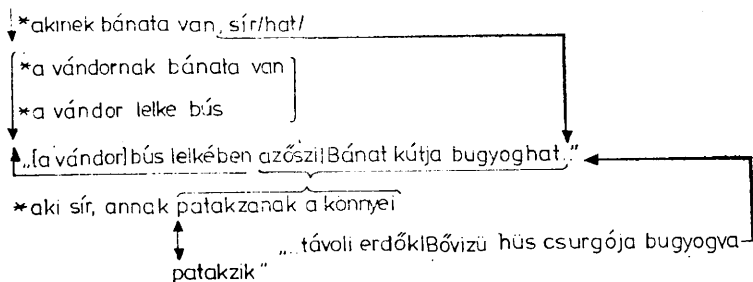
Az ebbe a jelentéscsoportba tartozó *lélek* főnevek a köznyelvben is a képes értelmű használatból erednek (l. Zlinszky Aladár: A szóképekről. In: MStilÚ. 222–3). Ezért majdnem mindegyik előfordulás a szövegbe szerkesztettség és a képalkotáshoz és -rendszerhez való tartozás vonatkozásában megújított képnek tekintendő. Nemcsak Füst Milánnak, hanem a Nyugat folyóirat első nemzedékének szóhasználatára vet fényt a *bús* melléknév és szinonimáinak megjelenése a *lélek* 3. || *e* mellett:

- (47) Beteg, bús *lelkem* rokona, bús, alvó kikötő ... (106)
 (48) .. Oly bús-borús a *lelkem* ... (139)
 (49) S ballag a kormos dombon a vándor s bús *lelkében* az őszi
 Bánat kútja bugyoghat halkan és szüntelenül ... (104)
 (50) Egy beteg *lélek* búcsúja [verscím] (Ny. 1911. I. 177)
 (51) S mint gyenge koró [sic!], melyre leszállt az éjszaka baglya,
 Gyenge a bánatos *lélek* és újból, újból lehanyatlik ... (105)
 (52) .. S a bántott *lélek* menekül s vidékeid vánkására lehajtja fejét.
 (106)
 (53) S a csendes, sötét apácára bízd magad,
 Az éjszakára bízd elárvúlt *lelked*. (16)
 (54) Magános a *lélek*! S ködös éjjelen át didereg ... (104)

A jelzőként vagy állítmányként mondatba épített melléknevek érzelmi-hangulati szinonimasorba állíthatók: *beteg* — *bús* — *bánatos* — *bántott* — *elárvult* — *magános*. A Nyugat költőinél gyakran megtalálható *bús* melléknév Füst Milán költői nyelvén sem ritka, bár — mint a *szív* főnév használatának vizsgálatakor már kitűnt — a szó érzelmi-hangulati rokonértelmű megfelelői szintén nem kis számban lelhetők föl. A XX. század elején alkotó művészekre jellemző lehangoltság, fáradtság, spleen hangulat nyelvi-stilisztikai kifejező eszközének tekintendők ezek a melléknevek.

Az (54) jelzetes *lélek* metonímia a következő mondategység állítmányával olyan metaforát ad — **didereg a lélek* —, mint amilyent a (34) jelzetes előfordulásnál hasonlatba épített be a költő. Szorosabb a kapcsolat az (52) és a (22) idézeteivel. A (22)-es az Arménia! című vers utolsó szakaszát nyitja; a bölcső képzetet, a megpihenés biztonságát a *vidékeid vánkosa* metafora váltja föl mintegy a megpihenés helyét nevezve meg.

Füst Milán versépítésének tudatos képi megszerkesztettségére vall a (49) és (54) *lélek* előfordulása. Az Őszi sötétség címmel közzétett hat vers első darabja a Nyilas-hava című — amelyből a (49) való —, ennek kezdete: „Ősz van, korán sötétül és künn esik. | Vénül az idő s könnyei szakállára peregnék. | Magános a lélek! S ködös éjjeken át didereg . . .”, ebben az ősz hangulatát felidéző leírás és a metaforák (*vénül az idő, könnyei szakállára peregnék*) után a természettel együtt élő ember őszi hangulata, állapota van összegezve: „Magános a lélek!” Majd a vers második szakaszában: „Holtan fekszik a lélek s könnyei dideregve peregnék.” Vagyis a korábban az idő ábrázolására alkalmazott körülírás itt a *lélek* 'a költői én' sírását fejezi ki. S még ugyanebben a szakaszban az általános szomorúságot ábrázolandó: „. . . távoli erdők | Bővizü, hűs csurgója bugyogva patazkzik. | S ballag a kormos dombon a vándor s bús lelkében az őszi | Bánat kútja bugyoghat halkán s szüntelenül . . .” A közös előismeretekre támaszkodva építi a képsorozatot a költő:

A képkalkotási szerkezet utolsó Füst Milán idézete azért érdemel külön figyelmet, mert nem az előismeretek tárgyi, hanem hangulati eleme (utóbbi fogalmához l. Hadrovics László, A funkcionális magyar mondatattan alapjai. Budapest, 1969. 51). A hangulati összefüggéseket a szóhasználat is alakítja. Így a *bugyoghat* ige és a *bugyogva* igenév közös töről fakadása, a *kút* és a *csurgó* rokonértelműsége (l. *csorgó*: ÉrtSz. 1: 930), továbbá — visszautalásként a „holtan fekszik a lélek s könnyei dideregve peregnék” részre — a *patazkzik* 'könny

bőven folyik' ige használata. A költemény főntebb idézett első soraiban a „... künn esik. | Vénül az idő s könnyei szakállára *peregnek*” rész, majd a „távol temetőnek | *Nedves* sirjai” és az „Ó mily boldogság is *esős* időkben aludni!” sor, sőt még a harmadik szakaszban említett „*gőzölgő* szakadék” kiemelt szedésű szavainak mezőkapcsolatai is mind a *bánat kútja* metafora víz képzetére utalnak.

A *lélek* 3. || *e* metonímia négy előfordulása megszemélyesítés gyanánt lajstromozható, ha mint alanyokat állítmányaikkal együtt vizsgáljuk.

(55) Holtan fekszik a *lélek* . . (104)

(56) Mit is kíván a *lélek* . . (Ny. 1911. II. 338)

(57) Hogy üvölt a *lélek* a pusztán . . (N. I, 213)

(58) . . — Bomladoz a *lélek* . . (N. II, 141)

Az (55) számjeles megszemélyesítés szövegbe ágyazottsága fent szóba került.

Szövegbe szerkesztettségük folytán a köznyelvinél erősebb stílushatást adnak a *lelked előtt* 'a (költői) én előtt' féle körülírások.

(59) . . mely városból kelt fel ez a köd,

Vonulni *lelked* elé? (Ny. 1912. I. 1010)

(60) Talán anyád éneke jár a *lelked* előtt . . (Ny. 1912. I. 1010)

(61) [e föld zsenge és tudatlan szüzei] őszi koszorújokat meghajtván
Jóságod előtt

Esengve borúljanak le Nagy *Lelked* elébe! (Ny. 1920. 1125)

(62) . . s ami pendülve,

Még az imént kitárult eléd s ott buzgott a *lelked* előtt: az elérhetetlen,
Most dobog . . (N. II, 62)

Megfigyelhető: a lélek elé a költő által nagy fontosságú dolgai kerülnek. Ilyetén vonatkozásban jelenik meg a *köd* főnév az (59)-ben. A szó a költő nyelvében többször megtalálható egyszerű metaforaként: „Hisz úgy látlak máris *köddön* át, mely a fájdalomé . .” (A mélyen alvó, 44); „... S a nehéz gondolat oszolna könnyü *köddé* . .” (Álmatlanok kara, 119); „... egy kétesen szürke világ | Fekete *ködeiből* lép majd elő a nap.” (Kutyák, 81); „... a Teremtés ős-álmába öltözött, | Hol mindent elborít az ősi *köd* . .” (Végrendelet feleségemnek, 86) stb.

A következő *lélek* 3. || *e* előfordulás hasonlatban van.

(63) Majd akkor tán a napba nevetek, mint őseim

És szellős lesz *lelkem*, mint a virradat . . (124)

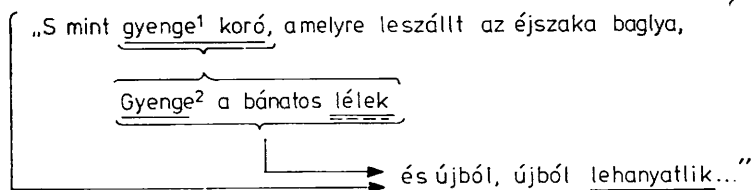
A hasonlítás alapja a virradat és a lélek szellős volta. A **virradat szellős* előismeret a hasonlatot követő metafora — „... S *pihétlen-tiszta* és magasztos lesz az *életem!*” — révén is, és a *szellős* ok—okozat metonímia vonatkozása miatt (ti. ami szellős, az általában tiszta is) szintén a tisztaság képzetét tudja fölkeltetni.

Minőségi birtokost (genitivus qualitatis) alakított a költő a következőkben.

(64) . . De jaj halaványan,

Sírván jön elém *lelkemnek* alázata újból . . (105)

Az *alázatos lélek* köznyelvi szókapcsolat megújításának is vehető birtokos jelzős szerkezet már önmagában is jellemző a költői nyelvhasználatra (l. Simonyi: Jelz. 152), tehát hatásos kifejezés. Ehhez a hatáshoz járul az **alázat jön* alapmetafora alany – állítmányi szerkezete, amelynek a megszemélyesítő szerepét a *halaványan és Sírván* határozók tovább növelik. A kifejezés hatásosságát az idézet utáni szövegrész – „S mint gyenge koró, melyre leszállt az éjszaka baglya, | Gyenge a bánatos lélek és újból, újból lehanyatlik . . .”, (51) jelzet – fokozza. Ebben a *lélek* metonímia az itteni megszemélyesítés fordítottjaként: tárgyiasítás révén van a teljes képbe építve.

A *koró* 'kóro' és a *bánatos lélek* nemcsak a *gyenge tertium comparationis* alapján van összehasonlítva, hanem az *és újból, újból lehanyatlik* mondategység közleménye alapján is. Sőt, míg a *gyenge* melléknév jelentései között megtalálható a mindkét Füst Milán-i helyre beilleszthető (először: „Még ki nem fejelett, zsenge v[agy] erőben, nagyságban, fejlettségben az átlagon alul maradó <ember, állat, növény, ill[etve] ezek egyikének v[ala]mely része, szerve>”, másodsor: „Olyan <személy>, akiben nincs elegendő akaraterő, erély élete alakításához, ill[etve] hivatása, feladata betöltéséhez” (ÉrtSz. 2: 1092–3), addig a *lehanyatlik* ige jelentése *választékosan* stílusminősítéssel: „<Személy> rendsz[erint] hátra v[agy] oldalt dőlve, magatehetetlenül lerogy, leroskad, leesik v[ala]honnán, v[ala]hová” (ÉrtSz. 4: 669). Az <>-ben levő használatközi megszorítást figyelembe véve a *koró*-ra vonatkoztatva az ige tulajdonképpen megszemélyesítést ad. S ez is alapja a hasonlításnak. (A *koró* szó a Nyugatban is rövid *o*-val jelent meg (1911. 1: 173), majd így kötetben is. A költő műgondját ismerve sajtóhibára aligha lehet gondolni, inkább archaizáló szándék eredménye; a *koró* alakot l. TESz. 2: 578.

1.8.2. A *lélek* 3. || e Füst Milán képalkotásában nem vesz részt az alábbiakban.

(65) Álmodj velem, *lelkemnek* derűsebb fele . . (Ny. 1912. I. 41)

(66) Hagyhatod ezt fiam? — ki *lelkem* örököse vagy? (Ny. 1925. III. 48)

(67) Hol lesz a *lelkem* sírja? (N. II, 141)

1.9. „6. <Művészi alkotásban, emberi kül[önösen] művészi megnyilatkozásban> belső átélés.”

Az egyetlen előfordulás a köznyelvi használattal megegyező, a költői képalkotásban nem vehető számba.

(68) S hogy nincs *lélek* a lányok énekében . . (Ny. 1912. I. 1010)

1.10. Adódnak példák az ÉrtSz. szerint költői használatban szokásos és állandó szókapcsolatba épülő *lélek* szóra, amelynek jelentése:

„7. (*költ*) V[ala]minek a lelke: v[ala]miben uralkodó közös szellem.”

(69) S mint a foszfor

Úgy világít tenéked a dolgok *lelke* éjszaka! (Az elmúlás kórusa
[Budapest, 1921.] 63)

(70) .. mégy a vonítás után,

Amely neked való,

Mely nem panasz, de melyben mégis minden dolgok *lelke* szól. (82)

2.1. Karinthy Frigyes költői nyelvében a *lélek 1* jelentésben a vizsgált szó egyszer volt megtalálható, szövegbe építése a köznyelvvel azonos.

(1) .. Jöjjön mindenki velünk kinek nincs veszteni többé

Úgyse egyéb vagyona mint pusztá *lelke* a Földön .. (148)

2.2. A *lélek 1*. || a mellékjelentésben két előfordulás mutatkozott, ezek sem tartoznak a képalakítási rendszerhez.

(2) .. észrevettem

A *lelket*, mely most kínjában tekergő

Tagokkal kúszott .. (177)

(3) Mester! ki e *lélek* itt .. (178)

2.3. Számosabb Karinthy-nál a *lélek 2* jelentésben a szó. Ezekből néhány a képalakítási rendszerhez tartozik.

(4) *Lélekkel*, kit viadalba küldtél

Hadúr: — hadakoztam imetten —

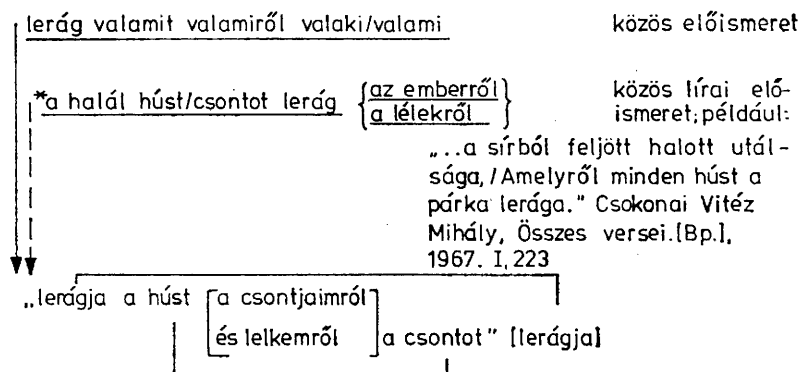
De jöttek rám orvul, testtel és hússal:

(5) *Lélek* voltam, verekedtem. (58)

(6) .. Nem félem a halált de gyűlölöm a gyilkos emberevést

Egyszer lerágja a húst csontjaimról és *lelkemről* a csontot .. (71)

A (4) és (5) jelzetes *lélek* metonímiák a „De jöttek rám orvul, testtel és hússal” sor a *test* és *hús* ugyancsak metonímiákkal való kapcsolatukban keltenek olyan stílushatást, amelyik a *test* és *hús* ellentétre is épül. — A (6) jelzetű idézetben a kereszt alakú szerkezet (chiazmus) következtében jön létre a **lelkemről lerágja a csontot* kép. A teljes kép a *valaki/valami lerág valamit valamiről* vonzatszerkezetes igére meg vissza:

A képalakítás vázlata mutatja, hogy nemcsak a keresztszerkezetre való fogalmazási törekvés, nemcsak a *lerág* ige vonzatlehetőségeinek a köznyelvi szokásostól eltérő betöltése, hanem a közös előismeretek, illetőleg lírai előismeret(ek) hatása is érvényesülhet. Mindez a *lélek* főnév alkalmazásában arra vall: Karinthy Frigyes nem magát a *lélek* szót igyekszik olyan használati helyzet(ek)-be hozni, hogy a képalakítást azzal egységessé tegye, hanem a mindenkori kifejezendő tartalom által megkívánt módon fogalmaz. Ezt látszik igazolni, hogy az ebben a csoportban levő többi előfordulás szintén a köznyelvi használatnak megfelelő a szó szövegbe építési módja szempontjából:

- (7) .. Egy percig élek még, — aztán a gép forog
És halhatatlan *lelkem* rohan tovább a gépen .. (61)
- (8) „Mert miután a testem
Megrágta az irigység,
Lelkem felett megáll és
Meglátom én az Istent”. (67)
- (9) .. Semmije sincs neki nincs esze és *lelke* .. (111)
- (10) .. Ész nélkül *lélek* nélkül ösztön nélkül .. (111)

2.4. A *lélek* 3. || *a*-val két képet alkot a költő.

- (11) .. Agyvelejét a *lélek* drága edényét rázva dühödten .. (149)
- (12) .. Most szüli meg most nyomul ki *lelkéből* most születik a világ .. (156)

Bár a (11)-ben a köznyelvi *fejét rázza* szókapcsolat átírására ismerhetni, az alapmetafora — **az agyvelő a lélek drága edénye* — nem esik messze a képzavartól. — A (12)-ben a **lelkéből kinyomul* metafora a *kinyomul* „<Tárgy, dolog v[ala]mely nyíláson át> lassan és tömegének rendsz[erint] csak egy részében, kívülre nyomódik” (ÉrtSz. 4: 151) ritkán előforduló jelentésén alapul. — A többi e csoportba tartozó *lélek* főnév a költői képalakításban nem számottevő, szövegbe építésük a köznyelvi megoldásokkal azonos.

- (13) .. védtelen a *lélek* és hetyke úr a test .. (60)
- (14) .. Nehezen szánom rá magam, hogy *lelkemen* könnyítsek .. (105)
- (15) .. nincs is valóság csak emberi *lélek* .. (153)

2.5.1. Karinthy költői nyelvében a leggyakoribb a *lélek* 3. || *b* jelentésben a vizsgált szó. Ezekből a képalakításban résztvevők:

- (16) Didergő *lelkem* nem bírta tovább,
Torkomba szorult be holtan —
Lukat törtem a fejemen át
Benyúltam érte és kiraboltam. (58)
- (17) .. a burok tompaezüst selymén meztelen *lelkek* dideregnek .. (148)
- (18), (19) .. Meztelen *lelkek* a motornál, meztelen *lelkek* a kabinokban .. (148)
- (20) .. Építsünk gyorsan egy rettenetes nagy Zeppelint
Melynek utasa meztelen pusztá *Lélek* lehet csak .. (148)
- (21) .. Ezt a lapdát amit a Tér és Idő nagymessze kódéből
Egymásnak hajítunk csak a *Lélek* hadseregében .. (147)
- (22) *Lelkem* testvére te néhány elszórva a messzi világon .. (146)

A (16) előfordulás szövegkörnyezete a (11)-ére emlékeztet, s mutatja a költő gondolkodásmódját, a *fej—agyvelő—lélek* metonímiák hármasságának kapcsolatáról, s így a képzavart is megérteti. — A (16)—(20) számjeles előfordulások — a Füst Milánnál is meglevő — *didergő lélek*, *dideregnek a lelkek* típust mutatják. Mivel ezek a *lélek* szavak zömükben egy versből, A lapda címűből valók — nevezetesen a (17)—(22) jelzések — használati helyzetük a költői nyelv egészére nem jellemzők. Inkább azt mutatják, miként válik a *lélek* jelképpé a (20) és (21) helyen.

A *szív és lélek* közötti metonímia-kapcsolatból származó kép is előfordul Karinthyánál.

(23) . . látván *lelkemet*, seb hátán sebbel betakarva

Mint cserepekkel a süppedő szalmatető . . (65)

(24) . . hadd hallja fülem csak

A hangot, a hangot, a tompa zörejt, mit a *Lélek*

Szorít ki, belülről, kifelé forduló bestiaszámon . . (78)

A *sebes/(meg)sebzett szív* köznyelvi kifejezés(ek) **sebes lélek*-ké való áttétele adja a hasonlat lehetőségét a (23)-ben, az áttételt a *szív* és a *lélek* közötti metonímia-viszony engedi meg. Részben ilyen viszony eredményezi a (24) jelzésekben is a *Lélek Szorít ki* metaforát, bár a szövegkörnyezetet szemügyre véve látszik, hogy nemcsak a szív működés tompa zöreje függ össze a *Lélek*-kel, hanem a *hang* maga is egyszerű alakú metafora körülbelül 'költői megnyilatkozás' értelemben.

2.5.2. Karinthy képalkotásában nem vesz részt a következő csoport *lélek* 3. || b előfordulás.

(25) . . Ringatni *lelkét* lágyan, csöndesen . . . (166)

(26) . . kétféle dallam szólt a *lelkemben* . . (115)

(27) Kit *lelkem* mélyében elrejtve hordok,
A gyermek mostanában nyugtalan . . (31)

(28) De kit *lelkem* méhében rejtve hordok,
A gyermek ébren van . . (31)

2.6. A (28)-ban levő előfordulással azonos fajtájú az egyetlen összetett szóban jelentkező *lélek*. Effélékre l. Füst Milánnál a (34) jelzést.

(29) . . most fordul ki lihegve és nyöszörögve

Egy ember egy isten egy *emberlélek* méhéből az Abszolutum . . . (156)

Az *emberlélek* főnevet az ÉrtSz. nem tartja számon. Karinthy az idézett helyen bizonynyal az érzelmi—hangulati hatás erősítésére használja az *Egy ember egy isten egy emberlélek* fokozásban.

3. A *lélek* főnév előfordulásainak száma mutatja, hogy a két költő közelezen azonos mennyiségű verstermésében Füst Milánnál több, mint kétszeres a felhasználás. Ez a mennyiségi különbség minőségi különbözőséget is takar. A minőségi különbség azonban nem értékben, hanem az alkotásmód másfajtságában nyilvánul meg. Nevezetesen abban, hogy — mint látható volt — Karinthy Frigyes verseiben a *lélek* szót a mindenkori kifejezendő tartalom

és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás által megkívánt módon használja, ennél fogva a vizsgált szó használati helyzetei egymással a költői nyelv egészében nem függenek össze. A képalkotást a közvetlen szövegkörnyezet befolyásol(hat)ja nem számítva a közös előismerete(ke)t. — Füst Milán költői nyelvében a *lélek* főnév használati helyzetei nemcsak a közvetlen szövegkörnyezet — és az előismeret(ek) — meghatározó szerepét mutatják, hanem a költői nyelv egészében mutatkozó összefüggésrendszerét, az intertextusét is. Így a *lélek* különféle jelzői például következetesen egy jelentésjegy által összekapcsolt szavak, az igei metaforák gyakorta bizonyos mozgásfajták jelentésjegyeivel épültek föl, más csoportokat a víz és bor képzet megjelenése alakított. A képalkotásban a szövegkörnyezet és a közös előismeretek szerepe mellett figyelembe kell venni maguknak a használati helyzeteknek a megfeleléseiből adódó „belső” előismereteket, azokat, amelyeket a köznyelvi jelentéstartomány mellett maga a költői szövegmű termel. Így a *lélek* szóval alakított szóképek és a hozzájuk esetleg tartozó egyéb stílus eszközök hatása egymás előismerteiként fokozhatják a kifejezés hatékonyságát. Az egy szóval kapcsolatosan kialakított képek mintegy hálózatot alkotnak, s a hálózat egyes részeinek összeköttetése van (vagy lehet) más szóképhálózatokkal, így például a szív meg a bor képzettel és a *beteg, bús, bánatos* stb. jelzőcsoporttal felépített képek a *szív* főnév képrendszeréhez kapcsolódnak, a 'rendszeretlen mozgás' jelentésjegy alapján szerveződő képek az *éj, éjszaka* 'élet' metaforák hálózatával kapcsolatosak, mivel azok is bizonyos mozgásfajták rendszeres megjelenésével vannak létrehozva, ezek a mozgások pedig a *fut* ige metaforás használatából eredő képek köréhez (l. Büky: Népr. és Nyelvtud. 21 [1977.]: 107—16) csatlakoznak é. í. t. A képrendszer mind teljesebb megismerése a költő életművének mind teljesebb megismeréséhez vezet.

Büky László

Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvekben

A magyar mint idegen nyelvnek ezidáig nem született önálló, rendszeres leíró nyelvtana. A hiány következményei kihatnak az egész szakterületre, de leginkább és legérezhetőbben a nyelvkönyvírásban mutatkoznak. Részleteredmények, az értékek tisztázatlansága, bizonytalanságok jellemzik a külföldieknek szóló nyelvkönyveket.

Mivel hiányzik a sajátos szempontú, sajátos célokat maga elé tűző megközelítésmód, a nyelvkönyvírók részben saját kútfőre támaszkodva, részben a magyar leíró nyelvtanokra hagyatkozva, azokat követve írják munkáikat. Az eredmény: az egymástól elszigetelten készülő, úttörő jellegű könyvek erői alig összegeződnek egy esetleges újban, a hibák újra és újra visszatérnek. Az egyéni jó részmegoldások nem tudják feledtetni az alapkutatások, a magyar mint idegen nyelv rendszerszerű leírásának szükségességét.

A kétféle megközelítés különbözősége legszembetűnőbb a nyelvhasználat megítélésében. Míg az anyanyelvi leírások a nyelvhasználatot általában a nyelvérzékre bízzák — gyakran még a Nyelvművelő Kézikönyv is! —, és céljuk inkább az elemzés, kategorizálás, addig a magyar mint idegen nyelv leírásának a nyelvhasználat az elsődleges célja, s ezt csak a nyelv sajátosságaiból kiindulva, a nyelvi jelenségek lényegét, mozgásuk minkéntjét feltárva, explicit szabályokkal és a nyelvhasználat helyes bemutatásával érheti el.

A nyelvhasználat tükrözője a szöveg. Nem véletlen, hogy a nyelvoktatás nagy reformja (1882.) óta különös figyelmet szentelnek a leckék anyagának, a szövegeknek. Otto Jespersen *How to Teach a Foreign Language* című, 1904-ben megjelent könyvében a jó szöveg tulajdonságait a következőkben látja: 1. összefüggő, értelmes; 2. érdekes, élő, változatos; 3. a legszükségesebb anyagot tartalmazza; 4. nyelvileg korrekt; 5. fokozatosan, a könnyűtől a nehéz felé halad; 6. ezt anélkül teszi, hogy a nyelvtani formákat túlértékelné (i.m. 23).

Álláspontját ma is igaznak, teljesnek tarthatjuk, sőt időszerűnek is, hisz az eltelt 80 év alig hozott változást. A Jespersen által ostromozott hibák többségükben ma is átítatják a nyelvkönyvek szövegeit, s ez sajnos a magyar nyelvkönyvek esetében sincs másképp.

Ha a nyelvkönyvíró meg akar felelni az említett elvárásoknak, a leckék anyagának megalkotásakor okos kompromisszumokat kellene kötnie az egyes kívánalmak közt. A gyakorlat viszont azt bizonyítja, hogy az egyik követelmény, általában a fokozatosan haladás elve a többi fölé kerekedik, mégpedig a nyelvtan feltétlen kiszolgálásával párosulva.

E jelenség vizsgálatára vállalkozunk a továbbiakban az alábbi nyelvkönyveket alapul véve: Pál Fábíán: *Manuale della lingua ungherese*, 2. kiadás, Budapest, 1970.; Ginter Károly—Tarnói László: *Ungarisch für Ausländer*, 3.

kiadás, Budapest, 1974.; István Lelkes: Manuel de hongrois, 2. kiadás, Budapest, 1976.; Эникő Сий, Курс венгерского языка [Enikő Szij, Kursz vengerszkovo jazüka] Budapest, 1979.

Az egyszerűtől a nehéz felé haladás elve és a nyelvtanközpontúság házaságának első következménye annak figyelmen kívül hagyása, hogy a nyelvet kezdettől fogva élő kommunikációs szituációk segítségével kell tanítani. Éppen a nyelvtanulás kezdetén, amikor kedvet kellene kelteni a tanulóban a nyelv iránt, banális mondatok ismétlésére kényszerül: „Milyen a Duna? A Duna széles. Milyenek a villamosok? A villamosok sárgák” (Ginter—Tarnói, 3. lecke, 57); „Ez gyújtógyertya. A gyújtógyertya fehér és szürke” (uo. 4. lecke, 73); „Ez fénykép. Ez jó fénykép” (Szij, 1. lecke, 24). E „szövegek” valós célja sokkal inkább egyfajta nyelvtani struktúra gyakoroltatása, mint valós információk közlése.

A mondatok tartalma és a valóság közötti feszültség hol szinte abszurd, hol mulatságos helyzetet teremt: „Az a nagy taxi kék. Mögötte öt sofőr cigarettazik” (Lelkes, 3. lecke, 88). Elgondolkodtató annak az apának a tájékozatlansága, aki egy budapesti séta alkalmával teszi fel a következő kérdéseket fiának: „Te mi akarsz lenni? És a húgod? Milyen tanárnő? Milyen nyelven beszél? Te hány nyelven beszélsz?” (Lelkes, 6. lecke, 133).

A „szövegek” legfeltűnőbb hiányossága azonban éppen a szövegtelenség, a szövegösszefüggés hiánya. A mondatok között tátongó űr többek között a megfelelő grammatikai eszközök — viszonyszók, kötőszók stb. — hiányával és a megoldatlan témaváltásokkal magyarázható: „Szemben a Duna. Felette széles szép hidak. Hétfő van. Meleg nap. Budapesti tavasz” (Lelkes, 3. lecke, 91). A párbeszédforma valamelyest eltünteti a hiátusokat, ezért is kedvelik a nyelvkönyvírók, de összefüggő történetek elmondására csak későn adnak lehetőséget a tanulóknak. A következő dialógusokat elmesélni nem tudja, mert nem ismeri az összekötő formákat, eljátszani őket pedig a szituáció ritka vagy lehetetlen volta miatt nehéz: — Laci ügyes és erős. Ott van fent. (ti. egy fán) — Igen. A lányok csak itt lent vannak. Sajnos, a lányok gyengék. Itt egy finom alma, tessék!” (Ginter—Tarnói, 3. lecke, 57); „Szeretitek a kenyeret? — Szeretjük. — És a csokoládét is szeretitek? — Micsoda kérdés! Mindenki szereti — feleljük kórusban. — A vizet is szeretjük, meg a levegőt is, ha friss — mondja Csaba” (Szij, 5. lecke, 88).

A nyelvtani haladási menetet vezérül választó szövegalkotási módnak nemcsak az a következménye, hogy a szöveg szervezőjévé nem a gondolat, a közlés, az események természetes egymásutánja válik, hanem az is, hogy a beszélt nyelvben soha el nem hangzó, annak grammatikájától idegen, gyakran nyelvtanilag sem korrekt mondatok szerepelnek a szövegekben.

Egyszer a tanulandó nyelvtani anyaghoz való merev ragaszkodás és az anticipálás hiánya okoz nyelvtanilag helytelen formákat, máskor pedig az addig annyira hiányzó nyelvi jelenségek tömeges megjelenése.

Az alábbi mondatokban például hiányzik a birtokos személyrag: „Szerencsére kicsi a *láz* . . .” (Ginter—Tarnói, 4. lecke, 73); „Sok *dolog* van otthon . . . Otthon vár a munka, és holnap nehéz *nap* van az iskolában” (uo. 6. lecke, 99). Máshol, természetesen a birtokos személyragozást tárgyaló leckében viszont zavaróan sok van belőle! — Ez az én autóm! — Ez nem a te autód, ez az én autóm! . . . Hol van az autótok és a babátok? — Itt van az autónk . . . Az én almám a konyhában van az asztalon . . . Az ő labdájuk olyan, mint az én piros

labdám” (uo. 8. lecke, 133–4). Egy másik könyvben majdnem az egész ragozási sor megjelenik a szövegben: „Úgy beszélsz, mint valami király vagy császár: birodalmam, birodalmad, birodalma . . .” (Szif, 9. lecke, 150).

Szinte véletlenszerűen választhatunk ki bármilyen nyelvtani anyagot, a neki szentelt leckében jól kimutatható, hogyan válik uralkodóvá a nyelvi jelenség, teljesen háttérbe szorítva a szöveg értelmét s magát a helyes nyelvhasználatot is. A névutók bemutatása például az alábbi esetekben felborítja az események természetes arányát, érdektelen, jelentéktelen részletek nyomulnak előtérbe: „Szerencsére jön egy »sárga angyal« . . . A szerelő az autó mellől Kovács Istvánhoz lép” (Ginter—Tarnói, 9. lecke, 151). Vagy: „A Duna-parton a Szabadság-híd előtt kő mellett kő, cső mellett cső és a kövek és csövek között szorgalmasan dolgozó munkások” (Lelkes, 7. lecke, 149).

Ily módon csak részben valósítható meg a szövegekkel szemben támasztott azon követelmény is, hogy gyakorlati, a mindennapi életben szükséges nyelvismeretet nyújtsanak. Hiába ugyanis a jó témaválasztás, ha a nyelvtani anyag örökösen megköti a nyelvkönyvíró fantáziáját, és a legéletszerűbb események leírása is a nyelvtani anyag illusztrálásába csap át. A nyelvi anyag ugyanis ritkán implicálja olyan egyértelműen a tartalmat, mint a következő párbeszédben: „— Szeretsz? — Szeretlek! — Csak engem szeretsz? — Csak téged szeretlek!” (Fábián, 8. lecke, 92).

Az azonos téma a különböző könyvekben nemcsak a megközelítés változatosságát jelentheti, de más-más grammatikai célok szolgálatába állítva a nyelvtant illusztráló szövegírási módszer korlátait is jól érezteti. A szállodatéma — egy kivételével — minden vizsgált munkában szerepel. A leckék anyagának összehasonlítása ezért két okból is tanulsággal járhat. Kiderülhet például, hogy az egyes szerzők mit tartanak a tárgyhöz tartozónak, s ez mennyire felel meg elvárásainknak. Az egyik könyvben kétszer is megjelenik a szállodatéma. Először a Gellért Szállodával ismerkedhetünk meg egy nagyon egyszerű leírásban: „Szép, nagy szálloda . . . Az étterem mellett fürdő van . . . két medence van: hideg medence és meleg medence. Hideg víz és meleg víz” (Lelkes, 3. lecke, 85–6). A szövegen jól érezhető, hogy ugyancsak a könyv elején található: szerkesztetlen, nyelvileg is kifogásolható. Még az ötödik lecke ígér a címében hasonló témát (Egy udvarias portás), de csak elvesztettnek hitt kabátok és táskák megtalálásáról esik benne szó. Egy másik könyvben az igekötők használatát bemutató mozgalmas leírásból értesülhetünk a szállodai eseményekről: . . . Mario és Gyula kiveszik a kocsiból a bőröndöket, de nem a vendégek viszik be a szállodába őket. Egy fiú jön ki onnan, és az viszi be a bőröndöket a hallba. A hallból felvonón viszi fel őket a szobába” (Fábián, 10. lecke, 111). Csak a harmadikban jelenik meg egy a témához illő, rövid dialógus: „— Kérem, van szabad szobájuk egy személynek? . . . Van hozzá fürdőszoba? — Természetesen uram. Kérem az útlevelét. Tessék, a szoba kulcsa” (Ginter—Tarnói, 13. lecke, 209). De az is világossá válik, hogy az annyi lehetőséget magában rejtő téma kommunikációs értéke választott példáinkban meglepően szegényes. Szinte alig van a szövegekben a gyakorlatba közvetlenül átvihető, hasznosítható anyag. Az okot, az éppen aktuális nyelvtani anyagot ellenben itt is túl feltűnően magukon viselik a mondatok.

A kezdeti érdektelenséggel tehát nemritkán az is párosul, hogy a szövegek nem tudnak követendő példát adni még a legegyszerűbb, leggyakoribb tevékenységek kifejezésére sem. A tanuló így nem tehet mást, mint megfogadja Kosztolányi gúnyos kegyetlenséggel megfogalmazott tanácsát: „A nyelvtanulás

repülőgépét előbb-utóbb ki fogják találni. És addig? Addig kérem méltóztassanak érdeklődni a nagynénik sétái s az unokaöcsök tollkései iránt. Más mód nincs” (Nyelv és lélek. Bp., 1971. 10).

S valóban, a tanuló kellő intelligenciával bírva vállalja mind az érdektelenség, mind a használat nehézségeit annak reményében, hogy e mondatok segítségével valamikor a nyelv birtokába jut. A nyelvileg helytelen alakokkal szemben azonban védtelen: elfogadja a szövegek nyelvi formáit, azonosítva őket a magyar nyelvvel. Hogy a nyelvkönyv anyaga nem azonos a magyar nyelvvel, az későbbi felismerés eredménye lesz, amikor a nyelvtanulás fejlettebb fókáin kijavítgatjuk a megtanított hibákat. A nyelvtanítás így a pénzszűkében történő házépítéshez válik hasonlóvá, ahol az éppen kéznél levő vagy olcsó építőanyagot fokozatosan újra és jobbra cseréljük ki.

A nyelvkönyvekkel szemben felállított követelmények tisztázatlansága eredeti céljuk háttérbe szorításához vezethet: nem beszélni, a nyelvet jól használni tanítanak, hanem főként nyelvtant. Ezért különösen fontos lehet az, hogy a könyvekben mennyiségileg is legnagyobb helyet elfoglaló nyelvtani anyagban hogyan tudják a szerzők áthidalni az alap, a magyar mint idegen nyelv leírásának hiányát. Érvényesül-e és hogyan érvényesül mindaz, ami nyelvünk sajátja: így kettős igeragozásunk természetes egymás mellett élése, az igekötők használatának szinte megfoghatatlan gazdagsága, a birtoklás, a birtokviszony jellegzetes volta, a magyar nyelv agglutináló természetéből fakadó, az idegen ajkút gyakran meghökkentő újdonságok, szóképzésünk gazdagsága.

A magyar ige különösen fontos helyzete miatt mind a magyart külföldieknek tanító tanároknak, mind a magyar mint idegen nyelv oktatásának elméletével foglalkozókban egyre határozottabban megfogalmazódik az ígét közép-pontba állító nyelvtanítás megvalósításának szükségessége. A dolgozat további része azt vizsgálja, milyen segítséget nyújtanak ebben nyelvkönyveink, vagyis mennyire érvényesül bennük az említett törekvés.

A vizsgált nyelvkönyvek első leckéit nem az ige, hanem a nominális mondat foglalja el. Ezt egyszerű volta mindenképp indokolná, ha a „ki ez”, „mi ez” kérdésekre felelő valóban egyszerű mondatok a lelkék során nem válnának értelmetlenül nehézze: „*És az a fekete ruha is elegáns*” (Ginter—Tarnói, 3. lecke, 56); „*Az a kis autó fekete*” (uo. 57); „*Az a kis szürke sportkocsi francia kocsi*” (Lelkes, 5. lecke, 120); „*Ez a széles, hosszú folyó a Duna*” (Szíj, 1. lecke, 33).

A nominális mondatok ilyen mértékű bonyolítása két okból is vitatható. A nominális mondatnál szereplő „kiegészítő” elemek, névelők, mutató névmások stb. közül többnek igazi szerepe nem is a nominális mondatban világosodik meg. A névelőhasználat vagy a mutató névmások különbözősége nem válik érthetővé a következő mondatok felsorolásával: „Térkép. Európa térképe. Ez Franciaország. Ez Svájc” (Lelkes, 1. lecke, 57). Még nehezebb annak a hallgatónak a helyzete, aki először találkozik ezekkel a jelenségekkel. Egy szláv anyanyelvű sem a példákban, sem a magyarázó szöveg segítségével nem fogja megérteni használatukat, különösen, ha az explikáció túl leegyszerűsítő. Mélyebb vizsgálatot igényelne tehát az, hogy az ígék társasága nem adna-e egyértelműbb, teljesebb választ a névelők, mutató névmások használatára.

A nominális mondatok indokolatlannak tűnő megnevezítése felveti bennünk azt a gondolatot, hogy mindez nem takar-e mást, történetesen az ígektől, az ígékkel együtt járó problémáktól való tartózkodást?

A magyar ige — az indoeurópai nyelvekétől eltérően — formai szempontok alapján nehezen közelíthető meg, nem osztályozható. Az infinitívus végződése nem árul el semmit az igeről, a személyszám egyeztetést is más mechanizmus működteti: a személyrag feleslegessé teszi a személyes névmást, szinte azért, hogy a figyelem egy másik egyeztetésre, a tárgy és személyragéra essék. Igeidőink választéka szinte szegényesnek tűnik az angol, francia perfektumok, futurumok széles skálája mellett. Mégis, a költő elragadtatott, de értő szavait idézve „tárgyas ragozásunkkal, harminchat mozzanatos, negyvenhat gyakorító, sok-sok kezdő, műveltető és ható igénkkel, főleg pedig igekötőink előre-hátravetésével a cselekvés és az idő micsoda boszorkányos árnyalatait, mozzanatait jelölhetjük” (Kosztolányi Dezső i.m. 259).

Épp ez a gazdagság, az eltérő jelleg okozza a tankönyvírók számára a legnagyobb nehézséget. Másfajta megközelítés hiányában a magyar igét is indoeurópai párjához idomítják. Ennek több árulkodó jele van.

Feleslegesen állítják előtérbe a személyes névmás—személyrag viszonyt, hisz nyelvünkben ez utóbbi egyértelműen magában foglalja a cselekvő személyt és számát. Így csak az interferenciahatást erősítik: a tanuló magával hozva anyanyelvi beidegződéseit, kezdetben amúgy is alig figyel az igevégződésre, figyelmét a személyes névmás kitétele köti le. Az indoeurópai igeragozási csoportok mintájára elkülönítik egymástól az alanyi és tárgyas ragozást, mintha a magyar igéknél is csupán a paradigmasor memorizálása jelentené az egyetlen nehézséget. A tankönyvírók elsőnek kivétel nélkül az alanyi ragozást mutatják be, s ezt csak kisebb-nagyobb távolságra követi a tárgyas. A tárgyas ragozás későbbi megjelenését nem indokolja kevésbé gyakori használata, inkább a két-féle tárggyal való egyeztetés késleltetésével magyarázhatjuk. Ennek többféle következménye lehet: az alanyi ragozás alakja, erősebb nyomot hagyva az emlékezetben, sokáig a tárgyas elé nyomulhat, de ami leginkább mutatja a megközelítés buktatóját: a figyelem sokáig csak a személyragok bevésésére irányul, teljesen háttérbe szorítva függőségüket a tárgytól.

A tárgyas ragozás és az accusativus egymást feltételező voltával magyarázható, hogy a tárgyeset is elég későn jelenik meg. Hiányát a vonzatok hierarchiájában betöltött primátusa teszi feltűnővé. Nélküle a cselekvéseknek csak igen szűk köre írható le, az is többnyire csak elnagyoltan: „Szombaton a feleségem takarít, aztán a konyhában főz. Este korán vacsorázunk. Vacsora után beszélgetünk. Vasárnap a feleségem a gyerekekkel foglalkozik” (Lelkes, 7. lecke, 152). Csupán a lét s néhány statikus cselekvés fejezhető ki nélküle hiánytalanul: „Ma szép idő van. A rakparton a lépcsőkön diákok ülnek. Mindenki vidám, csak én vagyok szomorú. Fáradt vagyok, hallgatok” (Szíj, 3. lecke, 52); „Ezen a téren minden házban üzletek vannak. Van itt gyógyszertár, tejbolt... Az ott balra virágüzlet, itt jobbra könyvesbolt van, ... (uo. 6. lecke, 101).

A tudatos késleltetést ebben az esetben is a kevésbé fontos vagy valóban nehéz, szintetikus alakok előtérbe kerülése jelzi. Az accusativust megelőzik például a páros névutós szerkezetek helyhatározó ragos alakjai, az „ez alá az asztal alá”, „e mögé a szekrény mögé”, „a mellett a ház mellett” formák (Ginter—Tarnói, 9. lecke, 158, a tárgyeset csak a következő leckeiben jelenik meg). A helyhatározó ragok minden vizsgált könyvben előbb jelentkeznek. Így megtörténhet, hogy a tanuló bonyolult tartalmak nem kevésbé bonyolult formában történő visszaadására képes anélkül, hogy a nyelvtanítástól gyakran számon kért „Kérek egy pohár vizet” kérést helyesen ki tudná fejezni:

„Míg Nicole és Philippe az Erzsébet-híd budai hídfőjétől a Lánchíd felé sétálva ismerkedik a pesti parttal, a pesti part házaival, szobraival, nagy épületeivel . . ., az alatt apjuk és anyjuk az új függőhídban gyönyörködik” (Lelkes, 10. lecke, 195).

Nagyobb segítséget jelentene a kettős egyeztetéshez, ha a két ragozás minél szorosabban követné egymást és minél előbb, valamint használatukat, függőségüket a kétféle tárgytól nem „tudnánk le” egy hiányos táblázattal, hanem lépésről-lépésre, az egész könyvön végigvonulna bemutatásuk. Emellett szól az a tapasztalat is, hogy a külföldieknek nem a kétféle ragozás alaki megkülönböztetése okoz elsősorban nehézséget, hanem az, hogy mikor kell használni őket. A bizonytalanságok oka éppen a tárggyal való egyeztetés kezdeti elhanyagolásában. későbbi esetleges, hiányos tárgyalásában keresendő.

Az alanyi és tárgyas ragozás megközelítésében észlelt vitatható pontok magyarázhatók metodikai megfontolásokkal: egymástól jól elválasztva a tanulót talán könnyebben megtanulja őket.

Az igeekötők tanításában jelentkező túlzott leegyszerűsítést azonban már nem mentegethetjük pedagógiai érvekkel, mert az itt észlelt hiányosságok a nyelvhasználatban érezhető torzulásokhoz vezetnek. Az igeekötőknél felhalmozódó hibák teszik különösen feltűnővé az említett kétféle nyelvelírás különbözőségét, eltérő célját.

Leíró nyelvtanaink feltárják az igeekötők fejlődésének történetét, meghatározzák kategóriáját, megállapítják alapvető funkcióit — irányt jelölő, perfektív, képző —, de használatukra nem adnak szabályt. A magyar anyanyelvűnek ez a hiány fel sem tűnik, és talán az egyéb ellentmondások sem. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára az igeekötős igéket megkülönböztetés nélkül önálló szónak tartja, ami az irányt jelölő és képző funkcióban érthető is. A perfektív szemléletű igék esetében ellenben még az Értelmező Szótár magyarázatából sem derül ki a két ige közti különbség. A *mond* alapjelentését például így határozza meg: „l. . . szavakkal beszélve kifejez, kijelent, közöl . . .” Használatára a következő példákat adja: „Vhogyán, vmilyen nyelven ~ vmit; vkinek ~ vmit; vkinek a szemébe ~ vmit; vkiről ~ vmit”. A *megmond* alapjelentése: „szóban tudomására hoz, tudtára v. tudtul ad vkinek vmit; közöl vmit”, s a következő példákat sorolja fel: „Betyárosan ~ta neki; becsületesen, egyenesen, fennhangon, félreérthetetlenül ~ja; kereken ~ vmit”.

A magyar mint idegen nyelv szempontjából történő leírásban a nehézséget az jelenti, hogy épp a két ige közti különbséget kell egyértelműen megfogalmazni.

Annak ellenére, hogy az igeekötők esetében az érzékeltetett okok miatt is különösen indokolt lenne az, hogy a nyelvkönyvírók ne csak a leíró nyelvtanokra támaszkodjanak, hanem a magyar mint idegen nyelv sajátos szempontjait is figyelembe vegyék, többnyire az első megoldást választják.

S a következőkben: az igeekötők előkészítetlenül, hangsúlyukat, lényegi jegyeiket veszítve jelennek meg. A funkcióik közti különbségek megemlíthetnek ugyan, de már a legkönnyebb, az irányt jelölő is téves megközelítéssel szerepel. A hiányosság annak az alapvető ténynek a figyelmen kívül hagyásából fakad, hogy a magyar nyelvben az igeekötős ige és lativus ragozás határozója fejezi ki a határozóraggal jelölt helyre jutást, illetve az onnan kikerülést, ha az ige a határozója előtt áll. Ha nem kerülnek a „Péter

megy a házba” és a „Péter bemegy a házba” mondatok oppozícióba, a tanuló számára nem válik világossá, hogy míg az első esetben csak az irány megjelölése a cél, a másodikban már a bejutást fejezzük ki. Ezért a két jelentést általában azonosítja. Ebben segítségére vannak a leckékben szereplő félreérthető rajzok is. A nyelvkönyvíró pedig elveszíti annak lehetőségét, hogy a perfektív funkciót már itt megértesse. Igaz, ez utóbbinak később sem szentelnek nagyobb figyelmet. (Ez különösen az oroszoknak szóló könyvben feltűnő, hisz itt a sok hasonlóság szinte követelné, s egyben meg is könnyítené a bemutatást.) Az igekötők mégis csak a könyv közepe táján, akkor is csak formális leírásban jelennek meg.

A használatukat feltáró szabályokat, példákat itt is és másutt is hiába keresnénk. A szövegek későn és ritkán alkalmazott formái pedig nem tudják megadni a használat biztonságát. A tanuló ezért érthető módon kerüli őket, sőt a nyelvkönyvtől bátorítva is érzi magát. Az eseményeket sokáig a pillanat örökkévalóságába merítve meséltetik vele: „Anna fut a villamoshoz... Szerencsére jön a villamos... Az információhoz megy” (Ginter—Tarnói, 6. lecke, 100); „Óra után a folyosón állunk, beszélgetünk. Jön Kati, és már messziről kiabál... Ma az előadás helyett az egész csoport a Duna-partra jött. Itt ülünk a lépcsőkön. Süt a nap” (Szij, 5. lecke, 89); „Jön a tanárnő... Most a táblánál áll, magyaráz... Ő néha egy-egy szót ír a táblára vagy olvas egy-két mondatot a könyvből” (uo. 4. lecke, 75).

Az állókép-szemlélet hatása olyan erős, hogy gyakran még az igekötők megjelenése után sem válnak igazán dinamikussá a cselekvések: „A levelet borítékba teszi, a borítékra címet ír, és bélyeget ragaszt. Ezután a postára megy. Az ajtó mellett a falon van egy piros postaláda, abba dobja a levelet, és az egyik ablakhoz lép... Zoltán írja a táviratot. Sok szót javít” (Ginter—Tarnói, 12. lecke, 196). Ha igekötőket használva átírjuk a történetet — „A levelet beteszi, ráírja a címet..., felragasztja a bélyeget, ... elmegy a postára..., bedobja a levelet..., odalép az egyik ablakhoz... Sok szót kijavít” —, előtűnnek mindazok a problémák és egyben érdekességek, melyekről lemond a tankönyvíró, túl bonyolultnak találván őket. Lemond a cselekvés befejezettségének érzékeltetéséről, a szörend összekuszálódik, a figyelem elsiklik az igekötős ige és a tárgy viszonya fölött, az igeidőkkel való kapcsolata rejtve marad. (Csak a Ginter—Tarnói 14. leckéje kapcsolja össze a meg- és az el- tárgyalását a múlt idővel.)

A tárgyi tisztázatlanságok elnagyolt, leegyszerűsített bemutatással történő palástolásával az igekötők esetében a tankönyvírók könnyebb útra vezették ugyan a tanulót, de ezzel együtt funkciótlan, nehezen megtanulható anyaggá is változtatták őket.

Az agglutináló jelleg formailag is legszembetűnőbb tulajdonsága nyelvünknek. A suffixumok gazdagsága, egyben ökonomikus volta, az általuk kifejezett viszonyok árnyalt megkülönböztetése a valóság új felfedezésével ajándékozhatja meg a nyelvünket tanulót.

Mivel a jelenségek leírása, formai megközelítése erőssége nyelvkönyveinknek, ezért meglepődve tapasztaltuk, hogy a képzésmódok, a végződések kapcsolódásának bemutatásában sem alakult még ki egység. A leírások egyszer aprólékosak, részletekbe veszők, máskor hiányosak, elnagyoltak. Az egyik könyv a birtokos személyragozásban 9 típust különböztet meg (Fábián, 12. lecke, 130), a másik ellenben az egyes szám harmadik személyű alakot alapul véve négy

paradigmasort (SziJ, 8. lecke, 126–7), a harmadik könyv 10 típust ad meg, külön csoportot alkotva az *autó*, *barátnő*, *taxi* típusú főneveknek (Lelkes, 5. lecke, 125–6), a negyedik pedig hatot, kihagyva az *a*, *e* magánhangzókra végződő csoportokat (Ginter–Tarnói, 8. lecke, 139–40).

Az általam megvizsgált könyvek egyikében sem érződött tudatos törekvés arra, hogy a suffixumok kapcsolódásában fellelhető, az egész nyelvi rendszert átívelő analógiákra felhívják a figyelmet. A tankönyvírók nem ragaszkodnak következetesen a már egyszer alkalmazott sorrendhez, nem adnak a képzési esetek számát csökkentő szabályokat. A kötőhangzókat különbözőképpen ítélik meg, hol a suffixum részének tekintik, hol nem. Hasznos lenne, ha annak tekintenék. Ha követjük az anyanyelvi leírást, csak megnehezítjük a tanuló helyzetét, hisz számára leginkább a kötőhangzók nehezen szabályokba foglalható kapcsolódása okoz problémát.

Az anyanyelvi szemlélet érvényesülését érezzük abban is, hogy a jelek, ragok számunkra oly természetes egymásutánjának kitalálását is többnyire rábízják a hallgatókra. A többesjel elsőbbségét még kiemelik az esetragokkal szemben, de a sokkal nehezebb birtokos személyragok esetében hiányzik a teljes bemutatás. A Kursz vengerszkovo jazüka elegendőnek tekinti, ha az egyes szám első személyű alak néhány helyhatározó ragos alakját felsorolja (5. lecke, 129–30), az Ungarisch für Ausländer is beéri néhány hasonló példával (8. lecke, 143).

A grammatikai kategóriákban való gondolkodásnak nemcsak az lehet a következménye, hogy az esetleg szerény nyelvtani tudással bíró tanuló rákényszerítjük arra, hogy a magyar nyelvvel megtanulja a nyelvtant is, hanem elsősorban az, hogy a formák és funkciók nehezen találhatnak egymásra. Az inessivus és superessivus ragok például általában korán megjelennek a könyvekben, de időjelölő, esetleg modális értelmű használatukról csak jóval később, vagy nem is esik említés. A rendszerszerűség valamint a nyelvi formák és funkciók kettős megfeleltetése híján a végzódések sokasága elkápráztatja ugyan a nyelvünket tanulókat, de az a teljesség, amit annyira gazdaságosan megtestesítenek, rejtve marad előttük.

Munkánkban nem tudtuk bemutatni teljességükben azokat a nehézségeket, amelyekkel a nyelvkönyvíróknak meg kell küzdeniük. Kissé egyoldalúan csak azokat a hiányosságokat állítottuk a középpontba, amelyek az élő nyelv torzulásához vezetnek. Így az anyanyelvi szemlélet érvényesülésének buktatóit, a nyelvtanközpontúság túlzásait. Mindezt azért tettük, hogy ily módon is a változtatásokat sürgessük: a magyar mint idegen nyelv sajátos szempontjainak érvényesítését, a kommunikációs elvek és funkcionális szempontok fokozottabb megvalósítását a magyarnyelv-oktatásban.

Szili Katalin

A tankönyvek nyelvezetének néhány sajátos követelménye

Bármilyen furcsán hangzik is: Magyarországon nem folyik rendszeres, szervezett és tüzetes tankönyvelméleti kutatómunka. Így aztán az egyes tankönyvek megítélése pusztán szubjektív benyomásokon alapul, és azok a követelmények, amelyeket a közvélemény egyik vagy másik része mint magától értetődőket hangoztat, ugyancsak kérdésesnek bizonyulnak a gyakorlatban. (Ilyen például az a közkeletű nézet, hogy a tankönyvek ismeretanyagának a szakmai konszenzusra kell épülnie, és nem szabad mást tartalmaznia, mint ami tudományosan igazolt és kétségtelenül bizonyos. Ha azonban az egyes eseteket mélyebben megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy ilyesféle szakmai konszenzus egyáltalán nem létezik, hogy minden területen vita folyik a különböző tudományos elméletek, álláspontok között, másrészt pedig a tudomány fejlődésének megszakítatlan folyamatossága sem ismer egyszer s mindenkorra eldöntött, végleges igazságokat. Nem szólva arról, hogy egy csakis végérvényes igazságokra való törekvés dogmatikussá tenné magát az ismeretanyagot, és hamis képet nyújtana az emberi megismerésről, ezen belül a tudományos tevékenységről.) A szakmai kritériumok tisztázatlansága mellett a célszerű tárgyalásmódról, az ismeretanyag közvetítésének hatékonyságáról is csupán egymásnak ellentmondó, többnyire egyéni gyakorlaton alapuló, esetleges tapasztalataink vannak; megfontolandó, hogy egy-egy tankönyv sikeres vagy sikertelen alkalmazása beleépül az egész oktatási-nevelési tevékenységbe, nehezen dönthető el tehát, hogy a jobb vagy gyengébb eredmény elérésében milyen mértékben játszott közre a tankönyv, és milyen mértékben a tanár egyénisége, jobb vagy rosszabb képzettsége, az órán követett módszer, a gyerekcsoport összetétele, motiváltsága, a környezet egyik vagy másik hatáseleme.

Ezúttal a tankönyveknek csupán egyetlen tényezőjére, oldalára irányítjuk a figyelmet: a nyelvi megformálásra. Erről is csak általános megjegyzések hangzottak el mindeddig: hogy ti. a tankönyv nyelve legyen szabatos, pontos, kifogástalan, tömör, közvetítsen nyelvi eszményt, ismertessen meg a szakma szókincsével, de kerülje lehetőleg az idegen szavakat, ne legyen túlságosan bonyolult, és így tovább.

Az természetes, hogy a tankönyv kifejezőmódjának fokozott mértékben meg kell felelnie egyrészt az általános nyelvi-nyelvhelyességi követelményeknek, másrészt az illető tudományág szakirodalmi szövegalkotása minden kívánalmának. Vannak-e ezeken kívül olyan különleges didaktikai igények is, amelyeket a tankönyvírás sajátos „műfaji” követelményeinek tekinthetünk?

Talán a negatív oldalról könnyebb lesz megadni a választ erre a kérdésre. Végigvizsgálva számos tankönyv kéziratát, és olvasás közben megpróbálva behelyezkedni az ismeretanyagban járatlan, a tudnivalókat éppen most felfedező tanuló lelkiállapotába, számos olyan buktatóra leltem a nyelvi megformálásban, amely mindenesetre megnehezíti a közöltek megértését, befogadását és megjegyzését. A hibák fölismerése már a követelmények pozitív megfogalmazását is lehetővé teszi. Az általam összegyűjtött típusok közül most csupán hármat emelek ki. Elsősorban a mondat szerkesztés hibáiról van szó, egyes kifogásolható esetek azonban már túlmutatnak a mondathatárokon, és a szövegalkotás hibáiként jelentkeznek. Hangsúlyozom: nem általános nyelvhelyességi szabályok megszegésével állunk szemben, és egyes idézendő mondat-típusok egy tudományos szövegben talán helytállóak, vagy legalábbis elfo-

gadhatóak lennének. A szakszövegben e típusok csak akkor kifogásolhatók, ha eluralkodásuk egysíkúvá, nehézkessé teszi a szöveget.

Az első típus: a rejtett többszörös állítások típusa. Ebben az esetben a tankönyvíró — részben a terjengősségtől való félelmében — oly mértékben sűríti mondanivalóját, hogy egyetlen egyszerű mondatba vagy egy főmondattól függő alárendeléses összetett mondatba több potenciális állítást zsúfol össze. A tömörítési szándékból fakad, hogy a szerző alig alkalmaz mellérendelő összetett mondatokat; úgy véli, megtakarítja a részletező kifejtést, elkerüli a bőbeszédűség látszatát, ha több burkolt és szintagmatikus szerkezetté lefokozott állítást szorít egyetlen predikatív szerkezet alá. Az is lehet, hogy a benne komplex módon fölmerülő egységes gondolatot vagy gondolatsort igyekszik azon melegeben és komplexitásában kifejezni, önkéntelenül is érzékeltetni akarván a különböző szempontok egységét, összetartozását. Vagy attól fél talán, hogy közlésmódja a kiegészítések nélkül nem lesz elég pontos, hiánytalan. Mindegy. A szóban forgó nyelvi jelenség következménye mindenképpen kedvezőtlen. Bármennyire kézenfekvőnek vagy közismertnek tűnhetnek ugyanis a tankönyvíró számára az ilyen lesüllyesztett, önállóságukat veszített, burkolt közlések, a diákra e másodlagos tudnivalók is az újdonság erejével hatnak — ha ugyan hatni tudnak, mivel az önállóságukat veszített, kibontatlan állítások szövevénye nemcsak a főgondolat, a téma—réma világos megragadását veszélyezteti, hanem az egyes részközlendőket is háttérbe szorítja, elhomályosítja, és megnehezíti a mondat szerkezetének áttekintését is.

Lássunk egy-két ilyen példát! Egy általános iskolai történelemkönyv kéziratában olvashattam: „A szövés egyik fontos munkafolyamatát gépesítő mechanikai vetélt (repülő vetélt) 1733-ban John Kay angol szövőmunkás találta fel.” A mondat tulajdonképpeni gerince, hogy „a mechanikai vetélt John Kay találta fel”. De a mondat ezen kívül még a következő burkolt állításokat is tartalmazza: 1. „a mechanikai vetélt a szövés egyik legfontosabb folyamatát gépesíti”; 2. „a mechanikai vetélt másként repülő vetélőnek nevezik”; 3. „John Kay angol szövőmunkás volt”. A három lesüllyesztett, burkolt állítás közül az első egy igeneves alaptagú bonyolult jelzős szerkezetben, a második zárójeles közbevetésben, a harmadik pedig értelmezős szerkezetben fejeződik ki. Az amúgy is szövevényes mondat megértését tovább nehezíti az, hogy végül is kifejtetlen marad a mechanikai vetélt rendeltetése, „a szövés egyik fontos munkafolyamatát”-nak mibenléte. Itt tehát egy újabb leszorult állítás lehetősége dereng a homályban.

Az előbbi — viszonylag még mindig egyszerű — példa talán kielégítően szemlélteti magát a jelenséget. Idézhetnék azonban hosszadalmasabb, körmönfontabb mondatképződményeket is. Ilyeneket: „Az összefonódott antifasiszta, antiimperialista, antifeudális, demokratikus és szocialista forradalmi feladatokat megoldó népi demokratikus forradalmak — a külső és belső feltételektől függően — többféleképpen mentek végbe.” A túltengő információ akkor is szinte szétfeszíti a mondat kereteit, ha a szerző megenged egy-egy mellékmondatnyi lazítást: „A kommunista pártokon belül mutatkozó dogmatikus, azaz a szocializmus építésének csak általános törvényeit figyelembe vevő és revizionista, vagyis csupán a nemzeti sajátosságokat elismerő elhajlások káros hatása arra készítette az 1960-as moszkvai értekezletet, hogy felhívja a kommunista pártokat a mindkét elhajlás elleni kétfrontos küzdelemre.”

Azért időztem kissé hosszasan a túltömörítés eseteinél, mivel a következő két nyelvi jelenség is úgyszólván innen sarjad. Az első: az ígéknek, igei

állításoknak szinte beteges kerülése Talán úgy vélik egyesek, hogy személytelenebbé, időtlenebbé és ezzel hitelesebbé, tudományosabbá, végérvényesebbé válik fejtegetésük, ha az igék helyett igéből képzett igeneveket, elvont főneveket alkalmaznak. Az igenevek — mint tudjuk — éppúgy lehetnek tárgyas vagy határozós szintagmák alaptagjai, mint az igék, s így bonyolult jelzős szerkezetbe sűrítethetnek egy-egy teljes mondategységet. Egy pedagógiai kézikönyv kéziratában találkoztam a következő mondattal: „A szülők és nagyszülők üzeimivel(?), a szocialista brigádokkal *való együttműködés* számtalan *lehetőséget kínál*, remek alkalom” (ti. a munkára nevelés számára). Itt az állítmány ugyan névszói (*alkalom*), de találunk a kijelentésben négy olyan névszót is, amely igéből van képezve. Hogy ezt a mesterkéltséget, szintelen-szagtalan-élettelen tanácsot mindenki számára azonnal megérthető, köznapi stílusú szöveggé alakítsuk át, az igéket kell elsősorban kiszabadítanunk börtönükből. „Számtalan *lehetőséget kínál* (ti. a munkára nevelés számára), ha *együttműködünk* azokkal az üzemekkel, ahol szülők vagy nagyszülők *dolgoznak*, esetleg szocialista brigádokkal *keresünk* kapcsolatot.” Igaz, hogy három szóval terjedelmesebb mondatot kaptunk, de sokkal áttekinthetőbbet, világosabbat és magyarosabbat. Hasonló példák egy irodalomtankönyvi próbálkozásból: „A halálhírről szóló sürgöny megsemmisítésének a Tótékban *lényegi a cselekményt befolyásoló szerepe*”; „*Fontos itt a huszadik században viszonylag ritkán jelentkező klasszikus műfajokhoz való visszatérés.*”

Legutóbbi idézetünk átvezet a harmadik jelenségkörbe. Már Kosztolányi rámutatott arra, hogy az olvasót egy másodperc ezredrészéig sem szabad bizonytalanságban tartanunk. Tankönyvben különösen fontos, hogy mielőbb árulja el magát a szöveg: merre tart, milyen célra és milyen rend alapján szerveződött, magyarul: hová is akarunk kilyukadni. A mondaton belül ez azt jelenti, hogy ne tartsuk vissza, ne akarjuk mindenáron csattanóként a végére helyezni állításunk lényegét. A sok-sok mellékkörülmény felsorolása meddő, sőt érthetetlen marad mindaddig, amíg nem tudjuk, hogy ezek a kiegészítő mozzanatok hová, mihez is kapcsolódnak. Íme a példák: „Oroszország fejlődése elszigeteltsége miatt mégis elmaradt az európaiktól.” Logikusabb lenne, ha előbb magát a tényt jelölnénk meg, és csak azután neveznénk meg az okát. Így a ráértés is simábbá, zökkenőmentesebbé válnék („Oroszország fejlődése elmaradt az európaiktól” — ti. az európai fejlődéstől). Nagy Péterről ugyanitt megtudhatjuk, hogy: „Ezért mindjárt uralkodásának első évtizedében, számos nemes ifjútól kísérve, európai körútra indult.” Holott először is azt kellene kibogoznunk e kijelentésből, hogy „európai körútra indult”; ez a fontos, ezt csupán bővíti, teljesebbé teszi a kiegészítést: „számos nemes ifjútól kísérve”. Egy Babitsról szóló passzus így fogalmaz: „Fenyegető betegsége és a politikai élet sötétülő láthatára (a 30-as években) elmélyítették az élet, a világ egyszerű, természetes szépségei iránti vonzódását.” Pedig az állítmány elsősorban a tárgyat kívánna maga mellé (hogy mit is mélyítettek el Babitsban az egyéni és a közéleti bajok), s aztán következhetné a tárgy valamire irányulásának hossz- és további részletezése.

Egy Kassák-fejezet beszámol arról is, hogy „1916 október elején egy nemzetközi szám nyílt háborúellenessége miatt be is tiltották a *Tett-et*”. A közbevetés előretolakodását még súlyosbítja a mondat szerkezet félreérthető volta. Amikor az olvasó eljut a mondat feléig, azt hiszi, hogy a *nyílt* lesz az állítmány, és zavarba jön, mert nem érti, hogyan nyílhat egy nemzetközi szám. A rossz szórend következtében a mondat értelmének folyamatos

kibontakozása is kárt szenved. Újra neki kell rugaszkodni a jelentés megfejtésének. Itt jegyzem meg, hogy általában rossznak és elkerülendőnek tartom a tankönyvben a közbevetéseket, mivel ezek megszakítanak, függőben tartanak egy-egy közlést, és mielőtt a fő mondanivalónak a végére érünk, s azzal tisztába jöhetnénk, valami másra terelik át az olvasó figyelmét; csakhogy a közbevetés értelme is homályban marad mindaddig, amíg nem érünk a teljes mondat végére. Az ilyen mondatot kétszer kell végigolvasnunk ahhoz, hogy egyszer megérthessük.

Természetesen nem akarok az elmondottakból általános nyelvhelyességi vagy szövegalkotási szabályokat levonni. Csupán arra utalok, hogy a tankönyvírónak sokkal jobban alkalmazkodnia kell a várható olvasói reagálásokhoz, a befogadás lélektani feltételeihez, és sokkal céltudatosabban kell irányítani a címzett figyelmét, mint egy szakcikk vagy akár egy népszerű ismeretterjesztő munka szerzőjének. Azt sem szorgalmazom, hogy például a tömör szintagmatikus szerkezeteket mindenütt oldjuk lazább mellérendelések vagy rövid egyszerű mondatok egymásutánjává. Szükség van a feszebb nyelvi megformálásra is, de mindenkor a világosság, a könnyű áttekinthetőség határain belül. A szórendet sem köthetik következetesen alkalmazott merev sémák. Mindössze arról van szó, hogy a tankönyvszerzőnek egy kissé a befogadó fejével is kell gondolkodnia, s a mondat- és szövegalkotásban, mondanivalója nyelvi megformálásában is didaktikusan kell eljárnia.

Még egyszer hangsúlyozom, hogy az idézett rossz példák nem megjelent tankönyvekből valók, hanem vagy szerkesztés előtt álló kéziratokból, vagy pályázatokból.

A most kiválasztott és reflektorfénybe állított nyelvi jelenségek számos szerző munkájában és eléggé gyakran előfordulnak. Annnyira, hogy az ilyen eseteket már-már jellegzetes tüneteknek is tekinthetjük, amelyek mindenféle szakszövegben föl-fölbukkannak, csakhogy a tankönyvekben élesebben ötlenek szemünkbe.

Ha a tankönyvszöveg sajátos nyelvi követelményei, a könnyű tanulhatóság nyelvi kritériumai alig szolgáltak eddig behatóbb vizsgálat tárgyául, a kész, tehát megjelent tankönyvszövegek még kevesebb tárgyilagos elemzésben részesültek. Az MTA Anyanyelvi Bizottsága több ízben vizsgált tankönyveket, de csak a helyes nyelvhasználat pontjából; tüzetesen és sokoldalúbban egyetlen tankönyvet elemeztek nyelvi szempontból (B. Fejes Katalin: Az igeneves szerkezetek a Fizika 6. szövegében. Néprajz és Nyelvtudomány 24—25: 195—204). Egyébként a bírálatok többnyire megrekednek egy-egy sajtóhiba vagy nyelvi vétség kaján kipécézésénél. Pedig az alapos nyelvi vizsgálat talán messzesemenő tanulságokkal járhat. Nemcsak arra nézve, hogyan lehet a legcélravezetőbben fölhasználni a kérdéses tankönyvet, hanem föltárhatja azt az oktatási stratégiát is, amelynek az elemzés tárgya eszközül szegődött. Jellemző módon még azok a szempontok, kritériumok sem alakultak ki, amelyeknek alapján érdemes lenne elvégezni egy ilyen beható tankönyvi szövegelemzést. Jóllehet alig van praktikusabban hasznosítható területe a szövegelemzésnek, mint éppen ez. E munkában egész kutatócsoportok együttműködésére lenne szükség.

Csupán egyéni kísérletképpen megpróbálkoztam egyszál magam régi és új irodalomtankönyveknek néhány kiemelt szempontból történő összevetésére. Ismétlem: csupán a terep előírsszerű földerítéséről van szó, nem szisztematikus kutatásról; mindössze arra voltam kíváncsi: hoznak-e érdemleges, hasznosít-

ható, releváns új eredményeket az ilyen statisztikai számítások. E kísérlet tehát inkább problémák fölmutatására és a rendszeres munka ösztönzéséül szolgálhat.

Vizsgáltam Kanizsai Nagy Antal Irodalomtörténet III. című IV. gimnáziumi tankönyvéből a Móricz-fejezet egyik alfejezetét, az ugyanezt a tananyagrészt tárgyaló új gimnáziumi tankönyvfejezetet (Veres András munkáját) és az I. osztályos tankönyv Dante-fejezetét (szerzője: Szegedy-Maszák Mihály). Ezúttal csak egy-két elemzési szempontról és azok tanulságairól tudok beszámolni, az adatokat olykor mellőzve is, és a levont végkövetkeztetésekre helyezve a hangsúlyt.

A K egység (Kanizsai) 139 mondategészt, 257 mondategységet, 2 068 szót tartalmazott. A V egység (Veres) 58 mondategészt, 136 mondategységet, 1 070 szót, az Sz egység (Szegedy-Maszák) ugyancsak 58 mondategészt, de 120 mondategységet és 983 szót. A két utóbbi egység összterjedelme együtt közelíti meg a K egység terjedelmét. (Ez már maga is mutat valamit: K a Rokonok c. regényt 139 mondatban tárgyalja, V az Úri muri és a Rokonok ismertetésére együtt 58 mondatot fordít.)

K-nál a mondatok 47,48%-a, tehát csaknem a fele egyszerű mondat; V esetében ugyanez az adat: 32,7%, Sz-nél 41,37%. Nem részletezem az összetételekben szereplő mondategységek (tagmondatok) arányát is a különböző szövegekben. Összegezésként csak egyetlen mutató: K-nál 1 mondategészre átlagban 1,848 mondategység jut, V-nél 2,34, Sz-nél 2,07. Kérdés: vajon milyen tájt jelölhető ki az optimális arány? Bizonyos, hogy a sok egyszerű mondatra tagolt szöveg éppúgy nehezíti a tanulást, mint a túlságosan hosszú összetett mondatokból álló. Ha a mondatok átlagos szómennyiségét is figyelembe vesszük, akkor az derül ki, hogy K-nál ez az arány mondategészekre számítva 14,8, V-nél 18,45, Sz-nél 16,9. Mondategységekre számítva viszont: K: 8,04; V: 7,8; Sz: 6,5. Jóllehet tehát Sz is, V is némelyest több összetett mondatban fejt ki mondandóját, mint K, az egyes mondategységek (tagmondatok) náluk rövidebbek.

Ha az összetételek jellegét is számba vesszük, olyan eredményre jutunk, hogy K-nál az összes mondatkapcsolatnak több mint a fele mellérendelő, V-nál pontosan 50%-a, Sz-nél viszont csak 42%-a. A mellérendelésen belül aztán K-nál 61,66% kapcsolatos, s mindössze 10% a következtető vagy magyarázó. Ugyanezek az arányok V-nél: 43,59%—38,46%; Sz-nél: 46,15%—38,46%.

Mélyebbre hatolva és a mondatok tartalmát is vizsgálva, a szerkezeti különbségekből elősejlik kép még határozottabb kontúrokat nyer. Nyolc — részben tisztán tartalmi, részben tartalmi és módszertani szempontból együttesen meghatározott — kategóriát állítottam fel anyagom alapján. A mondat lehet tényközlő („1920-ban születik Móricz Légy jó mindhalálig című regénye”), elbeszélő (életrajzot vagy cselekményt epikusan ismertető), leíró-jellemző („Kopjáss jellemének alapvető vonása...”), értékelő-általánosító („A regény leleplezi...”; „A Rokonok valóságos mintapéldája a típusalkotásnak”), magyarázó-fejtegető („Ez indokolja, hogy...”), meghatározás, szubjektív megnyilatkozást tartalmazó, végül idézet. Nem térek ki most az egyes kategóriák indoklására, lássuk mindjárt az egyes szövegegységek beszédes adatait!

A K és az Sz szöveg mintha két végletet reprezentálna. K alig magyaráz, fejteget, inkább csak ítélkezik vagy közöl. Sz viszont nem beszél el, nem ír le, hanem inkább érvel. S talán éppen érvelő alapállásából következik, hogy

	K	V	Sz
Tényközlő:	21	11	23
Elbeszélő:	34	15	—
Leíró-jellemző:	34	3	—
Értékelő-általánosító:	44	27	8
Magyarázó-fejtegető	2	1	20
Szubjektív:	—	—	6
Meghatározás:	—	—	1
Idézet:	4	1	—
	139	58	58

egyedül nála fedezhetünk föl szubjektív megnyilatkozásokat is. Érdekes, hogy K és V szövege viszont tartalmi szempontból erős affinitást tanúsít.

Hogyan vág egybe mindez a mondatelemzés során nyert tapasztalatokkal? K egyszerű vagy mellérendelő s ezen belül kapcsolatos összetett mondatai és ítélkező-közlő magatartása között nyilván könnyen észrevehető az összefüggés. Ítélezésre az egyszerű bővített mondat s a mellérendelő összetétel a legalkalmasabb. A színesebb, változatosabb mondatkapcsolási formák pedig az érvelő-fejtegető előadásmódot képviselik hatásosan. Ezt a kissé sommásnak tűnő összefüggést még meggyőzőbben igazolják, illetőleg árnyalatossá finomítják a szófaji vizsgálatok, valamint a mondatok belső szerkezeteinek elemzése.

A további részletezés helyett azonban befejezésül vessünk egy pillantást a szóban forgó tankönyvszemelvények szövegszervezési eljárásaira. K következetesen alkalmazott, jól kitapintható módszere ez: állít valamit, aztán állítását példával illusztrálja. (Idézettel, cselekménybeli mozzanattal.) Ritkán él fordított művelettel; de ilyen esetben sincs kényszerítő erejű logikai kapcsolat a példa és a belőle kiinduló megállapítás között. A szövegben tehát valódi műelemzésről nincs szó: a mű pusztán szemléltetni hivatott a tankönyvszerző társadalomtörténeti, politikai vagy esztétikai értékelő megállapításait. Az általánosító értékelés tehát nem a műből indul ki, hanem önállósodik, prekoncepcióvá válik. Sz szövege viszont általában a mű konkrét tényeiből indul ki, azokat magyarázza, indokolja, világítja meg. Ezért az ő tankönyvszövegének koherenciája rendkívül erős. Ezt bizonyítja a mondathatárokon átmutató különböző nyelvi utaló elemek nagy száma és változatossága, olykor gondolatalkozatok megjelenése. Sz szövegének 58 mondatában 43 esetben találok mondathatáron túlmutató, illetőleg logikai kapcsolatot hangsúlyozó nyelvi eszközzel.

A kétféle eljárás két homlokegyenest ellenkező oktatási stratégiát tükröz. (Mintegy közbülső helyet foglal el közöttük V Móricz-fejezete.) Az egyik stratégia: ismereteket nyújtani és megtanítani. A művel kapcsolatban apodiktikus, megtanulható és megtanulandó, bármikor visszaszajkózható szöveget rakni a tanuló elé. E módszerben nem is fontos a művet értelemmel firtatni, eltöprengeni rajta, elég a szokványítéleteket elsajátítani, s bármikor előhívhatóan elraktározni a memóriában. A másik eljárás: a mű ismerete alapján a tanulót együttgondolkodásra ösztökélni, logikai következetességre szoktatni, rávezetni a valódi analízis racionális útjára. Kétségtelen, hogy ma még egész oktatási gyakorlatunk a verbális szövegtanulásnak kedvez. A belső összefüggéseket hangsúlyozó szöveg valóban alkalmatlan arra, hogy szép pontosan visszamondják. Ezt az ellentmondást csak az oldhatja föl, ha egész irodalomtanításunk a műértés képességeinek kibontakoztatását fogja szolgálni.

A régi irodalomtankönyv-sorozat szinte parancsolóan befolyásolta egész irodalomoktatásunkat, annak szemléletét, módszereit. Éppen ez — ti. a tankönyv regulatív hatása az iskolai gyakorlatra — indokolja, sőt sürgeti, hogy több figyelmet fordítsunk a tankönyveknek s ezen belül a tankönyvek nyelvének egzakt, pontos, tárgyilagos elemzésére.

Honffy Pál

A hallás és a beszédmegértés kapcsolatáról

A hallás általában és a beszédhallás, valamint ennek nyomán a beszéd megértése nem azonos folyamatok. A beszédmegértés alapja ugyan a hallás; de ez önmagában nem biztosítja a beszéd megértését. A köztük levő azonosság és eltérés meghatározásában sok a feltételezés; a hallás és a beszédmegértés kapcsolatának jellegéről nincsenek pontos ismereteink.

Mit értünk halláson? Azt a folyamatot, amelyben hallószervünk környezetünk hangjelenségeit tudatosítja (Halm T.: Hallástan. Bp., 1963. 14). A hallási rendszer a hangingereket dolgozza föl. Sajátos, minden más akusztikai jelenség feldolgozásától különböző működést igényel a beszéd felismerése és azonosítása. A beszédjelenségek feldolgozásának sajátos módja az anyanyelvi percepciós bázis függvénye. Percepciós bázison az adott nyelv által meghatározott olyan sajátos működésmechanizmust értünk, ahol bonyolult, egymással összefüggő folyamatokban történik a beszédjelenségek megértése. Egy nyelv percepciós bázisát a fiziológiai és nyelvi jellemzők együttesen határozzák meg, mégpedig úgy, hogy az adott nyelvi sajátságok hatnak a fiziológiai rendszer működésére. Minden nyelvnek saját percepciós bázisa van, amelyet az egyén — szoros kapcsolatban az artikulációs bázissal — a beszédtanulás során épít ki a maga számára.

A hallás mérésekor a rendszer igen sokféle „funkciója” közül — mint „frekvenciaanalizátor, hanglokátor, hangosság-, hangmagasság-, hangszínazonosító” stb. — lényegében kettőt vizsgálnak: a hangerősség és a hangmagasság felismerésének sajátságait. Ez úgy történik, hogy a vizsgálat alkalmával a különböző intenzitásokon beadott eltérő frekvenciájú szinuszos hangok felismerését kell jelezni. Az ennek alapján kapott mérési eredmény felvilágosítást ad a hallásmechanizmus ép vagy csökkent működéséről, s képes kiszűrni a legnagyobb hallási zavarokat. A beszédmegértéshez szükséges finomabb működések (mint amilyen pl. a zöngés és zöngétlen hangok felismerése, a zöngétlen zárhangok képzési helyének pontos azonosítása) esetleges hibájáról azonban csak igen kevésbé tájékoztat. A tapasztalat mégis az, hogy a szinuszos hanggal végzett vizsgálat eredményeként ép hallásúnak nyilvánított ember beszédmegértése is jó. Ezt a mindennapi tényt az is alátámasztani látszik, hogy az ép hallású embernek nincs különösebb nehézsége anyanyelvének megértésével. A beszédmegértés épségének megállapítására vonatkozó ún. beszédaudiometriás vizsgálatok szerint — amelyeknek az esetében különböző intenzitásokon beadott szavakat kell felismerni és visszamondani — bizonyos szórástól eltekintve, a megismételt szavak mennyisége igen hasonló az egyes embereknél. Ez ad lehetőséget ahhoz, hogy egy középértékhez mint normához lehessen vi-

szonyítani minden vizsgálati eredményt. Az ép hallásúak beszédmegértése közötti különbségek (amit a szóródás tartománya jelez) egy sor különféle okra vezethetők vissza: más-más az egyes emberek hallásának élessége általában, különböző a figyelemkoncentráció, az ismétlőképesség, a feladatmegoldásban való jártasság vagy például a vizsgálatkor fellépő izgalom mértéke, nemegyszer gátló hatása.

A hallás — noha az újszülött hallószerve morfológiailag teljesen kialakult — az első életevekben fejlődik abban az értelemben, hogy a különböző ingerek feldolgozása egyre pontosabbá, részletezőbbé válik. Körülbelül 14 éves kor körül éri el azt a szintet, amely majd a felnőtt hallásképpességét jellemzi (Rieber, R. W.: *The Neuropsychology of Language*. New York, London 1978. 139). Kutatási eredmények alapján feltételezik, hogy a megfelelő idegpályák és agyi centrumok fejlődése, a bevésozás stb. az életkorral nagyjából lineárisan halad előre. 2175 normális hallású 5—14 éves amerikai gyermek mindkét fülének hallásérzékenységet vizsgáltak szinuszos hanggal négy különböző decibelértéken és hét frekvencián (250, 500, 1000, 2000, 4000, 6000 és 8000 Hz-en), vö. Rieber i. m. Az eredmények a következők:

- a jobb és a bal fül nagyjából egyformán érzékeli a szinuszos hangot a különböző decibel- és frekvenciaértékeken;
- a frekvenciaérték csökkenésével csökken a hallásérzékenység: minél alacsonyabb a hang, annál erősebben kell hangoznia, hogy észlelhető legyen;
- elsősorban 6000 Hz-nél, kisebb mértékben 4000 Hz-nél kevésbé érzékeny a fül a szinuszos hang észlelésére;
- a hallásérzékenység az életkor függvénye: 5 éves kortól egyre jobb az eredmény, főként a 250—4000 Hz-es tartományban. 12—13 éves korban kiemelkedőek a teljesítmények, ekkor a legérzékenyebb a hallási rendszer; ehhez képest némi visszaesés tapasztalható 14 éves korban. A 12—13 évesek hallásképpességének különös érzékenységre egyelőre nincs tudományosan megalapozott magyarázat.

A hallásmechanizmusnak a felsorolt sajátosságai a beszédhallás kutatása számára két ponton különösen fontosak: *a)* a hallásképpesség az életkor függvénye, az életkorral párhuzamosan javul; *b)* a hallásképpesség fejlődése legnagyobb mértékben azt a frekvenciasávot érinti, amelyben a beszéd akusztikailag megvalósul, vagyis a 100—4000 Hz-es tartományt.

Mindebből az következik, hogy a beszédmegértés különösképpen függ az életkortól, hiszen egyrészt — mint említettem — a hallás általában is fejlődik, másrészt a gyermek anyanyelvi percpciós (és produkciós) bázisa fokozatosan alakul ki. Ez pedig feltételezi, hogy akkor a két folyamat szoros kölcsönhatásban megy végbe. Mivel a percpciós bázis kialakulása, fejlődési menete az egyes gyermekek között nagy különbségekkel valósulhat meg, a gyermekek beszédmegértési képessége egy-egy életkori szakaszban lényeges eltéréseket mutathat. Közismert, hogy az a gyermek, akihez sokat beszélnek, s akit sokat beszéltetnek, az jobban képes kifejezni magát, nagyobb a szókincse, előbb tud grammatikailag bonyolultabb mondatokat formálni, artikulációja pontosabb. Kevésbé köztudott, hiszen csak közvetve tapasztalható, mérhető, hogy ez a gyermek a beszédmegértés tekintetében is jóval fejlettebb. Két azonos korú, a szinuszos hanggal történt hallásvizsgálat alapján azonosnak, ép hallásúnak nyilvánított gyermek beszédmegértése között néha igen nagy oka különbségek. A beszédhallás „minőségi foka” pedig — a kísérleti tapasztalatok alapján úgy

tűnik — sokféle következményt von maga után. Gyermekkorban — elsősorban valószínűleg 6 éves kor előtt — a beszédmegértés képessége nagymértékben fejleszthető, rövid idő alatt jelentős minőségi növekedés tapasztalható a kisgyermeknél.

Kísérletet terveztem ép hallású 6 évesek (első osztályosok, összesen 24 fő) és 16 évesek (középiskolások, összesen 34 fő) beszédmegértésének vizsgálatára. Célom annak a korábbi tapasztalatnak a kísérletes bizonyítása volt, hogy az azonos éphallásúak beszédmegértése jelentős mértékben eltérő lehet. Ez a tény feltehetően más módszerrel is kimutatható; eljárásomban a beszédaudiometriában megszokott vizsgálatot alkalmaztam. Három különböző decibelértéken egy szótagú (jól ismert, gyakori) szavakat hallottak a kísérleti személyek, feladatuk ezeknek a visszamondása volt. Minden esetben rögzítettem, hogy milyen szó hangzott el, s azt hogyan ismételte a kísérleti alany. Minden decibelértéken 10—10 szót hallottak a kísérleti személyek, amelyek úgy voltak összeállítva, hogy tükrözzék a magyar köznyelvi fonémagyakoriságot, lehetőleg minél több beszédhang forduljon elő bennük, a szavak között legyen olyan, amelyik döntően magas frekvenciás, illetve döntően alacsony frekvenciás komponensekből álló beszédhangokat tartalmaz, valamint vegyesek (főként magas frekvenciás komponensekből álló beszédhangokat tartalmaz pl. a *szín* szó, főként alacsony frekvenciás komponensűeket a *láng*, vegyes például a *zöld*). Egy kísérleti személy esetében a szavak nem ismétlődtek. A 6 évesek mérésekor használt decibelértékek: 50, 40 és 30 dB; a 16 éveseknél használtak: 40, 30, 25 dB. (A kísérletet a Heim Pál Gyermekkórház Audiológiai Osztályán végeztem, MA 20 típusú beszédaudiométer segítségével, csendes szobában.) Azoknak a gyerekeknek az esetében, akik első alkalommal feltűnően rossz eredményt értek el, bizonyos idő eltelte után megisméltetem a vizsgálatot. Erre azért volt szükség, hogy meggyőződjek, valóban a valós teljesítményt regisztráltam-e első ízben, vagy valamilyen gátló tényező (pl. izgalom) befolyásolta a gyermek eredményét.

Az adatok elsődleges feldolgozásában meghatároztam a mért decibelértékeken az egyes korcsoportokban kapott eredmények százalékos megoszlását. Eszerint a 16 éveseknél a legnagyobb decibelértéken (40 dB-en) között szavak abszolút helyes visszamondásának határértékei: 30—100%, a középérték 74%. A következő, 10 dB-lel alacsonyabb értéknél: 10—90%, a középérték: 46%; 5 dB-lel alacsonyabb értéken pedig: 0—70%, a középérték: 19,5%. A 6 évesek esetében a legnagyobb intenzitásértéken (50 dB-en) kapott határértékek: 50—100%, a középérték: 80%; 10 dB-lel alacsonyabb értéknél: 20—80%, a középérték: 51%; 5 dB-lel alacsonyabb érték esetében: 0—60%, a középérték: 22%.

A két korosztály eredményeit összehasonlítva, látható, hogy az első két decibelértéknél közel azonosak a teljesítmények (74/80%, illetve 46/51%); a legkisebb értéken is csaknem megegyeznek (19,5/22%). A szórásstartomány határértékei jelzik, hogy milyen nagyok a különbségek az egyes kísérleti személyek között; példaként említek néhányat: a 6 éveseknél a leggyengébb teljesítményt nyújtók egyikének eredménye: az első decibelértéken 50%, a másodikon 30%, a harmadikon 0% volt a helyes visszamondás aránya. A legjobbak közül való (de nem a legkiemelkedőbb) teljesítmény százaléértéke: 100%, 60%, 30%. A 16 éveseknél egyike a leggyengébbeknek: 50%, 40%, 10%; egy a jók közül (de nem a legjobb): 100%, 70%, 50%. Ezek a különbségek azt jelentik, hogy — hiszen éphallásúakról van szó — a gyengébb teljesítményt nyújtók

is hallják a szavakat, de nem értik, vagyis képtelenek az elhangzott hangsort azonosítani.

A kísérleti alanyokat csoportosítottam aszerint, hogy a 6 évesek esetében milyen a gyermek olvasási (összeolvasási) készsége; a 16 éveseknél pedig, hogy milyen az adottsága az idegen nyelv tanulásában. (Mindkét korcsoportban konzultáltam a gyermeket tanító tanárokkal, adataimat összevetettem szubjektív véleményükkel.)

A hipotézisem a következő volt. Az olvasni tanulás és az idegen nyelv-elsajátítás képessége (adottsága) valószínűleg legnagyobb mértékben a beszédmegértéssel, annak minőségi mutatóival van kapcsolatban. Ha a „beszédmegértési készség” valahogyan objektíven megítélhető, akkor összevethetővé válik az előző kettővel. Anyagom feldolgozása lehetővé tette, hogy ezeket az objektív mutatókat meghatározzam. Ezek birtokában adataimat összehasonlítottam az adott gyermekről kapott szubjektív véleménnyel. Az eredmények egybeestek. Ahol magas szintű beszédmegértési készséget találtam, ott a gyermek „ügyes olvasónak”, illetve „jó nyelvrészűnek” lett megjelölve.

Vizsgáltam, hogy milyen az összefüggés az egyes szavak hangteste és a felismerésük között. Várhatóan az alacsonyabb intenzitásértékeken nagyobb a hibázások száma; a szavak hangtestének felépítése nagymértékben meghatározza, hogy melyek ismerhetők fel alacsony intenzitáson is. A két korcsoportban — az egyéni eltéréseket leszámítva — általában azonos jellegűek a hibázások, és azonos jellegű szavakat érintenek; a hallgatók tehát azonos módon tévednek. Még a legalacsonyabb intenzitásértékeken is visszamondhatók voltak a döntően alacsony frekvenciás beszédhangokat tartalmazó szavak, például: *mond, nagy, vár, sár, rossz, fáj, gomb, láng*. Gyakorlatilag alig visszamondhatók a döntően magas frekvenciás beszédhangokat tartalmazók: *jég, tűz, híd, sín, csik, kint, tél, víz, kincs, szem* stb. (Természetesen a felsoroltak között mindkét esetben akadtak olyanok, amelyeket egy-egy kísérleti személy éppen ellentétesen mondott, illetve nem mondott vissza.)

A hangtani elemzés azt mutatja, hogy a beszédmegértés szempontjából egyrészt a szót alkotó beszédhangoknak, másrészt a hangkörnyezetnek van fontos szerepe. Általánosan kimondható, hogy az alsóbb nyelvvállású magánhangzót tartalmazó szavak könnyebben felismerhetők, mint a magasabb nyelvvállásúból állók; könnyebb az azonosítása a labiális, mint az illabiális hangoknak; hasonlóan a hátul képzetteknek, mint az elől képzetteknek. A hangkörnyezet szerepét mutatja, hogy az elől képzett, középső nyelvvállású, labiális [ø] hangot általában jól azonosítják, pl. a *könyv, zöld* szavakban; más hangkörnyezetben felismerése erősen bizonytalanná válik (pl. *gyöngy*). A magánhangzóknak — artikulációs sajátásaik következtében kialakuló — könnyebb vagy nehezebb felismerése, illetve ennek a szomszédos mássalhangzó azonosítására gyakorolt hatása mesterséges beszédrel végzett kísérletben is kimutatható volt (Gósy M.: A [b, d, g] hangok percepció vizsgálata. MFF 10, 1982.). A mássalhangzók felismerésében — elsősorban, de nem kizárólagosan — a specifikus intenzitásoknak van szerepe: minél hangzósabb a mássalhangzó, annál könnyebb a pontos megértése. Így a viszonylag nagy specifikus intenzitásértékű mássalhangzókat: [l, r, ʃ, s, n, j, tʃ, ɲ] (a hangkörnyezettől függően) a kísérleti személyek jól azonosították. A teljes szó megértésében természetesen valamennyi alkotórész sajátosságai részt vesznek, elősegítve vagy éppen gátolva a pontos megértést.

A kísérleti alanyok hibázásait elemezve kiderült, hogy azok különböző működések eredményei, és a lejátszódott folyamatok nagy valószínűséggel visszakövetkeztethetők. Az intenzitáscsökkenés hatására ui. létrejönnek olyan változások, amelyek törvényszerűnek tekinthetők, következésképpen ezeket másként kell az értékelésben számításba venni. Például a [s] mássalhangzó az intenzitáscsökkenés hatására [ts], illetve [t] hanggá alakul a változás mértékétől függően. Nagyon bizonytalan a zöngétlen zárhangok felismerése, különösen szóvégi helyzetben. A *csak* szó azonosítása például *csap*-nak tehát feltétlenül elkülönítendő az egyéb tévesztésektől. A *kincs* szó felismerése *nincs*-ként ugyancsak akusztikailag magyarázható, de ugyanezen szó helyett a *kulcs* visszamondás már csak a hasonló hangzás következménye, tehát lényegesen eltérő teljesítmény, mint az előző volt. A visszamondások fokozatai a következők:

1. tökéletes azonosítás (pl. *rossz* → *rossz*);
2. fonetikailag magyarázható, „szabályos” tévesztés (pl. *méz* → *mész* vagy *szél* → *cél*);
3. a hallott hangsor egy részének felismerésével az asszociációs mezők révén létrejött visszamondás (pl. *méz* → *kéz* vagy *mér*);
4. a hallott hangsortól teljesen eltérő válasz (pl. *méz* → *tél* vagy *kút*);
5. vissza nem mondás (két oka lehet: a már említett „hallom, de nem értem” helyzete, vagy a kísérleti alany valóban nem hallja, hogy elhangzott valami).

Anyagom elemzésében először csak a teljesen helyes válaszokat vettem figyelembe, majd a fonetikailag magyarázható tévedéseket is hozzászámítottam. (Utóbbi feldolgozása adott esetben igen jellemző sajátosságokat mutathat a kísérleti személy egyéniségére nézve. Van, aki csak akkor ismételi, ha teljesen biztos a felismerésben, van, aki mindent igyekszik visszamondani stb.) Eljárásomban a visszamondott szavak számának középértékét vettem, s ezzel — mint mennyiségi mutatóval — jellemeztem a kísérleti alanyokat. Az eredmények szerint ezek a mutatók jól használhatók annak jelzésére, hogy a két vizsgált korcsoportban az adott gyermeknek milyen a beszédmegértése. A mutatók (középérték-számok) megoszlása a következő. 6 éveseknél a helyes azonosítás határértékei: 1,6—7,3; a magyarázható hibázásokkal együtt: 2—8,3. A 16 éveseknél: 1,3—8; a magyarázható hibázásokkal együtt: 2,6—9,3.

Minősített kategória	6 évesek	16 évesek
	százalékban	
Kiváló	4	4
Jó	36	15
Jó közepes	19	31
Gyenge közepes	23	21
Gyenge	18	29

} 42

} 52

A viszonyítás érdekében adataimat ennek alapján csoportosítottam a következő kategóriákba: kiváló, jó, jó közepes, gyenge közepes és gyenge. A kategóriák elkülönítésére használt értékek: a kiváló esetében 7,1-től felfelé, a jónál: 6,1—7,0, a jó közepesnél 5,0—6,0, a gyenge közepesnél 4,0—4,9 és a gyenge esetében: —3,9 (l. a táblázatot).

A kiváló kategóriába — várhatóan — csak egy-két gyermek került; ehhez képest viszonylag nagyszámú a gyenge kategória. Ez azért is figyelemre méltó, hiszen ha a gátló tényezők működését vennénk is figyelembe (valamilyen objektív módszer segítségével), akkor is több gyermek volna ebben a kategóriában, mint a kísérlet elején feltételeztem. Ugyancsak előre jelezhetően mindkét korcsoportban a közepes kategóriába került a legtöbb gyermek, azzal a szintén előre jósolható, s nagy valószínűséggel az életkori különbséggel magyarázható eltéréssel, hogy a hatéveseknél valamivel kisebb arányú a jó közepesnek minősített gyermek. Szembetűnő viszont, hogy a jó kategóriába több mint kétszer annyi gyermek tartozik a hatéveseknél, mint a tizenhat éveseknél. Több a gyengének minősített az idősebb korosztályban.

Mi lehet ennek a magyarázata? Nyilvánvaló, hogy nem egyetlen okra vezethető vissza; mások mellett egy sor szubjektív tényező következménye. Az egyik ok talán az előbeszéd általános háttérbe kerülése lehet, legalábbis az esetek többségénél (az iskolai életben a szóbeliség visszaszorulása, az írásbeli feleletek, dolgozatok növekedése, a döntően azonos életkorúak közötti kommunikáció, az egyre növekvő osztálylétszámok stb.).

A gyermekek beszédmegértésének vizsgálatával kapott eredményeink a következőkben foglalhatók össze.

— A hallásnak általában és a beszédmegértésnek a különbsége objektív adatokkal kimutatható; közismert fogalmazásban: hallás még mindig létezik, amikor beszédmegértés már nincsen.

— A beszédmegértés — a halláshoz hasonlóan — fejlődik; a hallási rendszer kialakulása nagyjából 13 éves korig tart, míg a beszédmegértés fejlődése, a percepció bázis végleges kialakulása jóval hosszabb időt vesz igénybe. A beszédmegértés nagymértékben függ a környezeti tényezőktől, a fejlődés üteme változtatható. (Például a közepes beszédmegértési kategóriába került enyhén beszédhibás gyermek mintegy fél éves logopédiai kezelés után a legjobbak közé került.)

— Az azonosan éphallású gyermekek beszédmegértése különböző; a különbségek a feltételezettnél lényegesen nagyobbak, s nem magyarázhatók minden esetben szubjektív tényezőkkel. A kísérleti eredményeket összevetve a hatéveseknél az olvasási készséggel, a 16 éveseknél az ún. nyelvérzéssel, egyértelmű megfelelést tapasztaltam. A jobb beszédmegértéssel rendelkezők jobb teljesítményt nyújtanak az olvasás elsajátításában, illetve az idegen nyelv-tanulásban. A beszédmegértés képessége fejleszthető, legnagyobb eredménnyel valószínűleg 6 éves kor előtt.

Az elmondottak felvetik azt, hogy hasznos lenne a nagycsoportos óvodások beszédmegértésének szintjét egy évvel az iskolakezdés előtt megmérni, az egy év alatt céltudatos fejlesztéssel nagyjából azonos szintre hozni (egyidejűleg a beiskolázáshoz szükséges hallásvizsgálattal). Meggyőződésem, hogy lényegesen egyszerűsödne az első osztályban az olvasás elsajátíttatása, s mérséklődne az egyes gyermekek közti — néha elég jelentős — különbségek.

Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában?

Ennek a témának a gondolata 1982-ben, a miskolci „Nyelvészet—szaknyelvoktatás” c. konferencián merült fel bennem, mikor előadásom után többen feltették a kérdést, szükség van-e arra, hogy a nyelvoktatásba bevezessünk ilyen fogalmakat, mint: aktuális tagolás, téma, réma, regresszív és progresszív kiemelés stb.¹ A hozzászóló tanárok kételyeiket azzal indokolták, hogy a nem filológus nyelvtanulóknak sokszor még az alany, állítmány, főmondat, mellékmondat stb. fogalma is gondot okoz. Felmerült olyan vélemény is, hogy a téma—réma szabályokat intuitíve is helyesen alkalmazzuk, tehát tudatosításukra nincs szükség, a tudatosításhoz elengedhetetlenül szükséges nyelvtani fogalmak csak fölösleges terhet jelentenek a nyelvtanuló, a leendő fordító számára.

Mielőtt ezekre a kérdésekre válaszolnék, el kell mondanom, mit értünk általában aktuális tagoláson.² Az összefüggő szöveg vagy konkrét beszédhelyzet mondait nemcsak grammatikailag tagolhatjuk, azaz nemcsak alanyra, állítmányra, tárgyra, határozókra és jelzőkre bonthatjuk, hanem ismert, tudott dolgokat tartalmazó részre, mely rendszerint a mondat eleje — ez a téma vagy tematikus szakasz, és egy új vagy legalábbis abban a mondatban fontosabb információt tartalmazó részre, mely rendszerint a mondat második fele — ez a réma vagy rematikus szakasz.³ Az ismert és az új informáciát tartalmazó részre a különböző nyelvészeti irányzatok különböző terminuspárokat alkalmaznak. A múlt században a „pszichológiai alany—pszichológiai állítmány” fogalmát használták,⁴ a prágai iskola a „kiindulópont” és „cél” fogalmát vezette be,⁵ az orosz nyelvű szakirodalomban a „danoe” és „novoje”,⁶ az angol nyelvű szakirodalomban a „topic” és a „comment”⁷ fogalmakkal találkozhatunk. A nyelvészek egy része nem ért egyet a mondatok kétfelé vágásával, van aki azt mondja, hogy minden mondat egész skálája a különböző közlési fontosságú — Firbas, cseh nyelvész terminusával élve — „kommunikatív dinamizmusú” részeknek. Ahol a kommunikatív dinamizmus a legalacsonyabb, az a téma, ahol a legmagasabb, az a réma, de ezen kívül a mondatokban a kom-

¹ Azóta erről a témáról, pontosabban az aktuális tagolás elméletének az anyanyelv oktatásában való használhatóságáról a Magyar Nyelvőr is közölt tanulmányt: Huszár Ágnes: A mondat aktuális tagolása és annak tanítása 107: 87—100.

² Mivel ennek a cikknek a témája nem az aktuális tagolás elmélete, hanem annak tanítása, csak a legfontosabb terminusokat fogom ismertetni, a kérdés teljes irodalmának áttekintésére nem vállalkozhatom. Erről részletesen l. Dezső L.—Szépe Gy.: Adalékok a topic-comment problémához. NyK. 69: 365—88; Elekfi L.: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK. 66: 351—70.; É. Kiss K.: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK. 80: 261—85. Stb.

³ Boost, K.: Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin, 1955. Akademie Verlag.

⁴ Gabelentz, G.: Ideen zu einer Vergleichenden Syntax. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. 1869.

⁵ Mathesius, V.: Osnavnáj funkcia pořádku slov v češkom jazyce., O tak nazývanom aktuálnom členení predložení. v. sb. Pražský lingvistický kůžok. pod. red. Kondrašovoj, H. A. Moskva, 1977. Progrecc. 246—66, 239—46.

⁶ Панфилов, В. З.: Взаимоотношение языка и мышления. Москва, 1971.

⁷ Sgall, P.: Functional sentence perspective in generative description. Prague Studies in Mathematical Linguistics. 1967. 2. 203—25.

munikatív dinamizmusnak, ill. az aktuális közlési fontosságnak még számtalan árnyalata lelhető fel.⁸

Vannak olyan nyelvészek, akik a mondatok kétfelé vágásán úgy próbálnak finomítani, hogy a tematikus és a rematikus szakaszon belül különítenek el leginkább tematikus „theme-proper” és leginkább rematikus „rheme-proper” részeket,⁹ vagy más terminussal „témacentrumot” és „remacentrumot”.¹⁰ Vannak, akik csak a rematikus szakaszt tagolják, azon belül emelnek ki egy leghangsúlyosabb, legnyomatékosabb részt. Az angol nyelvű szakirodalomban ennek a résznek a neve „focus”,¹¹ az orosz nyelvűben „rematyi-cseszkij pik”.¹²

Az összefüggő szövegben — akár beszélt nyelvi, akár írott nyelvi szövegről van szó — a tematikus szakaszok biztosítják azt, hogy a mondatok kapcsolódjanak egymáshoz, hogy összefüggő szöveget alkossanak, a rematikus szakaszok szerepe pedig az, hogy egy vagy több láncszemmel előrevigyék a közlés kibontakozásának folyamatát.

Műfajonként változó, hogy a mondatoknak milyen százaléka téma—réma tagolású, azaz objektív szórendű, és milyen százaléka réma—téma tagolású, azaz szubjektív szórendű, hogy a tematikus szakaszok mennyire explicit, milyen gyakran maradhatnak el stb. Míg a tudományos nyelvben a mondatok nagy része természetesen téma—réma tagolású, mert az ismerttől az ismeretlen felé való haladás felel meg legjobban a mondanivaló logikus kifejtésének, a mesékben sok réma—téma tagolású mondatot találunk. Vagy pl. míg a beszélt nyelvi dialógusokban sok az olyan megnyilatkozás, mely csak rematikus szakaszból áll, a tematikus szakasz hiányzik, vagy csak implicite van jelen, a tudományos nyelvben ez a jelenség ritkábban fordul elő.

Mindez, amit eddig elmondtam tisztán mondatelemzési kérdésnek tűnhet. Kész mondatok, azaz már kiejtett vagy leírt mondatok grammatikai vagy aktuális tagolását megállapítani — ez a nyelvészt természetesen érdekelheti, de vajon a nyelvhasználóinak kell-e tudatosítaniuk mondataik aktuális tagolását.

Az anyanyelvi nyelvhasználóknak valószínűleg nem kell. Az anyanyelvi szöveg megértéséhez, dekódolásához biztosan nem, de még létrehozásához, kódolásához sem, hiszen minden magyar állampolgár, mire eljut mondjuk az érettségiig, olvasott, hallott annyi magyar összefüggő szöveget, hogy ebből intuitíve elvonhatta a mondatok fűzésének, az összefüggő szöveg szerkesztésének szabályait anélkül, hogy ezt valaha tudatosították volna benne. Anyanyelvünkön tehát a szövegszerkesztési szabályok tudatosítása nélkül is képesek vagyunk összefüggő szöveg megértésére és létrehozására, de mi a helyzet az idegen nyelvvel?

Azt biztosan állíthatjuk, hogy még a felsőfokú nyelvoktatásban résztvevők sem olvastak életükben annyi összefüggő idegen nyelvi szöveget, vagy

⁸ Firbas, J.: On defining the Theme in Functional Sentence Analysis. *Travaux linguistiques de Prague*. 1964. 1. 267—80.

⁹ Erről részletesebben: l. É. Kiss K.: A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése. Kandidátusi értekezés. 1978.

¹⁰ Dezső L.: Bevezetés a mondattani tipológiába. Budapest, TIT. 1972.

¹¹ Sgall, T.—Hajicova, E.—Benesova, E.: Topic/Focus and Generativ Semantics. Kronberg-Taunus, Scriptor Verlag. 1973.

¹² Черняховская, Л. Я.: Переход и смысловая структура. Москва, Международные Отношения. 1976.

hallottak annyi idegen nyelven folytatott dialógust, hogy intuitíve elvonhaták volna az összefüggő idegen nyelvi szöveg szerkesztésének szabályait. Ezeket tehát tanítani kellene, de ilyen szabályokat nem tanítunk még felsőfokon sem. Akármilyen szintjén vannak tehát a nyelvtanulók az idegen nyelv elsajátításának, csak az anyanyelvvel kapcsolatban intuitíve kialakított szövegszerkesztési szabályokat tudják alkalmazni az idegen nyelvű szövegek megértésében és létrehozásában is. Ez pedig, ha az idegen nyelvű szöveg megértéséhez sokszor elegendő is, az idegen nyelvű szöveg létrehozásához, akár dialógusról, akár írott fogalmazványról van szó, nyilvánvalóan kevés.

Néhány példa. A kérdés-felelet típusú tankönyvi dialógusokban még a tematikus szakasz törlésének szabályát sem adtuk meg jó ideig a nyelvtanulóknak (az újabb tankönyvekben már tükröződik az a törekvés, hogy ne csak egész mondatos válaszokkal találkozzon a tanuló). Nem is beszélve arról, hogy az élő nyelvben milyen ritka az a dialógus, melyben a kérdés-felelet után újra kérdés-felelet következik. Ha egy élő nyelvi dialógus történetesen kérdés-felelet kezdetű is, a harmadik lépcső biztosan nem új kérdés, hanem a felelet valamely részére való utalás. Tanítjuk-e vajon azokat a kifejezéseket, melyekkel egy dialógusban kapcsolódni lehet az elmondottakhoz, pozitív vagy negatív véleményt mondani az elhangzottakról stb.

Térjünk át az idegen nyelvű írásbeli fogalmazványok létrehozására. Az idegen nyelvi mondatok fűzésének szabályait csak a magyarból tudja elvonni a nyelvtanuló, ezért lesz idegen nyelvű fogalmazványa szaggatott, töredezett, idegenszerű. Feltételezzük, hogy ha helyes idegen nyelvű mondatokat ír le a tanuló, abból összeáll a szöveg. Pedig ugyanannak a gondolatnak sokféle — egyaránt helyes — nyelvi megformálása lehetséges, s a választást általában éppen szövegszerkesztési, mondatfűzési szempontok befolyásolják. Illetőleg kellene befolyásolniuk, ha ilyesmiket tanítanánk. Az oroszul fogalmazó magyar anyanyelvűnek pl. úgy tűnik, mindegy, hogy a mondat eleji visszautalásnál a főnévi mutatónévmást (*eto*) vagy a melléknévi mutatónévmást (*takoj*) használja, pedig az orosz nyelvhasználat a melléknévi mutatónévmást részesíti előnyben. Vagy: a magyar anyanyelvűek egyformán jónak érzik a *Knyiga rasszmatrivajet szledujuscsiye problémü* és a *V knyige rasszmatrivaajutszja szledujuscsiye problémü* megfogalmazású mondatokat. Bár tudják, hogy az oroszra általában a szenvedő megfogalmazás a jellemző, de hogy mikor, milyen ágens esetén kell szenvedő, és mikor cselekvő igealakot használni, azt nem tudják, s ha ebben a kérdésben rosszul döntenek, az nagymértékben befolyásolja az orosz mondat elejének, tematikus szakaszának megformálását, s ezzel együtt a szövegkoherencia fokát. Vagy: köztudomású, hogy egy bekezdésen vagy nagyobb szövegszakaszon belül a téma kifejtése lehet láncszerű vagy elágazásos. Ha *láncszerű*, ez azt jelenti, hogy az első mondat új információt hordozó része, rémája lesz a követő mondat témája, és így tovább. De milyen szabályai vannak a tematizációnak az oroszban? Hogyan lesz téma az előző mondat rémájából? Természetesen nominalizációval. De ha az igét főnévvé alakítjuk, mi lesz a bővítményekkel? Az orosz rematikus szakasz igéje körüli határozókból mennyit kell jelzővé alakítva bevinni a követő mondat tematikus szakaszába? Mit lehet kihagyni? Az biztos, hogy az oroszban kevesebb bővítményt lehet kihagyni, mint a magyarban. Az orosz ige erős vonzatai sokszor az igéből képzett főnév mellől sem maradhatnak el. Szükség van rájuk ahhoz, hogy létrejöjjön a kapcsolat a két mondat között.

Ha elágazásos a témakifejtés, és ugyanarról a témáról mondunk

mindig újat, felmerül a kérdés, hogyan jelenjen meg ez a téma újra meg újra a mondatok elején. Megjelenjen-e egyáltalán? A magyarban megírhatjuk egy író életrajzát úgy, hogy a neve csak egyetlen egyszer jelenik meg a szöveg elején, mivel a határozott névelő megléte és a tárgyas ragozás lehetővé teszi, hogy az egyszer megnevezett alanyt sokáig lehessen „tartani”. Az oroszban ilyenkor személyes névmással kell operálni. Csak zárójelben jegyzem meg, mivel még nem tértem rá a fordításra, hogy ez az a személyes névmás, amelyet a magyarra való fordításkor vagy konkretizálni kell, vagy ki kell hagyni. Ha ezt nem tesszük, akkor kapunk olyan mondatokat, melyeket még a rádió-kabaré is kifigurázott. Emlékezzünk csak vissza a „Nyelvlecke” című sorozat *Ő mit csinál? — Ő mosogat a konyhában* típusú mondataira.

Térjünk át a rematikus szakaszra. Hogyan emeljük ki az orosz mondatokban a lényegét? Azt tanítjuk, hogy az oroszban a hangsúlyos, nyomatékos mondatrészek a mondat végére kerülnek, de tudatosítottuk-e valaha, hogy az ige előtti hely az oroszban — a magyartól eltérően — mindig nyomatéktalan, hogy az orosz ige nem képes arra, amire a magyar igék egy része, hogy balfelé kiemelje, rematikus csúcsá tegye az előtte álló főnévi csoportot.

Mindebből az következik, hogy már a felsőfokú nyelvtanításban is foglalkozni kell az összefüggő idegen nyelvű szöveg létrehozásának törvényszerűségeivel, ha nem kell is feltétlenül bevezetni a téma—réma, aktuális tagolás stb. terminusokat.

Most térek rá a fordítás oktatására. Ha az anyanyelvre való fordítás oktatásáról van szó, látszólag egyszerű a helyzet, hiszen azt mondtuk, minden magyar anyanyelvű beszélő intuitíve elsajátítja az összefüggő magyar szöveg szerkesztésének szabályait, s ezeket — ha magyar szöveget kell létrehozni — ösztönösen alkalmazza. De más dolog saját magyar szöveget létrehozni, és megint más idegen nyelven megformált gondolatokat magyarul megfogalmazni. Az idegen nyelvű szöveg hatásának az intuitíven elsajátított magyar szövegszerkesztési szabályok nem tudnak ellenállni. Mindannyian ismerjük azt a jelenséget, mikor a leendő fordítók olyasmiket írnak le a fordításban, amit magyarul sosem írnának le. Néhány kiragadott példa: *A tudomány ezen vagy azon a területén végzett kutatások . . . ; Az ilyen elképzelés nem felel meg a valóságnak; Nagy mennyiségű információt tárolva egységnyi szövegen belül, a művészi szövegnek van még egy másik tulajdonsága is.* E példák mindegyike egy-egy jellegzetes orosz nyelvi visszautalási szokvány szó szerinti fordítása. Ha a fordító nem tudatosítja, miben különböznek az orosz és a magyar tudományos nyelvben a visszautalásnak és a kiemelésnek a szabályai, nem tud ellenállni az orosz nyelv hatásának. Nem mer változtatni, fél, nehogy „túl szabadon” fordítson, bár nem is tudja, mi számít „szabad fordításnak”, hiszen nem tudja, melyek a szöveg szabadon kezelhető részei, mi az, amit a tartalmi információ károsítása nélkül lehet, sőt kell is a magyar szokványokhoz igazítani.

A fordítást oktató tanárnak tehát nem az a dolga, hogy beleássa magát az aktuális tagolás hatalmas szakirodalmába, hanem az, hogy elemezzen végig nagyobb mennyiségű idegen nyelvű és magyar nyelvű szöveget abból a szempontból, hogyan kötődnek egymáshoz a mondatok, melyek a mondatnak azok az elemei, amelyek azon túl, hogy a grammatikailag helyes, jól formált mondat létrehozásához kellene, még a szöveg szerkesztésében is részt vesznek. Ez nem könnyű feladat, hiszen nincs a nyelvnek egyetlen olyan eleme sem, mely kifejezetten arra lenne hivatott, hogy az összefüggő szöveget szerkessze. Ugyan-

azokkal az eszközökkel kell megszerkeszteni a szöveget, mint az egyes mondatokat. A szövegegész csak a mondat szinten egyaránt helyes lehetőségekből való választást szabja meg. Ilyesmiket pl.:

— a mondat elején impliciten vagy expliciten utaljunk-e vissza az előző mondatra:

- (a) Az emberi tulajdonságok nagy csoportjának örökletesként való felfogása . . .
- (b) Ez a felfogás . . .

— ha expliciten utalunk vissza, akkor főnévi vagy melléknévi mutatónévmásként használjunk-e:

- (a) Ez a felfogás . . .
- (b) Az ilyen felfogás . . .

— ha korábban már említett birtokosra utalunk vissza, ismételjük-e meg, vagy elegendő a birtokjel is:

- (a) Ezeknek a jelenségeknek a megjelenése eltér . . .
- (b) Megjelenésük eltér . . .

— személyesen fogalmazzunk-e vagy személytelenül:

- (a) Végezetül köszönetemet fejezem ki a könyv bírálóinak . . .
- (b) Végezetül köszönetünket fejezzük ki a könyv bírálóinak . . .
- (c) Végezetül a szerző köszönetét fejezi ki a könyv bírálóinak . . .

— a testesebb jelzői bővítményeket igeneves szerkezettel fejezzük-e ki vagy jelzői mellékmondatokkal:

- (a) A tudománynak a statisztikai tényeket széles körben felhasználó információelméleti megközelítési módja . . .
- (b) A tudomány információelméleti megközelítési módja, mely széles körben felhasznál statisztikai tényeket . . .

— a mondat egységek összekapcsolását alárendeléssel, mellérendeléssel vagy esetleg határozói igeneves szerkezettel oldjuk-e meg?

- (a) Könyvünk, miután áttekinti a tudománytan területén született első munkákat, elemzi a tudomány rendszertani megközelítésének tapasztalatait.
- (b) Könyvünk áttekinti a tudománytan területén született első munkákat, majd elemzi a tudomány rendszertani megközelítésének tapasztalatait.
- (c) Áttekintve a tudománytan területén született első munkákat, könyvünk elemzi a tudomány rendszertani megközelítésének tapasztalatait.

Hiába igyekszik ugyanis az orosz és a magyar tudományos szövegek írója egyaránt a gondolatok logikus kifejtésére, hiába oldják meg ezt egyaránt úgy, hogy mondataik felépítésekor igyekeznek valami ismertből, tudottból kiindulni, és erre építeni az új információt, mindketten más nyelvi eszközkészletből válogatnak, és mindketten más hallgatóságot tartanak szem előtt, mely az információ adagolásának más és más módjaihoz szokott hozzá. Ebből

következik, hogy a mondatok tematikus és rematikus szakaszának nyelvi megformálására más és más nyelvi eszközöket használnak, pontosabban — és ez nagyon fontos — a mondat szerkesztés eszközei közül más és más eszközöket használnak k e t t ő s funkcióban, azaz nemcsak mondat-, hanem szövegszerkesztésre is.

Magam az orosz és a magyar tudományos nyelvi mondatokat vetettem egybe ebből a szempontból.¹³ Mennyiben segített engem a fordítás oktatásában ezeknek a kutatásoknak az elvégzése? 1973 óta tanítok fordítástechnikát az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Csoportjában, és meg kell mondanom, hogy még sem elméleti előadást nem tartottam a leendő fordítóknak az aktuális tagolásról, sem a téma, réma, rematikus csúcs stb. fogalmakat nem használok az oktatásban. De:

1. Meg tudom magyarázni, mit miért javítok. Nem kell ilyen homályos dolgokat mondanom a hallgatóknak, hogy „így szebb”, „így magyarosabb”. Ezekkel a kijelentésekkel ugyanis a leendő fordítók nem tudnak mit kezdeni. Ha viszont a két nyelv közötti rendszerbeli és nyelvhasználatbeli különbségekkel indoklom javításaimat, ezzel olyan szempontrendszerrel nyújtok nekik, melynek alapján később önállóan is képesek lesznek saját fordítói megoldásait értékelni és a különböző célnyelvi lehetőségek közül a legjobbat kiválasztani.

2. Választ tudok adni a fordítóknak arra az állandó kételyére, hogy „szabad-e ennyire elszakadni az eredetitől?”; „Nem lesz-e ez túlságosan szabad fordítás?”. Ez a kétely szinte mindig felmerül, ha a mondat két pólusának megfordításáról, mondatok összevonásáról vagy szétválasztásáról van szó. Ezekre a kérdésekre általános választ nem lehet adni. Van pl. egy olyan jellegzetes orosz mondat típus, melyet én „retorikus” témával kezdődő mondatnak nevezek.¹⁴ Ennél a mondat típusnál — mivel ilyen a magyarban nincs, vagy legalábbis a mai magyar tudományos nyelvhasználat nem el vele a téma—réma sorrend felcserélése nemcsak hogy nem „túlságosan szabad” fordítás, hanem kötelező átváltási művelet. Másutt viszont az orosz mondatra jellemző téma—réma tagolás megváltoztatása a magyar szöveg koherenciájának csökkenéséhez vezethet, tehát lehetőség szerint ragaszkodni kell az eredeti tagoláshoz.

3. És végül, tanácsokat tudok adni a fordítóknak, hogy a tematikus és a rematikus szakasz nyelvi megformálásának különbségei miatt az orszóból magyarra való fordításnál milyen átváltási műveleteket kell végezniük ahhoz, hogy a magyar szöveg kommunikatív ekvivalense legyen az orosz szövegnek. Ilyeneket pl.:

— az orosz mondatkezdő tematikus szakaszokat a fordítás során próbálják megrövidíteni, nézzék meg, hogy az orosz igéből képzett főnév körüli bővítményekből mit lehet elhagyni:

- (a) A statisztikai módszert alkalmazó kutatók gyakran elmulasztják a számítások eredményeinek utólagos ellenőrzését. *A statisztikai módszerekkel végzett számítások ellenőrzésének a kutatók által való elmulasztása...*
- (b) *Az ellenőrzés elmulasztása...*

¹³ Klaudy K.: Fordítás és aktuális tagolás. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1981.

¹⁴ Klaudy K.: Fordítás és aktuális tagolás. Nyr. 103: 282—7.

— az implicit („ismétléses”) visszautalás helyett használjanak explicit („mutató névmásos”) visszautalást:

- (a) Gyakran előfordult, hogy a prognosztikai javaslatokat az egyes szakértők vagy szakértői kollektívák kizárólag a saját érdeklődési körükből kiindulva tették meg. *Az egyes szakértők vagy szakértői kollektívák véleményét tükröző javaslatok . . .*
- (b) *Ezek a javaslatok . . .*

— használják ki a birtokos személyjeles visszautalásnak csak a magyarban létező lehetőségét,

- (a) Az értelmiségelméletek is viszonylag rövid múltra tekintenek vissza, az elmúlt fél évszázadban azonban bámulatos gyorsasággal születtek újabb és újabb irányzatok. *Ezeknek az irányzatoknak a keletkezését és népszerűségét* részben magyarázza, hogy . . .
- (b) *Keletkezésüket és népszerűségüket* részben magyarázza, hogy

— bízzanak a magyar határozott névelőben, mely sokszor egymagában is elegendő a két mondat közötti kapcsolat megteremtésére, s így elhagyhatók olyan, határozottságot kifejező orosz jelzők, melyek csak a névelő hiányát pótolják az oroszban:

- (a) *Az adott (szóbanforgó, említett stb.)* változások oka . . .
- (b) *A* változások oka . . .

— hozzák előre az igei állítmányt, mely a magyar mondatokban a tematikus és a rematikus szakasz határát sokszor csak utólag jelöli ki. Mivel az orosz mondatokban az ige mindig a rematikus szakasz elején áll, ilyen probléma nincs, de a magyarban gyakran előfordul, hogy a bővítmények miatt az igei állítmány nagyon hátracsúszik, s így bizonytalanná válik vagy csak későn világosodik meg a mondat kommunikatív tagolása:

- (a) A tudománytan és a tudománylogika ket egymással dialektikusan összefüggő, de lenyegesen elterő struktúrát, nevezetesen a tudomány szervezeti és társadalmi struktúráját, illetve a tudományos ismeret logikai struktúráját *vizsgálja* különböző eszközökkel.
- (b) A tudománytan és a tudománylogika ket egymással dialektikusan összefüggő, de lenyegesen elterő struktúrát *vizsgál* különböző eszközökkel, nevezetesen a tudomány szervezeti és társadalmi struktúráját, illetve a tudományos ismeret logikai struktúráját.

— az ige előrehozásában segíthet, ha felmerik a különböző bővítmények kommunikatív fontosságát, és csak a lehangsúlyosabbat viszik be az ige elé a rematikus csúcsra, a többi elhelyezése az ige utáni semleges zónát használják fel:

- (a) A polgári ideológusok a vegbemenő „forradalmi” megújulás egyik legjellemzőbb sajátosságának a kommunikációs infrastruktúra és az információs technika intenzív fejlődését *nevezik*.
- (b) A polgári ideológusok a kommunikációs infrastruktúra és az információs technika intenzív fejlődését *nevezik* a vegbemenő „forradalmi” megújulás egyik legjellemzőbb sajátosságának.

A fordítóknak adható szövegszerkesztési tanácsokat még hosszan sorolhatnám, helyett most már csak arról fogok beszélni, milyen gyakorlatokat lehet végezni annak érdekében, hogy a magyar anyanyelvű fordítók magyar szövegszerkesztési kompetenciáját az intuitív szintről tudatos szintre emeljük. A gyakorlatokat az orosz nyelvvel dolgozó fordítójelöltek számára állítottuk össze, de természetesen bármely más nyelvvel kapcsolatban is elvégezhetők.

1. „Felvágott” szöveg szerkesztése. — Kiválasztunk valamilyen összefüggő orosz nyelvű szöveget, felvágjuk mondatokra, a mondatokat összekeverjük, és úgy osztjuk ki a hallgatóknak. A fordítók így elszigetelt mondatokat fordítanak, az egész szöveget nem ismerik, csak azt a mondatot, amelyiket nekik kell fordítaniuk. A magyar mondatokat összegépeljük, s az így keletkezett szaggatott, összefüggéstelen magyar szöveget megszerkesztjük.

2. Oroszból fordított magyar szöveg szerkesztése az eredetivel való egybevetés segítségével. — Jó anyagot szolgáltat erre a Magyarország című hetilap „Öt világrész száz lapjából” c. sajtószemléje. A szerkesztőség ugyanis bevezette azt a szolgáltatást, hogy kérésre bárkinek elküldik a megjelent fordítások eredetijét.

3. Nem feltétlenül oroszból /fordított magyar szöveg szerkesztése az eredetivel való egybevetés nélkül. — Erre különösen alkalmasak a magyar nyelven megjelenő, de részben vagy teljesen külföldön válogatott és szerkesztett propagandakiadványok, pl. az USA c. folyóirat.

4. Eredeti, nem fordítás eredményeképp született magyar szövegek szerkesztése. — Erre a célra nagyon alkalmasak a nem fordított, de valamely idegen nyelv hatását mégis tükröző magyar szövegek, pl. a szomszédos országokban megjelenő magyar nyelvű folyóiratok cikkei.

Klaudy Kinga

A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai*

Ma már senki sem akad, aki a számítógépeknek a termelésben, a szolgáltatásban és a tudományos kutatásban betöltött szerepét kétségbe vonná. Azt sem kell különösebben bizonygatni, hogy a jövőben a különféle típusú számítógépek használata az élet csaknem minden területén szinte kötelezővé válik. Ha lépést akarunk tartani a világszerte tapasztalható gyors fejlődéssel, akkor nem elég csak tudomásul vennünk, hogy a számítástechnika már ma fokozatosan betör a termelés és a tudomány számos területére, hanem keresnünk kell azokat a lehetőségeket, amelyekkel ez a folyamat felgyorsítható.

1981-ben Kielben a számítástechnikának az iskolai oktatásban betöltött szerepéről tartott megbeszélésen az NSZK-beli pedagógusok azt állapították meg, hogy az 1990-es években már várhatóan minden második munkahely olyan szakembert kíván, akinek bizonyos számítástechnikai ismeretei is vannak.

A magyarországi helyzetre utal Juhász József: „Most abban a helyzetben vagyunk, hogy lépnünk kell, mert ha lépéshátrányba kerülünk, akkor az évtizedekre meghatározó lehet számunkra. El kell kezdeni a számítástechnika széles körű oktatását, de ehhez megfelelően olcsó és egyszerű, általános célú számítógépekre, valamint a témához értő pedagógusgárdára van szükség” (A magyar „Sinclair”. Műszaki Élet 1982. nov. 11. 1.)

Gyakorlatilag már megvalósult az a központi elhatározás, miszerint 1983 végére minden magyar középiskola kap legalább egy, azonos típusú kisszámítógépet, azaz egy személyi számítógépet. Ha netán még van is középiskola számítógép nélkül, az első lényeges lépést akkor is megtettük a számítástechnikai kultúra elterjesztése érdekében.

Még kevés a visszajelzésünk arról, hogy a számítástechnika oktatása milyen változásokat jelent a középiskolában, de már felmerült az elképzelés, hogy bizonyos számítástechnikai alapismeretek oktatására már az általános iskolában is sor kerülhetne. Nem tudom, hogy ez az iskolai oktatásban igen fontos, igen jelentős változást jelentő elképzelés jelenleg milyen stádiumban van, mikor érünk el az egy általános iskola — egy számítógép szintjére. Vitathatatlan azonban, hogy a számítógépek általános elterjedése és használata csak akkor válhat valósággá, ha erre a mai tanulóifjúságot iskolarendszerünk megfelelően felkészíti. Ehhez a megfelelő felkészítéshez — különösen a megfelelően széles

* A számítógépek nagyarányú elterjedése, különösen pedig az iskolai oktatásba való bevonása parancsoló szükségként írja elő számunkra, hogy tüzetesen megvizsgáljuk mindazokat a helyesírási, nyelvhasználati kérdéseket, amelyek a gépek iskolai alkalmazásával kapcsolatban felvetődhetnek. Ez a cél vezérelte az Anyanyelvi Bizottság vezetőit, amikor 1984. június 4-re tudományos eszmecserére hívták össze e tárgyban a bizottság tagjait és a számítástechnika számos jeles szakemberét. A gyümölcsöző vita, amellyel A nyelv világa című műsorban a televízió is foglalkozott, jó néhány értékes tanulságot hozott, ezekre vö. Grétsy László: Magyar Tudomány 1984. 00000 Folyóiratunkban Seregy Lajosnak az ülésen elmondott vitaindítóját közöljük. Az elhangzott hozzászólásokból következő számunkban részleteket közlünk. (A szerk.)

körü felkészítéshez — pedig az is hozzátartozik, hogy már az általános iskolai diákság is legalább lehetőséget kapjon a számítástechnikával való ismerkedésre.

Az előkészítés már évekkel ezelőtt megkezdődött az új általános iskolai matematikai tananyagok bevezetésével. Ennek csak két nyelvi vetülete: az általános iskola első osztályában ma a tantárgy neve nem *számítan*, hanem *matematika*; 6 évvel ezelőtt pedig a még csak néhány napja iskolába járó (első) kisfiam „elmagyarázta” nekem, mi a *relációjel*.

A társadalmi-gazdasági fejlődés nélkülözhetetlen velejárója a számítógépek alkalmazásának széles körű elterjedése. Hogy ez megfelelő ütemben mehessen végbe, annak pedagógiai feltételei is vannak, vagyis a számítástechnikának az oktatásba történő, ill. történt behatolása elkerülhetetlen szükségszerűség. Annak viszont több feltétele van, hogy a szükséges mértékben és megfelelő eredményességgel oktathassuk a számítástechnikát, azaz megalapothassuk a közeljövő hazai számítástechnikai kultúráját.

Az egyik feltétel műszaki-technikai: a feladatnak megfelelő számítógépeket kell előállítani. A második anyagi: sajnos a kisszámítógépekről sem mondhatjuk, hogy elérhető áron hozzáférhetők, mégpedig az egy iskola — egy számítógép elképzelés lényegében nem oldja meg a kérdést, egy gép kevés egy iskolának.

A feltételek közé tartozik, hogy minden iskolában legyen kellőképpen felkészült pedagógus, hogy kialakuljon valamiféle „tananyag”, s a tanításához szükséges metodika. De a feltételek közé tartozik az is, mely a az Anyanyelvi Bizottság tevékenységét leginkább érinti: milyen nyelvezettel (fogalmazhatnánk egy kis túlzással így is: milyen nyelven) folyjék a számítástechnikai alapismeretek tanítása.

A jelenlegi számítástechnikai szaknyelv elsődleges jellemzője ugyanis az, hogy magyar volta legalábbis megkérdőjelezhető. Ezt tükrözi az MSZ 7788-as számú, Az adatfeldolgozás fogalmi címet viselő terminológiai szabványsorozat. Minden egyes szabvány végén megtalálható „A fogalomnevek betűrendes jegyzéke”. A jegyzék kiemelten szedve tartalmazza az alapfogalmakat, s mellettük felsorolja a hozzájuk tartozó változatokat. Pl. az MSZ 7788/1—79 sz. szabvány kiemelten szedett alapfogalma az *egység* (azonosító száma: 01. 03. 19), a hozzá tartozó, nem kiemelt fogalmak: a *központi egység* (01. 03. 19); a *perifériális egység* (01. 03. 20); és a *periférikus egység*. Az alapfogalmakat számba véve a magyar, illetve az idegen (vagy idegen elemet is tartalmazó) kifejezések aránya 962—349, vagyis az alapvető szakkifejezések csaknem egyharmada nem magyar. Megjegyzendő, hogy a közismert idegen eredetű szavak (pl.: *hibrid, stabil, digitális, elektronikus* stb.) ebben az összehasonlításban nem az idegen, hanem a „magyar” szavak közé számítnak. Hasonló módon vizsgálva egy-egy szabvány teljes terminológiáját (azaz az összes, azonosítószámmal rendelkező szakkifejezést) az arány az idegennek minősíthető kifejezések javára tolódik el. Az említett szabványban a 117 különböző azonosítószámú fogalomnévben (ill. neveken, mert egy fogalomnak több elnevezése is lehet) 55 minősíthető idegennek. Egy kissé bonyolítja a helyzetet, hogy egyes fogalomnevek tulajdonnévi eredetűek, pl. *Karnaugh-diagram* (MSZ 7788/2—81, 02. 12. 06.); más részük betűszó, pl. *NAND kapu* (MSZ 7788/3—80, 03. 04. 14), meghatározása: „A NEM-ÉS Bode-műveletét végző logikai elem”; s több megnevezés olyan idegen szót tartalmaz, amely ma már a köznyelvi beszédben sem tűnik idegennek, de itt a köznyelvben használatos jelentéstől eltérő jelentésben használatos, pl.: *generátorfüggvény* (MSZ 7788/2—81, 02. 04. 06.) vagy *majoritás* (művelet) (uo. 02. 10. 11). Van olyan fogalommegnevezés is, amely nemcsak idegen szóelemet tartalmaz, hanem feltehetően a forrásnyelv hatására az írásképe is a magyar normáktól teljesen elütő. A *modulo-n számláló* (MSZ 7788/11—79, 11. 08. 02). meghatározása a szabványban: „Olyan számláló, amelyben a számlálási folyamat során az n-edik állapot megegyezik a kiinduló állapottal.” Ráadásul a szabvány betűrendes jegyzékében egymás mellett fordul elő rövid és hosszú ó-val írva !)

Vannak olyan fogalomnevek, amelyek értelmezésében nem vagy nem pusztán a szóelem, hanem a nyelvi szerkesztésmód idegen volta zavaró. Ennek a jelenségnek a szemléltetésére csak a különböző *kapuáramkörök*, röviden *kapuk* megnevezése: *anti-valencia kapu*, *azonosság kapu*, *egyenértékűség kapu*, *ekvivalencia kapu*, *exklúzió kapu*, *implikáció kapu*, *kizárás kapu*, *küszöb kapu*, *majoritás kapu*, *többség kapu* — e csoportban a *kapu* jelzője mindig főnév, s legalábbis kérdéses, hogy a főnévi jelzők ilyen tömeges használata helyeselhető-e. Az *ÉS kapu*; *NEM kapu*; *VAGY kapu* esetében a kötőszó vagy a módosítószó jelzői pozíciójának szokatlanságát a szavak nagybetűs írásmódja csak növeli. Nem kevésbé szokatlan a *HA—AKKOR kapu*; *KIZÁRÓ—VAGY kapu*; *(MEGENGEDŐ—) VAGY kapu*; *NEM—ÉS kapu*; *NEM—VAGY kapu* írás- és szerkesztésmódja sem. (Az írásképből a nagykötejelet — nem minden kétség nélkül — magam is javasoltam.)

A számítástechnika szabványosított terminológiája írásképi, kiejtésbeli, nyelvtani és jelentésértelmezési nehézségeket tartalmaz. Azzal, hogy egyes szavakat a megközelítő magyar kiejtés szerint írunk át, e nehézségeket még nem oldottuk meg. A *hardver* és a *szoftver* szó fonetikusán átírva nem okoz írásképi nehézséget, de toldalékolása változó: hol magas, hol mély a mai nyelvhasználatban, s ráadásul a fonetikus átírás gyakorlata nem megnyugtató. Nemcsak azért, mert a nyelvünktől idegen mássalhangzótörölődés megmaradt, hanem azért is, mert pusztán egy határ tolódott el az írásmódban, tehát a terminológiában járatos szakembernek is nehézséget jelenthet, hogy a kérdéses szó az eredeti ortográfiával vagy már a magyar kiejtés szerint írandó-e. Ha viszont megmaradt az eredeti, az angol írásmód, ez kiejtési és helyesírási zavarok forrása lehet. Pl. ugyanaz a szakszó eltérően hangzik a különböző szakemberek szájából, s nem alkalmazzák a szóvégi néma betű esetén a toldalék előtti kötőjelet.

Ha nem a szabványokat, hanem a nyomtatott közleményeket vizsgáljuk, akkor sem kedvezőbb a kép. A nem szakember olvasónak az a benyomása, hogy az a magyarázási törekvés, amely a szabványok készítőit — bármennyire sok idegen elem maradt is bennük — jellemezte, a számítógépes szakembereket, tisztelet a kivételnek, szinte nem is érintette. Érintik viszont őket bizonyos idegen nyelvi hatások. Erről nemcsak a szóhasználat, hanem a mondat, illetve a szövegszerkesztés is tanúskodik. Csak néhány véletlenszerűen kiragadott példa a Számítástechnika c. lapból; A VIDEOPLEX-3 adatrögzítő rendszer (tehát egy magyar gyártmány) ismertetőjéből: „A konfiguráció operátori konzoldisplay-vel, nyomtatóval és kártyaolvasóval válik teljessé, de kívánság szerint további ESZ 1010 perifériák csatlakoztatása is lehetséges” (1979. márc. X. évf. 3. sz. 4). Az Orion által készített modemek (*modulátor-demodulátor*) ismertetője sem magyarosabb: „Az AM-2400 szinkron modulációs rendszere izokron, soros, bináris adatok adását és vételét teszi lehetővé 2400 vagy 1200 bit/sec sebességen, differenciális fázisállapot modulációval, közvetlen (bérelt) 2 vagy 4 huzalos telefon típusú áramkörökön” (1979. jún. X. évf. 6. sz. 4). A TPA-70 kisszámítógép ismertetőjéből: „Az alap-operációs rendszerek között a lyukszalag-orientált MINOR, a cartridge diszken, fixfejes és floppy diszken egyaránt elhelyezhető MINOR/D és az MTA SZTAKI által kifejlesztett diszk operációs rendszer, a DOST található meg. A reálidős feladatokat a MINOR/RT és a MINOR/COM illetve az RTE (Real Time Executive) segíti” (1979. okt. X. évf. 10. sz. 5).

A következő mondat alapján meglehetősen nehéz eldönteni, hogy a rendszer kialakítása vagy maga a kialakított rendszer a rugalmas: „A különböző ESZR modellek program kompatibilitása, az információs kódok egysége, a szabvány interface-ek lehetővé teszik a rugalmas rendszer kialakítást a legkülönbözőbb felhasználók számára.” Szakember számára ezek a mondatok nyilván könnyen érthetőek. A számítástechnikában járatlanok viszont a nyelvi elemek kapcsolatából is kénytelenek a közlendőre következtetni. Ezek a kapcsolatok viszont nem igazítanak el kellőképpen, a korábban már emlí-

tett jelenség, az angol nyelvi hatás jelentkezik a főnevek egymáshoz való nyelvtanilag szerkesztetlen kapcsolatában.

A számítógépes ismeretek megszerzése tehát sajátos nyelvtanulással jár. El kell sajátítani a szakma szókincsét, meg kell ismerkedni jellegzetes mondat- és szövegalkotási módjaival. A mondat- és szövegalkotás jellegzetes zavarai viszonylag egyszerűen, a szakírók és a szerkesztők figyelmesebb munkájával talán könnyebben kiküszöbölhetők. A terminológiai nehézségek megoldásának több akadálya is van.

A szabványosítás nyilvánvalóan és természetesen csak bizonyos időeltolódással követi a szakterület fejlődését, de egyébként sem bízhatjuk pusztán a szabványok készítőire a terminológiai kérdések megoldását.

A szakterület élenjárói elsősorban angol területen publikálnak, s az új eredmények, találmányok döntő többsége angol nyelvterületen születik, s a világ szakirodalmának jelentős része angol nyelvű.

A számítástechnikának az angol nyelvhez való kötöttsége magának a számítástechnikának, ill. a számítógépeknek az eredetére nyúlik vissza. E kötöttségnek egyik eredménye, hogy a számítógépekhez ma használatos programnyelvek az angol nyelv lexikáján és grammatikáján alapulnak, lényegében mindegyik az angol nyelvnek egy igen erősen redukált és logikailag átrendezett variánsának is mondható.

„A számítástechnika anyanyelve az angol” — írja Niemetz Ágnes (Számítástechnika: A szabvány ürügyén. 1981. jún. XII. évf. 6. sz.). De vajon beszélhetünk-e már *magyar* számítástechnikai szaknyelvről?

A terminológiai szabványok jelentősen elősegíthetik a magyar számítástechnikai szaknyelv kialakulását, de igen valószínűtlen, hogy a számítástechnika minden nyelvi kérdését meg tudják oldani. Annál kevésbé, mert az idegen nyelvi hatás a tudományág fejlődésével továbbra is állandóan ér minket. Azért sem, mert a szabványok „hivatalos” nyelve mellett mindig, más szakterületeken is létezik egy vagy több szakmai, illetve műhelyszargon, amelyek a nyelvhasználatban mintegy szaknyelvi változatokként egymás mellett élnek.

Egy új szakterület kialakulását és fejlődését szaknyelvének a kialakulása és fejlődése követi. Nem közömbös azonban, hogy hogyan megy végbe e nyelvi fejlődés. Megítélésének szempontjait Kovalovszky Miklós így adja meg: szükségesség; tartalmi megfelelés és világosság; alaki helyesség; stílusosság; gazdaságosság, rövideg, tömörség; jóhangzás, esztétikum. (Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség 50—1).

Grétsy László A műszaki nyelv művelésének útjai c. tanulmányában a terminológia megítéléséhez az alábbi szempontok figyelembe vételét javasolja: egyértelműség, rövideg, magyarosság, hajlékonyság, egyszerűség, szemléletesség (Nyr. 1961. 6—7).

A szakkifejezésekkel szemben Szépe György szerint a következő nyolc követelmény támasztható: a szabatoság, az alkalmasság, a szemléletesség, a helyesség (ehhez tartozik a fontos, de nem eldöntő magyarosság), a hajlékonyság, az egyöntetűség, az általánosság és az állóság (A szaknyelv és a mindennapi nyelv kapcsolata. A technika tanítása XIV. évf. 1982. 5. sz. 129—39).

Ha e vélemények alapján ítéljük meg a számítástechnikai szaknyelvet, belátható, hogy a szaknyelvfejlésben még igen sok a tennivaló.

Az alsó és középfokú oktatásban természetesen nem jelentkezik az összes szaknyelvi nehézség a maga összetettségében, minthogy a teljes tudományágat sem taníthatjuk, legfeljebb annak alapjait kísérrelhetjük meg sikerrel oktatni. Amikor azonban összeállítjuk a tanítandó anyagot, nemcsak szakmailag, hanem nyelviileg is szelektáltunk. Eldöntjük, hogy mit, milyen sorrendben és mikor tanítunk, és azt is, hogyan, és ebbe a hogyanba az is beletartozik, hogy milyen a nyelvezet, a terminológia megválogatása. Vajon a számítástechnika szaknyelve megfelelő-e arra, hogy — az egyes szaktárgyak

szokványos szaknyelvi nehézségéhez képest nem terhelve jobban a tanulói ifjúságot — egy igen fontos ismeretanyag tanításának nyelvi hordozója legyen?

Az iskolának különleges szerepe van az anyanyelv elsajátításában. Ahhoz, hogy a fiatalok spontán nyelvhasználatuk tudatossá válják, nélkülözhetetlen a megfelelő színvonalú és eredményes iskolai anyanyelvi nevelés.

Az iskolai anyanyelvi nevelés eredményes voltát meglehetősen sokan vonják kétségbe. Hogy ez mennyire jogos, azt nem most kell eldönteni. Az iskolai anyanyelvi oktatás azonban nemcsak a magyar nyelvi és az irodalmi órákon folyik, hanem minden órán. Egyrészt a tanuló számára minden nyelvi megnyilatkozás — legyen az tanári előbeszéd vagy a tankönyv írott szövege — nyelvhasználati példaként szolgál. Még akkor is létrejöhet e hatás, ha ez sem a pedagógusban, sem a diákban nem tudatosul. A tudatos iskolai nyelvi nevelést végigkíséri a spontán, valójában a nyelvi minták analógiás hatásán alapuló anyanyelvi nevelés. Másrészt a különböző tudományágak szaknyelvi alapjait is az iskolában sajátítja el a diákság, s a nyelvi nevelésnek ezen a területén a tudatosság kisebb mértékű, többnyire csak egy-egy fogalom megértetését elősegítő jelentésmagyarázatból áll. A tankönyvek, a tanári megnyilatkozások mintanyújtó szerepe tehát elvitathatatlan.

A számítástechnika iskolai oktatása ezért nem pusztán csak azt jelenti, hogy a tanulók kénytelenek megbirkózni egy sor idegen kifejezés helyes írásának, kiejtésének és értelmezésének feladatával. Azt is jelenti, hogy a szakmai nyelvhasználat a tanuló egész anyanyelvi ismeretanyagát, anyanyelvének nyelvhasználati szokásait befolyásolja. Ennek a befolyásnak vitatható ugyan a mértéke, de a megléte aligha.

Ha a számítástechnikai szaknyelv és az idegen, elsősorban angol nyelvű szakirodalom a már felnőtt, kialakult anyanyelvi ismeretekkel rendelkező szakemberek nyelvhasználatát is kedvezőtlenül befolyásolja, akkor számolnunk kell a diákokat érő, bár nyilván kisebb intenzitású, de hasonló jellegű hatásokkal is.

Ahhoz, hogy valaki a számítógépek használatában bizonyos szintre eljuthasson, a programnyelveken kívül valamelyest angolul is meg kell tanulnia. Hiszen ha egy egyszerű, valójában csak manuális készségeket feltételező, tehát semmiféle számítógépes előtanulmányt nem kívánó játékprogramot akar valaki végigjátszani (pl. a Sinclair Spectrum különböző játékeit), a képernyőn a játékprogram utasításai angol nyelven jelennek meg. Arról nem is szólva, hogy pl. ismereteim szerint Magyarországon nincs olyan számítógépes adatbázis, amelynek az ún. természetes lekérdező nyelve a magyar lenne.

A kérdés tehát az, hogy az angol nyelv ismerete milyen mértékben szükséges a számítástechnika elsajátításához. Ha szükséges, mit kezdünk előbb tanulni, az angol nyelvet vagy a számítástechnikát? Vajon ha az utóbbival kezdjük, mennyire befolyásolja kedvezőtlenül az angol nyelv oktatását pl. a beidegződött „magyaros” kiejtés?

Az iskolai oktatásban okozhat bizonyos nyelvi zavarokat a számítástechnika jelenlegi oktatási módja vagy a számítástechnika alkalmazása. Május 8-án a Neumann János Számítástechnikai Társaság nyelvi szakosztályának ankétján Havas Miklós is beszélt erről, megemlítve, hogy egyes vélemények szerint a most működő iskolai számítógépek „rontják a gyermekek helyesírását”.

Amíg egy szakterülettel csak a hivatásos szakemberek szűk csoportja foglalkozik, az analógiás hatásokat leszámítva lényegében nincs jelentősége annak, hogy a terminológia és a nomenklatura mekkora hányada magyar vagy idegen szó. Senkinek sem jutna eszébe pl. az anatómia nemzetközileg elfogadott és használt latin szakkifejezéseit magyarítani.

Eljöhét az az idő, hogy egy szakterület eredményeinek alkalmazásában már nemcsak a szakterület művelői érdekeltek, hanem más területen működő szakemberek is.

Eljuthatunk addig is, hogy ez az alkalmazás mindennapi életünk részévé válik. A számítógépeket az orvostól a nyelvészig egyre több tudományág képviselői használják, s nem nehéz megjósolni azt sem, ezt mutatják a külföldi példák is, hogy egy-két évtizeden belül otthonunkba is —letörhet, hétköznapi tevékenységünkben is komoly szerepet tölthet be a számítógép. Az elterjedés viszont azt jelenti, hogy meg kell oldani a nyelvi ellentmondásokat, azaz a számítástechnika nyelvét minél közérthetőbbé kell tenni. A jelenlegi nyelvhasználati és terminológiai zavarok következtében a számítástechnika szaknyelve nem segíti kellően a nyelv funkciójának megfelelően a szakmai információk átadását, hanem még bizonyos mértékig meg is nehezíti.

Történelmünk folyamán már többször előfordult, hogy nyelvünket rövid időszakon belül jelentős idegen nyelvi hatás érte. Pl. a honfoglalás után nagyszámú szláv szó került át a magyarba. Ezek azonban fokozatosan, a nyelv spontán fejlődési, átalakítási törvényeinek engedelmeskedve beleillessztek a magyar nyelv kiejtési és nyelvtani rendszerébe. Ez a folyamat könnyen végbemehetett, hiszen egy-két évszázadnyi idő állt rendelkezésére, és nem zavarhatta a szavak hangalakját rögzítő írásbeliség sem.

A mai nyelvfejlődés korában nem számíthatunk arra, hogy a nyelvi szokások és normák spontán hatásának eredményeként az idegen szavak majd csak „elmagyarosodnak”, hanem tudatos nyelvfejlesztő — nyelvművelő tevékenységet kell végeznünk, különösen a szaknyelvek, közülük elsősorban a számítástechnikai szaknyelv területén, hogy a lehetőségek szerint a szaknyelvek minél jobban beleillesszkedhessenek a magyar nyelv rendszerébe.

Az kérdéses lehet, hogy a számítástechnikai szaknyelvnek mennyire kell „magyarosnak” lennie. Az viszont kevésbé, hogy legalább azt a részét, amely a mindennapi számítógép-használathoz szükséges, a lehetőség szerint igyekeznünk kell minél közérthetőbbé tenni, s ha ez csak bizonyos mértékű magyarítás révén lehetséges, azt is vállalnunk kell.

Ennek azonban sok buktatója van. Kérdéses, hogy megszületik-e — és ha igen, mikor — egy olyan magyar programnyelv, amely felváltja a jelenlegi, az angol nyelven alapulókat. Havas Miklós a már idézett előadásában úgy vélekedett, hogy ez csak az ezredforduló utáni első, második évtizedben várható.

A mindenáron való magyarítás is okozhat olyan nehézségeket, mint az idegen szavak nyakló nélküli átvétele. Mégis az látszik reális kívánságnak, hogy minél tisztább, pontosabb, egyértelműbb, és amennyire ehhez szükséges, magyarabb számítástechnikai szaknyelv kialakítására törekedjünk.

Seregy Lajos

Közgazdaság és szaknyelvi kommunikáció*

Közgazdasági szaknyelvnek tekintem azt a nyelvhasználatot, amellyel a gazdasági élet bármely területén az elméleti közgazdász, a bankszakember, a szállítmányozó, az üzletember munkavégzése során találkozhatunk. Nem kívánok kitérni a szaknyelv meghatározásával kapcsolatosan megfogalmazott álláspontokra, sem a szaknyelveknek — köztük a közgazdasági szaknyelvnek — stilisztikai és statisztikai módon való megközelítésével feltárt lexikai és szintaktikai jellemzőire. Az általános kommunikációelméletbe ágyazva kívánok hangsúlyt helyezni a szaknyelvi kommunikáció néhány jellegzetessé-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság szaknyelvi szakosztályának 1983. április 19-i felolvasó ülésén elhangzott előadás

gére, ami hozzásegíthet egy, a gazdasági életben megfigyelt nyelvi interakciós modell felvázolásához, áttételesen pedig a külkereskedelmi szakemberképzés előmozdításához.

Zsirmunszkij három dimenziót különböztet meg a nemzeti nyelv fejlődésében és tagozódásában (Zsirmunszkij 1975). Nevezetesen az időbeli, területi és társadalmi dimenziót, amelyek hierarchikus viszonyban álló, de nem egymásnak alárendelt kategóriák körülhatárolását teszik lehetővé: maga a nemzeti nyelv egy meghatározott korszak történeti kategóriája, a területi és társadalmi dialektusok ezen belül megkülönböztethető kódok és alkódok. Joggal vetődhet fel azonban egy negyedik, a szakmai dimenzió kérdése. Véleményem szerint a nyelvi rétegződés kritériumainak ilyen irányú kiterjesztését indokolhatja az a tény, hogy a társadalmi és szakmai szempont szerint elrendezett nyelvrétegek jellemzőinek összevetésénél jobbára hasonló, mintsem eltérő jegyek figyelhetők meg. A két típus szerint csoportosított nyelvrétegek között az eltérés alapvetően ontológiai vonatkozású, a fejlődést befolyásoló tényezők különbözőségében rejlik. A megfelelések, összefonódások kérdésére pedig később, néhány nyelvi jelenség vizsgálatánál vizsgálja fogok térni.

Ez a vizsgálati módszer mentesít attól, hogy elfogadjuk Gumperz felettébb körvonalazatlan véleményét, aki a kereskedelmi nyelv esetében különleges nyelvhasználatról beszél, és azt az argók csoportjába sorolja (Gumperz 1975). Egyben lehetővé válik, hogy a szaknyelv használatát a munkavégző ember tevékenységének részeként értelmezzük, ami a gazdasági élet területén döntő jelentőségű, s lehetőség nyílik a szaknyelvi kommunikáció specifikumainak számbavételére is.

A gazdasági tárgyú kommunikációban a kommunikáció elvei közül néhány erőteljes vagy speciális súllyal érvényesül:

1. A gazdasági életnek az egész emberi közösséget átfogó volta értelemszerűen veti fel a *verbális* kommunikáció igényét, annak mind írott, mind beszélt változatában. Ez az interakciós séma akkor is implikálja a másik résztvevő jelenlétét és reakcióit, ha a vizsgálat tárgyát képező nyelvi anyag — szöveg — az üzenetet egyirányú mozgásában ragadja ki a rendszerből.

2. Összekapcsolódik az előzőekkel a *tudatosság* jelentősége a tudattalan rováására. Ha általánosságban igaz is Birdwhistell megállapítása, hogy „az ember nem kommunikál, hanem belebonyolódik a kommunikációba vagy részt vesz benne” (Birdwhistell 1959, 104), úgy a szaknyelvi kommunikáció esetén kifejezetten kezdeményezi azt, vagy szándékosan kapcsolódik bele. Erre az elvre, illetve következményeire az interakciós modell elemzésénél vissza fogok térni.

3. A kezdeményezés és szándékosság hangsúlyozása értelemszerűen azzal jár, hogy kijelöljük az *interakció kezdetét és végét*, s abban *A* résztvevőnek jutassuk a domináns szerepet. Dialógus, azaz üzleti tárgyalás során *B*-nek természetesen módjában áll átvenni ezt a szerepet, ez a lehetőség azonban nem bonyolítja, hanem hitelesebbé teszi a sémát.

4. Külön kell szólnunk a szaknyelvi kommunikáció *relációs szintjének* specifikumairól. Ebben a tekintetben megkülönböztetést kívánok tenni a partnerek viszonya és viselkedési stratégiája között, mivel az utóbbi alakulása semmiképpen sem módosíthat a felek kapcsolatán, hanem a tartalmi szintre van hatással. *A* és *B* itt nem ítélhet egymásról, a relációs szinten minden megnyilvánulásnak a társadalmi konvenciók szerint kell történnie.

Vizsgáljuk meg a beszédfunkciók fajtáit, azok érvényesülését a közgazdasági tárgyú kommunikációban.

Ha a kommunikáció viselkedés, cselekvés, mindaz, ami az interakcióban megfigyelhető, a beszéd, a nyelvi interakció nem más, mint beszéd-cselekvés, illetve — a megfigyelés tárgyaként — beszédesemény. Akárcsak a kommunikáció, a nyelv, az em-

beri társadalmi kódok verbális alosztálya is társadalmilag meghatározott körülmények között funkcionál, és csakis ott, mint erre Ferruccio Rossi-Landi mutat rá többek között egyik írásában (Ferruccio Rossi-Landi 1981). A nyelvre vonatkozó ismereteinket tehát csak akkor tekinthetjük kielégítőnek, ha a struktúraelemzés funkcionális vizsgálatokkal egészül ki. Ez a hiányérzet, az emberi beszéd komplex megközelítésének igénye magyarázza többek között a beszédaktus-elmélet és más pragmatikai elméletek jelenkori virágzását, s azt, hogy a nyelvtudomány egyes területein folyó kutatások mindinkább interdiszciplináris jelleget öltenek.

„A beszélés néprajza” című alapvető munkájában Dell Hymes a beszédesemények alkotóelemeinek vizsgálata során részletesen foglalkozik a beszédfunkciókkal. Bírálóan jegyzi meg a következőket: „A nyelvészeti hagyományban a beszédfunkciókat általában a beszédesemény elkülöníthető tényezőihez kapcsolódó motívumok vagy beszédelemek alapján adták meg. Időnként valamilyen jellemzőt, nyelvészeti kategóriát vagy irodalmi műfajt kapcsolnak egy funkcióhoz” (Hymes 1975, 117). A funkciók osztályozásában, szerepük értékelésében egyetért Jakobsonnal (Jakobson 1963). A beszéd egyes mozzanataiban a funkciók egyidejű megjelenéséről Hymes így nyilatkozik: „Ha egy nyelvi forma jelentését a használatára vonatkozó teljes diszpozícióként határozzuk meg, akkor a jelentésben több funkció játszik szerepet, hiszen azok mind hozzájárulnak a teljes diszpozícióhoz” (Hymes 122). Mindez azt jelenti, hogy a kontextuális keretek, tehát a viselkedési helyzetek is szerepet játszanak a beszédfunkciók érvényesülésében, végső soron a beszédaktusok, a beszédcselekvés pragmatikus értékének megvalósulásában.

Jóllehet nincs egzakt módszer a beszédfunkciók fajtáinak számbavételére, így szerzőnként más-más felsorolással találkozhatunk, nem tartom lényegesnek a funkciók egységes osztályozását. Lényeges viszont rámutatnunk arra, hogy milyen döntő szerepet játszik a gazdasági tárgyú kommunikációban az informatív és az argumentatív funkció. A gazdasági élet minden mozzanatában történik információátadás vagy információcsere, az argumentatív funkció pedig a meggyőző kommunikáció egész folyamatán végighúzódva érvényesül, miközben a beszéd az illokúciós aktusok számos variációjából épül fel. A nyelv pragmatikai aspektusát vizsgáló kutatók több megjelöléssel illetik ezt a funkciókat, így találkozhatunk a direktív, konatív, pragmatikus, retorikai, meggyőző és argumentatív megnevezésekkel. Megítélésem szerint ez utóbbi a legalkalmasabb a kérdéses funkció minősítésére, az alábbi megfontolások alapján: argumentumok felsorolása, tehát az érvelés azt jelenti, hogy a beszélő alá kívánja támasztani véleményét, elgondolását, igazolni kívánja annak helyességét. Az érvelés a meggyőzés eszköze, a meggyőzés viszont nyíltan, egyértelműen mozgósító szándékú, a partner nézetének vagy cselekedetének megváltoztatására irányul. Nem mellőzhetők ugyan a kereskedelmi tárgyalás során a meggyőzés célratörő kifejezései sem, de a gazdasági tárgyú kommunikációt a nyelv finom játéka szövik át az interakció valamennyi pillanatában.

A beszéd mint sajátos emberi tevékenység több értelemben is az: proposicionális aktus végrehajtását jelenti, s ez különböző funkciójú illokúciós aktusokban valósul meg (Searle 1972). Tevékenység továbbá az egyes aktusok összeállítása, a mondatokat alkotó elemek megválogatása s az egymást követő aktusok rendjének megteremtése (Vignaux 1981). Ezen túlmenően a tevékenység a beszéd tartalmát képező referenciális valóság módosítását, a beszélő szubjektumán való átszűrését is jelenti, aki az egyes aktusok során más-más dimenzióban viszonyul a beszéd külső forrásául szolgáló tényekhez. Olyan értelmekeket szö megnyilatkozásaiba, amelyek az argumentatív hatást segítik elő.

Kijelentéseit a beszélő kettős szándékkal teszi: a beszélgetésben résztvevő személyekhez szól, meg kívánja értetni magát, azaz illokúciós hatás elérésére törekszik. Mivel azonban valamennyi céltudatos emberi tevékenység hatásiránya a passzív befogadás igényén túl a változtatás, a szándék vagy cél elválaszthatatlan a perlokúciós hatás

kiáltásától (Austin 1962). A közlés célja tehát befolyásolás is egyben, bármely illokúciós aktus végrehajtásával, bármely kijelentésével érvel is a beszélő, kijelentés és érvelés szoros egységben érvényesül. Felvetődik az elért hatás értékelésének kérdése, ez azonban egyedül a nyelvészeti kutatások módszereivel nem végezhető el.

Mind az anyanyelven folyó szakmai képzésben, mind pedig az idegen nyelvi órákon célként kell megfogalmazni az érvelő és meggyőző erejű nyelvhasználat megtanítását. Tekintettel arra, hogy érvelni már az anyanyelv elsajátításakor, gyermekkorban mindenki megtanul, olyan érvelő jellegű nyelvhasználatra kell gondolnunk, amelyre a jövő közgazdászának vagy kereskedőjének lesz szüksége szakmai tevékenysége során, idegen ajkú partnerrel folytatott interakciójában vagy társas kapcsolataiban.

Az érvelés nyelvi mintáinak feltárása márcsak azért is megéri a fáradságot, mert lehetővé teszi a partner viselkedésének előrelátását, ami a sikeres nyelvi interakció, tehát az eredményes üzleti munka egyik feltétele.

Feltétlenül külön kell megvizsgálnunk a gazdasági tárgyú kommunikáció két alaptípusában, a dialógusban és a monológ jellegű, szóbeli vagy írásos közlésben az érvelés és a meggyőzés alapvető tényezőit és a nyelvi változatokat. Jóllehet az előadás vagy értekezés szerzője is folyamatosan figyelemmel van a hallgató, illetve az olvasó lehetséges reagálásaira és ellenvetéseire — Ducrot említi meg, hogy a beszélő nem csupán mond valamit, *dît quelque chose*, hanem beszél valakihez, *parle á quelqu'un* (Ducrot 1973) —, mégis másképpen tervezi meg a közleményt, mint ahogy a két- vagy többszemélyes interakciók megtervezése történik. Az írásos közlések információtartalma és értéke állandóbb, címzettek szélesebb köre számára érthető. A monológot álszóbeli változatnak tekintem, hiszen többnyire írásos anyagra támaszkodik, megfelelő felkészülés után kerül rá sor, és ritkán kényszerül a beszélő előzőleg kialakított stratégiájának megváltoztatására.

Vegyük számba a továbbiakban azokat a tényezőket, amelyek a kétszemélyes interakció, az üzleti tárgyalás eredményességének feltételei. Hansúlyozni kívánom, hogy nem a beszédesemények ismert alkotóelemei képezik a vizsgálat tárgyát, hanem azokat a tényezőket próbálom feltárni a szaknyelvi kommunikációban, amelyek a sikert befolyásolják. A siker megítélése lehet roppant egyszerű, esetenként azonban mérhetetlen, csak újabb interakciók sorozata után ítéltethető meg.

A résztvevők A és B : eladó és vevő. A el kíván adni egy t_1 árut, tágabban értelmezve: érvényesíteni kívánja saját feltételeit. B vásárolni kíván valamit, amit t_2 -vel jelölünk, mert az ajánlat és az igény, a kínálat és a kereslet különbözősége jelenti azt az interakciót kiváltó feszültséget, amit az eladónak érvelésével át kell hidalnia, a vevőt saját álláspontjának meg kell nyernie, azaz végső soron a tárgyalásnak üzletkötéssel kell zárulnia. A tényezőket kettős, nyelvi és nem nyelvi szempontok alapján rendezzük el. Ezek egy része egybeesik, más része nem.

1. **S z a k i s m e r e t.** Tekintettel arra, hogy az eladó nem anyanyelvét használja a tárgyalás során, t_1 , tehát az áru ismeretén kívül rendelkeznie kell az idegen nyelv ismeretével is. Ez tartalmi kérdés, amihez t_2 ismerete is hozzátartozik, mert A csak ebben az esetben képes hatékony érveket alkalmazni saját álláspontjának érvényesítése érdekében. Így ebben a sávban a nyelvi és a nyelven kívüli oldal részben fedi egymást.

2. **A k a p c s o l a t t e r e m t é s** vonatkozása kontextuális, s ugyanakkor nyelvi is. A tárgyi körülményekhez sorolhatók a találkozás konkrét formái, a személyes vagy közvetett kapcsolatteremtési módozatok (levél, telefon). Ez a tényező veti fel a csatorna problémáját, s az interakciós helyzetek különböző változatainak figyelembevételével nem lehet túlzásnak tartanunk Bettinghaus következő megállapítását: „A meggyőzési folyamat vizsgálatakor a legfontosabb probléma az, hogy mennyiben különbözik a helyzet, ha a közleményt személyes szituációban adják át vagy pedig valamilyen közbülső

instancia bekapcsolásával . . .” (Bettinghaus 1977, 177). Ha csupán a kereskedelmi tárgyalást vizsgáljuk mint interakciót, a kapcsolat létrejötte után a csatorna kérdése lekerül a napirendről.

A kapcsolatteremtés nyelvi modelljei elsősorban szociális rutinok, tehát a kötöttségek és a szabadság oppozíciója, anyanyelvi beszélő esetén a szocializációs, illetve a szakmai tanulás folyamatában kialakult nyelvi klisék és a nyelvi kreativitás közötti oppozíció elhanyagolható. Esetünkben *A* nem anyanyelvén folytatja az üzleti tárgyalást, ezeket a rutinokat és kliséket (üdvözlés, udvariassági fordulatok) az idegen nyelv tanulása során sajátította el.

3. A szándék kifejezése és az elfogadhatóság a partner részéről. Ez utóbbi megléte sem jelenti azt, hogy a felek eleve feltételeznék nézetazonosságukat, de a kínálatnak és a keresletnek olyan mértékben találkoznia kell, hogy meglegyen a lehetőség a különbségek áthidalására.

A szándék megfogalmazásának a módja, azonnal vagy lépésenként történő kifejtése a partnertől és a szituációtól függ.

Fontos az, hogy mennyire értékeli *B* *A* szavahihetőségét, korábbi tapasztalatai vagy a birtokában lévő referenciák alapján. Tekintettel arra, hogy többnyire azonos társadalmi rangú partnerek ülnek tárgyalóasztalhoz, *A* szavahihetőségét csakis az említett tények, valamint bizonyos pszichikai tényezők támasztják alá, mint például a kompromisszumra való hajlam, a megjelenés, viselkedési tényezők, a szubjektív megítélés (Bellenger 1978). Ha az elfogadhatóság minimális vagy egyáltalán nem áll fenn, nem kerül sor az interakcióra, sőt a kapcsolatteremtésre sem.

4. Az érvelési stratégia és annak nyelvi megnyilvánulása a sikeres interakció legfontosabb feltétele. A partnerhez való igazodás a kapcsolatteremtéskor és a tárgyalás menete során több szempontból is említést érdemel. Már Arisztotelész, Quintilianus és Cicero is tanácsolta tanítványainak, hogy mérjék fel alaposan hallgatóságukat és eszerint alkalmazzák érveiket. Cicero megfogalmazta jótanácsait: a tanulatlanokkal a gyakorlatiasság, a becsületesség nyelvén kell beszélni, művelt hallgatóság esetében az erkölcsi emelkedettséget kell érvényre juttatni.

Üzleti tárgyalásnál a felek hozzávetőleges homogenitása redukálja az alkalmazott beszédmód különbségeit, a kapcsolatteremtésben fontos szerepet játszó rutinok száma csökken, hiszen ha a beszédnek lennének feltöltést igénylő üres helyei, ez eleve az interakció kudarcát jelentené. A rutinok arra szolgálnak, hogy a viselkedést előreláthatóvá, szervezetté tegyék. Az alkalmazkodás a partner nemzeti szokásainak, gazdasági élete és gyakorlata sajátosságainak, érvelési habitusának ismeretén alapszik, arra vonatkozik.

Szóljunk néhány szót a tárgyi-kontextuális körülményekről. A tárgyalásnak megvan a maga liturgiája: a terem, a megvilágítás, az asztal formája, az ültetési rend, mind kontextuális, hatást kiváltó elemként tartható számon. Lehet tárgyalni az egyik partner irodájában, a másikéban, vagy egy semleges területen. Lehetnek a körülmények szerények, esetleg kényelmetlenek, vagy éppen kényelmesek, oldottak.

A tárgyalás vezetését a kezdeményező fél veszi kézbe, vezető szerepének megtartásához nagy gyakorlata van szüksége. A tárgyalás kimenetele azon fordul meg, hogyan sikerül kitapintani az érdekek hálóján a közösen elfogadható csomópontokat. A tárgyalás irányítójának az alapvető nézetkülönbségre kell koncentrálnia, ezt kell kifejezésre juttatnia, újfogalmaznia, saját álláspontját kell meggyőző érvek sorával érvényesítenie. Ha a nézetkülönbség nem csökken, az érv–ellenérv párok helyébe parttalan vita lép, s biztos a kudarc.

Az érvekre adott válasz, az ellenérv többnyire improvizált, az érv jellegétől függ, hiszen a tárgyalás menete csak nagy vonalakban tervezhető el. Az ellenérv minősége függ a partner hajlandóságaitól, megértésétől. Az interakció hullámszerű menetében az érv hol

támad, hol kivéd, s bármely ellenérv újabb reakciót, szembeszegezett érvet vált ki. Következésképpen szinte lehetetlen egy-egy beszédaktus formájában elkülöníteni az argumentatív funkciót az egymást követő nyilatkozatok láncolatában, mint ahogy lehetetlen, sőt célszerűtlen is az összetevőket rövid vagy elemi szegmentumokra bontva vizsgálnunk.

Az alább bemutatott dialógus a Külkereskedelmi Főiskolán használt Tárgyalási gyakorlatok című jegyzetben szerepel, tárgya egy árvíta.

Résztevők: egy francia üzletember (*B*) és a Videoton munkatársa (*A*)

B: — Si vous êtes d'accord, Madame, nous pouvons revenir sur la question des prix.

A vrai dire,¹ je trouve que les prix figurant dans votre catalogue sont assez élevés.

A: —⁶Il ne faut oublier, Monsieur, que nous avons donné des prix indicatifs.⁴ J'admets qu'ils dépassent ceux de certains de nos concurrents, mais la simple confrontation des prix ne vous permet pas de juger à fond la situation. Selon notre politique des prix, nous pouvons accorder des remises de 4 à 10%, suivant l'importance des commandes ou la nature du client.

B: — Actuellement je ne pense pas à une forte commande, jusqu'ici nous n'avons pas traité avec vous. Et justement, pour lancer vos produits sur le marché français, je m'attendrais à des conditions spéciales.

A: —⁵Je comprends votre position. Pourtant, si vous craignez de courir quelques risques, comme notre firme n'était pas encore votre fournisseur,² je peux vous assurer qu'il n'en est rien. Nous respectons toujours les délais, nos livraisons sont rigoureusement conformes à la commande et les bonnes références de nos autres clients témoignent de la fiabilité des TV couleur que nous vendons.

B: —⁷J'ai plutôt pensé, Madame, à un prix de lancement qui faciliterait l'accès de vos produits au marché français.

A: — Les prix de lancement, nous ne les pratiquons pas. Nous estimons que ce moyen n'est valable qu'à court terme. Si, après les bons débuts, nous devons augmenter le prix, nous perdons vite la clientèle. Je vous signalerais cependant que nous laissons nos prix inchangés pendant un an, même si haussent les prix des matières importées que nous utilisons.

A dialógusban *B* a kezdeményező. A kontaktus *A* és *B* között már előzőleg létrejött, s a katalógusban mint információs csatornán jutott az ár, azaz közlés és egyben szándék *B* tudomására. *A* és *B* között a nézetkülönbség nyilvánvaló. Bár *A*-t tekintem a meggyőző pozícióban lévőnek, *B* kezdeményező fellépése következtében védekező helyzetbe került. Ugyanakkor az ellenérvek kidolgozottsága, a hol egyértelmű, hol bonyolultabb megfogalmazás, s a bizonyító értékű hivatkozások a kiindulásnál feltételezett eredményt hozzák. Az érvek és ellenérvek összecsapását tapintat, a másik véleménye iránti nyitottság kíséri végig a kommunikáció relációs szintjén, az emberi kapcsolatokban.

Az érvelés és ellenvetés nyelvi megvalósulásának több változatát tartalmazza a dialógus, a nyilatkozatokat átszövik a meggyőzést célzó elemek.

A tárgyalás *B* részéről felszólítással kezdődik, amelyet megállapításként juttat kifejezésre: (1) ... *je trouve que les prix ... sont assez élevés*, pragmatikai értéke: *Faites des prix moins bas*. A lehetséges variációk közül esetünkben, Grice terminológiájával élve, a különleges társalgási implikáció formájában jelenik meg az illokúciós funkció (Grice 1979). Értelmezése kizárólag a kontextustól függ, a partnernek módjában áll kitérően reagálni. Erre viszont nem adna lehetőséget egy *Pourriez-vous ...*, *Voudriez-vous ...* bevezetésű indirekt aktus, amely határozott irányt szab az implikációnak, s csak kivételes esetben hárítható el a reagálás. Ez a típus meghatározott nyelvi formák használatához kötődik. Mindazonáltal megállapítható, hogy hierarchikus összefüggés van az alkalmazott nyelvi fordulatok és a hatáskiváltásra irányuló erőfeszítés között. Ha figyelembe vesszük, hogy a közvetett és közvetlen aktusok kérdő és kijelentő variációi is lehetsége-

sek, az erősségi skála rendkívül finoman beszabályozható (Roulet 1981). A dialógus során gyakran fordulnak elő ilyen bonyolult formák, ami ellentmondani látszik Grice rövidségre intő elvének. Az indirekt, kijelentő és kérdő szerkezetek viszont kevésbé hatnak kényszerítőleg a partnerre, aki így megőrizheti viszonylagos döntési szabadságát. A meggyőzés természetesen a pozitív reakció kiváltását célozza, de a rövid, felszólító alakoknál hatékonyabb befektetés a nyelvi eszközök alkalmazásánál is a partner egyetértését igénylő eljárás.

A prozódiai elemek gyökeresen módosíthatják az illokúciós funkciót, így nyelvi jelölők híján csupán az intonáció szab irányt érvényesülésüknek. Az indirekt aktusok intonációs sajátosságai is módosítják a pragmatikai értékeket.

A tárgyalásrészletet az interakciós modell keretében vizsgáljuk, így a kijelentések és érvek természetét azoknak a következtetéseknek az alapján kell szemügyre vennünk, amelyekre *A* *B*-ről alkotott képe birtokában jut. Ha a partner feltételezhetően elfogadja a mondottakat, elég tényeket említeni, azokat esetleg példákkal alátámasztani. Amennyiben *B* nem győzhető meg azonnal, a kijelentés erősítést igényel: (2) ... *je peux vous assurer que ... nous respectons toujours les délais ...*

Ezt szolgálja a példa, a hivatkozás, a referencia, hitelt érdemlő esetek idézése. Az érvelés magyarázó, igazoló szándékú.

A (3), (4) és (5) példa ellenvetés, ellenérv. Az első illokúciós aktus kategorikus elutasítást tartalmaz. Több implikációt rejt: egyetlen ügyfelünk esetében sem fordult elő, Önök se számítsanak rá ... A következő rész magyarázatul szolgál, ami a további lehetséges implikációkat pontosítja, s újabb tények, információk szolgáltatásával erősíti a kívánt hatást.

A (4) és (5) példa ellenvetés az érv részleges elfogadásával. Mindkettő tartalmaz jelölőket, amelyek a nyilatkozatok illokúciós funkciójára utalnak. Ez utóbbi elemi megjelenési formája az *oui-mais* – „igen-de” formulára redukálható. Meggyőző ereje csak akkor van, ha nem üres ellenvetést tartalmaz, hanem magyarázattal egészül ki. Számtalan grammatikai szinonimát találhatunk a francia mondat szintaktikai elemei között az engedmény kifejezésére, ilyenek a kötőmód, a feltételes mód, a módbeli segédigék stb.

A (6) példa ellenvetés hivatkozással. A hivatkozás különböző természetű és értékű forrásokra történhet, leghatékonyabb fajtái a partner belátására alapoznak.

Az evidencia ereje lehetővé teszi az *on sait* megfelelőinek alkalmazását: *il est connu, il est à voir, l'évidence que ... s'impose*. Szélsőséges, személytelen használatuk azonban negatív hatást vált ki, mert érvek helyett mintegy értékekre hivatkozik. Ez a mindennapi dialógusban hatásos lehet, kereskedelmi tárgyaláson kerülendő.

Nem szerepel a dialógusban kérdés, amiben csak a véletlen játszott közre, pedig többször is helyénvaló lenne.

A kérdésfeltevés igen sok célt szolgálhat. Kérdezhetünk információ- és ismeretszerzés céljából; a kérdések lendületet adnak a párbeszédnek, előbbre mozdítják; hozzájárulnak annak ellenőrzéséhez, hogy jól értette-e a partner a mondottakat, jó úton haladt-e az eddigi érvelés. Bár a kérdések látszólag spontán módon vetődnek fel bármikor a tárgyalás folyamán, szerepük meghatározó az egyes szakaszokban. Az interakció kezdetén a rkszczeti vázat képezik, *A* a kérdések segítségével igyekszik feltárni *B* igényeit. A tárgyalási szakaszban funkciójuk azonos az érvekével vagy az ellenvetések funkciójával.

Mind a nyílt, mind a zárt kérdések (részleges, ill. totális kérdések) preszuppozíción, bizonytalanabb vagy határozott előfeltevéseken alapulnak. Ez utóbbinál a kérdező elfogadható válaszra számít, különben nem tenné fel a kérdést. A válasz nem is szükséges, ha szónoki kérdésről van szó, amely negatív állítást képvisel. Az indirekt aktust bevezető kérdő szerkezetek szerepe szintén nem elhanyagolható a kifejezésre juttatott argumentatív érték vonatkozásában.

Lényeges a kérdezés stratégiájának, a kérdés nyelvi formája és kifejező ereje összefüggésének vizsgálata mind a dialógusban, mind a gazdasági tárgyú monológokban, előadásokban, hogy teljes legyen a képünk a nyelv érvelő-meggyőző funkciójáról és az érvelési stratégiákról a gazdasági élet egyéb területein is, az üzleti tárgyaláson túlmenően.

Berényi Pálné

Irodalom

- Austin, J. L.: *How to do Things with Words*. Oxford University Press, 1962.
 Bellenger, L.: *Les techniques d'argumentation et de négociation*. Enterprise Moderne d'Édition, Párizs, 1978.
 Bettinghaus, E. P.: A meggyőző kommunikáció. In: *Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
 Birdwhistell, R. L.: *Contribution of Linguistic-Kinetic Studies to the Understanding of Schizophrenia*. In: *Schizophrenia. An Integrated Approach*, Ronald Press, New York, 1959.
 Ducrot, O.: *La preuve et le dire*. Mame, Párizs, 1973.
 Grice, H. P.: *Logique et conversation* In: *Communications* 30, Párizs, 1979.
 Gumperz, J. G.: A nyelvi közösségek típusai. In: *Társadalom és nyelv*, Gondolat, Budapest, 1975.
 Hymes, D. H.: A beszélés néprajza. In: *Társadalom és nyelv*. Gondolat, Budapest, 1975.
 Jakobson, R.: *Essais de linguistique générale*. Les Éditions de Minuit, Párizs, 1963.
 Rossi-Landi, F.: Gondolatok a nyelvi elidegenedésről. In: *Szemiotikai Tanulmányok*. Budapest, 1981.
 Roulet, E.: Échanges, interventions et actes de langage dans la structure de la conversation. In: *Études de Linguistique Appliquée* 44, Párizs, 1981.
 Searle, J. R.: *Les actes de langage*. Hermann, Párizs, 1972.
 Vignaux, G.: Énoncer, argumenter: opérations du discours, logiques du discours. In: *Langue Française* 50 Párizs, 1981.
 Zsirmunszki, V. M.: A nyelv társadalmi differenciálódásának problémája. In: *Társadalom és nyelv*. Gondolat, Budapest, 1975.

A linguistica oeconomica a közgazdaságtudomány szemszögéből

A közgazdász örömmel üdvözlí a „linguistica oeconomica” eszméjét, és így Fülei-Szántó Endre „Gazdasági élet és kommunikáció” című közleményét. (Magyar Nyelv 79 [1983.]: 309–21.) Fülei-Szántó arra vállalkozott, hogy körvonalazza a nyelvtudomány és a közgazdaságtudomány határterületén elhelyezkedő új interdiszciplinát, a linguistica oeconomica kutatási ágát. Ennek következő lehetséges problémaköreit vázolta föl:

- (1) Az új tudományág noetikai helye, tudományközi jellege.
- (2) A gazdaságtörténet és/vagy az elmélet-történet összefüggése a nyelvtörténettel.
- (3) A gazdasági élet szemiotikai és kommunikációelméleti elemzése.
- (4) A gazdasági élet beszélt és írott szövegváltozatai, a gazdasági szaknyelv problémái.

Hozzászólásomban a közgazdaságtudomány nézőpontját érvenyesítem. Egyrészt rámutatok arra, hogy a Fülei-Szántó által javasolt (3) problémakörben a közgazdaságtudomány már milyen fontosabb eredményeket ért el. Másrészt fölmutatom, hogy a (4) problémakörben milyen sajátos igénnyel lép(het) föl a közgazdaságtudomány. Végül további két problémakört javaslok a linguistica oeconomica számára.

1. A gazdaság szemiotikája és kommunikációelmélete. Ebben a problémakörben Fülei-Szántó négy alrészre különített el:

- (i) a gazdaság szemiózisa;
- (ii) a „gazdasági kétnyelvűség”;

(iii) a gazdaság kommunikációs struktúrái;

(iv) a gazdaság szereplőinek kommunikációs aktusai.

A közgazdaságtudomány a fenti (i), . . . , (iv) alproblémák mindegyikében ért már el figyelemre méltó eredményeket.

A közgazdaságtudomány egyik legújabb, nagy horderejű fölismerése az volt, hogy a gazdasági rendszerekben a jel(zés)ek két osztályát kell elkülönítenünk. A közismert árjelzések mellett ugyanis igen fontos szerepet játszanak a gazdasági rendszerekben a nem árjellegű jelzések. A nem árjellegű jelzések számos faja közül fontosságban kiemelkednek a készletjelzések és a rendelésjelzések. A vállalatok rendszeresen figyelik nyersanyagkészleteik és késztermékkészleteik számszerű és összetétel szerinti változását, mert a készletek lepadása-földuzzadása fontos információt közvetít számukra. Például ha földuzzadnak (leapadnak) a vállalat késztermékkészletei, akkor a vállalat csökkenteni (növelni) fogja termelését stb. A rendelésjelzés léte azon alapszik, hogy vannak olyan termékek, amelyeket a vállalatok csak a vevők megrendelésére termelnek. (Például hajók, repülőgépek, hidak, általában az egyedi, nem tömegtermékek esetében.) Ha a vevők rendelései elszaporodnak, vagy megfogyatkoznak, akkor a vállalat a termelés fokozását, illetve csökkentését irányozza elő magának stb. (Kornai János—Martos Béla (szerk.): Szabályozások árjelzések nélkül. Bp., 1981. Akadémiai K. 37—9). Az újabb közgazdasági kutatások azt is kimutatták, hogy a gazdasági rendszerek megszüntethetetlenül „kétnyelvűek”: mind az árjelzések, mind pedig a nem árjellegű jelzések alapvető jelentőségűek bennük. (Kornai János: A hiány. Bp., 1980. KJK 36 és Kornai János—Martos Béla (szerk.): i. m. 30—1.)

Kornai Jánosnak és munkatársainak gazdasági rendszerelemzésében egy jól ki-munkált gazdasági kommunikációelmélettel találkozhatunk. Megkülönböztetik a jel-átalakítás három fajtáját. Izo-lált-nak neveznek egy jelátalakítást, ha a ki-menő jelet egy reálszervezet (termelő, forgalmazó vagy fogyasztó szervezet) egymaga állítja elő. Inter-aktív-nak mondanak egy jelképezést, ha a kimenő jelet több reálszervezet együttesen állítja elő. Végül cen-tralizált-nak hívják azt a jelkiboc-sátást, ahol a kimenő jelet egy szabályozási szervezet (olyan szervezet, amelyik a reál-szervezetek szabályozására-irányítására specializálódott, mondjuk egy minisztérium vagy egy bank) képezi. Kornaiék ezek alapján de-centrizált folyamatoknak mond-ják az izolált és interaktív folyamatokat, míg ko-ordinált folyamatoknak nevezik az interaktív és centralizált folyamatokat. A jelkibocsátás és jeltováb-bítás szempontjából kommunikatív és nem-kommunikatív jeláramlásokról beszélnek. Ko-mmu-ni-katív egy jeláramlás, ha a jel föladója és fölvevője más-más szervezet. Ellenkező esetben, tehát ha a jel adása és vétele egyazon szervezeten belül történik, ne-m-kom-mu-ni-katív jeláramlásról van szó. Ezekből a definíciókból folyik Kor-naiék két fontos gazdasági kommunikációelméleti megállapítása:

a) Minden interaktív folyamat kommunikatív, azaz több reálszervezet csak úgy tud közösen kialakítani egy jelet, ha kommunikálnak egymással.

b) Kommunikáció nélkül nincs koordináció; ha egy koordinált folyamatról van szó, akkor azok tartalmazznak kommunikatív folyamatot is. (Kornai János—Martos Béla szerk.) i. m. 30—1.) A fenti kommunikációelméleti háttér azután igen termékenynek mutatkozott, mert ennek alapján Kornaiék sikerrel dolgozták ki a gazdasági rendszerek szabályozási tipológiáját és bontakoztatták ki elméletüket.

A gazdaság kommunikációs aktusainak kutatása mindeztidáig kevés figyelmet kapott a közgazdaságtudományban. Kiemelkedő azonban A. O. Hirschman és Kornai János vizsgálódása. Hirschman megmutatta, hogy a „voice”, a gazdasági szereplők han-gos visszajelzései, tiltakozásai, követelődzései fontos és hatékony szerepet játszó jelzések a gazdasági rendszerek működésében (A. O. Hirschman: Exit, Voice and Loyalty. Cam-

bridge, 1970. Harvard Univ. Press). Kornai János a „voice”-nak a szocialista gazdaságon belüli jelentőségével foglalkozott. A vállalatok és a központ tervalkuíban rámutatott szerepére, és kitért a fogyasztó „voice”-jelzéseinek elmaradására a hiány körülményei között (Kornai János i. m. 69, 91). Nyilvánvaló, hogy a gazdasági akciók nagy része beszédaktus. A kereslet (a vásárlási szándék kinyilvánítása), a kínálat (az eladási szándék kinyilvánítása), a termelési terv (a termelési szándék rögzítése) mind, mind szóban vagy írásban történő beszédaktusok. Ugyanígy a gazdaságpolitika, a gazdaságirányítás számos akciója beszédaktus. (Például minisztériumi utasítások, ajánlások a vállalatok részére stb.) Kimondható, hogy a gazdasági rendszerekben az összes szándék jellegű (intencionális) entitás, amely publikussá válik, beszédaktus.

A gazdaság kommunikációs aktusainak, a beszédaktusoknak a kutatása igen nagy jelentőségű a közgazdaságtudomány számára. Kimutatható lenne például, hogy a szocialista gazdaságok éppen a beszédaktusok által váltak átpolitizálttá. A vállalat—vállalat közötti tranzakciók helyett a vállalat—központ közötti beszédaktusok uralkodnak. Az utasítások (kérések, tanácsolások, tiltások, megengedések), az elkötelezések (ígérettek, fogadalmak), a kinyilvánítások és a deklarációk elemzése a szocialista gazdasági életben a legmélyebb sajátosságokba engedne betekinteni.

2. A közgazdasági elméletek közötti „átjárás”. A mai közgazdaságtudomány irányzatok sokaságára bomlik. Mindegyik irányzat kialakított egy sajátos és saját ökonomiai nyelvet. A különböző közgazdaságtudományi irányzatok nyelve olyan mértékben eltérő, hogy szinte nincs „átjárás” egyik irányzathoz a másikhoz. A más-más táborba tartozó kutatók „kommunikációja” legtöbbször nem több „süketek párbeszédénél”, nemigen értik meg egymás munkáit sem. Mindezt fokozza a matematikai és a verbális (nem-matematikai) közgazdászok közötti beszédképtelenség. A közgazdaságtudomány szempontjából a közgazdasági szaknyelv kutatásának talán legfontosabb föladata az eltérő közgazdasági szaknyelvek közötti „közlekedés”, „átjárás” elősegítése.

3. A nyelvtudomány heurisztikus ereje a közgazdaságtudományra nézve. A társadalomtudományi strukturalizmus — metodológiai értelemben — a nyelvtudományt üttötte vezető tudománnyá, ami a nyelvtudományi módszerek kiterjesztését vonta maga után. Ez azt is jelentette, hogy a társadalom és humán tudományok megalapozási kísérleteiben a nyelvtudomány átvette a fizikának, a pszichológiának és a történelemnek mint követendő mintának és redukeió alapnak a helyét. (Kelemen János: Nyelvtudományi problémák a marxizmusban. In: Az élő Marx. Bp., 1983. Kossuth K. 258.) Kérdéses, hogy a nyelvtudományi kategóriák és módszerek kiterjeszthetők-e az ökonomiára. Úgy vélem, hogy nem, de a nyelvtudományi kategóriák és módszerek nagy heurisztikus erővel bírnak a közgazdasági kutatások számára. Például L. Wittgenstein nyelvjáték-elmélete termékeny lehet a gazdasági rendszerek megközelítésében. A gazdasági rendszerek ugyanis fölfoghatók mint reáljátékok és ezekre irányuló szabályozási, metajátékok együttesei. Mi lehet a magyarázata annak, hogy a nyelvtudomány kategóriái és módszerei nem terjeszthetők ki az ökonomiára, de heurisztikus erejük mégis nagy lehet a közgazdasági kutatások számára? Nem húzódik emögött valamilyen társadalomontológiai összefüggés? Az erről való gondolkodást a *linguistica oeconomica* fontos problémájának tartom. Megválaszolásával sok mindent megtudhatnánk a nyelv és a gazdaság létszerüségének és létmódjainak, azaz ontológiájának hasonlóságáról és eltérőségéről.

4. A gazdasági kommunikáció tanítása. Ma a gazdasági kommunikációs képességek fejlesztése és gondozása a szakképzés keretébe van utalva. Iskolarendszerünk csak a közgazdászok és még a gazdálkodási tevékenységekkel szoros kap-

csolatban levő néhány másik szakma esetében vállalja magára — úgy, ahogy — a gazdasági kommunikáció tanítását. Pedig minden ember „homo oeconomicus” abban az enyhe értelemben, hogy szereplője a gazdaságnak — ha máshogy nem, hát mint munkavállaló és mint fogyasztó. Gazdaságunk és társadalmunk fokozatos, de folyamatos piacosodása, egyre jobban piacivá válása és a napvilágot látott gazdasági reformkonceptiók fényében aligha szükséges hosszasan érvelni a gazdasági kommunikáció tanítása mellett az általános képzés keretében.

Az OKKFT keretében, a Zsolnai József vezette képesség és tehetségfejlesztő kísérleten belül, Farkas Juliannával közösen kimunkáltunk egy olyan programot, amely a közgazdaságtan és a gazdasági kommunikáció tanítását célozza kisiskolások (6–10 éves gyermekek) számára. (Zsolnai József (szerk.): *A képességfejlesztő iskoláért*. Bp., 1983. Oktatáskutató Intézet 86–91, és Farkas Julianna—Zsolnai László: *Társadalomismeret*. Bp. 1982. Oktatáskutató Intézet) A program olyan ismeretek, képességek, attitűdök és szerepek tanítására, illetve fejlesztésére vállalkozik, amelyek nélkülözhetetlenek a gazdasági életben való részvételhez és a gazdasági kommunikációhoz. A gyerekek a termékek és a szolgáltatások vásárlója és fogyasztója szerepekhez kapcsolódó kommunikációs mintákat és normákat sajátítják el. Programunk kísérleti kipróbálása Budapesten folyik, hat iskolában, közel kétszáz tanuló részvételével. Eddigi tapasztalataink reménykeltőek.

Úgy vélem, a gazdasági kommunikáció tanítása a linguistica oeconomica olyan problémaköre, amelynek megoldása a nyelvpedagógia és a gazdaságtan közös vállalkozása kell hogy legyen. Egyben ez a linguistica oeconomica legnagyobb közvetlen, gyakorlati haszonnal kecsegtető területe.

Zsolnai László

Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár

1. A ragozási szótár anyaga, készítésének története. A Nyelvtudományi Intézet vezetősége 1972-ben elhatározta, hogy külön szótár formájában fogja kiadni az abban az évben megjelent Magyar értelmező kéziszótárhoz (röviden: Kéziszótár v. ÉKsz.) készült ragozási adatokat és táblázatokat, melyek az ÉKsz. akkori koncepciójába nem fértek bele.¹ Ez az intézkedés alkalmat adott arra, hogy a magyar szavak paradigmáinak akkor kidolgozott — és a korábbihoz képest erősen összevont, tömörített — rendszerét egyrészt pontosabbá tegyük, mégpedig azáltal, hogy egy-egy címszónak fontos ragozási sajátosságait a valóságos használatnak megfelelőbben tüntetjük fel, másrészt kisebb módosításokkal még inkább kidomborítsuk a magyar ragozási minták rendszerszerűségét. Az 1970–71. évben elvégzett összevontás eredménye az a táblázatos paradigmarendszer, mely 1972-ben a Magyar Nyelvben jelent meg (78: 303–9, 412–29). Ugyanott olvasható egy rövid beszámoló a ragozási szótár közvetlen előtörténetéről.

A korábban már paradigmátípusokba besorolt címszónak az összevont rendszerhez alkalmazott átrendezésével és a minden lényeges adatot tartalmazó címszójegyzékkel 1980-ra készültünk el. Akkor márciusban zártkörű szakmai vitán ismertettük először egy szűk nyilvánosság előtt a ragozási szótár felépítését, szerkesztési elveit és néhány eldöntendő problémáját, valamint az alább következő gondolatokat.

Nem szükséges most visszamennünk ragozási szótárunk távolabbi előzményeire, tehát pl. arra, hogy szótáraink egyikében-másikában már a 19. sz. eleje óta találunk nyelvtani táblázatokat, ragozási mintákat (így Márton Józsefnek 1807-ből való szókönyvében). Elég lesz annyit megjegyezni, hogy a szótári címszók paradigmátípusokba foglalására a Toussaint–Langenscheidt kiadásában megjelent kétnyelvű zsebszótárak gyakorlata adott közvetlen indítékot, mégpedig elsősorban a Balassa József szerkesztette magyar–német szótár (1915). Ennek rendszere azonban nem a legésszerűbb, sok minden hiányzik belőle. Pl. a *piroslik* ige ragozását a *mosdik* típusába sorolja, pedig nincs a *mosdol* alaknak megfelelő *pirosdol*, csak *piroslasz*, alaki ingadozás nélkül. A *piroslik* címszónál Balassa csupán a felszólító alakok hiányára utal; ma pedig már sokunk nyelvérzéke nem tiltakozik a *pirosoljon*, *pirosoljék* alak ellen. Besorolásunk szerint a *piroslik* más paradigmátípusba tartozik (a váltakozó tövű ikések egyik csoportjába), mint a *mosdik* (melynek szótári töve változatlan).

Újabb ötleteket adott a Varsányi-féle lengyel–magyar szótár (1958), melynek magyar ragozási táblázata Szabó Dénes elgondolása alapján készült. Teljességre törekvő alakítási rendszert ezenkívül csak az 1974-ben a moszkvai „Russzkij jazik” kiadóval

¹ A Kéziszótárhoz készült rendezett anyagon alapul a szegedi nyelvészkonferencián elhangzott előadásom: Jelentéskategóriák a nyelvtani alakrendszerben. Nyelv- tudÉrtek. 83. Jelentés és stilisztika (1974) 125–8.

közösen készített magyar–orosz szótárban találunk. Ennek főszerkesztője Gáldi László, a nyelvtani fejezet összeállítója Tompa József volt; eredményeit a mi rendszerünkben már nemigen tudtuk felhasználni, de anyagában feltehetőleg azonos az akadémiai magyar nyelvtanével, amelyet bőségesen kiaknáztunk. A szótár szócikkeinek ragozási adatait azonban — korábbi kétnyelvű szótárakéhoz hasonlóan, azokat kiegészítve — pótlólag nemegyszer felhasználtuk. Természetesen hasznosítottuk a hétkötetes Értelmező Szótár toldalékolási anyagát és itt-ott a nagyszótári gyűjtést, de egy-egy nyelvtani alakról vagy alakcsoportról írt kisebb-nagyobb tanulmányok is számos adattal gazdagították a paradigmákra vonatkozó ismereteinket.

Több mint másfél évtizedes munkánk során — melynek legalább 60 százalékát magam végeztem — megállapíthattuk, hogy nyelvünk alaktani rendszere, figyelembe véve a hangrendi párhuzamokat és ingadozásokat meg egyéb ingadozásokat is, valamenyi ismertebb élő európai nyelvénél gazdagabb. Pl. orosz–magyar szótárunk (Hadrovics–Gáldi) 104 névszói és 51 igei orosz paradigmátípusával szemben nekünk a Kéziszlótár címszavainak anyagában 404 névszói és 153 igei típusunk van, amint ezt közzétettük a Magyar Nyelv 1972. évi két utolsó füzetében. Ebben a számban nincsenek benne az egyedi ragozású szavak (melyek ti. nem sorolhatók be egyik típusba sem, vagy legalább egy-két sajátos, kivételes alakot tartalmaznak). Az összehasonlítás akár a Hadrovics–Gáldi-féle orosz–magyar, akár a Zaliznyak szerkesztette orosz grammatikai szótárban (Moszkva, 1977) közzétett táblázatszerű orosz anyaggal azért nehéz, mert ezek (különösen Zaliznyak) csak a főbb típusokat számozzák, ezeken belül rengeteg altípust különböztetnek meg, s ezekhez is még sok külön megjegyzést fűznek. Mi inkább a típusok számát növeltük, mert így technikailag könnyebb számba venni, hány különböző paradigma van, a külön megjegyzések számát pedig minél kisebbre csökkentettük. A mi kéziszlótári anyagunk teljes összeállításában az egyedi paradigmákat is beleszámítva 1740 különböző ragozású szót tartunk nyilván (nem szólva arról a 93 paradigmaváltozatról, mely csak abban tér el a megfelelő ragozási paradigmától, hogy a szó többes számban nem használható, vagy hogy toldalékait írásban mindig kötőjellel kapcsoljuk). Ezek közül 558-at tekinthetünk típusjellegűnek, vagyis olyannak, amelyhez legalább két szó tartozik.

2. Ragozási szótárunk célja elsősorban az, hogy megadott keretek közt minél pontosabban — de egyúttal röviden — tájékoztasson egy-egy szónak, mégpedig a Kéziszlótár mintegy hetvenezer címszavának ragozásáról, illetve ragozhatóságáról, esetleg ragozhatatlanságáról, és ebben kielégítse a szakembert is, a nyelvészetben kevésbé jártas átlagműveltségű olvasót is, és mintául szolgálhasson későbbi kétnyelvű szótárak szerkesztőinek.

A ragozás fogalmát ezúttal egy kissé tágabban értelmezzük: a szónak nem csupán a ragos alakjait értjük bele, hanem mindazokat a toldalékos alakokat (tehát elsősorban az idő- vagy módjellel, máskor többesjellel, olykor fokjellel ellátott alakokat, sőt bizonyos származékokat is), melyeket a szó paradigmájához tartozónak tekintünk.

A paradigma egy szó olyan nyelvtani alakjainak (toldalékos — kivételesen: kiegészüléssel — alakjainak) teljes sora, melyeket meghatározott viszonyok vagy módosult jelentés kifejezésére nyelvtani szabályszerűséggel alkotunk (bár alakilag egyes szavak ragos alakjai a tólváltozatok és toldalékváltozatok, ill. az előhangzók szerint különböznek egymástól.) A származékok közül azokat soroltuk be a paradigmatiságuk alapján, amelyek jelentése tipikusan és nyelvtani szabályszerűséggel következik az alapszó jelentéséből, vagyis az ún. grammatikai származékokat.² A nem egészen rendszerszerű, inkább

² Vö. Károly Sándor: A szókinés grammatikai jellegéről. NyK. 67 (1965.): 273–89.

lexikai jellegű származékokat figyelmen kívül hagytuk, akárcsak a régies alakokat és származékokat (*ápola, ápoland; ápolítatik*).

Könyvünknek tehát az is feladata, hogy bemutassa (alapmintákban) az ige és a főnév teljes paradigmarendszerét (a *-ként* és a *-kor* toldalék kivételével, mert ezek mindig a szótári tőalakhoz járulnak), ehhez kapcsolódva a melléknevek sajátos alakjaiban mutatkozó rendszerszerűséget, és az is, hogy minden egyes szótári címszóra nézve aránylag gyorsan meg lehessen találni, az alapminta szerint ragozódik-e vagy attól egyben-másban tipikusan — vagy éppen sajátosan, egyedileg — eltér. Összetett címszó mellett nincs ott a paradigmajelzés, ha a címszót teljesen az utótag szerint ragozzuk.

Az összetett címszók felsorolásának inkább más szerepe van. Bemutatja a szótár a szó belső szerkezetének és alaki viselkedésének is néhány fontos jegyét: mai elemzés szerint összetétel-e (vagy esetleg nem egyértelműen összetett), világosan elő- és utótagra osztható-e, tagjai szétválhatnak-e mint igekötős vagy igekötőszerű kapcsolatok?

A teljes ragozhatatlanságon kívül az is fel van tüntetve, ha a szó ragozható ugyan, de tipikusan csak állandósult szókapcsolatokban használatos, vagy esetleg csak néhány raggal használható, másképp értelmetlen.

Külön-külön paradigmátípusokba sorolva találjuk azokat a szavakat, melyeknek egy vagy több alakja köznyelvünkben ingadozó változatokat mutat (*mászok — mászom; tanára — tanárja; kolibrija — kolibrije*).

Végül — de nem utolsósorban — kiadványunk a zárt *ë* hang használatára nézve kiejtési szótárt is kíván pótolni.

3. Szótárunk felépítése. A mintegy 420 nyomtatott oldalnyi könyv bevezetőként elsorolja a használatához szükséges tudnivalókat, majd közli azoknak a szóvégződéseknek a listáját, melyek tipikusan azonos ragozással járnak. Ezután a ragozási alapminták, majd a különböző paradigmátípusok következnek, táblázatszerűen. E mintegy két-három ívnyi tájékoztató és táblázatos rész után kezdődnek betűrendben a szótár címszavai (és önállóan szövegző morfémai: előtagok, előképzők), ennek végén pedig néhány oldalon külön betűrendben a Kéziszótárban szintén címszóként besorolt, de valójában nem önálló szóvégző morféma (tehát nem szavak, csak utótagként, képzőként, ragként használható szóelemek).

Paradigmáink két, ill. (a háromalakú toldalékok miatt) három hangrendi osztályhoz tartoznak. Az alapminták és a tőlük egyben-másban eltérő, de még szabályosnak mondható, gyakori és produktív típusok tiszta párhuzamot mutatnak. Mászor — a ritkább típusoknál — csak afféle ferde párhuzamot³ találunk köztük, vagy még azt sem. A párhuzamosságot, amennyire lehetett, igyekeztünk a táblázatokban is, a paradigmajelzésekben is érzékelhetően szemléltetni. (Itt mellékeljük az iktelen igék és a főnevek ragozásának alapmintáját és az igei paradigmátípusok 4–5. csoportját.)

Amennyiben a Kéziszótár reprezentálja a magyar szókinés legfontosabb részét, annyiban a ragozási szótárunkban összefoglalt paradigmarendszer is képviselheti magának a magyar nyelvnek alapvető, ill. legproduktívabb szóragozási (alakgeneráló) szabályait. Ilyenformán a ragozási szótár nemcsak a Kéziszótár 70 000 címszavát tartalmazza, hanem ennek (átlagos számot véve alapul) mintegy ötvenszeresét: 3 500 000 szóalakot. És ebben a három és fél millióban még nincsenek benne az egészen mechanikus, a szótári alaktól független szabállyal alkotható továbbragozások; tehát benne van az *új* címszóban az *újjam* és az *újjaim* szóalak, a *felépül* igében a *felépülő* és a *felépülés*, de nincs

³ E kifejezést Lotz János használta grammatikai modelljeinek szóbeli bemutatásakor a 60-as években.

I. Iktelen igék (a ragozási típusok 1–10. csoportjához)

a) Mély hangrendűek	b) Nem ajakkerekítéssel	c) Ajakkerekítéssel
	magas hangrendűek	
1a ápol	1b emel	1c bővöl
1 ~ok,	1 ~ek[ë],	1 ~ök,
2~sz, 3~,		
4 ~unk,	4 ~ünk,	
5 ~tok,	5 ~tek[ë],	5 ~tök,
6 ~nak ; 7 ~lak;	6 ~nek; 7 ~lek;	
8 ~om, ~od,	8 ~em[ë], ~ed[ë],	8 ~öm, ~öd,
9 ~ja, 10 ~juk,	9 ~i, 10 ~jük,	
11 ~játok, 12 ~ják;	11 ~itek[ë], 12 ~ik;	
13 ~tam, ~tál,	13 ~tem, ~tél,	
14 ~t,		
15 ~tunk, ~tatok, 16 ~tak;	15 ~tünk, ~tetek[ë], 16 ~tek;	
17: ~talak; ~tam, ~tad,	17: ~telek; ~tem, ~ted,	
18 ~ta,	18 ~te,	
19 ~tuk, ~tátok, 20 ~ták	19 ~tük, ~tétek[ë], 20 ~ték	
21 ~nék,		
22 ~nál, 23 ~na,	22 ~nél, 23 ~ne,	
24 ~nánk, ~nátok, 25 ~nának;	24 ~nénk, ~nétek[ë], 25 ~nének;	
26: ~nálak; ~nám, ~nád,	26: ~nélek; ~ném, ~néd,	
27 ~ná,	27 ~né,	
28 ~nánk v. ~nók, ~nátok	28 ~nénk v. ~nők, ~nétek[ë],	
29 ~nák	29 ~nék	
30 ~ni		
31 ~jak, 32 ~j(~jál),	31 ~jek, 32 ~j(~jél),	
33 ~jon,	33 ~jen[ë],	33 ~jön,
34 ~junk, ~játok, 35 ~janak;	34 ~jünk, ~jetek[ë], 35 ~jenek;	
36: ~jalak; ~jam	36: ~jelek; ~jem,	
37 ~d(~jad), 38 ~ja,	37 ~d(~jed), 38 ~je,	
39 ~juk, ~játok, ~ják	39 ~jük, ~jétek[ë], ~jék	
40 ~ó,	40 ~ö,	
41 ~t;		
42 ~andó; 43 ~va, 44 ~ván	42 ~endő; 43 ~ve, 44 ~vén	
45 ~hat, 46 ~ható; 47 ~ás	45 ~het, 46 ~hető; 47 ~és	

III. Főnevek (a névszóragozási típusok 1–10. csoportjához)

Magánhangzóra végződő

A) mély hangrendűek	B) nem ajakkerekítéses	C) ajakkerekítéses
	magas hangrendűek	
1A hajó	1B büfé	1C teknő
1 ~ba, ~ban, ~ból, ~nak, ~nál, ~ra, ~ról, ~tól,	1 ~be, ~ben, ~ből, ~nek, ~nél, ~re, ~ről, ~tól,	
2 ~hoz,	2 ~hez[ö],	2 ~höz,
3 ~ért, ~ig, 4 ~n		
5 ~ul, 6 ~vá, ~val;	5 ~ül, 6 ~vé, ~vel;	
7 ~t; 8 ~k; 9 ~nként(~nkint),		
10 ~stul;	10 ~stül;	
11 ~m, 12 ~d,		
13 ~ja,	13 ~je,	
14 ~nk,		
15 ~tok,	15 ~tek[ö],	15 ~tök,
16 ~juk;	16 ~jük;	
17 ~im, 18 ~id, 19 ~i, 20 ~ink,		
21 ~ítok,	21 ~ítek[ö]	
22 ~ik; 23 ~é		
24 ~jú	24 ~jű	

A mássalhangzóra végződők ettől eltérő alakjai:

2A ház	2B elv	2C fül
4 ~on	4 ~en[ö]	4 ~ön
6 ~●á, ~●al; 7 ~at; 8 ~ak;	6 ~●é, ~●el; 7 ~et; 8 ~ek;	
9 ~anként(~ankint), 10 ~astul;	9 ~enként(~enkint), 10 ~estül;	
11 ~am, 12 ~ad, 13 ~a,	11 ~em, 12 ~ed, 13 ~e,	
14 ~unk, 15 ~atok, 16 ~uk;	14 ~ünk, 15 ~etek[eö], 16 ~ük;	
17 ~aim, 18 ~aid, 19 ~ai,	17 ~eim, 18 ~eid, 19 ~ei,	
20 ~aink, 21 ~aitok, 22 ~aik	20 ~eink, 21 ~eitek[eö], 22 ~eik	
24 ~ú	24 ~ű	

- E ragok kezdő mássalhangzója mindig azonos a címszó végső mássalhangzójával.

benne az *ujjamban*, *ujjamat* stb., az *ujjamé*, a *felépitőt* és a *felépitésnek*. Célunk nem a magyar szavak toldalékolhatóságának teljes feltárása — hiszen pl. a magyar főnévnek már Hunfalvy (Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Bp., 1884. 149) szerint három nomina-

4. csoport: a felszólító mód nem *j*-vel

Alapmintája 1a ápol	Alapmintája 1b emel	Alapmintája 1c bővöl
4a botoz <i>~ol; ~za; ~tam, ~ott ~zon</i>	4b hegyez <i>~el[ë]; ~zük; ~tem, ~ett[ë] ~zen[ë]</i>	4c kötöz <i>~öl; ~zük; ~tem, ~ött ~zön</i>
4a1 bifláz <i>~ol, ~(~ik)⁴; ~za; ~tam, ~ott ~zon</i>	4b1 zengedez <i>~el[ë], ~(~ik)⁴; ~zük; ~tem, ~ett[ë] ~zen[ë]</i>	4c1 lövöldöz <i>~öl, ~(~ik)⁴; ~zük; ~tem, ~ött ~zön</i>
4a2 olvas <i>~ol; ~sa; ~tam, ~ott ~son</i>	4b2 keres <i>~el[ë]; ~sük; ~tem, ~ett[ë] ~sen[ë]</i>	4c2 lökdös <i>~öl; ~sük; ~tem, ~ött ~sön</i>
4a3 ránt <i>~asz, ~otok, ~anak; ~ottam ~son</i>	4b3 ért <i>~esz, ~etek[ëë], ~enek; ~ettem[ëe] ~sen[ë]</i>	4c3 önt <i>~esz, ~ötök, ~enek; ~öttem ~sön</i>
4a4 tanít <i>~asz(sz), ~otok v. ~tok, ~anak(~nak); ~ottam ~son</i>	4b4 segít <i>~esz(~sz), ~etek[ëë] v. ~tek, ~enek(~nek); ~ettem[ëe] ~sen[ë]</i>	4c4 hűt <i>~esz(~sz), ~ötök v. ~tök, ~enek; ~öttem ~sön</i>
4a5 szaglász <i>~ol, ~(~ik)⁴; ..ssza; ~tam, ~ott ..sszon</i>	4b5 csempész <i>~el[ë], ~(~ik)⁴; ..sszük; ~tem, ~ett[ë] ..sszen[ë]</i>	

5. csoport: a felszólító mód más töváltozatból

5a avat <i>~tam, ~ott avasson</i>	5b szeret <i>~tem, ~ett[ë] szeressen[eeë]</i>	5c köt <i>~öttem kössön</i>
5a1 fut <i>~ottam fusson</i>	5b1 vet <i>~ettem[ëe] vessen[eeë]</i>	
5a2 akaszt <i>~asz, ~otok, ~anak; ~ottam akasszon</i>	5b2 téveszt <i>~esz, ~etek[ëë], ~enek; ~ettem[ëe] ..sszen[ë]</i>	
	5b3 edz <i>~el[ë], ~etek[ëë], ~enek; eddüzink; ~ettem[ëe] eddzen[eeë]</i>	

⁴ Tárgyas használatban inkább csak iktelenül.

tivusa, Lotz János szerint pedig (MNY. 63: 396, 404; Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976. 135, 150) 14 bázisa van —, hanem a szótári alaktól függő toldalékos alakok alkotásmódjában való eligazítás.

4. Mit tartalmaz még (és mit nem tartalmaz) a ragozási szótár? A ragozási rendszernek egy középszótár címszavaihoz való alkalmazása tekintetében a teljesség igényével ez a szótár lép fel először. De ez a teljesség nagyon viszonylagos.

a) Ritka alakok, hiányos paradigmák, ingadozások. Forrásaink csak bizonyos gyakori, kulcsfontosságúnak tekinthető nyelvtani alakokra adtak eligazítást, a teljes paradigma végiggondolása a szerkesztő külön gondja volt. Igék és főnevek többes 2. személyű alakját szótáraink nem tartalmazzák, mert sokkal ritkábbak az írott nyelvben, mint a 3. és az 1. személyű alakok. Mégis alig van szavunk, melyről azt a tájékoztatást adhatjuk, hogy többes 2. személyben nem használatos. Vannak hiányos ragozású igék és főnevek, de ezek nem a többes 2. személy miatt hiányosak. Viszonylag gyakoribbak a tipikusan hiányos ragozásúak közt a csak egyes számú főnevek, de itt is az ÉrtSz.-nál jóval szűkebbre fogtuk azoknak a címszóknek a számát, melyekre ezt a „csak egysz-ban” megszorítást érvényesnek tekinthetjük. Általában léte-

zőnek, elfogadhatónak ítéltünk minden olyan paradigmaticus alakot, melyet legalább két ember megfelelő szövegkörnyezetben természetesnek tart, sőt egyetlen írott alakot is, ha több kartársunk nyelvérzéke nem tiltakozott ellene határozottan. Körülbelül ez volt az irányelv a vagylagos ingadozó alakok esetében is. A szokatlan, de nem éppen helytelen alakot rendszerint zárójelbe tettük. (Hiszen nyilvánvaló, hogy 3 millió adatot nem kérdezhettünk végig vagy hatmillió magyartól.)

b) A szavak összetettsége. A jelöléstechnika gyakorlati és a nyelvi produktivitás elméleti kérdései szorosan összefonódva jelennek meg az összetett szavak szótári megoldásában. Sok szótárunkban általános az a gyakorlat, hogy összetett címszók mellett nem jelzik a paradigmaticus alakokat, mert a szótár használója természetesnek fogja venni, hogy az összetételt az utótag mintájára ragozza.⁵ De általában nem jelölik meg a címszóban az összetételi határt. Első értelmező szótárunk kezdetben, egykötetes kéziszótárunk pedig a szerkesztés folyamán sokáig úgy készült, hogy az összetett címszókban függőleges vonal jelölte az elő- és az utótag határát. Mindkét szerkesztőség elvetette utóbb ezt a jelölést, különösen O. Nagy Gábor javaslatára, aki az összetettséget sokszor problematikusnak találta. Utólag nagyon is igazolódtak Nagy Gábor aggályai: körülbelül minden századik összetett címszóban vitás lehet, hogy valóban összetételnek tekintsük-e leíró szempontból (hiszen többek közt már az is a szó összeforrottságának, a taghatár kezdődő elmosódásának a jele, ha a címszó etimológiai záradékában külön fel kell hívni a figyelmet arra, hogy eredetét tekintve összetett), többszörös összetételben pedig nemegyszer kérdéses lehet, hol az elő- és az utótag határa, vagy nem három egyenrangú elemből áll-e a szó (mint pl. *egyszázbólú*; az egyértelműen háromelemű összetételre az *egyszersmind* határozószó a legjobb példa). Gondolkozni kellett azon, összetett szó-e nyelvünk mai rendszerében a *fennhatóság*, a *fennhéjáz*, a *fennkölt*, az *eddigelé*, a *holott*. Mindegyik más-más szempont szerint minősíthető összetettnek vagy egyszerűnek, és nem egy közülük már az elhomályosulásnak és az egységesülésnek azon a fokán van, hogy a vitatható határu összetételeket jelölő szaggatott vonalat alkalmazzuk bennük. Egy munkatársunknak (Buvári Mártának) háromnegyed évi munkája fekszik abban, hogy a Kéziszótár címszavait összetettségük szempontjából gondosan megvizsgálta.

Ilyen elemzés alapján most már merjük vállalni az összetételi határokért a felelősséget, de hozzá kell tennem, hogy az összetettségnek és az elválhatóságnak csak a legfontosabb, legszembeesőbb típusait különböztettük meg; az egyes típusokon (de különösen a valódi és a vitatható határu összetételeken) belül számos fokozat figyelhető meg az egészen világos, magától értődő összetételtől az elhomályosulóban levő és a több morfémából álló altípusokig. Buvári Márta kigyűjtötte az anyagot a legfontosabb altípusok szerint; ezek feldolgozásából egyszer majd jókora tanulmány kerekedhet ki, és ebben külön szerephez juthat az olyan idegen eredetű, éppen csak magyarrá válni kezdődő morfémák összetételi tag voltának kérdése, amilyen az *a-* előképző (*apolitikus*) vagy az *antropo-* előtag (*antropocentrikus*). A nemzetközi szókincs fokozatos gyarapodásával ennek a típusnak és a vele kapcsolatos elemzési kérdéseknek a jelentősége egyre nő.

Az összetettségi típusok további finomítására ötféle jelet alkalmazunk. Az elváló igekötőket más jellel határoljuk el, mint a szorosan együtt maradó összetett szók elő-

⁵ Szinte egyetlen kivétel ebből a szempontból a Gáldi László főszerkesztői irányítással szovjet–magyar közös vállalkozásként készült magyar–orosz szótár (Moszkva–Budapest 1974/1976), ahol az összetett címszók mellett is van paradigmajelzés. Papp Ferencék is kiegészítették az Értelmező Szótár összetett címszavait az ott hiányzó toldalékokkal, ügyelve az utótagétól esetleg eltérő ragozású összetételekre is: A magyar nyelv szövegmutató szótára. Bp., 1969.

és utótagját (el||múlik; hátra felé), és megint más jellel az igekötős igék olyan származékaikat, melyek még őriznek annyi igei sajátyságot, hogy tagadószo közbeiktatásával olykor elválhatnak (el||múló, ti. van *el nem múltó* is). Külön jel lesz a valódi, szoros, de világos összetételek határjelzésére (ez a vastag függőleges), és egy jel a nem világos, de még nem is egészen elhomályosult (vagy többféleképp elemezhető) összetételeikére. Más jelet (vastag pontozott vonalat) használnánk az ún. állóösszetételek egy fajtájában. Az állóösszetételek a szabatos elemzésben semmiképp sem összetett szók, de az átlagos nyelvérzék (és néhány gyakorlati szempont, így az elválasztási szabály) összetétel gyanánt fogja fel őket. Pl. a *kisipari* melléknév nem a *kis* és az *ipari* összetétele, hanem a *kisipar* származéka, a felületes tagoláskor mégis sokan benne érzik az *ipari* szót. Ha ennek az „összetételnek” a toldalékolása pontosan egyezik az *ipari* paradigmájával, akkor szótártechnikai, rövidségi okokból a látszólagos utótag előtt húztuk be a vastag pontozott vonalat annak jeléül, hogy ragozási típusát az olvasó az *ipari* címszónál keresse.

c) Tipikus toldalékolású szóvégződések. Az utóbb említettettséghez hasonló gyakorlati szempont vezet sok szótáríróhoz arra, hogy bizonyos gyakori szóvégzódések után is elhagyják a paradigmajelzést, mert a ragozási típusuk úgyszólván mechanikusan azonos. Országgh magyar–angol szótára 17 ilyen végződést sorol fel, a mi szótári kéziratunk 66-ot. Célszerű, hogy legfőljebb annyi legyen belőlük, amennyi 1 oldalra elfér, mert csak így lesz a lista áttekinthető. Persze a mi szótárunk a címszóban meg is jelöli ezt a végződést; Országgh és a többi kétnyelvű szótár szerkesztője ezt az elválasztó vonalat nem teszi oda, de elhagyják a címszó mellett a tipikus toldalékokat. Ragozási szótárunk a gyors eligazítás végett megadja az ilyen végződésű címszók mellett is a paradigmajelzést, de csúcsos zárójellel utal szabályos, ezért elhagyható voltára. Az ilyen rövidítési eljárás, ill. nálunk a csúcsos zárójel alkalmazása feltételezi a toldalékos alakok generálásának lélektani mechanizmusát (mint nyelvelméletileg fontos tény).

d) Kiejtés. Sokszor volt már heves viták tárgya a zárt *ē* hang jelölése. Nos, ez a hangtani megkülönböztetés ebben a kiadványban helyénvalóbb, mint bármely más köznyelvi szótárban, legalább olyan fontos, mint egy jó magyar kiejtési szótárban. Alaktani rendszerünk világos áttekintése amúgy is szinte szükségessé teszi az *e* és az *ē* hang megkülönböztetését. Erre épül akadémiai nyelvtanunk áttekintő táblázata: A mai magyar nyelv rendszere I (1961.): 514, ill. 584–7. E megkülönböztetés célszerűségét a nyelvtanításban már Versegly kifejtette 1818-ban (Magyar Grammatika 43) és Szépe György is többször hangsúlyozta.⁶ Mivel a hétkötetes Értelmező Szótáron és a ragozási szótáron kívül nincs még egy szótárunk, mely a magyar hangállományt ilyen szempontból országos viszonylatban köznyelvi (tehát nem nyelvjárási) szinten nyilvántartaná, azt hiszem, egyik fő hivatása ragozási szótárunknak az *e–ē* hangkülönbség ébren tartása azokban, akik erre a különbségre még érzékenyek, és tájékoztatás azok számára, akiknek a nyelvében csak egyféle *e* hang él ugyan, de szeretnék tudni az *ē*-ző változatbeli hangalakot. Ha most elmulasztanánk ennek a lehetőségét, nemigen nyílna rá alkalom később, hiszen a tervezett kiejtési szó- és morfématár Deme László koncepciója alapján nem tartalmazná az *e* hangok változatait. Szótári kiadványunkban ezenkívül még rövid összefoglalást lehetne adni az *ő*-zés legismertebb fajtájáról, a „szögedi embőr” beszédéről, hogy még a fővárosi kábarék világában se fordulhasson elő olyan szóficamítás, melyben egy-egy országszerte nyílt *e*-vel ejtett hang helyén éktelenkedik az *ő*. (A Rádióújságba is bejutott a 70-es években egy-egy ilyen *főhér*-szerű alak.)

Az *ő*-ző nyelvjárások figyelembevétele az *ē*-zés szempontjából egyébként kétértékű. Egyrészt támogatja azt az amúgy is nyilvánvaló megállapításunkat, hogy a nyelv-

⁶ Vö. Az alsóbb nyelvi szintek leírása. Általános nyelvészeti tanulmányok 6 (1967.): 394–401.

járásban beszélőket is figyelembe véve még mindig jóval többen vannak, akik ejtésükben fonematikus értékkel megkülönböztetik az *ē* és az *e* hangot, mint akik ezt a különbséget nem ismerik. Másrészt az is igaz, hogy az *ō*-zés nyelvjárási jelenség, tehát az ilyen *ō* hanggal szembenálló nyílt *e* fonológiai értéke nem azonos a zárt *ē*-vel szembenállóval, hiszen a zárt *ē*, ahol van, önálló fonéma, az *ō* pedig egybeesik egy másik, országos, köznyelvi beszédhanggal. Ez a kettős értékelés szótárunkban arra vezetett, hogy a címszavak mellett külön jellel (egypontos [é] betűvel) jelöljük azt a hangot, mely az *ē*-ző ejtésűek túlnyomó részének beszédében zárt *ē*, de az *ō*-ző ejtésűekében inkább nyílt *e*, hasonlóan olyan hangokhoz, melyeknek ejtése az *ē*-zésben sem általánosan *ē*, hanem egy jelentős kisebbségében *e*.

Elvileg elképzelhető és jogosult lehet az *ē*-zés kodifikálásának más megközelítése is,⁷ de mi nem a dunántúli vagy éppen közép-dunántúli regionális köznyelvet tekintettük mércének, hanem egy országos átlagot, melyben a dunántúli ejtismódnak fontos, de nem egyedül meghatározó szerepe van. Az Értelmező Szótár adatait kétszer is gondosan felülvizsgáltuk, két hozzáértő (P. Balázs János és Buvári Márta) segítségével újraértékeltek, itt-ott módosítottunk rajta, a jelölésmódot egyszerűsítettük,⁸ és a jelenlegi besorolásokat annyira véglegesnek tekintjük, hogy már csak kellő súlyú okkal változtatunk egy-egy adaton. Anyagunk további felhasználója majd mérlegelheti, hogy az (álló, nem kurzív) *ē*-vel jelölt hangot egyszerűen besorolja-e a zárt *ē* hangok közé, vagy ne.

5. Szerkesztési és elvi kérdések. Ragozási szótárunk készítése közben számos problémába botlottunk. Többségüket a szerkesztés valamelyik fázisában megoldottuk, néhányukat sokáig, sőt máig nyitott kérdésként hagytuk.

a) E problémák egy része n y e l v i. Pl.: meddig tekinthető egy alak vagy változat köznyelvinek? A határt a köznyelvi és a nyelvjárási, a mai és az elavult, a helyes és a helytelen közt körülbelül ott igyekeztünk megvonni, ahol Országh László kívánta az Értelmező Szótár paradigmatiszta alakjainak megadásában, vagy a Kéziszótár szerkesztője a címszavak és alakváltozataik feltüntetésében. A *-ban*, *-ben* helyett ejtett *-ba*, *-be* alakot, a kijelentő értelemben használt felszólító igealakot nem tüntettük fel, de a másfajta, nyelv művelők által nem egyértelműen helytelenített változatokat megadtuk akkor is, ha pl. az akadémiai helyesírás hallgat róluk.

Másik kérdésünk arra irányul: hol a határ a ritka és a nem használatos, teljesen szokatlan vagy éppen kerülendő, tilos alakok közt? A toldalékolhatóság határát tágabbra toltuk ki, mint az Értelmező Szótár. Ilyen határkérdés — a már említett „csak egysz-ban” megjegyzéssel ellátott főneveken kívül — az igék közt is akad. Sok igehez, melynek alanya tipikusan állat vagy élettelen tárgy, megjegyzi az ÉrtSz.: csak 3. sz-ben. De mi figyelembe vettük azt is, hogy mesében, költői megszemélyesítésben állatok, tárgyak is beszélhetnek, cselekedhetnek ember módjára, ezért az ilyen megszorításokat erősen csökkentettük. Azért még maradtak a RagSz.-ban olyan címszók, melyek csak 3. sz-ben vagy csak egyes számban használhatók. Majd az olvasó megállapítja, hogy ezek milyen jelentéskategóriákba tartoznak.

b) A problémák más része s z ó t á r t e c h n i k a i. Ezeket jórészt az 1980. évi vita után oldottuk meg. Meddig érthető egy jelölésmód? Egészen más irányú a fogékonysága egy matematikában jártas vagy műszaki vagy logikai érdeklődésű embernek, mint egy csak humán tájékozottságú nyelvésznek vagy átlagolvasónak. Egy ilyen ki-

⁷ Erről bővebben szólt Imre Samu: Gondolatok a zárt *ē* „rehabilitációjá”-ról. MNy. 78 (1982.): 293.

⁸ Szőke István, Tamás Lajos, Szabó Dénes, Imre Samu, Buvári Márta, Zala Mária ötleteinek és szempontjainak a figyelembevételével.

ki tagad	ki tapogat	ki telepít
ki tágít	ki tapos	ki telepítés
ki tárul tn i	ki tapsol	ki települ tn i
ki takar	ki tár	ki telik <tn>
ki takarít	ki tár áz <4A>	ki teljesedik tn i <12b>
ki takarodik tn i	ki tárgyal	ki tenyészt
ki takarószik <tn>	ki tart	ki tép
kitaláci ó <1A>	ki tart mn ~an	ki tépdés
ki talál	ki tartás	ki tér tn i
ki tálal	ki tartó mn 17A	ki térdel
ki talál ás <4A>	ki tartott 2A1 mn ~an és fn	ki térdelet
ki talált mn 2A	ki tárul tn i	ki térdepel tn i
ki támad tn i	ki tárulkozik tn i 14a	ki térdes edik[oe] tn i <12b>
ki támaszt	ki taszít	ki tébélyesedik tn i
ki támogat	ki taszított I. mn ~an, II. fn	ki teregt
ki támolyog tn i	2A1	ki terel
ki táncol	ki tát	ki teremt
ki tanít	ki tataroz	ki tér és <4B>
ki taníttat	ki tavaszodik tn i	ki terít
ki tántorog tn i	ki tégláz	ki térít
ki tanul	ki teker	ki terjed tn i
ki tanulmányoz	ki tekeredik tn i	ki terjed és <4B>
ki tanult mn	ki tekint tn i	ki terjedt mn 12B
ki tapaszt	ki tekint és <4B>	ki terjeszkedik tn i
ki tapasztal	ki telefonál	ki terjeszt
ki tapétáz	ki telel tn i	ki termel
ki tapint	ki telepedik tn i	

adványnak mind a kétféle típusú olvasóra számítania kell. Azért próbáltunk olyan jelöléstechnikát alkalmazni, mely a szótárolvasót is, a későbbi szótárszerkesztőket is viszonylag könnyen és gyorsan tájékoztatni tudja, de egy adattároló gép számára is kezelhető.

A mellékelt szótárrészletben sok szó mellett nincs paradigmajelzés. Ez mégsem pusztán címszójegyzék, mert az elválasztójeleknek igen fontos mondanivalójuk van. Voltaképpen mindegyik felér egy utalással: lásd ennél az utótagnál, azonkívül jelzi a szó összetettségének és elválhatóságának fő jellegét.⁹

A vita nyomán 1980-ban döntöttük el azt is: melyik rendszerben célszerűbb bemutatni a szótár címszavainak paradigmátípusait? Az anyag feldolgozása, azaz a 70 000 címszó besorolása kezdettől a motivált (azaz a főtypust — mely gyakran tőtypus is — számmal, a hangrendet betűvel, az altípust megint számmal jelölő) rendszer szerint folyt, mégpedig egy részletezőbb, sokkal több különbséget figyelembe vevő változatban, mely pl. az igék besorolásakor tekintettel van a különféle igevek alakjára vagy hiányára, a műveltető és a szenvedő származékra is. Ez az 1740 paradigmát tartalmazó teljesebb táblázat azonban túlságosan terjedelmes lett volna a Kéziszótár méreteihez, azért 1970-

⁹ Kettős vékony vonal: elváló igekötő. Egyszerű vékony vonal: olyan igekötő, mely az igenévi vagy névszói származékban tagadáskor elválhat. Vastag — szemelvényünkben nem szereplő — vonal jelzi a valódi, de el nem váló összetett szó tagjainak határát. A csúszos zárójel azt jelenti, hogy az így közölt adat voltaképpen elhagyható volna, mert könyvünk más helyén is megtalálható: a paradigmajelzés a tipikus toldalékolású szóvégződések közt, az ige „<tn>” (= tárgyatlan) jelzése a címszó, ill. az utótag paradigma-típusában.

ben elkészült ennek a rendszernek összevont (és később a Magyar Nyelvben közzé is tett) változata. Ebben az összevont és a Kéziszótár anyagához véglegesnek tekintett változatban, mikor már nem látszott valószínűnek, hogy újabb paradigmátípusok bukkannak fel, végrehajtottuk a Kéziszótár szerkesztőségének azt a kívánságát, hogy a típusokat a kombinált, motivált jelzések helyett sorba számozzuk. Ezt a folyamatos számozást megtartottuk akkor is, mikor kiderült, hogy a paradigmaszámok és a ragozási táblázatok még ebben a formában sem kerülhetnek be a Kéziszótárba.

Úgy gondoljuk, hogy egy ragozási szótárban, mely azért készül, hogy továbbépíthető, különféle más változatokban felhasználható legyen, jobb egy nyitott (nem folyamatosan sorszámozott) jelölési rendszert alkalmazni, mert az inkább jellemző a nyelvre, mint egyetlen szótár címszóanyagára. A Kéziszótárban, melynek csak mellékes feladata lett volna a címszók ragozási módjának a bemutatása, érthető volt egy ilyen lineáris számozási rendszer. Előnye volt munka közben az is, hogy kényszerített egy területi korlát megtartására, visszatartott attól, hogy újabban fölmerült adatok alapján a paradigmátípusok számát nagyobb mértékben szaporítsuk. Most már azonban így legfőképpen csak a Kéziszótárnak egy újabb kiadásában lenne használható.

Lássunk egy példát. Az igeragozás 9el jelű típusa a *nől* ige. Azért típus, mert ugyanígy ragozzuk a *fől* alakváltozatot is, tehát a szótár 4 sort nyer azzal, hogy nem írja le a jellemző alakokat mind a két alakváltozatnál. A kétnyelvű szótárak vagy más kisebb szótárak elhagyják ezt a népies *nől*, *fől* változatot a *nő*, *fő* igék mellett, tehát ez a típus a ragozási táblázatból elmarad. A motivált számozás esetén ez a többi igeragozási típus jelölésén mit sem változtat. De ha a *nől* paradigmája az igeragozásban 73-as számot kap, elmaradása esetén újra kell számozni 74-től 153-ig valamennyi igei paradigmát. És ugyanígy könnyen elmaradhatnak egy másik szótárból a *megismerszik* vagy a *kénytetik* típusú igék, és akkor a többinek a számjelzése megint ugrik egyet-egyet. A kombinált jelölésben ez az elmaradás sem befolyásolja a többi típus jelét, mert a táblázat úgy van felépítve, hogy minden paradigmacsoportnak minden hangrendi osztályában lehetőleg a ritkább, a kevesebb szögyedre vonatkozó típusok legyenek az oszlop végén.

c) Általános érdeklődésű kérdések. A problémák harmadik része túlmutat a szótáron, sőt a nyelven is. Keressük azokat a törvényszerűségeket, amelyek jellemzők az idegpályáinkban működő, analógiákra és emlékezetre támaszkodó mechanizmusra beszédeselekvéseink formálásának bizonyos részegységeiben. Az analógia, a típus, a tendencia, a törvény és a szabály fogalma még további tisztázásra vár. Ezt a tisztázást megkönnyíti ragozási rendszerünk teljességének áttekintése. E fogalmakkal egyelőre csak feltételesen, hipotézisszerűen dolgozhatunk, pontosabb jellemzésüket csak akkor adhatjuk meg, ha a ragozási rendszert (mint a nyelv struktúrájának más részrendszeit is) történeti, nyelvészológiai és beszédlélektani megalapozottságú keretben vizsgáljuk.

6. Összetevők és szempontok. Alapjában két vezérszempontot kívántunk egyeztetni a ragozási szótár összeállításában. Egyetlen szótár címszóanyagára támaszkodtunk (s ennek nem egy következménye lesz majd látható), de ebben magának a magyar nyelvnek az alaktanát akartuk bemutatni. Hogy e két szempont összekapcsolása mennyire sikerült, majd az utókor fogja megállapítani.

A strukturalista nyelvészeti kutatásokat kis részben figyelembe vettük ugyan, de inkább arra törekedtünk, hogy szókincsünk nyelvtani alakrendszerének ez a szótárszerű bemutatása — egyéb igények kielégítése mellett — alapul szolgálhasson nyelvünk struktúrájának további elemzésére és feltárására. Azt hiszem, hogy a szótárban bemutatott névszói paradigmarendszernek döntő szava lehet majd abban, hogy beszélhetünk-e nyelvünk esetrendszeréről, és ha igen, mely alakok tartoznak ide.

Szótárunk készítésekor a magyarul tanuló idegenekre is gondoltunk, mert — mint Stancsics Mihál írta 1846-ban megjelent francia nyelvtana elé — „egy sem derék nemzet az, mely nem reméli, hogy az ő nyelvét más nemzetek tanulni érdemesnek tartásák.”

Elekfi László

A szófajváltás

A szófajváltás problémaköre jelenleg teljesen feldolgozatlan. Léteznek ugyan egyrészt adatközlő cikkek, másrészt olyan tanulmányok, amelyek többek között a szófajváltás körébe tartozó jelenségekkel is foglalkoznak (l. pl. MMNy., MMNyR.) Ezek az írások azonban a) nagyon kevés adattal dolgoznak, ezért megállapításaik eleve nem lehetnek általános érvényűek; b) adataikat csak önmagukban vizsgálják (többnyire felsorolják és rendszerezik) anélkül, hogy a vizsgálat mögött valamilyen (szófaj)elméleti kiindulópont és keret lenne. Ezért nem is léphetnek túl pusztán annak regisztrálásán, hogy egyik vagy másik szóval valamikor a nyelvtörténet folyamán szófajváltás történt. Ennek a fajta vizsgálatnak nemcsak az a hibája, hogy eleve lemond az elméleti igényről, hanem az is, hogy a szófajváltás jelensége így a kuriózum szintjére kerül. Azaz egyedi, szórványos, periférikus jelenségnek tűnik, és lényege magyarázatlanul marad; c) módszerükben a szinkrón és a diakrón szempontok keverése jellemzi őket.

Ez a szempontkeveredés valószínűleg abból következik, hogy a jelenségnek szinkrón és diakrón vonatkozásai egyaránt vannak. A szófajváltás folyamata és a kettős szófajúság állapota összefüggnek: a kettős szófajúságnak oka is, következménye is lehet a szófajváltás. Másrészt a szófajváltás folyamat ugyan, és mint ilyen, legjobban diakrón módszerrel ragadható meg, de egyben szinkrón nyelvműködés is. Ebből a szempontból olyan jellegű, mint pl. a szóképzés vagy a szóösszetétel, amelyek szintén részben már lezárult történeti folyamatok, részben ma is működő szinkrón nyelvi eljárások.

Az elméleti kérdések elhanyagolásának, illetve figyelmen kívül hagyásának az lehet az oka, hogy jelenleg nincs kielégítő szó- és szófajelmélet. — Ha elmélet nincs is, néhány szó- és szófajtani cikk elemzése azért közelebb vihet a szófajváltás jelenségének leírásához és magyarázatához. Annál is inkább szükséges ez, mert úgy tűnik, hogy a szófajváltás lehetősége és milyensége szófajonként más, és mindig az illető szófaj ragozásának jellegével függ össze, abból következik. Talán a főnév sajátos ragozása magyarázza pl. azt, hogy miért olyan gyakori a főnevesülés, az ige ugyancsak sajátos, a főnévtől eltérő ragozása pedig azt, hogy miért olyan ritka az igésülés. Ugyancsak a ragozás jellegével magyarázható, hogy miért nem változtatja meg szófaját a főnévi igenév, illetve hogy miért nem főnévi igenevesülhetnek más szófajok.

Talán körvonalazható tehát egy olyan elképzelérendszer, amellyel a szófajváltás körébe tartozó jelenségeknek legalább egy része magyarázható. Meg kell azonban vizsgálni azt is, hogy milyen következményei vannak egy ilyen elképzelésnek.

Az említett összefüggés, illetve magyarázóelv részletes vizsgálatához az szükséges, hogy röviden áttekintsem a szófaj mibenlétével kapcsolatos ismereteket és a jelenleg még megoldatlan problémákat is.

A szófajváltás jelenségének pontos leírása tehát a fentiek alapján feltételez valamilyen választ a következő, egymással összefüggő kérdéscsoportokra:

1. Mit jelent a szó kategóriája a magyar nyelvben? — (A „magyar nyelvben” megszorítás azért szükséges, mert a szó nem nyelvi univerzálé. A szófaj sem.) Milyen különböző jelentésekben szokás használni a szó fogalmát?

2. Milyen kategória a szó és a szófaj a magyarban: lexikai vagy grammatikai?

3. Milyen nyelvi elemnek van (lehet) szófaja? Lehet-e szófaji természete a tőnek?

— Ezek a kérdések azért indokoltak, mert az újabb kutatások eredményei megkérdőjelezik azt a feltételezést, hogy a szófajnak nevezett valami kizárólag a szó sajátja. A szófajinak tartott tulajdonságok ugyanis nem lexikalizálódnak minden esetben, nem kötődnek szükségszerűen és kizárólag a szóhoz. Úgy tűnik továbbá, hogy maga a szófajfogalom is mást jelent szavanként (szótípusonként). Ezzel összefüggésben fontos kérdés az is, hogy milyen szerepük van az egyes toldalékmorfémáknak a szófaji jelleg kialakításában.

Berrár Jolán mutatta ki, hogy a szó elnevezés valójában három különböző dolgot jelent, vagy pontosabban: három különböző dolog megjelölésére szokás használni (Próbák és problémák. A Mai Magyar Nyelv tankönyv második kiadásához. Szófajok, kézirat, 1979.). Ezek a következők: *s z ó t á r i s z ó* (a szóalakok összessége; az, ami egy szó összes képzős, jeles, ragos alakjában közös; a grammatikai kitevőitől megfosztott szó); *s z ó a l a k* (a szótári szó paradigmarendszere: az egy szótári szóhoz tartozó szóalakok ragozási rendszert alkotnak); *s z ó é l ő f o r d u l á s* (a szóalak egyedi megjelenései a mondatban).

Az a tény, hogy a szó fogalmát pontatlanul, több különböző jelentésben használják, egy súlyos módszertani hiba következménye. A jelenlegi magyar szófaji meghatározásokban keverednek a szintaktikai, szemantikai és a morfológiai szempontok. A nyelvészek ragaszkodnak ahhoz az elképzeléshez, hogy a három kritérium együttes alkalmazása azonos eredményre vezet (pl.: MMNyR., MMNy., Velcsóvné: Népr. és Nytud. V—VI. 9—11). Ez pedig nem igaz, mert ha pl. azt akarjuk megállapítani, hogy mi az ige, és a három szempontot külön-külön alkalmazzuk, mindegyik kritérium alapján mást kell ígének tekintetnünk. Ez a tény arra mutat, hogy a szó és a szófaj fogalma nyelvi szintenként mást jelent. A szó-fogalom három jelentése ugyanis egyben a nyelvi vizsgálat három különböző szintjét is jelzi: a szóelőfordulás a mondatban tárgya, a szóalak a szintaxisé és a morfológiáé, a szótári szó pedig a szókészlettané (vö. Berrár i.m.).

Mind a három „szónak” van szófaja és vannak szófajjelölőik. A fentiekből következően a szóelőfordulás szófajjelölője a mondatrészszerép lehet, a szóalak szófajjelölője pedig a morfológiai jegyek. A szótári szó absztrakció eredménye, ezért szófaját/szófajait szóalakjai lehetséges szófajainak számbavételével kapjuk meg. (Ezeket sorolja fel a szótár.) — Pl. a *mély* szónak két szófaját említi az ÉrtSz.: melléknév és főnév. A *Lezuhan a mélybe* mondatban (Telegdi példája) a *mélybe* szóelőfordulás főnév. Nehezebb megállapítani a *mélybe* szóalak szófaját. Első megközelítésben két megoldási lehetőség adódik: vagy a tő minősíti a ragot, vagy fordítva.

Nemcsak Berrár bontja meg az eddig egységesnek tekintett szó- és szófajfogalmat, hanem Mártonfi Ferenc is. Két tanulmányában (NyK. 75. 177—201; Magyar. Fil. Szemle 1971/1—2. 242—57) is foglalkozott a kínai szófaj problémáival, ahol röviden említ általános kérdéseket is. — Kettőjük megoldása részben hasonló, illetve kapcsolatba hozható egymással.

Mártonfi szerint a szófaj egyrészt lexikai, másrészt grammatikai (= szintaktikai és morfológiai) kategória. A lexikai szófaj a szó szótári alakjának a szófaja. Ez tehát megfelel a Berrár-féle szótári szó szófajának. A grammatikai szófaj pedig a Berrár-féle szóalak szófajának.

Mártonfi hangsúlyozza, hogy a grammatikai szófaj nyelvi univerzálé (minden nyelv minden hangsorának van valamilyen struktúrája), a lexikai szófaj viszont nem. Egy nyelv szótári tételeihez nem feltétlenül tartozik hozzá szófaji értéke. (Pl.: angol *walk* 'séta, sétálni'; magyar *fagy*: ige, fn.) Vagy megfordítva: a szófajiság, a szófaji érték nem feltétlenül a szóhoz (szótári szóhoz) kötött. Egyáltalán nem szükségszerű, hogy a szófajiság

tulajdonságát, a szófaji értéket hordozó nyelvi képződmény lexikalizálódjon, és feltétlenül egy szótári szónak nevezett (egy egységnek tekintett és más egységektől írásban is elkülönített) egységhez legyen hozzárendelve. — A szófajiság tulajdonság tehát megjelenhet a szónál magasabb vagy alacsonyabb nyelvi szinteken (tehát nem lexikalizálódott formában), esetleg éppen a szószint kihagyásával.

Van példa arra is, hogy a szófaji jelleg valójában két különböző szótári tételhez tartozik, a nyelveírás hagyomány és a hagyomány alapján kialakult nyelvi tudat mégis egy lexikai tételhez rendeli mind a kettőt. Azaz nem tekinti két önálló szófajnak a két kérdéses alakulatot. Pl. a magyar alanyi és tárgyas ragozású igék különbsége lexikalizálódott, a kétféle szót(?) mégis egy szó két különböző ragozott alakjának szokás tekinteni.

Mártonfi írja, hogy a generatív szintaxisban a mondatgenerálás folyamata során az igeiség tulajdonsága sokkal előbb jelenik meg, mint a szó kategóriája: az igei csoport (VP) szintjén. Az igeiség tulajdonság további kifejtése pedig a szó szintjének kihagyásával folytatódik: tranzitív, intranszitiv stb. kategóriák segítségével. Van tehát egyrészt igei csoport (egy szintaktikai szerkezet), és van másrészt tranzitív, intranszitiv stb. (morfológiai) kategória, de nincs igező. A szófajinak tartott igeiség tulajdonság tehát nem a szó kategóriájához kötődik, igeiség és szó nem korrelálnak.

Mindez nemcsak a generatív nyelvelmélet keretén belül látható be, és nemcsak a generálási folyamatra érvényes. Már említettem, hogy a magyarban pl. az egységes ige elnevezés valójában két különböző morfológiai kategóriát fed. Nincs ugyanis egységes igecsoport egységes igeragozással. Az ige egészére nem jellemző, hogy van valamilyen egységes ragozása (esetleg morfológiai alternánsokkal), hanem két különböző ragozási rendszer létezik: az alanyi és a tárgyas. Ez a tény pedig nyilvánvalóan a szó alatti szinthez tartozik (a morfológiához).

A magyar *látok* és *látom* alakok két különböző szóosztály tagjai.¹ — Ezzel az állítással szemben felmerülhet az az ellenvetés, hogy a különböző nyelvekben, így a magyarban is, vannak egy szófajon belüli különböző ragozások, ragalakváltozatok. A köztük levő különbségek azonban tisztán morfofonológiaiak (pl.: a magyar alanyi ragozáson belül: *-sz*, *-l*: *látsz*, *nézel*). A *látok* *k*-ja és a *látom* *m*-je azonban nem morfofonológiai alternánsok. Ez a tény legalábbis megkérdőjelezi az igecsoport morfológiai egységét.

Az eddigi konkrét példák mutatják, bizonyítják, hogy szó és szófaj nem mindig járnak együtt. Berrár Jolán szófajfelfogásából (Próbák és problémák) pedig formálisan is levezethető, hogy a szófaj nemcsak a szó sajátja, még csak nem is a szójelentése, hanem a jelentés általában. Ez a következő módon látható be: 1. A szófaj *f o r m a*, mégpedig a jelentés formája. Az a forma, amelyben a szó egyedi (lexikai vagy grammatikai) jelentés-tartalma megjelenhet. 2. A szótári szó általában több jelentésű, ezért elvileg minden egyes jelentéstartalmához tartozhat egy neki megfelelő jelentésforma (= szófaj). 3. Nem a szónak van szófaja, hanem jelentésének vagy egyes jelentéseinek külön-külön. 4. Minden olyan nyelvi elemnek, amelynek van jelentéstartalma (pl.: morféma, szintagma, mondat), van

¹ Vö. Berrár: „Az egy szótári szóhoz tartozó szóalakok rendszert alkotnak a nyelvben (ragozásrendszer, paradigma). Egyes szótári szónak azonos toldalékolású szóalakjai vannak (*házakat*, *időket*, *írásokat* — *házamban*, *időmben*, *írásomban* stb.). Ezek a szótári szók ugyanabba a ragozásrendszerbe tartoznak; ebből a szempontból egy osztály tagjai, szintaktikai viselkedésük is hasonló. Más szótári szók egy másik, ettől eltérő ragozásrendszerbe illeszkednek bele: más szóalakjaik vannak, ezzel együtt más a szintaktikai szerepük is (*megyek*, *mentem*, *mennék* — *látok*, *láttam*, *látnék* — *sózik*, *sóztam*, *sóznék* stb.). Ezek tehát egy másik szóosztály tagjai.” (Próbák és problémák, 12.) — E meghatározás alapján a tárgyas ragozású és az alanyi ragozású ige két különböző szótári szó. Különbözik egyébként szintaktikai disztribúciójuk is: *Látok egy házat. Látom a házat.*

jelentésformája, azaz szófaja. Természetesen ez utóbbi jelentésformáját célszerűbb lenne nem szófajnak, hanem mondjuk morfémafajnak, szintagmafajnak, mondatfajnak nevezni. De ez nem változtat azon a tényen, hogy a szófaj = jelentésforma meghatározás nem szószerzőspecifikus, hanem olyan általános, hogy az összes jelentéses nyelvi elemre ráillik.

Berrár maga elméletének ilyen értelmezésével és következményeivel nem mindenben ért egyet. Ennek ellenére egyrészt elismeri, hogy a jelentéses nyelvi elemeknek van jelentésformájuk, csak ezek szerinte nem azonosak a szó jelentésformájával. (Még nem tudjuk, hogyan írható le pl. a morféma jelentésformája és miben különbözik a szóétól.) Megfogalmazásmódjából azonban mégis az következik, hogy azonosak.

Másrészt többször említi, hogy a szó alatti vagy a szó fölötti nyelvi szintekhez tartozó elemeknek is lehet szófaji természetük. Szófaji természetű szerkezet (Próbák és problémák). Egyetemi előadásaiiban pedig utalt arra, hogy a mondatnak is van jelentésformája: a mondatfajta (kijelentő, kérdő stb.), és ez hasonló valamije a mondatnak, mint a szónak a szófaj.

Ezek közül a nyelvi elemek közül egyedül a tőnek a szófaji természete vitatható. A következő kérdések merülnek fel ezzel kapcsolatban: Lehet-e egy tőnek szó jellege? Jogosult-e ige- és névszó-igék- és névszó-igék-ekről beszélni? Milyen alapon tekintjük pl. a *fut-* morfémat (a *futok*, *futás*, *futni*, *futva* stb. különböző szófajú szavak „töve”) éppén ige-igének? Azaz: kötött morféma-e a tő, vagy szabad (= szó)? — A szokásos nyelvtani felfogás egy felemás megoldást választott: a szótövet szó jellegű kötött morfémanak tekinti. Maga a *szótő* név is ezt a kettősséget tükrözi. A szótermészet-elképzelés valószínűleg onnan származik, hogy pl. egy *fut-* kötött morféma alakilag egybeesik egy ragozott igealakkal (igei szóalakkal): *ő fut*. Azaz ennek a nézetnek a képviselői hallgatólágyan azonosítják a tövet a szóval. Pedig a tő nem lehet szó, hiszen a szó alkotórésze és emellett viszonygálm.

A hagyományos nyelvleírásban a következőképpen szokás indokolni a névszótő-ige-ige csoportosítás jogosságát: a *fut-* azért ige-ige, mert igei, ige-igéhez járuló toldalékokat káphat. Tehát igaz ugyan, hogy pl. a *futás* szóalakban a *fut-* éppén egy névszó töve, de az *-ás* *deverbális* főnévképző.

A magyar nyelvleírásban az összes morfématípus (tő és toldalékok) minősítése szófaj alapú, és egymáshoz képest meghatározott. Azaz egyik sem szilárd viszonyítási pont a másikkal képest. Beszélnek pl. ige-igéről, ige-igeképzőről, ige-igéről, ige-igéről, és ugyan-egyekről a többi szófaj vonatkozásában. Ez részben (ige-igél, ige-igél) helyes. A képzők *deverbális* és *denominális* minősítése azonban csak akkor lenne helyes, ha ezt mindig minden tőről és képzőről egyértelműen el lehetne dönteni, és ha minden tő és képző ebbe és csak ebbe a két csoportba tartozna. A legtöbb képző azonban éppén *egyértelműen* nem *deverbális* vagy *denominális*, hanem különféle „szófajú” tövekből különféle szófajú származékokat hoz létre. (A képzők *deverbális* és *denominális* csoportosításából eredő további súlyos leírási problémákhoz l. Abaffy: *Nytud. Dolg.* 14. 7–18.)

Ez a probléma akkor válik teljesen nyilvánvalóvá, amikor egy szóalakon belül két olyan morféma kerül egymás mellé, amelyek egyike sem sorolható be egyértelműen valamilyen grammatikai kategóriába. — Tompa József foglalkozott pl. azzal a kérdéssel, hogyan minősíthetők a *betyárról*, *piszokul* alakok (MNY. 71: 308–18). A tő lehet főnév is, melléknév is, a másik morféma lehet főnévi és/vagy melléknévi esetrag, vagy határozószó-képző. — Ugyanez a gond a *magyarul* alak elemzésével is (vö. Tompa: MNY. 71: 132–42). Elvileg a következő elemzések lehetségesek:

- a) a *magyar-* tő főnév, ezért az *-ul* végződés határozórag;
- b) az *-ul* határozórag, ezért a *magyar-* főnévi tő;

- c) a *magyar-* tő melléknévi tő, ezért az *-ul* melléknévi rag;
- d) az *-ul* melléknévi rag, ezért a tő melléknév;
- e) a tő melléknév, a *magyarul* határozószó, ezért az *-ul* határozószóképző (Antal);
- f) az *-ul* határozószóképző, ezért a *magyar-* melléknév.

Az a tény, hogy tő és toldalék egyaránt viszonyfogalom (mégpedig egymáshoz viszonyított fogalmak), további súlyos következményekkel jár. Ezért nehéz eldönteni pl., hogy egységes névszóragozás van-e a magyarban, vagy külön főnév- és külön melléknévragozás. Ennek további következménye, hogy a morfológia szintjén nehéz érveket találni a főnév és a melléknév elkülönítésére.

A különböző morfematípusok (tő, képző, jel, rag) valamilyen módon mind részt vesznek a szó (szóalak) szófajának a kialakításában. A képzőnek, jelnek, ragnak szerepe van a szófajváltásban, szófajjelölésben, szófajkötésben is (Berrár: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, 99–124). Ennek a kérdésnek a részletes vizsgálata ezért alapvetően fontos lenne egy, a szófajváltással foglalkozó tanulmány számára.

A különböző toldalékmorfémák szófajjelölő szerepének megállapításához segítséget adhat néhány olyan irodalmi mű elemzése, amelyekben nem a nyelv segítségével tételesen megített állítások közölnek valamilyen tartalmat, hanem maguk a nyelvi formák, a nyelv használatának a m ó d j a hordozza a közlendőt. Ezek közül is különösen azok a művek érdekesek, amelyek kifejezetten a morfológiában rejlő lehetőségekre épülnek. — Ilyen versek találhatók pl. Tandori Dezsőnek Egy talált tárgy megtisztítása c. kötetében. A versek alapélménye a dolgok általános helyettesíthetősége, cserélhetősége, elértéktelenedése. A cserélhető, helyettesíthető, jelentésüket és jelentőségüket vesztett dolgok (események, emberek stb.) adekvát megfelelője és kifejezője a túláltalánosított nyelv. A nyelvi általánosítás egyik gyakori módja a kötetben a toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) szavasítása, általános névmássá tétele. Az egyes szófajok jellemzőnek tartott végződése, speciális szófajjelző, a szófajiságot hordozó morfémái önállósulnak és a szófajt helyettesítő névmássá válnak. Pl.:

Mindig
nünk kell valami
 iránt, nehogy
hessünk valami iránt (Lépcsők se föl, se le)

Vajmi keveset
 tudtam meg a **-ról*, **-ról* (Magángyűjtés)

A **t* kívánom (Lépcsők se föl, se le)

„A *leg*, a *legbb* — nincs!
 De a *leg*, a *legbb* sincs.” (A Változatok homokórára mottója)

Stb.

A toldalékmorfémák ilyen használata csak akkor lehetséges és érthető, ha az egyes szófajoknak valóban vannak speciális toldalékaik. A toldalék csak abban az esetben helyettesítheti egyértelműen a szófajt, ha valóban arra és csak arra a szófajra jellemző.

Ahhoz a később elemzendő tényhez, hogy a szófajváltás lehetsége szófajonként más (és hogy miért más) nagyon fontos adalék a Tandori-versek tanúsága: az, hogy általános ige helyettes lehetséges, de általános főnév helyettes nem. Az igei személyragból alakult igei névmás egyértelműen csak igt

helyettesít; konkrét jelentéstartalom nélküli igei jelentésforma tehát. Ezzel szemben pl. a *-ról*, a *-ról*, a *-ból* vagy a *-t* lehet főnév- vagy melléknév helyettes. Az igeinek tehát egyértelmű szófajjelölői vannak. Pontosabban: az ige (szótári szó) összes szóalakjának (összes ragos alakjának) van egyértelmű szófajjelölője. Néhány további példa Tandoritól: *gat-getek*; *junk vissza*; *le | lták az | (ablako)* (tárgy). — Ugyanez nem mondható el a főnévről vagy a melléknévről.

Ez a tény arra figyelmeztet, hogy az igei szóalak és a főnévi szóalak, valamint az igeragozási rendszer és a főnévragozási rendszer között lényeges különbségek vannak. Ez a különbség magyarázza, hogy miért olyan ritka az ige — főnév kettős szófajúság, illetve az ige > főnév, főnév > ige szófajváltás.

Az eddigi fejtegetésekkel azt szerettem volna bizonyítani, hogy a szófaj a magyarban sem kizárólag lexikai kategória: nem feltétlenül egy szótári szóhoz kötött. Csak ennek megállapítása után tehető fel egy, a szófajváltással kapcsolatos alapkérdés: milyen nyelvi elemek vehetnek egyáltalán (elvileg) részt a szófajváltásban? Szófajváltás-e a mondat szavasulása, pl.: *mitugrász, nemulas* (G. Varga: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, 59 — 73.), a toldalékmorfémák szavasulása (a Tandori-versekben), vagy a tulajdonnév (több szóból áll, tehát maga nem lehet szó) → köznév változás (?) — Ha elfogadjuk, hogy a szófaj = jelentésforma, akkor igen.²

A fentiek alapján vizsgáljuk meg magát a szófajváltás jelenségét! Elméleti kiindulópontom továbbra is Berrár (Próbák és problémák) és különösen Telegdi (NytanTan. 25 — 48) szófaj-felfogása.

A szerzők szerint a szófaj lényege az, hogy jelentésforma, de a szófaj felismerhetőségének alapja elsősorban a szintaktikai, másodsorban a morfológiai viselkedés. Ez utóbbi azért másodsorban, mert korlátozott: csak bizonyos nyelvekben és csak bizonyos szófajokra érvényes. Berrár elméletéből — mint láthattuk — levezethető, hogy a szófaj nem (csak) a szó sajátja. Telegdi ezt ki is mondja, sőt ez fejtegetéseinek alapja. Mindkét szerző megbontja a hagyományos szó- és szófajfogalmat. Pontosabban: nem a hagyományosan osztatlan szófogalom egészéhez rendelik hozzá az (eddig) ugyancsak osztatlan szófajfogalmat. Berrárnál a szótári szónak, szóalaknak, szóelőfordulásnak külön-külön van szófaja. Telegdi a jelentésviszony két nyelvi összetevőjét — hangalak/szójel és jelentés — vizsgálja meg külön-külön abból a szempontból, hogy melyiknek van szófaja. Arra a következtetésre jut, hogy a szójelnek nincs szófaja, csak a jelentésnek (i.m. 35). A szófaj hangalaktól (szójeltől) való függetlenségét szerinte két dolog bizonyítja: a) történhet szófajváltás anélkül, hogy a szójel (hangalak) megváltozna, pusztán a jel áttételével: az ég *kék* → az ég *kékje*. Melléknévi jelnek adható főnévi jelentés. Ha a jel önmagában (mint jel) rendelkezne a melléknévi szófajiséggel, ez nem volna lehetséges. b) A nyelvfejlődés általános iránya. Az az állapot, amelyben szójel — szófaj látszólag összefüggének, azaz amelyben a szófajiség leolvasható a szójel alakjáról, a fejlődésnek csak egy adott szakaszát jellemzi: a klasszikus indoeurópai nyelvek állapotát.

A szójelnek tehát önmagában nincs szófaji természete, nincs szófaja. Pl.: a *kék* hangsor szófaját önmagában nem tudjuk eldönteni, mert a szónak két jelentése van, és a két jelentéshez két különböző szófaj tartozik.

A szófaj tehát jelentésfaj. Ha megváltozik egy szó jelentése, megváltozik a jelentéstartalom formája (= szófaja) is. Ekkor történik szófajváltás. A szófajváltás tehát a jelentésváltozás következménye. Ezt Telegdi kizárólagos alapon állapítja meg. Pl.: a következő mondatban: *Lezuhan a mélybe, a mélybe* melléknév főnevesült. Kérdés, mije változott meg a szónak. A jel (hangalak) változatlan maradt, tehát a jelentés változott meg (Bevezetés a nyelvtudományba, 2: 52 — 4).

² A tulajdonnév → köznév változással (?) még más problémák is vannak.

Ahhoz, hogy ezt a megállapítást elfogadhassuk, Telegdinek válaszolnia kellene arra a kérdésre, hogy ha a szófajváltás a jelentésváltozás következménye, miért nem jelent minden jelentésváltozás egyben szófajváltást. Szófaj—szójel függetlenségét azzal igazolja, hogy a hangalak megváltozása érintetlenül hagyja a szófajt. De sokszor a jelentés megváltozása is! Így állítása saját módszerével cáfolható.

A kérdés szinkrón szempontból Berrárnál is felmerül (Próbák és problémák): egy szótári szónak többnyire több jelentése van. Elvileg mindegyik jelentéshez tartoznia kellene egy külön jelentésformának (szófajnak), a gyakorlatban azonban ezek közül sok egybeesik. Eszerint tehát a többszófajúság a természetes, és azt kell magyarázni, hogy miért nem minden több jelentésű szó több szófajú.

Hagyjuk nyitva azt a kérdést, hogy a szófajváltás jelentésváltozás következménye-e, és nézzük meg részletesen a jelviszony két összetevőjének (a szójelnek és a jelentésnek) a szófajjal való kapcsolatát! Hogyan, miért lehetséges, hogy a magyarban ugyanaz a jel alaki változás nélkül egyszer ilyen, máskor olyan szófajként használható? — Ennek a lehetősége a magyar ragozási rendszer sajátos jellegéből adódik. Itt egy megszorítást kell tennem. Telegdi megállapításait általános érvényűnek szánja, de valójában csak a főnevekre (és a melléknevekre) érvényesek, az igékre nem. Példáit is csak a főnevek és a melléknevek közül veszi. — Ez a tény arra figyelmeztet, hogy ezeket a kérdéseket nem lehet általánosságban feltenni és megválaszolni. Úgy tűnik ui., hogy például jelentés és szófaj, illetve szójel és szófaj kapcsolata szavanként mást jelent.

Telegdi a (főnév) ragozási rendszer jellege alapján két csoportba sorolja a nyelveket: az egyik típusba tartozik a latin, a másikba a magyar. — A latin főnévragozási rendszer jellemzői Telegdi alapján a következőképpen foglalhatók össze:

1. A ragozás magának a s z ó j e l n e k (hangsornak) a tulajdonsága, a hangsorhoz kötött. (A hangsort ragozzuk.)

2. A ragozás a szójel állandó tulajdonsága. Egy hangsort csak egyféleképpen lehet ragozni.

3. A szójelek alaktani tulajdonságai állandóak. Ha megváltozik a hangsor jelentésformája (szófaja), a ragozás nem változhat vele.

4. A szó szófaja mindig közvetlenül leolvasható a szójel alakjáról.

A magyar főnévragozásra mindennek az ellenkezője jellemző:

1. A ragozás nem a szójelhez kötött, hanem a jelentésformához.

2. Nem a szójel állandó tulajdonsága, hanem átvihető egyik szójeltől a másikra. A szójel mindig olyan ragozást követ, mint amilyen jelentésformában (szófajban) éppen megjelenik. Ugyanaz a szójel más ragozást követ, ha főnév, és mást, ha melléknév. Vagy: ha bármilyen hangsor főnévi szófajba lép, főnévként ragozódik.

3. A szójelek alaktani tulajdonságai nem állandóak, hanem szófajtól függően változnak. (Attól függenek, hogy milyen szófajú a jel.)

4. A szó szófaja nem olvasható le a szójel alakjáról. (Pl.: a *kék* hangsor lehet főnév is, melléknév is.)

A fentiekből következően a (főnévi) szófaj a latinban hangsorhoz (szójelhez) kötött, vagyis lexikai kategória. A főnévi szófaj meghatározott hangsorhoz vagy hangsorokhoz kötődik (kötelező alaki jegyei vannak), ezért, ha pl. egy főnév melléknévesül, megtartja eredeti ragozását. A morfológiai viselkedés nem követheti szabadon a szófajváltást. A magyarban viszont a főnévi szófaj nem hangsorhoz kötött, nem lexikai kategória. A főnév lexikailag kötetlen: nem kötődik meghatározott hangsorhoz (nincsenek kötelező alaki jegyei). Ezért ha pl. egy főnév melléknévesül, melléknévként ragozódik. A morfológiai viselkedés szabadon követi a szófajváltást.

A magyar főnév- (és melléknév) ragozási rendszer itt bemutatott jellegéből követ-

kezik, hogy a melléknév és a főnév közötti szófaváltások oda-vissza gyakoriak (egyik szófaj síncs meghatározott hangsorhoz kötve), és hogy a leggyakoribb szófaváltástípus éppen a főnevesülés. Bármilyen hangsor ragozódhat főnévként, ha főnévként használjuk. (A TESz. adatai alapján a következő szófajok főnevesültek a nyelvtörténet folyamán: ige, melléknév, melléknévi igenév, határozószó, névmás, számnév, indulatszó, mondatzó.)

Mit jelent az, hogy egy hangsort főnévként használunk? A következőket: Egy hangsor szófajiságát mondatbeli helyzete(i) alapján kapja. Egy szójel önmagában jelentésforma (szófaj) nélküli hangalak. Csak akkor válik valamilyen szófajjá, ha mondatba kerül. Szigorúan véve tehát egy hangsor, pl. az *asztal* szófaját nem lehet megállapítani. Csak annyit mondhatunk, hogy pl. az *asztal* hangsor általában főnévi jelentésformában (szófajban) szokott megjelenni, de megjelenhet más jelentésformában is. — A legtöbb hangsornak van valamilyen leggyakoribb használati módja, ebből következően leggyakoribb jelentésformája, azaz szófaja.

Ezzel a megállapítással összhangban van: a) az a tény, hogy — Berrár szerint is, Telegi szerint is — a szófaji jelentésforma mibenlétét legbiztosabban a mondatban és/vagy a szintaxis szintjén tudjuk megragadni. b) a TESz. szócikkei alapján a szófaváltás kiindulópontja, okozója (azaz annak a lehetősége, hogy egy hangsor új, a szokásostól eltérő szófaji szerepben jelenhessen meg), az illető jelentésformában való használat, az illető jelentésformára jellemző szintaktikai helyzetben való megjelenés.

Mi a helyzet az igével? — Feltűnő, hogy milyen kevésbé vesz részt a szófaváltás folyamatában. A TESz. alapján igéből lehet: főnév, melléknév, indulatszó, módosítószó, határozószó. (Pontosabban, a fentieknek megfelelően így kellene fogalmazni: az elsősorban igeként használt hangsor használható főnévként stb. — Valójában ebben az esetben a másik megfogalmazásmód sem pontatlan: ebben a részben éppen azt szeretném bizonyítani, hogy az igei szófaj szójelhez kötött.) — Igésülhet: főnév, melléknév, indulatszó, módosítószó. — Ez így viszonylag soknak tűnik. Valójában nem az, mert mindegyik szófaváltástípusra nagyon kevés adat van, összesen kb. 70. Ezek egy része is bizonytalan.

Mi ennek az oka? — Egy hangsor olyan szófajú lehet, amilyen szófajra jellemző helyzetekben használható. Elvileg tehát bármilyen hangsor ragozódhatna igeként, ha használnánk igeként, de nem használjuk. Vagy bármilyen, elsősorban igeként használt hangsor használható lenne más szófajokra jellemző szintaktikai helyzetekben is. De ez síncs így. Miért?

Az igének, szemben pl. a főnévvel, határozott morfológiai jegyei vannak, amelyek kijelölik, korlátozzák használati lehetőségeit. És határozott mondatrészszerepe van; egyetlen mondatrész lehet: állítmány. (A főnév ezzel szemben nem rendelkezik egy meghatározott mondatrész-szereppel.) Az igének vannak kötelező morfológiai szófajjelölői. Ezt mutatta a Tandori-versek példája is: általános ige helyettes, az igei jelentéstartalom hiányát jelző igei jelentésforma lehetséges, mert a személyragok minden esetben jelzik, hogy a kérdéses hangalak csak ige lehet.

Annak oka, hogy az igei hangsor morfológiailag ilyen körülhatárolt, hogy az ige szófaja közvetlenül leolvasható a hangsorról, az igeragozás jellegében keresendő. — Látható, hogy a magyar ige morfológiai tulajdonságai hasonlítanak a latin főnév morfológiai tulajdonságaihoz. Ezek alapján feltételezhető, hogy a magyar igeragozási rendszer és a latin főnévragozási rendszer is hasonlóak; továbbá, ha mindez igaz, a magyar igei szófaj ugyanúgy meghatározott hangsor(ok)hoz kötött, mint ahogy a latin főnév. — Ehhez nézzük meg a latin és a magyar főnévragozási rendszerek további különbségeit! Ezeket a különbségeket Tompa József két cikke

alapján összegzem (A magyar nyelv és irodalom tanítása, 1959. 2–3. sz. 18–24; Nyr. 88: 439–49).

A latin esetrendszer kevés tagból áll, ezek szorosan összetartoznak, de egymástól határozottan elkülönülnek, ezért az esetek száma egyértelmű. A magyar főnévragozási rendszer viszont soktagú, laza, a határok elmosódottak, ezért nem is lehet pontosan megmondani, hogy hány eset van.

Az egyes és a többes szám viszonya is más a két nyelvben. A latinban az esetvégzések (toldalékok) mások az egyes és a többes szám azonos eseteiben. A magyarban viszont egyformák.

A latin főnévi esetrendszer jellemzése tökéletesen ráillik a magyar igeragozási rendszerre. A magyar ige (rendszer) tehát olyan, vagy részben olyan tulajdonságokat mutat, mint a latin főnév(i rendszer). Azaz a magyar ige esetében a ragozás ugyanúgy a hangalak tulajdonsága, mint a latin főnév esetében. Ezért a magyarban az igei jelentésforma (szófaj) hangsorhoz kötött.

Valószínűleg a magyar igeragozás és főnévragozás különbsége (az igeragozás a hangalakhoz kötött, a főnévragozás nem) magyarázza azt a tényt, hogy a hangalak a főnevesülésnél nem (vagy csak alig) játszik szerepet, az igésülésnél viszont igen. — A TESz.-ben mindössze tíz egynéhány példa található az igésülésre, és ezek nagy részében a hangstruktúra okozta a szófajváltást. A főnévből igésült alakok pl. kivétel nélkül mind analogikus igésüléssel keletkeztek: *ábráz, gyámol, héhel, motoz, tegez, üdvöz*. Tehát egy eredetileg főnévként használt hangsort azért kezdtek el igeiként (is) használni, mert hangtani felépítése, végződése véletlenül megegyezett valamilyen tipikus igevégződéssel. Azaz a hangalak alapján értelmezték igeiként, a hangalaknak tulajdonítottak igei szófajt.

Láthattuk, hogy a szófajváltás lehetősége, milyensége, okai stb. szófajonként különböznek. Nézzük most meg, hogy egyáltalán milyen szófajok, hogyan, milyen mértékben és milyen minőségben vettek részt szófajváltásban. A TESz. adatai szerint kb. 50-féle szófajváltástípus fordult elő a nyelvtörténet folyamán.³ A jelenség tehát változatos. Egy-egy típusba azonban többnyire nagyon kevés adat tartozik. A változástípusok közül csak a *mn > fn*, *fn > mn*, *part > fn* szófajváltások mondhatók valóban gyakoriaknak. A legtöbb (minőségileg sokféle) változástípusban a határozószó vett részt: 7 féle szófaj lehet belőle, maga pedig tíz különböző szófajból keletkezhet.

Feltűnő, hogy a főnévi igenév az egyetlen olyan szófaj, amely semmilyen formában nem vesz részt a szófajváltásban: sem kiindulópontja, sem végeredménye nem lehet.⁴ A melléknévi igenév melléknemesülhet, a határozói igenév határozószavasulhat, de a főnévi igenév nem főnevesülhet. Pedig a főnévi igenév tulajdonságai párhuzamosak a többi igenév tulajdonságaival: a) a melléknévi igenév a mondatban lehet jelző, a határozói igenév lehet határozó, a főnévi igenév lehet alany; b) mind-egyik igenévképző szófajváltó (ige → főnév) és egyben szófajjelölő (kötelező); c) bővíthetőség szempontjából az igenevek úgy viselkednek, mint az igeik: mindegyik tárggyal és határozóval alkothat szintagmát.

Úgy tűnik, hogy az ok ismét a ragozás jellegében rejlik. Ez ugyanis az egyetlen olyan pont, ahol a főnévi igenév különbözik a többi igenévtől. A határozói igenév egyál-

³ Az adatok itt és végig csak megközelítően pontosak. Bemutatásuk célja pusztán a jelenség mértékének illusztrálása és a problémák jelzése. — A hibalehetőség egyik forrása pl. az, hogy a TESz. szófaji minősítései nem mindig következetesek.

⁴ A többi szófaj mind részt vesz a szófajváltásban, mégpedig a következő megoszlásban: a) szófajváltás kiindulópontja és végeredménye egyaránt lehet: *hsz*, *fn*, *mn*, módosító szó, *isz*, *ige*, *ksz*, *nu*, *szn*, mondatzó, *hat.* igenév, névmás. b) csak szófajváltás kiindulópontja lehet: *part*. c) csak szófajváltás végeredménye lehet: névelő, igeikötő.

talán nem ragozható, a melléknévi igenév melléknévi módon ragozható, a főnévi igenév viszont igeként (és nem névszóként). Személyragokat kap, nem pedig esetragokat. Ragozása olyan jellegű, mint az igéé. A főnévi igenév esetében is a hangalak ragozódik, és a hangalakhoz kötődik a szófaj. Bármilyen módon (alany, tárgy, határozó, értelmező) használjuk is ezt a hangalakot, eredeti ragozását mindig megtartja. Hiába használjuk pl. főnévként, nem kap főnévi ragokat.

Összegzés. A magyarban a szó és a szófaj részben grammatikai (= morfológiai és szintaktikai), részben grammatikai és lexikai kategória. Az előbbire példa a főnév, az utóbbira a főnévi igenév. Ezek képviselik a magyarban a szófaj két szélsőséges típusát.

A főnévi szófaj lexikailag kötetlen = nem kötődik egy meghatározott hangsor(típus)hoz. Ennek következményei: *a)* bármilyen (sokféle) hangsor főnévi jelentésformában léphet: a leggyakoribb szófajváltástípus a főnevesülés; *b)* nincsenek szófajjelölői: egy hangsorról önmagában nem lehet eldönteni, hogy főnév-e.

A főnévi igenévi szófaj lexikailag kötött = kizárólag egyetlen meghatározott hangsorhoz kötődik. Ezért: *a)* más hangsor nem léphet főnévi igenévi szófajba: főnévi igenevesülés egyáltalán nem lehetséges; *b)* van szófajjelölője, és szófaja közvetlenül leolvasható a hangsorról.

A többi szófaj valószínűleg a két tiszta típus közötti átmenet valamelyik fokán áll. Ennek megfelelően vesznek részt a szófajváltás folyamatában. — Ennek bizonyítása azonban további vizsgálatokat igényel.

Fabó Kinga

Hogyan állít a magyar nemzet „országokat”?

A Zalán futása nem tartozik a legnépszerűbb olvasmányok és a leggyakrabban szavalt költemények közé. Van azonban három-négy részlete, melyet elég sűrűn lehet hallani rádióban, versmondó versenyeken, sőt az oktatásban is. Az egyik a kozmikus szépségű „előhang”, az eposzt bevezető látomás: felidézése a „régí dicsőségnek” és a siratni való jelennek. A másik Hajna fürdése a Bodrogon — a romantikus égi szerelem finom testiségével és erotikájával (I. én.). Néha-néha elhangzik egy családi életkép-jelenet a félkarú agg Huba (Hajna apja) házában az I. vagy a IX. ének végéről. De az első kettőnek igazi versenytársa az eposzt befejező 28 sor szokott lenni („Már félig lemerült a nap . . .”), mely a futó, menekülő Zalán után küldi diadalmas, az ország birtokbavételét és a gazdag, boldog jövőt jósoló szavait:

Alpárnak fejedelme ! megállj, hova futsz el előlem ?
Vagy fuss bár: de tudom, többé nem látod ezentúl
Alpárod mezejét, se fűvét nem rágja le marhád.
Bajnokaim, s az erős fiak anyjai, díszleni termett
Hajnal ölü hölgyek fognak telepedni meződön:
Rajta tenyészend e nemzet, s országokat állít.

Bár az előhang is tartalmaz sok olyan fordulatot, mely magyarázatot kívánna („Bús feledékenység”, „riadó vak mélység”, „gondtalan gyermeki szemmel” stb.), de ezek még legalább félreértések alapján értelmezhetők. Ezzel szemben nem találkoztam még se olvasóval, se szavalóval, se verselemzővel, se diákkal, se tanárral, se fiatallal, se öreggel, aki megbotlott, megzavarodott vona annál a különös kifejezésnél, hogy a magyar nemzet majd „országokat állít”. Érteni aligha értették, hiszen még ha arra gondoltak is, hogy a nemzet saját hazája mellett más országokat is meghódít, illetőleg további (Magyar)-országokat hoz létre, — még így sincs sok értelme . . . Dehát olyan szép ez a befejező rész, mely így indul:

Már félig lemerült a nap, s bús gyenge sugára
E gyilkos földön, s vizein reszkette borongott,
S szálla setéten, mint örök éj, a felleges alkony:

Ilyen csodálatos költészet olvastán (mely a honfoglaló harcot is gyilkolásnak tudja-meri látni), a humanista alkonyi kozmosz láttán: valóban, mért kellene fennakadni egy szókapcsolaton, melynek értelmét logikusan nem minden részletében tudjuk felfogni?

A dolog azonban nem egészen így áll; egy kézlegyintéssel mégsem lehet az „érthetetlen szépségek” területére utalni valamit, amit a költő mint *l o g i k u s i n f o r m á -*

cíót fogalmazott meg. Mert Vörösmartytól mindenkor távol állt a „nem értem, de szép” agnosztikus poétika felfogása. Logikus információként is fogalmazta hát meg mondanivalóját, — csak éppen nem volt meg benne Petőfinek az az ösztöne, mely a nyelvújítás szavai közül szinte mindig azt választotta ki, amelyik életképesnek bizonyult, s a nyelvkészlet szerves, élő részévé vált. (Vagy azért vált azzá, mert Petőfi felhasználta?)

Hogy a dolog közepébe vágjak: Vörösmarty az *Ország* szót (így, nagybetűvel) Horvát Istvánnál olvasta, akit az 1820-as években nagyon tisztelt, és minden szavát szentírásként fogadta el. Horvátot a későbbi történet- és nyelvtudomány túlságosan diszkreditálta, igaz: sokszor joggal csak álnodozónak, nevetséges etimológiák kiagyálójának kiáltotta ki, pedig a magyar múltnak e derék kutatója több tízezer oklevelet tanulmányozott át, száz negyven száz régi és új, hazai és külföldi történeti, földrajzi, művelődéstörténeti könyvet olvasott el, és sokszor nem is mindenestől helytelen megállapításokig jutott el. Különösen pedig nem volt olyan bizarr ötlete, melynek régi írásos forrására ne tudott volna rámutatni... Szóval Vörösmarty az „ország” szót itt alkalmazott jelentésében Horvát Istvánnak „Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből (Pesten 1825)” c. munkájából vette. E mű 68. lapján ugyanis az olvasható, hogy „a Pártus a Nagy *Arszág* fejedelmétől királyait [...] állandóan *Arszág* vagy *Ország* (Arsac) néven hívta”. Persze mindehhez még tudni kell, hogy a „Pártus” (Parthus) Horvát István (és sok más korabeli, előbbi meg későbbi történetíró) szerint annyit tesz, mint „pártos”, tulajdonképpen „elpártolt szittya”, s e néptől származott a magyar nép, más felfogás szerint azonos vele. (Minderről részletesebben l. Martinkó András: „Magyar” vártól Magyarvárig. ItK 1964. 425—48.) Az mindenesetre kétségtelen, hogy a nomád parthus nép az ókori Irán területén, a Kaspi-tengertől délkeletre élt, s Parthia függetlenségét *Arszakész* király vívta ki (fivérével) i. e. 250-ben. A magyarságnak a Kaukázus vidékére elvetődött (s részben ott maradt) egyik ága bizonyára érintkezésbe került a parthusokkal, kiknek országa csak i. sz. 226-ban bomlott fel. Arra persze, hogy akár csak nyelvi rokonság lenne a parthusok és a magyarok között meg a magyar *Ország* s a parthus „*Arszág*” — Arszak között, semmi bizonyíték nincs. Különös azonban, hogy a kor egyik legrangosabb, legismertebb és legelismertebb kaukázusi utazója, útleírója — aki széles körben ismertté tette az ősmagyarok kaukázusi tartózkodását, feljegyezte az ottani magyaroknak (akkor még meglevő) nyelvföldrajzi, személy-, és köznévi maradványait, a magyarsághoz való tartozásnak még a XVIII. század végén is élő hagyományát — J. von Klaproth (Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808. I—II. 1812, 1814. Halle und Berlin) egy *Arsak* (nyilván Arszak) nevű georgiai — Horvát szerint persze pártus — királyt olyan nevű örmény királyok, törzsek, személynevek kíséretében emleget, mint Koszoro, Guththa, Gaján stb. ...

Mi oka lehetett volna Vörösmartynak kételkednie Horvát állításában? Már csak amiatt a különös ténnyel sem, mert az *ország* valóban az *úr-ság* változata, az „úr” pedig — mint az köztudomású — eredetileg ’királyt, vezért, uralkodót’ jelentett, sőt e szóval jelölték később, a kereszténységben az Isten méltóságát is (Halotti Beszéd: „urome isten”, „urume seine előtt”), de még a mennyeországbán „előkelő státust” betöltő szenteket is (uo. „szent peter urot”)... Mindezt tudva, immár világos, hogyan „állít” egy nemzet „országokat”: úgy, hogy királyokat, uralkodókat, vezéreket állít. (Ma ungyan inkább a valakit valahová, valamilyen posztra állít fordulat a szokásos: a *sereg élére állít* stb., de — mint a *statuál* tükörszava régóta egymagában is sűrűn előfordul.) Az *országokat* többes szám — Árpád szájából — nyilván lojális célzás arra, hogy más uralkodóházak is adnak majd királyt.

Hogy mindez nem merő agyszülemény, arra — minden kommentár nélkül — szeretném idézni Vörösmartynak egy másik, A Rom c. epikus költeményét (1829—1930).

Ennek elején azt olvashatjuk, hogy „a csendes Araltó”-nál a Rom- és a Védisten nagy harcot vívott, mely a Romisten diadalmával végződött: „... és a fejedelmi gyönyörök, / A hírben ragyogott *Országok háza*, leomlék.” De Romisten únja magát a sivatagban, megfogadja, hogy aki arra vetődve, őt „leborulva köszönti”, annak három álmát megvalósítja. Kétszáz év múltán arra vetődött egy „ifjú kalandor” (= bűjdöső), „nemes *Országok* feledett ivadéka”, azaz egy csatát veszített, bűjdösésre kényszerült királyi ivadék. Bizonyára sokan ismerik A Rom történetét: Romisten valóban teljesíti az „ifjú kalandor” három kívánságát (idilli élet, gazdagság, szerelem), de az elégtelen, mert népét nyomorultán, „rabigáig alázva” látja”, s forradalmi harcot akar indítani érte. De ez már nem fér bele a három kívánságba: seregét a zsarnokok leverik, a nemzetpusztulás hangjaira ébred álmából. És hogy semmi kételyünk ne legyen az *Országok*... *ivadéka* kifejezés felől, idézzük a befejező öt sorból a három elsőt:

Így kele fel, s mint jött, tovament a messze világba,
A hírben ragyogott *fejedelmek végivadéka*,
Nőtlen, hontalanúl, fényes birodalma elesve...

Berzsenyi „elszört” csontjai

Mintegy ötvenöt éve ismerem a magyar költészet egyik remekét, a Fohászkodást, de öt évtizeden át magam is csak átfutottam a költemény személyes, befejező versszakán, melyben Berzsenyi azt mondja:

Bizton tekintem mély sírom éjjelét!
Zordon, de oh nem, nem lehet az gonosz,
Mert a te munkád; ott is *elszört*
Csontjaimat kezeid takarják.

Bár többször is beszéltem erről a szép költeményről a Rádióban, az Egyetemen, se nekem, se hallgatóimnak nem tűnt fel, miért vannak (lesznek) „elszörva” a s í r b a n Berzsenyi csontjai. Egyszer aztán, már öreg koromban, mégis nyugtalanítani kezdtek ezek az „elszört csontok”. Azt még csak értettem, hogy a tatár, török vagy a városszépítési akciók feltörték a sírokat, s szétdobálták Székesfehérváron vagy Pécsen s más híres temetkezési helyen a királyok, püspökök, szentek sírjait, s szétszörták a bennük levő drága csontokat, — de arról nem hallottam, hogy Berzsenyinek niklai sírját valaha is feldúlták, s csontjait „elszörták” volna. Érdekes, hogy a fordulat nemcsak nekem nem szűrt szemet, de két kitűnő irodalomtörténész, aki pedig jegyzetekkel is kísérte a verset, szintén megjegyzés nélkül siklott el felette. Gondolok itt Makay Gusztávnak „Édes hazám, fogadj szívedbe!...” címen 1959-ben megjelent „versértelmezéseire” és a legjobb Berzsenyi-ismerőnek, Merényi Oszkárnak Berzsenyi-kiadására (1976.), melyben az egyes verseket „tanulmányok” kísérik.

Ebben a helyzetben azt tettem, amit mindenki tett volna a helyemben. Elkezdtem keresni az „elszört csontok” kapcsolat valószínűsíthető értelmét mindenféle forrásban, elsősorban persze a kétnyelvű, értelmező és tájszótárakban (Berzsenyi írásai tele vannak nyugat-dunántúli tájszavakkal!), sehol nem akadtam kielégítő megoldásra. Amikor azonban az Ormánysági Szótár az *(el)szór* ige jelentései közt olyasfélét is emleget, hogy „(szemes gabonafélét) elterít”, valami azt súgta, hogy — ha pontosan ezen a nyomon nem is, de — a *vetőmag* nyomán eljuthatunk a (szerintem) egyedül elfogadható értelmezéshez.

Mit is csinál(t) a gazda vetéskor? Kezével a földre szórja a magvakat, majd egy következő művelettel (pl. boronálással) a földbe juttatja, a földbe hantolja, *temeti* azokat. Milyen egyszerű és világos most már, ha a Berzsenyi-fordulatot így értelmezzük: „Ott (a sírban) is eltemetett csontjaimat kezeid takarják”. Nem a föld: az Isten védő keze. Ezért nem lehet a halál, az eltemetés, a „sír éjjele” gonosz, hiszen az Isten törvénye, „munkája”, hogy mindenkinek meg kell halnia, s vissza kell térnie a földbe, melyből vétetett. Ám nagyon is nagy különbség van a halál, eltemetés, sírban nyugalom elé nézésben, ha azt hiszem, hogy merő anyaggá válok, vagy ha abban a hitben élek, hogy eltemetett csontjaim fölött az Isten keze terjed védő takaróul.

Gondolom, sokan sietnek ellenvetni, hogy az *elszór* Berzsenyinek egy másik versében is előfordul, még hozzá úgy, hogy az egyértelmű 'eltemet' jelentés talán nem illik egészen oda. Valóban: A magyarokhoz I.-nek első és későbbi, végleges formájában is előkerül az *elszór*. (Az I. azt jelenti, hogy van Berzsenyinek egy másik A magyarokhoz c. verse is, a „Forr a világ bús tengere . . .” kezdetű, melyet Kodálynak énekkarra való átírása tett híressé.) A magyarokhoz I. első kidolgozásában ez áll:

Sok századoknak vérzivatarja közt
Rongált Budának tornyai állanak,
.....

(de) *Elszórja*, hidd el, számkivetett ősi
Erköcsöd átka s mostani veszni tért
Romlott fajultság, s nemsokára
Ércfalain viperek süvöltnek.

A végleges változatban a szóban forgó versszak csak szebb, kidolgozottabb, de értelmileg nem sokban tér el az első (még 1796-ból való) szövegtől: „*Elszórja*, hidd el, mostani veszni tért | Erköcsöd: undok vipera-fajzatok | Dúlják fel a várt, mely sok ádáz | Ostromokat mosolyogva nézett.” Ezúttal kétségtől nehezebb az *elszór*-nak 'földbe temet, eltemet' jelentését valószínűsíteni. De ha szétnézünk Berzsenyinek a halállal, elmúlással, elromlással, temetővel, sírral foglalkozó (nem is kevés) verse között, egyre világosabban rajzódik ki az emlegetett fogalmak és az 'eltemet' jelentés közti kapcsolat. A (fiatalabb korból származó) Mulandóság c. versében „egy magas szirt fokán egy pusztá várat” állít eléink, melynek „Hajdan felséges tornyai | A felhők közt ragyogtak, | S íme, most kevély ormai | *Rakásra omladoztak*”. S miközben itt „a mély sír éjjele” kifejezésre „a mélycsendű éjfélek” rimelnek, egyszerre a hajdani vár halott bajnokainak képe merül fel: „Ott nyugosznak a bajnokok | *Mélyen a föld* gyomrában, | *A töredezett oszlopok* | között örök homályban”. Az aláhúzott szavak jól mutatják, hogyan egyesül egy „egyszintes” képbe a vártornyok rakásra omlása, a föld gyomra, a töredezett oszlopok közötti (?) örök homály. Majd aztán még inkább erősödik az a szemlélet, hogy a leomlás, leromlás teljes értelmét az *eltemetés*ben, a földdel való elfödésben leli meg (holott ez fizikailag nem szükségszerű összefüggés): „Hősek márvány sarampóit [régi-népi értelemben: 'védő vagy díszkerítés'] / Az idő *eltemeti*, | S a fél világ hódítóit / Feledékeny por fedi.”

De ha valakit mindez nem győz meg, vegyük elő a (valószínűleg 1827-ből való) Új Görögország c. költeményt. Ebben az *elszór* pontosan ugyanabban az értelemben szerepel, mint a Fohászkodásban. De van valami, ami felületes olvasással félre is vezetheti az olvasót: itt ugyanis Lykurgosz görög király (i. e. 9. sz.) *elszórt hamvai*-ról beszél a költő, mivel akkor a halottakat rendszerint elégették, az látszik természetesnek, hogy a király hamvait is a levegőbe vagy a tengerbe szórták. Ámde az is bizonyos, hogy Lykurgosz *hamvait* nem szórták szét, hanem *eltemették*. Az eltemetésre utal az is, hogy a *hamvai*

helyett az első változatban a kevésbé választékos *porai* olvasható márpedig az ember „porai” csak a sírban keletkeznek, s azt nem szokták „elszórni”. Ezért lehet idézni bizonyítékul az említett vers e sorait: „százévek-fedte porából

Felkele phoenixként maradékit védni Lykurgos,

S *elszört hamvaiból* Marathon nagy bajnoki váltak.”

Legvégül pedig idézzünk két sort az A temető c. versből, mely két sor immár cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy ha Berzsenyi nyelvében a *szór* és *temet* talán nem is azonos, de mindenképpen rokon jelentésű szavak:

Látom hangyabolyi művedet, világ!

Mint *szórja s temeti* a nagy Örök keze . . .

A mondottak kapcsán arról sem szabad elfeledkezni, hogy — mint annyi sok igénk — az *elszór* is magában foglal egy sereg, a központi jelentést megelőző vagy követő történet-, cselekvéssorozatot. Ahogy, mondjuk, a *kenyeret süt* kifejezésben benne van a kovászás, kelesztés, dagasztás, szakítás, sütés, majd a kemencéből való kivetés cselekvéssorozata, ugyanúgy az *elszór*-ban is benne van, s néha központi szerepet kapnak a 'leront', 'elront', '(halálos pusztítással a) földre dönt', 'a földre temet' jelentéselemek, ahogy az A magyarokhoz I. s A magány esetében láttuk, de a holt ember csontjaival (egyes kifejezésekben: *tetemével*) és poraival kapcsolatban a végső stádium: a 'földdel eltakar, betemet', 'eltemet' jelentés válik uralkodóvá.

Martinkó András

Sőre. Arany János A szegény jobbágy — Életkép a múltból — c. költeményét olvasom Összes verseinek abban a kötetében, amely a Szépirodalmi Kiadónál 1961-ben jelent meg.

A robotoló szegény jobbágy fővennyel megrakott szekérében „Tántorogva ballag a két kajla *sőre*, | Alig tetszik rajta, hogy ballag előre.” Négylovas hintó vágtat vele szembe, s „A négy szürke lónak a két kajla *sőre* | Nagy keservesen tud kitérni előle.” A dölőfős kocsis lelkének jobban esik, „Ha nyakába sújt a két szegény *sőrének*.”

A jobbágysornak eme néprajzi hitelű leírását művészi rajz teszi még szemléletesebbé jól érzékeltetvén a vers hangulatát. Tartalmát tekintve azonban lenne a rajzon igazítani való. A művész ugyanis sőreként két elcsigázott, agyonhajtott csont-bőr l o v a t fogott a szegény jobbágy szekérébe.

Ha nem tudná az illusztráló művész, minémű jószág a *sőre*, a költeménynek ez a sora: „Bírnák csak a jármot mindjár' elragadnák” eligazíthatná. Mert járomba csak ökröt, tinót vagy tehenet fognak, lovat sohasem.

Mi is hát valójában a *sőre*?

„Pecus saginatum; mastvieh”, azaz 'hízó marha'. „Bassa számára *sőre* 3 (Kecske-mét története II. 198.)” (NySz.). Az OklSz. átveszi ezt az értelmezést, s debreceni példák-kal ki is egészíti: „1690: Veres *sőre* ökör (Debr. Lt. 1.), 1708: két *sőre* ökör (uo.), Kecske-méti Pál busa *sőréje* (uo.), 1744: 2-ik Incattus 'alperes' két napig volt *sőrés*, 10 *sóré*t adott 2-ik Incattus keze alá. (Debr. Jk.)”

„*Sőre* egy falka eladó szarvasmarha. (Kállay gyűjt.)” (Tsz.).

„*Sőre*. 1. Hízó. *Sőre* ökör, tehen, juh. 2. Hízó vagy hízott lábas jószág” (MTsz.).

„*Sőre* mn. és fn. Sándor István értelmezése szerint hízott barom, pl. ökör vagy disznó, Szabó Dávidnál hizlalt, hízott kövér marha” (CzF).

„*Sőre*: 1. hizlalt szarvasmarha. 2. hízott disznó” (Ballagi 1884.).

„*Sőre*: 1. Hízott vagy hizlalt marha (ökör), sőregulya. *Sőrére* fog 'hizlalásra fog' ” (Balassa).

„*Sőre* vagy göböl: hizlalt szarvasmarha, főként tinó, ökör (MezLex).

„*Sőre*: hizlalni való sovány állat (sertés vagy ökör)” (SzamSz.).

A szarvasmarha, a vágómarha csoportjába tartozik... a „hízásban levő állat: a *sőre* (Mastvieh); a hizlalt ökör (gemästeter Ochse; a hízott ökör, a *sőreökör*, a göböl (Mastochs))” (Frecskay).

... „hízómarha, *sőre*, csira, göböl” (Póra).

„*Sőre*: Hizlalni való, hizlalásra befogott vagy meghizlalt, rendszerint fiatal szarvasmarha, főként tinó, ökör: göböl” (ÉrtSz.).

A szegény jobbágy két kajla sőrje igavonásra már alig-alig alkalmas ökörpár. Ahogyan a SzamSz. is értelmezi, „hizlalni való sovány állat”. Ez tűnik ki a vers soraiból is.

Hogy ökörré gondolt Arany János, amikor *sőré*-t említ, a *kajla* jelző is mutatja. Általában ökröt, tinót, tehenet fogtak és fognak sőrjébe, újabban már fiatal bikát is. Helyenként az ürü és a sertés is befér a sőre fogalmába. Ilyen értelemben azonban lóról sohasem esik szó.

Miért rajzolhatott mégis lovat sőrjél a művész? Bizonyára azért, mert a *sőre* olyan tájszó, amely az ő szűkebb hazájában nem használatos. A *sőre* fn. és mn.-re főként a Közép-Tiszavidékről és a Tiszántúlról: Szabolcs, Szatmár, Szolnok, Heves és Hajdú megyéből vannak adataink. Ami erre felé *sőre*, az a Dunántúlon *göböl*: „*göböl*: hízott marha, sőre; *göbölös*: heverő, hizlalt marhákat őrző pásztor, Szatmárban sőrés” (Cseke Bálint somogyi tájszógyűjtéséből, Nyr 19: 381). Nincs is benne a *sőre* a dunántúli tájszótárakban, sem Imre Samu Felsőőri tájszótárában, sem Markó Imre Kiskanizsai szótárában. Az OrmSz. *Csőre* alakban családnévként említi. Penavin Olga Szlavóniai szótára sem szól róla. Földrajzi név- vagy névelemként sem találjuk a dunántúli helynévi monográfiákban.

A *sőre* nevezet mainapság már az északkeleti részekén sem általános. Kezd kiszorulni a jószágtartás paraszti szakszókincséből. *Hízó marhá*-ról, *marha*-, *bikahizlalás*-ról beszélnek a közösen és a háztájiban egyaránt.

Példáinkban szó esett a *sőrés*-ről is. Ki és mi volt ő? „A hízó marhák pásztor (pastor pecudum saginatorum; hirt des mastviehes). A *sőrés* foglalkozásnév (Debr. Lt. Zoltai Lajos közlése)” (OklSz.). A hatalmas sőregulyákat nem egyetlen pásztor gondozta és őrizte. A számadó sőrés mellett ott volt a „sőrelegény: adjutor pastoris pecudum saginatorum; mastvieh hütender gesell. 1714: *sőréslegény* (foglalkozásnév), (Gazd. tört. Szemle IX. 22.)”. (OklSz.)

Ha arra gondolunk, hogy a név és viselője között hajdanán természetes kapcsolat volt, nyilvánvaló, hogy a mai *Sőrés* családok ősei sőrepásztorok, sőrések, sőréslegények voltak. (Szülőhelyemen, Hajdúhadházon hat *Sőrés* familiát is ismerek. Szabolcsban is gyakori, de Budapesten sem ritka ez a családnév, amely a letűnt századok virágzó marhatartásának és -kereskedelmének ma is élő nyelvi tanúja.

A sőrések nemcsak őrizték, gondozták, hizlalták a marhát, ők hajtották a sőregulyákat a határmenti vámhelyekig, ahol aztán a tőzsérek a külföldi marhakereskedőknek eladták. Nem kevés ügyesség, szervezőképesség és bátorság kellett ahhoz, hogy az élő árut a messze piacokra épségben és jó húsban eljuttassák.

A külső piacokra szánt szarvasmarhát főként a földesúri joghatóságtól mentes mezővárosok, szabad királyi városok, a szabad hajdú városok kiterjedt legelőin, a török által megszállt Alföldön bér munkásokat, „sőréseket” alkalmazó termelési rendszerben tenyésztették.

A nemesek, látván a sőrenevelés nagy hasznát, igyekeztek abba bekapcsolódni. Nem munkával, sem tőkével. Ők csak a nyereség egy részét kötötték ki maguknak. (Lásd: Zimányi Vera: Hús, bor, búza. ÉT. 1982. 1059).

Szülohelyem, Hajdúhadház a korábbi századokban birtokainak jelentős részét sőrelegelőként használta. „A vidi praedium 'település nélküli birtok' a Nánási út mellett sőrelegelőnek marad el” (Tjvk. 1746.). 1747. január 1-én kelt az a contractuális levél, amely szerint Hadház a Nánási úton túl lévő vidi földjét egy egész esztendeig sőrelegelőül Debrecenben lakó Baranyi Mihálynak 145 tractuális forintért bérbe adja (Tjvk.). (A Baranyi család ez időben Debrecen egyik leggazdagabb familiája, s gazdagságának forrása a sőrehizlalás. Az említett Baranyi Mihály három ízben is volt Debrecen főbírája.)

A *sőre* fn.-nek van 'sőrelegelő' jelentése is: „Hová lett az egyik ökör? Egyik megdöglött a *sőré*n” (Prot. inquisitionale 1807. jan. 22.).

Viden, a fentebb említett egykori sőrelegelőn van egy nagyobb mélyedés. 1968-ban, névgyűjtő határbejáráskor adatközlőm, Dancsi László vidi lakos *Sőregödör* néven említette. Tudomása szerint itt földelték el a sőréen elhullott marhát. A sőre bőrével azonban el kellett számolni.

Kecskés Gyula: Püspökladány története helyneveiben c. kitűnő monográfiájában *Sőreföld, Sőrejáró, Sőrejáró föld* határnevekről idéz adatokat az 1762. és 1783. évekből. A *Sőreföld* ma is élő ladányi nevezet. Sőreföldön alakult meg Püspökladány első termelőszövetkezete 1949-ben. Újfehértónak Hajdúdoroggal szomszédos határa is *Sőreföld*.

Hajdú Mihály volt szíves felhívni figyelmemet a *Sőrehalom* határnévre. Ez Mezőberény története (szerk. Szabó Ferenc, Mezőberény 1973.) 123. oldalán olvasható.

A tőzsért, aki a sovány ökröket, teheneket, tinókat összevásárolta, s a sőréen, a sőrelegelőn meghizlalva eladta, Debrecenben *sőregyűjtő*nek mondták. „A *sőregyűjtő* elnevezést szerzett ismereteim szerint néha ritkán ma is használják. Így nemrég még élt nálunk egy *Sőregyűjtő* Nagy Sándor nevű ember. A sőre szedésével, hizlalásával foglalkozó gazdag *Jóna* nevű civisekről is hallani: sőrét gyűjtenek. A sőregyűjtő tehát afféle marhakereskedő, aki összegyűjti a sovány jószágot, és hizlalva adja el. (Zoltai Lajos közlése 1904.)” (OkISz.).

A Hortobágyot a Tisza szabályozása előtt való időkben évente kétszer is elöntötte a víz, s az ár nyomán sarjadó gazdag legelőkön híztak a debreceni civisek sőrei. Sőregulyáiknak időnként még a Hortobágy is szűknek bizonyult, ezért a szomszéd városok határában is béreltek sőreföldeket.

A marhahizlalás és -kereskedelem a magyar gazdaság történetének jelentős fejezete. Évszázadokon át a sőréből, a sőrések és sőregyűjtők munkájából származott hazánk — és ezen belül Debrecen — pénzügyvedelmének nem kevés része.

Egy szerény adalék a szélhámos-sághoz. Magyar László András Szélhámos c. írásában (Nyr.: 107: 241 — 2.) kéri mindazt, aki a néprajzban járatos, segítsen neki e *szélhámos-ság* tisztásában. Magam a néprajzban járatlan lévén egy nyelvi példával próbálok M. L. A. segedelmére lenni.

Annak idején, úgy ötven évvel ezelőtt nekem még csak azt tanították, hogy a *szélhámos* összetétel előtagja a *szél* 'latus, margo; r *Rand*', és a szó a *szélső hámos*, azaz a *lógós ló* metaforájaként keletkezett.

Milyen is a *lógós csikó*, a *lógós ló*?

Mint a Nyr.-nek lótarló nemzetségből származó olvasója, saját tapasztalataim alapján mondhatom el, hogy a fiatal, rendszerint kétéves csikót a rudas, azaz a kétlovas fogat jobb oldali lova mellé, szélre fogják, és így szoktatják hámoshoz, zabolához, gyeplőhöz és természetesen igavonáshoz is. Ez a *szélső hámos* csikó bizony gyakorta „lóg”, úgy tesz, mintha húzna, pedig csak táncol, ugrál, ficáncol, kényeskedik. Nem húztatja meg magát. Kézenfekvőnek tetszik tehát, hogy *szélhámos*-nak mondják azt az embert is, aki látszatmunkát végez, aki a semmit is valaminek mutatja.

Ha azonban csikónk már betanult és lóvá nevededett, nincs tovább „lógás”, húznia kell nemesak akkor, ha a nyerges vagy a rudas helyére fogták, hanem akkor is, ha harmadikként *szélső hámos*, azaz *lógós ló* maradt.

Szélhámos szavunk 'szélsőséges, extrém' jelentését a TESz. is a *lógós*, a *szélső hámos* lóra vezeti vissza; 'ingatag, szeleburdi' értelmét pedig avval magyarázza, hogy a nyelvérzék a szóban a *szél* 'ventus; r Wind' fn-et értette bele.

M. L. A. úgy véli, a *lógós ló* elméletével ellentétben áll az a tény, hogy a köznyelv a *szélhámost* valami csaló félének tartja.* Tóth Béla ugyan a *szélhámos* szónak 'csaló, svindler' értelemben való elterjesztését magára vállalta, M. L. A. azonban kétségesnek tartja, hogy egyéni ötletből a szó eme jelentése oly széles körben gyökeret vert volna. Ő a szó 'csaló' értelmének eredetét a mágikus hagyományokban keresi, és véli megtalálni. Ennek bizonyosságául Olaus Magnus: De Gentibus Septentrionalibus I (III) 18. locusát idézi: „a finnek a partjaikra vetődött és a szélviharok miatt útra kelni nem tudó kereskedőknek eladásra szokták kínálni a szeleket, s miután pénzüket megkapták, egy olyan gyeplőt (lorum) adnak cserébe, amelyikre három mágikus csomó van kötve, avval a használati utasítással, hogy ha az elsőt bogyazzák ki, enyhe szelekhez jutnak, ha a másodikat, hevesebbekhez, ám ha a harmadikat oldják ki, vad viharokat fognak elszenvedni.”

Az északi mágia szerint tehát lehet a szelet is hámba, *szélhám*-ba fogni, megzabolzni (loro constringere), s aki hámba fogva árulja a szeleket, az a varázsló, a csaló, a *szélhámos*.

Hogy a *szélhámos* összetétel előtagja a *szél*, 'ventus, r Wind' lenne, a hajdúsági *i-ző* nyelvjárás egy példája is támogatja.

A *szél* 'latus' és a *szél* 'ventus' a hajdúsági nép nyelvében nem homonima. A *latus szél*, *szíle* vminek, a *ventus* pedig *szél*, tehát a köznyelvi *é* variánsként meglevő népnyelvi *i*-nek ez esetben fonémaértéke van. Hasonlóképpen nem homonimák az *ég* fn és *ég* i, a *fél* fn és *szn fél* i, az *ér* fn és *ér* i. Az említett igék nyelvjárási alakja *íg*, *fíl*, *ír*.

A *latus* 'szél' az *i-zők* nyelven nominativusában is, toldalékos alakjaiban és összetételek tagjaként is mindig: *szíl*, *szíles*, *szílben*, *szíltiben*, *határszíl*, *erdőszíl*, *balszíl* stb. Ha a *szélhámos* is ide tartoznék, *szílhámosnak* mondaná a nép. Ilyet azonban sohasem mond. Következétesen *szélhámos*-nak nevezi a megbízhatatlan, a mások becsapásából hasznot húzó személyt. Az egytagú és egyalakú fn-ek -*é*-hangzójából mindig -*i*- lesz az *i-zők* ajakán: *bér-bír*, *béres-bíres*; *fény-fíny*, *fényes-fínyes*; *rét-rit*, *réten-ríten* stb. Ingadozást mutat a *dél* 'r Mittag' fn. A *dílt* harangoznak mellett *delet* harangoznak is hallható. A *dílel* és *delel* közt pedig jelentésmegoszlás történt: az ember, amikor déli ebédjét költi, és utána egyet szundít, *dílel*, viszont a marha, amikor a déli órákban leheveredik, *delel*.

Az *é* ~ *e* váltakozást mutató szavak: *dér*, *jég*, *kéz*, *légy*, *tél* stb. fn-ek -*é*-je sohasem válik *i*-vé. Közéjük tartozik a *szél* 'ventus' fn is. Ezen -*é*- helyén eredetileg -*e*- volt, amely a tővégi vokális lekopásával -*é*-vé nyúlt. A teljes tő őrzi az ősi -*e*- hangot, a rövid tő az -*é*-t, s ennek nincs *i-ző* változata: *szélben*, *széltől*; *szélcsend*, *szélvihar*, *szélhámos* stb.

A hajdúsági nép — legalábbis az idősebbje — még következetes az *i-zésben*. Nem keveri az *i-zhető* és *nem i-zhető* -*é*-ket. Ez a következetesség tapasztalható a *szélhámos*, *szélhámostság*, *szélhámoskodik* szavak ejtésében is. Ez a *szél* 'ventus' megmarad az *i-ző* nyelvjárásokban is *szél*-nek, s bizonyára őt kell keresnünk a *szélhámos* fn mn előtagjában

†É. Kiss Sándor

* M. L. A. 10. sz. jegyzetében írja: „A lógós ló már csak azért sem lehetett »csaló« és munkakerülő, mert régente még a kocsis is rajta ült. Nehezebb volt tehát neki még a rudasnál is.” M. L. A. alighanem téved. A befogott lógós lóra sohasem ült a kocsis. Ő mindig a nyergesre; a rúd bal oldalán húzó lóra ült, ha lóra ült.

Talbot J. Taylor: Linguistic Theory and Structural Stylistics. Oxford—New York, 1980. Pergamon Press, VII + 111 oldal

Taylor könyve lényege szerint a strukturális és generatív stilisztikai irányzatok értékelő, főleg bíráló vizsgálata. Persze a vizsgálat nem terjed ki minden szóba jöhető szempontra, nézetre, hanem egy alapvető elvi kérdésre összpontosul: a nyelvnek a közlésben játszott szerepe és a stílusnak e szerepből adódó sajátos fogalmi tartalma.

A könyv egy Előszóból és hat fejezetből áll: 1. a stílus fogalma, 2. Bally és a strukturális stilisztika saussure-i forrásai, 3. Jakobson és a nyelv poétikai funkciója, 4. Riffaterre és az affektív stilisztika, 5. a generatív stilisztika és a „feldolgozás” stilisztikája (ez utóbbi annak a módozatnak a vizsgálata, ahogyan az olvasó az egymást követő felszíni szerkezeti sajátosságokat befogadja, „feldolgozza”), 6. a stíluselméletek és a közlés (összsegezés). Ebből is látható, hogy a vizsgálat jellege szerint részben leíró, analitikus, részben pedig diakronikus, fejlődéstörténeti.

A szerzőt érdeklő kérdés (a stílus fogalmának a nyelv közlésbeli szerepéből adódó sajátos tartalma) a vizsgált irányzatoknak egészen eltérő elméleti vonatkozásait érinti: a stílushatás és az expresszivitás rendszere (Bally), az üzenetre összpontosuló poétikai funkció (Jakobson), a stílus közlésbeli szerepének a befogadó szempontjából való megvilágítása (Riffaterre), valamint a stílus és a transzformációk viszonya (Ohmann), mélyszerkezet és stílus (Fowler) és a már említett „feldolgozás stratégia” (Dillon).

A fentebb felsorolt elméletek kiválasztása helyesnek és produktívnak mondható, minthogy mindegyik esetben a vizsgálat tényleges tárgya a kérdés lényegéről, a nyelvi kommunikáció sajátos stilisztikai funkciójáról mindenféleképpen sokat eláruló tény. Valóban, az említett elméletek képviselői a stílus fogalmát a nyelvi közlés általánosabb kérdéskörében elhelyezve vizsgálták, és mindegyikük vizsgálati eljárásaként a nyelvtudomány módszereit hasznosította. Ezek a közösnek tekinthető vonások egyben a szerző bírálatának a célpontját is alkotják. Mint majd látni fogjuk, épp ezt az általános kommunikációs szemléletet és a kizárólagos nyelvtudományi módszertant kifogásolja bennük.

Bírálatának kiindulópontja két meglehetősen közismert, sőt, mondhatni, banális tény. Az egyik az, hogy a nyelv segítségével „kommunikálunk”. A másik pedig az, hogy a kifejező forma és a jelentés között rendszer jellegű kölcsönös összefüggés van. Taylor szerint e két szempontnak mint elméleti előfeltételnek az elfogadása jelentős mértékben hatott a huszadik századi stilisztika fejlődésére. És e hatás szerinte negatív értékű, minthogy következményei elméleti és módszertani hibák (félreértések, hibás értelmezések), egészen pontosan: valamilyen nem kívánt „uniformizáltság”, hiszen bármelyik nyelvi üzenet stílárius tartalmát valamennyi befogadó számára azonosnak tekintik, és nem különítik el a nyelvi közlésben általános értékű jegyeiktől a stílusbeli sajátost, egyedit. És emiatt lett szerinte kizárólagossá a nyelvtudományi módszer. E hibákat egy összegezés értékű műszóval a szerző „nyelvészeti (le)egyszerűsítésnek, redukálásnak” nevezi, ami kritikai vizsgálatainak vezérelvéül szolgál. Ezzel állítja szembe a maga felfogását, amelynek épp az a követelmény a lényege, hogy állandóan számolnunk kell az egyedi (egyéni) helyzeti „kontextusoknak” a közlésre gyakorolt hatásával.

Az így kimutatott, jellemzett és részleteiben is megvilágított hiba Taylor szerint fékezte a stilisztika fejlődését. Elismeri ugyan, hogy mindegyik új stíluselmélet épp a nyelvi kommunikáció stíláriis funkcióinak egy-egy új értelmezésével (pl. Jakobson az üzenetre való „beállítással”, Riffaterre a maximális dekódolással) próbálta megújítani a stilisztikát, de ez, mint az egyes fejezetekben olvasható kritikai vizsgálataiból kiderül, végül sehol sem sikerült. Ami az így előállott helyzetből való kivezető utat illeti, Taylor úgy véli, hogy a nyelvi közlésnek egy új felfogására van szükség, amelynek alapján nyilvánvalóvá válik és hangsúlyozódik az, hogy a kommunikációban résztvevők mindvégig „egyedek” maradnak.

Taylor nézetei és magyarázatai kétségtelenül érdekesek és tanulságosak. Mégis bizonyos mértékig egyoldalúnak látszanak, minthogy a stilisztika mai nagy kérdései nem korlátozhatók pusztán csak arra a szempontra, hogy számolnak-e vagy nem az egyedi tényekkel. Nem korlátozódik pusztán csak erre már csak azért sem, mert a stilisztikum (a stílushatás, a stílusérték) sem fakasztható pusztán csak a nyelvi közlés egyénekhez vagy egyedi sajátosságokhoz kötődő tényeiből, nem beszélve arról, hogy a vitatható módszertani kérdések sem foghatók fel pusztán a nyelvtudományból való átvétel vagy nem átvétel problémáiként.

Állításunkat két érveléssel igazolhatjuk. Az egyik a ma sok helyen, többek között a nyelvtudományban és a stilisztikában is virágzó pragmatika, amelynek alapján a stílus egyéni és általános (mindenekelőtt az egyéni és a csoport, közösség közötti) összefüggéseit más megvilágításba helyezhetjük, mint korábban, anélkül, hogy az egyik vagy a másik fontossága elhomályosodna. A másik pedig a stilisztika önállóságának a megítélése. Arra gondolunk ugyanis, hogy a tudományközi kapcsolatokat ma, a határtudományok újabb virágzásának a korában másképpen ítéljük meg, mint a fejlődés megelőző szakaszában. Eszerint a stilisztika — mint oly sok más tudomány — önálló, de nem teljesen független, minthogy más tudományok, köztük a nyelvtudomány módszereit és szemiotikai alapon a másutt elért eredményeket analógiaként is hasznosíthatja.

E bírálható és vitatható kérdéseken túlmenően Taylor könyvében nemcsak a strukturális és generatív stíluselméletek átfogó vizsgálatát láthatjuk, hanem egy arra vonatkozó érdekes kísérletet is, hogy kimutassa a stilisztika fejlődésének (egyik) fő tendenciáját. Mindaz ugyanis, amit kötetében feltár, a feltételezett fő fejlődési vonalhoz tartozik.

Taylor munkájának vitatható értékei ellenére vannak nem vitatható erői (pl. a világos előadásmód, a következetes kritikai magatartás), amelyek azt bizonyítják, hogy jelentős szerepet játszhat a stilisztika sajátos státuszának a tisztázásában.

Szabó Zoltán

Scheiberné Bernáth Lívia: A magyarországi zsidóság személy- és családneve II. József névadó rendeletéig. Bp., 1981. 121 oldal. (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái. Szerk.: Scheiber Sándor. 10. sz.) A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság kiadása.

Különleges könyvet kaphatnak kézbe a magyar történeti személynevek kutatói a szerző és a Memorial Foundation for Jewish Culture jóvoltából (mely utóbbi a kiadás költségeit fedezte). Különös elsősorban a könyv témája: egy olyan népcsoportnak a névadási szokásait, gyakorlatát ismerteti, amely ugyan állandó kapcsolatban volt a magyarsággal, de amelynek szigorú hagyományőrző szelleme, belső életét, szokásait szabályokba szorító kemény törvényrendszere megőrizte a névválasztási gyakorlat ősi

konvencióit. Magyarországi létére képet ad az egész közép-európai zsidó névhasználati gyakorlatról, hiszen „... a zsidóság nemzetközi kapcsolatai révén a magyarországi zsidóság is a közép-európai zsidósággal ebben a tekintetben azonos, s így dolgozatunk tulajdonképpen a zsidóság közép-európai ágának névrendszerével foglalkozik” — írja a szerző (9).

A könyv elé Mollay Károly írt rövid, de sok szempontból fontos előszót. Ebből is megtudhatjuk II. József 1787. július 23-án kiadott névrendeletének a lényegét: „... a zsidóknak 1788. január 1-től német személy- és családnevet kellett választaniok, ill. viselniök” (7). Jóllehet a magyarországi zsidók egy része már — elsősorban magyar hatásra — addig is viselt családnevet, de ez — Mollay szerint — spontán névadás terméke volt, változhatott, úgynevezett „ragadványnév” szerepű volt. Utána kényszerűség lett a családnévviselés is, megváltoztatása pedig csak hivatalos úton történhetett. Kétségtelenül helyeselhető tehát a záró határidőpont megválasztása, hiszen II. József rendelete nemcsak a zsidó, hanem az egész Habsburg Birodalom, benne Magyarország névhasználatát is befolyásolta — többek között az egyházi anyakönyvek vezetésének kötelezővé tételével —, s korszakhatárnak tekintjük a XVIII. század végét az egész magyar személynévkutatásban.

Természetesen a legkorábbi adatokat is összegyűjtötte, földolgozta a szerző. Akad közöttük szép számmal a XV. századból is, de túlnyomó többségük a XVIII. századból való. Forrása a Magyar–Zsidó Oklevéltár első hét kötete volt. Jóllehet ennek a sorozatnak már 18 kötete látott eddig napvilágot, s a föl nem dolgozott kötetekben is akadnak szép számmal a névadó rendelet előtti személynevek, mégis jelentős ez a földolgozás nemcsak úttörő volta miatt, hanem számba vett adatainak nagy száma miatt is. Biztosan gazdagítani fogja még ismereteinket a korai Magyarország zsidó személyneveire vonatkozóan a további kötetek hasonló módszerű földolgozása, de ezzel a munkával az alapok le vannak rakva, lehet folytatni az építkezést.

A szerző két részre osztja gazdag anyagát. Az első között az egynevű személyek neveit tárgyalja, a második részben pedig a kétnevűekét. Két problémára hívja itt föl a figyelmet. Az egyik az, hogy nincs éles határ a két csoport között. Ugyanaz a személy néha egy névvel szerepel, más iratban pedig kettővel, sokszor változó névsorrendben. „Ilyen esetben nehéz megmondani, illetőleg csak az összeírás általános névadási gyakorlatából következtethetünk rá, hogy melyik a szűkebb értelemben vehető személynév, és melyik a családnév szerű név” (11). Ez a kérdés minden történeti névkutatót foglalkoztat egy-egy időszakban, s nem egyedül a zsidó nevekre nézve. Csak helyeselni lehet azt az eljárást, amit a szerző követ: egyenként dönti el a név a kereszt-, illetve családnévi jellegét. A másik probléma éppen ezekből a megnevezésekből, terminus technicusokból adódik. Érthetően viszolyogva fogadja a *keresztnév* meghatározást, s lábjegyzetében így ír erről: „Dolgozatomban ezt a terminus technicust megtartom, noha a zsidósággal kapcsolatban keresztnévet mondani ellentmondás. Azonban esetünkben sem az elő-, sem az utónév nem alkalmas. Ugyanannak a személynek a német szövegben elő, magyar szövegben utóneve van” (11). Érdekes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy valamennyinek a kikerülésére törekedett már J. Soltész Katalin is, amikor nagy munkájában (A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979.) következetesen személynevet használt a keresztnév helyett. Különösen az elgondolkodtató számomra, hogy Scheiberné Bernáth Líviának sem jutott eszébe az a minden bizonnyal számára ismert tény, hogy a múlt századi magyar nyelvű zsidó anyakönyvek következetesen *egyéni név* meghatározással kerültek ki a keresztnév műszó használatát. Az izraelita anyakönyvek nyomtatott fejléceiben a múlt század közepétől végig ez a meghatározás szerepel. Sajnos 1895-ben nem ezt vette át a hivatalos terminológia, s ennek minden bizonnyal egyik oka, hogy az állami anyakönyvezés bevezetésében is részben zsidó törekvéseket láttak, ahogyan ezt Szentpéterfa plébánosa meg is fogalmazta 1895. szeptember 30-i születési anyakönyvi bejegyzésében:

„A judaizmus — protestantizmus és freinaurerizmus segítségével hozott törvények értelmében — melyek a magyar rom. kath. anyaszentegyház megaláztatására és meggyaláztatására irányítvák — október hó lén megkezdődött a lelkek és testek állami (nyilván-tartása) leltározása . . .” (OL Mikrofilmtár A. 4555.) (Bennem fölmerült ennek a terminusnak az átvétele és használata *egyénné*o formában már régebben, amely így a *családnév* meghatározással igen jó korrelációban állna, s máig sajnálom, hogy pályám kezdetén hagytam magam lebeszélni az alkalmazásáról.)

A könyv az alapfogalmak tisztázása után foglalkozik a források helyesírásával, a nevek írásváltozataival. Van olyan is közöttük, amelynek 25–30 írásváltozata is található, természetesen ezeknek némelyike már alakváltozatnak is tekinthető. Igen helyesen külön is megemlíti a szerző a képzés útján alakult neveket, s elsősorban az *-el* és *-er* képzővel foglalkozik részletesebben (18).

Meglepően érdekes elvi fejtegetést olvashatunk a tulajdonnevek jelentéséről (18–20). Félreérti azonban a szerző Balázs Jánosnak azt a megállapítását, hogy a név mindig jelent valamit (ÁNYT. 1: 52). Természetesen elsősorban nem arról van szó, hogy egy-egy névnek közzói jelentése (is) lehet, hanem a név maga megmutatja a valahova való tartozását a név viselőjének (nemét, nemzetiségét stb.), s ez nem azonos a konkrét, közzói jelentéssel. Vagyis a közzói jelentés nélküli „elhomályosult” jelentésű vagy idegen eredetű nevek is hordoznak információkat, nem csupán identifikáció (jelölés, azonosítás) a szerepük. Ez semmiképpen sem mond ellent a Bibliában előforduló névváltoztatási eseteknek, vagy a primitív kultúrák emberei névmágiájának.

Nagyon hasznos és tanulságos a Bibliai nevek című fejezet. Ebben jelentésük szerint csoportosítja a szerző a neveket, s számtalan példával teszi érdekessé leírását, osztályozását. Különösen fontosak az „istenségre vonatkozó”, a szerző szóhasználatával: *theophor* nevek. Itt nem csupán a zsidóság isteneinek nevei szerepelnek, hanem órameus, kánaáni stb. istennevekből származó nevek is. Különös névadási mód volt a régi zsidóság körében a teljes mondatból vagy mondattöredékből való névalkotás. Ezeket több alcsoportban tárgyalja a szerző, most csak ízelítőül említek közülük néhányat: *Elchnan* 'Isten kegyességét tanúsította', *Elijahu* 'Jahve az én Istenem', *Jojuchin* 'Jahve segíti', *Michael* 'ki olyan mint az Isten?' stb. Természetesen ezek egy részét ismerhettük a névetimológiai szótárakból, ilyen szisztematikus rendszerezésük azonban még nem történt meg a magyar névtudományban.

Külön fejezet foglalkozik a Biblia utáni idők neveivel, majd az európai zsidóság neveivel. Ezek többsége a jiddisben alakult, változott, nyerte el végleges formáját. Rendszerezésük nem éppen következetes (keverednek a morfológiai és a szemiotikai valamint a funkcionális szempontok), mégis hasznosak és értékesek a magyar névkutatók számára. Így például keveset tudtunk a cégérekéről, házjelvényekről adott nevekről, amelyek minden bizonnyal szimbólumnevek (mint ahogyan a házon is jelkép volt a funkciójuk), s a foglalkozásnevek kategóriájába illenek. Ugyancsak új — legalábbis számomra — az a tény, hogy a zsidóságnál a mozaiknevek régi hagyományon alapulnak, s így lett a *Rabbi Mosche ben Maimun* névből *Rambam*, a *Ben Rabbi Israel* névből *Bry* stb. Ugyanezek a különös névrövidítések vagy névösszevonások helynevekből alakult nevekben is előfordulnak. „Így lett *Fraustadt*-ból és *Freystadt*-ból a héber írásmód alapján *Pasch* és *Presch*, Kismarton *Eisenstadt* nevéből *Asch*. A jiddis népetymológia ebben az *Asch* névben az *Asche* szót érezte, 'és ezért héberre *Efer* alakban fordította le.” Prágában az *Altschul* név is rövidített *Asch* formában jelenik meg. Hasonlóképpen *Bochstein* (*Burk-unstadt*) *Baschként* használatos.

Az is figyelemre méltó közlés, hogy a legrégibb időktől a mai napig a zsidóknak otthoni, családi nevük mellett van az országban beszélt nyelvi nevük is. Erre az egyiptomi időktől kezdve egészen a németországi zsidóságig hoz föl példákat a szerző, de saj-

nos magyar adatokat itt nem olvashatunk. Megkérdezhetjük joggal, hogy vonatkozik-e ez a mai (vagy múlt századi) magyar zsidóságra is? Azt hiszem, nem.

A magyarországi zsidó nevekről eléggé szűkszavúan ír a szerző (38–44). Ha azonban az előző fejezetek magyar vonatkozásait is összeszámoljuk, részletes képet kapunk a XV–XVIII. századi magyarországi zsidó névhasználatról. Néhány megállapítása mindenképpen figyelmet érdemel. Ilyen például az, hogy a zsidóság névadásában nem játszott számottevő szerepet a társadalmi különbség. Ugyancsak nem talált a szerző földrajzi különbségeket a zsidó névdivatban. A családnévhasználatban viszont annál inkább. Nyugaton megszilárdult családneveket talált a XVIII. század elején, míg a keleti részekben alig fordultak ilyenek elő.

A könyv nagyobbik részét az adattárak töltik ki. Ezek közül az első az Oklevéltár első hat kötetének egyelemű neveit tartalmazza „Egyes nevek” címmel betűrendben, előfordulási számukkal együtt. Ezek nagy többségükben egyénnevek (keresztnevek), de előfordulnak közöttük magukban álló családnevek vagy ragadványnevek is.

A második adattár az egyénnevekből alakult családneveket adja szintén betűrendben, de előfordulási évükkel, alakjukkal és forrásjelzetükkel együtt. Legtöbbször ezek mellett részletes magyarázatokat, etimológiákat is találunk.

Meglehetősen elmosva, ennek az adattárnak a végén sorolja föl a szerző a foglalkozásra utaló neveket minden forrásjelzet nélkül, de szemantikai és morfológiai megjegyzésekkel.

Külön fejezetet kaptak a származási helyre utaló nevek, amelyek néveikkeinek a fölépítése megegyezik az egyénnevekből eredőkével. Talán ez a leggazdagabb anyagú része az adattáraknak. Külön szerepelnek a településen belüli helynevekből eredő családnevek és a nagyobb földrajzi egységre vonatkozó nevek.

A kötetet rövid összegzés zárja, amely áttekinti a vizsgált négy évszázadnak a fejlődéstörténetét, s fölhívja a figyelmet a további kutatásokra, a névadó rendelet utáni időszakok vizsgálatára, ami bizony hasonlóképpen fontos föladat lenne, s a magyar névtudomány számára is sok új eredményt adna.

Hajdú Mihály

Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben. Firon András az Élet és Irodalom „Visszhang” rovatában (1983. júl. 22.) — Józsa György Gábornak a Wallenstein című nyugatnémet tévéfilmsorozatról a Magyar Nemzetben 1983. jún. 29-én közölt észrevételeihez kapcsolódva — azt írja, hogy „nálunk még mindig a Habsburg-Monarchia térképét használjuk . . . A turista könyveknél csökönyös harcot kell vívni némely szerzőkkel, hogy a cseh (lengyel, horvát) helységneveket végre csehül (lengyelül, horvátul) írják”. Fölveti, hogy „az arrafelé járó magyar turisták kedvéért nem ártana odaírni mindig járójelben a mai cseh (lengyel, horvát) neveket is”.

Nos, ezt a harcot azt hiszem, igazán sikeresnek mondhatjuk. Legalábbis, ha az utóbbi években kiadott turista könyveket, így különösen, ha az egyes országokról megjelent, népszerű Panoráma útikönyveket forgatjuk. Csehszlovákia és Románia kötetei a helynévmutatóban általában feltüntetik a településeknek mind a mai, mind a régi — magyar, vagy német — nevét. (Ha a településnek régen egyidejűleg német és magyar neve is volt, akkor csak a magyar neve szerepel.) Előfordul azonban olykor, hogy már csak a mai név jelenik meg: pl. *Karlovy Vary*, *Marianské Lázně* esetében nincs utalás *Karlsbad*-ra, *Marienbad*-ra.

A Jugoszlávia és Ausztria kötet helynévmutatójában is megtaláljuk a mai szerb-horvát és német nevek mellett az egykori történeti Magyarország területére eső települések régi magyar nyelvű változatait, de hiányoznak a Monarchia egyéb területein a történelemből jól ismert, több évszázados — nem is német, hanem pl. olasz — városnevek, mint pl. *Spalato*, *Ragusa*, vagyis *Split* és *Dubrovnik* elődei. A Szovjetunióról szóló kötet helynévmutatójából már nemcsak a néhány Monarchiabeli német városnév, hanem az egykori magyarországi települések magyar neve is hiányzik. Nemcsak *Lemberg*-et keressük hiába, hanem *Ungvár*-t, *Munkács*-ot, *Beregszász*-t is, mert csak *Lvov*-ot, *Uzgorod*-ot, *Mukacsevo*-t, *Beregovo*-t találjuk. Egyébként teljes összhangban a Kárpátalja — ma Ukrajna „Kárpáton túli” közigazgatási egysége — területén megjelenő magyar nyelvű kiadványok nyelvi gyakorlatával, amely következetesen csak orosz nevükön emlegeti az egykori magyarországi településeket. A csehszlovákiai magyar nyelvű sajtótermékek a szlovák hivatalos megjelölések mellett zárójelben rendszerint az eredeti magyar nevet is megadják. Ezzel szemben a romániai és jugoszláviai magyar nyelvű újságok, folyóiratok az esetek többségében magyar nevükkel illetik a régi magyarországi településeket — miként idehaza is újabban általában ez a gyakorlat alakult ki.

A Szovjetuniót bemutató útikönyv helynévmutatójában alkalmazott gyakorlat következményeinek illusztrálására előadnám közelmúltbeli személyes élményeimet. Egy autóbuszkirándulás keretében programon kívül, váratlanul elvittek Ungvárról (Uzgorodról) Lvovba (Lembergbe) is. Minthogy erre otthon nem „készültem fel”, az autóbuszban el akartam kérni az egyik útítársamtól a Szovjetunió útikönyvet, melyet Magyarországrol magával hozott. Erre a programon kívüli kirándulásra azonban nem hozta el, mert — mint mondta — a kötet helynévmutatójában sehol sem találta Lemberget.

Ez a — kizárólag a mai államjogi és nyelvi viszonyokra szorítkozó, illetve azokat tükröző s egyben a könyvek használhatóságát is csökkentő — gyakorlat jellemzi a lengyelországi útikönyvet is, melynek helynévmutatójából szinte teljesen hiányoznak a mai nyugat-lengyelországi települések egykori német nevei. Csupán *Oswiecim*-ről tudhatjuk meg, hogy *Ausschwitz*-nak is hívták, de nincs utalás arra, hogy Gdansk, Wroclaw stb. városok alig négy évtizeddel ezelőtt és századokon át *Danzig*, *Breslau* stb., sőt magyarul *Dancka* és *Boroszló* néven is ismertek voltak. Az 1983-ban megjelent Törökország kötet helynévmutatója tájékoztat ugyan arról, hogy Rodostó ma *Tekirdag*, Szmirna pedig *Izmir*, de csak *Edirne*-t találjuk a névsorban a régi *Drinápoly* említése nélkül, hogy ne is szóljunk az *Iznik* = *Nicea*, *Bodrum* = *Halikarnasszosz* stb. kapcsolatokról. És ez annál is sajnálatosabb, mert a néhány évvel korábban kiadott útikönyv („Törökországi utazások”) mutatójában sokkal több utalást kapunk a történeti helynevekre. Pedig a diákok ma is *drinápolyi* csatáról és békéről tanulnak, a második világháború előzményei között „*danzigi* kérdés”-ről, apáik és nagyapáik világháborús élménybeszámolóiban *Lemberg*-ről hallhatnak, az irodalomtörténeti órákon Arany János *karlsbadi* gyógykúráiról, Goethe *marienbadi* elégiájáról, a középkori tananyagban arról, hogy *Spalato* és *Ragusa* dalmáciai városokat a magyar királysághoz csatolták, stb. Folytathatnánk a a sort a politika- és hadtörténet, az irodalom és művelődéstörténet stb. példáival: történeti tárgyú tankönyveink és ismeretterjesztő könyveink gyakran nem tüntetik fel — legalább zárójelben — a múltban másként ismert települések mai hivatalos nevét. (Honnan tudhatja pl. aki a népszerű „Így élt...” sorozatban Rákóczi Ferencről olvas, hogy *Neuhaus* — ahol az ifjú Rákóczi tanult — nem más, mint a csehországi Jindrichov Hradec város?) Útikönyveinkből gyakran hiányzik az utalás a helységek (vagy más földrajzi egységek) korábbi nevére. Ily módon bizonyos földrajzi nevek mai és régi (történeti) formája egymástól elkülönített, független, önálló életet él. Ez az „identitászavar” viszonylag könnyen feloldható lenne: az útikönyvek helynévmutatójában ne hagyják el a régi történeti nevek utalást, másrészt a történeti tárgyú könyvek (különösen a tankönyvek) tüntessék fel a könyvben előforduló földrajzi nevek mai megfelelőjét az ország megjelölésével. Erre technikailag legalkalmasabb megoldásnak egy függelékszerű helységnévmutató kínálkoznék.

Kápolnai Iván

Csinom Palkó. A *Nyelvőr* 1984. 1. számában olvastam Horváth Károly hozzájárulását ugyancsak „Csinom Palkó” címmel. Hadd tegyek ehhez hozzá én is valamit.

Martinkó András „Lóvá tettem Csinom Palkót” leleményes című cikke világitott meg számomra egy kb. 60 évre visszanyúló gyermekkori emlékemet. Akkor születéskoromban, Poroszlón (Heves m.) nemegyszer hallottam, hogy a parasztember, mikor befogni készült a lovát, ezekkel a szavakkal hajtotta el azt a csikót, amely az anyja mellett lábatlankodott: *Csina, te!* Én akkoriban úgy hittem, ez holmi becézése a csikónak — Martinkótól tudtam meg, igazában mi is a jelentése.

És még valamit: akkoriban, hat-hétéves koromban kétféleképpen lovacskáztunk. Vagy úgy, hogy egyikünk spárgából való gyeplőt kapott a vállára, a másikunk a spárga két végét a kezében tartva, hajtotta a társát. Vagy pedig úgy, hogy a marha lábszárcsontjába, amit főzés után megkaptunk, spárgát fűztünk, úgy húztuk magunk után. Ennek a csontnak általunk használt neve *csencsikó* volt. Mármost, hogy ennek a szónak van-e köze a Horváth Károly említette *csená*-hoz, azt nem tudom, de úgy gondolom, igen.

Jólesz László

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Martinkó András</i> : Hogyan állít a magyar nemzet „országokat”? Berzsenyi „elszórt” csontjai	370
<i>É. Kiss Sándor</i> : Sőre — Egy szerény adalék a szélhámossághoz	374

Szemle

Talbot J. Taylor: <i>Linguistic Theory and Structural Stylistics</i> (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	378
Scheiberné Bernáth Livia: A magyarországi zsidóság személy- és családnevei (Ismerteti: <i>Hajdú Mihály</i>)	379

A nyelvőr postája

<i>Kápolnai Iván</i> : Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben ..	383
<i>Jólesz László</i> : Csinom Palkó	384

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszzerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165. l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveg. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezele*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fábián Pál—Szemere Gyula: A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról

Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?

Ézsiás Erzsébet: A groteszk Szép Ernő drámaiban

F. Kovács Ferenc: Weöres Sándor gyermekverseinek szerepe az óvodai nyelvművelésben

Tolcsvai Nagy Gábor: Gondolatok az új felső tagozatos nyelvtankönyvekről

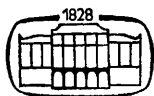
Mészáros István: Líceumi magyarnyelvtanítás a reformkorban

A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai

Békési Imre: Egy magyarázó konstrukciótípus Németh László esszéiben

Szemerkenyi Ágnes—Voigt Vilmos: A „hatos” a magyar közmondásokban

Benedek Nándor: Néhány adat a mai magyar nyelv szókincsének szerkezeti elemzéséhez

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Fábián Pál—Szemere Gyula: A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról ... 385

Vita

Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 407

Íróink nyelve

Ézsás Erzsébet: A groteszk Szép Ernő drámáiban 423

Nyelv és iskola

F. Kovács Ferenc: Weöres Sándor gyermekverseinek szerepe az óvodai nyelvművelés-
ben 430
Tolcsvai Nagy Gábor: Gondolatok az új felső tagozatos nyelvtankönyvekről 436
Mészáros István: Líceumi magyarnyelvtanítás a reformkorban 442

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai 450

A nyelvtudomány műhelyéből

Békési Imre: Egy magyarázó konstrukciótípus Németh László esszéiben 463
Szemerényi Ágnes—Voigt Vilmos: A „hatos” a magyar közmondásokban 470
Benedek Nándor: Néhány adat a mai magyar nyelv szókincsének szerkezeti elem-
zéséhez 477

Szó- és szólásmagyarázatok

Bernáth Béla: Csütörtököt mond, csettet vet 489
Ábrahám Imre: A Győrszentmárton > Pannonhalma helynévváltoztatás valódi indíté-
kairól 493

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 10)

Imre Samu

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 10)

MAGYAR NYELVŐR

108. ÉVFOLYAM

1984. OKTÓBER—DECEMBER

4. SZÁM

A MAGYAR HELYESÍRÁS SZABÁLYAINAK 11. KIADÁSÁRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1984. április 24-i ülésén foglalkozott A magyar helyesírás szabályai 11. kiadása megjelentetésének ügyével, és az alább következő határozatot hozta.

I.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökségének 18/1984. számú határozata

(1984. április 24.)

Jelentés

A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásának munkálatairól

Az elnökség 1980. október 28-i ülésén megtárgyalta és elfogadta a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Helyesírási Bizottság előterjesztését A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról. Egyben felhívta a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályát és a Helyesírási Bizottságot, hogy a kézirat elkészültével olyan jelentést terjesszen elő, amely tartalmilag megfelelő alapot és tájékoztatást nyújt az új kiadás konkrét kiadói munkálatainak megindításához (38/1980. sz. eln. határozat).

A kiadvány szabályzati része és a hozzá csatlakozó szójegyzék elkészült. Ezt, a Helyesírási Bizottság által készített Összefoglaló tájékoztatással együtt, 1983 őszén mind a Nyelvtudományi Bizottság, mind a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya megvitatta és elfogadta, s az osztály elnöke a tájékoztatást jóváhagyásra az elnökség elé terjesztette.

A Helyesírási Bizottság elnöke és társelnöke kiegészítő megjegyzéseket fűzött az előterjesztéshoz, illetve válaszolt a feltett kérdésekre. Többen szóvá tették: mivel a gépi technika térhódításával a helyesírás terjesztésében egyre nagyobb szerep jut a számítógépeknek, a televíziónak stb., nő ezen eszközök alkalmazóinak, gyártóinak, a képújság készítőinek a felelőssége is. Erre fel kellene hívni az illetékesek figyelmét.

Az elnökség 18/1984. számú határozata

1. Az elnökség — a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának javaslatára — A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásának közrebocsátásához a jóváhagyást megadja.

2. A helyesírás egységének további fenntartása szempontjából — különös tekintettel a számítógépekre (iskolai számítógépekre) is — az oktatásügy, a nyomdaipar és általában a sajtótermék-előállítás kulcsfontosságú; ezért az elnökség felkéri a Művelődési Minisztériumot, az Ipari Minisztériumot, a Kiadói Főigazgatóságot, a Tájékoztatási Hivatalt és a Magyar Televízió vezetését, hogy — miként a 10. kiadás esetében is — hatáskörükben tegyék meg a szükséges intézkedéseket a 11. kiadás alkalmazása érdekében.

3. A szabályzat megjelenése után sem maradhat abba a helyesírás folyamatos gondozása. Az elnökség ezért felhívja az illetékes tudományos testületeket, hogy a megjelenés után egy évvel értékeljék a 11. kiadás társadalmi fogadtatását, és erről tájékoztassák az elnökséget.

4. Az elnökség köszönetet mond a Helyesírási Bizottságnak a munkálatok gondozásáért, valamint a Kossuth Nyomda szedőüzeme dolgozóinak, akik társadalmi munkában vállalták a szabályzati fejezetek és a szójegyzék többszöri sokszorosítását és korrigálását, s ezzel lehetővé tették a 11. kiadással kapcsolatos széles körű társadalmi véleménynyilvánítást.

II.

Összefoglaló tájékoztatás helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról

Előzmények és munkálatok

A Helyesírási Bizottság 1973-ban határozta el helyesírásunk állapotának és időszerű kérdéseinek sokoldalú tudományos megvizsgálását azzal a távlati céllal, hogy jól előkészítse A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadását.

A Helyesírási Bizottság 1973 és 1984 között, három akadémiai ciklusban, részben cserélődve: Ligeti Lajos, Keresztury Dezső elnökök; Tompa József, Fábián Pál társelnökök; Fábián Pál, Keszler Borbála titkárok; Bárczi Géza, Bencédy József, Benkő Loránd, Berzsenyi J. László, Cseres Tibor, Deme László, Farle János, Fodorné Csányi Piroska, Földi Ervin, Fülöp Lajos, Grenitzer Róbert, Harmatta János, Hartmann Ervin, Hexendorf Edit, Hőnyi Ede, Kardeván Andor, Köpeczi Béla, Lakatosné Varsányi Magda, Lőrincze Lajos, Mádl Ferenc, Magay Tamás, Ordódy János, Papp Ferenc, Papp László, Papp Miklós, Pásztor Emil, Peschka Vilmos, Priszter Szaniszló, Rátz Ottó, Stoll Béla, Száday Rezső, Szántó Jenő, Szathmári István, Székely György, Szemere Gyula, Timkó György, T. Urbán Ilona, Újfalussy József tagok.

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, valamint Társadalomtudományi Főosztályának helyeslésével és támogatásával végzett munka során a bizottság alaposan megtárgyalta helyesírásunk mindegyik kérdéskörét, némelyiket többször is. A bizottsági viták alapjául szolgáló előterjesztések szerzői a Helyesírási tanácsadó szótár (szerk. Deme László és

Fábián Pál; Bp., 1961.) állásfoglalásait és szerkesztési szempontjait, a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (szerk. Timkó György; Bp., 1971.) kiegészítő szabályait és szójegyzékét, a helyesírási szakirodalomban kifejtett véleményeket és a közönség köréből érkezett kívánságokat egyaránt feldolgozták; a bizottság ezek ismeretében alakította ki javaslatait. A bizottsági állásfoglalásokkal kiegészített tanulmányok (néhány kivételével) megjelentek a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben.

A tanulmányok szerzői (és előterjesztéseik száma, ha egynél több): Deme László (2), Fábián Pál (4), Farle János, Hexendorf Edit, Hőnyi Ede (2), Ladó János (2), Rátz Ottó, Süle Jenő, Timkó György (2), T. Urbán Ilona (2), Szemere Gyula (2), G. Varga Györgyi (2).

Az előtanulmányokon és a bennük értékesített forrásokon kívül még két mű tekintendő az új szabályzati koncepció előzményének, illetőleg helyessége próbájának: A magyar helyesírás rendszere (írta Deme László, Fábián Pál és Bencédy József; Bp., 1966.) és az erre épülő Helyesírásunk (írta Fábián Pál, Graf Rezső és Szemere Gyula; Bp., 1978.). Mindkettő a Helyesírási Bizottság ama régi törekvéseinek megvalósulása, hogy írásunk alapvető tudnivalói röviden összefoglalva, jól áttekinthető és könnyen elsajátítható rendszerezésben, korszerűsített tudományos felfogásban álljanak a közönség (elsősorban a tanulólifjúság) rendelkezésére.

A Helyesírásunk kiállta az idő és a gyakorlat próbáját: már három kiadásban jelent meg (kb. 250 000 példányban), az új tantervek erre alapozzák a helyesírás tanítását. A siker a 11. kiadás szempontjából feltétlenül kedvező előjelenek tekinthető.

A leendő szabályzat jellegéről és részletezettségéről folytatott viták során felmerült az az elképzelés is, hogy a 11. kiadás — szinte epigrammatikus tömörséggel — a magyar helyesírási rendszernek csak fő, elvi vonásait vázolja. (Ilyen szándékú és jellegű Deme László tanulmánya: Helyesírási rendszerünk logikája. Magyar Nyelvőr 1964. 3. és 4. sz.) Be kellett azonban látni, hogy egy efféle szabályzatot legfeljebb a szakértők igen szűk köre tudott volna haszonnal forgatni; a szélesebb író-olvasó közönségnek kb. a 10. kiadás részletezett-ségi fokán álló szabályzatra és szójegyzékre van szüksége.

Az előkészítő munka végére érve, 1979. május 7-én az I. osztály közgyűlési tudományos ülését a helyesírás ügyének szentelte (vö. Magyar Tudomány 1979. 8—9. sz.), meghallgatta és megvitatta a 11. kiadásról kialakított helyesírási bizottsági elképzeléseket. Ezekről egyébként a bizottság a sajtó, a rádió és a televízió segítségével a nagyközönségnek is többször adott tájékoztatást.

Az Akadémia elnöksége 1980. október 28-án hozott határozatot arról, hogy helyesírási szabályzatunk korszerűsítésére az időt elérkezettnek látja, és a munka elvégzését a Helyesírási Bizottság feladatává tette. Határozatában felhívta a bizottság figyelmét arra, hogy tevékenysége során és állásfoglalásainak kialakításában működjenek együtt az Akadémia osztályaival, különösképpen a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával és az ennek keretében tartozó Nyelvtudományi Bizottsággal (vö. Magyar Nyelvőr 1982. 1. sz.).

A szabályzat kidolgozása 1981 elején kezdődött meg, és 1983 végén fejeződött be. A szabályzati rész Fábián Pál, a szójegyzék és a tárgymutató Szemere Gyula munkája. A kiadványt Fábián Pál szerkesztette, Deme László és Keszler Borbála lektorálta.

A bizottság a munkálatokat úgy szervezte meg, hogy a szabályzati fejezetek egymás után elkészülő tervezeteit sokan megismerhessék, és róluk véleményyt nyilváníthassanak.

Az első fogalmazványt a bizottság tagjainak egy szűkebb köre megvizsgálta. A szükséges módosítások után állt elő az a szöveg, amelyet a bizottság a Kossuth Nyomda szedőüzeme dolgozóinak érdeméből 400 példányban sokszorosíttathatott. A hozzászólásra szétküldött javaslatokat megkapták: az Akadémia elnökségének tagjai; az akadémiai osztályok; a Nyelvtudományi Bizottság, az Anyanyelvi Bizottság és a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság tagjai; több nyomda és könyvkiadó; az egyetemek és tanárképző főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei; a szomszédos szocialista országok egyetemeinek magyar tanszékei; tanárok, írók, újságírók; valamint természetesen a Helyesírási Bizottság tagjai és az általuk képviselt intézmények.

A bizottságon kívüli sok hozzászóló neve (terjedelmi okokból) nem sorolható fel. Mégis meg kell emlékezni Ágoston Mihályról (Újvidék), Balogh Dezsőről és Gálffy Mózesről (Kolozsvár), a Nyelvtudományi Intézet munkatársairól, továbbá Szepe Györgyről, akik véleményük nyilvánításával különösen sok segítséget nyújtottak a munkához.

A beérkezett véleményeket, észrevételeket a bizottság tüzetesen megtárgyalta. Az állásfoglalásainak megfelelően átdolgozott szöveg többszöri belső lektoráláson is átmént, sőt még ez után is csiszolódott.

Hasonló módon készült el a szótár is. — A bizottság mindenekelőtt szógyűjtési felhívással fordult a nyomdákhoz, a kiadókhoz, a szaktudósokhoz és a nagyközönséghez, hogy a szójegyzék példaanyaga napjaink igényeinek megfelelően felfrissülhessen. — A javaslatok figyelembevételével jött létre az első összeállítás. A bizottság tagjainak és külső szakértőknek hozzászólásai, továbbá a bizottság állásfoglalásai alapján alakult ki a második változat, amelyet a Kossuth Nyomdában sokszorosítottak, s amelyet a bizottság társadalmi véleményezésre is szétküldött. — Újabb átdolgozás, sok ellenőrzés és egyeztetés után lehetett végül a szógyűjtemény munkálatait is befejezni.

A szótár anyagát a KLTE számítóközpontja (társadalmi munkában) számítógépre vitte „a tergo” programmal. Ezáltal a következetes írásmód ellenőrzése minden vonatkozásban, de elsősorban a szókapcsolatok és a szóösszetételek tekintetében, lehetővé vált.

A munkálatokat a Nyelvtudományi Bizottság, valamint a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 1982 tavaszán és 1983 őszén ellenőrizte.

Helyesírási ismeretekre a társadalom tagjainak nem egyforma mértékben van szükségük. — Az általános iskolai tantervben körvonalazott anyag a társadalom írásgyakorlatába való zavartalan beilleszkedést teszi lehetővé. Ennél több kell már azoknak, akik érettségit tesznek, és aztán gyakran értelmiségi élethivatást választanak. A helyesírás pontos tudása, a finomságok iránti érzékenység és a fejlett alkalmazkodási készség elengedhetetlen feltétel a tanári pályán, a kiadói munkakörökben, a nyomdászatban, a hivatali munkában stb. Sajátos problémákat vetnek föl a szaktudományok és a szépirodalom.

Nyilvánvaló, hogy a helyesírási szabályzat a sokféle igényt egymaga kielégíteni nem tudja. Ez nem is lehet célja. Társadalmi szerepe az, hogy mindennemű írásbeli tevékenységnek a fundamentuma legyen; vagyis hogy tartalmazza a közismereti szintű tudnivalókat, de alapjaként támaszkodhasson rá a helyesírás tekintetében igényesebb írásgyakorlat is.

Helyesírásunk története azt mutatja, hogy szabályzataink kiadásról kiadásra bővülnek. Ez természetes: gazdag szókincsű modern társadalom szabályozott és egységes írás nélkül nem létezhet.

Az 1954-i tüzetes szabályozás helyesírásunknak tömérdek, akkor még nyitott kérdését rendezte, s ezáltal írásgyakorlatunknak a korábbi szabályzatoknál részletesebb és biztosabb iránytűjévé vált. Ám az élet (különösen a nyomdai gyakorlat és a szaktudományok világa) naponta vetett fel újabb és

újabb olyan eseteket, amelyekre nem volt benne tanács. Ilyenkor mérlegelni kellett, hogy a mostani szabályozás kiterjeszkedjék-e ezekre a még szabályozatlan típusokra is. A 10. kiadáshoz képest bővítés csak néhány esetben vált szükségessé.

A különírás-egybeírás körében meg kellett fogalmazni az anyagnevek kezelési módjának, a jelentéstömrítő összetételek egybeírásának a szabályát (vö. 115., ill. 129.), és a korábbinál bővebb tájékoztatást volt célszerű adni a többszörös összetételek írására nézve (vö. 138.). — A korábbinál részletesebb tárgyalást kívántak a földrajzi nevek (vö. 173–184.) és az intézménynevek (vö. 186–192.); új, külön pontok foglalkoznak a csillagnevekkel (vö. 185.) és a márkanevekkel (vö. 193–194.). — A 10. kiadásbelinél alaposabban ki vannak dolgozva az elválasztás szabályai is (vö. 223–238.).

A 11. kiadás általában tartózkodni igyekszik attól, hogy részletkérdéseket szabállyá avatva tárgyaljon, ezért nem kerülhettek be az általános érdekű szabálygyűjteménybe a ritkán fölbukkanó típusok (ezekkel egy később kiadandó nyomdai és kiadói kézikönyvnek kell foglalkoznia); a sajátos szakmai problémák megoldása és rendszerezett tárgyalása pedig szakmai helyesírási szabályzatokba vagy szótárakba való.

A Helyesírási Bizottsággal összhangban kidolgozott ilyen szabályzatok és szótárak (megjelenésük időrendjében) a következők: A magyar állatnevek helyesírási szabályai (kidolgozta Dudich Endre; Bp., 1959.); — A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (kidolgozta Fábíán Pál, Földi Ervin és Hőnyi Ede; Bp., 1965.); — A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai I–II. (szerkesztette Erdey-Grúz Tibor és Fodorné Csányi Piroska; Bp., 1972.); — A legfontosabb ásványok és kőzetek nevének helyes írásmódja (a kémiai szabályzat III. kötete, szerkesztette Erdey-Grúz Tibor és Fodorné Csányi Piroska, a szójegyzék Székyné Fux Vilma munkája; Bp., 1973.); — A Magyar Tudományos Akadémia V. Orvosi Tudományok Osztálya Szaknyelvi és Helyesírási Bizottságának ajánlása az idegen eredetű műszavak magyaros írására (Orvosi Hetilap 1979. márc. 4., 120. évf. 536–40.); — Katonai helyesírási tanácsadó szótár (szerkesztette Fábíán Pál és Szemere Gyula; Bp., 1980.); — Keleti nevek magyar helyesírása (főszerkesztő Ligeti Lajos, szerkesztő Terjék József; Bp., 1981.); — Kémiai helyesírási szótár (Fábíán Pál, Fodorné Csányi Piroska és Hőnyi Ede munkája; Bp., 1982.); — A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása és ehhez csatolva Az újgörög nevek magyar helyesírása (főszerkesztő Hadrovics László, szerkesztő Zoltán András; Bp., 1984.); — Az állatorvosi szakkifejezések egységes használatának és helyesírásának szabályai (az MTA–MÉM Állatorvostudományi Bizottságának ajánlásai; Magyar Állatorvosok Lapja 1983. 5. sz., 38. évf., 309–11.); — A magyar növénynevek helyesírási szabályai (kidolgozta Priszter Szaniszló; megjelenés alatt).

A szaktudományi ágazatok illetékes akadémiai testületei által kidolgozott és a Helyesírási Bizottsággal egyeztetett szabályzatok és szótárak, illetőleg a 11. kiadás megjelenése után átdolgozott változataik a szabályzattal azonos értékű állásfoglalást jelentenek.

A szabályzat arculata

A szabályzatban a helyesírási részrendszerek fő fejezetei az immár hagyományos sorrendben követik egymást, a szabálypontok összefüggéseire belső címek utalnak. Minden nagy egységet egy olyan pont vezet be, amely összefoglalja a kérdéskör lényegét, és válaszolja azokat az általános elveket, amelyek a fejezetbeli szabálypontokban érvényesülnek. Hasonló eljárásra számos szabálypontban is lehetőség nyílt: a közös lényegyet kiemelő bevezető mondat

vagy szakasz után alpontokban következnek a részletek. A nem szabályértékű hasznos tudnivalók (nyelvhasználati, stilisztikai, technikai stb. megjegyzések) szűkebb tükörrel szedett bekezdések formájában csatlakoznak a szabálypontokhoz. — Bár a szabályzat elvileg és kimondva nem tesz különbséget lényeges és kevésbé fontos között, az ismertetett fölépítés ezt bizonyos fokig mégis érzékelteti.

Az összevonások révén a szabálypontok száma 139-cel kevesebb lett a 10. kiadásbelinél; ennek ellenére a 11. kiadás nagyobb terjedelmű a 10.-nél. A látszólagos ellentmondás fő okairól már történt említés: egyes részrendszerek most alaposabban ki vannak fejtve, mint korábban; illetőleg: az alpontok és a szűkebb tükörrel szedett megjegyzések most nem külön szabálypontok, mint a hasonlóak a 10. kiadásban. Bizonyos terjedelmnövekedéssel járt továbbá az is, hogy a 11. kiadásban több a magyarázat, a megokolás, mint a korábbi szabálykönyvekben. Ez (a némiképp oldottabb stílussal együtt) azt szolgálja, hogy a szabályok tartalma, mondanivalója mindenki számára érthető, világos legyen.

A terminológia tekintetében a szabályzat az iskoláinkban ma általában szokásos, a nagyközönségtől is értett nyelvtani szóhasználatához igazodik. Újabb keletű, még nem közhasználatú, főképp idegen műszavaktól a közérthetőség érdekében tartózkodni kellett.

Megőrzés és újítás a 11. kiadásban

A 11. kiadás szabályzati és szótári részének áttekintése igen rövid lehetne, ha csak azokról a módosításokról kellene benne szólni, amelyek a 10. kiadáshoz képest bekövetkeztek; ilyen változtatás ugyanis csak néhány van. Magyarázatot kell azonban adni arra nézve is, hogy az 1954 óta felvetett fontosabb reformjavaslatok jelentős része miért nem volt megvalósítható. És hasznos lesz helyenként belevilágítani a Helyesírási Bizottság műhelymunkájába is ott, ahol ez a szabályok jobb megértése érdekében hasznosnak látszik.

Általános tudnivalók. Ilyen fejezet első ízben található helyesírási szabályzatunkban, pedig elvi fontossága nyilvánvaló.

Két pontja közül az első az írás és a helyesírás fogalmát világítja meg; a második pedig a magyar helyesírást jellemzi, s egyúttal össze is veti más írásrendszerekkel, más (elsősorban európai) helyesírásokkal. A 2. pont négy alpontja közül a negyedik a legfontosabb: az figyelmeztet a nyelvünk rendszere és helyesírásunk közti szoros kapcsolatokra.

A b e t ű k. Betűállományunk a század elejére kikristályosodott. Hangjelölésünknek hosszú történeti fejlődés eredményeképpen létrejött rendszere oly mélyen gyökerezik társadalmunk tudatában és mindennapi gyakorlatában, hogy mindennemű változtatás fölösleges megrázkódtatást okozna. Ezért nem lehetett teljesíteni a Helyesírási Bizottsághoz érkezett, a szakfolyóiratokban, sőt a sajtóban is felvetett számos reformjavaslat közül egyiket sem.

Így például azt, hogy többjegyű betűinket helyettesítsük egyjegyű mellékjeles betűkkel (*c', ç, ċ; ž, z', ż, ž̇; stb.*); vagy hogy a *dzs* hang jelölésére hozzuk vissza a századunk elején elhagyott *ds* betűt. Az *ly*-nak *j*-vel való felcserélését sem lett volna helyes erőltetni és helyesírásunk egységét (ha csak egy időre is) megbontani.

Az ábécével kapcsolatban megjegyzendő, hogy a *dz* és a *dzs*, mint a század eleje óta mindig, most is a többivel azonos értékű tagként szerepel a magyar betűk sorában (vö. 10.); a *ch*, a *q*, a *w*, az *x* és az *y* besorolásáról pedig külön pont intézkedik (vö. 11.).

A betűrendbe sorolásnak 1954-ben rögzített szabályain (bár módosításukra voltak indítványok) a 11. kiadás nem változtatott. A szabályok (a közíróknak megfelelően) inkább a betűrendes összeállításokban tájékozódni kívánóknak, a keresőknek (tehát a nagyközönségnek), nem pedig az ilyenek készítőinek (szótáríróknak stb.) nézőpontjából vannak megfogalmazva. A szokásos magyar betűrendbe sorolástól eltérő egyéb besorolási módoknak bizonyos esetekben indokolt voltát külön pont ismeri el (vö. 16.).

A z a l a p e l v e k. Helyesírási alapelveken azokat az eljárásokat értjük, amelyek szerint szavainkat és szóalakjainkat leírjuk. Hogy a magyar helyesírás hány alapelvhez igazodik, és hogy ezek melyek, sok vita tárgya volt régebben, az napjainkban is. A 10. kiadás a korábbiakkal szemben három alapelvet sorol fel (a kiejtést, a szóelemzést és a hagyományt); a 11. kiadás — az 1954 utáni szakirodalom egyöntetű álláspontjának megfelelően — ismét négy alapelvet ismer el: a kiejtést, a szóelemzést, a hagyományt és az egyszerűsítést.

A magyar helyesírást az alapelveknek célszerű és rugalmas kölcsönhatásban való érvényesülése jellemzi: sokszor együtt hatnak, nemegyszer azonban az egyik (legyőzve a többit) csak magában határozza meg az írásmódot.

A *kézben* szóalak leírási módja megfelel mind a kiejtés szerinti, mind a szóelemző írás elvének. — A *kéztől* szóalak leírásakor a szóelemek föltüntetése kedvéért lemondunk a „készről” kiejtés rögzítéséről; a *kesztyű* szó esetében viszont a kiejtést követjük, figyelmen kívül hagyva, hogy a szóban eredetileg a „kéz” rejlik. — A *rögtön* esetében a szófejtésen (vö. *rögvést*) alapuló hagyomány érvényesül a kiejtéssel (e.: „röktön”) szemben. — A *szebből* szóalak leírásakor a kiejtést is tükröző egyszerűsítés elve győz a szóelemzéssel (a „szebb + ből” írásmóddal) szemben. — Stb.

Korábbi kiadásoktól eltérően a 11. kiadás nem óhajtott állást foglalni abban a sokat vitatott kérdésben, hogy mekkora az egyes alapelvek részese-dési aránya és fontossága mai helyesírásunkban. Mert ha igaz is, hogy írásunk általában híven tükrözi mai köznyelvi kiejtésünket, a szóelemek lehetőleg pontos feltüntetésére való törekvés az előbbinél nem kevésbé fontos számunkra. A két nagy hatókörű alapelvet rangsorolni, egymással szembeállítani helytelen lenne: a valóságban egymást kiegészítve működnek. A 11. kiadás kidolgozása során pedig arról győződött meg a bizottság, hogy a hagyomány ereje és szerepe erősödőben van helyesírásunkban. És végül: az egyszerűsítés, ha kisebb hatókörű is a másik háromnál, valójában oly nagy tömegben jelentkezik, hogy már csak ezért sem elhanyagolható tényezője írásunknak.

A k e j t é s s z e r i n t i í r á s m ó d. Az 1954-i kiadásban a fejezet címe: A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód. Mivel az általános használatban (így a közoktatásban is) a *kiejtés szerinti* megjelölés vált általánossá, a vele azonos értelmű szinonimát (a *fonetikus* szót) el lehetett hagyni.

Az utóbbi években számos vitacikk jelent meg a magyar köznyelvi kiejtésről, annak egységről, illetőleg a benne élő változatokról, szóbeli és írásbeli használatuk lehetőségeiről. Szabályzatunk azt az álláspontot képviseli, hogy szavaink legnagyobb részének köznyelvi kiejtése (az ingadozások ellenére) megállapítható, helyesírásunk ezt rögzíti. A köznyelvi formák írásbeli használatának ajánlása köznyelvünk további megszilárdulását célozza. Ez a felfogás azonban nem jelenti a nyelvjárási, régies vagy más jellegű alakváltozatok

művészi vagy tudományos célú használatának korlátozását (vö. 17.). És még kevésbé lehet az iskolákban a területi nyelvváltozatokkal szemben néhol tapasztalható türelmetlenség hivatkozási alapja.

Közismerten sok vitára ad alkalmat, hogy mikor írunk rövid *i*, *u*, *ü*-t és mikor hosszú *í*, *ú*, *ű*-t. Azokat a szélsőséges javaslatokat, amelyek a hosszú *í*, *ú*, *ű*-nek írásunkból való kiiktatásával megoldhatónak vélik az ügyet, a Helyesírási Bizottság mindig ellenezte, most is elvetette őket.

Kétségtelen ugyanis, hogy nem csupán az *a—á*, *e—é*, *o—ó*, *ö—ő* rövid-hosszú magánhangzópároknak van értelemmegkülönböztető szerepe, hanem az *i—í*-nek, az *u—ú*-nak és az *ü—ű*-nek is: *irtok—írtok*, *zug—zúg*, *fűzet—fűzet* stb. (vö. 6.). Ez utóbbiaknak rövide „egyszerűsített” írásmódja a hosszú *í*, *ú*, *ű* elsorvadásához vezetne, ez pedig távlatilag egész magánhangzórendszerünk megbomlásához. Az egységesítés súlyos kárt okozna nyelvünk esztétikájának is: hangjaink egymásutánjának változatossága jelentősen csökkenne. Mindezt megakadályozandó tartja meg a 11. kiadás is változatlanul az *i*, *u*, *ü* és az *í*, *ú*, *ű* megkülönböztetését mind a szótövekben (vö. 20–24.), mind a tőváltozatokban (vö. 27–31.), mind pedig a toldalékokban (vö. 34–35.). Egyébként néhány év óta már az írógépeken is van a szabvány értelmében (legalább kis) *í*, *ú*, *ű*, ami e hangjaink pontos jelölését géprásban is lehetővé fogja tenni.

Irodalmi nyelvünknek egyik jellegzetessége, hogy évszázadok óta tartó egységesedése ellenére, még ma is élnek benne alakváltozatok. Ezeket természetesen helyesírásunk is tudomásul veszi mind a tövekben (vö. 25.), mind pedig a toldalékoláskor (vö. 45.).

A 11. kiadás a 10.-beli *levő*, *tied*, *mienk* mellé felveszi a *lévő*-t, *tiéd*-et, *miénk*-et is; viszont már csak a *hív*, *szív*, *vív* alakokat szerepelteti szójegyzékében, a *hi*, *szi*, *vi* elavult formákat már nem. Az alakváltozatok közti stilisztikai különbségekre (pl. a *látniok*, *szeretniök*-félék kissé régies hangulatára) a szabályzat szűkített szedésű bekezdésekben figyelmeztet.

A *t* végű igék műveltető képzős alakjainak eddigi szabálya (néhány javaslat ellenére) továbbra is érvényben maradt: ha a szóvégi *t*-t mássalhangzó előzi meg (pl. *bont*), akkor *-at*, *-et*, ha a *t*-t magánhangzó előzi meg (pl. *arat*), akkor *-tat*, *-tet* a képző (*bontat*, de *arattat*; vö. 41.). Tehát *sejtet*, *festet* stb. (nem pedig: „sejtet”, „festet” stb.).

A múlt idejű alakok (*sejtettem*, *festette* stb.) kettős értelme a valóságos beszédhelyzetekben igen ritkán okozhat félreértést. Ennek lehetősége írott szövegekben is rendkívül csekély, úgyhogy kár lenne az egyértelmű szabályt egy kis szócsoporthoz miatt megbontani és a jelenleginél bonyolultabbá tenni.

A s z ó e l e m z ő í r á s m ó d. Az 1954-i kiadásban a fejezet címe: A szóelemző (etimologikus) írásmód. A zárójelbe tett *etimologikus* szó elmaradásának itt nem stilisztikai, hanem mélyebb oka van. Etimológián ma szószármaztatást, szófejtést (vagyis történeti szóeredet-nyomozást) értünk, nem pedig azt, ami ennek az írásmódnak a lényege: a toldalékos és az összetett szavak legnagyobb részében a szóelemeket olyan alakjukban sorakoztatjuk egymás mellé, ahogyan mai nyelvünkben külön-külön ejtve hangzanak, és nem vesszük figyelembe a szóalakok kiejtésékor alkalmilag bekövetkező hangváltozásokat. Eppen nem történeti-etimológiai, hanem leíró alaktani elemzésen alapul ez az írásmód, amelyet akkor vált fel a kiejtés szerinti írás, ha a történeti változások az eredeti szóelemeket már elhomályosították.

Ezen a kialakult és közismert elven természetesen sem változtat a 11. kiadás, de az egyes típusok közti könnyebb eligazodást több belső cím segíti, és bővebb, korszerűbb a pontok példaanyaga.

Az *l* és *ll* végű igék írásmódját már a 10. kiadás rendezte, a kialakult gyakorlatot a 11. változatlanul fenntartja (vö. 64–66.).

A szókép állandóságára, valamint egyszerűségére törekedve (egyes javaslatok ellenére) a 11. kiadás nem változtatja meg sem a *lesz* (e.: *lessz*), sem az *egy* (e.: *eggy*) írásmódját (vö. 69., ill. 70.).

A *h* végű névszók (*dűh*, *juh*, *méh* stb.) toldalékolási szabályának alkalmazása során kiejtésbeli ingadozások miatt valószínűleg lesznek viták. Ez azonban nem a helyesírási szabály hibája, mert az egyértelmű: a szóvégi *h*-t (akár kiejtjük, akár nem) mindig feltüntetjük. [Vö. 75., 83. e)]

Nem lényegtelen szemléleti váltást fejez ki a 10. kiadásbelihez képest az, hogy szabályzatunk a *fűts*, *fuss*, *mossa*, *igyunk*, *kézzel*, *vízzé* stb. alakok esetében (vagyis amikor a szóelemekben a régiségben erős hangváltozások mentek végbe, s ezért nem tudjuk híven feltüntetni mai alapalakjukat) nem a szóelemek fonetikus írásáról beszél, hanem nyelvtudományunk mai szemléletének megfelelően a szóelemek módosult alakjait feltüntető írásmódról. (Vö. 76.)

Ennek értelmében pl. a *fűts* (e.: *fűces*) a *fűt* tőből és a *-j* módjelnek *-s* változatából, a *kézzel* a *kéz* tőből és a *-vel* ragnak *-zel* változatából áll, s a többi szóalakot is hasonlóan elemezzük (vö. 77–85.). A szabálypontok megfogalmazása ezért (bár a szabályok tartalma, az írásmód nem változott) a 10. kiadásbelitől sokszor kisebb-nagyobb mértékben eltér.

A h a g y o m á n y o s í r á s m ó d. A fejezet bevezető pontjának (a 86.-nak) első szakasza szerint ez az alapelv voltaképpen csak abban a néhány esetben érvényesül helyesírásunkban, amelyekben az egykor kialakult és megtartott írásmód szemben áll a mai hangjelölési rendszerrel, illetőleg a kiejtést követő írással, és nem következik a leíró szóelemzés elvéből sem. A pont szűkített tükrű szakasza szerint az alapelv körébe vonható esetektől meg kell különböztetni a már megszokott írásmódhoz való ragaszkodásnak egyéb megnyilvánulásait.

A magyar családnevekben megtartott régies betűk használatáról megemlékező pont 1832 óta megtalálható szabályzatainkban. (Vö. 87.)

Szintén régi az *ly* megtartásáról intézkedő szabály, de jóval bővebb a korábbi kiadások azonos pontjainál: a 11. kiadás három alpontba szedve csoportosítja az *ly*-t tartalmazó szavak típusait, hogy elsajátításukat megkönnyítse. (Vö. 89.)

Visszakerült a 11. kiadásba a zárt *ë* hang nyelvünkbeli létezését elismerő, de egyszersmind írásbeli jelöletlenségét is kimondó valamikori pont. (Vö. 90.)

A *dz*-t és a *dzs*-t tartalmazó szavakról a Helyesírási Bizottságban (sőt azon kívül is) sok vita folyt a 11. kiadás előkészítő szakaszában. (Vö. 88.)

Két nézet küzdött egymással. — Az egyik szerint a *dz*-s, *dzs*-s szavak írásmódja megreformálandó lenne. Az alapformájukban hosszú *dz*-vel, *dzs*-vel hangzó szavakban és toldalékos alakjaikban *ddz*-t, ill. *ddzs*-t kellene írni: *boddza*, *eddz*, *eddzhet*, *meneddzser*, *briddzs*, *briddzsel* stb. A rövid *dz*-vel, *dzs*-vel ejtett szavakban megmaradna a jelenlegi *dz*, ill. *dzs* írásmód: *brindza*, *kamikadze*, *lándzsa*, *tinédzser* stb. És lenne egy olyan szócsoporthoz is, amelyben a vaglyagos írásmód tükrözné azt, hogy a *dz*, *dzs* hosszúsága-rövidsége tekintetében a nyelvhasználat erősen megoszlik: *csókolóddzik* v. *csókolódzik*, *lopóddzik* v. *lopódzik* stb. És következésképpen a toldalékos alakokban is: *csókolóddznak* v. *csókolódznak*, *lopóddz-*

tak v. *lopódtak* stb. (Van z-s változatuk is: *csókolózik*, *lopózik* stb.) Ezek a formák felelnek meg a kiejtés szerinti, ill. a szóelemző írásmód elvének, ezek tükröznék híven a nyelvi valóságot. — A másik álláspont szerint a múltban mindig és a jelenleg is egységes írágyakorlat a hagyomány elve alapján továbbra is fenntartható, reformja egyelőre elkerülhető.

A Helyesírási Bizottság kérdőíves közvélemény-kutatás és a kérdés sokoldalú megvizsgálása után nagy többséggel az eddigi, a hagyományos írásmód fenntartása mellett döntött, több okból. Társadalmunknak jelentős része — az iskolai oktatás régi beidegzettségei miatt — még a *dz* és a *dzs* létezésének sincs kellően tudatában, hosszúságuk-rövidségük megkülönböztetésére meg éppen csak igen kevesen képesek. A közönség, amelynek körében a reformnak pártolói, kívánoi kis számban vannak, bizonyosan kedvezőtlenül fogadta volna a vázolt, csak egy szűkebb szakmai körtől kívánt módosításokat. A *dz*, *dzs* időtartamát egyébként még szakemberek is (sokszor szavanként) eltérően ítélik meg, tehát egyrészt nehéz lenne az ajánlott írásmódokat kialakítani, másrészt ezeknek pontos alkalmazását elvárni. A toldalékos szóalakok írása a jelenleginél bonyolultabbá, nehezkesebbé válna, ami ellene mond annak az általános óhajnak, hogy a helyesírás minél egyszerűbb legyen. — A *dz*-t, *dzs*-t tartalmazó szavaknak a hagyományos írásmód körébe való utalása fontos elvi döntés a 11. kiadásban: egyrészt annak az elismerése, hogy itt az ejtés és az írás közt ellentmondás van; másrészt viszont annak a jele, hogy az írásnak a kiejtéshez való igazítása egyes részterületeken nem olyan nagy hatású és sürgető tényezője helyesírásunknak, mint korábban volt.

A z egyszerűsítő írásmód. Az egyszerűsítés a korábbi helyesírási szabályzatok némelyikében már szerepelt alapelveként, de a 10. kiadás nem tekintette annak. Most a 11.-be visszakerült, mert az újabb szakirodalom igazolta alapelv rangját.

Az egyszerűsítés kedvéért ugyanis (mint már érintettük) bizonyos esetekben lemondunk a szóelemeknek egyébként szokásos feltüntetéséről: *jobban* (= jobb + ban), *jobból* (= jobb + ból), *hallak* (= hall + lak), *vádlottól* (= vádlott + tól), *Mariannál* (= Mariann + nál), *tettel* (= tett + tel), *Marcellal* (= Marcell + lel) stb. (Vö. 94.) Ezeket a szóalakokat eddig is így írtuk, a többjegyű betűket eddig is csonkítva kettőztük (*locsan*). Az egyszerűsítő írásmódnak alapelveként való elismerése olyan elvi jelentőségű módosítás a korábbi felfogáshoz képest, melynek nincs gyakorlati következménye az írásgyakorlatra nézve.

A különírás és az egybeírás. Ezt a kérdéskört szokás — bizonyos túlzással — a magyar helyesírás legkevésbé szabályozható kérdéskörének tartani. Ennek sok oka van, a legfőbbek nyelvi természetűek, miként erre a fejezet első pontja (vö. 95.) rámutat. Ezeket megszüntetni, kiküszöbölni természetesen nem lehet; s ebből az is következik, hogy különírási-egybeírási eljárásaink gyökeres megreformálása, minden gondot egy csapásra megoldó „egyszerűsítése” is lehetetlen. (Ilyesmire egyébként más helyesírások is képelenek.) A 11. kiadás csupán a különírási-egybeírási szabályrendszer ésszerűbb, áttekinthetőbb és elsajátíthatóbb elrendezésére tehetett kísérletet.

A szóismétlések, valamint a mellérendelő szókapcsolatok és összetételek írására a 10. kiadásban sikerült jól alkalmazható szabályrendszert kialakítani. Ezt a 11. (a pontok számát kissé csökkentve) szintén fenntartotta.

A szóismétlések írásának szabályait a 10. kiadás 9 szabályban részletezte, a 11. a típusokon és írásmódjukon (*fiam*, *fiam*; *már-már*, *nono*; *háztól házig*, *körös-körül*; *leges-legjobb*) nem változtatott, de sikerült 4 pontba összevonni a tudnivalókat. (Vö. 96–99.)

A mellérendelő szókapcsolatok és összetételek írásának világos rendszerét már a 10. kiadás kialakította. E szerint: az alkalmi mellérendelések tagjait vesszővel különítjük el egymástól (*apja, anyja előtt*); a laza, s ezért mindkét tagjukon toldalékolt összetételek tagjait kötőjellel fűzzük össze (*sütött-főzött*); a teljesen összeforrott, s ezért csak a második tagon toldalékolt összetételeket viszont egybeírjuk (*rugkapáló*). (Vö. 100.) — Az ikerszók írása a mellérendelő összetett szavakéval azonos szabályokhoz igazodik (*izegnek-mozognak*; de: *tereferél*; vö. 102.). — A főszabályokba be nem illeszthető ritkább típusokkal mindkét szócsoportban egy-egy pont foglalkozik. (Vö. 101., ill. 103.)

Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írásában a 11. kiadás fenn tartja a 10.-nek az alapállását, amit a fejezet címe is kifejez: a szavakat általában különírjuk egymástól, egybeírásukra (vagy kötőjeles összekapcsolásukra) csak akkor szokott sor kerülni, ha összetétellé válnak.

A 11. kiadás nem törekedett a különírás-egybeírás kialakult szokásainak módosítására. Lényegesen megváltozott viszont a szabályok rendszerezése. — A 10. kiadás az összetételi utótagok szófaja szerint csoportosította a pontokat, és csak ezen belül volt tekintettel az előtag és az utótag közötti viszonyra. A 11. kiadás ezzel szemben a szókapcsolatok és az összetételek tagjainak viszonyai szerint rendszerez. Ezt szemlélteti — a részletekre nem térve ki — a mellékelt táblázat.

Ez a rendszerezés — bár szabályzatainkban alig van előzménye — remélhetőleg be fog válni: leíró nyelvtanaink (köztük az iskolaiak is) így tárgyalják az alárendelő szókapcsolatokat és összetételeket. A jó alkalmazást a szabályzat azzal igyekszik segíteni, hogy a nagy szabálycsoportokat bevezető elvi pontokban (vö. 105., 122., 129.) elemzési mintákat ad.

Az egyéb típusú szókapcsolatokat és összetételeket tárgyaló pontok közül csak a szóösszetétel révén keletkezett hosszú szavakról szóló szabálypontra (a 138.-ra) kell a figyelmet külön is felhívni. A szabályzat ebben, egyszerűsítve a Helyesírási tanácsadó szótár gyakorlatát, azt a tanácsot adja, hogy csak a három vagy annál több szóból álló összetételeket, és ezeket is csak hat szótagon túl ajánlatos kötőjellel tagolni, hogy a szókép olvashatóbbá válják.

A kis és a nagy kezdőbetűk. Jóllehet a szabályok lényegében nem változtak az 1954-i szabályzathoz képest, megfogalmazásukból és példanyagukból az tűnik ki, hogy a 11. kiadás a 10.-nél határozottabban ellenzi a nagy kezdőbetűk felesleges használatát.

Az összes többi hasonlót (*karácsony, népek csatája, a szabadságharc stb.*) követve kisbetűvel írandó ezentúl az eddig kivételes írású két eseménynév, a *nagy októberi szocialista forradalom* és a *nagy honvédő háború* is. (Vö. 145.) A szöveg belsejében levő megszólításokra nézve is inkább a kisbetűs írást tanácsolja a szabályzat, hogy a hajbókoló nagybetűk terjedező járványát viasszaszorítsa. (Vö. 149.)

A tulajdonnevek írása. Sajátos módon ez a nagy és fontos kérdéskör csak a 10. kiadásban kapott először önálló fejezetet a szabályzatban. Bár ezt jelentős előrelépésként értékelhetjük, a szabályozás nem volt elég széles körű. Most a fejezetet ki kellett bővíteni, és több szabályát pontosabbá kellett tenni.

A személynevekkel foglalkozó fejezetrésznek a történelmi családnevekkel foglalkozó pontja (a 157.) a korábbi azonos pontnál bővebben is, pontosabban is tárgyalja a kérdést, hogy az irodalomtudománynak (a textológiának) és a történettudománynak segítsen a helyes névformák megállapításában.

Az alárendelő szókapsolatok és összetételek írása

raggal nem jelölhető viszonyok (vö. 105.)	
alanyosak (vö. 106.)	különírjuk az alkalmi kapcsolatokat a) <i>traktor színtottla</i> (föld)
minőségjelzősek (vö. 107.)	a) <i>kedves mosoly</i>
menyiségjelzősek (vö. 117.)	a) <i>nyolc óra</i>
	<div> <div> <div>egybeírjuk</div> <div> a jelentésváltozások összetételeket b) <i>aggyufűrt</i> (= ravasz)</div> </div> <div> a hagyományos eseteket c) <i>szűlette</i> </div> </div>
	<div> <div> <div>egybeírjuk</div> <div> b) <i>melegágy</i> (a kertetésben)</div> </div> <div> c) <i>jöttelt</i> </div> </div>
	<div> <div> <div>egybeírjuk</div> <div> b) <i>hatőkör</i> (= buta)</div> </div> <div> c) <i>ötéves</i> </div> </div>
raggal jelölhető viszonyok (vö. 122.)	
tárgyasak (vö. 123.)	különírjuk az alkalmi, ragos kapcsolatokat a) <i>kezet fog</i>
határozósak (vö. 125.)	a) <i>munkába lép</i>
birtokos jelzősek (vö. 128.)	a) <i>a folyó vize</i>
	<div> <div> <div>egybeírjuk</div> <div> a jelentésváltozások ragos összetételeket b) <i>jókáll</i> (= szavatol)</div> </div> <div> a hagyományos eseteket d) — </div> </div>
	<div> <div> <div>egybeírjuk</div> <div> a ragtalan összetételeket c) <i>kéményseprő</i></div> </div> <div> d) — </div> </div>
	<div> <div> <div>egybeírjuk</div> <div> b) <i>napraforgó</i> (növény)</div> </div> <div> d) <i>bérbeadás</i> </div> </div>
	<div> <div> <div>egybeírjuk</div> <div> b) <i>barátfüle</i> (tésztaféle)</div> </div> <div> d) <i>napkelte</i> </div> </div>

jelentéstönörítő összetételek (vö. 129.)

közelebbről meg nem határozható nyelvtani viszony a tagok között

mindig egybeírjuk
motorosónak,
hőfehér

Bár személynevek igen gyakran állnak köznevek minőségjelzőjeként (*Bánk bán* stb.), a 11. kiadás rögzíti először szabályzatban az ilyen szerkezetek tagjainak különírását (vö. 167.); megkülönböztetve ezt a típust a valamilyen jelöletlen összetételnek tekinthető kapcsolatoktól (*Kossuth-díj* stb.), amelyeknek tagjait kötőjellel fűzzük össze (vö. 168.).

Az állatnevek pontjának a (172.-nek) kibővítésére nem volt szükség.

A földrajzi nevek rendkívül változatos nyelvi szerkezete már az 1954-es szabályozáskor is sok gondot okozott, de végül is kialakultak azok az alapszabályok, amelyekre a későbbi tüzetes szabályozást (A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Bp., 1965.) építeni lehetett. Bár ezt a földrajzi-név-írási rendszert több kritika érte, nem sikerült nála jobbat kidolgozni, ezért a 11. kiadás is megtartotta az immár hagyományosnak tekinthető írásmódokat.

Csak két kis módosításról kell számot adni. Ezentúl a régi járások és az újabb városkörnyékek, körzetek nevét is nagybetűvel kezdjük, mint a többi államrésznevet: *Budai járás*, *Veszprémi városkörnyék* stb. (vö. 181.), és a *hid* szót a közterületi nevekben ugyanúgy különírjuk, mint az *utca*, *tér* stb. szót: *Erzsébet hid* stb. (vö. 182.), de: *Tisza-híd* stb. (uo.). — A történelmi államnevek írásával a 11. kiadás foglalkozik először: a maiak mintájára, alkotóelemeiket nagybetűvel kezdve írjuk őket.

A földrajzi névi szabályokban való eligazodást a névtípusoknak írásmódjuk szerinti csoportosítása segíti. Az alapformákat és az -i képzős formákat két, egymás melletti oszlopban szemlélteti a szabályzat.

A csillagnevek — most először — külön részfejezetet kaptak. (Vö. 185.)

A példák közt szerepeltetett *Merkúr*, *Plútó*, *Vénusz* azt mutatják, hogy a naprendszer bolygóinak nevét magyarosan írjuk. A csillagnevek pontjának beljebbezett megjegyzése gyakori viták eldöntését célozza: a *föld*, a *hold* és a *nap* szót nagy kezdőbetűvel kezdjük, ha naprendszerünk tagjaként, csillagászati értelemben használjuk őket.

Az intézménynevek írásában a sok névtípus, a hivatali alá- és fölérendeltségi viszonyok bonyolultsága, a hivatalos és a nem hivatalos megnevezések keveredése stb. miatt manapság sok a zavar. A 11. kiadás ezen azzal próbál segíteni, hogy a 10.-nél határozottabban foglal állást a legtöbbet vitatott kérdésekben.

Az intézménynevekben a 10. kiadásbeli főszabály szerint „minden lényeges szót” nagy kezdőbetűvel írunk. Ez az útbaigazítás nem bizonyult elég pontosnak, mert hogy a névben melyik szót tekintjük lényegesnek, melyiket nem, vitás lehet. (Amint ezt tömérdék eset mutatta is!) A 11. kiadás az ingadozások kiküszöbölése végett azt az egyszerű és könnyen követhető szabályt tartalmazza, hogy az intézmények hivatalos nevében „minden tagot nagybetűvel kezdünk” (kivéve az *és* kötőszót, valamint a névelőket): *Madách Színház*, *Géza Király Téri Egészségügyi Szakközépiskola* stb. (Vö. 187.)

A mindennapi írásgyakorlatban sok gondot okoztak a teljes és cégszerű intézménynevek mellett vagy helyett használt egyéb formák. Ezekről most külön pont (a 188.) szól. Ennek d) pontja különösen fontos tanácsot tartalmaz: az intézménynév-típusokat jelentő szavakat (*minisztérium*, *egyetem*, *hivatal*, *intézet*, *vállalat* stb.) olyankor is kisbetűvel írjuk, amikor valamely szövegben egy bizonyos intézményre utalnak.

Az intézmények alárendelt egységei nevének írásával foglalkozó pont (a 189.) csökkenteni fogja ugyan az e téren tapasztalható sok bizonytalanságot, de az átmeneti típusok, esetek nagy száma miatt ezt megszüntetni nem lesz képes. A szabály szándéka azonban világos: ha csak nem feltétlenül szükséges, az intézmények alegységei nevének tagjait írjuk kis kezdőbetűvel.

Az intézménynévszerű megnevezésekkel (*Keleti pályaudvar*, *Vén Diák eszpresszó* stb.) külön új pont foglalkozik. (Vö. 190.)

A márkanevek eddig még nem szerepeltek helyesírási szabályzatban, most egy külön fejezetrész két pontja határozza meg írásmódjukat. (Vö. 193—194.)

A kitüntetések és a díjak nevének írásával szintén külön fejezetrész foglalkozik a tulajdonnevek írásának rendszerén belül. Ez (mint a csillag-nevekről és a márkanevekről szóló) szintén először olvasható magyar helyesírási szabályzatban. (Vö. 195.)

A címek írásával foglalkozó pontok a 10. kiadásban a kis és a nagy kezdőbetűkkel foglalkozó szabályok között szerepeltek, de a címek tulajdonnévi jellege miatt ide kellett őket áthozni. (Vö. 196—200.)

A 11. kiadás (a 10. ezt még nem teszi) állandó és egyedi címeket különböztet meg. Ez utóbbiak példái között már nemcsak költői művek, könyvek, értekezések, cikkek címeit találjuk (ahogy eddigi szabályzatainkban szokásban volt), hanem képek, szobrok, zene-művek, műsorszámok címeit is.

A tulajdonnevek köznevesülésével foglalkozó új pont (a 201.) zárja a fejezetet. A már ismert esetekhez a 11. kiadás újként csatolja a *dizelmotor*-t, a *dizelolaj*-at, a *dizelesítés*-t stb.

Itt említjük meg, hogy a 10. kiadásbeli *cirillbetű*, *cirillírás* helyett a 11. -ben *cirill betű*, *cirill írás* van; egyrészt a *görög betű*, *latin írás* párhuzamának hatására, másrészt a *cirill* szónak itt már melléknévi szófaja miatt.

A z i d e g e n k ö z s z a v a k é s t u l a j d o n n e v e k. Az idegen közszavak írásmódjának alapszabálya 1832 óta változatlan: a más nyelvekből átvett, még meg nem honosult szavakat idegen írásmód szerint, a meghonosultakat viszont magyarosan írjuk. A 11. kiadás a mai nyelvéllapotnak megfelelő formákat rögzítette, ami természetesen a magyaros írás körének újabb kiterjesztését jelenti.

Az idegen tulajdonnevek körében ellentétes irányú folyamat figyelhető meg: az idegen formák pontos megtartása egyre erősödő kíváncsi elsősorban a tudományos művekben, de a szépirodalomban, sőt még a sajtóban is. A szabályzat ezt a tendenciát határozottan erősíti, ám ugyanakkor kellő védelemben részesíti a hagyományos magyar vagy megmagyarosodott névanyagot, különösen régi földrajzi neveinket (vö. 208.).

Az idegen vagy magyaros írásmód ügyei — ez köztudomású — nemcsak helyesírási, hanem nyelv-művelő-nyelvhasználati kérdések is. Az 1832-es első kiadástól tartó hagyomány azonban, hogy szabályzataink nem kerülik meg őket, hanem a közönséget, amely joggal vár teljes értékű tájékoztatást, nem hagyják kielégítetlenül. Nyelvhasználat, nyelv-művelés és helyesírás egyébként más esetekben is szétválaszthatatlanul összefonódik, még ha ez olykor vitákat okoz is.

A nem latin betűs nyelvekből átvett szavak és nevek magyarra való átírásának sok gondot okozó kérdéskörével a 11. kiadás csak elvi síkon foglalkozik. Gyakorlati vonatkozásokban két akadémiai kiadványhoz utasít: a Kéleti nevek magyar helyesírásához, ill. A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírásához (csatolva Az úgörög nevek magyar helyesírása). Ezekben ui. a 10. kiadásban közölt orosz és a röviden érintett kínai átírás is sokkal bővebben és alaposabban kifejtve található meg, mint amennyire a szabályzat keretei a velük való foglalkozást lehetővé tették volna. (Vö. 220.)

A szabályzat a szépirodalomban, a sajtóban, a közoktatásban stb. használt magyar átírási mód mellett a tudományos átírások, a könyvtári átírási módok, a postai forgalomban szokásos átírások használatát is elismeri, ill. megengedi. (Vö. 221.)

A z e l v á l a s z t á s . A sor végi elválasztás két régi alapelvének megváltoztatására nem volt szükség: egyszerű szavainkat és a toldalékos szóalakokat szótagolás szerint, összetett szavainkat az alkotóelemek határán választjuk el.

A változatlan elvek ellenére az elválasztás terén következett be a 11. kiadás egyetlen komoly, a rendszert is érintő reformlépése: a *dz* és a *dzs* betűk jegyei szétválaszthatatlanságának kimondása (vö. 227. pont).

Az eddigi szabály felemás volt: a magánhanhangzók közti *dz* és *dzs* jegyeire bomlott, mintha *d+z*, ill. *d+zs* lenne (*bod-za*, *mened-zser*), mássalhangzó után viszont a *dz*, *dzs* együtt maradt (*brin-dza*, *lán-dzsa*).

Az új szabály értelmében, mivel a *dz* és a *dzs* egy-egy önálló hangot jelölő egységes betű (vö. *cs*, *ty* stb.), mindig együtt marad a sor végi elválasztáskor: *bo-dza*, *gyűrű-dzik*, *lopó-dzik*, *kamika-dze*, *brin-dza*; *mene-dzser*, *tiné-dzser* *Ma-dzsar*, *lán-dzsa* stb.

Ennek az elválasztási módnak a bevezetése hosszú helyesírástörténeti folyamatnak fontos állomása. Az ellentmondásos régi helyzet megszüntetése oktatási érdek is.

A klasszikus nyelvekből és a modern idegen nyelvekből számos olyan szó került a magyarba, amely az átadó nyelvben összetétel, ám a mi átlagos nyelvi tudatunk nem annak értékeli. Ilyenkor az egyszerű magyar szavakra érvényes elválasztási szabályok szerint szoktunk eljárni. Vannak azonban olyan esetek is, amikor az idegen szóelemek már a magyarban is önálló értelemmel bírnak, vagy legalábbis e felé közelednek. A 11. kiadás az ilyen esetekben (különösen a tudományos művekben) a szó használójára bízta a döntést, hogy sor végére érve hol választja el a szót (vö. 231., 237. pont).

A 11. kiadásnak ez a rugalmas álláspontja egyrészt nyelvfejlődési mozzanatok elismerése és tükrözése, másrészt az értelmiségi körök általános óhajának kielégítése. Az is bizonyos azonban, hogy a nyomdai és kiadói gyakorlat szempontjából előnytelen a kétféle elválasztás lehetőségének megadása, s hogy az idegen nyelveket nem ismerő tömegek az árnyalt szabályokat aligha fogják tudni helyesen alkalmazni. Mindezekről azonban majd csak a jövőben lehet ítéletet mondani. A szabályok ingadozó alkalmazását egyik oldalról sem szabad helyteleníteni.

A z í r á s j e l e k . Változást az írásjelek használatának szabályaiban a 11. kiadás nem hoz, a fejezet mégis lényegesen különbözik a 10. kiadásbelitől. Az 1954-i szabályzat írásjelenként csoportosította a szabályokat, s az írásjelek különféle szerepét ezeken a csoportokon belül ismertette. A 11. kiadás a szövegépítkezés helyzetei szerint rendszerezi az anyagát: mondatok végén, mondatok között, közbevetés esetén stb. mely írásjelek használhatók. Ez a funkcionális elrendezés jobbnak látszik a korábbi formálisnál. A fejezetben sok figyelem fordul a stilisztikai szempontokra is.

A r ö v i d í t é s e k é s a m o z a i k s z ó k . A néhány pontból álló fejezet anyaga csupán egy tekintetben hoz kisebb módosítást a 10. kiadáshoz

képest: a szóösszevonásokat — a már élő gyakorlatot szentesítve — nagy kezdőbetűvel, de kisbetűs szótesttel írjuk (vö. 284.): *Gelka*, *Rölter* stb. (A betűszók: *MÁV*, *SZTK*) írásmódja változatlan marad.)

Egyéb tudnivalók. A rövid fejezet lényegében megegyezik a 10. kiadásbelivel.

A szótár. Aki különféle helyesírási problémáira lehetőleg gyorsan kíván választ kapni, az a szabályzatban először nem az írásmód alapjául szolgáló szabályokat keresi, hanem a gondot okozó szó, szóalak vagy szókapcsolat helyes írásformáját. A tájékozódásnak ezt a gyors lehetőségét a szabálykönyv szójegyzéke kínálja számára.

Szabályzatainknak 1901 óta van szójegyzékük. Az 1901-i, 436 címszóból álló szerény mutató a további kiadásokban fokról fokra bővült: az 1946-i már kb. 5000, az 1950-i és az 1954-i pedig egyenként kb. 20 000 egységet tartalmaz. Aligha vonható kétségbe, hogy az utóbbi tekintélyes mennyiség sem foglalhatja magában mindazokat a szavakat és szókapcsolatokat, amelyek társadalmunk különböző anyanyelvi kultúrájú tagjai számára helyesírási szempontból problematikusak lehetnek. Fogós problémát okozott a szótárat úgy megszerkeszteni, hogy a megszabott terjedelmen belül a lehető legtöbb eligazítással szolgáljon mindenkinek, aki birtokában van az anyanyelvi alapműveltségnek.

A feladat megoldásában két előzményre lehetett támaszkodni.

Az egyik a Helyesírási tanácsadó szótár. Arról természetesen nem lehetett szó, hogy jelenlegi szabályzatunk szótárát felduzzasztva, az említett mű terjedelméhez közelítsünk. Ehelyett a szerkesztésnek ott sikerrel alkalmazott módszerét, az ún. bokrosítást alkalmaztuk. Ez az eljárás abban áll, hogy sok címszó mellé olyan összetételeket és kapcsolatokat is felsorakoztatunk, amelyekben az illető szó egybe- vagy különírandó elő- vagy utótagként fordul elő. Mivel a bokrok anyaga külön címszóként már nem szerepel a szógyűjteményben, gyakran előfordul, hogy a keresett alakulatot nem a maga betűrendi helyén, hanem az utótag bokrában találjuk meg. Az sem ritka eset, hogy a keresett alakulat nem fordul elő sem az elő-, sem az utótagnál. Ezek bokrának szóanyaga azonban — és ebben áll a bokrosítás nagy értéke — ilyenkor is útbaigazíthat az azonos típusú alakulat írásmódjának bemutatásával.

A másik előzmény az iskolák számára készült segédkönyv, a Helyesírássunk, melynek szójegyzékében már megvalósult a bokrosító szerkesztésmód. Ennek a munkának az „újdonsága” szabályzataink egy régebbi gyakorlatának fölelevenítése volt, nevezetesen az, hogy a szavak és szókapcsolatok mellett — ahol célszerűnek mutatkozott — szerepel annak a szabálypontnak a sorszáma, amely az illető egység írásmódjára (kezdőbetűjére, hangjelölésére, kapcsolásmódjára) vonatkozik. Bővebb fejtegetés nélkül is belátható, hogy nem lebecsülendő haszon származik ebből (az 1950-i és 1954-i kiadásban sajnálatosan mellőzött) eljárásból.

Mindennél fontosabb azonban az, hogy a jegyzékbe felvett szavak és szókapcsolatok — bokrokon belül és kívül — valóban „élők” legyenek, vagyis olyanok, amelyek a köznyelv mai állományába tartoznak. Szókinszünk gyors változása, mozgása miatt ugyanis a 10. kiadás szóanyaga — bár túlnyomó többségében megfelel ennek a kíváncsornak — két tekintetben felülvizsgálatra szorult. Egyrészt — az esetek kisebb részében — elhagyandónak mutat-

koztak azok az elemei, amelyek különféle okokból idejétmúltak tekinthetők (csak a betűrend elejéről véve néhány szemléltető példát: *aeroplán, állkapca, ámbitus, appetitus, asztalfia, automobil, bakacsin, basaparaszt, bedőrendszer, bélisztázás, birge, bolsevizál* stb.), másrészt — és sokkal nagyobb számban — felveendőnek minősültek azok a lexikális elemek, amelyek az utóbbi 30 évben gyökereztek meg a köznyelvi használatban: *ABC-áruház, adapter, aeroszol, aggregátor, akceleráció, anesztézia, animáció, anion, anód, anorák, antracit, audiovizuális, automatizálás, autóstop, számítógép, televízió, képernyő, úrhajó, műhold* stb., stb.

A szótár anyagának felfrissítésében a társalgási nyelv szavain kívül nagy figyelem fordult a szaktudományok — mindenekelőtt a természettudományok — szókészletére is. Ezenkívül helyet kaptak a gyűjteményben az olyan különféle típusú tulajdonnevek is, amelyek többé-kevésbé köznyelvi használatúnak tekinthetők.

A szabályzat szójegyzéke természetesen nem szaknyelvi vagy nyelv-helyességi szótár, hanem az olyan szavaknak és szókapcsolatoknak a gyűjteménye, amelyek helyesírási szempontból eligazítást kívánnak. Összeállításában ezért nem lehetett egyetlen szempont a használat gyakorisága. Fel kellett venni az olyan ritkábban előforduló szavakat is, amelyeknek egyedi helyesírási problémájuk is van. Ezért került be a jegyzékbe — egyebek között — néhány ritkább *ly*-os szó is.

Az 1954-i kiadáshoz képest kevés szó írásmódja változott meg; ezekben az esetekben többnyire már amúgy is elterjedt, helyeselhető írásformák váltották fel a korábbiakat.

A szójegyzék célszerű használatáról bevezetés ad kellő tájékoztatást.

Budapest, 1984. január 30-án

Benkő Loránd
a Nyelvtudományi Bizottság
elnöke

Keresztury Dezső
a Helyesírási Bizottság
elnöke

*

Az MTA elnökének engedélyével közzétett fenti dokumentumokat sajtó alá rendezte:

Fábián Pál
a Helyesírási Bizottság
társelnöke

FÜGGELÉK

A megváltozott írásmódú szavak és szókapcsolatok jegyzéke

Az alábbiakban a 10. kiadás szójegyzékének azokat a szavait és szókapcsolatait soroljuk fel, amelyek a 11. kiadás szótárában is megtalálhatók, de amelyeknek írásmódja az új kiadás hatálybalépésével megváltozik.

10. kiadás:

adys
 ágasbúza
 agavé
 akkumulátor-telep
 alkotó erő
 alligátor
 áloé
 áloévirág
 Alpok *v.* Alpesek
 alumínium edény
 alumínium lemez
 Amazon (*folyó*)
 amerikai barát
 amerikaellenes
 arrább
 Attila
 az ám (*isz.*)
 Bacsányi János
 Balassa *v.* Balassi Bálint
 Balassa-strófa
 Balkán félsziget
 Balkán hegység
 bandzsál
 Báthori István
 bejelentő lap
 bekötő út
 biblia
 bimbózik
 bizalmi testület
 chanti nyelv
 cirillbetű
 cirillbetűs írás
 csapot, papot otthagyn
 csendesség
 csoda *v.* csuda (*fn.*)
 csordogál
 dalmát *v.* dalmata
 diftéria *v.* difteritisz
 dohányos bolt
 dohányzó szakasz

11. kiadás:

adys *v.* adyas
 ágas búza
 agavé
 akkumulátortelep
 alkotóerő
 aligátor
 aloé
 aloévirág
 Alpok
 alumíniumedény
 alumíniumlemez
 Amazonas
 Amerika-barát
 Amerika-ellenes
 arrább *v.* arrébb
 Attila és Atila
 azám ! (*isz.*)
 Batsányi János
 Balassi Bálint
 Balassi-strófa
 Balkán-félsziget
 Balkán-hegység
 bandzsa
 Báthory István (*fejedelem*)
 bejelentőlap
 bekötőút
 biblia; *de könyvcímként:* Biblia
 bimbózik *v.* bimbószik
 bizalmiteület
 hanti nyelv
 cirill betű
 cirill betűs írás
 csapot-papot otthagyn
 csendesség *v.* csöndesség
 csoda (*fn.*)
 csordogál *v.* csurdogál
 dalmát
 diftéria
 dohányosbolt
 dohányzószakasz

duzzasztó gát
Dvorák v. Dvořák

egyenlítő

egy irányú
egyistenhívő
egyszersmind; *elv.*: egy-szer-smind
éjt, napot eggyé téve
elül v. elől (*hol?*)
elül v. elől megy
előlről nézi
érzékfölköti
eszencia

Eurázia

fedez v. földöz
fedő
fehér bor
fenség v. fönség
fent v. fönt nevezett
ferencrendi
fertőtlenítő intézet
fia(d)zik
flanell
foggyökér-gyulladás
folyóvíz

földmunkás-mozgalom
földművesszövetkezet
főtlen v. fötlen v. fövetlen
fövény
frissesség
fröccsen
füttyöl v. füttyül

gall v. gallus
Galyatető

ganaj
Gellérthegy

gellérthegyi

glóbus
gomblyuk

gyengéll
gyengített

duzzasztógát
Dvořák

egyenlítő; *de tulajdonnévként*: az
Egyenlítő
egyirányú
egyistenhívő
egyszersmind; *elv.*: egy-szer-s-mind
éjt-napot eggyé téve
elől (*hol?*; *hsz.*)
elől megy
előlről nézi
érzékfölköti v. érzékfeletti
eszencia (*sűrített ízestítő*); *de*: essen-
cia (*a lényege valaminek*)
Eurázsia

fedez
fedő v. földő
fehérbor
fenség
fentnevezett
Ferenc-rendi
fertőtlenítőintézet
fiadzik
flanel
foggyökérgyulladás
folyóvíz (= *a folyó vize*); *de*: folyó
víz (*amely folyik*)
földmunkásmozgalom
földműves-szövetkezet
főtlen v. fövetlen
fövény v. fövény
frissesség
fröccsen v. freccsen
füttyül

gall
Galyatető (*üdülőhely*); *de*: Galya-
-tető (*hegytető*)
ganaj v. ganéj
Gellérthegy (*városrész Bp.-en*); *de*:
Gellért-hegy (*hegy*)
gellérthegyi (*a Gellérthegy származéka*); *de*: Gellért-hegyi (*a Gellért-hegy származéka*)
glóbus v. glóbusz
gomblyuk v. gombluk

gyengéll v. gyöngéll
gyengített v. gyöngített

hátrább tesz	hátrább v. hátrébb tesz
havasi gyopár	havasigyopár
helyiérdekű vasút	Helyiérdekű Vasút (<i>intézménynév</i>)
hidegvizes borogatás	hideg vizes borogatás
hieroglif	hieroglif v. hieroglifa
híradó mozi	híradómozi
hív v. hí (<i>ige</i>)	hív (<i>ige</i>)
hívó	hívó
hollandus	holland
húzó(d)zkodik	húzódzkodik
hű v. hív (<i>mn.</i>)	hű (<i>mn.</i>)
időjárásjelentés	időjárás-jelentés
igazhívó	igazhívó
igazoló bizottság	igazolóbizottság
illó olaj	illóolaj
internacionálé	internacionálé; <i>de:</i> az Internacionálé (<i>a proletariátus himnusza</i>)
Irtisz	Irtisz
istenhívő	istenhívő
ittlevők (<i>fn.</i>)	ittlevők v. ittlévők (<i>fn.</i>)
jelenlevő (<i>fn.</i>)	jelenlevő v. jelenlévő (<i>fn.</i>)
jelölő bizottság	jelölőbizottság
kábítószercsempész	kábítószercsempész
Kaspi-tenger	Kaspi-tenger
kazah	kazah v. kazak
kékruhás	kék ruhás
kére(d)zkezik	kéredzkezik
keskeny vágányú vasút	keskenyvágányú vasút
kijelentő lap	kijelentőlap
kikirics	kikerics
Kisázsia	Kis-Ázsia
kisázsiai	kis-ázsiai
klozett	klozet
Kolumbus	Kolumbus v. Kolumbusz
komszomol (<i>a Komszomol tagja</i>)	komszomolista v. Komszomol-tag
konkurrál	konkurál
konkurencia	konkurencia
KÖZÉRT (<i>vállalatnév</i>)	Közért (<i>vállalatnév</i>)
közgazdaságtudomány	közgazdaságtudomány
köztársaságellenes	köztársaság-ellenes
kvintesszencia	kvintesszencia
levő	levő v. lévő
lyuggat	lyuggat v. luggat
lyuk	lyuk v. luk
lyukacska	lyukacska v. lukacska
lyukacsos v. likacsos	lyukacsos v. lukacsos
lyukad	lyukad v. lukad
lyukas	lyukas v. lukas

lyukaszt	lyukaszt v. lukaszt
mammut	mamut
Margit-híd	Margit híd
Margitsziget	Margitsziget (<i>városrész Bp.-en</i>); <i>de:</i> Margit-sziget (<i>sziget</i>)
margitszigeti	margitszigeti (<i>a Margitsziget származéka</i>); <i>de:</i> Margit-szigeti (<i>a Margit-sziget származéka</i>)
marslakó	Mars-lakó
matring	motring
meglevő	meglevő v. meglévő
merinó juh	merinó v. merinói juh
mezeiegér	mezei egér
mienk	mienk v. miénk
minőségellenőrzés	minőség-ellenőrzés
monarcho-fasiszta	monarchofasiszta
munkaérdemrend	Munka Érdemrend
munakerő-hiány	munkaerőhiány
muslinca	muslica v. muslinca
műbútor-asztalos	műbútorasztalos
Nagy Honvédő Háború	nagy honvédő háború
Nagy Októberi Szocialista Forradalom	nagy októberi szocialista forradalom
nahát	nahát v. nohát
novellás kötet	novelláskötet
nylon harisnya	nejlonharisnya
odább	odább v. odébb
országgyűlés	országgyűlés; <i>de intézménynévként:</i> az Országgyűlés
paralel	paralel v. parallel
pereg v. pörög	pereg (= <i>szemekben hull</i>); pörög (= <i>gyorsan forog</i>)
petőfies	petőfies v. petőfis
póni ló	póniló
porcelán edény	porcelánedény
rabszolga-kereskedelem	rabszolga-kereskedelem
reálbér-emelés	reálbéremelés
rendező bizottság	rendezőbizottság
sarja(d)zik	sarjadjzik
sarkcsillag	Sarkcsillag
sikáló kefe	sikálókefe
soron levő	soron levő v. soron lévő
steppe v. sztyepp	sztyep v. sztyepp
stereotip v. sztereotip	sztereotip
súgólyuk	súgólyuk v. súgóluk
szaharin	szacharin
szakmunkás-hiány	szakmunkáshiány

szakmunkás-képzés	szakmunkásképzés
szerb-horvát	szerbhorvát
szerkesztő bizottság	szerkesztőbizottság
szervező munka	szervezőmunka
színes fém	színesfém
szív <i>v. szí (ige)</i>	szív <i>(ige)</i>
szűgy	szűgy
takarékbetét-könyv	takarékbetétkönyv
távollevő <i>(fn.)</i>	távollevő <i>v. távollévő (fn.)</i>
teljesítő képesség	teljesítőképeség
tied	tied <i>v. tiéd</i>
tietek	tietek <i>v. tiétek</i>
tudat alatti	tudat alatti <i>(mn.); de: tudatalatti (fn.)</i>
tudvalevő	tudvalevő <i>v. tudvalévő</i>
üdvözlég	üdvözlég <i>(ima); de: üdvöz légy! (köszöntés)</i>
üdvözlő beszéd	üdvözlőbeszéd
üszög <i>v. üszök (a gabonán)</i>	üszög <i>(növénybetegség)</i>
valószínűségszámítás	valószínűség-számítás
vele született betegség	veleszületett betegség
ventillátor	ventilátor
Venus <i>(bolygó és istennő)</i>	Vénusz <i>(bolygó és istennő neve; latino-san: Venus)</i>
verejték	verejték <i>v. veríték</i>
vetített képes előadás	vetített képes előadás
vív <i>v. ví</i>	vív
vörös <i>v. veres</i>	vörös
vörös bor	vörösbor
vöröslik <i>v. vereslik</i>	vöröslik
wolfram	wolfrám
zsoldos hadsereg	zsoldos (= <i>fizetett</i>) hadsereg; <i>de: zsoldoshadsereg (= zsoldosok hadserege)</i>
zsüri	zsüri
zsűritag	zsűritag

Összeállította:
Szemere Gyula

Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?*

Nem kerülhetem el, hogy ne válaszoljak Kálmán Endrének szerkesztőségünket elmarasztaló megjegyzéseire is. Ezt írja cikke befejezéséül: „Végül, ha kínos is, meg kell mondanom, hogy véleményem szerint a Nyelvőr szerkesztősége is felelős a cikk gyengeségeiért. A szerkesztői átfésülés segíthetett volna valamit, a cikk közlése pedig — ha vitacikknek szánták is — a kritikai érzék fogyatékosságára utal” (Nyr. 105: 39).

Kálmán Endre szemrehányása a „szerkesztőség”-nek szól ugyan, de — mint felelős szerkesztő — én vagyok a felelős a közlésért.

Nos, érdemes volna eszmét cserélni arról is, milyen mértékben joga és kötelessége a szerkesztőségnek, hogy a kapott kézirat *é r d e m b e n* változtasson. De erre itt és most nincs lehetőség. A lényeg: a mi gyakorlatunk se az, hogy belső kritika, szerkesztőségi véleményezés — s ha szükséges: korrigálás — nélkül adjuk nyomdába a kéziratokat. (Természetesen: a lényeges, a nem formai változtatást minden esetben a szerzővel megbeszélve!) De nyilvánvaló, hogy a beavatkozásnak határai és veszélyei vannak. A messze-menő stílári beavatkozás szürkíti, meghamisítja az író stílusát. A szerkesztő vagy a szerkesztőség felfogásától eltérő vélemény megváltoztatása hamis képet ad a cikkíró tudományos ismereteiről, felfogásáról, a más vélemény elutasítása pedig lehetetlenné teszi, hogy viták alakuljanak ki; hogy a vitázó felek jobban elmélyüljenek a felvetett kérdésben, s így megnyugtató módon közelebb kerüljünk az igazsághoz. A mai szerkesztő sem mondhat és tehet mást, mint Arany János: „Az, ki úgy akar lapot szerkeszteni, hogy csak a magáéval teljesen egybehangzó véleményt közöljön, kénytelen lesz mindent maga írni, mert, kivált oly dologra nézve, mint az izlés, a hány munkatársa, ugyanannyi eltérést fog tapasztalni” (Lev. 2: 347).

Van persze olyan cikk is, amelyet valóban kár volna közölni, mert semmi újat nem mond, vagy pedig mondanivalója nyilvánvalóan téves, fejtegetése tudománytalan. De itt nem erről van szó: Szepes Gyula egy valóban élő nyelvi, nyelvhasználati kérdést vett elő, s a cikke nyomán keletkezett színvonalas vitában — szilárdan hiszem — sok új szempont, adat, gondolat merült fel (s merülhet még fel a továbbiakban), mindez pedig lehetőséget ad arra, hogy a szóban forgó nyelvi jelenség állapotát jobban lássuk, s megítélésének kérdésében helyesebben dönthessünk.

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának *b i z o n y o s e s e t e i t* mai nyelvművelésünk egyöntetűen elítéli. (Az egyöntetűséget az elítélés, helytelenítés *t é n y é r e* értem, nem a *m é r t é k é r e*.) Általában

* L. Nyr. 108: 35–48, 273–88.

egyetértünk abban, hogy ezek igen sok esetben szokatlanok, eltérnek az általánosan ismert, megszokott formáktól; idegenszerűek; stílustalanok, modorosak, „hivatali zsargon”-ként terjednek. Szepesy Gyula példái jelentős részét a vitázók többsége se tartotta kifogástalannak, illetőleg ők is jobbnak tartották a Szepesy által javasolt formát. „Egyébként — írja vitacikkében Kálmán Endre — Szepesy általában jogosan kifogásolja és helyesen javítja ki példamondatait” (i. h. 38). Hasonló nyilatkozatokat más hozzászólásokból is idézhetek.

Molnár Zoltán Miklós: „szó sincs róla, hogy engedékeny lennék a »tötö« megítélésében. Magam is igyekszem kerülni, oktatómunkámban is megpróbálom a megfelelő helyre tenni. Csak amellett vagyok, hogy megfontoltan mérlegeljük helyzetét” (105: 184). Rácz Endre: „... a -t/-tt képzős igenévek állítmányként való szerepeltetésétől kissé magam is idegenkedem, korábban bíráltam is” (107: 397).

Szepesy tehát nem tévedett témája megválasztásában, de arányt tévesztett a befejezett melléknévi igenév szerepének, állapotának megítélésében, ennek a nyelvi formának értékelésében s ennek következtében a feladatok kitűzésében. Tekintsük át röviden ezeket a kérdéseket.

1. Ami a tárgyalt jelenség ismert voltának, használati körének mértékét illeti, láttuk, hogy erősen különbözik a Szepesy által vázolt helyzettől. Bevallom, a vita előtt én magam sem gondoltam rá, hogy ez a jelenség ilyen széles körben elterjedt. Mint már említettem, nem foglalkoztam vele behatóbban, nem végeztem tüzetes anyaggyűjtést. De úgy gondolom, a vitában részt vevők többségének valószínűleg az enyémhez hasonló tapasztalata volt — Tompa József kivételével. S minthogy adataim tömege lényegében egy rendszertelen, sokszor a véletlen irányította olvasgatás eredményeként jött létre, állandóan kétségeim voltak, elég-e a véleményformáláshoz az általam ismert tényanyag. Valóban a nyelvhasználati valóságot, az egészet tükrözik-e a kezemben levő adatok? Ha más szerzőket olvasgatnék (vagy pláne tüzetesebben tanulmányoznák a kérdés szempontjából), nem változnék-e jelentősen a kép?

A magam megnyugtatóására még a cikk írása közben elővettem néhány olyan művet, amelyből eddig nem volt adatom. Ezek között volt Kaffka Margit Színek és évek című könyve. Kaffka Margit a stílus elismert művésze; nem újságíró, nem is mai városi író, szavazata tehát nem egy a sok közül.

Íme, a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának példái — egyben típusai — Kaffka Margit Színek és évek című regényéből (Szépirodalmi Kiadó, 1980.):

a) „Eszembe jutott sokszor az anyósom, aki csakugyan legkülönb volt köztük: *olvasott, világot látott* és belsőleg kedves, könnyed, természetes” (104); „És hát idegen férfi volt és kellemes külsejű, minden társaságban *elfogadott és kedvelt*” (162); „Az arca szabályos volt, a keze *ápoltt*” (120); „Összemosódó, nehéz és szívós, elsötétült színű szövete az időnek, egy hosszú, hanyatló, tompán nehezülő életszakasz; ... senyvedő és lekopotató nyomorúságok csatározásaival *átlyuggatott, szétrongyolt*” (240); „Majdnem két évtizednyi volt a távolság már attól az időtől; a megélhetés azóta csak nehezebb lett, én pedig *holt-fáradt és elcsigázott*” (291).

b) „... az asszonyok ... szépek, *gondozottak* és kedvesek” (119).

c) „Hisz ő is ivott pezsgőt, és sárgás, bajusztalan arca *duzzadt volt*, láttam, az ital mérgetől” (49); „... egyszer komolyan *ijedt volt* és szomorú

néhány napig” (50); „Aztán meg a túlzott, nagy tisztaság valami úri, finom, kiváltságos szint adott az életünknek, a kis lakásom hangulatának, ahol új, *megkímélt volt* minden . . .” (76); „*Hevült volt* kicsit néhány pohár homoki bortól, de Jenő józan és nyugodt, mint rendesen” (108); „. . . kicsit *túlzott volna*, de borzasztóan hatásos” (119); „Félénk és *elfogódott voltam* már . . .” (160); „. . . *felhangoltak voltak*, nagykedvűek és bizakodók . . .” (160); „Nagyon *ki-merült vagyok!*” (162); „*Levert és zavarodott voltam*” (189); „Lassanként undorítani kezdtek azok a szórakozások, amikbe Marika olyan naivan *elégedett volt*” (193); „A Cifrasor kiskertes, formás udvarai csakugyan *védettek voltak* és sötétek” (232).

d) „És bennem is feszültek néha ezerféle húrok, . . . és az egész nagy étellel *telítettnek* érzem magam” (191); „Milyen *betanultnak*, automatásnak érzem ezt abban a percben” (191); „Sokszor bolyongtam egyedül a réteket, és ha találkára elindultam . . . , *megfrissültnék, összeszedettnék*, városinak *éreztem magam* újra” (227); „Menjen békén, ne érezze *megalázottnak* magát” (237).

e) „Éreztem néha a furcsa szorongást: ha megszokná végképp a lényem, a különösségem, ha elkopna, ha *unottá válna*, ha más foglalná el egyszer a helyem!” (55).

Nem tartozik ugyan szorosan ebbe a sorba, de témánk szempontjából tanulságos lesz megemlíteni, milyen gyakori Kaffka idézett könyvében a befejezett melléknévi igenév határozóragos alakja.

„Mindenki *elcsendesülten* és *megfogottan* nézett maga elé” (48); „Összefogódnak és ugrálnak, hogy *megengedten* ölelhessék egymást” (49); „Grósz legjobban tudja! gondoltam végül is *megenyhülten*” (52); „Ott voltam *magamra hagyottan*, tehetetlenül és összetörve” (166); „Nagyon, igazán elememben voltam ilyenkor, sok ember közt, szemek előtt, cselekvőn és szereplőn, *ragyogva, tisztelettől és irigységtől környezetten*” (132); „Most pedig jövök *magamra hagyottan*, szegényen és bizonytalanul, özvegy életemmel, mindenből kihúzva magam, mindent messze hagyva mögöttem” (183); „Itthon maradtak, *körülbástyázottan* vadizek, zsombékos erek, náderdők gyűrűjétől a lápvídek e dús, kicsiny félszigetén” (219).

Azt hiszem, a mostani vitában nem szükséges kommentálni, értékelni az idézett adatokat. Nem érdemes részletezni, melyik formával élt többször, mikor használhatott volna más nyelvi formát is stb. Úgy használta fel a befejezett melléknévi igenév különböző formáit művében, ahogy ízlése, stílusérzéke diktálta. S hogy vajon gyakrabban vagy ritkábban használta állítmányul a kérdéses formát, mint más írók, talán nem is fontos itt, s — vitánk is erre figyelmeztet — nem célszerű alapos vizsgálat nélkül kijelenteni, hogy ez vagy az az író „le nem írta ilyesmit”. Tanulságos lehet ezzel kapcsolatban a vita egyik résztvevőjének szerkesztőségünkhöz írott levele. Mint írja, Zsigray Juliannának Távoli fény című kötetét lapozgatva (Móra Kiadó, 1982.) meglehetősen sok állítmányként használt igenévre bukkant. Például: „hogy lássa, rendben megy-e a felszolgálás, *teltek-e a poharak*” (31); „Egy fiatal asszony jött eléjük, csinos arcú, városiasan *öltözött*” (82); „Eszes nép ez, jó nép ez, csak *elhagyatott, magára maradt*” (87); „Bécsnek úgy jó, ha Magyarország parasztságra marad, jobbágyország, tudatlan, *agyondolgozott, megfélemlített*” (95); „Az udvar *kövezett*, a közepén kút van” (109); „Különben *zsúfolt* a város” (114, de: „A város *zsúfolva van*” 194); „Tejeskávé színű posztóruhája finom és szép, a mellfodra és a kezelője is fehér, csipkésen *habzott*” (123); „Igazi francia munka volt, elragadóan szép, finom ízlésről tanúskodó, csak éppen a szerke-

zete nem eléggé szilárdan *megalkotott*” (189); „Most a férfi kezdett úgy le-föl járni a szobában, mint az előbb Encella, *izgatott* volt, *zavart*” (232).

Zsigray Julianna régebbi műveiben előfordul-e ez a jelenség? — kérdi a levélíró. Valószínű, de a művek tanulmányozása nélkül még ezt sem állíthatom. A vita szempontjából ez nem is különlegesen lényeges. Az — gondolom — mindenki számára úgyis kiderült az eddigiekből is, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatára nem kell kínos-keservesen felkutatott, nyelvbötlésből, gyenge nyelvtudásból, bizonytalan nyelvérzékből vagy éppen különködésből eredőnek vélt példákat felmutatnunk.

Helytállónak látszik viszont Szepesynek az a megállapítása, hogy nyelvjárásaink nem ismerik, nem használják állítmányként a befejezett melléknévi igenevet. É r z é s e m s z e r i n t is így van a dolog. Miért fogalmaznak ilyen óvatosan? Mert én még nem tanulmányoztam nyelvjárásainkat, nem néztem át egyetlen régi és újabb nyelvjárási szöveggyűjteményt se ilyen szempontból. Azt mondhatná valaki, mire való ez a filozofter fontoskodás, miért van szüksége még „cédulákra” annak, aki ismeri, beszél a saját nyelvjárását, évtizedeket töltött nyelvjárási gyűjtéssel és anyagfeldolgozással. Igazán tudhatná a választ emlékezetből is.

Nos, én a Tragédiát is olvastam, színpadon is láttam nem is egyszer. Mégsem emlékeztem rá, hogy Madách is „tötözik”. S ez nemcsak az én gyarló emlékezőtehetségemre mutat, hanem talán arra is, hogy — úgy látszik — nem éreztem olyan feltűnőnek ezt a nyelvi formát.

Amennyire sejtésekre, érzésekre lehet hagyatkozni a mi munkánkban, úgy vélem, bizonyos — ma divatos — szavak, kifejezések valóban aligha lehetnek gyakoriak a nyelvjárásokban. A *köztudott* például nagyon nem illik nyelvjárást (is) beszélő ember ajkára. De — hogy Illyés Gyula példáját idézzem — a „melőzz maszek, nincs mese” is stílustalanul hat ugyanebben a környezetben. Bizonyosra veszem viszont, hogy az *elégedett* (*vagyok*) kifejezés nem idegen a nyelvjárást beszélők között sem. De állítani csak akkor állíthatom, ha jónéhány adatom van rá. Egy ormánysági beszámolóban, Déry Tibor írásában találkoztam a *megengedett* igenév állítmányi használatával: „Egy gyerök az sömmi gyerök — mondják itt az asszonyok. Két ivadék, az *megengedett*, sőt kívánatos” (Házáról, emberekről 214). Ez azonban nyilván már az író szóhasználata.

Egyetlen kiadványt forgattam át vitáinkkal kapcsolatosan: H. Németh Gyulának Az észbeli gyarlóság kifejezései a magyarban című munkáját, melynek anyagát a szerző jórészt nyelvjárási közlésekből állította össze. (MNyTK. 60.)

Természetesen szép számmal vannak ebben képviselve az ilyen szerkezetek, mint *agyafurt*, *agyalágyult*, *elmeháborodott*, *ügyefogyott*, *széllelbélelt*, *tökkel-ütött* stb. Az idézett összetételek egy része mai köznyelvünkben nem ismeretesek: *elmébódult*, *elmeháborodott*, *elmetompult*, *eszeficamodott*, *eszefogyott*, *eszefordult*, *eszehagyott*, *eszement*, *eszezavart*, *fejefordult*, *fejefűrott*, *szájahűlt* stb. Ugyancsak gyakoriak az észbeli gyarlóság kifejezésére bizonyos igeikötős igeelvek (melléknevek): *megbódult*, *megszédült*, *megszelesedett*, *megzavarodott* stb.; valamint a már rég melléknevesült, köznyelvi *korlátolt*, *őrült* mellett ezek: *bódult*, *bőszült*, *kábult*, *szédült*, *tibolodott* ('tébolyodott'), *tompult*, *ütött* stb. Az utóbbira egy Nyr.-beli példát is idézhetek, Bácsföldvárról: „De *ütött* vagy! — Olyan *csapott* ez a gyerek, akárhogy is mondom neki, nem érti” (52: 99). (Az *ütött*, *csapott* után azon se lepődnék meg, ha a Budapesten ma gyakran hallott hasonló jelentésű *lökött*-ről kiderülne, hogy —

tájnyelvi eredetű. De H. Németh Gyula könyvében nem találtam, csak a *taszított eszű-t.*)

A fentiekből természetesen nem lehet — nincs is szándékomban — messzemenő következtetéseket levonni. Inkább figyelmeztetésül idéztem H. Németh Gyula példáinak egy részét. Még két megjegyzést fűznék a befejezett melléknévi igenév nyelvjárási használatának kérdéséhez.

Az egyik: nehéz elképzelni, hogy a nyelvjárásokban is élő, már melléknévesült befejezett melléknévi igenevek száma idővel természetes úton ne gyarapodnék, ne gyarapodott volna. Igaz, hogy a nyelvjárási beszéd archaikusabb, konzervatívabb, mint a köznyelvi (vagy pláne a fővárosi) nyelvhasználat, de természetesen a nyelvjárások is változnak, különösen napjainkban.

A másik: ha a tárgyilagos, előítéllettől mentes vizsgálat azt mutatná ki, hogy a nyelvjárások gyakorlata a kérdéses nyelvi forma használatában alapvetően különbözik a köz- és irodalmi nyelv gyakorlatától, akkor sem lehetne ez ítélet Madáchra vagy Kaffka Margitra nézve; nem lehet ennek alapján elmarasztalni azokat az írókat (tudósokat, hírlapírókat stb.), akik eltérnek a nyelvjárási gyakorlattól. Miért? Mert köznyelvünkben, irodalmi nyelvünkben, szaknyelvünkben sok minden van, ami a nyelvjárásokban nincs meg. Persze fordítva is igaz ez: nyelvjárásainkat éppen az egyéb nyelvi rétegektől eltérő sajátságok jellemzik; nyelvjárásainkban is igen sok olyan jelenség van (szó, szószerkezet, nyelvtani forma stb.), amely a köznyelvből hiányzik. Példákra — azt hiszem — nincs szükség.

2. Rész a z s á g o t tartalmaz Szepesynek a vitatott nyelvi forma terjedésének okáról vallott felfogása is. Erről részletesebben beszéltem cikkem II. fejezetében.

3. Érdekes viszont még foglalkoznunk azokkal az érvekkel, amelyek — Szepesy szerint — használata ellen szólnak. Miért kellene útját állnunk ennek a „járvány”-nak, miért kell kiiktatnunk nyelvünkéből ezt a „parazitát”, miért kell kioperálnunk ezt a „fertőző góc”-ot?

a) Legfőbb érve az, hogy félreértést okozhat az igenév állítmányi használata, minthogy az olvasó vagy a hallgató bizonyos esetekben igének is érezheti. (Ezt a kérdést már érintettük a II. fejezet c) pontjában.) Szepesy nem tárgyalja részletesebben ezt a veszélyt, csak utal rá néhány példával. Idézi a Népszabadságnak ezt a mondatát: „Lehetséges, hogy Szegeden a költészet ennyire a himnemhez kötött?” Majd hozzáfűzi: „Ez a mondat így magyarul értelmetlen. Az olvasó joggal kérdezheti: „Vajon mit kötött a költészet a himnemhez?” (Nyr. 104: 20). Majd: „Magyarországon ez a kérdés *megoldott*” (Új Tükör). Kérdése ismét: „Vajon *mit oldott meg* a kérdés” (uo.). Idézi aztán a Magyar Hírlapból ezt a cíkcímet: „Keresett a paprika külföldön”. S hozzáteszi: „Vajon mit keresett a paprika? Kiderül, hogy a paprikát *keresik*” (uo.23). „Keresett a magyar geológus” — szúrja ki a Népszabadságból. „Persze, hogy nem a magyar geológus *keresett valamit*, hanem *őt keresik*” (uo.24).

A példa ugyan egy kissé — keresett, már csak azért is, mert az idézett szók igei funkcióban itt kötelezően tárgyas vonzatúak, a félreértés lehetősége tehát igen csekély, de való igaz: a nyelvi közlés legfőbb követelménye a világosság, az egyértelműség; legfőbb baja, hiányossága tehát az, ha az olvasó vagy a hallgató nem érti, félreérti vagy másként érti a közlést, mint az író vagy a beszélő gondolta. A nyelvi hibák tekintélyes része a „téves kapcsolat” fogalma alá sorolható, ezzel foglalkozik lényegében a nyelvhasználat kérdéseit tárgyaló cikkek, tanulmányok többsége. De a világosság, az egy-

értelműség fontosságát mutatja a nyelvi eszközök változásának, fejlődésének története is: nagyon valószínű, hogy az egymás mellett élő, azonos funkciójú nyelvi formák, nyelvi változatok közül igen sok esetben az győzött, amelyik a közlés világosságát, egyértelműségét jobban biztosította, vagy (más oldalról nézve) a fennálló — kisebb vagy nagyobb — bizonytalanságot megszüntette. A régi (az ő) *kezek*, *fejek* birtokos személyjeles forma például valószínűleg azért nem vált köznyelvvé, mert egybeesik a *kéz*, *fej* többes számú alakjával.

A *kötének*, *kérdezőnek* stb. igealakok egykori tárgyas ragozása formái: *kötők*, *kérdezők* (Madách: „Mi a tudvágyat szakhoz nem *kötők*”; Arany: Széchenyi emlékezete: „Élünk-e hát mi: búsan *kérdezők*”) nyilván azért szorult vissza, mert egybeesett a *köt*, *kérdez* folyamatos melléknévi igenévnek többes számú alakjával.

A *halász*, *vadász* stb. egykori nomenverbumok igei funkcióban való általános ikesedéséhez is nyilván hozzásegített az az ösztönös törekvés, hogy alakilag megkülönböztessük a főnevet az igétől. S az ikes ragozás sokat emlegetett változásának sem a nyelvi tudatlanság az oka, hanem a nyelvnek (a nyelvet beszélő embernek) világosságra való ösztönös törekvése: pontosan megkülönböztetni az alanyt és a tárgyas ragozást, megszüntetni a zavart az azonos alakú, de több funkciójú formák között, pl. *innék*: én innék vagy ő innék?

A mi témánkat illetően: bizonyosra veszem, hogy a melléknévi igenév állítmányként való használatát azért tartjuk (nyilván nem kevesen) természetesnek olyan esetben, amikor az igenév többes jellel vagy fokozott formában fordul elő, mert ilyenkor fel sem merülhet tudatunkban a kérdés, hogy névszóról vagy igeről van-e szó. Ugyanezért természetesebbnek érezzük az igenév és a létige kapcsolatát is. (L. cikkem II. fejezetének *h*) és *i*) pontját.)

A melléknévi igenév *-n* határozóragos formáját is azért használjuk igen sok esetben a hagyományosabb határozói igenév helyett — mint Tompa József több cikkében is rámutatott —, mert ebben az esetben kiküszöbölődik a félreértés lehetősége, meg tudjuk különböztetni a cselekvő és a szenvedő jelentést. A *bántva*, *sértve* helyett használt *bántóan* ill. *bántottan*, *sértően*, ill. *sértetten* egyértelművé teszi a közlést. (L. Tompa: Pais-Eml. 248—57.)

Bizony gyakran megállít, bosszant, rövidebb-hosszabb ideig bizonytalanságban tart bennünket a befejezett melléknévi igenév félrevezető használat.

Sporthíreket hallgatok a rádióban. A versenyzőről, akinek nem jól sikerült a verseny, azt mondja a riporter: „Téved, aki azt hiszi, hogy X. Y. *csalódott*.” Ma sem világos előttem: sejtette-e a versenyző, hogy úgyis veszteni fog, ezért nem *csalódott* (ige), vagy a történetek után sincs kétségbe esve, nem érzi magát vesztesnek, *csalódott*-nak. Kevésbé talányos, de azért bizonyos fokig „félrekapcsoló” mondatok ezek: „Már dühös sem volt, inkább mélységesen *csalódott*” (ÉS. 1983. dec. 2.); „Kedvenc drogériám jól *ellátott* és eddig semmi bajunk nem volt egymással” (Nők Lapja 1981. jún. 27.). Sokféle variációs lehetőséget ad a töprengésre hajlamos olvasónak ez a mondat: „[a kisiúnk] rég *felnőtt*, *elhagyott volna* azóta” (ÉS. 1984. aug. 3.). Kisiúnk *felnőtt* (ige) és *elhagyott volna* (engem)? Kisiúnk *felnőtt volna* (ige) és *elhagyott volna* (engem)? Kisiúnk *felnőtt volna* (igenév főnévként) és *elhagyott* (igenév: magános, elhagyatott) *volna* — stb.

Joggal idézzük, idézhetjük ezekkel kapcsolatban is Kosztolányinak immár klasszikussá vált, többször is megfogalmazott intelmét: „Az olvasót

egy másodperc ezredrészéig sem szabad bizonytalanságban tartanunk” (Erős várunk 54); „Az olvasót tilos — csak egy másodpercig is — bizonytalanságban hagynunk” (uo. 62).

Az eddigiekből nyilván kiderült, hogy nem általában a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata ellen szóltam most, csak a mondanivalót homályosan, félrevezető módon közvetítő használata ellen. Még az sem baj önmagában, ha az olvasó, a hallgató nem tudja eldönteni (vagy egyáltalán nem lehet eldönteni), hogy a kérdéses forma igenév vagy ige-e. Erre már utaltam cikkem II. fejezetének b) pontjában, most idézek néhány példát is:

„... kitűnően érti a szakmáját, logikusan gondolkodik, szereti a gépet. Műszakilag kitűnően *felkészült*” (Magyar Nemzet 1984. júl. 29.); „A nők közül a legelegánsabban *öltözött* a szobrász felesége, ugyanő viseli a legtöbb ékszer is, mindkét csuklóján arany karperec, fülcimpáján drágaköves függő, ujjain drága gyűrűk aranya és köve villog” (Dobai Péter: Háromszög 97); „Az emésztés melegével teli, lomha délutánokat tette meg a szerelem időszakának. Ilyenkor a lányok is mások, *pihentek, aludtak*, jobb kedvük van az enyelgéshez. Nem is látszanak egészen annak, amik” (Hunyadi Sándor: A vörös-lámpás ház. In: Aranyifjú 1983. 106).

Szerintem még az se valódi hiba, ha az olvasó egy ideig (a mondat elején) azt hiszi, hogy igei állítmánnyal találkozott, de aztán — a mondat további részében — kétségtelenné válik, hogy tévedett: „Ez a város mindig *izgatott*, mindig *felajzott*, mintha egy könnyű nőszeméllyel lenne találkám” (Baróti Géza: Magyarország 1984. júl. 22.).

Vajon Kosztolányi elmarasztalná-e ezt a mondatot: „A ház, amelyben a család lakik, téglából *épült* és korszerűen *berendezett*” (Magyarország 1980. jan. 13.)? Azt gondolom, nem. Déry Tiborhoz írt levelében ezt olvasom: „Ez a teljes l’art pour l’art, melyet évekkel ezelőtt egyesek önök közül azzal támadtak, hogy *»elavult«*. Azt hiszem, az igazság sohase *elavult*” (Kortárs, 1984. szept. 1465).

Mint hogy a nyelvhasználat megítélésében hajlandók vagyunk az egyoldalúságra, a szélsőségekre, úgy gondolom, célszerű lesz az eddigiekhez még hozzáfűzni, pontosabban: még egyszer hangsúlyozni, hogy a **l e h e t ő s é g** a téves kapcsolásra nyelvünkben (s valószínűleg minden más nyelvben) szinte megszámlálhatatlan. Tele van nyelvünk különféle eredetű homonimákkal. Az *ér* lehet főnév és ige, de főnévként is, igeiként is több jelentése van. Főnév és ige lehet a *nyom, csap, les, öl, hal* stb. A *mert* lehet kötőszó, s a *mer* ’folyadékot kanállal, vödörrel kiemel’ és a *mer* ’merészkedik’ ige múlt idejű alakja. Az *adja, tudja* kijelentő és felszólító forma egyben. A *hozzátok* a *hoz* ige kijelentő és felszólító módú alakja, s egyben többes szám második személyű személyes névmási határozószó. A *festettem* jelentése is legalább háromféle lehet: cselekvő: én *festettem*; szenvedő: valaki által *lefestettem*; meg*festettem* magamat; műveltető: a szobát a szobafestővel *kifestettem*. S ha valaki hajlamos rá, akár ezt az Ady versrészt is félremagyarázhatja, háromféleképpen is értheti: „Látjátok, feleim, ti búsak, | Vigádók, harcosok, *leverték*?” (A nagy kéz törvénye.)

A példákat, típusokat vég nélkül lehetne folytatni. Ezek a homonimák **l e h e t ő s é g e t** adnak félreértésre, téves kapcsolásra. De mégsem okoznak bábeli zűrzavart, mert az elemi logika és a szövegkörnyezet a legtöbb esetben azonnal világossá teszi, melyik jelentésről is van szó. Tény viszont, hogy a nyelvet kevésbé ismerőknek kedvenc játékuk (amit ők persze halálos komolyan csinálnak) az ilyenfajta „logicizáló” nyelvészkedés. Szép számú leveleim közül

idézek egyet. Egy gödöllői hallgató figyelmeztetett nemrég: „A járműveken mindenütt ilyen felírás olvasható: *Az ajtónak támaszkodni tilos*. Mi lenne vele és velünk is, ha a szegény ajtó nem támaszkodna?”

Az ilyen okoskodás, belemagyarázás néha nem is valami jóindulatú, s nem is veszélytelen. Az ötvenes években az egyik — nyelvtudói babérokra pályázó — minisztériumi tisztviselő jól szervezett támadást, kampányt indított az új helyesírási szabályzat ellen. Főként a munkaterületéhez tartozó iskolák tanárait és tanulóit mozgósította — frenetikus sikerrel. A legtöbbet hangoztatott kifogás ez volt: a *vajon* írásforma helytelen, meg kellett volna hagyni a *vajjon* írást, a *vajon* forma ugyanis félrevezető, a *vaj* főnév *-n* ragos alakja. Évekig nem volt nyelvhelyességi ankét, ahol ezt a gyermekséget valaki fel ne hozta volna. Én is „naiv” levelek tucatját kaptam — főként tanulóktól, magyaráznám meg, miért döntött az Akadémia a *vajon* mellett, talán azt akarja kérdezni: *mi van a vajon?* (Érdemes tudni: ezzel a babonával már Arany János is küzdött, aki lapjában a sok lehetséges forma közül — *vajon*, *vajjon*, *valjon* stb. — szintén a *vajon*-t választotta.)

A téves kapcsolás homonimák adta lehetőségeinek azonban nemcsak negatív, hanem pozitív vonatkozása, nemcsak kára, hanem haszna is van néha. A nyelvi rejtvények, a szójátékok, tréfák, alapja igen sok esetben éppen a kétfelé való értés lehetősége: így is, úgy is lehet értelmezni a több jelentésű, több funkciójú szót, kifejezést. De íróink, költőink is élnek a homonimák adta lehetőséggel, felhasználják játékoságát, sejtelmességét a mondani-való árnyaltabb, művészebb kifejezésére. (L. Rácz Endre: A homonimák szépirodalmi előfordulásairól. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlet-tana és jelentéstana köréből 157—206.)

b) Másik érve Szepesy Gyulának a befejezett melléknévi igenév visszazsorítása, kizsorítása mellett az, hogy ezzel nyelvünk jó hangzását védienénk. A cél — nyelvünk jó hangzásának megőrzése — valóban fontos. Vigyáznunk kell rá, hogy nyelvünk, beszédünk ne legyen unalmasan egyhangú, fülsértően kattogó, nevetségesen hápogó („*pávává válván*”). Nyelvművelésünk nem hanyagolta, nem hanyagolja el ezt a kérdést, nyelvművelő cikkeink, könyveink, előadásaink rendszeresen szóvá teszik a jó hangzás elleni vétkeket.

Szepesy érvelését idézve, ez a veszedelmesen terjedő járvány nagy veszteséget okoz a magyar nyelvnek, mert „Rontja a magyar nyelv esztétikáját. Tudjuk, hogy nyelvünkben túlteng az *e* magánhangzó. De talán kevesen tudják, hogy ugyanúgy, sőt méginkább túlteng a *t* mássalhangzó is. Nem csak mint hang, hanem mint nyelvi elem is...” (104: 19).

Nos, az igaz, hogy a *t* gyakorisági szempontból előkelő helyet foglal el a magyar hangok között. Minden száz hangból 7,7 a *t* (MMNyR. 1: 85). Az *e* persze ennél is gyakoribb (uo. 74), de a mássalhangzók között a *t* vezet.

De vajon nyelvünk esztétikája nyer-e igazán akkor, ha a kérdéses melléknévi igenevet határozói igeneves szerkezet váltja fel? Valóban szebben hangzik a *zárva van*, a *nagyra van hivatva* mint a *zárt*, *nagyra hivatott*? Vajon lényegesen csökken-e a *t* hangok által okozott zakatolás, ha a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatban visszazorul? Hiszen melléknévként vagy igeiként használva egyaránt megmarad a *t*.

Ha valóban van nyelvünkben *t*-túltengés, abban a fő szerepet inkább a tárgy ragja, a múlt idő jele, a szenvedő, a műveltető igék képzője és egyéb

-t, -tt hangot tartalmazó nyelvi elemek játsszák. (A fölöltözködtek, a felemelkedhetnek hangzása sem kellemes, hanem bántó, fülsértő. De a megoldás mégsem az, hogy a *fel* vagy a *föl* igeekötőt üldözzük . . .)

Valóban vannak befejezett melléknévi igenevet tartalmazó rossz hangzású mondatok. Például ez is: „Konyhái *automatizáltak*, étkei *standardizáltak*, minden gramm hagyma tudományosan *beprogramozott*, és ugyanúgy *kiadagolt* a burgonyától a sóig minden a McDonald's konyháján” (Magyarország 1984. 19. sz. 12). De vajon szebb lett volna, ha az *automatizáltak*, *standardizáltak* stb. helyén ez van: *automatizálva vannak*, *standardizálva vannak*? Másként kellett volna az egészet fogalmazni.

A következő mondat is rossz — hangzás szempontjából is: „A szóban forgó cikk sok pozitívumot ismertetett, holott *köztudott*, hogy temetőink többsége *elhanyagolt*” (Magyarország 1984. jan. 8.). De a rossz hangzás nemcsak a két befejezett melléknévi igenévnek „köszönhető”, hanem az *ismertetett*, *holott*, sőt a *pozitívumot* szavak *t* hangjainak is. A *köztudott* tehát már csak azért is helyettesítendő ebben a mondatban *köztudomású*-val, mert ezzel a hagyományosabb formával enyhítjük a megelőző szavak kattogását. De még így is sok a *t* hang. Ezekkel viszont: a város *kihalt*, a nadrág *viselt*, a szoba *zsúfolt*, az ég *derült*, a fiú *elégedett*, a pad *foglalt* stb. — semmi ilyen baj nincs. Nincs bennük „tötö”, csak egy-egy „tö”.

Nem nagy lelkesedéssel, de — minthogy a vita során és a vitán kívül is sok szó esett róla — elmondom a véleményemet röviden Szepes Gyula találmányáról, a „tötö”-ről is. Ő alkotta, a „*suksük*” mintájára: „Simonyin kívül egészen a legújabb időkig egyetlen nyelvművelő se foglalkozott evvel a magyartalan »tötö« nyelvvvel, hogy a »suksük« nyelv mintájára most már nevén nevezzük a gyereket” (104: 18). (A filológiára hajlamos olvasó ugyan nem egészen érti, hogy miért nevezi csak most nevén a gyereket, amikor cikke elején már *ú g y n e v e z e t t* „tötö” nyelvről beszél, ami arra látszik utalni, hogy egy már ismert, használt műszóról van szó.)

A vitázók nem fogadták szívesen az új találmányt. Tompa József jogtalanul használt gúnynévnek tartja. Kálmán Endre így nyilatkozik róla: „... remélem, hogy nem válik közhasználatúvá ez a pontatlan és elmésnek sem mondható elnevezés” (105: 37).

Hogy gúnynév, afelől semmi kétségem nincs, bár Szepes visszautasítja ezt (Édes Anyanyelvünk II. évf. 4. sz. 4). Pedig a dolog természeténél fogva az! Ahogy csúfnév, gúnynév a „*suksük*” és több társa is, amellyel — tréfás csipkelődéssel, csúfolódással — fel akarjuk hívni a figyelmet a kerülendő nyelvi hibára. Nem szakkifejezés, nem becenév: tartalmazza, kifejezi használójának elítélő véleményét. Én is csipkelődő szándékkal adtam egyik cikkemnek, amely ugyancsak a nyelvi monotoriáról szólt, a „Csacsacsacs” címet, minthogy néhány olyan újságnyelvi és irodalmi szövegrészletet is kipécéztem benne, amelyben túlságosan sok *cs* hang van. Pl. „*csapatát állítsa csatasorba*” (Édes anyanyelvünk 93).

Pontatlan lenne a „tötö” megnevezés? Kétségtelenül nem egészen pontos, hiszen a befejezett melléknévi igenév végződését nem pontosan utánozza, ott — a kiejtésben — csak egy *t* van. Ha valaki — reméljük, nincs ilyen — a határozói igeneves szerkezet használóit akarná csúfolni, erre a célra jogosabban használhatná a „vavázás”, „vava nyelv” gúnyneveket, mert az *átva van*, *zárván* és minden mély hangrendű ige határozói igeneve és a létige (*vagyok*, *vagy*, *van* stb.) kapcsolatában benne van a *vava*. Gallasy Magdolna

így teszi fel a kérdést: „Ha az *ez adott* szerkesztésmód elriasztásul a »tötö« nyelv címét kapta, mondjuk rá erre meg [az *adva van*-ra] azt, hogy »vava« nyelv, s ne használjuk, válogatás nélkül kezdjük irtani?”

Hogy elmés vagy nem, azt én nem tudom eldönteni. De nem is ez a lényeg az ilyen neveknél. Egy bizonyos: célbataláló. Mert végül is a megbélyegzett nyelvi jelenségnek az a formai jellegzetessége, hogy minden egyede *t* hangra végződik. A szó rövid, meg lehet jegyezni, alkalmas a gyors elterjesztésre, mozgósításra, kampányszervezésre. A pontos, szakszerű megfogalmazás (a befejezett melléknévi igenév állítmányként való használata) nehézkes, és nem is válhat így jelszóvá. S a „tötö”-be bele lehet érezni azt is, hogy ezek az emberek a „tötözők” tulajdonképpen nyelvileg műveletlenek, értelmetlen makogók.

És hogy fennmarad vagy sem? Szívből csatlakozom Kálmán Endre óhajához: bár felednénk el minél hamarabb ezt a gúnynevet. De nem vagyok túlságosan optimista, éppen a fentebb elmondottak alapján. Pedig jó volna, ha — bizonyos járulékaival együtt — elfelejthetnénk, mert nevezzük végre nevén: kártékony, igazságtalan, méltánytalan. Féligazságot (vagy ennél is kevesebbet) abszolutizál, nyelvünk értékes elemét segítene gyökerestől kiirtani, túlbuzgó, differenciálni nem tudó és nem akaró, vulgarizálásra hajlamos „harcos nyelvvédők” fegyvere lenne íróink, tudósaink jogtalan megsegyenyítésében, pellengérre állításában.

cd Nem látom világosan, mennyire reális Szepesynek az az aggodalma, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának terjedése *me g r o n t j a a z e m b e r e k n y e l v é r z é k é t* (104: 19). Általában nyilván igaz, hogy aki igénytelen, lompos, zavaros, magyartalan nyelvi közegben él (= ilyen nyelvi megnyilatkozásokat hall, olvas), az ezt tanulja, ezt szokja meg, ezt érzi természetesnek. Tehát a rossz példa valóban rontja a nyelvet, s a nyelvérzékét is. Persze más oldalról nézve az is igaz, hogy olyanok vesznek át, fogadnak el könnyen rossz nyelvi formákat, akiknek bizonytalan a nyelvérzékük.

Csak azt nem szabad elfelejtenünk, hogy a most tárgyalt jelenség nem egyértelműen káros. Maga a jelenség egyáltalán nem káros, ezt a vitázók többségének hozzászólása is mutatta, csak felhasználási módja ellen lehet, van kifogásunk. De sokszor csak annyi, hogy egy kissé szokatlan, mert új. Eddig nem használtam, tehát berzenkedik ellene a nyelvérzésem, s ha türelmetlen természetű vagyok, s nem ismerem a nyelvi változás, bővülés, gazdagodás folyamatának természetét, hajlamos vagyok „nyelvérzésem” alapján kiátkozni, üldözni ezt a szokatlanabb formát.

Margócsy József nemrég megjelent könyvében (A pedagógus és az élet) azt olvasom, hogy a korszerű iskola, a jó tanár mindig, minden szinten *nyitottá* neveli diákjait. „Ez a fura kifejezés azt jelenti — fűzi hozzá Margócsy —, hogy nem hitetjük el diákjainkkal, hogy nekik mindent megtanítottunk, a jelesek már mindent tudnak . . .” (56—7). Egyszóval: „fura” ez a kifejezés, mesterétől, Horváth Jánostól bizonyosan nem olvasta; de elfogadja, mert nyilván belátja, hogy más melléknévnél, körülírásnál jobban kifejezi a mondanivaló lényegét. Romlik a nyelvérzéke? Nem hiszem, még az ilyenek olvas-tán sem: „Az természetes és megszokott . . .” (32); „Ha valaki tiszta, rendes és gondozott . . .” (73) stb.

Gallasy Magdolna ezt fűzi a befejezett melléknévi igenév nyelvérzék-rontó hatásának kérdéséhez: „Nem ez lenne az első jelenség a nyelvek és

nyelvünk történetében, amikor jelek és funkcióik kapcsolata fellazul, a használat változik, és ingadozások, bizonytalanságok következnek — majd pedig ezt a nyelvérzék észreveszi, kihasználja, felhasználja: s új funkciók kapcsolódnak a régi jelhez stb. stb.” (105: 32).

d) Számomra leginkább meghökkentő, mellbevágó az a drámai jóslat, intelem, amelyet így fogalmaz meg Szepes Gyula: „Ha a »tötö« nyelv járványa nem ér véget, és a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet nem szabadul meg ettől a parazitától, akkor legnagyobb íróink, költőink művei néhány évtized múlva olvashatatlanná válnak a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet gyakorisága miatt. Tötözőinket ez szemmelláthatólag egy csöppet se nyugtalanítja!” (104: 19.) Ezt később is megismétli: „A magyar frók és költők alkotásainak diszkreditálását akadályozzuk meg . . . , ha kioperáljuk ezt az idegen képződményt nyelvünkéből” (28).

Meglepő számomra, hogy erre az aggodalomra, feltevésre senki se tért ki a vitázók közül. Egyetértettek vele? Nehezen hiszem. Inkább az lehet, hogy nem találták elég komolynak. Vagy amire én gondolok: ezt a kérdést nem lehet egy-két mondattal elintézni.

Az bizonyos, hogy „tötözőink” valóban nem éreznek, nem éreztek lelkiismeretfurdalást, hogy ilyen „katasztrófát” készítenek elő. Különben aligha élnének, éltek volna ezzel a nyelvi formulával.

A magam részéről nehezen tudom elképzelni, hogy akár több száz év alatt is bekövetkezne ilyen mérvű változás köznyelvünkben s a tájnyelvekben, s ha valóban ennyire visszaszorulna a *va* — *ve* + létige szerkezet, ennek az lenne a következménye, hogy nem értenénk meg klasszikusainkat.

Először is némi túlzás van abban, ahogy Szepes a befejezett melléknévi igenév és a határozói igenév egymáshoz való viszonyát régtől kezdve látja. Nem mindig a *-va*, *-ve* rováására használjuk a kérdéses melléknévi igenévi formát. Az *ismert*, *közismert*, *tudott*, *köztudott* és nyilván még sok társuk például nem is helyettesíthető (a köznyelvi szokás szerint) ezzel: *ismerve van*, *tudva van* . . . Aztán: nemcsak pusztítják, hanem ki is egészítik egymást. Mind a kettő él(het) egymás mellett, akár mint viszonylag azonos funkciójú szinonimák, de méginkább úgy, hogy valamilyen jelentéskülönbség alakul ki köztük.

Idővel persze változhat, nyilván változik is a két forma közti arány, ahogy különböző időkben más és más volt az arány a múlt idő kifejezésére alkalmas igealakok közt. S ezek egyike-másika valóban érthetetlen ma már a magyarul beszélők többsége előtt. Például a már említett *kérdezők*, *kötők*, amelyet a *kérdeznék*, *köténk*, illetőleg a *kérdeztük*, *kötöttük* váltott fel. De talán nem is kell mondanom, mennyire nem lehet ezt párhuzamba állítani a mi vitatott esetünkkel. Tegyük fel mégis, hogy nyelvjárásainkból eltűnik a ma még szinte egyeduralgó *-va*, *-ve* + létigés szerkezet (hány ezer év alatt?), megritkul, visszaszorul a köznyelvi használatban is: akkor is változatlanul megmaradna irodalmunkban, klasszikusainkban. Mégpedig lépten-nyomon, nem itt-ott elvétve. S ez az irodalom nem lesz elzárva a jövő emberétől sem, olvassák, tanulják klasszikusainkat az iskolákban, a családban, előadják, hallgadják a rádióban, televízióban, művelődési otthonokban. Ezek a klasszikusok — remélhetőleg — állandó részesei lesznek a jövő magyarja életének, alakítói nyelvi tudatának, ismeretének, ízlésének. Ez a hatás csak akkor szűnne meg, ha eltűnnének (néhány évszázadra) a könyvek. Majdnem azt mondhatom, hogy akkor nem értenénk meg klasszikusainkat, ha nem lennének már klasz-

szikusok. Aztán: azt se felejtjük el, hogy az *írva van* olyan világos szerkezet, hogy ezt akkor is megérteni valaki, ha életében sohasem látta, sohasem hallotta-használta. Hiszen a létige életét már aligha lehetne féltetni a befejezett melléknévi igenévtől, és a *-va*, *-ve* is fennmaradna más nyelvi formákban: ezt vizsgálva, innen nézve stb.

Ha azonban mégis, mindennek ellenére valóra válna ez az új Herder-óslat, nyelvünk valószínűleg akkor is nagyon pontosan megfelelne az akkori ember igényeinek, a gondolatközlés akkori követelményeinek. Mai ismereteinkkel, tudatunkkal, nyelvérzékünkkel, előítéleteinkkel ebben értékelő véleményt, ítéletet mondani: vaskos anakronizmus.

V. A vitának eddig két fontos részletével foglalkoztunk. Számba vettük a nyelvhasználat, a nyelvszokás kérdését: mennyire ismert ez a vitás nyelvi forma a mai nyelv különféle rétegeiben, a közeli és a távolabbi múlt nyelvében; mérlegeltük a használata ellen és mellett szóló érveket. A felmérés és értékelés után szükségszerűen következik az a kérdés: mi most már a teendő, mi a nyelvművelés feladata, s ezt hogyan kell elvégezni?

A beavatkozás mértékéről és módjáról is meglehetősen eltértek egymástól a vélemények a vitában. Szepesy Gyula javaslata, hogy indítsunk országos mozgalmat, kampányt a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata ellen, logikusan következik abból, hogy ezt a jelenséget fertőző gócnak, ragálnak, kiagyalt modoros idegenszerűségnek tartja (vö. 104: 28), s azt mondja, hogy a *-t*, *-tt* képzős igenév állítmányi használatának visszaszorítása, illetőleg megszüntetése „lenne az utóbbi évtizedek nyelvművelő mozgalmának leglátványosabb fegyverténye” (Nyr. 107: 271). Ezért szólítja fel, hívja hareba a nyelvművelőket: „Én a magyar nyelv ügyéért folytatott haromban a magyar nyelv művelését szívükön viselő nyelvészek támogatására számítottam a múltban, és számítok továbbra is. Jól tudom, hogy egymagamban keveset érhetek el. Az egész magyar nyelvművelő mozgalom segítségével sokat” (uo.).

De miért nem jelentkezik a harcra, miért nem akarnak a zászló alá állni a vita résztvevői? Miért látszik kétesnek, hogy az egész magyar nyelvművelő mozgalom csatlakozik a meghirdetett kampányhoz? Talán nem viselik szívükön a magyar nyelv ügyét? Vagy megalkuvók, gyávák, kényelem-szeretők? A vita azt mutatja, hogy nem erről van szó. A nyelvészek többsége nem tartja mai magyar nyelvünk legégetőbb kérdésének a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát, nem tartja olyan jellegű és mérvű hibának, amely ellen országos méretű mozgalmat kellene szervezni. Nem tudja a kampányt, az irtóhadjáratot helyeselni azért sem, mert lényegesen összetettebbnek, bonyolultabbnak látja a kérdést, a vitás nyelvi jelenség állapotát, mint a kampány meghirdetője. Szepesy szerint egy bizonyos, nem jelentős mennyiségű, felsorolható, megszámlálható, már melléknevesült ige néven kívül minden állítmányként használt befejezett melléknévi igenév rossz, magyartalan, tehát megbélyegzendő, kiirtandó. Csakhogy: attól függ, ki állítaná össze az elfogadhatók listáját!

„Én is bizonyos fokig stílustalannak, de nem magyartalannak ítélem ... a Szepesytől megrótt *beágyazottak*, *beilleszkedettek*, *beépítettek*, *formált*, *megengedett* stb. igenévi állítmányt nemzeti nyelvünk mai fokán — írja Tompa József. Túlzásnak tartom viszont az *ismert*, *közismert*, *keresett*, *elégedett*, *hivatott-félék* hibáztatását; immár reménytelennek az *adott*, *tudott*, *köztudott* típus

elleni keresztes hadjáratot, bármennyire nem kedvelem ezt magam sem” (105: 177).

A többi vitázó is hasonló szellemben nyilatkozik, hangsúlyozva, hogy lényegesen több színű a nyelvi valóság, mint Szepesy látja. Gallasy Magdolna ezt így fogalmazta meg: „A z a d a t o k n e m k e z e l h e t ő k e g y n e m ű h a l m a z k é n t, tagolt anyagon végzett árnyalt elemzés segíthet elkülöníteni a káros jelenséget a szokásossá válótól, meg a finomabb megkülönböztetést lehetővé tevőtől. Már most, az eddigiekből is körvonalazható a három csoport, elhatárolódnak egymástól azok az esetek, amelyekben ez az igenév szokatlan vagy a megértést is zavarja, amelyekben (stilisztikai) funkciója van vagy lehet, és amelyekben nem is igen mondhatnánk másképp, ahol ez a forma a megszokott” (Nyr. 105: 33).

Ebből a szemléleti különbségből következik, hogy a nyelvészek, a mai nyelv művelők többsége nem szívesen venné át ennek a kampánynak az ajánlott s bemutatott h a n g n e m é t, a „hibának” s elkövetőjének igazságtalan, méltánytalan, esetenként durva és ízléstelen megbélyegzését, s inkább megmarad a nyelvi tények tárgyilagos, alapos feltárásánál, bemutatásánál, a hibákra való figyelmeztetésnél, a türelmes nyelvi nevelésnél. Ami persze a másik oldalról „ejnye—ejnyezés”-nek látszik, illetőleg ítéltetik (l. Szepesy: Ny. 104: 25).

Félreértés ne essék, úgy gondolom, velem együtt minden nyelv művelő vallja, hogy igenis szükség van taktika és stratégia kialakítására és összehangolására a nyelv művelő munkában is. Szükség van arra, hogy e g y s é g e s e n lépjünk fel a leginkább terjedő nyelvi helytelenségekkel szemben, hogy s o k o l d a l ú a n szervezzük ellenük a támadást, írjunk a célba veendő témáról, nyelvi jelenségről nyelvészeti folyóiratainkban, a lapok nyelv művelő rovatában, beszéljünk róla a rádióban, televízióban, az iskolákban stb. Ezt megelőzi, hogy kijelöljük, melyek az időszerű gondok; ilyen a h i v a t a l i nyelvi kérdése, a nyelvi divatok, divatszavak-kifejezések, a nyelvi ízléstelenségek, durvaságok terjedése vagy akár az i d e g e n s z a v a k használatának állandóan időszerű, de esetenként új meg új oldalról mutakozó kérdése.

Persze a felsoroltak ellen indított „kampány”-nak is megvannak a maga szabályai, határai. Az idegen szavaknál maradva tisztelni kell azt az alapvető szabályt, hogy a már meghonosult, közhasználatú idegen eredetű szót nem kell, nem is szabad üldözni. (Laikus nyelv művelők — de nemcsak laikusok! — felfedezik, hogy a *summa*, a *forma* meg a *voksol* latin eredetű, s tiszteletre méltó buzgalmukban, nyelvünk védelmében aztán harcot hirdetnek ellenük, megalkuvással vádolván azt, aki csitítani próbálja őket . . .) Azt is tudni kell, hogy nem mindegy, milyen nyelvi környezetben használunk idegen szót. Hogy másként kell megítélni a tudományos nyelvet, mint a szépirodalom vagy az ismeretterjesztés nyelvét. Hogy egy-egy költő nyelvében (pl. Babitsében, Áprilyében, Adyében) sajátos funkciója lehet az éppen használt idegen szónak. Hogy nem jogos, nem méltányos az idegen szót „mocskok”-nak, „szenny”-nek stb. nevezni s használóját becsmérelni, hazaárulónak titulálni. Mert ez virágjában volt a két háború közti nyelv művelés gyakorlatában, de bizony előfordul ilyesmi manapság is.

Egy példát idézek is rá, bizonyításul és intő, figyelmeztető tanulságul, nemcsak a mostani vitára gondolva.

A példa — vagy antipélda — Tiszamarti Antalnak egy régebbi műve,

vállalkozása, az 1943-ban kiadott Pellengér. Tudjuk, hogy Tiszamarti, aki a polgári életben orvos volt, igen hasznos munkát végzett az orvosi nyelv tisztogatása, magyarítása terén. De — főként a bennük előforduló idegen szavak miatt — más (irodalmi, tudományos) műveket is megbírált, megros-tált. A negyvenes évek elején a „Mi a magyar?” című kötet szerzőit tűzte tolla hegyére, vagy inkább — idézte saját vértörvénytörvény elé: „Nem tűrjük tovább, hogy a magyar tudomány és művészet hímes mezében pávaskodók a magyarság legfőbb értékét, nyelvünket tovább pusztítsák! Nem tűrjük, hogy egyetemeink . . . a magyar nyelv temetőjévé váljanak. Nem tűrjük, hogy a magyarságot csak félig vállalók oktassák azokat magyarságra, akik ennek a sorsnak minden következményét vállalják!” (Pellengér, 64).

Néhány név „a magyarságot csak félig válláló nyelvpusztítók” sorából: Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Keresztury Dezső, Kodály Zoltán, Ravasz László, Szekfű Gyula, Zolnai Béla . . .

De miért ne lehetne a felsoroltakat bírálni? — kérdezhetné valaki. Aki ír, annak el kell viselnie írása kritikáját is, főként ha a magyar nyelv ellen vétkezik. S ha a szelíd figyelmeztetés nem használ, jogos a kemény igazmondás is. Tiszamarti is így vélekedett: nem szabad kíméletesen, tapintatosan, antilop-kesztyűsen bírálni, a Mi a magyar? nyelvét.

„Vajon megtörhetném-e vele a tömjénezéstől homálygó szemű Babits elefántcsonttoronybeli kényuraságát, Eckhardt elvi és nyelvi következetlenségét, Zolnai Béla merész állításokkal párnázott kávéházi fölényét . . . ? Kötve hiszem” (63).

Ez a „bátor igazmondás” álarca alá bújt pocskondiázás, otrombaság, ízléstelenség jellemzi az egész kritikát, az egész könyvet. Mert Babitsnak — „nem használt a lecke”, nem a régebbi művének nyelvéről írt s most részben megismételt bírálat a prózaíró Babits „erőtlen, hanyag, idegenszerű” stílusáról, nyelvi bűneiről, „melyek az elemi iskolás nyelvtanba ütköznek, s a nyelv gyökerét rágják” (9–11).

Szekfű Gyula is megkapja a magáét: „Nem adnám egy vak lóért, ha megokolná Szekfű Gyula, mi oknál fogva becsüli többre ezeket a kihasznált, vannyadt, szulladt nemzetközi szólotyókat a tisztos, csak a mi számunkra teremtett és szépellő magyar kifejezéseknél?” A „szulladt (?) nemzetközi szólotyók” a *struktúra*, a *morális*, a *kultúrállam*, a *diagnózis* stb. A két utóbbi helyett a szerző a „művelt állam” és „a betegség vagy kór neme, kórhatározás, kórjelzés” kifejezést, szót ajánlja.

Bocsánatos elfogultság — mondják sokan az ilyen túlzásra. Nyelvünk izzó szeretetéből fakad. S meg kell becsülnünk azt az erkölcsi bátorságot is, amely nem riad vissza a legnagyobb tekintélyek megbírálásától sem . . .

Nos, nyelvünk szeretetét Tiszamarti Antal esetében sincs jogunk kétségre vonni. De ez nagyfokú egyoldalúsággal, szűklátókörűséggel jár együtt; a többet megérteni, befogadni tudó, nyitottabb szellem iránti ellenszenvvel, stílári érzéketlenséggel, differenciálásra való képtelenséggel. „Nyelvi ideálunk a prózában — vallja — inkább Pintér, mint Babits” (36). S ami az erkölcsi bátorságot illeti, az is csak látszólagos: tudjuk, hogy 1943-ban semmiféle kockázattal nem járt Babits, Szekfű, Kodály bírálata. Sőt! S ugyanebben az időben Füst Milánt *Füsbement* Milánnak gúnyolni nem szellemesség, hanem legalábbis embertelenség.

Ezzel a szélsőséges purizmussal és demagóg hangvétellel — jegyezzük meg mindjárt — nem azonosította magát a korabeli hivatalos nyelvművelés,

amelynek olyan kiváló nyelvész képviselői is voltak, mint Nagy J. Béla vagy Zsirai Miklós. Figyelemre méltó a Nyelvművelő Bizottság állásfoglalása egy javaslattal kapcsolatban. Idézem a bizottság jegyzőkönyvéből: „Elek Károly szakiskolai igazgató szervezett hadjáratot sürget a napilapok hasábjain éktelenkedő felesleges idegen szavak ellen. Ebbe a küzdelembe szerinte az ifjúságot is bele lehetne vonni. A diákok a lapok szerkesztőségét folytonosan figyelmeztessék, és kérjék, hogy a magyar nyelv tisztasága érdekében a jövőben kerüljék az ilyen szavak használatát. Ha a napilapok százával kapnák naponként az ilyen figyelmeztető leveleket, ha azt látnák, hogy a magyar diákság komolyan küzd a sajtó nyelvének megmagyarosításáért, akkor ez a mozgalom előbb vagy utóbb sikerrel járna. A Bizottság ebben a kérdésben arra az álláspontra helyezkedik, hogy ilyen szervezésben nem vehet részt” (Magyarosan 7: 228).

Érthető, hogy a bizottság kockázatosnak és céltalannak tartotta az ilyen módon szervezendő hadjáratot. De a tanulók bevonása a nyelvművelő munkába igenis szükséges. Olyan módon is, hogy figyelik a rádiót, televíziót, olvassák a lapokat, gyűjtik a szerintük helytelen nyelvi jelenségeket, s az összegyűlt anyagot a magyartanár irányításával megbeszélik, megrostálják. Ez a tevékenység javítja nyelvérzéküket, szélesíti nyelvi ismereteiket, gazdagítja anyanyelvi műveltségüket. A megbeszélések eredményét esetenként — megfelelő formában — el is lehetne (kellene) juttatni az illetékesekhez, figyelmeztetésül.

A gyalázkodó, gyűlölködő nyelvművelő nem lehet követendő példánk, de nem várhatunk eredményt az indulat nélkül, fáradtan, fásultan végzett nyelvművelő munkától sem. Lényegében tehát egyetérthetünk a Bárczi Gézára hivatkozó Szepesyvel: „Akadnak olyanok is—sajnos, nyelvészek is—, akik hiábavalónak tartják a tötözés elleni küzdelmet. Én ebben a tekintetben Bárczi Géza véleményét vallom, mely szerint: »Aki fáradt lemondással áll be a nyelvművelők hadrendjébe, az magával hozza a kudarcot. Rendületlen bizalommal a lehetetlent is meg kell kísérelni»” (Nyr. 107: 270).

Az a kérdés persze, hogy ki mire gondol akkor, amikor vallja, hogy „a lehetetlent is meg kell kísérelni”.

Néhány évtizedes tapasztalataim alapján s a nyelvművelő viták irodalmának ismeretében szép listáját tudnám felsorolni a lehetetlenség határát súroló javaslatoknak, hozzátéve, hogy a javaslattevők javaslatuk megvalósíthatóságát a világ legtermészetesebb dolgának gondolták, gondolják. Pl.: állítsuk vissza az ikes igék szabályos ragozását; tisztítsuk meg nyelvünket minden idegen szótól; terjesszük el, tegyük kötelezővé az ő-zó nyelvjárást; élesszük föl igeragozásunk egykori gazdagságát, a különféle múlt idejű igealakokat; szüntessük meg a névragozásban mutatkozó „logikátlanságot”, tegyük „észszerűvé” nyelvünket. (Ne nyugodjunk bele, hogy majdnem azonos hangalakú szavak — *sár, vár, kár* — tárgyragos alakját egymásétól eltérően — *sarat, várat, kárt* — kelljen képeznünk — mondta Nékám orvosprofesszor; sőt már Tácsics Mihálynak is volt hasonló javaslata.)

De magának Bárczi Géának a gyakorlata sem vág mindig egybe az előbb idézett, Nyelvművelésünk című könyvecskéjéből való elvi állásfoglalással. Az ikes igékről való véleményét alighanem sokan kifogásolnák, mert hiányolnák belőle a szenvedélyes harcokészséget: „Már nem ragaszkodunk az ikes ragozás szabályainak megtartásához, mert bár e ragozás megbomlása formai szegényedést jelent, az ikes alakoknak funkciójuk, megkülönböztető

jelentésük néhány különleges esetet . . . nem számítva már régen nincs, s ezért valószínűleg nem is lehet megakadályozni a pusztulásukat” (79). Más esetekben meg sokan túlzónak tartanánk, például abban, hogy a *látnók*, *néznők* igealakot tartja az egyedüli helyes formának (79). De nem tudnám jó lélekkel támogatni azt a javaslatát sem, hogy ne engedjünk színpadra olyan színészt, „aki a zárt *e* használatát nem tanulta meg” (33).

Hogy ezekről mi a véleménye Szepesynek, nem tudom. De tudom, hogy például az *őket* — *azokat* használatának szabályát (78) nem egyformán fogalmaznák meg, a *kőrut* ejtést (34) sem ítélné nyelvi műveletlenségnek, a megengedő *is* kötőszó helyének kijelölésében sem olyan szigorú, mint Bárczi (77).

S vajon a vitatott kérdésben, a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának dolgában „engedékeny” volna-e Bárczi, vagy azt javallná, hogy harcoljunk ellene, kíséreljük meg a lehetetlent is?

Nyelvművelésünk című könyvéből ez nem derül ki, mert *e g y s z ó t s e s z ó l r ó l a*. (Ami persze mégis jelenthet valamit.) Egyetemi tankönyvükben ír róla, mint már idéztem, de abból sem derül ki, hogy részt vállalna-e az ellene indított kampányban: „. . . nyelvújítóink gyakran hibáztatják ezeket az idegenszerűnek érzett kifejezésmódokat, ennek ellenére meglehetősen elterjedtek.” Még azt is el tudom képzelni — bár nem állítom —, hogy azt mondaná rá: „Szélmalomharcokba nem jó bocsátkozni, mert minden részletkudarccal, bár ilyesmi sokszor nem kerülhető el, gyöngíti a mozgalom hatékonyságát” (29). Vagy esetleg így nyilatkozna: „A túlzó purizmus, mely minden idegen elemet ki akar irtani a nyelvből s ezáltal a nyelvet szegényebbé nyomorítani, véleményem szerint jóval károsabb, mint akár a nemtörődömség” (134).

(Folytatjuk.)

Lőrincze Lajos

A groteszk Szép Ernő drámáiban

1. A groteszk ősi jelensége a művészetnek. Nevét az antik Róma „grottaiban” talált falfestmények stílusáról kapta. Igazából a romantika hozta divatba, Victor Hugo írja a Cromwell című dráma előszavában: „A modernnek gondolkodásában a groteszknak hatalmas szerepe van. Mindenhol megtalálható, egyrészt a torzat és borzalmasat, másrészt a komikusot és vidámat teremti meg” (Szabó György: Századunk olasz irodalmának kistükré. Bp., 1979. 164.).

A *groteszk* szó jelentése tehát összetett, szemléletmódot, stílust, műfajt jelöl. Lényege a különmű jelenségek meghökkentő párosítása, a tragikus és komikus, a fenséges és kisszerű, a borzalmas és nevetséges szokatlan összekapcsolása. Bonyolult hatásmechanizmusa éppen kimeríthetetlen kontraszt-lehetőségében rejlik. Bár számos külső jegyében hasonlít az abszurdhoz, mégis szemléletmódjában alapvetően különbözik tőle: „... az abszurd és a groteszk szorosan kapcsolódik egymáshoz, de viszonyukat máig sem tisztázta egészen a szakirodalom. A groteszkben is jócskán van abszurd elem. Mindkettő »a tragikumból táplálkozik«, és a tragikumot — Dürrenmatt kifejezésével élve — »már csak a komédia felől lehet megközelíteni«, ami akár az abszurd, akár a groteszk esetében, hátborzongató »fekete« kacagást vált ki. Különbőséget mégis csak tartalmi vonatkozásban tehetünk közöttük... A groteszkben is tragikus abszurdítás lapul, de feltételezi, hogy az ember és a világ egyensúlyvesztésének konkrét társadalmi okai vannak” (Kocsis Rózsa: Örkeny István dramaturgiája. Kortárs, 1978/5).

A groteszk drámának huszadik századi magyar előzményei alig vannak; Karinthy Frigyes írásai, Déry Tibor avantgarde kísérletei tekinthetők e műfaj első csíráinak. És mindenekelőtt Szép Ernő drámái életműve. „Szép Ernő csaknem valamennyi maradandó értékű színpadi munkája... a pesti kabaré és a korabeli francia líra különös elegyítésével, kivált a nyelvi ismétlések pokoli humorával teremti meg az abszurdumnak azt a hangulatát, amelyet évtizedek múlva Ionesco, Adamov vagy a legnagyobb, Beckett teljesít majd ki” (Színház, Réz Pál utószava. Bp., 1975. 565). Az elemzés alapjául szolgáló művek a Színház című kötetben találhatók (Bp., 1975. Szépirodalmi).

Örkeny István szerint a groteszk szatíra és líra ötvözete. Szép Ernő formailag a líra felől közelít a komikumhoz. E kettő változó aránya és összetétele adja sajátos stílusát: „Van itt Ladányban valakinek díjtalan miniszteri segéd-fogalma arról, hogy mi az élet” (Patika, 286); „A Gyöngytyúk utcában laktam, nagyságos asszony kérem, ott könnyeztem” (uo. 259); „egyedül van az ember a világon, hiába tagja az ember a Gyógyszerészsegédek Országos Szövetségének...” (uo. 263). A líra gyakran fordul önnön paródiájába: „Ah,

anda délután, a hattyú múl a kék tavon, a híd alá, bomló üdv csendjében átosan” (uo. 294). A groteszk két összetevője közül a humor változatai egészen szélsőségesek lehetnek, a keserű szarkazmustól: „Szvoboda vagyok. Vagyis voltam” (Május, 150) az abszurd, fekete humorig: „Apád micsoda? — Papám . . . fejfa!” (Lila ákác, 321). Tartalmilag a groteszk Szép Ernőnél mindig valamilyen filozófiai igazságot, jobbító szándékot hordoz, úgy is fogalmazhatnánk, csendes lázadást. „Én nem tudom, én még nem éltem, nagyságos asszony, kérem, hisz én most vagyok először a világon, én nem tudom, hogy kell . . .” (Patika, 264); „Mondja, mér öngyilkolja meg mindig magát? — Miért? A halálért. — Nem akar élni? — Nem is élek. Csak itt tartózkodom még” (Május, 145); „Miért hal meg mindig? Az borzasztó lehet. — Csak az élet lehet borzasztó” (Május, 152). Egy íróra igen jellemző, milyen szavakat kedvel legjobban. A három leggyakrabban előforduló Szép Ernő-i szó: *én, boldogság, élet*. Ezek az alapfogalmai e sajátos életműnek.

2. Helyzet és jellem komikum. — A Szép Ernő-drámák közös jellemzője a helyzetkomikum, e régi vígjátéki elem, amely itt az abszurdig éleződik. A Májusban (a további jelölésben: M) az alaphelyzet szinte abszurd: az öngyilkos fel akarja kötni magát a ligetben, de mindig közbejön valami, először a szerelmespár, később a rendőr, majd a lány, aki visszacipelő az annyira megvetett (áhitott?) életbe. A helyzet groteszk komikumát a fiú fogalmazza meg: „A legszebben ülök itt a nővel, én már hangulatban vagyok, a nő is már hangulatba jön . . . Akkor tolja ide a blattját. Ilyenkor kell neki magát itt felkötni. Nem hagyják élvezni az embert” (M. 144).

A hasbeszélő (a továbbiakban: H) monodráma, amelynek egyetlen szereplője, Antoni egy egész családot képzel maga köré bábok segítségével.

A Kávécarnok (K) groteszk komikumát két öregedő ember egymásra találása adja egy tál kuglóf fölött.

A Lila ákác (L) groteszk románc Tóth Mancsi, a ligeti tündérből bártáncosnővé „avanzsált” leányzó és Csacsinszky Pál, a szép reményű bankfiú között. Igazi pesti mese, sok humorral, lírával, happy end nélkül.

A Vőlegény (V) helyzetkomikumát az adja, hogy a házasságra áhítózó felek mindketten másnak mutatják magukat. A tisztességes kispolgári család gazdagnak, a szélhámos hozományvadász pedig jól kereső fogásznak. Paradox módon a szerelem és a házasság mégis összejön, csak előbb Kornélia megjárja a Szép Ernő-i hősnők szokásos útját: éjszakai hölgy lesz.

Talán a legjobb dráma, a Patika (P) sűríti leginkább Szép Ernő drámaírói erőit. Nemcsak a vidéki magyar élet szatirikus ábrázolásában remekel, hanem a líra és humor ötvözésében is. Jó példa erre a második felvonás nagyjelenete: a fogfájós patikusnénak a szerelmes segéd a szívfájdalmáról vall. A hazatérő részeg férj semmit sem ért a szituációból, így a boldogtalan ifjúnak még a tragédia lehetősége sem adatik meg. Groteszk fíntor a befejezés: Kálmán, a főhős csodálatos félvilági nőkről álmodik, de a valóságban csak a lompos kis cselédlány jut neki. Az áhitott, nagybetűs Élet helyett — a laposlányi sár. Álom és valóság ellentéte talán sehol sem ilyen tragikomikus a század eleji magyar irodalomban.

Visszatérő hóstípus e művekben az álmodozó, érzékeny, életidegen fiatalember, aki a realitással való találkozásában mindig alulmarad. Ilyen Csacsinszky Pál, a Lila ákác főszereplője (akinek a neve is árulkodik a jelleméről), Balogh Kálmán, a Patika boldogságra áhító ifjú segédje. Ez a vágy még az

olyan szélhámos típusokban is munkál, mint amilyen a Vőlegény Fox Rudija. A drámák nőtípusai mindig életképesebbek a férfiaknál. A klasszikus Szép Ernő-i nőalak a szegény sorsú, ártatlan fiatal lány, aki elzúllásában is őrzi a szerelmet. Minden hősnőben egy Tóth Mancsi rejtőzik; ilyen a Május leányalakja és ilyen Csuszik Kornél is a Vőlegényben. A szereplőket már a nevük is jellemzi, gyakoriak a beszélő nevek: Csuszik Zsiga (Vőlegény), Bizonyosné (Lila ákác), Nemadok néni, gróf Gyakorlathy, Házbéry báró, Komiszné, Szájné (Vőlegény). A Május szereplőinek nincs is nevük: A fiú, A leány, Az öngyilkos, A rendőr stb. A Patikában a helyszín neve beszédes: Laposladány a magyar Ugar Szép Ernő-i megfelelője.

E drámákban a szerzői instrukciókon is érezni, hogy költő írta őket: „Rudi (leoltja a lámpát, dül csókolni . . . A szék nyiszorog)” (V. 524); „Két karra rajong” (V. 521). Íme a Lila ákác helyszín- és időmeghatározása: „Játsozódik Pesten, a vízőzön előtt” (L. 311). Tóth Mancsi leírása így fest: „Fehér cérnakesztyű van a kezén, fehér blúz, sötétkéék alja, fil d’Écosse harisnya, félcipő, bágyadt kis szalmakalap. Minden a legolcsóbb vacak persze” (L. 314).

3. A szereplők beszédstílusa. — A Szép Ernő-hősöket nemcsak a nevük jellemzi, hanem a beszédstílusuk is. A figurák nyelve a drámák stiláris hatásának egyik legfontosabb alkotóeleme. Ha e stílus kulcsszavait keressük, a század eleji pesti kispolgár kifejezésmódjában találjuk meg. Ez a pesti zsargonra épülő, félműveltséget fitogtató, a bennfentesség látszatát keltő szószátyár nyitottság jellemzi leginkább a drámák hőseit. Mintapéldája Csuszik Zsiga, akinek mondataiban hemzsegnék az eltorzított idegen szavak, a németes kifejezések, a pesti utca szlenge és a kabaré viccelemei.

Az idegen szavak gyakori használata egy affektáló, félművelt magatartást leplez le: „*Fet vo zsó, eviva . . . Money! Lóvé!*” (V. 521); „Mondja, jár sokat Pesten szoáréra? Jaj, imádom a szoárékat” (P. 218); „*Così fan tutte per maladetto*” (L. 414); *Finita lá komédia, passara la festa!*” (V. 554). Az idegen szavak sokszor eltorzított formában jelennek meg, leleplezve használójuk tudatlanságát: „*ávek plezur*” (M. 137); „Ezekkel *liezont* folytattam. — *Liziform?*” (P. 287). Az idegen szavak gyakran divatszók, s így korszakjellemezők: „milyen *nett* itten” (P. 294); „. . . egy *demimonde* nem is pillanthat oda, igaza van, én mondom, mint *gentleman*. Dögölj meg, rongy proletár, *álábonőr* . . *Sámpányér*, fény és *pompadur*” (V. 530).

A drámákban meglevenedő század eleji pesti zsargonban is hemzsegnék az idegen szavak: *tuséroz* (K. 173); *smakkol* (K. 176); *svindlizik* (K. 179); *gigerli* (K. 187). De az igazi argóelemek azok az állandósult szókapcsolatok, amelyeket máig megőrzött a nyelv: *jó bőr* (V. 496); *tűnj el a balfenéken* (L. 322); *adja a bankot* (V. 515); *eljátszottam kiseded játékaimat* (V. 519). A két elem — argó és idegen szó — gyakran keveredik: „*Rajtam lóg egyfelől egy nyugdíjas fater, másfelől egy maródi mutter, le kell rázni őket*” (V. 521). A pesti utca humorát idézik a darabokban elhangzó szólások is: „Ég veled és a gyöngyharmat” (P. 292); „Annyi baj legyen, csak a negyvenhatos menjen” (V. 551); „Csend az alsó parlamentbe!” (V. 546); „Vigyázz, el ne gázold a villamost” (V. 496); „Ég veletek és a Bórkereskedők Szaklapja” (V. 486); „Akkor lépjen a távozás hímes mezejére” (V. 508). Ezek közül sajátosan Szép Ernő-i: „Hidegvér és tiszta gallér, mondá Mózes, midőn lejött a sinai hegyről” (V. 477).

A szójátékok felbontják, továbbértelmezik a szavak jelentését. Ezek az értelmezések Szép Ernőnél mindig filozofikusak: „Akárhányszor

végezni akarok magammal, mindig *életveszélyben vagyok*. Abban a veszélyben, hogy élni fogok tovább” (M. 144); „Én 51 éves vagyok. Én nem eshetek el . . . Nekem nincs világháború. Nekem csak a világ, az volt háború. Én magamtól estem el” (M. 150). J á t s z i s z ó k é p z é s s e l jöttek létre az alábbi szavak: „Nem fogná be már a *pambuláját*?” (V. 530); „Hallja, *dinsztelt úr*, saját ligetje ez talán” (L. 317). És ez már halandzsa: „*Paperlapap*. — *Papapapa* . . . mit tesz az, segéd úr? — Nem tudom. Az ember blazírt lesz” (P. 289). A játsszi szóképzés nevekre is kiterjedhet: „*Gül Mama*, a rózsák anyja” (L. 340); „Hogy hínak! — *Ix Nix*” (M. 138). A korabeli zsargonra igen jellemzőek az egyes szavak eltorzított, játékos változatai. A *korona* szónak például az alábbi variációi szerepelnek: *kroncsi* (M. 134), *krón*, *krondorfi*, *krondox*, *komorna* (V. 496—534); a *bankárnak bankfi*, *bankonc* (L. 323); a *tangónak tangocki*, *tangjuk* (L. 350). Ilyen játékos szóképzés eredménye a *kezeiticsokkoládé* (V. 486), *méztatik* (K. 177), *méltányoztasson* (V. 472).

Ezek a példák már átvezetnek az *a r c h a i z m u s o k*, vagyis a régies szavak, magyartalan kifejezések kérdésköréhez. Az eltelt évtizedek során az az érdekes stilisztikai változás következett be, hogy azok az elavult szavak, ragok vagy képzők, amelyek a drámák keletkezésének idején leginkább kifejezték a kor stílusát, mára éppen régies ízük miatt váltak groteszk humorforrássá: „*Csalódva lettem a tisztelt úr által*” (K. 186); „*tekintse magát felpofozottnak*” (V. 543); „*Hadd élvezzek itt a társadalommal*” (P. 231); „Én mámoros életet akarok, én ezt elővettem magamnak” (M. 152); „Adok egy *enyveshátat* majd neked” (M. 140); „Minden héten felküldi a Tolnai Világlapnak a *potyográfiáját* a magyar szépségek közé” (P. 221). Az alábbi példa komplexen mutatja a magyartalan nyelvtani formák stílárís hatását: „Én a Casinóba akarok jönni. Vagy a kabarethez jönnék egyelőre . . . Én a parketthez akarok jönni. Ha maga tud imponálni a Casinóba, behoz. Ha maga tényleg olyan barát a balettmesterrel, behoz” (M. 140).

A pesti utca nyelve, a zsargon, a vicek, vagyis a kabaréelemek csak egyik összetevője a drámai oeuvre-nek. A másik a Szép Ernő-i líra, ez a kicsit szentimentális, kicsit szürrealista, fájdalmas-borongó költészet, amely nem nélkülözi a groteszket. A költő szokatlan jelzős szerkezetei tragikumot és komikumot ötvöznek: *hőnnyomorult fogász* (V. 529); *locsolt nyári délután* (P. 260); *császárszakállas veterán fogkefém* (V. 519); *nagy lump hajad* (V. 513); *finom ópiumos garzon élet* (L. 320); *özvegy légy* (V. 512); *intelligens cüppő* (P. 208); *buta vizes fogad* (V. 512); *stramm idők* (V. 489).

E groteszk költészet eszközei a s z ó k é p e k is. Íme egy tipikus Szép Ernő-i m e t a f o r a : „Óh, itt a két ölelő karom . . . *Zárójel*, amelyben semmi sincsen” (L. 376). A játékos megszólítások tobzódnak a metaforákban: „Te, te kis *vak kutya*. *Aranyhalacska*. *Húsvéti tojás* Te *fűmag* . . . Te *forró limonádé*. Te *erdei számóca* . . . Te *kókuszszappan*. . . . te *habocska*. Te kis *legendás*” (L. 394); „Egyetlen legszebb *pondróm*. *Ünőkém*. *Hercegnőcském*. . . *Fácánmadaram*” (V. 477). Valóságos metaforahalmaz az alábbi példa: „Az én kalendáriummom a menetrend, az én otthonom a vonat kupéja, az én kutyám a koffer, az én akácfáim a telegráfoszlopok” (H. 11). A s z i m b ó l u m o k legtöbbször lírai töltésűek: „. . . hogy a palotákba nem szabad beszólni, ha fáj ez a nyomorult élet: adjatok egy ital szépséget, izé, egy korty örömet, öö, ünnepet, fényt adjatok!” (P. 261). A groteszk humor azonban itt is érvényesül: „*zenés temető*” (a Casinó); „*Egy cigarettapapír a sárba esett*” (Tóth Mancsi elzüllése) (L. 342). A két ellentétes hatás együtt is jelentkezhet: „Boldogság. Az a tündöklő ko-

rona, akit a trónkövetelő egész életében a fejére vár, aztán kalapban hal meg” (L. 385).

A hasonlatok legtöbbje köznapi képekkel él. Groteszk hatásukat az adja, hogy emelkedett dolgokat kisszerű képekkel társítanak: „Megyen az ember a világon egy helyről a másikra, *mint a szaggatás az öreg asszony térdéből a vállába*” (P. 205); „akkor szokok úgy elkeseredni, *mint a lipantai túró*” (L. 379); „Csak utálok az életet . . ., *mintha csukamájolajat ittam volna*” (L. 377); „olyan szőke volt az egész nő, *mint az emmentáli*” (V. 520); „Megyek a szerelem elé, *mint . . . szombat a vasárnap elé*” (L. 325). Némelyik hasonlat a maga frappánságával olyan, mintha korabeli szólás lenne: „Felőlem olyan szép lehet, *mint a Vajdahunyad*” (V. 505); „Bevezetném a pénzt hozzád, *mint a gázt*” (L. 389); „Csak úgy jártam veled, *mint a beteg a bottal*” (L. 395).

A groteszk stílushatás két legfontosabb összetevője az ellentét és a váratlanság. A humor különböző irodalmi és filozófiai elméletei mind megegyeznek abban, hogy a komikum alapja mindig valamilyen ellentét. „A komikum mindegyik esetében találhatunk valamilyen kontrasztot, szembeállítást, például valami komoly és triviális, valami racionális felnőttés és gyerekes dolog között, és gyakran ellentétet önmagunkról alkotott benyomásaink és másról alkotott véleményünk között” (Séra László: A nevetés és humor pszichológiája. Bp., 1980. 72). A váratlanság fogalmát már az ókori humorelméletek is ismerik, többek között a cicerói is, amely szerint semmi sem neveltet annyira, mint a váratlan. Hazlitt múlt századi véleménye szerint a groteszk „akkor keletkezik, ha előzetes várakozásainkat becsapja valami formátlan vagy oda nem illő, tehát valami olyan, ami ellenkezik a megszokottal és a kívánattal” (Séra i. m. 53). A váratlanság ezért közvetlen homikumforrás. „Legyen szíves, mondja meg Gyengus néninek, hogy jöjjön fel holnap délután ide a rendelőmbe. — Minek? — Hogy kiverjem a fogát” (V. 500); „Tudja, édesem, hogy nem vagyok független nő. Egyelőre még pofoz a mutter, ha későn jövök” (M. 137). Az ellentét hatásos módja, ha két fogalom kizárja egymást: „Francia parfüm. Nem lássa: rá van írva, Hamburg” (L. 318); „Csókolódtunk kérem, mint a vadállatok . . . Kérem öt hétig a legszolidabb viszony” (V. 547). Az ellentét lehet látszólagos is: „Nagyon tisztességes lányok, a mamájuk nélkül sose mennek szeparéba” (H. 10); Nem azért vettelek el, hogy hű legyél” (V. 484). A legösszetettebb hatást a hangulati ellentétel bíró stíláriis eszközök érik el. Szép Ernőnél mindig valamilyen filozofikus tartalom keveredik alantas hétköznapi fogalommal: „Engem vár a halál, én meg itt füstölök” (M. 160); „Nagyságos asszonynak a foga fáj, nekem meg a szívem fáj” (P. 258); „Vöröspecsenyét játszom egy éjszakai hölgygel a chambre szeparéban” (L. 345). A kispolgár nagyképűségét leplezi le az alábbi mondat stílusának és tartalmának ellentéte: „Szupéra hazajövök, remélem meglesz a rántottám három tojásból” (V. 478).

4. A dialógusteknika. — A Szép Ernő-i stílus igazi meghatározói a mondat szerkezetek. Ez az a stíláriis eszköz, amely leginkább egyéníti a hősök beszédmódját. A parallelizmus (mondatpárhuzam) nyomatékostó hatású: „A menházba jó. Nem kell nézni a hatyúk után. Nem kell az ágyasokat nézni. Nem kell sétálni. A menházba ülni lehet egész nap. Szunyókálni lehet. A menházba bekerülni . . . Az isten verje meg a hatyúkat” (M. 135); „Osztt van flört. Az olyan, tudod, hogy az semmi, de azért van benne valami. Tudod, még semmi sincs, de tán még jobb, mintha volna, oszt esetleg

vége van, oszt pedig közepe nem is volt” (P. 291). A kihagyás, elhallgatás, félbeszakítás erőteljes humorforrás lehet: „Hogy mer engem tegezni? — Köszönöm jól”; „Te hány éves vagy? — Elmúltam” (L. 315); „Boldogság... nem értem... Senkivel se beszéltem ilyesmiről... Mi itt vidéken... — igazán maga olyan furcsa...” (P. 267); „Hitvesem és két felnőtt lányom... — Oh! Eljönnek a bálra, óh, nagyon kíváncsi vagyok igazán... — Hitvesem és két felnőtt leányom a helybeli evangélikus református sírkertben nyugszanak...” (P. 213).

Az ismétlés egyhangú gépiessége groteszk hatást válthat ki: „Nagy valami a Svájcba lenni! Csak ki kell menni a Svájcba, oszt a Svájcba van az ember. Én mentem vóna, én lettem vóna a Svájcba” (P. 222); „Tíz éve egyebet se teszek, mint hogy öngyilkos vagyok. Tíz éve húzom fel úgy az órát, hogy még huszonnégy óráig járjon. Tíz éve járok Pesten a hidakra. Sétálok, nézegetek, és néha leugrok a Dunába” (M. 153); „Várjanak! A postán várni kell! A postán mindig várnak. Mindenki vár a postán” (P. 244). Az ismétlés lehet kifejezetten játékos is: „Bizony isten, de bizony isten, hogy bizony isten, segéd úr” (P. 284); „tisztelem tisztelt urat” (K. 181); „Asszonyom, asszonyom. — Mit mondja nekem: asszonyom, asszonyom? — Asszonyom, asszonyom. — Megháborodott? — Megháborodtam” (P. 256).

Az ismétléssel rokon stiláris eszköz a halmazás. Nyomatékosító hatásával fokozza a mondanivaló humorát: „De mi az koplalni, mi az fázni, egyáltalán mi az snassznak lenni ahhoz képest, hogy az ember boldogtalan” (P. 259); „én egész nap boldogtalan vagyok, még este is, még éjszaka is, mikor alszom, csak akkor nem tudom” (P. 277).

Szép Ernő legnagyobb nyelvi leleménye az elcsúsztatott dialógus. A párbeszéd-technika lényege a többszólamúság: minden szereplő mondja a magáét — a megértés és megértetés reménye nélkül —, és a mondatok valahol mégis egymásra felelnek. Ilyen groteszk kakofónia a Patika nyitójelenete, amelyben minden szereplőnek állandó szólama van. Kálmán: „Principális úr, hát hol itt a bál?” Jóvér Jani: „Hun vannak innen a lapták?”; Pap Ferke: „Bürkabát? Bürkabát?”; Patikusné: „Miért jöttünk el...”; Tanító: „... a könyvtár eszméje...” (P. 228). Az elcsúsztatott kommunikáció végül is így áll össze: „Jegyző: Hát itt semmi ivászat nem lesz? Ignác! Pap Ferke: Nono. Mennyiért vetted, te? Patikusné: Miért is jöttünk el, én igazán nem értem. Tanító: Sajnos, a könyvtár eszméje... Postamesterné: Szivikém, hisz oly jó itt. Nem? Kálmán: Hölgyeim, hát a bál, hát a bál? Pap Ferke: Mennyiért adták azt a Bürkabátot, te” (P. 228). Valójában ezzel a technikával íródott a teljes első felvonás. Hogy ez a formai bravúr milyen tartalmat tud hordozni, arra jó példa Kálmán bemutatkozása a kaszinóban, amely mintegy előrevetíti árnyékát további helyzetének és közérzetének. „Patikus: Urak, ajánlom Balogh Kálmánt. Új segédem. Kálmán (meghajol). Bordiga úr (felugrik) Ez nem járja! Kimutatta lapját. Kálmán (egy lépést hátrál, ijedten). Postamester úr (felugrik) Én zöldet hívtam, a veres kiesett mellőle. Jegyző úr (felugrik) Igenis kimutatta a lapját! Renonsz! Patikus: Urak, Balogh Kálmán... Postamester úr (felugrik) Nem igaz! Megkérjük a Pesti Hírlaptól!” (P. 210).

Ilyen egymás feje fölött repkedő párbeszédjek jellemzik a Vőlegény első felvonását is, amikor a Csuszik család kapkodva készül a vendéglátásra. „Kornél: Tiszta a blúzom? Felvegyem a Mariskáét? Anya: Fejem. Tiszta, tiszta. Térdeim. Kornél: Itt van. A korc ki van szakadva, tessék. Anya: Hol, hol? Kornél: Itt, itt, fogd meg. Mariska! Mariska: Hány óra vajon? Anya: Itt van,

meg se látszik. Mariska: Várjon, megvarrom. Anya, az abroszt. Szervizt. Kornél: Duci tépte le. Mindenemet felveszi. Anya: Abrosz, kiskulcsok. Szervíz” (V. 446). A látszólagos hangzavar mondatai végső soron mindig rímelnék egymásra, ez adja groteszk humorukat: „Kornél: Nem is ismerlek . . . ki maga? Rudi: Szeretőd vagyok! Papa: Bandázs nélkül, végkimerülésig” (V. 549); „Kornél: Én már huszonöt éves vagyok, el is múltam. Rudi: Szép magától. Kornél: Már csak egy percem van. Rudi: Nekem még csak kezét kell mosni” (V. 501). A legszebb példa erre a dialógustechnikára olyan, mint egy vers: hatalmas lírai-groteszk crescendo életről, halálról, vágyakról, amelyet a rendőr — a valóság — megjelenése zár le. „A leány: Az élet, az élet, az élet. Az öngyilkos: Meghalni, meghalni, meghalni. A fiú: Gyémántgyűrűt veszek. A leány: A nyakamba colliert. Az öngyilkos: Mindennél tovább. A fiú: Automobil, sofőr. A leány: Táncolni, táncolni. Az öngyilkos: Túl a nagy világon. A fiú: Arany cigarettát szívok. A leány: A kosztüümömhöz csincsilla. Az öngyilkos: Végtelen nyugalom. A fiú: Színházba, páholyba. A leány: A grófok imádnak. Az öngyilkos: Tiszta fehér csend. A fiú: A bárba, a klubba, a Ritzbe vacsorázni. A lány: A Riviérára tavasszal. Az öngyilkos: A szív elhallgat örökre. A fiú: Nők, nők, nők. A leány: Pénz, pénz, pénz. Az öngyilkos: Minden emlék elalszik. A fiú: Gerbeaud, bécsi Derby, Bristol. A leány: Pezsgő, selyem, parfüm. Az öngyilkos: Semmi, mint a hó, mint a hó. A rendőr: Kik lármáznak itt? Az öngyilkos: Egyetlen örök végtelen” (M. 147).

Ezt az elcsúsztatott dialógustechnikát az abszurd dráma fejleszti tovább. Erre épül Beckett, Ionesco, Mrożek színpadi újítása. A magyar irodalomban is számos groteszk játék használja fel ezt az erős stiláris hatású dramaturgiai eszközt. (Gondoljunk csak Szakonyi Károly Adáshibájának szerkesztésmódjára vagy Gyurkovics Tibor darabjainak pinpongszerű párbeszédeire.) A most száz éve született Szép Ernő tehát szemléletében és stílusában a groteszk előfutára. Ezért éli igazi színházi reneszánszát napjainkban. A hatvanas—hetvenes évek groteszk és abszurd drámái irányzataira volt szükség újrafelfedezéséhez. Az, hogy a mai mesterek elődjére ismerünk benne, nemcsak azt jelenti, hogy drámái nem avultak el az eltelt több mint fél évszázad során, hanem azt is, hogy valójában megelőzték korukat. „Vannak párbeszédei, amikor az ember elbizonytalanodik és hirtelenjében nem is tudja ,ki beszél a vonal túlsó végén: Szép Ernő-e vagy Ionesco, Szép Ernő-e vagy Beckett? Ezek az egymás mellett futó, egymásba nem kapcsolódó dialógusok, ez a kihagyásos technika szerkesztésben, a mondatokba tűzdelt bla-blák, halandzsabetétek mintha valami nagyon zaklatott, nagyon modern dologról dadognának” (Mátrai-Betegh Béla, Színház, 421).

Ézsiás Erzsébet

Weöres Sándor gyermekverseinek szerepe az óvodai nyelvművelésben

Az óvodába már kommunikáló, a nyelvet tudatosan használó gyermek kerül. „Hároméves korára a legtöbb gyerek megismerkedik anyanyelve elemi szókincsével, a mondat szerkesztés alaptörvényeivel, megtanulja az anyanyelv ritmusát, sajátos intonációját” — írja Petrolay Margit *Gondolatok a gyermekirodalomról* (Tankönyvkiadó, 1978.) című munkájában (44). Az alapvető nyelvkészség, egyben a nyelvi és esztétikai képesség fejlesztésére az óvodákban mindegyik korosztály számára „irodalomfoglalkozásokat” tartanak. Ezek a percek mese- és vershallgatással, -tanulással telnek. Igen nagy tehát a fontossága a gyermekirodalomnak, annak a művészetnek, amely a kisgyerekek beszédképességét, nyelvérzékét, nyelvészettétika igényét kívánja gyarapítani. Elek-László *Gyermekversek elemzése* című dolgozatában (*Óvónők Modern Kiskönyvtára*, 4. szám 4) a nevelés — és nemcsak a nyelvi nevelés — fontos eszközének tekinti a gyermekek számára írt költészetet. A következőket írja: „... az életés, szép gyermekversek valójában az öntudat igaz örömei mind a költők, mind a műélvezők számára. Nem fogalmazhatnak meg tehát szürke sablonokat, fakó érzelmi és ismeretanyagbeli közhelyeket, nem lehetnek a betegesen érzékeny, életúntan finomkodó lelkek csinált virágai” (i. m. 5).

Szerencsére nem csekély azoknak a költőknek a száma, akik fölismerték a gyermekirodalom szerepét a nyelvi nevelés — s ezzel együtt a nemzeti öntudat — fejlesztésében.

Gyermekvers-szerzőink között a legnagyobbak közé tartozik Weöres Sándor, aki sokat és szeretettel írt a gyermekeknek. Kötetei ma már nélkülözhetetlenek az óvodákban. Weöres tökéletesen ismeri a költői mesterség szabályait, mondanivalóját kivételes verbális erővel és képzetgazdagsággal adja elő; a szabadasszociációs stílus szélsőségeitől sem riad vissza. Az ő tollán zengő muzsikává válik anyanyelvünk. Gyermekverseiben erős a ritmika, a zeneiség szerepe. Gyakran nyúl a hagyományos népi ritmushoz, és szívesen ötvözi a naívat a modernnel; nem idegen tőle a klasszikus ritmizálás sem.

„Nem a hegy és nem a völgy a valódi, hanem a szépség, melyet a képzelet a hegyek-völgyek formáin élvez” — mutat rá Weöres Á vers születése című bölcsészdoktori disszertációjában (idézi Elek László i. m. 47). Tulajdonképpen kettős irányba indul ezzel a felfogással. Egyrészt tagadja a közvetlen valóságábrázolás kötelező voltát, másrészt felszabadul a fantáziája, a nyelv nem kaloda a számára, hanem játék, csodálatos örömforrás, amely kitágítja a világot, egyben mindent az érzékek területére visz: látvánnyá vagy muzsikává változtat. Egyetlen „szabályt” fogad el csupán: a képzelet csapongó jogát, a szómagiából induló asszociációs erőt.

Ilyen megoldást láthatunk például a Déli felhők című költeményben:

Domb tövén, hol nyúl szalad
S lyukat ás a róka:
Nyári fényben, napsütésben
Felhőt les Katóka.

Fut mögötte a bolond
Szélesen nevetve,
Nagy púpjából szürke kígyó
Nyúlik az egekbe.

Zöld fűszál az ajka közt,
Tenyerén az álla . . .
A vándorló felhő-népet
Álmosan csodálja

Törött kordén utazik
Egy kopasztott kánya
S haját tépve Bogyóvére,
A király leánya.

Elöl úszik Mog király,
Kétágú az orra,
Feje fölött koronája
Mint a habos torta

És utánuk cifra ház
Gördül sok keréken,
Benn a cirkusz hercegnője
Öltözködik éppen.

Száz ruháját, ékszerét,
Odaadná szépen,
Csak egy hétig futkoshatna
Lenn a nyári réten.

Az indító kép mintha a népdalok nyelvéből kölcsönözte volna a szavakat: domb, nyúl, lyukat ásó róka, nyári fény, napsütés, felhők . . . A kislány képe is reálisan rajzolódik elénk: fűszálat rágcsál, a tenyerébe támasztja az állát, álmos is persze, s a tudat széléről már indul is a képzelet, hogy az álomba ringatózó Katóka gondolatvilágát birtokába vegye. A valós látvány helyére az asszociációs sor nyomul. A harmadik strófában minden költői „súgás”, átvezetés nélkül a felhőképek asszociációja következik. De „Nagy púpjából szürke kígyó | Nyúlik az egekbe” —, ez már nem illik a képbe. Egy villanásra a valós világ jelent meg, a púposnak nézett felhőképződmény (amely a „király” udvari bolondjára emlékeztethet) oszladozik, elnyúlik a felhő, kígyóként tekerődzik el a bolondnak látott figurából. Keveredik a látvány és a képzelet —, remek nyelvi lelemény segíti ezt. Az ötödik szakasz első két sora viszont nem vizuális, már semmi köze a valósághoz. Gyanítjuk, csupán a költő játékos kedve, alliterációt kívánó zenevágya teremti a törött kordéra a kopasztott kányát. Innen aztán önálló életre kel a képanyag, már nemigen tudjuk, hogy valóban felhőjáték-e az, ami következik, vagy Katóka fejében alakul cirkuszos társulattá a látvány. A vers a valóságból indult, s a mesébe röppent át, a felhőket formálgató fantázia elszabadult, s a való világot egy irracionális világ helyettesíti. Ez a meghökkentő asszociációs mutatvány azonban nem ismeretlen a népköltészetben sem; jó ismerősünk például a népi mondókák-ból: „Cin-cin cinege / Orra hegyén a begye”. Weöres számtalanszor él ezzel a lehetőséggel, erre épül a Volt egy szép ládika kezdetű versikéje is:

Volt egy szép ládika,
Nőtt benne egy almafa,
Én azon az almafán
Dinnyét szedtem délután.

Mintha népi mondókát hallanánk, amelyben igen gyakran nem a mondatok jelentése, hanem a sorok zenéje, ritmusa, a szavak pajkos vidámsága, hangzása az öröm forrása.

Weöres gyermekverseiben a verbális képzeletgazdagság mellett a ritmikanak is óriási a szerepe. A gyermekversek egyik legfőbb követelménye a látás és a zeneiség összekapcsolása. A zeneiség olyan önálló erővé válhat, amely elragadja, „elandalítja” a reális látványt kívánó hallgatót, a kisgyereket pedig visszavarázsolja életének abba a korábbi szakaszába, amelyben altatáshoz, szórakoztatáshoz, első mozgásra készítő akaratához szólt a ritmus, a rímek csillogó muzsikája, amikor nem az volt a cél, hogy ő maga ezt vagy azt a tevékenységet kezdeményezze, elegendő volt, hogy a ritmusnak engedelmeskedjék, és a muzsikáló szövegből megértett egy-két összefüggő kíváncsi sugárzó szó hatására cselekedjék: tapsolt, fölállt, lépett —, ahogyan korábban éppen ennek, az akkor monoton, zsongító ritmusnak a hatására elaludt. A népi gyermekversek „bőven élnek a vers zenei hatású elemeivel, mint a rím, asszonánc, alliteráció, hangfestő, hangutánzó szavak, olykor értelmetlen szótagok, szavak, mint pl. Ingyom-bingyom táliber, . . . stb. Ezekkel gyakran él a folklór, a gyermekköltészet primér forrása, mely még évek során szolgál anyagnak és mintául a gyermekköltészet számára erőteljes ritmusával, zeneiségével, egyszerű, de dúsan variálható alapformáival, derűs, tarkabarka színeivel, játékosságával, nyelvi humorával” (Petrolay Margit i. m. 37). „Ennek felismerésére elsősorban Weöres gyermekverseinek nagy sikere vezetett rá. Nem mintha Weöres előtt nem írtak volna már jó gyermekverseket, de mindenesetre ő volt az, aki verseinek zeneiségével, a ritmus és a rímek játékoságával az érzelmek olyan differenciált változatosságát tudta hozzáférhetővé tenni a kisgyerekek számára, amit előtte alig merészelt volna gyerekköltő” (uo. 45).

Mondtuk, Weöres érzékivé változtatja a világot, most mondjuk ki: elsősorban muzsikává. Ez a legjellemzőbb a verseire. Program is ez, nemcsak vonzódás. „Az a célja velük, hogy »a gyerekek olyan ritmikai, zenei strukturális anyagot kapjanak, ami a lelkükben osztódni és sarjadzani kezd«. Azért formálja »minél zártabbá és dallamosabbá« őket, hogy »a későbbi felnőtt lelkét megmentse a formátlanságtól»” (Elek i. m. 49; a csúcsos idézőjelbe tett részek a költő egyik nyilatkozatából valók).

A zeneiség tehát művészi hitvallása Weöresnek. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy napjaink fiatalokból verbuválódott zenekarai oly szívesen fordulnak verseihez. A béka- király Sebőék megzenésítette változatában szinte nem is halljuk a szöveget, a ritmikája annyira erős, hogy az köti le figyelmünket:

— 0|— —|— 0|—
Nád alól és gőz alól
—0|— —|— 0|—
Vízi várból nóta szól,
—0|— —|— 0|—
Vízi várban zöld kövön,
0 0|— 0|—
Dalol Ung király.

- u | - u | - u | -
 Hallja kinn a sima rét
 - u | - u | - u | -
 Ung királynak énekét,
 - - | - u | - u | -
 És nótára hajladoz
 - u | - u | -
 Lepke és fűszál.

Érdemes szemügyre venni a ritmikai képletet. A trochaikus sorok nem ugyanolyan „adagolásban” jelennek meg a két strófában. Az elsőben a sorkezdő tiszta lábat mindhárom sorban spondeus követi, amelynek kifejezett szándéka egy kicsit elnyújtani a pattogást; arra újra tiszta trocheus következik. A második szakaszban meglődül a ritmus, szinte csak trocheusok lüktetnek a sorokban. Ez ragadhatta meg a Sebő-együttest, tagadhatatlanul ezt követik: más dallammal, más ritmizálással éneklik a második szakaszt.

Mutathatunk olyan példát is Weöres Sándor verseiből, amelyben a népdal ritmusa dobban. Hiszen említettük róla azt is, hogy szívesen ötvözi a népit a modernnel. A Ha vihar jó a magasból... kezdetű verse felező ősi nyolcas, olyan szabályosan az, hogy a nyelvünk képtelen volna másképp mondani:

Falu végén		van a házunk,
A bozótból		ki se látszik,
De a cinke,		ha leröppen,
Küszöbünkön		vacsorázik

S hogy igazán igazoljuk benyomásunkat, amely a népdalokkal rokonítja ezt a verset, hadd utaljunk az Állami Népi Együttes egy kedves táncára, a Decsi üvegesre, amelynek még a szövege is belezeng a Weöres-versbe: „Falu végén van a házunk / oda nyílik a garádunk...”

Ugyanilyen a Falu végén is. A vizsgálódáshoz elegendő az első szakaszát idéznünk:

Falu végén		van egy mély kút,
Ottan fürdik		három szép lúd,
Falu végén		van egy mély tó,
Abban gázol		három szép ló.

Ebben a versben még az is növeli a zeneiséget, hogy azt a költő szinte szavak nélkül éri el. A 22 szóból álló szakasz igazából csak 15 fogalmat sorakoztat elénk, s a szószerkezetek (maguk is ismétlődően) a ritmikai egységeket erősítik szép gondolatritmusként. Izgalmas azt is észrevenni, hogy a páros sorokat „megpattintja”. A páratlan sorok így kezdődnek:

| | | |
 Fa - lu vé- gén —;

csupa nyílt szótag eloszló, egyenlő értékű ritmusegységekkel; a páros sorok elejére viszont hosszú mássalhangzót tesz, hogy elbillentse a páratlan sorok egyenlő metrumát. Úgy érezzük, az *ottan*, *abban* szó első szótagja „elszippant”

egy kis időt a második szótagból, ezért mintha mindkettő megrövidülne. Ilyennek halljuk:

|| ||
ottan abban.

Talán újszerűek a jelöléseink; azért kísérletezünk velük, hogy vizuálissá tehessük auditív benyomásainkat. Nem vitás, hogy a hosszú mássalhangzók miatt erősebben nyomatékoljuk az első szótagokat, és csak sodorjuk hozzájuk a nyomatékaltalanabb második szótagokat.

Kedvelt módszere ez Weöresnek, rengetegszer él vele. Szívesen szerkeszti verseinek ritmikái „kottáját” úgy, hogy egy versen belül is billegeti a ritmust. Lássuk ennek igazolására a Megy az úton című vers első strófáját!

Megy az úton a katona,
zúg a vihar, fúj a szél,
zúg-búg, fúj a szél,
a katona sose fél.

Ha megpróbáljuk kitapsolni a vers ritmikáját, s a szokásos óvodai jelöléseket használjuk, így rajzolhatjuk föl a költemény ritmusát:

□ □ □ □
□ □ □ |
| | □ |
□ □ □ |

Látjuk, háromféle ritmikai megoldást ötvöz a költő. Az első sor csupa nyolcad, ha így akarjuk tapsolni; a második és a negyedik sor izgalmasan szép, megnyugtató negyedértékkal zárul, ritmikája nagyon emlékeztet a népdalokéra: □ □ □ |. A harmadik sor viszont „kilóg” a képlet: □ | □ |. Nyilvánvaló, a harmadik sor utolsó egysége — mivel negyed érték — strukturálisan nem tér el az elsőtől (ott a két nyolcadnyi taps ugyanannyi időt kíván), és igen szépen illeszkedik a páros sorok időmennyiségéhez, amelyekben szintúgy negyed értékű tapsot kell adnunk.

Ritmikai játékanak a mesterművei közé tartozik az Éren-nádon... kezdetű vers.

Éren-nádon sikló kúszik,
kicsi patak-ágyon vizicsibe úszik.

Hajlós nád közt kotlós zizzzen,
vizicsibe népét tereli a vízben.

Ér tükrében látszik az ég is,
fejetetején a vizicsibe nép is.

Siklók, békák, pókok látják
vizicsibe-pásztor vizicsibe nyáját.

Az első sor négyütemű, cezúrással nyolcas:

| | | | || | | |

É- ren ná- don || sik- ló kú- szik — négy nyomatékos szótagot találunk benne, amelyet egy-egy nyomatékaltalan követ. A második sorban meg-

változik ez a szerkezet, de nem ütemidőben, csupán kibővülve: a cezúra két hatszótagos részre bontja. Erősen követhető ebben is a kezdősor egysége, mert a második és a negyedik üteme ugyanolyan, mint az első soré, csupán a két félsort nyitó ütem szótagszáma nő a kétszeresére, de csak szótagszámban, időben nem. Csupa nyílt szótag jelenik meg ott olyan megpattanó gyorsasággal, amiként a lassúbb futásba „belegyorsít” aprózó, sebes léptekkel a futó. Ha a teljes kiejtési értéket egyenes vonallal, a fele annyi idővel kimondottakat félkörrel jelöljük, akkor térben is érzékelhetővé tehetjük azt a tényt, hogy az időben lezajló ejtés nem kíván eltolódást, a bővített szótagszámú ütemet a pergetés megrövidítve a szükséges időtartamhoz igazítja:

— — — — — — — —
 é- ren - ná- don || sik- ló kú- szik
 ∪ ∪ ∪ ∪ — — ∪ ∪ ∪ ∪ — —
 kicsi patak- á- gyon || vizi-csibe ú- szik.

A weöresi költészetben külön hely illeti meg a Csiribiri című verset.

Csiribiri csiribiri

Zabszalma —

Négy csillag közt

Alsom ma.

Csiribiri csiribiri

Fült katlan —

Szárnyatlan szállj,

Sült kappan !

Csiribiri csiribiri

Bojtorján —

Lélek lép a

Lajtorján.

Csiribiri csiribiri

Lágy paplan —

Ágyad forró,

Lázad van

Csiribiri csiribiri

Szellő-lány —

Szikrát lobbant,

Lángot hány.

Csiribiri csiribiri

Zabszalma —

Engem hívj ma

Álmodba.

Megjelent ez már Varázsdal címmel is, utalva a vers mágiát idéző szándékára. Egy tőről sarjad azokkal a népi mondókákkal, amelyeket gyermekeink oly jól ismernek és szeretnek. „A néprajzi kutatás számára azok a gyermekmondókák a legértékesebbek, amelyek a régmúlt idők mágikus emlékeit, elfelejtett hiedelmeket és népszokásokat őriznek meg számunkra” — figyelmeztet Küllös Imola a Gyermekmondókáink ősisége című tanulmányában.

Lehet-e négy csillag között aludni? Ne keressünk ezekben a sorokban köznapi nyelvi értelemben vett jelentést! Egy kis fantáziával az elalvó gyermeküket néző szülők szempárja is lehet az a négy csillag. Így az egyes szakaszok képei valóban tartalmassá válnak. A szikrát lobbantó, lángot hányó szellőlány nemcsak a tüzet az egyik házról a másikra átvívó szél képe így, hanem a szerelmes lányé is, aki szerelme hevét akarja átvarázsolni a választott férfiből. „Ágyad forró, / Lázad van” — már gyötri a szerelem a megigézett, s erre adja az utolsó szakasz a megoldást, meglehetősen „képtelenül”, félreérthetetlenül: „Engem hívj ma / Álmodba” — azaz rólam álmodj, engem kívánj a tudatalattidban is.

Ha a weöresi ritmikát elemezzük, nem mellőzhetjük a Suttog a fenyves című költemény bemutatását. Weöres e művében a látványt és a hangulatot

egyetlen ritmusba ötvözi. A sorok hangsúlyosak, mint egy népdaléi, s idő-mértékesek is, hogy a hangsúly kemény követelését lágyítsák, líraibbá tegyék a vers ritmikáját:

Suttog a fenyves, zöld erdő,
Télapó is már eljő.

Csendül a fürge száncsengő,
Véget ér az esztendő.

Tél szele hóval, faggyal jó,
Elkel most a nagykendő.

Libben a tarka nagykendő,
Húzza-rázza hús szellő.

Suttog a fenyves, zöld erdő,
Rászítal a hófelhő.

Végire jár az esztendő,
Cseng a fürge száncsengő.

A ritmikai igény olyan erős ebben a költeményben, hogy a nyelvi szabályok is meghajolnak előtte. Széttépődik a minősítő jelzős szintagma: „Csendül a fürge || száncsengő” —, „Libben a tarka || nagykendő” —, „Cseng a fürge || száncsengő” —, de egyesül is a szerkezet az időmértékes lejtésben:

— ∞ | — ∞ | — — | —.

Hintázik, libeg, lobog a trochaikus ritmus a verssorokban, ugyanakkor a népdalok zökkenő hangsúlya is átszővi. Ritmikai mestermű ez a javából. Bizonyára egy szép, havas táj látványa ihlette meg a költőt, talán száncsengős szánt is hallott, látott elsuhanni benne. Nem tudhatjuk, mi az igazság. De halljuk a versben: a külvilág látványa az én belső muzsikájává vált, olyan erős ritmikává, amely egyfélével be sem éri, magyaros és európai egyszerre, hangsúlyos és időmértékes egyben. És játék, játékoság, hogy megnyerje, megragadja a gyermeket; hangutánzó dús használata, hogy muzsikáljon, hogy igényt ébresszen benne a választékos beszéd iránt. Ehhez ad segítséget a weöresi gyermekvers-költészet varázsa.

F. Kovács Ferenc

Gondolatok az új felső tagozatos nyelvtankönyvekről

Az általános iskola felső tagozata igen fontos része a tanulók kiművelésének folyamatában, különösen a humán tantárgyak esetében. Hiszen a diákok legnagyobb hányada — ha tovább tanul is — középfokon már valamilyen szakmai képesítést szerez magának, többnyire nem humán jellegűt, s ekkor az irodalmi, nyelvészeti, történeti stb. képzés háttérbe szorul. Tehát a nagy diáktömegek számára ez az utolsó korszak, amikor még hatásosan lehet olyan tantárgyakat is tanítani, amelyek nem sokkal később kiesnek érdeklődési körükből. (Itt most nem kívánjuk ezt az egyébként igen sajnálatos és káros

jelenséget kifejezni és értékelni.) Ilyen szempontok alapján az 5–8. osztályos nyelvtanítás rendkívül fontos, hiszen ekkor még a felnövekvő népesség legnagyobb részét megfelelő nyelvtani ismeretekkel lehet ellátni, a kommunikációs, szövegalkotási és szövegmegértési képességüket jól lehet fejleszteni.

Vajon megfelelnek-e az új felső tagozatos nyelvtankönyvek¹ ezeknek a követelményeknek, s általában a fejlődő nyelvészetnek, az alakuló nyelv-szemléletnek.

A négy tankönyvet kézbe véve először a kötetek vékonysága tűnik fel. Mindegyik könyvhöz tartozik ugyan egy-egy vastagabb, terjedelmesebb munkafüzet, s a szerzők kezét bizonyosan terjedelmi korlátok és az óraszám meghatározott volta megkötötte, mégis elgondolkodtató, hogy miközben egyre közismertebb lesz az a tény, hogy a beszédnek, a mindennapi nyelvhasználatnak milyen nagy szerepe van a gondolkodásban, a mai társadalmak életében, s a kommunikációs zavarok milyen fennakadást okozhatnak egy társadalom egészséges működésében, ugyanakkor a mindenkit érintő általános iskolai oktatás második négy évében csak ennyi jut az anyanyelvi és kommunikációs oktatásra és nevelésre. (Általában hasznosabb lenne, ha nem a tanulók túlterheléséről, hanem aránytalan, nem megfelelő terheléséről vitatkoznának az erre illetékesek.)

A négyéves időszak alatt a magyar nyelv című tantárgynak több fontos — tulajdonképpen már említett szerepe van. A legfontosabb rész, a törzsanyag természetesen anyanyelvünkre, a magyar nyelvre vonatkozó rendszer és részletes grammatikai (és fonológiai, nyelvhelyességi, helyesírási stb.) ismeretek sora. Növekszik a jelentősége — s ezért helyet kell kapnia az oktatásban is — az általános kommunikációs képesség, a szövegoktatás és -megértés fejlesztésének. S mindezekkel, valamint az irodalomtanítással összefüggésben szükséges alapfokú stilisztikai és szövegtani ismeretek elsajátítása is. Az általános nyelvészeti és a nyelvtörténeti vonatkozások is szükségesek, különösen egyes témáknál, így pl. a jel fogalmának kifejtésekor.

Hogyan, milyen formában találhatók meg ezek a témakörök a négy könyvben? Vessünk egy pillantást a fejezetcímekre!

5. osztály: Anyanyelvünk a nyelvek világában; A szavak jelentése és szerkezete; Hangok és betűk; A magyar helyesírás alapjai.

6. osztály: Jelek beszéde; Bevezetés a szófajok fejezetébe; A szófajok.

7. osztály: A beszéd és a nyelv; A mondat; A mondat részei.

8. osztály: Kommunikáció, információ; Mondatfajták; Összetett mondatok; Nyelvünk élete; A szóösszetétel és a szóképzés; Szókincsünk rétegei.

E vázlatos tartalomjegyzék is jól megmutatja a négy év anyagának a szerkezetét. Mindegyik könyv egy-egy elméleti jellegű fejezettel kezdődik,

¹ Takács Etel: A magyar nyelv könyve az általános iskola 5. osztálya számára, 4. kiad. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982. Uő: A magyar nyelv könyve az általános iskola 6. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1981. Uő: A magyar nyelv könyve az általános iskolák 7. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1982. Uő: A magyar nyelv könyve az általános iskola 8. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983. Uő: Magyar nyelvi munkafüzet az általános iskola 5. osztálya számára 4. kiad. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983. Uő: Magyar nyelvi munkafüzet az általános iskola 6. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1981. Takács Etel—Török Imre: Magyar nyelvi munkafüzet az általános iskola 7. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1982. Uők: Magyar nyelvi munkafüzet az általános iskola 8. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983.

melyek a többihez képest rövid terjedelműek. A többi fejezet nagyjából követi a klasszikus nyelvtanítás hagyományait: az ötödik osztályban szótani, hangtani és helyesírási, a hatodikban szófajtani, a hetedikben alaktani, a nyolcadikban mondattani tanulmányok állnak az előtérben. A nyolcadik osztály nyújt némi szókészletteni, nyelvtörténeti és szociolingvisztikai ismeretet is. Feltűnő, hogy valamennyi tankönyv milyen nagy teret szentel — nagyon hasznosan — a helyesírási kérdéseknek, ugyanakkor kevés nyelvhelyességi probléma merül fel. Pedig aligha kell bizonyítani, hogy a tíz—tizennégy éves korosztályok nyelvhasználatának manapság nem árt a pallérozás. A munkafüzetekben egyébként ez az arány egészségesebb. Általában a munkafüzetek nemcsak feladatokat tartalmaznak, hanem további ismereteket is közölnek, illetve egyes részeket jobban kifejtenek. Mindez azonban kevésbé hatásos, mert külön kötetben szerepel, s így nehezebben kapcsolódhat a könyvbéli gondolatokhoz.

Éppígy hiánya a könyveknek, hogy a stilisztikumra való utalások elmaradnak. Minden nyelvi megnyilatkozásnak van stilisztikai vetülete, s ezt az egyes részekben vagy önálló fejezetben összefoglalva mindenképpen tárgyalni kellene, szorosabb kapcsolatot teremtve az irodalmi tanulmányokkal is. A könyvekben meg lenne rá a lehetőség, az ötödikesben pl. a hangutánzó és hangfestő szavakról vagy a magas és mély magánhangzókról szóló alfejezetekben csupán néhány mondatnyi utalás a stilisztikumra rögtön előbbé, érdekesebbé tenné a diák számára a hagyományosan száraznak tartott nyelvtani anyagrészt. Éppígy hiányzik a stílus kifejtése a hatodikos könyv elvi fejezetéből, ahol a 16. oldalon éppen arról van szó, hogy „egy nyelven . . . többféleképpen lehet beszélni”. Ezzel kapcsolatban a nyelvi magatartásformáknak, így pl. a köszönés- és megszólításformáknak vagy a durva, alantas nyelvhasználatnak a megfelelő nyelvi elemzése szintén igen fontos lenne e korosztály anyanyelvi nevelésében.

Ugyancsak szükséges volna a mondat feletti nyelvi szintnek, a szövegnek a megoly rövid tanulmányozása. E hiányérzetet nem a szövegtant felkapó divat diktálja, hanem gyakorlati igények: az általános iskolát elvégző serdülőknek nem csupán nyelvtani tudásra, hanem fejlett nyelvhasználati készségekre is szükségük van. S erre szintén meg lenne a lehetőség, pl. az ötödikes könyv 32. oldalán a szójelentéssel kapcsolatban a szöveg és a kontextus megemlíttetik, de nem a jelentőségének megfelelően, nem kifejtve. E készségek elsajátítására tapasztalható ugyan némi törekvés a többi nyelvi szint tárgyalásakor, főleg a munkafüzet feladataiban, de mindezt kevésnek tartjuk a szövegnek mint nyelvi szintnek a tudatosítása nélkül. E folyamatban segítséget nyújt az irodalomoktatás, melynek keretében ugyanezekben az években a tanulók többek között irodalmi szövegeket dolgoznak fel, de e munkában kevésbé érvényesül a nyelvészeti szempont, s ez nem helyettesítheti az élőnyelvi, a mindennapi életben hallott és elmondott szövegek nyelvtani elemzését, hasonló szövegek alkotását, a kommunikációs helyzetek gyakorlását.

A felsorolt kifogások mind egy irányba mutatnak: az 5—8. osztályos magyar nyelvtankönyvek nem adnak elég teret a nyelvi kommunikációs készségek kifejtésére. A nyolc osztályt elvégző fiatalok nyelvi, anyanyelvi tudatossága így egy kissé egyoldalú marad, elsősorban a természetesen nagyon fontos nyelvtani ismeretek köre épül be műveltségükbe. Általában az a tény, hogy a nyelvvél való foglalkozás a nyelvi tudatosulást segíti elő, nem kap mindig kellő hangsúlyt, az ötödikes könyvben még inkább, később kevésbé.

Ezt a hiányérzetet nemcsak az előbb felsoroltak indokolják. Magyarazza ezt az a tény is, hogy az általános iskola nyolc osztályának nyelvtananyagában sok az átfedés, az ismétlés, sőt a középiskola még sokasítja ezeket (bár az új gimnáziumi tankönyvek e jelenséget számottevően visszaszorították). Ismétlésre, magasabb szintű újrafeldolgozásra, újratanulásra nyilvánvalóan szükség van. De ennek tudatosan, határozottan kell kapcsolódnia a korábban elsajátított anyaghoz. A felső tagozatos nyelvtankönyvek nem építenek eléggé az alsó tagozatban megtanultakra, holott az első négy évben, s különösen a harmadik és negyedik osztályban nagy (a negyedikben túlságosan is nagy) mennyiségű rendszerezett nyelvtani ismeretet sajátítanak el a tanulók. Az új tankönyvek szinte alig vesznek tudomást a korábban megtanultakról, inkább önmagukban alkotnak egy teljes nyelvtani „kurzust”. Így előről kezdenek mindent, s nem marad elegendő idő újabb ismeretek bevezetésére.² A négyéves anyagon belül is vannak ismétlések, pl. a finnugor nyelvek ágrajza az ötödikes és a nyolcadikos könyvben is szerepel, s így egyszer fölöslegesen foglalja a helyet az amúgy is rövid elméleti-történeti részben. A tájszavak, a nyelvjáráások témaköre szintén megtalálható az ötödikes és nyolcadikos könyvben, s bár ez utóbbiban részletesebben, de részben mégis fölöslegesen.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a négy évnyi tananyagot másképpen elrendezve a főlemelt hiányosságok kiküszöbölhetők lennének. A konkrét nyelvtani stúdiumokat folyamatosan, az 5., 6. és 7. osztályban kellene elvégezni, kibővítve a nyelvhelyességi, stilisztikai, szövegalkotási és -megértési vonatkozásokkal. S ha a tételek leíró grammatika és a gyakorlati anyanyelvi tudnivalók egysége ilyen módon megvalósul, akkor lenne érdemes a nyolcadik osztályban rendszeres nyelvelméleti, nyelvtörténeti és szociolingvisztikai ismereteket oktatni — a korábbiakra építve. A most érvényben levő „beadagolás” módszernek — tehát hogy minden évben csak egy-egy rövid szakasz foglalkozik nyelvelméleti jellegű kérdésekkel — megvan az a kétségtelen előnye, hogy nem terheli túl a tanulót. Nagy hátránya viszont, hogy a fontos összetartozó részek elszakadnak egymástól, s nem biztos, hogy a diákokban tudatosodnak az évente egyszer adagolt tételsorok közötti összefüggések. Hiszen ha a tantervi koncepció kialakítói oly kis mértékben bíznak a tanulók emlékezőképességében, hogy újra és újra előről kezdik a nyelvtan tanítását, vajon miért gondolják, hogy a hatodik osztályban a nyelvi jelről (s általában a jelről) tanultakat ugyanazok a diákok a nyolcadik osztály elején gond nélkül összefüggésbe hozzák a kommunikációról tanulandókkal — ráadásul úgy, hogy ez utóbbi anyagrészben a kommunikációs folyamat leírásában nincsen világosan kifejtve s jelentőségének megfelelően hangsúlyozva kód és jel azonossága és különbsége. A fentebb már kifogásolt területi szűkösség itt a legszembetűnőbb. A kommunikáció fogalmát pl. aligha lehet teljesen új anyagként négy oldalon megmagyarázni — különösen nem az összefüggéseiből kiragadva. Úgy tűnik, hogy az elvontabb, általánosabb érvényű nyelvi jelenségek közötti, valamint emezek s az élőnyelvi gyakorlat közötti

² Erre a jelenségre hívta fel a figyelmet az 1984. évi nyíregyházi anyanyelvoktatási napokon Fábíán Pál, az általános iskola koncentrikusan ismétlődő tanmenetének megemlítésével, s Rácz Endre előadásával egyetértésben az egyes zárt szakaszok helyett nyitott s mindig az előzőekre építő tanmenetet javasolt. Mindketten szükségesnek látták az általános iskolai tananyagának a középiskolaival való gondosabb összehangolását is, a folyamatosság megteremtését.

kapcsolatok megismertetésében és megtanításában a tankönyvek nagymértékben a tanárra hagyatkoznak. S bár egyáltalán nem akarjuk a tanár rendkívül fontos és nem pótolható szerepét vitatni, de hangsúlyoznunk kell, hogy a tankönyv az az oktatási eszköz, amely azonos formában és tartalommal jut el minden diákhoz, s amelyet a diák mindig elővehet, fellapozhat, ha valamit keres, valamiben bizonytalan. A tanórai beszélgetés, amelynek során ki lehet fejteni az egyes fogalmakat, a nehezebb kérdéseket, nem helyettesítheti a normatív, tételes, de részletező megfogalmazásokat. Ezért a tankönyv inkább legyen bővebb terjedelmű, tartalmazzon több információt, ill. azokat fejtsse ki részletesebben. A kötelezően megtanulandók még így is könnyűszerrel kijelölhetők maradnak, s a tankönyv normatív jellege sem szenved hiányt ezáltal.

Az általános megjegyzések után néhány apró hibát, pontatlanságot említenék meg; helykímélés végett s az egyhangúság kerülése érdekében csak az ötödikes könyvből.

A 13. oldalon a finnugor nyelvek családfáján a *vót* népnév helett a *vit* áll, nyilvánvalóan sajtóhiba eredményeképpen, de ez rendkívül zavaró, hiszen a tanulók nem tudhatják, hogy ama szóalak úgy hibás. S mindez a negyedik kiadásban.

A 42. oldalon a képzőkről azt olvashatjuk a kiemelt részben: „Ha a képzőt leválasztjuk a szóról, akkor vagy a szó jelentése változik meg, vagy a jelentése és a szófaja is.” A meghatározás természetesen igaz, csak a nézőpontja szokatlan a könyvbeli kontextusban, hiszen az ezt megelőző kifejtő elemző rész nem képzett szavak elemekre bontásával, hanem szótövek továbbképzésével mutatja be a képzőt, a meghatározás első mondata is ilyen szemléletű („A képző a szótöbblől új szót képez”). S általában mind a négy könyv ez utóbbi módszert érvényesíti.

A 46. oldalon a szólásokkal kapcsolatban, miután kifejti, hogy a szólások állandó szókapcsolatok, tehát alakjuk, szerkezetük nem változtatható, ezt írja a könyv: „Jelentését más szavakkal is ki lehet fejezni, . . . a jelentését sokszor el is lehet képzelni.” Ez így zavaró, hiszen a nyelvészetben kevésbé jártas tanuló ellentmondást érezhet (persze látszólagosat; e szövegrészhez tanári magyarázat szükséges). S az sem válik világossá, hogy ezek az állítások nem csupán a szólásokra, hanem általában minden nyelvi megnyilatkozásra igazak. A fenti mondatrészlettel nem lett árnyaltabb és pontosabb a szólás meghatározása.

Az 52. oldalon azt olvassuk, hogy „a szájban vannak a legfontosabb beszélőszervek”. Ha már rangsoroljuk őket, a hangszalagot nem hagyhatjuk ki a legfontosabbak közül.

Az 57. oldalon a hangrend bemutatására a következő példa szolgál: „A *sofőr* vagy a *kosztüm* biztosan nem magyar szó.” Túl sommás a megállapítás, hiszen mindkettő erősen a jövevényszóvá (azaz, ha úgy tetszik, a magyar szóvá) válás folyamatában van. A *sofőr*-nek ugyan van magyarabb megfelelője (*gépkocsivezető*), de ez máig hivatalos ízű maradt, a mindennapi beszédben alig használják, a *kosztüm* leginkább alkalmazott 'kétrészes női ruha' jelentésére pedig nincsen magyar szó. Az elnagyoltságot növeli, hogy nem a magyar szókészlet eredetéről vagy az idegen szavak problémaköréről van szó a fejezetben, így az állítás valójában kifejtetlen marad. Ha az idézett mondat helyett — csekély módosítással az volna olvasható, hogy a két szó nem magyar (ill. pontosabban nem finnugor eredetű), úgy e zavar elkerülhető volna.

A 60. oldalon más nyelvek ábécéjének a magyarban használatos betűivel kapcsolatban egy hibás kiejtésjelölést találhatunk: a *München* városnévnek nem [münhen], hanem [münyhen] a kiejtése (l. Magay: Idegen nevek kiejtési szótára 308.).

A 74. oldalon az új melléknév helyesírásának tárgyalásakor nem ártott volna megemlíteni az új főnév más írásmódját.

Efféle apró pontatlanságokat a másik három könyvben is találhatunk. Helyeslő és elmarasztaló megjegyzéseinket folytathatnánk, e cikkben azonban inkább a fő irányokat, a tananyagban érvényesülő nyelvszemléletet vizsgáltuk.

Az eddig felsorolt kifogások nem állnak ellentétben azzal a mindenképpen kimondandó megállapítással, hogy a négy tankönyv a hozzá tartozó taneszközökkel gondos munka eredménye. Ami a tananyagba tartozik, azt jól közvetíti. Az itt hiányoltaknak nem kis része tulajdonképpen beletartozik a tananyagba — s ez feltétlen érdeme a szerzőknek —, de nem kap elég hangsúlyt, összefüggéseik más részekkel nincsenek kellően kifejtve.

A tankönyvek szűkebben mért anyagát helytel-közzel olvasmányok teszik érdekessé (pl. a hatodikos könyvben a 44–5. oldalon *Ki volt Pepita* címmel a tulajdonnévi eredetű köznevekről szóló rész). Mind a tankönyvekben, mind a munkafüzetekben szembeötlő az a rokonszenves és hasznos törekvés, hogy a példák, a feladatok érdekesek, izgalmasak, életközeliak legyenek. E szándék sikerrel jár a könyvekben is, az ötödikes tankönyvben pl. a Közmondások és szólások fejezetrészben. A munkafüzetek feladatai meg éppen szinte mindenütt valóban színesek, érdekesek. A kisdiákok számára jóval érdekesebbek a feladatok, szemléletesebbek, érthetőbbek a példák, mert azok a tárgyak, fogalmak, cselekedetek, helyzetek stb., amelyek a munkafüzetek lapjain sorra fölbukkannak, hogy nyelvi megfogalmazásukkal a megfelelő tananyagrészt gyakorolható legyen, az ő saját életük mindennapi gyakorlatának is részei. Nem „csinált”, nem papírizú tehát a munkafüzet, s ez azt eredményezi, hogy az egyébként erősen kritikus hajlamú diákság nem a merevre sikerült példákon élcelődik, hanem jobban figyel magára a feladatra. Fontos az is, hogy a szerzőknek sikerült megtalálniuk a kellő mértéket a feladatok humorfokában: sok gyakorlat kedves, sőt néha tréfás hangú, de nem nyíltan vicces, így jó hangulatot teremt, de nem ad alkalmat a viccelődésre, a komoly munkát nem veszélyezteti. E módszert mindenképpen helyesnek és később is alkalmazandónak tartjuk (bár valószínűleg igen munkaigényes), mert lehetővé teszi egyfelől a munkafüzet szerzője és a tanár számára, hogy nem kevés, az éppen tárgyalt tételhez kapcsolódó egyéb tudnivalóra, érdekességre tanítsa meg a diákokat, másfelől a tanuló számára a tananyagra való összpontosítást, a benne való elmélyedést.

Ki kell emelni a tankönyv, a munkafüzet, a tanári segédkönyv és az egyéb taneszközök szerves kapcsolatát, valamint azt a fokozatosságot, amellyel a tankönyvek a diákok fejlettségi szintjének megfelelően a nyolcadik osztály felé haladva egyre árnyaltabban, egyre több és mélyebb ismeretet közölve tárgyalják az egyes témákat. (Bár ennek az építkezésnek is lehetnek hátrányai: a kisebbeknek szóló egyszerűbb megfogalmazások néha túl egyszerűre sikerülnek. Így a hatodikos könyvben a földrajzi név meghatározása is ilyen: „azokat a tulajdonneveket, amelyekkel a térképeken is találkozhatunk, földrajzi névnek nevezzük.” E mondatot meg lehetett volna fogalmazni tudományosabban is, a tizenkét év körüli diákok így is megértenék s határozottabb fogalmuk lenne a földrajzi névről.)

A bírálónak — feladatából adódóan — a bírálendő mű kiválósága mellett az általa hátrányosnak vélt mozzanatokra is rá kell mutatnia a további munka — ez esetben a korrekció — érdekében. A tankönyvírás nagy felelősséget kíván a szerzőtől, a bírálat pedig az azt végzőtől, hiszen a tankönyv nagy tömegek világlátására, műveltségére s azon keresztül mindennapi életükre hat, később már kevésbé befolyásolható módon. Összegzésül azt állapíthatjuk meg, hogy a ma használatos felső tagozatos nyelvtankönyvek és munkafüzetek jelentős szakaszt képviselnek a hazai nyelvtankönyvírás folyamatában.

Tolcsvai Nagy Gábor

Líceumi magyarnyelvtanítás a reformkorban

Sajátos iskolatípus volt hazánkban a reformkori *liceum*. Az 1806-i Ratio Educationis rendelkezésére hozták létre. A hat osztályos gimnáziumra (amelybe 9—15 éves fiúk jártak) két osztályos „filozófiai” tagozatot illesztettek a 15—17 éves tanulók számára, sokszínű tananyaggal. Történelem és földrajz, természetismeret és fizika éppenúgy szerepelt itt, mint a matematika vagy egy új tantárgy: a magyar nyelvtudomány.

Ez utóbbi tanításában kiemelkedett a szombathelyi liceum, ahol a magyar nyelvet (és a matematikát) Bitnicz Lajos oktatta.

E kiváló tanár a korszak jelentős tudósa volt. Mint szombathelyi egyházmegyes pap 1812-ben lett a szombathelyi liceum tanára, majd 1839—1847 között igazgatója. Részt vett a Magyar Tudományos Akadémia megszervezését előkészítő bizottság munkájában. 1830-tól az MTA rendes, 1847-től tiszteleti tagja. Maradandó műveket alkotott mind a matematikában, mind a magyar nyelvtudományban.

A kor szokása szerint a filozófiai („bölcsekedés”) tagozat növendékeinek vizsgálja mindenütt nagy nyilvánosság előtt folyt le, s a hallgatóság körében — a 18. századból örökölt szokás szerint — szétosztották a vizsgán sorra kerülő hagyományos „főtárgyak” témáinak, tételeinek kinyomtatott kis füzetét. Így tett Bitnicz a matematikai vizsgákon, de ugyanígy szervezte meg tanulóinak „magyar nyelvtudomány”-vizsgáit is.

A szombathelyi liceumban 1824. augusztus 21-én, 1825. augusztus 17-én, valamint 1826. augusztus 17-én tartott magyar vizsgákra készült füzetek maradtak ránk (de bizonyára a további években is kiadtak ilyeneket). E füzeteknek köszönhetjük, hogy bepillantathatunk a reformkor hazai liceumainak magyar nyelvtanításába (más liceumokból ugyanis nem kerültek elő eddig hasonló nyomtatványok). Tanulmányozásuk a magyar nyelvtudomány története — korabeli hatása, hatékonysága — szempontjából éppen olyan érdekes lehet, mint ahogyan a hazai iskolák oktatásának történetét kutató szakemberek tájékozottságát is növeli.

A „magyar nyelvtudomány” oktatásának anyaga

Híradást kapunk e füzetekből az oktatás anyagára és szellemére egyaránt.

Az 1824. augusztus 21-én tartott vizsgára kiadott füzet tizenöt pontban foglalta össze a tanév folyamán feldolgozott tananyagot, illetőleg az oktatás

szempontjait. Olvashatjuk benne a nyelvtudomány korabeli tághatárú megfogalmazását (ez volt a tananyag), álláspontokat bizonyos vitás kérdésekben, elveket ellentétes nézetekkel szemben, iránymutatást a nyelv helyes használatára.

A nyelvtudomány alapvető célja — szögezi le az 1. pont — az, hogy az élő nyelvhasználat szabályait erős, biztos alapokra állítsa, s e szabályokat szabatosan meghatározza. A magyar nyelvtudomány oktatása e szabályokat tudatosítja a növendékekben, hogy magyar beszédük mindig szabatos, választékos és világos legyen.

A szombathelyi líceum e magyar nyelvtudományi vizsgáján szétosztott füzetekben a következő — Bitnicz által megfogalmazott — tizenöt tétel („állítás”) olvasható:

„Állítások a magyar nyelvtudományból.

1. A nyelvtudomány a nyelvnek történetét, szónyomozását, szókötését, íratását és literaturáját adja tudtul. Fő dolga a nyelvvel élésnek szabásait erős talpkőre állítani s elhatározni.

2. A nyelvbéli vetekedések megbírálásában a nyelv természetére és a józan okosságra figyelmezzünk, mely a nyelvszokás, hasonlóság, szónyomozás és hangrend segédelmével a feleseléseket elintézi.

3. Gyökérszavaink, valamint ragasztékaink is mind annyi jelentő nevek. Nincsenek tehát néma gyökérszavaink.

4. A ragasztékokkal megtoldott gyökérszavakból erednek az összealkatok, hol a hangrend szabásai különös figyelmet érdemelnek.

5. Nyelvünket új szavakkal bővíthetni a származtatás, összetétel és kölcsönzés által. Mind a háromnak szabásait kifejtettük.

6. Nincsenek nyelvünkben a neveknek eseteik oly értelemben, mint akar a római, akar az újabb európai nyelvekben.

7. Különös figyelemmel kifejtettük a személyes névmásokat, melyeket a nevek birtokos állapotjában és az igék hajlításában használunk.

8. Többféleképen élnek íróink a *magam*, *magad*, *maga* és az összetett *ennen magam*, *tennen magad*, *önnön maga* névmással: ezen különbözést a szónyomozás és régiség szerint elhatározzuk.

9. Kifejtven az igeajtogatásban előforduló részeket, nyelvünkben három igeajtogatást állítunk, melyek közül a másadikat vagyis az *ik*-es igékét a soha meg nem szakadott nyelvszokás által védelmezzük.

10. Némelyek *tól*, *től*; *ből*, *ből*; *ről*, *ről*, mások pedig *túl*, *túl*; *bül*, *bül*; *rül*, *rül* utoljárókkal élnek; mire nézve a szónyomozás és a nyelvszokás által az első véleményt oltalmazzuk.

11. Rútul rongálják nyelvünk nemzetiségét valamint azok, kik a nevek nemének behozását javasolni merészelték; úgy azok is, kik a névmutatót vagy kények szerint elhagyják, vagy szükségtelenül összezhalmozzák.

12. A birtokos nevekkal való élésben, jóllehet a szónyomozás a bírott főnévnek a bíróval számára nézve megegyezését kívánja, a meg nem egyezés helyességét is azonban nyelvünknek egész alkotásában elterjedett természetéből kifejtetni. Honnan az első állítást átaljában ugyan nyelvünk természetét egyenesen sértőnek nem mondhatjuk, de az ellenkezőt sem kárhoztathatjuk.

13. A helyesírásbéli különösségek elintézésében a szónyomozást követjük ugyan főképen, de a szokást és hangrendet sem zárjuk ki.

14. Meghasonlottak íróink a *j* és *y*, úgy szinte a *cs* és *cz* vagy *ts* és *tz* betűk iránt. Mi az első esetben a szónyomozás útmutatásánál fogva a *j* betűt

védjük; a másikban pedig a nyelvphilosophia tanácsa után a cs és cz-vel élést oltalmazzuk.

15. Az idegen tulajdon neveket és mívész-szavakat úgy írjuk, mint eredetiségekben íratnak.”

Ugyanezek a tézisek szerepelnek az 1825-i és 1826-i vizsgákra kinyomtatott füzetekben is.

A vizsgák

Valami hallatlanul nagy, sodró erejű, lobogó lelkesedés töltötte el ezeket a líceumi ifjakat — nyilván tanáruk ösztönzése és példája nyomán — a magyar nyelv iránt; olvasva e szombathelyi füzeteket, a mai olvasó sem tudja magát e hatás alól kivonni.

Az első szombathelyi magyar vizsgáról 1823-ból van nyomtatott tudósításunk. Ebben az esztendőben ez augusztus 18-án zajlott le, s az ünnepi alkalomra az egyik növendék, Horváth József Elek költeményt írt, amelyet nyomtatásban is megjelentetett. Hosszú a címe: „A szombathelyi bölcselkedést hallgató két osztálybeli nemes ifjúságnak, mely a nemzeti csinosodást igaz lélekkel elő mozdítván, annak dicséretes próbáit adta e folyó 1823 eszt. augusztus hónap 18-án sok fényes úri vendégek jelenlétében tartott próbatétel alkalmatosságával”.

Két szakasz a lendületes versből:

Egy szent s nemes tűz fogta el ifjaink
Szívét: magyar szép köntös övedzi szép
Sudár alakjuk; honni nyelvünk
Ajkaikon mosolyogva hangzik.

A szép, dicső s nagy szelleme mellöket
Szent lángba hozván, honnosi érzelem
Buzdítja őket csinosítani
Nemzeti nyelvöket áldozattal.

Az 1824-ben, 1825-ben és 1826-ban kiadott — s általunk ismert — vizsgafüzetek címe azonos: „Válogatott állítások a magyar nyelvtudományból”.

A címben a korábbi századokban más tantárgyak vizsgáira hasonló célból kiadott, de latin nyelvű füzetek élén hagyományosan alkalmazni szokott régi szakkifejezés — *propositiones selectae* — magyar változatára ismerhetünk.

A címlap minden alkalommal azt is jelzi, hogy a füzet összeállítása „Bitnicz Lajosnak, szombathelyi egyházi megye áldozópapjának, philosophia doctorának, mathesis és magyar nyelvtudomány tanítójának útmutatása szerint” készült.

A füzetekből világosan kiderül, hogyan zajlottak le ezek az ünnepélyes próbatételek, a város és környéke előkelőségeinek jelenlétében. Nem kikérdezésre, kérdésekre-feleletekre került sor ilyenkor, hanem mindegyik alkalommal nyolc-kilenc kiválasztott növendék szerepelt a filozófia-tagozat két évfolyamának hallgatói közül: s a j á t m u n k á i k a t o l v a s t á k f e l. Ezekhez hasonló számos írásművet készített és vitatott meg tanáruk vezetésével a tanév folyamán a többi filozófus-tanuló is, most ezek legjobbjait mutatták be

szerzőik, arra is ügyelve, hogy a főbb műfajok megfelelő változatosságban legyenek képviselve.

Az ünnepélyek lelkes, izzó légkörét jól kifejezik a tételfüzetek mottói. 1824-ben Virág Benedeket idézték:

Régi gyalázattyát, melyet rá fogtak az álnok
Vagy buta emberkék, mennyünk letörülni, lemosni!
Tudhadt mestereink törzsökkel, szalmakalappal
S több más csufsággal büntették édes Anyánknak
Nyelvét mi bennünk: és így mindenha homályban
Kellett felséges fényének lenni . . .

Ugyancsak a tüzes hangulatot tükrözi az ajánlás is, amely a magyar nyelvtudomány egykori két jelentős helybéli személyisége emlékének szól: „Faludi Ferencz ritka tehetségű, nagy elméjű, igaz, tiszta, szép, velős magyarságú írónk, édesdeden nyájas pásztori költőnk, és Rájniz József éles értelmű, széles eszméletű, ékes ajkú, a görög és római mértékű verselést szerencsésen felerkentett tudósunk, szép nyelvünkre, édes hazánkra, különösen nemes megyénkre, hol bölcsőjök ringott, örök fényt, hírt, nevet derített, nekünk, hív onokáinknak a nemes vetélkedésre, szíves iparkodásra nagy ösztönt, jeles példát nyújtott, hazánkfiyai dicső árnyékainak áldozva.”

Ezen az augusztusi napon „értekeztenek” a következő növendékek: Dirnpek Jakab, Németh János, Slávicz István, Fridrik György, Kremszner János, Szalai Sándor, valamint Ágoston István, Bertha Antal, Vadász Ferenc, „a philosophiának másad és első eszt. hallgatóji”.

A felolvasott dolgozatok, pontosabban „az írásmód törvényei szerint önerejüleg kidolgozott s nyilván felolvasott munkák tárgyai” a következők voltak:

„1. A nyelvmívelés szükséges voltáról. Beszédben beköszönt Dirnpek.

2. Szapáry Péter nagylelkűsége Budán 1686. Történetírás. Németh.

3. A kereskedelem vagy földművelés érdeme-e elsőséget. Tudom. értekezés. Slávicz.

4. Las Casas elragadtatása vagy a lelki nyugalom kutforrása. Engelnek der Philosoph für die Welt nevű munkájából magyarázta [= fordította] Fridrik.

5. Zrínyi Miklós, a költő. Életírás. Kremszner.

6. Az őszi időnek örömei. Érzékeny festés. Szalai.”

Az elsőévesek felolvasott munkáinak címét nem tették közzé, viszont a tételfüzet végére illesztettek egy Kisfaludy Sándor-mottóra írt, szerző megjelölése nélküli diákverset „A hazához” címmel. Befelező szakasza:

Táplálj, Isten, kebleinkben
Forrton forró érzelmet,
Adj erőt, adj miveinkben
Béható gyors értelmet,
Édes Honunk védelmére,
Szép nyelvünk bölcs képzésére
Ért korban ha serkedünk,
Áldozván testünk, lelkünk.

Az 1825-i vizsga tételfüzetének mottója Kis János verséből való:

Mint lobog Klió fáklója!
Nézzük az ó s új világot,
Nyert-e csak egy nép hazája,
Nyelvét megtapodván, halhatatlanságot?

A mives ajánlás a megyei nemesuraknak szól: „Édes atyáinknak, tekintetes Vas vármegye fényes rendjeinek, a honi nevelétség kegyes pártfogóinak, a nemzeti csinosodás jó szívú, szép lelkű, igaz becsülőjének, gerjesztőinek, hazánk díszének, fiui bizalommal áldozva.”

Ekkor a következő másodéves hallgatók szerepeltek: Vadász Ferenc, felsőőri Bertha Antal, Debóti Imre, farkaspatyi Farkas András, Ágoston István; az elsőévesek közül pedig csernelházi Chernel Ignác, Tóth István, Polák Ignác.

S a műsor:

„1. Mely változások alá vagyon vetve az élő nyelv? Beszédben beköszönt Vadász.

2. A falusi élet örömei. Érzékeny festés. Bertha.

3. Az eléggel bíró szegény Jakab. Engelnek írásaiból magyarázta Debóti.

4. A Nándorfehérvári ütközet 1456-ban. Hazánk hőseinek, Hunyadi Jánosnak végső diadalma. Történetírás. Farkas.

5. Virágok és remények. Hasonlat. Ágoston.”

A füzet végén Gencs József másodéves filozófus-hallgató verse olvasható, „Tekintetes Vas vármegye fényes rendjeihez” címmel. Kezdeté:

Felhevült lelkünk örömébe nektek
Ti Nagyok! kikben hevesen buzog még
Vére Árpádnak, rebegő szavával
Hálaadást zeng.

Ti, kik a szép s nagy becsülőji lévén
S a tudatlanság buta, vak homályit
Széllal oszlatván, deli fényt deríttek
Honni egünkre,

Ti, kik a felsőbb tudományos ágnak
Lakhelyet nyitván, atyamód ügyeltek
A nevelétség feselő eszének
Zsenge mivére,

Honni nyelvünket felemelni vágyván
Dúzs vagyontokból örömet adoztok
S bölcs szabásokkal keletet szereztek
Néki megyénkben . . .

*

Az 1826-i füzet címlapján Bitnicz címei között újabb szerepel: „a Boroszlói Tudós Társaság levelező tagja”. A mottót ekkor a századforduló sokoldalú tudós írójától, Molnár János költeményéből vették:

Nincs nyelv, mely, szinte kifogjon
A magyarén; méltóságos, szép, díszes erővel,
Kellemetességgel; kerek, lapos, horgas, ezernyi
Módra kelő, valamint akarod, valamerre parancsolsz
Véle; siet, ballag, nyargal, pereg és forog önként . . .

Az ajánlás a mohácsi csata évfordulójára utal: „Mohácsnál August. XXIX. MDXXVI. hazájokért, hazánkért vérzett, oda veszett fiatal királyunk, huszonkét ezer fő embereink, nemeseink, vitézeink dicső árnyékainak harmadik századi emlékül szentelve.”

Ebben az esztendőben a következők szerepeltek a magyar nyelvtudomány szombathelyi líceumi vizsgáján: Polák Ignác, Tóth István, csernelházi Chernel Ignác, Imrovics László, Nyikos Mihály másodévesek; szarvaskendi Sibrik Sándor, gyulai Gaál Pál, csernelházi Chernel Lajos és Nagy János elsőévesek.

A másodévesek a következő témákat dolgozták ki:

„1. Az emberi nyelv csuda hatalmáról. Beszédben beköszönt Polák.

2. A tavasz képe az ifjúságnak. Hasonlatosság. Tóth.

3. A számár természetének leírása. Friedrichnek satyrischer Feldzug nevű munkájából magyarázta Chernel.

4. A jövődönnek tüköre. Érzékeny festés. Imrovics.

5. A mohácsi szerencsétlen ütközet 1526-ban. Történetírás. Nyikos.”

A füzet záradékaként Nyikos Mihály „A haza atyjaihoz” című versét helyezték el.

Két tankönyv

Bár több vizsgafüzetet nem ismerünk Szombathelyről, de az biztos, hogy Bitnicz Lajos továbbra is hasonló lendülettel és lelkiismeretességgel folytatta a szombathelyi ifjúság magyar-nyelv-tanítását. Ennek dokumentuma az a kötet, amelyet a líceumi magyar nyelvtudomány oktatásának tankönyvéül szánt. Címe: „A magyar nyelvbéli előadás tudománya”, s 1827-ben Pesten jelent meg.

Előszavának első mondata: „A nemzeti nyelv és literatura állapítja meg a történetírás tanuadása szerint a nemzet nemzetiségét, fennállását és a későbbi időkben is, mikor már a virágzó népek sorából elenyészett, igaz dicsőségét.”

Fontos tehát a nemzeti nyelv az egész nemzet szempontjából, ezért kell az iskolának arra törekednie, hogy növendékeit világos, tiszta magyar nyelvre tanítsa. Érdemes felfigyelni arra, hogy Bitnicz szoros kapcsolatban említi a nyelvet és a literaturát: a helyes és szép magyar nyelvet a magyar irodalmi alkotások értő és élményszerű olvasásán keresztül lehet elsajátítani.

A líceumokban folyó magyar nyelvtanításról már az 1806-i Ratio Educationis 97. paragrafusa rendelkezett: azt a líceumi diákot, aki nem magyar anyanyelvű és nem tud még jól magyarul, gyakoroltatni kell a magyar nyelvben; a többiek pedig a magyar nyelvórákon „e nyelv csiszolásával, valamint kiváló szerzők műveinek olvasásával foglalkozzanak”.

Erre utal Bitnicz az előszó következő részében: „Örömmel tartozik tehát fogadni a valódi hazafi azon kegyelmes felsőbb rendelkezéseket, melyek a hazai nyelv és literatura előmozdítását tárgyazó országos határozásokat [azok megvalósítását] újabban sürgetik.” A líceumokban és az akadémiákon különösen

nagy szükség van erre, mégpedig azért, „hogy a nemzetnek kivált felsőbb iskolai nevelőkéi, ezek a tudományoknak jövődjéi, ezek az egyházi gyülekezetek és iskolák jövődjéi, ezek a népnek jövődjéi és ügyvédjei anyai nyelvünkön hibátlanul és szépen mind beszélni, mind írni vezéreltessenek”.

Tanári kinevezése folytán „hazai nyelvünk bővebb vizsgálására és nyelvbeli előadás törvényeinek a felsőbb iskolai ifjúsággal való közlésre” irányult Bitnitz feladata, de semmiféle tankönyv vagy kézikönyv nem állt rendelkezésre. Ezért állította össze ezt a művét, amellyel „a Haza előtt megjelenni” bátorkodott. Alapvető célja az volt, „hogy belőle mind hallgatójaim a kevés időre határozott szóbeli előadás által szerzett eszméreteiket gyarapíthassák, mind egyéb miveltebb hazafijaim nyelvünket egész kiterjedésében megismerhessék”.

Nemcsak a szombathelyieknek szánja könyvét; azt szeretné, „ha munkám minden csekélysége, gyengesége és tökéletlensége mellett is hazám fiait szép nyelvünk lelkének bővebb vizsgálására serkenthetné s annak előadását a hazai fő iskolákban csak valamennyire is segíthetné...”

Bitnicz könyvére nagy szükség volt, ezt jelzi az, hogy átdolgozott formában egy évtized múltán szerzője ismét megjelentette „Magyar nyelvtudomány” címmel (Pest 1837.).

Az előszóban pontosan és világosan kifejti a líceumi-akadémiai magyar nyelvtanítás célját, feladatát és tartalmát. Ezt írja: „Nevelési rendszerünk [vagyis az 1806-i Ratio Educationis] a magyar nyelvtudományt iskoláinkban rendes tanulmányul tűzvé ki, azt kívánja, hogy a philosophiát tanuló ifjaink ezen iskola céljával egyezőleg honi nyelvünket mind tudományosan esmerni, mind gondolataik helyes kifejezésére ügyesen fordítani oktattassanak. Ennél fogva kötelessége a felsőbb iskolai nyelvtanításnak nyelvünk mezejét tudományosan kimérni, egyes jeleneit pontosan felfogni, szorosan meghatározni s természeti törvényeikre visszavezetni, nemkülönben az írásbeli előadás három főnemét tökéletesen kifejteni, szabályait világosan előteremteni s czélszerű példákkal megeleveníteni.”

Maga a tankönyv két főrészből áll. Az első főrész címe: „A magyar nyelv természetéről”, s benne részletes hangtan, szótan és mondattan található. Toldalékként egy fejezetet illesztett ide a szerző „A nyelvművelésről” címmel, amely a fejezetekből áll: a nyelv bősége, értelmessége, ékessége.

A második főrész címe: „Az írásbeli előadás természetéről”. Ez nem más, mint tág értelemben vett terjedelmes stilisztika. Szó esik először az írásművekről általában, majd a prózai, azután a költői, illetőleg a drámai művek kerülnek részletes tárgyalásra. A szónoki beszédről is terjedelmes fejezet értekezik. Végül függelékként „A magyar nyelv rövid története” olvasható.

E rész terjedelmének mintegy felét az irodalmi szemelvények alkotják, amelyekből igen gazdag gyűjteményt állított össze a szerző. Csokonaitól kezdve 1837-ig az összes jelentős magyar költő és író szerepel itt; a költemények — a terjedelmesebbek is — teljes egészükben, a prózaiak részleteikkel, a drámaiak pedig címükről idézve. Sőt egy külföldi szerző — Shakespeare — is megszólal: Hamletjéből a „Lenni vagy nem lenni” monológ is belekerült, Döbrentei Gábor fordításában.

De ami a leglényegesebb: a magyar kortársi költői művek java jelen van, összegyűjtve egymás után olvasható Bitnicz tankönyvében! Az első olyan tankönyv ez a hazai iskolatörténetben, amely teljes gazdagságában a nagyobb

iskolai növendékek elé adta — stilisztikai, irodalomtudományi rendszer kerekei közé rendezve — a magyar irodalom legkiválóbb alkotásait.

A tankönyv e második részének előszava rávilágít Bitnicz sajátos gondjaira is. E kötetében tulajdonképpen az 1827-i kiadás anyagát követte. „Meggyőződésem a mondott elvekről azóta sem változott; szükségesnek láttam mindazonáltal nevezett munkámat főiskoláinkban a honi nyelv fejtegetésére kiszabott rövid időhöz képest kurtábbra szorítva majdnem teljesen újra dolgozni, némely szakaszait helyesebb rendbe szedni, hiányait kipótolni, s tanításait honi íróinkból kiköleszöngött példák által felvilágosítani.”

Tankönyve irodalmi példáinak összeállításában imponáló pedagógiai lelkiismeretességgel járt el szombathelyi tanárunk: a bemutatandó művek kiválasztásában követett elvei tankönyvtörténeti szempontból is, irodalomdidaktikai tekintetben is meglepően korszerűek. Ezeket írja:

„E példák választásában tanítványaim iránt szükséges legtisztább gyengedséggel törekedtem eljárni, s azért olyakat szemeltem ki, melyek az adott [nyelvtudományi] törvényekkel egyezvén, mind az itt megkívántató rövidséggel ajánlkozásának, mind a nevendékek köréhez szabottaknak látszanak. De egyszersmind arra is ügyeltem, hogy a példákat újabb időbeli más és más írótól vévén, részint e gyűjteménynek kellemes változatosságot adjak, részint újabb műveinket s így nyelvünk mostani állását tanítványaimmal legalább némiképp megismertessem.”

*

Azokban a líceumokban, amelyekben olyan lelkesedéssel, lelkiismeretességgel és érdeklődéssel folyt a magyar nyelv tanítása és tanulmányozása, mint Szombathelyen, a hatás nyilvánvalóan nem maradt csupán a nyelv, a nyelvhasználat határai között, hanem átsugározta a növendékek egész életét, motiválta szándékaikat, céljaikat, világlátásukat, befolyásolta felnőttkori magatartásukat, tevékenységüket, állásfoglalásaikat. Mindez közrejátszott az 1840-es évek „hass, alkoss, gyarapíts!” életfelfogásának kialakulásában, 1848 márciusa forradalmi tetteinek előkészítésében.

S ebben a tudati-szellemi-pedagógiai személyiségformáló munkában fontos szerepük volt az olyan tüzes magyar érzésű tanároknak, mint amilyen Bitnicz Lajos volt. Idézett 1823-i versében Horváth József Ede így írt róla és szombathelyi növendékeiről:

Aldás reátok Hunnia gyermeki!
E szent tűz égjen bennetek akkor is,
Ha szárnyra kelvén férfi korban
Hú karotok segedelmet adhat.

Bitnicz! ki gyűjtöd e nemes ifjakat,
Bár a Te béred csak nemes érzés,
Vedd e kicsinyded rendeimben
Lángadozó köszönésem árját.

Mészáros István

A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai*

Ada-Winter Péter:

1981-ben Lausanne-ban rendezték meg a legutóbbi számítástechnikai oktatási világkonferenciát (World Conference of Computer Education). Ezen az egyetlen plenáris ülés előadója a novoszibirszki Ersov professzor volt, aki részletesen kifejtette, hogy a számítástechnika (ill. bővebb értelmezésben az informatika) olyan hatással lesz az emberi kultúrára, mint amilyen hatása korábban a könyvnyomtatás elterjedésének volt. Emiatt ezt az újfajta kulturális hatást „második műveltségnek” (second literacy) nevezte. Ezzel a számítástechnika általános társadalmi hatásának, beleértve a humán szféra minden elképzelhető részét, túlbecsülhetetlen fontosságát kívántam érzékeltetni.

A számítástechnika, ill. az informatika (számítástechnika + kommunikációs technikák) hatása szempontjából jelenlegi tapasztalataink szerint a társadalom három rétegre bontható: 1. Számítástechnikai szakemberek, akik a hardver és szoftver eszközök specialistái, ill. az ilyen ismeretek tudósai, mérnökei, technikusai stb. 2. Számítástechnikát alkalmazók, akik az elkészített hardver és szoftver eszközöket a saját szakterületükön alkalmazzák. Ismereteik köre bizonyos mértékig behatol a számítástechnikai szakismeretbe is, mivel hatékony alkalmazás csak úgy képzelhető el, hogy a határ ismereteken mindkét fajta szakembernek van egy bizonyos átlapoló ismeretköre. 3. A többiek mindazok, akik a számítástechnikával akarva-nem akarva kapcsolatba kerülnek (állami nyilvántartásoktól, számítógépes számlázásokon keresztül az utazási nyilvántartó rendszerekig).

Ha egyáltalán rászánjuk magunkat bizonyos „magyarítási” akcióra (amire véleményem szerint már rég sor kerülhetett volna, ma már a helytelen nyelvi rögzülések miatt alapos késésben vagyunk, esélyeink kedvezőtlenek), akkor azt a számítástechnikai-informatikai szóhalmazt kellene elsősorban behatárolni, amellyel az előbbi három kategóriából az utolsó él, amely tehát az általános műveltség, a napi szóhasználat referenciakörébe kerül. Nyilvánvaló az is, hogy az általános és középiskolai szinten oktatott számítástechnika szakkifejezései is ide értendők. Egyetértek azzal, hogy (az élő szakmai nyelvtől el nem rugaszkodva, nagy körültekintéssel és mértéktartással) a számítástechnika iskolai nyelvét megkíséreljük magyarabbá tenni.

A számítástechnika angol szakkifejezései a magyarítás szempontjából az alábbiak szerint oszlanak meg:

1. Magyarra át nem ültethető szavak, melyeknek státusza nemzetközi szimbólum, megszüntetésükkel kárt okozunk a tanulóknak, felháborodást váltunk ki a szakemberekből. Ilyen pl. bármely széles körben elterjedt programnyelv kulcsszókészlete; pl. a BASIC esetében INPUT, WRITE, READ, IF, THEN, ELSE stb. (A nagybetűs írás is a

* Folyóiratunk előző számában (Nyr. 108. 333–8) közzeltük Seregy Lajosnak az Anyanyelvi Bizottság 1984. június 4-i ülésén elhangzott bevezető, vitaindító előadását a fenti címmel. Az utána következő vita gyümölcsöző voltára tekintettel most a hozzászólásokat, illetőleg ezek rövidített változatait az alábbiakban közzétesszük. (A szerk.)

szimbólum jelleget kívánja érzékeltetni; a szakma történetének következménye, hogy ezek a szimbólumok történetesen az angol szavakhoz illeszkednek mnemotechnikai okokból.)

2. Magyarra átültethető angol szakkifejezések de a) helyettük új szót keresni, ill. alkotni nem érdemes, mert annyira begyökeresedtek már a köztudatba, hogy az átszoktatás reménytelen vállalkozásnak tűnik; ilyenek pl. *hardver*, *szoftver*, *assembler*, *interface* stb.; b) helyettük új magyar szót kell alkotni, mert a jelentésnek megfelelő magyar szó nem létezik, ill. csak olyan található, amely a jelentésnek csak részben felel meg; pl.: *port*, *overlay*, *layout* stb.; c) a megfelelő, nyelvünkben már létező szót ki kell választani, és gondoskodni kell széles körű terjesztéséről (esetenként a kiválasztás is megtörtént, de a szó nem ment át a szakmai köztudatba), pl. *file*, *opcionális* stb.

Az angol szavak megtartásának, magyar szövegbe való beillesztésének kérdései. Ebben differenciáltan kellene eljárni. Olyan esetekben, amikor az angol szó írásmódja nem túl idegen, kiejtése sem kíván különlegesen nehéz hangképzést, engedjük meg mind az angol írásmódot, mind pedig egy jóváhagyott magyar fonetikus írásmódot. Pl. legyen elfogadható mind a *software*, mind a szoftver írásmód. Olyan esetekben, amikor az angol kiejtés szerint „áj”, „dzs”, „cs” stb. elemeket tartalmaz egy szó, akkor tartózkodjunk a magyar fonetikus írásmódtól, mert az angolul valamennyire is tudó részére elviselhetetlennek tűnnek a „fájl”, „bájr”, „prodzsekt” és hasonló formák még akkor is, ha a „nájlon”, a „diszpécser” és a „dizájn” többé-kevésbé elterjedtek. Kivételes esetekben elfogadhatónak kell tartanunk az angol helyesírás félig-meddig betű szerinti magyar kiejtését. Ilyenek pl. a közhasználatú „burleszk” (*burlesque*), vagy a számítástechnikában már elterjedt „kurzor” (*cursor*). Vannak olyan angol szavak, melyek írásmódjukban közel állnak a magyarhoz (kiejtésükben természetesen nem), ezek átvétele gond nélkül történhet. Pl. „szubrutin” (*subroutine*), „regiszter” (*register*), „karakter” (*character*), „processzor” (*processor*) stb. Viszont nagyon ügyelni kellene arra, hogy ne használjuk a „komputer”, és más rosszul fonetizált szavakat. Ne engedjük elterjedni továbbá azt a számítástechnikai szlenget, amely leginkább az angol nyelvterületen élő, már se magyarul, se angolul rendesen nem tudó magyarokéhoz hasonlítható (akik pl. esetenként „varcsolják” a „tívt”). Ilyen szakmai szleng pl. „szévolni egy fájl”, „kiprintelni egy eredményt”, „rivájdolni egy szalagot” stb.

Mivel elkerülhetetlen, hogy a számítástechnikai szakmában jó néhány angol szót eredetiben megtartsunk, ezért minden ilyen szó bevezetése alkalmából gondoskodni kell a helyes kiejtés magyarázatáról. Ez viszonylag egyszerűnek látszik mondjuk a „WRITE”, „RUN”, „LOAD” stb. szavak esetében, azonban elkerülhetetlen a nehezebben kiejthető „THEN”-nél is.

Éltető László:

Először a vitaindító előadáshoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni, majd az elhangzott észrevételekhez szólnék hozzá.

1. Véleményem szerint a számítástechnika bevezetése az általános és középiskolában nemhogy káros, de éppenséggel hasznos lenne. Néhány érv e mellett: A számítástechnikával való foglalkozást — éppúgy, mint a matematikát — nem lehet elég korán kezdeni. A számítástechnika ugyanis új lehetőséget csillant fel az alkotó gondolkodás fejlesztése előtt. A gyerekek — legkésőbb a középiskolában — úgyis megismerkednek a számítástechnikával, s minél előbb történik a találkozás, annál jobban „játékorientált” lehet, annál kevésbé kell valamiféle tananyagnak tekinteni. A vitában elhangzott olyan

érv is — az angol szakkifejezéseket elemzők részéről —, hogy nemcsak a gyerek, de a szülő sem lesz tisztában a fogalmakkal, az angol terminus technikusokkal. Emlékszünk azonban, hogy ugyanez volt néhány éve az egyik súlyos érv az új matematika bevezetése ellen is (ti. „a szülők nem fogják érteni gyerekeiket”). Nem hiszem, hogy ezt az érvet bárki elfogadhatja, hiszen ha következetesen végigvisszük, akkor lényegében soha nem adhatna az oktatás többet, mint szüleink, nagyszüleink idejében. A történelem — vagy ha jobban tetszik, a közelmúlt tanulságai — éppen ennek az ellenkezőjét mutatják: a gyerekek többletismeretéből mindig profitál a szülő is. Ha e gondolatot folytatjuk, láthatjuk, hogy a számítástechnika iskolai bevezetése nemcsak a jövő nemzedékének, hanem a jelen szülői generációjának is segítséget jelenthet az általános számítástechnikai kultúra elnyerésében.

2. Minden tudományban szükség van olyan kifejezésekre, melyek szabatosak, mindenki ugyanazt érti rajtuk. Ha szabatos, tömör, magyar szakkifejezés nincs, akkor a szerző (előadó stb.) kénytelen a mások által is ismert idegen kifejezést használni. Ugyanúgy, ahogyan a nyelvészetnek vannak magyarul csak hosszan magyarázható (esetleg definiálható) idegen eredetű — és fontos hangsúlyoznom már most: idegen írásmódú — *l. szintaxis* és nem „szintakszis”! — szavai, a számítástechnikában is vannak ilyenek (mint minden más tudományban is).

3. Az idegen szavak helyesírásával kapcsolatos aggályokat nem értem, hiszen ezekre jól meghatározott, iskolában tanított szabályok vannak. Miért lenne nehezebb megtanítani — egységesen — a „file-lal” írást a „fájllal” helyett? Az akadémiai helyesírási szabályzat 280. pontja egyébként érzésem szerint egyértelműen rendelkezik erről: „Idegen írásmód szerint írjuk a nem közkeletű, csak bizonyos szakterületen használt tudományos műszavakat.” Attól, hogy a számítástechnikát egyre többen használják, nem lesz „nem-szakterület”.

A vitaindító felveti, hogy a számítástechnika használata „a középiskolai diákok helyesírását, sőt beszédképességét is kedvezőtlenül befolyásolja”, sőt „az angol nyelv oktatását is megzavarja.” Cikkek tömege tanúsítja mind a napi, mind a pedagógiai sajtóban —, hogy mind az általános iskolások, mind a közép- és főiskolások nyelvvezete egyre romlik — de már 6–8 éve. Ezt a régen kezdődött folyamatot — melyet a pedagógusok nagy része a tévének és részben az oktatásnak tulajdonít — ne akarjuk most a számítástechnika „nyakába varrni”.

Nem tudok egyetérteni azzal sem, hogy „az egyes szakemberek egymástól eltérően értelmeznek bizonyos szakkifejezéseket”. A számítástechnika — alapjaiban kapcsolódva a matematikához — nagyon szigorúan definiált felépítésű. Az angol eredetű szakkifejezések a világon mindenütt ugyanazt jelentik, éppen ez adja a számítástechnika egységességét. Más kérdés, hogy a magyar átvételben már — mivel általában egy szóval nem fejezhető ki ugyanaz, mint az angolban — lehetnek értelemzavaró eltérések. (Egyébként olyan, mindenki által használt angol szavak vannak nálunk 15–20 éve használatban, mit a *beat*, *rock* stb.)

4. Nagyon fontosnak tartom már itt leszögezni, hogy nem vagyok a számítástechnika magyarítása ellen. Ketté kell azonban bontanunk a kérést: mely fogalmak (szavak) helyett találhatunk egyértelmű, rövid, a tartalmat kifejező magyar szót (pl. *disc* : lemez, *tape* : mágnesszalag, *direct* : közvetlen stb.), és melyek azok, melyek makacsul ellenállnak (utóbbiak közé tartozik az ismert *software*, *hardware*, vagy a mostanában egyre nagyobb súlyt kapó *privacy*.) Itt és most is támogatásunkról biztosítom a nyelvészeket az első csoporttal kapcsolatban: keressük tovább — nyelvészek, számítástechnikusok és laikusok együtt — az értelmes magyarításokat. Ugyanakkor a számítástechnikusok véleménye (saját közvéleménykutatásom alapján) egyértelműen ellenzi az angol szavak fonetikus átírását, főleg olyan esetekben, amikor ez még szemet-fület bántó

is. Ilyenek a *file-fájl*, *byte-bájt*, *software-szoftver*, *hardware-hardver* átírások. A számítástechnikusok e tekintetben nem fognak áttérni az új formára. Nekem is — mint több felzólalónak — meg kell említenem, hogy a programnyelvek, parancsok formáit ne tekintsük szavaknak, ne akarjuk átírni őket. Ezek olyan kódok, melyek egy karaktersorozatot tartalmaznak, használatuknak pontos szintaktikai szabályai vannak, ezek vezérlik a számítógép műveleteit. Az, hogy ezek éppen angol szavak, csak könnyítene annak, aki tud angolul, a nem tudónak pedig értelmetlen — megtanulandó — betűsorozatot jelentenek. Ugyanúgy, ahogyan a matematikai, fizikai és kémiai képleteket nem magyar szavakkal írjuk le, a számítógépprogramokat ezekkel a kódokkal kell vezérelnünk. Azt, hogy az angolok nem szeretik a „szép angol mondatokat”, talán a COBOL nyelv kiszorítása példázza legjobban: ebben valóban tudni kell angol mondatokat fogalmazni. Nem véletlen, hogy e nyelvet a számítástechnikusok óriási többsége ki nem állhatja).

Magyarország nem lesz képes hardware-rel betörni a világpiacra, ehhez nincsenek meg sem pénzügyi, sem műszaki feltételeink. Éppen a software az a terület, ahol hazánk — ismerten jó szellemi kapacitásunk révén — valamit elérhet, bekapcsolódhat a nemzetközi cserepiacba. Nincs jogunk e folyamatot aláásni azzal, hogy megpróbáljuk a nyelveket (számítógépes nyelvekre gondolok) magyarra átírni, hogy az így megírt programok alkalmazhatatlanok legyenek külföldön.

Talán, hogy jó hírt is mondjak a jövőre vonatkozóan, a jövő számítógépei — az 5. generáció tervei szerint — sokkal emberközpontúbbak, felhasználó-orientáltabbak (angol szóval „user friendly”-k) lesznek. Ezen belül nemcsak az ember—gép kapcsolat lesz közvetlenebb, természetes nyelvű, hanem a programozás is ún. öndefiniáló nyelveken fog történni, ahol a programnyelv nem merev és megváltoztathatatlan szabályokból áll, hanem az egész nyelv szintaxisát a felhasználó definiálja viszonylag szabadon, ezáltal a tényleges programírás már történhet természetes nyelven — ha úgy tetszik, magyarul is.

5. Nem szabad a számítástechnikát két részre vágni, „gyerekeknek” és „komoly felnőtteknek”. Ez már csak azért sem lehetséges, mert a gyerekek éppen a számítástechnika művelőitől kapják a segítséget, velük találkoznak, beszélgetnek. Emiatt a gyerekek feltétlenül meg fogják ismerni a fogalmakat, azok leírását is. (Mivel a magyar fordítások olyan értelemzavaróak tudnak lenni, hogy szinte minden esetben érdemesebb az eredeti — angol — könyvet elolvasni, még ha ez többletenergiát igényel is.)

6. Szeretném, ha a nyelvészek azon örködnének — vagy legalább konkrét állásfoglalással támogatnák —, hogy a magyar gyártmányú számítógépek tartalmazzanak ékezetes magyar betűket. Ez nem apró feltétel: e nélkül nincs értelme magyarításról beszélni, hiszen nem tudunk kiírni magyar betűket. Természetesen cél lehet, hogy a programok üzenetei (kommunikáció a felhasználóval) magyar legyen, ezeket bármilyen programban utólag át lehet írni. (Kivétel talán a ROM-ban levő operációs rendszer hibaüzenetei.)

7. Külföldön — Németországban, Franciaországban — e problémával máshol is találkozottak. Amennyire tudtak, saját anyanyelvi kifejezéseket alkottak a számítástechnikában (a németek még azt is vállalva, hogy ezek lényegesen hosszabbak az angolénál), azonban sehol sem találkoztunk a nálunk — talán elhamarkodottan végrehajtott — fonetikai átírással. A külföldi — pl. német — szakirodalomban megtartották az angol szavak alakját, írásmódját.

8. Két javaslatom lenne:

I. Vonják vissza — ha lehet, minél hamarabb — a fonetikai átírási módokat. Ezt — azt hiszem — a számítástechnikusok döntő többsége nevében kérem.

II. Adjunk ki egy 3–500 alapszót tartalmazó „Számítástechnikai Értelmező Kisszótár”-t, melynek felépítése a következő lenne:

a) angol kifejezés [magyar kiejtés]: magyarázat, b) magyar szó: magyarázat

E szótár megalkotása nagyon fontos, és — tekintettel a jövő évben már az általános iskolában is bevezetésre kerülő számítástechnikára — égetően sürgős. A szótár megalkotásába be kellene vonni a számítástechnikusokat, a nyelvészek inkább csak a nyelvi tisztaság felett őrködnének. A szótár elkészítéséhez — Vámos Tibor utólagos hozzájárulásával — már most felajánlhatom intézetünk (MTA SZTAKI) számítógépes segítségét. A gépen felvitt — és végleges formára kidolgozott — anyagot mágnesszalagon az Akadémiai Nyomdában úgy tudjuk átküldeni, hogy kézi szedés nélkül, másnap nyomtatható (lenne) a szótár.

Füredi Mihály:

Úgy vélem, sokak számára nem nyilvánvaló (a nyilvános vita előtt közzétett írásos előterjesztésből is ez derül ki), hogy a(z iskolai) számítógépek magyar nyelvhasználatának kérdésében két dolgot élesen meg kell különböztetni (ez a probléma ugyanis legalább két vonatkozásban vethető fel):

1. A számítógép, terminál stb. billentyűzetén található betűjelek vagy a számítógép memóriájában tárolt karakterképek mennyiben felelnek meg a magyar nyelvi ígéknek (pl. megvannak-e az ékezetes magánhangzók).

Ez lehet műszaki, ún. „hardver” kérdés, de a probléma megoldható „szoftveren”, azaz programmal is. Egy-egy ún. „byte”-ban mindenképpen „csak” 256 bitkombináció fér el, s a számítógép számára tökéletesen mindegy, hogy melyik bitkombinációnak milyen (görög, latin, arab, hiragana, rovás- vagy rúnairás, esetleg éppen a magyar) jelkészletből vett karakterképet feleltetünk meg.

A műszaki típusú megoldásra jó példa a NOVOTRADE RT által forgalmazott magyar betűkészlet, amelyet Commodore típusú számítógépekbe építenek be (2 db EPROMba égetve, az ékezetes betűket az ún. grafikus karakterek helyére teszik be). Ily módon a televíziós monitor képernyőjén, valamint a sornymotatón már a „magyar” ékezetes betűk is megjeleníthetők. A programon belüli megoldásra az Ötlet 1984 januárjában megjelent számítástechnikai mellékletében találunk egy példát, ezt Bakó András és ifj. Bakó András készítette. Természetesen ugyanezek a megoldások érvényesek — mutatis mutandis — bármilyen más típusú számítógép esetében is.

2. A probléma úgy is fölvethető, hogy a számítógépek ún. szimbolikus programozási nyelve miért nem magyar alapokon nyugszik, ellentétben az angol bázisú BASIC, ALGOL és FORTRAN programnyelvek változataival, s a LISP, PROLOG, SIMULA, SNOBOL stb. programnyelvekkel.

Ha az első szempontra, a számítógépeken (mégpedig az idehaza gyártott iskolaszámítógépeken, személyi számítógépeken) megjeleníthető magyar karakterekre vonatkoztatjuk a kérdést, az mindenképpen jogos. Lényeges fogyatékosságnak tartom, sőt — az elsődlegesen hazai felhasználást tekintve (miután e gépek külföldön nem versenyképesek sem árukat, sem teljesítményüket nézve) — szégyennek, hogy a Művelődési Minisztérium által a középiskolák számára jóváhagyott iskolaszámítógépek első sorozata nem tudta megjeleníteni a magyar betűkészlet összes elemét.

Egy-egy számítógép (ma már számítógéppel segített) tervezési fázisában, sőt a gyártás folyamatának egy meghatározott (kezdeti) szakaszában ezt a problémát könnyűszerrel meg lehet oldani pl. úgy, hogy néhány billentyűvel többet építenek be az angol nyelvterületeken szokásosnál (a le nem foglalt bitkombinációk száma ezt bőven megengedi). Utólagosan ezt a műszaki átalakítást már lehetetlen végrehajtani, hiszen hét karakternyi bővítésről lenne szó. (Csak ellenpéldaként hoznám föl az ABC-80 iskolaszámítógépet, amelyen megtalálhatók a svéd nyelvre jellemző speciális karakterek billentyűi, s a gép a képernyőn meg is jeleníti ezeket.)

Az a tény, hogy a magyar i s k o l a számítógép (HT 1080 Z) első sorozata nem tudta megjeleníteni a magyar betűkészlet magánhangzót jelölő összes elemét, nyilván annak tudható be, hogy a gép alapját az 1977-ben piacra került TRS-80, s az ebből csak minimális változtatással kifejlesztett VIDEOGENIE-1 képezte, s ezek terveinek műszaki módosításába a magyar gyártó cég vagy nem mert, vagy nem tudott belefogni.

Az igényesebb kisszámítógépek és személyi számítógépek — mint említettük — rendelkeznek a szoftveres karakterképzés lehetőségével. Ily módon a ZX Spectrum vagy a COMMODORE 64 típusú gépeken akár cirill betűkkel is írhatunk.

A BASIC programnyelv egyik kiterjesztésében, a Simon's BASIC-ben külön utasítások vannak a karakterképzés, új karakterek definiálásának elősegítésére (MEM, DESIGN, @).

Nem lenne haszontalan a magyar ékezetes betűkre vonatkozó kis programokat különböző típusú számítógépekre kidolgozni (s ezeket akár szabványosítani), terjeszteni.

A nagy számítógépeken ez a probléma másként jelenik meg, pl. karakterhelyettesítéssel. Hazánkban ma már csaknem minden számítóközpontban kialakítottak valamilyen gyakorlatot a magyar ékezetes magánhangzók (vagy azok egy részének) legalább sornyomatón való megjelenítésére. A nagy számítógépgyártók bármikor hajlandók saját gépeikhez, sornyomatójukhoz a főhasználó igényeinek megfelelő nyomtató láncokat gyártani. Igaz, a magyar ékezetes magánhangzók megjelenítésének szabványosítása még nem történt meg, bár voltak ezirányú javaslatok. (A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága 1981. május 12-én egész napos ülést tartott a magyarországi magyar és egyéb nyelvű latinbetűs szövegek számítógépes ábrázolásának egységesítési feladatairól. Lásd Sipka László: A teljes magyar karakterkészlet szükségességéről. Nyr. 106 [1982.] 37—9.)

Vizsgáljuk meg a másik főlvethető szempontot, hogy a számítógépek „belső” nyelvei (pontosabban az ún. sz i m b o l i k u s p r o g r a m o z á s i nyelvek) miért nem magyar alapúak.

A számítástechnika története úgy alakult, ahogy alakult: közismert az ötvenes évek elején kialakult szovjet álláspont a kibernetikával kapcsolatban. Így elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban folytak az emberi gondolkodáshoz közelebb álló szimbolikus programnyelvek kifejlesztésére irányuló kutatások. Így keletkezett az ALGOL 60, a FORTRAN első változatai, a COBOL, s később a többiek. A jelenleg igen népszerű BASIC programozási nyelvet is már 1964-ben közzétették. Nemrég történt szabványosítása miatt szinte minden kisszámítógép (főleg ezek használják ui. ezt az igen egyszerű, könnyen elsajátítható programozási nyelvet) saját dialektusában „beszéli” a BASIC nyelvet, így a különböző típusú gépekre készült programok változtatás nélkül nem „hordozhatók”.

Egy-egy programnyelv kifejlesztése, ún. definiálása nem kis munkát jelent egy egész kutatócsoportnak vagy a matematikus társadalomnak (lásd: ALGOL 68). Csak elvétve találkozunk olyan esetekkel, amikor egy-két személy fejleszt ki egy programnyelvet, végső kialakítása, kicsiszolása, a megfelelő ún. fordítóprogram elkészítése azonban mindig kollektív munka eredménye. (Ilyen pl. a PASCAL programozási nyelv.)

A számítástechnikában különböző okok miatt lemaradt országok nem engedhetik meg maguknak, hogy külön programnyelveket fejlesszenek ki saját nyelvük szavainak felhasználásával. (Az angol nyelv szavainak rövidegére, s használatából adódó ilyen irányú gazdaságosságára most nem térnék ki, bár ez sem lényegtelen szempont.) A kisebb országok nem rendelkeznek az ilyen munkához szükséges megfelelő számú és képzettségű szakembergárdával, a nagyobb lélekszámú országok pedig átvesszik a külföldön már jól bevált programnyelveket. Gondoljuk meg: nincs sem olasz, sem spanyol, sem német, sem kínai nyelvű szavakra épülő programnyelv (ez persze nem jelenti azt, hogy elvben

nem lehetnének). A viszonylag kevés számú programozási nyelv használata egy hallatlan előnnyel jár: a máshol (pl. külföldön) kifejlesztett programtermékek változtatás nélkül (vagy kisebb módosítások árán) bárhol a világon felhasználhatók.

A számítástechnikusok már régen feltalálták saját eszperantójukat: sok matematikai feladat számítástechnikai megoldását a szaklapok ALGOL publikációs nyelven közlik, amely az ALGOL 60 programozási nyelvnek egyértelmű megfeleléseken alapuló kiterjesztett változata. Ezt minden ország számítástechnikusa megérti, még akkor is, ha nem ismeri az adott szaklap megjelenési nyelvét.

Sokan — de szinte kizárólag a laikusok — berzenkednek az angol nyelv ellen a számítástechnikai gyakorlatban; ez az álláspont a számítástechnikai szakemberektől meglehetősen távol áll. E berzenkedésnek egyik lehetséges oka, hogy azt hiszik: mivel a programozási nyelvek bizonyos szavai az angol természetes nyelvben megtalálhatók (esetleg ilyen szavak rövidítései), a számítógépek az angol nyelvet „értik”. Valójában nem ez a helyzet.

Minden magas szintű szimbolikus programozási nyelvnek saját belügye, hogyan határozza meg (idegen szóval: definiálja) saját ún. kulcsszavait. Minden egyes programozási nyelv esetében az angolra mint természetes nyelvre ráépülő, de a természetes nyelvekkel ellentétben szigorú szabályok szerint fölépített mesterséges jelrendszerről van szó. Ugyanaz a (látszólag) angol nyelvű szó, pl. a *save* mást jelent a BASIC programozási nyelvben, s mást az IBM VM/SP szövegszerkesztőjének alparancsaként. Mindig az adott programnyelv definíciója határozza meg, hogy ez vagy az a pusztán csak mnemotechnikai célokat szolgáló kifejezés milyen más szavak, kifejezések környezetében jelenhet meg, s mit jelent az ember, s mit a gép számára. Ezeket a szavakat vagy kulcsszavakat tehát nem természetes nyelvi szavakként, hanem olyan szimbólumokként kell kezelnünk, amelyek a számítógépnek egy meghatározott tevékenységsorozatát jelölik. Hallatlan előnyük abban áll, hogy az embereket megkínélik attól a kényelmetlenségtől és óriási munkától, hogy a gép számára bitekben, vagy jobbik esetben tizenhatos számrendszerbeli kódokkal adja meg ugyanazt a tevékenységsorozatot. Az már a számítógép ún. fordítóprogramjának feladata, hogy a szimbolikus programnyelven kapott utasítássorozatot a maga számára értelmezze, lefordítsa. Ha ezeket a mnemotechnikai célokat szolgáló kulcsszavakat valódi státuszuknak megfelelően szimbólumokként fogjuk föl, az egész probléma megszűnik; sőt úgy is mondhatnánk, hogy kifejezetten hasznos, hogy ezek a szimbólumok kevésbé „érthetők” a magyar fül számára: ez is csak aláhúzza, kiemeli szimbólum jellegüket.

A számítógépek egy meghatározott nagyságrend fölött ma már lehetővé teszik azt is, hogy a felhasználók saját tetszésük, ízlésük szerint átformálják a kulcsszavakat. Ehhez a felhasználó definiál a gép számára egy szinonimajegyzéket, amelyben közli, hogy mely programnyelvi kulcsszónak milyen óáltala megadott (akár magyar nyelvű) más kulcsszót kíván megfeleltetni, s ezen új kulcsszónak milyen rövidítéseit óhajtja megengedni. A meglévő kulcsszavak helyettesítésére ki lehet alakítani akár olyan átkódolást is, amely makrancos gyerek módjára mindig az ellenkezőjét csinálja annak, mint amit a szó magyar jelentése alapján elvárnánk tőle. Így valósul meg csak igazán anyelvi jel önkényessége, mint minden szimbólumnál, a jelölt és a jelölő önkényesen megállapított kapcsolata. A számítógép „tudomásul veszi” a megadott szinonimajegyzéket és a megengedett rövidítéseket, a továbbiakban már kizárólag a felhasználó pillanatnyi hangulatától függ, hogy ezt a gép által nyújtott szolgáltatást mennyire használja ki. Természetesen mindez azzal is jár, hogy a számítógépnek többletfeladatot adunk, hiszen neki előbb a szinonimajegyzék alapján értelmeznie kell a beadott parancsokat, amelyeket

aztán a fordítóprogram tovább értelmez bitekben. Mindez meghosszabbítja a futási időt. (Ilyen lehetőségek vannak pl. a MTA SZTAKI IBM 3031 gépének ún. CMS parancsainál, bár nem hiszem, hogy sokan élnének a számítógép magyarul beszéltetésének ezzel a módjával.)

Nem lényegtelen kérdés, hogy mekkora mennyiségű angol mnemotechnikai szimbólum megjegyzése szükséges egy-egy programozási nyelv esetében. Ha a PASCAL nyelvet tekintjük, mintegy 75 ilyen szónak a memorizálására, *s z i m b o l i k u s* jelentésének megtanulására van szükség, ezeknek programnyelvi értelemben vett szintaktikai és szemantikai használatát kell rögzíteni. A népszerű BASIC programozási nyelvnél sem haladja meg az utasítások, függvények száma a negyvenet. (Mind a PASCAL, mind a BASIC esetében a megadott számba beleértjük a közismert szögfüggvényeket is, mint a sinus, cosinus, arcus sinus, arcus cosinus stb.)

Hiába tud valaki angolul, attól még nem fogja sokkal gyorsabban megtanulni a programnyelvi szimbólumok használatának szintaktikáját és szemantikáját. Ez megfordítva is igaz: bárki megtanulhatja az angol nyelvi alapszavakat szimbólumként használó programnyelveket anélkül, hogy tudna angolul.

A Szovjetunióban (gondoljunk csak az ESZR program nagygépeire), tudomásom szerint senki nem foglalkozik azzal, hogy az oroszra alapozza a számítástechnikát. Sőt azzal sem foglalkoznak, mennyire rontja az angol számítástechnikai szaknyelv az orosz szaknyelvet. Példaként bemutatnék néhány címszót az 1981-ben Moszkvában megjelent „A számítástechnikai rendszerek és hálózatok angol–orosz értelmező szótára” című orosz nyelvű kiadványból, amely alapvető forrásként 11 angol s csupán egy orosz kiadású publikációt (szabványt) jelöl meg. E szótárban pl. a következőket találtam:

<i>automatic restart</i>	автоматический рестарт
<i>buffer pool</i>	буферный пул
<i>byte structure</i>	байтовая структура
<i>multiplexer</i>	мультиплексор
<i>cache memory</i>	память кэш
<i>compiling</i>	компиляция
<i>interface</i>	интерфейс
<i>logical file</i>	логический файл

Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne foglalkozzunk a számítástechnikai kifejezések magyarosításával, bár félő, hogy a névmagyarosítók ugyanúgy fognak járni, mint a *spray*, vagy a *hot dog* esetében: a nyelvszokás már rég eldöntötte a problémát, a beavatkozás elkésett.

A vitára bocsátott írásos anyag is tartalmazta, s a szóbeli előterjesztésben is elhangzott, hogy a számítástechnika nem magyar és nem is magyaros nyelvének immár iskolai elterjedése veszélyezteti a tanulók helyesírási képességeit, hátráltatja őket az idegen nyelv(ek) tanulásában is.

Magam nem hallottam eddig egyetlen hazai felmérésről sem, amely az iskolai számítógépeken hiányzó ékezetes magánhangzók hiányát, az angol nyelv vagy a számítástechnikai szak kifejezések, esetleg a BASIC programnyelv hatását összefüggésbe hozta volna a tanulók helyesírási képességének változásával, még inkább annak romlásával. Jó lenne, ha egy statisztikailag megbízható módszerekkel végzett reprezentatív felmérés eredményeit az Anyanyelvi Bizottság nyilvánosságra hozná. Ugyancsak nem hallottam arról, hogy hasonló felméréseket végeztek volna hazánkban az idegennyelv-oktatással kapcsolatban. Statisztikailag megbízható tudományos háttéranyag hiányában ugyanis nem tudom elfogadni az írásbeli előterjesztésben erről mondottakat.

Ilyen nagy horderejű kérdésben, mint az anyanyelvi és idegennyelv-oktatás kapcsolata a számítástechnikával, nem lenne szabad egyes nem szakértő emberek véleményének túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítani. Talán lesz olyan intézmény, amely erről a témáról hajlandó lenne valóban tudományos igényű felmérést végezni a köz érdekében. Úgy vélem, hogy az iskolai számítógépek bizonyos kezdeti fogyatékoságai miatt nem szabadna a számítástechnikáról és iskolai hatásáról ennyire sötét képet festeni; ezzel a módszerrel csak azt érhetjük el, hogy lassítjuk, vagy éppen hátráltatjuk a számítástechnikának hazánkban épp mostanában örövendetesen meginduló tömeges elterjedését.

Molnár Péter:

Két, egymással ellentétes vélemény közül az egyik szerint a számítástechnika nyelvezetében meg kell tartani az eredeti angol nyelvű terminológiákat, eredeti helyesírással, és ezt kell tanítani az iskolákban is. A másik szerint mindent, amit lehetséges, magyarítani kell. Amit pedig nem lehet magyar szavakkal helyettesíteni, annak leírását a magyar fonetikus kiejtés szerint javasolja.

A számítástechnikai szakemberek többsége a magyarítás szándékával egyetért. Sokan a magyar helyesírás szerinti írásmódokat is elfogadják. Tudomásul kell vennünk, hogy ezek a formák egymás mellett léteznek. Szűk szakmai körökben valószínűleg továbbra is az egyértelmű angol terminológiát és helyesírást fogják alkalmazni. De egy népszerűsítő cikkben — amennyire lehet — kerülni kell az idegen kifejezéseket.

Nagyon fontos, hogy nyelvészek és számítástechnikusok közösen ajánlásokat dolgozzanak ki a számítástechnikai fogalmak megjelölésére, azonban ezek alternatívan magyar és angol kifejezések egyaránt lehessenek. Nem szabad semmilyen fórumon (szabványban, törvényben stb.) kötelezően előírni, legfeljebb ajánlani valamelyik terminológia használatát. Ezzel lehetőséget adunk arra, hogy az állandó terminológiák letisztuljanak, és eredetüktől, helyesírásuktól függetlenül a magyar nyelv részeivé váljanak.

A fenti gondolatokat egyeztettem Havass Miklóssal a SZÁMALK igazgatójával, aki egyetért velük. Az ő nevében is felajánlom a SZÁMALK közreműködését az Éltető László által felvetett és Páris György által támogatni szándékozott, alapvető számítástechnikai terminológiák összeállításában és kiadásában.

Páris György:

Több mint egy éve az összes magyar középiskolában I, és az iskolák egy részében 2—5 ún. iskolaszámítógép működik. A számítógép bevonult a magyar közoktatásba, és váratlanul nagy sikert aratott. Sokan a program kidolgozásakor kételkedtek abban, hogy a magyar oktatási rendszer be tudja fogadni a számítógépeket, s kételkedtek abban is, hogy e fontos program megvalósításához meg lehet nyerni a diákokat és pedagógusokat. Az 1983—84-i tanév tapasztalatai viszont azt bizonyítják, hogy hallatlan nagy az érdeklődés a számítástechnika iránt mind a gyerekek, mind a pedagógusok részéről. A tanév során előzetes becslések szerint a középiskolásoknak kb. 15—20%-a ismerkedett meg a számítástechnika alapjaival, és ezeknek a gyerekeknek mintegy a fele megtanult BASIC nyelven programozni is. A tanárok széles köre vállalta az újabb feladatot, részt vettek a különféle tanfolyamokon, továbbképzéseken, tanulmányozták a szakirodalmat, és rövid idő alatt elsajátították a legfontosabb alapfogalmakat; az ország iskoláiban számos szakkör alakult.

Igen kedvezően fogadta a társadalom is a számítástechnika oktatásának megkezdését a középiskolákban, és sok formában támogatja. Igen jó társakra talált az oktatás

a KISZ-ben, a MTESZ-ben és taggyejeleteiben, így pl. a Neumann János Számítógéptudományi Társaságban, a Bolyai János Matematikai Társulatban, az Eötvös Loránd Fizikai Társulatban, a TIT-ben. A sajtó rendszeresen foglalkozott a számítástechnikai oktatás helyzetével, problémáival, biztosítva a program végrehajtásához szükséges széles körű nyilvánosságot. Megkezdődött a számítástechnikai oktatási programcsomagok kidolgozása, és a programok pályázatok útján való fejlesztése a pedagógusok széles körét mozgatta meg. Megjelentek a számítástechnika oktatását szolgáló első szakkönyvek, segédkönyvek is.

A számítástechnikának ez az igen gyors elterjedése a közoktatásban ugyanakkor sok megoldandó kérdést is felvetett: milyen legyen a számítástechnikai oktatás végleges formája, hogyan épüljön be a számítástechnika a közoktatásba, a tanárképzésbe, a továbbképzésbe, melyek a számítástechnikai oktatás legjobb módszerei. E kérdések vizsgálatára elemző, értékelő, javaslattevő munka indult meg.

E munka során — nem véletlenül — a figyelem középpontjába került a számítástechnika-oktatás nyelve. Közismert, hogy a számítástechnika angol szavakat használ, mondhatnánk azt, hogy a számítástechnikának angol a nemzetközi nyelve. A magyar iskolákban ugyanakkor az oktatás nyelve a magyar. Joggal merült fel a kérdés, hogy a számítástechnika nyelvét magyarra kell-e fordítani, megengedhető-e, hogy az angol nyelvű kifejezéseket, utasításokat stb. használjuk az iskolákban; felmerült az a probléma, hogy az egyes angol szavakat a mai helyesírási előírásokkal ellentétben eredeti formájukban, vagy az előírások szerint fonetikus átírásban használjuk, illetve milyen mértékben szükséges az angol kifejezések magyar megfelelőjének kialakítása. Gondot okoz, hogy a számítógépek első sorozata az előbbi helyzetből kiindulva nem rendelkezett még magyar ékezetekkel, hasonlóan az írógépekhez, melyeken sokáig nem voltak magyar ékezetek. A pedagógusok tapasztalatai arra hívták fel a figyelmet, hogy a gyerekek az egyes angol szavakat a magyar nyelvtan szabályai szerint ragozzák, és így a magyar nyelvtannal és helyesírással teljesen ellentétes formák alakulnak ki.

Áttekintve a jelentkező problémákat, világossá vált, hogy a számítástechnika oktatása nem nélkülözheti a nyelvészek segítségét sem, hiszen arról van szó, hogy a felnövekvő nemzedék anyanyelve elszegényül-e, illetve a magyar nyelvi szabályokkal ellentétes nyelvtani kifejezéseket használ-e, vagy pedig sikerül tovább gazdagítani nyelvünk szókincsét, fogalomrendszerét. Az iskolaszámítógép-program irányítói úgy vélik, hogy kizárólag ez utóbbi út a járható, ehhez azonban szükséges a nyelvészek támogatása, és olyan módszerek kialakítása, amelyek lehetővé teszik az előbbieken felsorolt problémák, ellentmondások megoldását, feloldását.

A magunk részéről alapvető fontosságúnak tartjuk, hogy a számítógépek újabb és újabb generációi egyre alkalmasabbak legyenek a magyar helyesírás szabályainak megjelenítésére, rendelkezzenek ékezetes betűkkel. Itt azonban technikai okoknál fogva meg kell különböztetnünk a képernyőn megjelenő betűkészletet a billentyűzeten található. A billentyűzeten levő betűkészlet növelése ugyanis elsősorban technikai probléma, melynek anyagi kihatásai is vannak. Ezért úgy döntöttünk, hogy első lépésként biztosítani kell a képernyőn a magyar betűkészlet teljes választékának megjelenítését, míg a billentyűzeten különféle technikai megoldásokkal kell azt lehetővé tenni.

Súlyosabb probléma a számítástechnikai szakkifejezések magyarítása. Véleményünk szerint nem volna helyes a számítástechnikai szakkifejezések teljes körének magyarítása, mert ezzel a későbbi számítástechnikai alkalmazás elé emelnénk gátat, hiszen a számítógépek a világban továbbra is angol nyelvű fogalomrendszerrel fognak működni. Nézetünk szerint ezért szét kell választani a számítógépi nyelvek fogalomrendszerét a szövegek magyar nyelvű megjelenítésétől. Helyesebbnek tartanánk azt, ha a diákok a számítástechnikai programok írásakor sajátítanák el ezeknek az angol szavaknak mind

a kiejtését, mind a helyesírását. A diákok a programnyelvekben szereplő angol kifejezéseket a magyar beszéd során ne ragozzák, hanem ilyen esetekben az angol szavak megfelelő magyar változatát használják. Kulcskérdés ezért az, hogy mielőbb elkészüljön egy olyan szókészlet- vagy kifejezésgyűjtemény, amely az egyes angol szakkifejezések megfelelő magyar nyelvű változatát tartalmazza, hogy a beszéd során a magyar nyelvű kifejezéseket használják. El kell érni, hogy a sajtó, a tömegkommunikáció a magyar kifejezéseket használja.

Az előbbieken javasolt megoldás megvalósításában kiemelkedő szerep hárul a pedagógusokra. Nekik kell ügyelni arra, hogy a diákok a számítástechnikával összefüggésben is magyarul beszéljenek, de ugyanakkor a programozás során a helyes kifejezéseket, utasításokat használják. A nemzetközi tapasztalatok is ezt a megoldást sugallják; mind Franciaországban, mind az NSZK-ban, mind a Szovjetunióban ezt az utat járják. Az itt vázolt elképzelés megvalósításához azonban szükséges a nyelvészek támogatása, segítsége. Szeretnénk, ha a program megvalósításában a nyelvészek hozzájárulnának ennek az igen fontos nyelvészeti és pedagógiai problémának a megoldásához, és így segítenék mind a számítástechnikai oktatás programját, mind a magyar nyelv szépségének megőrzését.

Pethő Gábor Pál:

Többen úgy vélekednek, hogy „a helyzet vészes”, „a veszély a küszöbön áll”, mert a főleg angol szavakból álló „számítástechnikai zsargon” a gyerekek amúgy is gyenge nyelvi kifejezőképességét és helyesírástudását, sőt egyesek szerint még az angol nyelv tanulását is zavarja.

Én a magam laikus és dilettáns voltában úgy vélekedem, hogy a helyzet egyáltalában nem vészes, és igaza volt annak a felszólalónak, aki úgy vélekedett, hogy a gyerekek hiányos kifejezőképessége, nyelvi primitívsege nem a számítástechnika következménye, hiszen már annak benyomulását megelőzően is jelezték a pedagógusok.

Kétféle számítástechnikai nyelvet létrehozni, vagyis egy megmagyarítottat az iskolagyerekek és egy „eredetit” a profik számára talán kívánatosnak tűnhet, de lehetetlen, mert e két csoport között a kapcsolat bensőséges és intenzív, és ezért az angol szavakkal megtízszelt szaknyelv a profik köréből óhatatlanul átszivárogná a gyerekek közé, viszont a hivatásos szakemberek számára valóságos skizofréniás állapotot jelentene, hogy „magunk közt — így; velük, nekik — úgy”.

Nem indulhatunk ki abból, hogy ezek a nemzetközi számítástechnikai kifejezések „egyszer majd eltűnnek nyelvünkéből”, és hogy feladatunk ezt segíteni. Azt hiszem, azoknak van igazuk, akik úgy vélik, hogy a számítástechnikában — legalábbis az iskolákban — használatos, a szakértők szerint talán csak 50, de legföljebb ötszáz szót ne tekintsünk idegen nyelvű szavaknak, hanem jeleknek, kódoknak, és a gyerekeknek ezt meg kell és meg is lehet tanulniuk. A szakma pedig amúgy is ezt a szakzsargont fogja használni, ezen senki és semmi nem tud változtatni: ők ezt olvassák a szakirodalomban, ilyen nyelvű programokat alkalmaznak, sőt, nemzetközi együttműködésben ilyen nyelveken készítenek programokat. A maximum az lehet — bár ez nem anyanyelvi, hanem számítástechnikai feladat —, hogy a számítástechnikában használatos — hadd mondok most már így — kódok pontos, egyértelmű magyarázatát, értelmezését megalkossuk.

Szende Aladár:

A számítógép iskolai térhódításának láttán némelyekben felmerül az az aggály, hogy a tanulók gondolkodásmódja a technikai készség fejlődésével „eltechnizálódik”.

Ennek a vélekedésnek nincsen kellő alapja. A technikai kultúra fejlesztése az iskolai tantervi feladatai közé tartozik. „A technika tanításának célja — mondja a gimnáziumi tanterv —, hogy a tanulókat korunk technikai kultúrája iránt érdeklődő, ... abban megfelelőképpen tájékozódni képes emberekké nevelje.” Feladatai közé pedig a jó munkaszervezés, az önálló tervezés, a munkafegyelem, sőt az esztétikai érzék stb. fejlesztését iktatja. Mint tantárgy nem követel magának kizárólagos önelvűséget, hanem más tantárgyakkal rendszeres kapcsolatok fenntartását vállalja: „a többi tantárgyban szerzett ismereteket a maga sajátos módján egybekapcsolja, szintetizálja”. Szembeszáll a jelen-ségcentrikus szemlélettel a funkcionális és gazdaságossági szemlélet javára.

Ma már meglepőnek tarthatjuk, hogy a számítógép az 1978-ban bevezetett tantervben meg sincs említve, ma pedig nemcsak a középiskolában, hanem már az általános iskolában is a tanulók élénk érdeklődésének tárgya. Pusztán kezelése sem mechanikus tevékenység, a programok lefuttatása pedig a feladatmegoldóképesség próbája, tehát igen aktív gondolkodási folyamatok irányítója, végeztetője. Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy önálló programok alkotása milyen tájékozottságot kíván egy-egy ismeretkörben, akkor nyilvánvaló a számítógéppel való munka pedagógiai jelentősége.

Ennek a sokoldalú tevékenységnek természetesen nyelvhasználati velejárói is vannak, s ez a körülmény magával hozza azokat a gondokat, amelyekre mind a bevezető referátum, mind az eszmecsere rámutat. Hogy a tanulók milyen intim kapcsolatba kerülnek a számítógéppel, azt éppen a zsargonszerű jelenségek bizonyítják: a technikai folyamatoknak szinte becéző említése a megfelelő alaki formulák, képzések eredeti leleményeivel egy hobbinyelv elevenességét mutatja.

Tudjuk, hogy a számítógépi technika nemzetközi nyelve az angol (így a Szovjetunióban is). Ennek státusát nyelvészeti szempontból többféleképpen lehet értékelni, kétségtelen azonban, hogy nemcsak beszélt nyelvi, hanem helyesírási problémákat is vet fel. Tekintetbe veendő az a körülmény, hogy a szakkifejezések egy része görög-latin eredetre nyúlik vissza. Ha arra gondolunk, hogy a latinítás — ma ugyan már meglehetősen rejtett módon — nemzeti műveltségünk nagy múltra visszatekintő, szerves része, megfontolandó a magyarban bizonyos szabályszerűséggel érvényesülő „visszahonosítás” esélye is. Ilyen módon csökkenne vagy — szabványosítás révén meg is szűnhetne — a nyelvünkől kirívóan idegen hang- és írásalakú szavak és kifejezések tömeges jelenléte vagy éppen szaporodása.

Török Turul:

Nem a felnőttek — gyerekek nyelvét kellene szétválasztani, inkább a használó, passzív tömegek — kialakító szakemberek (pár ezer fő) megkülönböztetés látszik indokoltnak. Aránylag kis fáradsággal megoldható, hogy az előbbieket kevés tanulás árán használhassák a számítógépet, és lényegében saját nyelvükön beszéljenek vele, róla. A szakemberek nyelvét nehezebb gondolni, ez sokkal munkaigényesebb, drágább, sőt veszélyesebb is!

A magyar billentyűzet, illetve karakterkészlet feszegetése álprobléma. Ez pénz kérdése, és az írógépek huzavonáját ismerve kevés figyelmet ér meg. A táviratok helyesírása teljesen rendezve van?

Létezik a LOGO nyelvnek több magyar változata: magyar szavak (RAJZOLJ, FORDULJ, LEGYEN, ÍRD stb.) segítségével parancsolgathatunk. Ez elsősorban gyerekeknek való lehetőség, de a modern nyelvek fő vonzereje éppen az, hogy sok dolgot éppen a felhasználó írhat elő, és ezt t e h e t n é akár magyarul is. Természetesen ugyancsak pénz (és idő) kérdése.

Szubjektív véleményem, hogy az idézett ellenpéldamondat (A /O/C-80 multi-processzoros...) elsősorban hosszú, másodsorban hibás szerkezetű, és csak végül tűnnek fel az idegen szavak! Sokkal fontosabbnak tartom a szerkesztők, kiadók felelősségét a magyar nyelvvel kapcsolatban, mint néhány idegen(szerű) kifejezés kerékbetörését.

Valóban célszerűnek látszik több „szótár” megjelentetése. A használó tömegeknek kb. 30–70 elemű lista a következő minta szerint:

RUN <ran> = futás, fuss, indulj, rajta

~ (Rajta, Uccu Neki!)

– Hatására a gép elkezd végrehajtani azt a programot, ami éppen a memóriájában (tárolóban) van.

A programozó gyerekeknek vagy felnőtteknek szánt hasonló lista összeállítása sokkal nehezebb, de valószínű, hogy nyelvészek nélkül felesleges belekezdeni. Ennek illusztrálására l. az Ötlet 1984. V. 24-i számában található „Szótár” mellékletet (a 27. és a 31. oldalakon). Egyetlen mutatóvány:

Bit — binér digit. A bit...

Szerintem: bináris számjegy

kettes számrendszerbeli számjegy

információ egysége

elemi információ...

Ismét szubjektív véleményem szerint ezt a munkát elsősorban olyan személyek végezhetnék, akik szakemberek, és magyar tudásuk is meggyőző. Ismerőseim közül gondolok a Bizottságban jelenlévőkön kívül például Esterházy Péter matematikus-íróra, aki 2–3 évig programozóként is dolgozott, illetve Ungvári Rudolf íróra, aki igen magas szinten foglalkozott informatikával.

Egy magyarázó konstrukciótípus Németh László esszéiben

1. A szövegszerkezeti vizsgálatokban *konstrukciótípus*-on két tartalmi-logikai viszonyfajta hierarchikus kapcsolatát értjük. Az ilyen alakulatban a két viszonyfajta nem véletlenül kerül egymás mellé: egy gondolat (vagy gondolatrész) széttagolódásában eleve együtt keletkeznek, egy bizonyos tartalmi-logikai konstellációnak kettejük meghatározott viszonya ad nyelvi formát. Az alábbi (különböző) konstrukciótípusokban más és más a gondolat szerkezete (a számok a konstrukció tagjait, a csillag és a nyíl az [ellentétes, illetőleg magyarázó] viszonyfajtaikat jelölik; a zárójel a tagok komprimáltságát, fontossági hierarchiáját szemlélteti):

1. $[(1 - 2) * (3 \rightarrow 4)]$: „1Mindenki kétségbe vonja a mestersége értelmét egyszerű kétszer életében. 2Azt hiszem, aki ír, állandóan kétségbe vonja. 3De persze ír tovább, mert mit tehetne mást, azért ír, amiért a szél fúj. 4Hiszen nem célból ír az ember, hanem okból” (Nemes Nagy Ágnes: 64 hattyú. 166).

2. $[(1 \rightarrow 2) * 3]$: „1Lehetőleg úgy vitázzunk, hogy eszméink koccanjanak össze. 2Mert abból tán szikra pattan. De ha érzékenységeink horzsolódnak egymáshoz, abból csak keserű égésszag marad” (Somlyó György: Szerelőszőnyeg. 308).

3. $[1 \rightarrow (2 * 3)]$: „1Az emberek félszegen mutatkoznak be. 2Aki hallgat, az könnyen szürkévé válik. 3Aki meg sokat beszél magáról, az inkább taszít, mint vonz” (Illés Endre: Árnyékrajzok. 19).

1.1. A két *viszonyfajta*ból az egyik a konstrukciót uraló főkapcsolás, a másik pedig az egyedítő alkapcsolás szerepét tölti be. A konstrukció ezek szerint *magyarázóvá* a magyarázó főkapcsolástól, *konstrukciótípus*sá az alkapcsolás viszonyfajtajától lesz; vagyis másféle magyarázó konstrukciótípus az, amelyikben az alkapcsolás választó (4. példa), mint az, amelyikben egyszerű kapcsolatos (5. példa):

4. $[1 \rightarrow (2 \vee 3)]$: „1Tanár ne lépjen morózus kedvvel tanterembe. 2A pedagógia vagy lélekfrissítő, tehát vidám tudomány, vagy csütörtököt mond” (Illyés Gyula: Beatrice apródjai. Szépirodalmi, 1979. 125).

5. $\langle 1 \rightarrow [(2 - 4) - 5] \rangle$: „1Apám különben egyike életem nagyon fájdalmas kérdéseinek, nehéz beszélnem róla. 2Még majdnem gyerek voltam, mikor oly hirtelen s olyan fiatalon meghalt, s addig sem éltem együtt vele. 3Sokkal kevésbé ismertem, mint szerettem volna; akkor kezdettem volna igazán megismerni. 4Nem sokkal a halála után több versemben írtam erről; s aztán még sokkal később is. 5De fájdalmas azért is, mert úgy érzem, hogy mint sokan mások, ő sem foglalta el mindeddig azt a helyet a magyar költészet köztudatában, amit megérdemelne.” (Somlyó György: Szerelőszőnyeg. 496)

1.2. A magyarázó főkapcsolás és az ellentétes alkapcsolás-alkotta konstrukciótípust általánosan jellemzi egy logikai és egy nyelvi sajátosság:

A magyarázó főkapcsolás gyakran az *á l t a l á n o s*—*e g y e s* (3. példa), illetőleg az *e g é s z*—*r é s z* viszonyát is magába foglalja:

6. $\langle 1 - [2 \rightarrow (3 * 3)] \rangle$: „1Ha a tehetségeket voltaire-iekre és rousseau-iakra oszthatjuk, ... akkor Tolsztoj kétségkívül a rousseau-i tehetségekhez állt közelebb.

2A különbség természetesen órási. 3Rousseau üldöztetési zaklatottságában is van valami édes, Watteau-i érzékiség, Tolsztoj gyöngédségében is titán...” (Németh László: Megmentett gondolatok. Tolsztoj inasaként. 40)

Nyelvileg általánosan jellemzi a konstrukciótípust az előtagban gyakori tagadás (negatíváció és negáció egyaránt), illetőleg olyan állítás, amely szokatlan ságával ugyancsak megokolást kíván:

7. $[1 \rightarrow (2 * 3)]$: „1A tévedések veleje — hogy ide is vessünk egy pillantást — nem a nagybirtokok föl nem osztása volt. 2Emiatt csak e birtokok bér munkásai, a pusztai cselédek és a faluvégi zsellérek lázonghattak volna. 3Ezek, mint láttuk, sem akkor, sem később nem árhatták magukat semmi önálló politikai mozgalomba.” (Illyés Gyula: Beatrice apródjai. 149)

8. $\langle [F/(h \rightarrow h)] \rightarrow [(F/mg) * (F/(h * h))] \rangle$: „*Rosszabbul él, mint ezelőtt, amikor a tarisznyából maga főzött magának, mert akkor Sári odatette neki a heti egykiló szalonnát, ha ő maga a gyerekekkel ciberén élt is, de most a sok éhes gyerek között nincsen lelke hozzá, hogy szalonnát egyen, és a gyerekeknek ne adjon.*” (F: főmondat; h: határozói mellékmondat). (Veres Péter: Dankó János. Válogatott Művek. 1418)

1.3. Amint az 1.1. pontban láttuk, a magyarázó főkapcsolás mellett több viszonyfajta is betöltheti az alkapcsolás szerepkörét, azaz többféle magyarázó konstrukciótípus van. Ezek közül az alábbiakban csak az egyiket: a szembeállító (és a megszorító) ellentéttel alkotott formát vesszük szemügyre. Ennek általános sémája (vö. 3., 6., 7., 8. példák): $[1 \rightarrow (2 * 3)]$.

Ez a konstrukciótípus nem csupán az esszére jellemző, hanem műfajoktól függetlenül az érvelésre, továbbá nem csupán Németh László gondolatmeneteinek építőeleme, hanem minden gondolkodóé. Hogy vizsgálati anyagunk túlnyomó többségét mégis tőle válogattuk, annak egy oka van. Anna Karenina-fordításának egyik bekezdését Németh László feltűnően széttagolta: négy mondatra vágta az egyik körmondatot, sőt még be is töltött egy altételmondatot, olyat, amelyiknek csak a fele van meg Tolsztoj szövegében. Vajon mi indíthatta itt erre a szerkezeti beavatkozásra Németh Lászlót, aki a mondathatárokat másutt (az alább idézendő bekezdés környezetében is) nagyon is fontosnak tartotta? Vessük egybe az eredeti tagolást csaknem mindenütt megőrző Ambrozovics-féle fordítással Németh Lászlót:

9. Ambrozovics Dezső (1905): „1Az anya szemeiben Vronszkij és Levin közt szó se lehetett összehasonlításról. 2Levinben nem tetszettek neki furcsa és éles ítéletei, a társaságban való esetlensége, melyet a büszkeségére vezetett vissza, úgyszintén, az ő felfogása szerint elvadult falusi élete és az, hogy örökké csak barmokkal és parasztokkal kellett bíbelődnie; az sem igen volt ínyére, hogy bár szerelmes volt a leányába, s másfél hónapig járt a házukba, olyan benyomást tett, mintha folyton várt volna valamire, s mintha attól tartott volna, nem lesz-e nagyon is nagy tisztesség a családra nézve, ha előáll az ajánlatával, s éppenséggel semmi érzéke se volt az iránt, hogyha már olyan házba jár, ahol eladó leány van, úgy kötelessége lett volna nyilatkozni. 3És egyszerre, a nélkül, hogy nyilatkozott volna, elutazott. 4Még szerencse, hogy annyira nem vonzó ember, hogy Kiti nem szeretett bele, gondolta magában.

1. Vronszkij minden tekintetben megfelelt az anya igényeinek: rendkívül gazdag, okos, előkelő volt, küszöbén egy fényes katonai és udvari pályának, és még hozzá mint ember is elragadó. 2. Kívánni se lehetett jobbat.” (I. kötet, I. rész, 12. fejezet)

10. Németh László (1951): „1. Az össze sem tudta Vronszkijt Levinnel hasonlítani. 2. Levinben sok minden nem tetszett neki. 3. Különös, éles ítéletei; társasági félszége, ami föltevése szerint gögön alapult, barmok és parasztok közt folyó, az ő fogalmai szerint elvadult, falusi élete. 4. Az is nagyon ellenére volt, hogy miután a lányába beleszeretett, másfél hónapot járt a házba, mintha várt, fontolgtatott volna, mint

aki fél, nem lesz-e nagy tisztesség, ha megkéri. 5. Nem akarta megérteni, hogy aki lányos házba jár, nyilatkoznia kell. 6. S egyszer csak, anélkül, hogy nyilatkozott volna, elutazott. 7. »Szerencse, hogy a külseje annyira nem vonzó, — gondolta az anya — s Kitty nem szeretett belé.«

1. Vronszkij viszont minden óhaját kielégítette. 2. Nagyon gazdag, okos, előkelő, fényes katonai és udvari pálya áll előtte, emellett bűbajos ember. 3. Lehetetlen jobbat kívánni.”

Ha a két fordítás szerkezeti lényegét egymás mellé tesszük, láthatjuk, hogy Németh Lászlóé — a szétagolás következtében áttekinthetőbb, követhetőbb:

A. D.: $\{1 \rightarrow \langle [2 \rightarrow -4] * [1 - 2] \rangle\}$

N. L.: $\{1 \rightarrow \langle [2 \rightarrow (3 - 7)] * [1 \rightarrow (2 - 3)] \rangle\}$

Németh Lászlónál *Levin*-t éppen úgy altételmondat vezeti be, mint *Vronszkij*-t, ezek kifejtő magyarázata is azonos módon következik, a két szereplő szembeállítását világos kifejezést nyer. Vajon a fordító tudatossága érvényesült itt az eredeti alkotó „öszönösségével” szemben? Lehetséges. De elképzelhető az is, hogy a tolsztoji mondatok bonyolult összefüggéseit a felismert forma világította át, benne Németh László saját építkezési módját ismerhette fel, — saját érveléseiben ugyanis elég gyakori komponens ez a konstrukciótípus. Az alábbiakban ennek a használatát vizsgáljuk meg közelebbről.

2. A konstrukciótípus megjelenési formái

A konstrukciótípus lényege egy tipikus gondolati konstelláció, amelyet nyelvi két viszonyfajta hierarchikus kapcsolata alkot. Ezek definitív jegyek, tehát mindenféle használatban megmaradnak. A használatnak azonban van számos olyan sajátossága is, amelyek fontossága vagy esetlegessége csak megfelelő mennyiségű tény elemzésével tárható fel és különíthető el. Ezeket a szerkezeti sajátosságokat két kérdés köré csoportosíthatjuk: A nyelvhasználat mely szintjein jutnak szerephez a konstrukciótípusok? (2.1.); hogyan épülnek be a magasabb szövegegységekbe, s ennek arányában mennyire önállóak-önállótlanok (2.2.)?

2.1. A két viszonyfajta mentén szétagolódtott információrészek nyelvhasználati szintje (nagyságrendje) nem tartozik a konstrukciótípus lényegéhez: ezek lehetnek tagmondatok, tagmondattömbök, mondatok és mondattömbök; továbbá az sem fontos, hogy a konstrukciótípus elő- és utótagja azonos nyelvhasználati szinten álljon: állhatnak ott is (homogén konstrukció), de állhatnak különböző szinteken is (heterogén konstrukció).

2.1.1. A mondatszintű (homogén) konstrukciótípus

A konstrukciótípus az alábbi példákban „többszörösen összetett mondat”-ként jelenik meg:

11. $[(F/h) \rightarrow (F * F)]:$ „A Tisza-szabályozás számunkra, magyarok számára, jelképes figyelmeztetés lehetett, hogy a természettel csínján kell bánni: a mocsarak kiszáradtak, de virágzik a szik.” (N. L.: Utolsó széttekintés. 263)

12. $[(F - F) \rightarrow (F * F)]:$ „Az iskolából indultunk el, befejezésül térjünk oda vissza, *hisz* drámaíróvá a sors tett, tanítónak vagy inkább együtt-tanulónak *azonban* születtem.” (N. L.: Megmentett gondolatok. 252)

13. $\{F \rightarrow \langle [F/(é_1/h_2)] * [F/t_1] \rangle\}:$ „Én a logikáért nem lelkesedtem: a gondolkozásnak csak a grammatikáját láttam benne, amelyhez inkább alkalmazkodnunk kell, *ha* gondolatainkat másokkal is el akarjuk fogadtatni, azt *azonban* nem hittem, hogy következtetéseivel valóban új eredményekhez lehessen jutni. (N. L.: Utolsó széttekintés. 384.)

14. $\{\langle [f_1 - (f_1/h_2)] \setminus F \rangle \rightarrow \langle [FéF/a] * F \rangle\}:$ „*Ha* a film kivételesen irodalmat akar, s egy rendező épp az én regényemet választja ki, hogy fölkapva rá, nevezetes feyvertényt hajtson végre: nincs jogom vonakodni; a műnek, melyet tízezrek-százezrek olvastak, nem sokat árt, ha a belőle készült film esetleg gyengébb lesz; a sikerült vállal-

kozás viszont filmezésünk hírét, önérzetét emelheti meg.” (N. L.: Megmentett gondolatok. 433)

2.1.2. A mondat- és szövegszintű (heterogén) konstrukciótípus

Ebben az esetben vagy az ellentétes alkapcsolás, vagy a magyarázó főkapcsolás mondategészen belül (tagmondatok között) van. (A főmondatok F jele helyett itt a mondategészek sorszámát adjuk meg.)

15. $\langle 1 \rightarrow [(2 - 2) * (2/j)] \rangle$: „1. A polgári kor kedvenc szenvedélye: a féltékenysé-
ség. 2. *Hisz* Deianira is ráadja Herkulesre az égető Nesszosz-inget s Othello is megfojta
Desdemonát; a polgárságnak *azonban* olyan központi, idült és ápolt szenvedélye a félté-
kenység, mint a középkornak az aszkézis vagy a reneszánsznak a kaland- s dicsőségvágy.
(N. L.: Európai utas. 310–1)

16. Ez a példa inkább a szerkezetet jellemzi pontosan: az alkapcsolás viszonyfaj-
tája alig-alig szembeállító.

$\langle 1 \rightarrow [(2/j) - (2/j)] \rangle$: „1. A meghatottság mosolyán át valóban a veszteségeink
nézhettek egymást. 2. *Én* elvesztettem mindazt a tapasztalatot, amit egy drámaíró csak
a színpaddal való kapcsolat közben szerezhet meg; *te* a nagy szerepek sorát, amely rokon
vívódások átélésében segít valódi méreteidre nőni.” (N. L.: Megmentett gondolatok. 256.)

17. Itt az alkapcsolást különíti el az író; a konstrukciótípus azonban ezzel együtt
is megmarad, tehát nem változik át ellentétessé: $[1 \rightarrow (2 * 3)]$.

$\{1 \rightarrow \langle [(1/(t, t, t)) \rightarrow 1] * [2 \rightarrow (2/(j, j, j))] \rangle\}$: „1. Az ember tudása múltjáról két-
féle lehet; tudhatjuk, hol laktunk, mit csináltunk, kivel barátkoztunk egy bizonyos idő-
ben: mint jól értesült életrajzíró, ismerjük életünk adatait. 2. Van *azonban* egy mélyebb
tudásunk önmagunkról, a teremtmény emlékezetnek azok a képei, melyek erős érzelmi terivel
süllyedtek lelkünkbe, az áramló napok fel nem oldhatták, események meg nem semmisít-
hették.” (N. L.: Európai utas. 314)

2.1.3. A szövegszintű (homogén) konstrukciótípus

Ebben az esetben mindkét kapcsolás mondatok (mondattömbök) között van:

18. $\{1 \rightarrow \langle [2/(h_1/h_2)] * [3 \rightarrow ((a_1/a_2) \setminus 3/a_1)] \rangle\}$: „1. Az esszéírás és a széppróza
közt én a magam gyakorlatában éles, szinte biológiai különbséget éreztem. 2. A regényt,
drámát én többnyire akkor írtam, ha egy gyöttrő állapot mindenfelől úgy körülvevett, hogy
csak a mű megtisztulásában volt reményem fölébe kerülőm. 3. Az esszéírás *ezzel szemben*
a mindennapok műfaja volt; amilyen természetes volt, hogy gondolkoztam, éppolyan
természetes volt, hogy gondolataimat kiválasszam; (N. L.: Utolsó széttekintés. 399)

19. $\langle [1/h] \rightarrow [(2/(t, t, t)) * (3/j_1 \overline{h_2} j_1)] \rangle$: „1. A lírának az újkor munkatervében
helyt találni azért volt nehéz, mert a „módszer” s a líra szelleme szinte elvi ellentétben
áll. 2. A líra mindig azt mondja: én ilyen vagyok, én így érzem, én így gondolom. 3. A
„módszer” *azonban* bizonyos gyanakvást kelt ez ellen az „én”, az egyértelmű így érzem,
így gondolom ellen, amely annál kardcsapásszerűbb, minél kételytelenebb. (N. L.: Meg-
mentett gondolatok. 17)

2.2. A konstrukciótípus beépítettsége és kibővítettsége

A beépülés és a kibővülés — főleg az egyszerű, tiszta esetekben — u g y a n a n a k a szerkezeti összefüggésnek más-más irányú megközelítése: a) a vizsgált konstruk-
ciótípus hová, egy komplexebb szövegegység miféle komponensévé (elő- vagy utótagjává)
épül be: $[1] * \begin{bmatrix} 2 \\ 2 \rightarrow (3 * 4) \end{bmatrix}$

b) egy komplexebb konstrukció elő- vagy utótagja mivé (miféle konstrukciótípus-
sá) bővül ki, tagolódik szét:

$$[1] * [2 \rightarrow \begin{bmatrix} 3 \\ 3 * 4 \end{bmatrix}]$$

A kétféle megközelítés közös alapját erősíti meg az a tény, hogy a magasabb, komplexebb (befogadó, kibővülő) konstrukció tartalmi-logikai viszonyfajtája nem lehet akármilyen. Vizsgált konstrukciótípusunk az ellentétes főkapcsolás utótagjaként fordul elő leginkább: $\langle 1 * [2 \rightarrow (3 * 4)] \rangle$; előtagként következtetés vonható le belőle: $\langle [1 \rightarrow (2 * 3)] \leftarrow 4 \rangle$.

Mindezek figyelembevételével mégis külön tárgyaljuk a konstrukciótípus beépíthetőségét és kibővíthetőségét. Az előbbiben jobban figyelemmel kísérhetjük a részfunkciót: a magasabb egység szolgálatát; az utóbbiban a konstrukciótípus (relatív) egész voltát, önállóságát; valamint grammatikai szétagolódását.

2.2.1. A konstrukciótípusban teljes gondolat is realizálódhatik. Mivel ekkor a konstrukciótípus nem része egy komplexebbnek, azaz nincs beépítve egy magasabbba, önállóságát (bizonyos megengedéssel) abszolútnak tekinthetjük. Ilyeneket láthatunk a legtöbb eddigi példában, különösen a Tolsztoj-szemelvény fordításában (9., 10. példa).

2.2.2. A viszonylagosan önálló (részben beépített) konstrukciótípus elő- vagy utótagként épül be magasabb szövegegységekbe.

Utótagként többnyire ellentétes főkapcsolást követ (ilyet láttunk a 6. példában is):

$$20. \{ \langle a \setminus 1 \rangle * \langle 2a \rightarrow [(3/a) - (3/(j \vee j))] * (3 - (a \setminus 3)) \rangle \}$$

„1. Ha egy falusi gyerek polgárit akart végezni, az a vasútvonalak mentén is csak hosszú utazgatásokkal vagy csak magántanulóként ment. 2. De tán épp az, hogy a polgári elvégzése szülők s gyerekek részéről egy kis becsvágyt, erőfeszítést követelt, tette olyan vonzóvá az én szememben legalább, a hajdani polgáristákat. 3. A jobbmódú polgár vagy értelmiségi gyereknél természetes volt, hogy középiskolát végezzen, az elemi felső négy osztályába azok a gyerekek jártak, akikkel a szüleik nem tudtak törődni, vagy ők maguk elhagyták magukat; a polgári *azonban* a magukra adó munkásszülők és gyerekek iskolája volt, akik itt kiváltak, a tanítóképzők és kereskedelmi iskolákon, mint hátsólépcsőn értelmiségi szintre is feljuthattak.” (N. L.: Sajkodi esték 1. 358–9)

2.2.3. A 21. példában kétszer is szerepet kap a vizsgált konstrukciótípus. A 2–3. mondat az elsővel a szembeállító főkapcsolás mentén alkot magasabb szövegegységet:

$\langle 1 * [2 \rightarrow (3 * 3)] \rangle$; a 3. mondat második fele *azonban* maga is konstrukciótípusként tagolódik szét, s előtagja a 4., a következtetést levonó mondatnak. Ebben az esetben a konstrukciótípus beépíthetősége abszolút: $\langle [3 \rightarrow (3 * 3)] \leftarrow 4 \rangle$.

$$21. \{ 1/t \} * \{ 2 \rightarrow \langle [3 - (3 - 3)] * [3 \rightarrow (3 * 3)] \leftarrow 4 \rangle \}:$$

„1. Egyetemi tanár barátom panaszkolja, hogy tanítványait mostanában inkább erkölcsi, mint konkrét társadalmi kérdések érdeklik. 2. Ez *azonban* elég természetes. 3. A társadalom, nagy vonalaiban legalább, megvan; a gazdaság fejlődése, mint maga a gazdaság is, automatizálódik, s kevesek gondja lesz, erkölcsiségünk *azonban* bizonytalan: a szocializmus és technika nyújtotta biztonság, kényelem lejtethet egy élvezetvállalás, s emelkedhet a szellemi s erkölcsi önalakítás felé. 4. *Ezért* hallunk annyit az ifjúság problémájáról mostanában.” (N. L.: Sajkodi esték 1. 70)

A 22. példában egy háromtagú magyarázó rész harmadik tagja a vizsgált konstrukciótípus: $\langle 3 - 3 \rangle - \langle [(h_1/e_2/e_3) \setminus 4] - (4/h) \rangle - [5 \rightarrow (5 * 5)]$; ugyanakkor a teljes bekezdésnek is ez a konstrukciótípus ad formát: $\langle 1 \rightarrow [(2 - 5) * (6 - 8)]$. Ebben egyúttal már a komponensek kibővülését is szemlélhetjük:

22. „1. Akik Európának ebben a sarkában a századnak pont a felét éltük át, a magunk idegzetéből, munkáink színéből ismerjük ezt a két képet. 2. Életünk a XIX. század kísértetjárásában telt el. 3. Születésünk helyén az igazság szolgálata példátlanul nehéz volt, a kimondott gondolat talán soha seholy nem vetett ekkora árnyékot halálfelelemből. 4. *De* minél erősebb volt valakiben az igény, hogy egy kis elkerített udvart csináljon maga körül, ahol az élet szebb törvények közt folyik, a kor örültsége annál bizto-

sabban tört be, s fosztotta ki mindabból, amit szerethetett. 5. A tehetségek kiválasztása fordítva működött: a legaljasabbnak volt a legtöbb reménye a kiteljesedésre s főnmaradásra, s a legnemesebb kezéből tépték ki a legtöbbet. 6. Az igazság ennek ellenére is az, hogy életünk korántsem volt olyan sötét, mint messziről látszani fog. 7. Én legalább szinte minden pontján látom a történetéből megmagyarázhatatlan ragyogást. 8. Akármilyen volt: átderengtek rajta az Aranykor formái. (N. L.: Utolsó széttekintés 752)

2.3. A konstrukció elő- vagy utótagjának informatív kibővülése s az ezzel járó szerkezeti széttagolódás természetes művelet; a forma kibővített állapota gyakoribb s tipikusabb a ki nem bővítettnél, hiszen ez utóbbi állapot inkább csak az abszolúte beépített helyzetben fordul elő (21., 22. példa). Az elő- és utótag egyaránt kibővíülhet; ennél figyelemre méltóbb szempont az, hogy grammatikai (mondatrészkifejtő), vagy pedig tartalmi-logikai (ill. grammatikalizálódott logikai) irányban bővül-e ki az elő-, illetőleg az utótag. Ez utóbbi kibővülés — más szempontból — azonos lehet egy másik konstrukciótípus beépülésével. A 23. példában egy sor mellékmondat gazdagítja az információt, a 4. mondat megokolja az ellentét utótagját; egyszerűsített sémával ábrázolva: $\langle 1 \rightarrow [2 * (3 \rightarrow 4)] \rangle$. Az ellentétes utótag itteni kibővülését úgy is fel lehet fogni, hogy a magyarázó főkapcsolásba beépült egy ellentétes konstrukciótípus: $[2 * (3 \rightarrow 4)]$.

23. $\langle 1/[t_1(f_2 \setminus t_1)j_2(t_1/j_2) - \langle [2m2/\acute{e}_1/h_2] * [(3/(h_1/\acute{e}_2)) \rightarrow (4/j_1)] \rangle] \rangle$: „1. Az ő [apám] példája sejtette meg, amit aztán annyi kiváló kartárs s a magam tanárkodása tisztán megértetett, hogyha szépen úzik, mennyivel szebb, önzetlenebb az a pálya, melyet ő választott, mint az, amelyre a sorsom engem hítt el. 2. Mert mi, írók, akármilyen önzetlennék látszunk, mindig a Perselyre, az úgynevezett halhatatlanságunkra kacsintunk, melybe, mint filléreket vagy hatosokat, rakjuk a munkánkat, hogy aztán az idő végül is feltörje s elvesztesse őket. 3. A jó tanárnak azonban eleve le kell mondania, hogy más jutalma legyen, mint a munkája, az önzetlen bőkezűség, mellyel magát osztogatja. 4. Mert hisz ki is mérhetné le s nyugtázhatná azt a tizedmilliméter-, vagy mikronnyit, amivel egy-egy tanári élet emeli meg a nemzeti műveltség szintjét.” (N. L.: Megmentett gondolatok. 361)

2.3.1. A kibővülés leggyakoribb iránya az ellentétes tagok informatív széttagolódása, például: $\{1 \rightarrow \langle [2 - 5] * [1 - 3] \rangle\}$. Ezen belül tipikus logikai megoldás az altétel szerepű mondatok elkülönítése (ahogyan a 9., 10. példákban: a Tolsztoj-fordításokban már láttuk); ugyanezt ismerhetjük fel Németh László saját gondolatmenetében is:

24. $\{1 \rightarrow \langle [2 \rightarrow (3 - 5)] * [1 \rightarrow (2 - 3)] \rangle\}$: „1. Abban . . . , ahogy a két ember Gauss dicséretét fogadta, ott van meghasonlásuk csírája is. 2. Az apa meg volt elégedve Gauss válaszával, másoknak is elbüszkélkedett vele, az Appendixről is nyugodtan írja most már: olyan mű, amely magyar matematikus tollából nem jött még ki. 3. Neki az Appendix is, a Gauss-levél is csak egy szem az apai dicsőség láncában, olyan, mint amikor a kis János a nagy deákokkal felelt fizikából, vagy amikor az akadémia patrónusát, János főherceget ejtette bámulatba, aminek Bécsben élő erdélyi urakon át az apához is eljutott a híre. 4. Most persze nagyobb a diák, s ha rossz ómenű tárgyban is, pompásabb a vizsga, hatalmasabb a professzor. 5. Sőt a továbbiak reményében ez a dicséret is boldoggá teszi és hálára készíti.

1. Nem így Bolyai János. 2. Ő a Gauss levelétől (amikor apja a sivár lemergi helyőrségbe utánaküldte) nem volt így elragadtatva. 2. János főherceghez intézett folyamodványában ugyan hivatkozik rá, mint egyetlen évrre, amelyet nagysága mellett felhozhat (amint „lovag Gauss udvari tanácsos” dicsérete valóban be is kerül a minősítésbe), de magában, főként amikor a levelet semmi sem követi, a tejjel beszítt tisztelete ellenére, vagy épp emiatt, egyre vérlázítóbbnak érzi Gauss viselkedését.” (N. L.: Sajkodi esték. 122–3)

2.3.2. Az utótag kibővülésének ugyancsak gyakori iránya az utótag *h a l m o z á s* a. Ha a halmozást *y*-nal jelöljük, akkor ennek a szerkezeti megoldásnak a képlete: $\langle 1 \rightarrow [y(2 * 3)] \rangle$. A következő példában ezt mondategészen belül látjuk, (a főmondat-szintű tagmondatokat *F*-ek képviselik: $\langle F \rightarrow [y(F * F)] \rangle$).

25. $\{F \rightarrow \langle [F \rightarrow ((F - F) * (F - F))] - [F * F] \rangle\}$. „Az átmeneti kor képeitől az impresszionista képek első látásra rögtön két dologban különböznek: sokkal világosabbak, fényesebbek — *azoknak* a terét a perspektíva szerkeszti, s az alakok, mint valami ábrázoló geometriai szerkesztmények vannak a kép terébe beállítva, itt *ezeknél* közvetlenül a retinához szólnak, a látás fiziológiai felfedezésével s kihasználásával igyekeznek a látomást az agykéregben fölkeltetni; másrészt *azok* nagyobb szerepet szánnak az embernek, *ezek* a természetnek.” (N. L.: Utolsó visszatekintés. 335)

A 26. példában szintén kétszer ismétlődik meg az ellentétes utótag, ezzel együtt a részkomponensek is gazdagon kibővülnek. A $(4 * 6)$ -ban összefoglalható szegmentum 4-es komponense például maga is egy választó utótagú magyarázó konstrukciótípus (miként a 4. példánk): $\langle 4 \rightarrow (5 \vee 5) \rangle * 6$.

26. $\{1 \rightarrow [(2 * 3) - ((4 - 5) * 5)]\}$: „1. Engem ez az eleve bebalzsamozási készsége volt az, ami a mesterség tiszteletétől egy időben elidegenített. 2. *Hisz* foglalkoztam én is „mesterségbeli problémákkal”, de én azokat mindig a tenyésző, kibontakozni akaró lehetőségek szempontjából vizsgáltam: hogy kellene úgy átalakítani a drámát, verset, hogy olyant is kifejezhessen, amit most nem. 3. *Ő* [Szabó Lőrinc] *azonban* az örökkévalóság, a nagy tapasztalatból lemerít nagy törvények felől nézte — nemcsak az irodalom lehetőségeit, törekvéseit, de a maga érzéseit is: mi az, aminek reménye lehet a fennmaradásra, s mi az, aminek nem. 4. *Én* szégyelltem volna, ha valamit, amit most fontosnak tartok, le nem írok csak azért, mert a századok akusztikája azt eltorzítja vagy elnyomja majd. 5. Vagy úgy üdvözülök, egészben, amilyen vagyok, vagy dobjam el azt is, ami bebalzsamozódik belőlem. 6. *Ő* azonban, aki olyan odaadással élt, tudta, hogy végül is csak néhány nagy téma: a halál, szerelem, házasság, emberi gonoszság, ami az embereket minden időben érdekli, s élményanyagát ezek köré kristályosította ki, a bonyolultságot világosan élek közé záró kristályokba. (N. L.: Utolsó széttekintés. 379–80)

A konstrukciótípus, valamint a rá jellemző szerkezeti változatok ismeretében meg tudjuk ítélni az alábbi gondolatmenet 5. mondatának következtető szerepét; láthatjuk, hogy nem általános érvényű, hanem csak az ellentét utótagjának része: $[2 * ((3 - 4) \leftarrow 5)]$.

27. $\{1 \rightarrow \langle [2 * ((3 - 4) \leftarrow 5)] - [6 * 7] \rangle\}$. „1. A remekművek fordításának pere sosem zárul le. 2. *Mert* az eredeti művek (viszonylag) örök életűek, illetve, hosszabb tetszhalál után is képesek új életre kelni (többek közt épp a fordítások meg-megújuló csodái által). 3. *Am* a fordításoknak, úgy látszik, csak egy életük van; s az többnyire nem is hosszabb egy ember életénél vagy akár egy emberöltőnél. 4. Még akkor se, ha (mint fordítások) maguk is remekművek. 5. A perújrafelvétel *tehát* ezeknek az esetében minden emberöltőben újra esedékessé válik, sőt, minden új irodalmi korszaknak mintegy önmaga iránti kötelessége. 6. Az eredeti mű (még egyszer ismétlem: remekművekről beszélünk) folyamatosan elnyeri fölmentését az új meg új korok ítélőszéke előtt, vagy: hosszú időn át tartó elmarasztalás (elfelejtés) után újra meg újra elnyerheti. 7. A fordítás — kisebb-nagyobb idő elteltével — mindig jogerősen „vétkesnek” találta. 8. Úgy látszik, eredendő bűnben fogant.” (Somlyó György: Másutt. 91)

2.3.3. Elvileg az *előtag* is széttagolódhatik, bár az itteni konstrukciótípus előtagja — mint tételemondat — akkor jó, ha áttekinthető, viszonylag rövid. A következő példában széttagolódik az előtag, még hozzá nemcsak grammatikailag, hanem logikai szálon is, ennek ellenére nem okoz gondot az áttekintése. Itt alighanem arról van szó, hogy az utótag ellentétes széttagolódásának logikai iránya már az előtagban

felmerült:

$$1 * 1 \rightarrow \begin{bmatrix} 2 * 2 \\ 2 * 2 \end{bmatrix}$$

28. $\{[(1/(m_2 \setminus \hat{a}_1)) * 1m1] \rightarrow \langle [(2 - (2/a)) * (2\hat{e} 2/h)] - [(f \setminus 2) * (2 - 2 - 2)] \rangle\}$. „... 1. az igazi hivatásnak az a legfőbb ismertetőjele, hogy akármilyen igénytelen: boldoggá teszi az embert, a másik *meg* akármilyen fényes, csak nyugtalanságot terem. 2. Hosszú éveken át néztem a könyvkiakatokat s inkább megkönnyebbülést okozott, mint fájdalmat, ha az én könyvem nem láttam ott; egy iskola előtt *azonban*, amely felé karcsú diákok vagy diáklányok sietnek a reggel ködös zúgaiból, összeszorul a szívem, hogy nem állhatok ott többé a dobogón fölöttük, s ha a lefekvés s a későn jövő álmom közt régi kedves arcok megidézésével próbálom kitölteni az időt — gyakran tévedek be a régi tanári szobákba; íróbarát *azonban* csak egy kísért végig az életen, az is tizenöt éve halott, tanár volt az is.” (N. L.: Sajkodi esték. 365)

3. Példasorunkban egy tipikus gondolati konstelláció nyelvi megvalósulásának szerkezeti területét követtük végig, s a megjelenési formák sora végülis lehetővé teszi a vizsgált „gondolati konstelláció” konkrétabb jellemzését. Mindegyik esetben két tényező szembeállító összehasonlítását láttuk, amelyből az író már levonta s általános tanulságul előre vetette a következtetést. Tételmonda tot természetesen nemcsak így: szembeállító összehasonlításból kaphatunk, hanem például tények egyszerű felsorolásából (azaz induktív úton) is; a szembeállító összehasonlítás mindenesetre gondolatibb, vagy legalábbis mutatósabb forma. Gyakorisága tehát aligha véletlen, miként szemantizálódása sem: a megokoló szerepű szembeállító összehasonlítás (igei vagy főnévi lexémaként) maga is gyakran megjelenik vagy beleértődik a tételmondatba. Valaki összehasonlít (nem hasonlít össze) valamit valamivel; össze sem tud hasonlítani valakit valakivel; kell, nem kell; lehet, nem lehet; érdektelen, érdekes (stb.) valamit valamivel összehasonlítani. Ennek további részletezése helyett vegyünk egy utolsó példát, amelyben a konstrukciótípus kiemelt sajátosságai együtt szemlélhetők:

29. „3. Érdekes Proustot a realista írókkal összehasonlítani. 4. Ami ott morfológia, nála élettan. 5. Azok az alaki jegyeket sorakoztatják, Proust a dolgok élettani hatását. 6. Azoknak egy táj: földrajzi részlet, Proustnak lelkiállapot. 7. Azoknak egy társaság: egy csomó ember, Proustnak a szoba atmoszférája. 8. Azoknak egy ember: figura és jellem, Proustnak néhány provokatív vonás, amelyen át az egyéniség élettani titkaival érintkezik. 9. Bőbeszédű leírásaiban kevés a fényképészeti tény, de annál mélyebb a látomás. 10. Ha a realisták kórboncnokokra emlékeztetnek, akik vesét, tüdőt, májat ismernek csak s azoknak a betegségeit, Proust a klinikushoz hasonlít, aki bonctanilag nem szemlélhető jelekből az egész szervezet életére következtet.” (N. L.: Európai utas. 332—3)

Általános képlete: $\langle 1 \rightarrow [y(2 * 3)] \rangle$ Az ellentétes utótag széttagolódásával:
 $\langle [3] \rightarrow [(a \setminus 4) - (5 * 5) - (6 * 6) - (7 * 7) - (8 * (8/\hat{e})) - (9 * 9)] \rightarrow [(f_1/\hat{e}_2) \setminus 10/j] \rangle$.

Békési Imre

A „hatos” a magyar közmondásokban

Közmondásaink rendszerszerűségének értelmezési kísérlete

A lehető legrövidebb módon arra az elméleti kérdésre kívánunk feleletet keresni: miért vannak közmondások és szólások. Mindenki tudja, hogy a szólásoknak van valamilyen tartalmuk és van formájuk. Ez azonban minden mondatra érvényes állítás. Sokszor foglalkozott a paróniológiai, a nyelvtudományi sőt a logikai kutatás a jelentés kér-

déseivel, és végtére is arra a megállapításra jutott, hogy a jelentés a szólások esetében nyilvánvaló módon kettős — a közvetlen, szó szerinti „jelentés” mellett van a szólásoknak egy átvitt „értelme” is. Még ez is sokféle mondatra érvényes (például a lírai alkotások szóképei ilyen jellegűek). Jól ismert az a tény is, hogy a szólások formája sem akármilyen: jól megfigyelhető a tartalmi tagolás, numerozítás, a megfogalmazásban az általános vonások hangsúlyozása (pl. általános alannyal, határozatlan névelővel, meghatározatlan jelzőkkel stb.). Ez a szentenciaszerű megfogalmazási mód is megtalálható másutt is (pl. a gnómius költészetben, irodalmi művek tanulságaiban, didaktikus szövegekben, szent megállapításokban, stb.). Van azonban ezen túlmenően is proverbiumszerűség a szólásokban, amelynek feltárása nem is könnyű feladat.

A modern strukturális parömiológia kimutatta, hogy van a szólásoknak rendszerszerűsége az állítások tartalmának logikai szintjén. Permjakov műfajelméleti megközelítése pedig arra is utalt, hogy az összetett szótól az elemi történetig a rövid műfajok (nevezhetjük ezt *brachilogizmus*-nak) számos hasonló kifejezési mintát követnek. E rendszerszerűség azonban logikai és műfaji, és nem csupán a szólásokra érvényes.

Kísérletünkben abból a feltevésből indultunk ki, hogy ezeken kívül van még olyan *s a j á t o s* vonása a proverbiumoknak, amely a különféle idézetet, állandósult fordulatot, frázist, szólást, közmondást együttesen valódi proverbiummá teszi. Ezt valamilyen rendszerszerű, általánosító jellegnek nevezhetjük — egyelőre azért nem pontosabban meghatározott terminussal, mivel éppen azt szeretnénk bizonyítani, hogy ez a jelenség csakugyan létezik.

Nehéz jó empirikus anyagot keresni e feltevés bizonyítására. A korábbi parömiológiai kutatások vagy tartalmilag összetartozó szövegeket vizsgáltak, vagy ezek jelentését kutatták. Számunkra egy olyan anyag összeállítása látszott célszerűnek, amely sem tartalmi, sem formai szempontból nem homogén, ezenkívül jelentéseinek mezeje sem összefüggő — ugyanakkor mégis szilárdan együtvé tartozik, és vizsgálata során megállapíthatók a proveriális szerveződés némely sajátosságai. Több kísérlet után a „6” számnevet tartalmazó magyar szólások anyagát tekintettük át ilyen módon. Itt csak igen válogatott módon bemutatott anyagunk bizonyítja, hogy az egyes szövegek eltérnek egymástól, esetenként más és más a forma is. Ugyanakkor a szövegek összetartozása nem egyszerűen a jelentés szintjén képzelhető el, hiszen a *hat* szónak mind a „jelentése” mind az „értelme” egyezik a „6” számnévvel. Ezen túlmenően a proverbiumokat létrehozó és újrateremtő szellemi tevékenység az oka annak, hogy az ilyen proverbiumok mégis összetartoznak egymással. Szerencsés módon már a magyar szövegekhez fűzött magyarázatok között is találtunk olyanokat, amelyek igazolják, hogy hasonló elgondolások másoknak is eszébe jutottak már. Nem volt viszont célunk itt a nemzetközi szövegösszefüggésekre, illetve a magyarázatok hasonló lehetőségeire utalni. Ezt más alkalommal külön dolgozatban lenne érdemes vizsgálni. (Terjedelmi okokból nem foglalkoztunk a szövegek történeti, elterjedéssel kapcsolatos problémáival sem, ezenkívül most nem érintettük a változatképződés jól ismert tényeiből származtatható jellemvonásokat sem. Az ilyen szempontok követése amúgy sem befolyásolta volna lényegi következtetéseinket.)

A példák csoportjait két szempontból rendeztük: a növekvő proverbiumszerűség és a „6” proveriális használatának mikéntje szerint. E két szempontot egymással összekapcsoltuk rendszerünkben.

A. E l e m i f o r m á k

A. 1. A „6” általában 'sok'. A magyarban a „2” és „3” a 'kevés', a „4” és „5” voltaképpen meghatározatlan, de még nem egyértelműen 'sok'. Ily módon a „6” már elég távol van a 'kevés' számoktól és általában véve jelentheti ezekhez képest a meghatározatlanul

többet. Az idézett példák szófordulatok, frázisok, de még nem teljes értelmű proverbiumok. Számukat tetszés szerint gyarapíthatnánk. Az a tény azonban, hogy szólásgyűjteményeink már közlik őket, mutatja, elindultak a proverbiummá válás útján.

Úgy földhöz vágja, hogy hatot henteredik 'kíméletlenül földhöz vágja' (ON 1966. 272).

Úgy dolgozik, mint hat 'alaposan, nagyon dolgozik' (ON 1966. 272).

Olyat aludtam, mint hat; Úgy jóllaktam, mint hat 'ugyanígy' (Erdélyi 1851. 179).

Néhány esetben már általánosabbá, képszerűvé válik a „6” használata.

Csecsemős korában hat rágó dajkája volt 'telhetetlen' (Margalits 1896. 315b).

Hatszor is megolvassa a pénzt; Hatszor is méri az itce lisztet (Margalits 1896. 316a).

A. 2. Állandósult kifejezéssé válik a „6” említése, a szemantikai invariáns azonban nem a „6”, hanem az ezzel kapcsolatba hozott jelenség. E proverbialis frázisok még nem a „6” miatt tekinthetők a proverbium elemi formáinak.

Befogta mind a hatot (= hatlovas fogatot), átvitt értelemben sokat (Ballagi 1850. 179).

Befogta mind a hatot „Divat volt egykor hat lovon járni, csupa nagyuras fényűzésből” (Erdélyi 1851. 179).

Befogta mind a hatot 'kevély' (Margalits 1896. 315b).

Befogta mind a hatot '(tájnyelvi) teljes erővel törekszik valamire'; (régies) 'büszkélkedik, henceg' (ON 1966. 272). Egy viszonylag jól elképzelhető kép válik a későbbi használatban mind kevésbé felismerhetővé, egyszersmind egyre ismertebbé:

Megtette a hat vágást 'megtette, amit kell'. A lovon tesz a huszár hat vágást (Erdélyi 1851. 179).

Érti a hat vágást 'érti a dolgát' (Nyr 5.).

Huszár hatvágás (Margalits 1896. 316a).

A. 3. A később idézendő példák közül érthető meg, hogy már az elemi formákban megtalálható a későbbi proverbialis használat nyoma. A „6” ugyanis nem csupán a 'sok', hanem a 'bőség' kifejezője is, ily módon kitűnő ellentétpárt alkothat a 'kevés' és a 'nincstelen-ség' kifejezéseivel. Az ide sorolható szólásokban így magyarázható az, hogy a szólások tartalma egyértelműen negatív jellegű, annak ellenére, hogy a „6” mindenütt a pozitív jelentést fejezi ki, az egész szöveg irányítottága negatív, pesszimista.

Hat kérdésre alig felel egyet 'sok kérdésre keveset válaszol, nem ad feleletet' (Margalits 1896. 315b).

Már a hatodik falut járja a koldus 'késő reggel van'. Koldust, nem munkást említ a szöveg (Margalits 1896. 316a).

Ki hat mesterséget tud, éhen hal az meg 'nem jó a sok'. (Margalits 1896. 315b).

Hat pusztá falut eltart tanáccsal 'esztelen' (üres falvakat említ a szöveg, ahol a sok szám a semmit sokszorozza, a tanácsnak pedig nincs értelme) (Margalits 1896. 315b).

Hat pénteken se jöhet észére 'nem lesz okosabb' (a butaság és „6” összefüggése a magyarban a *hatökör* 'igen buta ember' szóval is összekapcsolódik) (Margalits 1896. 315b.)

Hat regimentnek híres pöndölőse 'rossz nőszemély, negatív szereplő' (Margalits 1896. 315b).

Csak hatot az almanak az öregéből egy pénzen 'sok nagy értéket kevés pénzért' (csúfolódás formájában a lehetetlen kívánságra utal, ilyen értelemben negatív szöveg) (Margalits 1896. 315b).

A. 4. Nemcsak tartalmi, értelmi, hanem formai és szerkezetbeli megfelelések is vannak az elemi formák és a későbbi, fejlett proverbiumok között. Itt a kapcsolódás egyedi és sokféle irányban elképzelhető.

Hatszor is megnézi a garast, ha nem hatos-e 'sokszor megnézi a kis pénzt, nem nagyobb értékű-e mégis' (a „hatos” mint pénzegység és a „hatszor” megnézés egy-mást kiváltó homonimiák) (Margalits 1896. 316a).

Olyan hosszú, mint ide hat hét 'messze van, sokáig tart' (a megfogalmazásban a „hat” számnév és a „hét” időegység, de a számsorban '6' és '7' követik egymást, ezért kapcsolódtak itt össze) (Margalits 1896. 316a).

Könnyebb hat béresnek hasát megtölteni '?! Valószínűleg az ismert proverbium-transzformációk révén úgy magyarázhatjuk, hogy ahol sok („6”) béres van, ott van miből adni nekik, ahol kevés béres van, ott ez nehezebb, vö. Permjakov IIa16. „sok” — „kevés” típusában a 22. csoportoz tartozó nemzetközi példákkal.

B. Átmeneti formák

B. 1. A „6” átvitt értelemben szerepel és valamilyen tartalmi vagy formai sajátossága révén más elemekkel kerül kapcsolatba, a megfogalmazás már a proverbiumszerűség felé mutat, ugyanakkor annak csak bizonyos vonásait képviseli, és ezért nem tekinthető önálló, állandóan használt proverbiumnak.

Nem tudom, öt-e vagy hat, de több száznál 'sok' (az '5' és '6' a számsorban egymást követik, hangalakjuk is közel áll egymáshoz) (Margalits 1896. 316a).

Hat hízója ölben, maja a hetedik 'maga is kövér, gazdag' (a '6' és a '7' a számsorban egymást követik, hangalakjuk is közel áll egymáshoz) (Margalits 1896. 315b).

B. 2. A „6” tartalmi, létejtényyszerű vonatkozásában (nem jelentésében!) válik a proverbiumképződés kiinduló pontjává.

Heti bére hat nap, a hetedik ráadás „mivel vasárnap nem a dolog napja” (Pelkó 1864. 178).

Kapsz egy hétre hat napot, a hetedikkel megtoldjuk 'rossz cseléd (mivel nem végzi el a munkáját a hat munkanap alatt és a hetediken is dolgoznia kell)' (Margalits 1896. 315b).

Heti bére hat nap, a hetedik ráadás a fentebbi értelemben — voltaképpen nem a munka, hanem a bér szerepel a „6” illetve „7” nappal összekapcsolva. Itt a számsor, a hat munkanap és a hetedik ünnepnap egymásmellettsége adja a proverbiummá válás lehetőségét. A magyarázatok esetlegessége is jelzi, hogy csupán átmeneti formát alkot (Margalits 1896. 315b).

B. 3. *Ötöl-hatol* 'akadozva, összevissza beszél' a magyarban közismert ige számos proverbialis formában szerepel.

Ne ötölly, ne hatolly 'ne tétovázz, ne mentegesd magadat' (Ballagi 1803. 81).

Ötöl-hatol 'mentegetődzik, szabadkozik' (Pelkó 1864. 282).

Az ígét szólásgyűjteményeink általában nem közlik. Nyelvészeti megfontolások alapján hangutánzó eredetű ikerszó, az *ötöl* az akadozó beszédet utánozza ö...ö...ö. (vesd össze *ökög-makog* 'értelmetlenül beszél, makog'). A *hatol* alakot a proverbiumokban gyakori '5'—'6' párból vonták ide. Első adataink a 18. század végéről származnak: 1767: *Ne ötölly, ne hatolly, meg-kell-lennie*; 1787: *minden ötölés hatolás nélkül*, 1790: *míg így ötölt hatolt*, és csakhamar más számnévi kapcsolatban is előfordul. 1827: *Ötöltem, heteltem, már most hatolnék*. A nyelvjárásokban is van *hatol-hetel*, *hetel-hatol* stb. alak is.

B. 4. Egy állandó kifejezés: *hatókrös gazda* válik a további proverbiumszerű átmeneti formák kiinduló pontjává. Az egymástól sokszorososan eltérő megfogalmazások is jelzik, hogy a „hat ökrös” ugyan invariáns eleme a proverbiumoknak, jelentése is nagyjából állandó ('jómódú gazda, bőség'), ennek ellenére e két elem nem azonos proverbiumokban kapcsolódik össze, ennek csupán a lehetőségével számolhatunk.

Úgy él, mint a hat ökrös gazda 'jól él' (Almásy 1890. 131).

Kajtol mint valami hat ökrös gazda 'hangoskodik (?)' (Margalits 1896. 593a).

Hat ökrös jár ki az udvarából 'jómódú' (Margalits 1896. 315b).

Könnyű hat ökrös után tolni az ekét (Erdélyi)

Hat ökör után könnyű a szekeret tolni (Margalits 1896. 315b).

Néhol inkább átvitt értelemben szerepel az állandó elem:

Gyermekész hajtja a hat ökröt 'gazdag könnyen megél' (Margalits 1896. 593a).

Nem úgy keresik a hat ökröt „A becsületes szülőknek első szava, midőn fiaikat koresmából tántorogni látják” (Ballagi 1850. 330).

Nem úgy keresik a hat ökröt 'nem ez (ti. a herdálás) a vagyonosodás útja' (Margalits 1896. 316a).

C. Proverbiális formák

C. 1. Az egyes proverbiumok önálló vonásokat vesznek át, értelmezésük a többi proverbium segítségével képzelhető el, illetve az illető kultúra más jelenségeiben van magyarázatuk, amelyeket a meghatározott proverbiumok megfogalmazási elvei szerint használnak. Nemzetközi párhuzamok, történeti és művelődéstörténeti magyarázatok könnyűszerrel megállapíthatók. Az egyes szövegek egymáshoz viszonyítva és külön-külön is továbbfejleszthetők.

Nincs ki hatra 'úgy viselkedik, mintha nem volna épeszű' (ON 272), egyszersmind: *Ki vagyok veled hatra* 'meg vagyok vele akadva, nagy bajban vagyok vele' (ON 272). A „6” itt a 'sok', 'egészen', 'nagyon' értelemben szerepel, ugyanakkor valamilyen 'lezárt-ságot is képvisel. Ilyen értelemben mind a „6”, mind a „nem 6” azonos módon a problémát, értelmetlenséget jelzi. Nemzetközi párhuzamként az angol *at sixes and sevens* (to be in disorder) idézhető, ahol a 'zűrzavar' értelmezés magyarázata alighanem a „7” és a „nem 7” („6”) összekapcsolásával történt, de amint ezt Taylor és Mieder írásaiból tudjuk, az értelmezés a parömiológusoknak is fejtörést okozott.

C. 2. Kétféle értelmezés keveredik egyazon megfogalmazásban: az ostobasággal kapcsolatos „6” (és „5”), valamint az „5” átvitt értelemben '5 ujj, a tolvaj keze'. Az átmeneti formák száma nagy, amit elősegít a „6” és „5” fonetikai közelsége is a magyarban.

Haton adják, ötön veszi 'nem a rendes árán veszi' (Margalits 1896. 315b).

Haton adják, ötön veszi 'áron adnák, ő ötön (azaz öt ujjával) veszi, vagyis lopja' (Erdélyi 1851. 180).

Viszont: *Haton kéred, ötön adja* '?' (Ballagi 1850. 179).

Haton kéred, ötön adja 'ostoba' (Margalits 1896. 315 b).

Haton kéred, ötön adja 'az ostobaságig engedékeny' (ON 272). Ha az utóbbi magyarázat valódi, jelzi, hogy már nem érthető a „6” és „5” ostobasággal kapcsolatos jelentése és a különben indokolatlan 'engedékenység' jelent meg új magyarázatként.

C. 3. A kockajáték szokásával kapcsolódik össze és rendkívül széles körben elterjedt a „6” azonosítása a szerencsével, vagy legalábbis a szerencsés számmal. Feltűnő, hogy mind a négyféle megfogalmazás esetében a szólás a szerencsére vonatkozik, így a szöveg és a téma referenciája ugyanaz.

C. 3.a. *Hatot vet néki a kotzka* 'szerencse' (Baróti 1803. 392).

Hatot vet a kocka (Erdélyi 1851. 179).

Hatot vet a kocka 'szerencsére fordult a dolog' (Margalits 1896. 315b).

C.3.b. *Nem mindenkor vet hatot a kocka* (Ballagi 1850. 179)

Nem mindenkinek vet hatot a kocka (Margalits 1896. 415b).

C. 3.c. . . . sokszor *hatról vakra fordul Márs kotzkája* . . . (Baróti 1803. 141). Vessd össze a C.3.a legelső példáját; a kétféle adat jelzi hogy már ekkor különböző proverbiális megfogalmazásban élt a kockajáték témája.

Vagy hatra vagy vakra „azoknak szokott mondása, kik már mindenre elszánnák” (Ballagi 1850. 179).

Vagy hatra, vagy vakra „azok mondják, kik jóra rosszra elszánnák, mintha kockát játszanának” (Erdélyi 1851. 179).

Vagy hatra vagy vakra 'essék a kocka!' (Margalits 1896. 742a). Ugyanez nála más magyarázattal: „el vagyok szánya jóra, rosszra: ahogy lesz, úgy lesz” (Margalits 1896. 316a).

Vagy hatra, vagy vakra 'minden kockázatot vállalva, mindenre elszánnva' (ON 272).
C. 3. d. *Egynek hatot, másnak vakot vet a világ kockája* (Ballagi 1850. 179).

Egynek hatot, másnak vakot vet a világ kockája — egynek sokat, másnak semmit (Margalits 1896. 315b).

A C. 3. c. és a C. 3. b. továbbfejlesztése.

C. 4. A „6” sok vonatkozásából érthető meg egyedül az a proverbium, amelyben a hármával növvő számok csak azt indokolják, miért éppen ezt a két mennyiséget említi a szöveg, amelynek értelme ily módon 'a sok is kevés a még több számára' lehet. (Vesd össze a svájci német *Es sechsi für nes nünni aluege* = Wucherzinsel nehmen.)

Kevés hat körtvély kilenc medvének (Erdélyi 1851. 179).

Kilenc medvének hat körte (Margalits 1846. 471b).

Összefoglalásként a proverbiumok szerveződésének háromféle útját is megállapíthatjuk példáink segítségével.

1. A kultúrában létrejött proverbiumkészlet egyes elemei önmagukban proverbialis konnotációt hordoznak, és ezek felhasználásával új proverbiumok keletkezhetnek, illetve használatuk ilyen értelmezést tesz lehetővé. Például:

Ötről hatra megy vagy ötről hatra vergődik 'javul az anyagi helyzete, rendeződnek az anyagi ügyei' (ON 535).

Ez a proverbium csak akkor tekinthető proverbiumnak, ha figyelembe vesszük, hogy a fenti példákban milyen proverbialis összefüggésben volt az „5” és a „6”. Ennek értelmében szövegünk proverbium, különben indokolatlan volna, miért éppen ez a két számnév fordul elő.

2. „Elemi formák” és „átmeneti formák” továbbfejlődnek, részeik önállósulnak, és így jönnek létre valódi proverbiumok. Például:

Bocskorban kell keresni a hat ökröt 'szegény sorban kell a gazdagságot elérni, a fukársáig takarékos életmóddal lehet vagyont gyűjteni' stb. (Margalits 1896. 315b és 592b).

Ez a proverbium a fentebb a B. 4. példák között szereplő szövegek továbbfejlesztése, a *Nem úgy keresik a hat ökröt* jellegű proverbiumok nélkül érthetetlen.

3. Az a gondolati tartalom, amelyet a proverbium kifejez, önmagában is alkalmas arra, hogy az általánosítás szintjére emelje a mondatnyi megfogalmazásokat. Olyan, legtöbbször szimbolikusan elképzelt összefüggések bukkannak fel ilyen módon, amelyek egy-egy proverbium magyarázatára alkalmatlanok és tévesek, önmagukban azonban bizonyítják, hogy a proverbiumok jelentésén és értelmén túlmenően legáltalánosabb tartalmukban is van állandóan magyarázható elem, amelyet a kultúrák különböző módokon értelmezhetnek. A kulturális sztereotípiák nemcsak a magyarázatok, hanem a proverbiumok keletkezését is okozzák.

Idézhetnénk itt a „6” kulturális sztereotípiaként való felfogásának számos példáját. Ezek helyett most csupán két olyan magyarázatot említünk, amelyek szerzői éppen a proverbiumokkal kapcsolatban említették a „6” lehetséges gondolati tartalmát.

Czuczor és Fogarasi A magyar nyelv szótárában így vezetik be a *Hat* címszót: „tözszámnév, mely az egyesek sorában az öt után következik, s annyi mint kétszer három” . . . az etimológiák idézésekor helyeslően említik Benfey elképzelését aki szerint „a kéz . . . ötöt jelentvén, a hat szám új sort kezd”. A szócikk végén pedig a következő adatok felsorolására kerül sor: „Hat lovon járni. Hat ökröt hajtani, Szeretnék szántani,

hat ökröt hajtani (népdal). Hatot vetett a kocka. Egyet hatot, másnak vakot vet a világ kockája (közmondás). Hatra vagy vakra (közmondás a kockajátékból. Aut Caesar aut nihil.) Kevés hat körte kilenc medvének (közmondás).” — Úgy látjuk, elemzésünk végeredménye nem áll távol e több mint évszázados adatsorozat rendező elvétől.

Erdélyi János, első tudományos közmondásgyűjteményünkben az „olyat aludtam, úgy jóllaktam mint hat” szöveghez magyarázatként ezt fűzi: „A „hat” szám, úgy-e mint a háromnak két annyia, vagy egészen eredeti szokásból, kedves a magyar nép előtt. Szokta ezt vég nélkül használni, például úgy úszott, ivott mint hat, stb. azaz igen jól. Meglehet ez a képesség van meg a „hat, hatni” ige jelentésében is.” (Az utóbbi etimológia természetesen tévedés, de jól jelzi, Erdélyi is kultúraszimbólumnak fogja fel a „6”-ot a proverbiumokban.)

*

Proverbiumaink rendszerszerűségét az elemek konnotációjának, a szerkezet-szerű elemek továbbfejlesztési lehetőségének és a magyarázat kulturális szimbolizmusának az egységében kell keresnünk. E három tényező együtt okozza azt, hogy az egyes proverbiumok rendszert alkotnak és csak annak elemeiként értelmezhetők. Ez a megállapítás vonható le adataink elemzéséből.

Amikor Matti Kuusi 1963-ban a szólások felépítésének rendszerszerűségét vizsgálta, az alapgondolat, a struktúra (a megfogalmazás) és az építőmag szerint azonosságok — eltérések mentén kísérelte meg bemutatni a különböző szövegek összetartozását, szerkezeti változatait, kialakulását. Elgondolása nem a proverbium általános definíciójának a magadása volt — amely kérdéssel, mint ismeretes, a parömiológusok eddig érdemben még nem foglalkoztak. A fenti elemzésből úgy látszik azonban, lehetséges nem csupán az egyes proverbiumváltozat-sorok, hanem általában véve is a proverbiumok létrejöttének a kérdéseit megközelíteni. A konnotáció, a szerkezetek transzformatív jellege, illetve bizonyos kulturális sztereotípiák hármassága nem teljesen azonos a Kuusi által javasolt fogalomrendszerrel. Mégsem véletlen, hogy a variánsok és a proverbiumok általában vett vizsgálata azonos irányba mutat. E rendszerszerűségek feltárásával kapunk ugyanis egyszer választ arra, mi az a proverbium, az emberiség szóbeli kultúrájának egyik legrégebb, legismertebb, legsokoldalúbb jelensége. E tisztázáshoz a Kuusi által kezdeményezett úton lényegesen közelebb juthattunk.

Az idézett forrásművek

- Almásy, 1890 Almásy, János: Magyar közmondások gyűjteménye. Budapest, 1890.
 Ballagi, 1850 Ballagi Mór: Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye. Szarvas, 1850.
 Baróti, 1803 Baróti Szabó Dávid: A magyarság virágai. Komárom, 1803.
 Erdélyi, 1851 Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest, 1851.
 Pelkó, 1864 Pelkó Péter: Eredeti magyar közmondások és szójárások. Rozsnyó, 1864.
 Margalits, 1896 Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest, 1896.
 ON, 1966 O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966.

Felhasznált szakirodalom

- Czuczor Gergely — Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, Pest, 1864. II. kötet, 1451 — 2.
 Krikmann, Arvo: On Denotative Indefiniteness of Proverbs. Some Additional Aspects of Semantic Indefiniteness of Proverbs. Tallin, 1974.
 Kuusi, Matti: Ein Vorschlag für die Terminologie der parömiologischen Strukturanalyse. Proverbium 5 (1963.) 97 — 104.
 Mieder, Wolfgang: International Bibliography of Explanatory Essays on Individual Proverbs and Proverbial Expressions. Frankfurt, 1977. 119 — 20.
 Permjakov, G. L.: Poslovice i pogovorki narodov Vostoka. Moskva, 1979. 369 — 78.

- Röhrich, Lutz: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg—Basel—Wien, 1973. Bd. II. 684.
- Taylor, Archer: The Proverb and an Index to the Proverb. Copenhagen, 1962. 192. index 59.
- Kuusi, Matti: Javaslat a parömiológiai struktúravizsgálat fogalmainak megnevezésére. *Folcloristica* 2—3. (1978) 210—20.

Szemerényi Ágnes—Voigt Vilmos

Néhány adat a mai magyar nyelv szókincsének szerkezeti elemzéséhez

I. A magyar és az olasz szókincs szerkezeti vizsgálatára vonatkozó kontrasztív kutatásaink során egyik legfontosabb követelménynek tekintettük, hogy megállapításainkat konkrét, számszerű adatokkal is igazoljuk. Így került sor arra, hogy mind az olasz, mind a magyar nyelvben megszámloltuk a képzők és az összetételi típusok előfordulását két azonos terjedelmű és azonos kiadású szótár, a *Dizionario Garzanti* (1972.) és a *Magyar értelmező kéziszótár* (1972.) alapján.

A számolást önerőnkől végeztük, gépi segítséget a munka jellege folytán nem lehetett igénybe venni. A gépi számolás ugyanis jól felhasználható szóvégmutterató szótár készítésénél, de a képzőt a szóvégtől a gép nem tudja megkülönböztetni. Így pl. az -ISTA képzős szók esetében a gép az olasz *pista*, *ametista* főneveket és a magyar *Pista* tulajdonnevet is kiválasztotta volna. A gépbe be lehet programozni, hogy válassza ki az -ista végű szókat, de hogy ezek közül mikor állunk szemben az -ISTA képzővel és mikor nem, azt a gép eldönteni nem tudja. Az összetett szók esetében pedig, ahol szinte minden egyes eset minősítése külön döntést igényel, valósággal elképzelhetetlen bármiféle beprogramozás.

A fenti megfontolások alapján tehát számításainkat csak nagyon időigényes emberi számolással végezhetjük.

Kutatásunk eredményeiből jelen dolgozatunkban a magyar nyelvre vonatkozó adatokat közöljük, minthogy — tudomásunk szerint — ilyen jellegű számításokat anyanyelvünket illetően még nem végeztek.

Mielőtt azonban a konkrét adatok ismertetésére kerülne sor, szeretnénk tisztázni munkamódszerünk néhány elvi kérdését mind a szóképzés, mind a szóösszetétel tekintetében.

I. Szóképzésen azt a szóalkotási folyamatot értjük, amelynek során egy szóból speciális morféma felvételével új, eltérő jelentésű szó jön létre. A szóképzés folyamán tehát egy szó struktúrabeli és jelentésbeli megváltozása következtében másik szóvá alakul. A struktúrabeli változást a képző felvétele jelenti. A jelentésbeli változás pedig úgy megy végbe, hogy az alapszó jelentése a kategóriát jelölő képző jelentésének motíválójává válik. Pl. az -ÁSZ, -ÉSZ nomen agentis képző azt a személyt jelöli, aki valamilyen cselekvést végez. Azt azonban, hogy a képző által jelölt személy milyen cselekvést végez, azaz milyen cselekvés jellemzi őt, az alapszó jelentése fejezi ki. A szabász főnév esetében tehát:

Motiváló	Kategóriát jelölő
milyen? (milyen cselekvést végző?)	személy
SZAB	—ÁSZ

A képzés kiinduló pontját képező alapszó jelentése tehát lényegében nem változik meg, csak az új komplexumban új funkciót kap, s ezáltal módosul. A derivátumnak az alapszóhoz képest új jelentését az alapszó jelentésének és a képző jelentésének a szintézise hozza létre.

Éppen ezért a fentiek értelmében a kicsinyítő-becéző képzőket nem tekinthetjük új szókat alkotó képzőknek, és a számlálásnál figyelmen kívül hagytuk őket. E képzők esetében a helyzet éppen fordított: az alapszó a kategóriát jelölő és a képző a motiváló. Pl. a *madárka* esetében az alapszó (*madár*) jelöli a kategóriát (állat) és a képző a motiváló (milyen? kicsi; -ka'). A *madárka* ugyanazt jelöli, mint a *madár*, a *fagyí* ugyanazt, mint a *fagylalt*, csak az előbbiekből kifejezésre jut a becéző hangulat, illetve a gyermeki rétegnyelv kedveskedő árnyalata.

Csak igen ritkán, szinte kivételesen fordul elő, hogy a kicsinyítő-becéző képzők szóalkotó funkciót töltenek be. Ilyenkor képezhetnek virágneveket: *árvácska*, *estike*, *hajnalka*, vagy játékeveket: *fogócska*, *bújócska*.

Minthogy vizsgálódásunk a mai magyar nyelvre vonatkozik, tehát szinkron jellegű elemzés, nem tekintettük feladatunknak olyan nyelvi jelenségek elemzését, amelyek szinte kizárólagosan a nyelvtörténetre tartoznak. Ezért nem foglalkoztunk az uráli vagy finnugor eredetű képzőkkel, mint pl. -G (*harag*, *csillag*), -M (*öröm*, *álom*) stb. Az ilyen típusú szók a mai átlagos nyelvi köztudat számára nem is tűnnek derivátumoknak.

Ugyanakkor azonban felvettük a megszámlálandó képzők sorába a -NOK, -NÖK formánst, noha sem az Akadémiai Nyelvtan, sem A mai magyar nyelv (Bencédy—Fábián—Rácz—Velicsovnyé: A mai magyar nyelv. Bp., 1968.) nem foglalkozik vele. Az egyes szavakkal kapcsolatosan a TESz. hol „szláv eredetű képző”-nek (*pohárnok*, 3: 237), hol „foglalkozásnév-képzőnek érzett szóvég”-nek (*elnök*, 1: 752) nevezi. Valóban, nyelvtörténeti szempontból nem egyszerű eldönteni, hogy pl. az *asztal*nak a teljes szó átvétele-e valamelyik szláv nyelvből, vagy az *asztal* főnév derivátuma. Főleg a nyelvújítás korában azonban sok ilyen szóalkotás történt mind denominális, mind deverbális értelemben (*díj*nök, *gond*nök, *személy*nök, *dalnok*, *szónok*; *írnok*, *lát*nök, *ül*nök, *dönt*nök, *mér*nök stb.) Ezért leíró szempontból képzőnek minősíthető.

Az alapszó és a képző kapcsolódása tekintetében problematikusan jelentkezik annak a rövid magánhangzónak a kérdése, amely egyes esetekben megtalálható az alapszó és a képző (sőt a többi toldalék: jel, rag) között, más esetekben nem, pl. *takarmány*, *rakomány*; *sót*, *padot*. Ennek a rövid magánhangzónak a hovatarozása és terminológiája tekintetében általában két elnevezéssel találkozunk: *kötőhangzó* és *előhangzó*. Az első elnevezés azt sugallja, hogy ez a hang egyik szóelemhez se tartozik, tehát önálló morfémanak látszik, amelynek funkciója az összekapcsolás. De ha ez így volna, akkor minden összekapcsolásnál jelen kellene lennie. Másrészt e hangzó megléte vagy hiánya bizonyos hangtani feltételektől függ, ezért leíró szempontból helyesebbnek tartjuk e vitatott hangzót a képző (és egyéb toldalékok) tartozékának tekinteni és előhangzónak nevezni (Bencédy—Fábián—Rácz—Velicsovnyé: A mai magyar nyelv. Budapest, 1968. 93).

A képzőcsoportok vonatkozásában mindig az utolsó képzési fázisból indultunk ki, azaz a csoport utolsó képzője előtti részt a maga teljes egészében alapszónak tekintettük. A képzőcsoportok vizsgálatában Nemes Zoltán végzett számításokat, és az ötelemű csoportig jutott el, példája az *értékesíthető* szó (MNY. 28: 30). Nyelvtudományunk mai álláspontja szerint a -HATÓ, -HETŐ már egységes képzőnek tekinthető, noha keletkezésére nézve valóban a -HAT, -HET ige képző és az -Ó, -Ő ige névképző összetapadása. A mai álláspont értelmében tehát az *értékesíthető* négyelemű képzőcsoporttal alkotott szó. Ha azonban hozzájárul még a -SÁG, -SÉG képző, az *értékesíthetőség* ötelemű képzőcsoport, Nemes elemzése szerint hatelemű képzőcsoport révén alkotott szó. Az ilyen típusú szavakat csak egyszer, az utolsó képző állományában regisztráltuk.

Végül arról kell említést tennünk, hogy néhány képzőnk éppen túlságosan produktív volta folytán bizonyult megszámlálhatatlannak. Így pl. a sorszámnév vagy a szorzószámnév képzői (minthogy a számsor végtelen, ezek a képzők is végtelen sokszor alkalmazhatók), vagy a ható igék képzői, amelyek minden igehez járulhatnak, úgyszintén a minden személynévhez vagy nomen agentishes csatlakoztatható *-ÉK* képző (*Kovácsék*, a *tanítók*) esetében magától értetődően nem lehet konkrét adatokat megállapítani.

Minthogy a képző meghatározza a derivátum szófaját, ezért a képzők mellett feltüntettük azok funkcióját is, azaz jelöltük, hogy miből mit képezhetnek.

2. A szóösszetétel olyan szóalkotási eljárás, amelynek során két vagy több szót egy új szóvá illesztünk össze, pl. *rendszám* (2), *rendszámtábla* (3), *rendőrszeker* (4), *motorkerékpár-alkatrész* (5).

Bally szerint az összetett szó olyan virtuális szintagma, amely az összetételen keresztül aktualizálódva új fogalom jelölőjévé válik (Bally, Ch.: *Linguistica generale e linguistica francese*, *Introduzione e Appendice di Cesare Segre*, 2a edizione. Milano, 1971. 125).

Az eddigiekből következik, hogy az összetett szók egyik legfontosabb ismertetőjegye az, hogy az összetevők önálló jelentéssel rendelkező, önállóan használatos szók legyenek. Ezért nem tekinthetők általában összetett szóknak azok a nyelvi formációk, amelyeknek egyik eleme a mai élő nyelvben önálló szóként nem használatos. Így pl. a *tegnap*, *holnap* típusú szók a mai magyar nyelv szempontjából nem tekinthetők összetett szóknak. Bár történeti fejlődésüket tekintve összetételek voltak, de az előtagok ma már önállóan nem élnek nyelvünkben. Ugyanígy egyszerű szónak számítanak a *valaki*, *valamikor*, *néhány*, *némely* stb. Az ilyen kimondottan történeti jellegű összetett szókat a számolásnál nem vettük figyelembe.

Úgyszintén nem tekinthetők összetett szóknak az igekötős igék, illetve azok derivátumai. Az igekötők eredeti jelentése többnyire elhomályosult, és csak az ige jelentésének bizonyos módosulását fejezik ki, ezért funkciójuk képzőszerű (vö. Pais Dezső: Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. MNy. 15: 181—4; J. Soltész Katalin: Az igekötők önálló használata. Pais-Eml. 238—42; Szabó Dénes: A mai magyar nyelv 144—6, 158—61; Szabadi Béla: Az igekötők jelentésmódosító szerepének néhány szótári kérdése. Szót.Tan. 215—25). Nem szabad azonban összekeverni az igekötős igekeket a határozós összetétellel. Az *észrevesz*, *jóváhagy*, *rendreutasít* stb. típusú igekeket összetett szónak tekintettük, és a számolásnál figyelembe vettük.

Az összetételi típusok megállapításánál a strukturális alaphoz indultunk ki, tehát abból, hogy milyen szófajkategóriák az összetett szók komponensei, és nem tettünk további megkülönböztetést aszerint, hogy az alkotórészek közti mondatnani viszonyok jelöltek-e, vagy pedig jelöletlenek. Így tehát azonos kategóriába került (főnév + főnév) a *tanácsháza* (jelölt birt. jelzős összetétel), a *háztető* (jelöletlen birt. jelzős összetétel), a *patkányméreg* (jelöletlen határozós összetétel) stb. A további alcsoportokra való bontás ugyanis áttekinthetetlenül szétágazóvá, bonyolulttá tenné a rendszerezést.

Az összetett szók bármely szófaji kategóriához tartozhatnak. A szófaji kategóriát nem a morfológiai jegyek határozzák meg, hanem egyedül a jelentés. Pl. a *nefelejcs* a főnévi kategóriába tartozik, noha a morfológiai jegyek igeire mutatnak. Ezért az összetett szók esetében nem jelöltük a szófajt.

Rövidítések:

f = főnév
tn = tulajdonnév

nm = névmás
nu = névutó

mn = melléknév
i = ige
hsz = határozószó
szn = számnév

foly. mi = folyamatos melléknévi igenév
bef. mi = befejezett melléknévi igenév
hat. in = határozói igenév
a = alany
t = tárgy
hat = határozó

II. A következő felsorolás a mai magyar nyelv legfontosabb képzőinek összesítő áttekintését nyújtja a Magyar értelmező kéziszótár (1972.) alapján. Az első oszlopban található a képző és variánsai (az előhangzós variánsokat zárójelben tüntettük fel), a másodikban a képző lehetséges funkciói egy-egy példával, a harmadikban az előfordulási index.

-AD, -ED, -ÖD	i — I	<i>lázad</i>	449
-AJ, -EJ	i — F	<i>moraj</i>	13
-ALOM, -ELEM	i — F	<i>mozgalom</i>	226
-AMLIK, -EMLIK, -ÁMLIK	i — I	<i>csuszamlík</i>	25
-AN, -EN	i — I	<i>durran</i>	221
-ANDÓ, -ENDŐ	i — Mn	<i>állandó</i>	51
-ANT, -ENT	i — I	<i>horkant</i>	149
-ASZ, -ESZ	i — F	<i>támasz</i>	32
-ASZT, -ESZT	i — I	<i>forraszt</i>	160
-AT, -ET	i — F	<i>burkolat</i>	
	f — F	<i>művészet</i>	1,059
-AT, -ET, -TAT, -TET	i — I	<i>írat, futtat</i>	576
-ATAG, -ETEG	i — Mn	<i>ingatang</i>	
	f — Mn	<i>gyermeteg</i>	22
	mn — Mn	<i>balgatang</i>	
-ATIK, -ETIK, -TATIK, -TETIK	i — I	(közhírré) <i>tétetik</i>	11
-ÁL, -ÉL, -AL, -EL	i — F	<i>fonál</i>	201
-ÁLY, -ÉLY	i — F	<i>akadály</i>	80
-ÁNY, -ÉNY	i — F	<i>nyitány</i>	66
-ÁR, -ÉR	i — F	<i>vájár</i>	
	f — F	<i>forradalmár</i>	115
-ÁS, -ÉS	i — F	<i>aratás</i>	4,856
-ÁSZ, -ÉSZ	i — F	<i>szabász</i>	
	f — F	<i>kertész</i>	160
-ÁSZ(IK), -ÉSZ(IK)	i — I	<i>legelészik</i>	
	f — I	<i>halászik</i>	29
-BELI	f — Mn	<i>szóbeli</i>	
	f — F	<i>lábbeli</i>	53
-DA, -DE (-ODA, -ÖDE)	i — F	<i>nyomda</i>	
	f — F	<i>bölcsőde</i>	69
-DAL, -DEL, -DÁL, -DÉL	i — I	<i>harapdál</i>	31
-DALOM, -DELEM, (-ODALOM, -ADALOM, -EDELEM)	i — F	<i>fájdalom</i>	
	f — F	<i>társadalom</i>	
	hatlan szn — F	<i>sokadalom</i>	73
-DÁCSOL, -DÉCSEL	i — I	<i>szökdécsel</i>	5
-DÉK (-ADÉK, -EDÉK)	i — F	<i>váladék</i>	72

-DIT	i — I	<i>mozdít</i>	103	
-DOGÁL, -DEGÉL, -DÖGÉL	i — I	<i>sírdogál</i>	23	
-DOKOL, -DEKEL, -DÖKÖL	i — I	<i>haldokol</i>	9	
-DOZIK, -DEZIK, -DÖZIK (-ADOZIK, -EDEZIK)	i — I	<i>játszadozik</i>	38	
-DUL, -DÜL	i — I	<i>mozdul</i>	146	
-ÉK ₁	i — F	<i>boríték</i>		
	mn — F	<i>nehezék</i>	115	
-ÉK ₂	tn — F	<i>Tóthék</i>		Minden személyév-
	f — F	<i>tanítókék</i>		hez és nomen agen-
				tishez járulhat
-ÉKONY, -ÉKENY	i — Mn	<i>hajlékony</i>	59	
-FAJTA	f — Mn	<i>apjafajta</i>		
	mn — Mn	<i>jófajta</i>		
	hatlan szn — Mn	<i>sokfajta</i>		
	nm — Mn	<i>magamfajta</i>	16	
-FÉLE	f — Mn	<i>asztalféle</i>		
	tn — Mn	<i>Dózsa-féle</i>		
	mn — Mn	<i>rosszféle</i>		
	hsz — Mn	<i>különféle</i>		
	szn — Mn	<i>ötféle</i>		
	nm — Mn	<i>másféle</i>	41	
-G (-OG, -EG, -ÖG)	i — I	<i>csattog</i>	347	
-GAT, -GET	i — I	<i>tanulgat</i>	439	
-GÁL, -GÉL	i — I	<i>szaladgál</i>	95	
-HAT, -HET	i — I	<i>kaphat</i>		Minden igéhez
				járulhat
-HATATLAN, -HETETLEN	i — Mn	<i>ihatatlan</i>	165	
-HATÓ, -HETŐ	i — Mn	<i>iható</i>	89	
-I ₁	f — Mn	<i>gyári</i>		
	tn — Mn	<i>pécsi</i>		
	hsz — Mn	<i>kinti</i>		
	nu — Mn	<i>melletti</i>	818	
-I ₂	i — Mn	<i>maradi</i>	12	
-INT	i — I	<i>köhint</i>	45	
-ÍT	i — I	<i>állít</i>		
	f — I	<i>díszít</i>		
	mn — F	<i>fiatalít</i>	1,036	
-ISTA	tn — F	<i>marxista</i>		
	f — F	<i>irodista</i>		
	mn — F	<i>szocialista</i>	56	
-IZMUS	tn — F	<i>darwinizmus</i>		
	f — F	<i>turizmus</i>		
	mn — F	<i>pozitivizmus</i>	166	
-KOD, -KED, -KÖD	i — I	<i>kapkod</i>	18	
-KODIK, -KEDIK, -KÖDIK (-AKODIK, -EKEDIK, -ÖKÖDIK)				
-KÓDIK, -KÖDIK	i — I	<i>mosakodik, bankodik</i>	271	
-KODIK, -KEDIK, -KÖDIK				
-SKODIK, -SKEDIK, -SKÖDIK				

-LKODIK, -LKEDIK, -LKÖDIK	f — I	<i>tanárkodik</i>	
	mn — I	<i>lustálkodik</i>	837
-KOL, -KEL, -KÖL			
(-AKOL, -ÁKOL, -ÉKEL, -IKOL)	i — I	<i>tudakol</i>	16
-KOZIK, -KEZIK, -KÓZIK			
(-OKOZIK, -EKEZIK)			
-KÓZIK, -KÓZIK	i — I	<i>borotválkozik</i>	
	f — I	<i>barátkozik</i>	159
-L (-AL, -OL, -EL, -ÖL)	i — I	<i>forral</i>	
	f — I	<i>dobol</i>	
	szn — I	<i>egyfel (répát)</i>	
	hsz — I	<i>ismétel</i>	2,226
-LAL, -LEL	i — I	<i>hizlal</i>	46
-LAT, -LET	f — F	<i>véglet</i>	95
-LÉK (-ALÉK, -ELÉK)	i — F	<i>moslék</i>	
	szn — F	<i>százalék</i>	79
-LIK, -LLIK	mn — I	<i>fehérlík</i>	
	f — I	<i>ködlík</i>	36
-LL (-ALL, -ELL)	mn — I	<i>sötétell</i>	26
-MÁNY, -MÉNY (-OMÁNY,			
-FMÉNY)	i — F	<i>tudomány</i>	235
-NEMŰ	f — F	<i>ágynemű</i>	
	mn — F	<i>fehérnemű</i>	
-NÉ	tn — F	<i>Tóthné</i>	Minden férfit jelentő személynévhez és nomen agentishez járulhat
	f — F	<i>tanítóné</i>	
-NOK, -NÖK	i — F	<i>mérnök</i>	
	f — F	<i>pohárnok</i>	124
-NYI	f — Mn	<i>tenyérnyi</i>	
	szn — Mn	<i>milliónyi</i>	56
-Ó, -Ő	i — F	<i>tanító</i>	
	i — Mn	<i>nevető</i>	3,180
-ODIK, -EDIK, -ÖDIK			
-ÓDIK, -ŐDIK	i — I	<i>húzódik</i>	
	mn — I	<i>gazdagodik</i>	1,122
-ÓKA, -ŐKE	i — F	<i>nyalóka</i>	17
-OL, -EL, -ÖL	hangutánzó tő — I	<i>kortyol</i>	36
-OMÁS	i — F	<i>állomás</i>	30
-ONC, -ENC, -ÖNC	i — F	<i>küldönc</i>	
	f — F	<i>kedvenc</i>	18
-ONG, -ENG, -ÖNG	i — I	<i>hajlong</i>	59
-ÓS, -ÖS	i — Mn	<i>harapós</i>	53
-OZIK, -EZIK, -ÖZIK			
-ÓZIK, -ŐZIK,			
-ÓDZIK, -ÖDZIK	i — I	<i>kiáltozik</i>	189
-S (-AS, -OS, -ES, -ÖS)	f — Mn	<i>vizes</i>	
	mn — Mn	<i>fiatalos</i>	
	szn — Mn	<i>negyvenes</i>	
	nu — Mn	<i>helyettes</i>	

	f — F	<i>fenyves</i>	2,681
-SÁG, -SÉG			
(-ASÁG, -ESÉG, -ASSÁG, -ESSÉG)	i — F	<i>segítség</i>	
	f — F	<i>katonaság</i>	
	mn — F	<i>vigasság</i>	
	hsz — F	<i>távolság</i>	
	szn — F	<i>egység</i>	
	nm — F	<i>minőség</i>	1,456
	mn — I	<i>önállóság</i>	
	f — I	<i>gyarmatosít</i>	
	nm — I	<i>minősít</i>	39
-SZERŰ	f — Mn	<i>szabályszerű</i>	
	mn — Mn	<i>nagyszerű</i>	64
-T	i — I	<i>teremt</i>	104
-T, -TT (-OTT, -ETT, -ÖTT)	i — Mn	<i>védett</i>	
	i — F	<i>lét</i>	757
-TAL, -TEL (-ATAL, -ETEL)	i — F	<i>hivatal</i>	156
-TÉK (-ATÉK, -ETÉK)	i — F	<i>mérték</i>	35
-TLAN, -TLEN (-ATLAN, -ETLEN)			
-TALAN, -TELEN	i — Mn	<i>tanulatlan</i>	
	f — Mn	<i>meztelen</i>	
	mn — Mn	<i>bátortalan</i>	456
-TYÚ, -TYŰ (-ATTYÚ, -ETTYŰ)	i — F	<i>bíllentyű</i>	35
-Ű, -Ű, -JŰ, -JŰ	f — Mn	(hosszú) <i>hajú</i>	172
-UL, -ÜL	i — I	<i>vonul</i>	
	f — I	<i>békül</i>	
	mn — I	<i>zöldül</i>	779
-VÁNY, -VÉNY (-OVÁNY, -EVÉNY)	i — F	<i>ásvány</i>	204
-Z(IK) (-AZ, -EZ, -OZ, -ÖZ)	f — I	<i>sóz</i>	
	nm — I	<i>magáz</i>	
	szn — I	<i>egyez(ik)</i>	
	hsz — I	<i>újráz</i>	1,630
-ZAT, -ZET	f — F	<i>kőzet</i>	152

A fenti adatok birtokában vizsgáljuk meg, hogy a szóképzést illetően milyen általános érvényű következtetésekre juthatunk, illetve adataink mennyiben igazolják, erősítik a nyelvünk jellegére vonatkozó eddigi megállapításokat.

1. A nyelvtipológia kérdése. Egyetértünk Havas Ferencel abban, hogy a „vegyes típus” fogalma, amely az utóbbi időben meglehetősen általánossá vált a nyelvtipológiában, tulajdonképpen a nyelvek tipizálásának a feladása. „Aki a »vegyes típus« fogalmához folyamodik, az tehát eleve megfosztja magát attól a lehetőségtől, hogy tipizálja a nyelveket” (Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. Akad. Kiadó, Bp., 1974. 14) Minthogy egyetlen olyan nyelv sincs, amely k i z á r ó l a g o s a n egyetlen nyelvtípusra jellemző tulajdonságokkal rendelkezne, ilyen értelemben minden nyelv a vegyes típushoz tartozna, és a különböző típusokba való besorolás valóban lehetetlen volna. Ezért el kell fogadni a nyelvtudománynak azt a gyakorlatát, amely az egyes konkrét nyelveket l é n y e g e s, a l a p v e t ő t u l a j d o n s á g a i k a l a p j á n az egyik vagy másik nyelvtípusba sorolja.

A magyar képzők keletkezésének leggyakoribb formája az agglutináció volt (vö. D. Bartha K.: A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Bp., 1958.). Ez elég szem-

betűnő pl. a -FAJTA, -NEMŰ esetében, de nyelvtudományunk számos képzőt tud önálló szóra visszavezetni (pl. -NÉ < *nő*; -HAT, -HET < *hat* (vkire, vmire, ige)). Vannak olyan képzőink, amelyeknek az etimológiáját a nyelvtörténet eddig még nem tudta ugyan tisztázni, de a nyelvmélekekben való előfordulások körülményeiből (hangrendi illeszkedés) nyilvánvaló, hogy valamikor önálló szók voltak.

Lényegesen kisebb jelentőségű a magyar képzők keletkezésében az adaptáció, azaz bizonyos szóvégeknek, az esetek nagy részében több szóban véletlenül hasonló hangzást mutató szóvégeknek képzőként való értelmezése és felhasználása. Az adaptáció tulajdonképpen a nyelvérzék tévedése. Ilyen pl. a -SI melléknévképző a *falusi*, *tanyási* melléknévekben, amelyet tévesen a *városi* melléknévből vontak el.

Tehát a magyar szóképzési rendszer is bizonyítja nyelvünk agglutináló jellegét.

2. A más nyelvből való átvétel is lehet forrása egy képző keletkezésének. Így pl. a latin eredetű -ISTA képző, minthogy magyar töveken is előfordul (*egyetemista*, *karhatalmista*), ma már magyar képzőnek minősül. Ugyanez mondható el a *pipatőrium*, *dorgatőrium*, *szőlőtőrium* típusú derivátumokkal kapcsolatban is (TESz. 1: 202).

3. Az általunk vizsgált képzők közül az igék alkotására szolgál a legtöbb: 42%. Ha pedig arra gondolunk, hogy a 46 igeképző közül 36 deverbális, azaz a mozgásformák legfinomabb árnyalatainak jelölésére is hatalmas képzőállomány áll rendelkezésre, akkor ezek az adatok a magyar nyelv igei természetére vonatkozó megállapításokat erősítik. (Az olasz nyelvben pl. mindössze 10 igeképző létezik.) Ez pedig azt jelenti, hogy a magyar nyelv a dolgokat elsősorban folyamatokban, mozgásokban ragadja meg, tehát a dinamikus szemléletre jellemző vonások vannak többségben. Ez a megállapítás — többek között — még azzal is igazolható, hogy pl. a szenvedő mondatokban az olasz szerkezet: *è costruito*, vagy a német *wird gebaut* áll a p o t o t fejez ki, míg a magyar képzők és ragok f o l y a m a t o t jelölnek: *épül*, *építetik*.

4. Végül szólnunk kell a zérus szffixummal történő szóalkotásról, azaz a szófajváltásról. Bally szerint a szófajváltás olyan implicit nyelvi transzformáció, amelyben maga a transzformáló faktor (a képző) nem jelenik meg, a szó alakja változatlan marad az új jelentés csak a szintagmatikus környezetből derül ki (Bally: i. m. 194). A szófajváltás legtipikusabb iránya a főnevesülés. A leggyakoribb a melléknévek főnévvé válása (*együttes*), második helyen a melléknévi igenevek főnevesülése áll (*tanító*, *halott*). A melléknévek és melléknévi igenevek elsődleges funkciója az, hogy determinánsai legyenek valamelyik főnévnek. Amikor tehát egy melléknév vagy melléknévi igenév szófajváltás révén főnevesül, akkor a szintagmából csak a determináns rész jelenik meg, míg a tulajdonképpeni alap rejtve marad (*együttes* < *együttes zenélés*). Ritkábban fordul elő az igék felszólító mód egyes szám második személyének a főnevesülése (*rikkancs*, *pukkancs*).

A főnevesülésnek ezen állandósult, társadalmilag elfogadott, legtipikusabb esetei mellett azonban alkalmi átcsapással bármely szófaji kategóriába tartozó szó főnevesíthető. Pl. a következő Petőfi-versben a *ha* kötőszó főnevesült alkalmilag:

Ha majd e *ha*, *ha*, *ha*, *ha* meg *ha*

Elpusztul tőlem a pokolba:

Én leszek a derék legény;

Mindjárt arslánnak illem én.

(Ha)

Lehetségesek azonban más irányú szófajváltások is. Így pl. a ragos főnév névutóvá vált: *útján*, *létére*; a főnév melléknévvé: *kutya* (világ); a hangutánzó szó melléknévvé: *piff-puff* (regény) stb. A szófajváltás az alkalmi szóalkotások igen produktív eszköze. Az alkalmilag keletkezett új használatok egyik-másika azután állandósul, elterjed, tár-

sadalmlilag elfogadottá válik. Amennyiben az új szófaji érték mellett a régi is megmarad, kettős (hármás) szófajú szavakról beszélünk. Pl. „zöld *ablakos* kicsi ház” (*ablakos*: melléknév); „el kell hivatni az *ablakost*” (*ablakos*: főnév).

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a zérus szuffixummal történő szóalkotás igen jelentős szerepet játszik a magyar szókincs bővítésében.

III. A következő felsorolás a mai magyar nyelv összetett szavainak típusait mutatja be a Magyar Értelmező Kéziszótár (1972.) alapján. Az első oszlopban található az összetételi típus, a másodikban a példa, a harmadikban pedig az előfordulási index.

szóismétlés	<i>már-már</i>	11
ikerítés	<i>mendemonda</i>	124
f + f	<i>vízvezeték</i>	16,638
mn } + f	<i>szárazföld</i>	
szn } + f	<i>öltusa</i>	2,562
ⁱ (felsz.mód) + ^f (logikai a)	<i>keljfeljancsi</i>	28
f _(t) + foly. mi	<i>gyertyatartó</i>	1,134
bef. mi + f _(a)	<i>aludt tej</i>	9
módosítószó } + f	<i>nemtetszés</i>	
viszonyszó } + f	<i>ellentét</i>	28
foly. mi + foly. mi	<i>csúszómászó</i>	6
ragozott i + ragozott i	<i>eszem-iszom</i>	5
hsz } + foly. mi	<i>bentlakó</i>	
ragos hat } + foly. mi	<i>hangosanbeszélő</i>	97
különböző elemek összevonása	<i>egyszeregy</i>	22
f _(állandó hat) + mn	<i>életképes</i>	350
f _(a) + foly. mi	<i>farkasordító</i>	2
f _(a) + bef. mi	<i>viharvert</i>	46
f _(t) + bef. mi	<i>életunt</i>	18
hsz } + bef. mi	<i>alultrott</i>	
ragos hat } + bef. mi	<i>körmönfont</i>	48
bef. mi + bef. mi	<i>jöttment</i>	6
mn + mn	<i>süketnéma</i>	136
f } + -ú, -ű képzős f	<i>kőszívű</i>	
mn } + -ú, -ű képzős f	<i>jószívű</i>	294
f _(t) + i	<i>jótáll</i>	9
hsz } + i	<i>otthagyl</i>	
ragos hat } + i	<i>véghezvisz</i>	146
i + i	<i>jár-ke</i>	12
tagadószó } + önálló szó	<i>nemrég</i>	
viszonyszó } + önálló szó	<i>holnapután</i>	37
hsz + hsz	<i>odafern</i>	43
f _(a) + hat. in	<i>lélekszakadva</i>	11
f _(t) + hat. in	<i>vállvetve</i>	12
f _(hat) + hat. in.	<i>karonfogva</i>	5
szn + szn	<i>negyvenegy</i>	végtelen
nm + nm	<i>aki</i>	43
összetett szerkezetű módosítószó	<i>igenis</i>	10
összetett szerkezetű kötőszó	<i>vagyis</i>	26
összetett szerkezetű indulatszó	<i>istennyila</i>	10

A szóösszetételekre vonatkozóan a következő általános jellegű megállapításokat tehetjük:

1. A szóösszetétel jelenleg a legproduktívabb, legelőbb szóalkotási eljárás. Az összetett szó — bár nem szintagma, nem azonos a szintagmával — szintagma jellegű. Ebből pedig az következik, hogy bármelyik komponens helyére ugyanabba a szófajba tartozó másik szó állítható.

<i>borosüveg</i>	<i>borosüveg</i>	
<i>borospohár</i>	<i>sörösüveg</i>	
<i>boroshordó</i>	<i>tejésüveg</i>	stb.

Ebből a lehetőségéből következik a szóösszetételi eljárás szinte vég nélküli produktivitása. Összetétel útján korlátlanul alkothatók új szók. A magyar nyelvben 35 alapvető típust vizsgáltunk meg. Az egyes típusokban nyelvünk belső törvényei érvényesülnek, ezekkel ellentétes típusokat létrehozni nem lehet. Am a meglevő típusok mintájára az újabb és újabb összetett szók létrejöttek a lehetősége szinte korlátlan. Napról napra, a szemünk láttára születnek — nem kis számban — egyre újabb összetett szók. A Helyesírási tanácsadó szótár (1970. évi kiadás) szerint a *házhoz szállítás* még különírvá szintagmaként szerepel, az ugyanabban az évben megjelent akadémiai nyelvtan (a MMNyR.) viszont már egybeírt összetett szónak ismeri el (1: 447).

2. Az összetett szók általában két módon jönnek létre. Az egyik, az ősi mód az, hogy a szerkezeti okok miatt a mondatban egymás mellett álló és ebben a sorrendben sűrűn előforduló szók végül is összetapadnak és jelentésük is egységesül (*szárazföld, miatyánk*). A másik módja az összetett szók keletkezésének két önálló alakú és jelentésű szónak rendszerint minden morfológiai jelzés nélküli összekapcsolása: *nyereségrészesedés*. Ez a szóalkotási folyamat modern, napjainkban általában ezen a módon születnek az újabb és újabb összetett szók.

3. Bármilyen módon jött is létre egy összetett szó, mindenképpen két szónak az egyesülése, tehát szintagma jellegű. Ezért kell egyetérténünk Dardano koncepciójával, amely szerint az összetett szók „státusa” a nyelvtanban az, hogy határkövet képeznek a morfológia és a szintaxis határán (Maurizio Dardano: *La formazione delle parole nell'italiano d'oggi*. Roma, 1978. 144).

Az összetett szók szintagma jellegéből következik, hogy mindig kétagúak, egy előtagra és egy utótagra oszthatók. Minthogy a magyar nyelv kedveli a többszörös összetételeket, ezért a két tag közül az egyik, vagy mind a kettő is, a maga részéről lehet összetett, de az újabb összetétel szempontjából csak egy(ik) tagnak számít.

Előtag		Utótag
<i>gép</i>	+	<i>jármű</i>
<i>gépkocsi</i>	+	<i>nyílvántartás</i>

4. Az összetett szók két tagja közti nyelvtani viszonyok lehetnek jelöltek vagy jelöletlenek.

- pl. jelölt tárgyas: *semmitmondó*; jelöletlen: *bortermő*
 jelölt birt. jel.: *tojásfehérje*; jelöletlen: *családjó*
 jelölt hat-ós: *tejberizs*; jelöletlen: *hamutálca*

5. Ha a komponensek szófaji hovatartozását vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy a melléknévi és a határozói ige-ek fordulnak elő a leggyakrabban mint alkotóelemek, 35 típusból 18-ban (50%). A 18 igenéből pedig mindössze 5, eekben szerepelt a befeje-

zett melléknévi igenév. Ez is erősíti tehát az előzőekben tett megállapításunkat, amely szerint a magyar nyelv elsősorban folyamatokban, mozgásokban ragadja meg a dolgokat. Minthogy a melléknévi és a határozói igenevek megőrizték igei természetüket, az előbb említett arányok azt is igazolják, amit már a szóképzés kapcsán is hangoztattunk, hogy a magyar erősen verbális természetű nyelv.

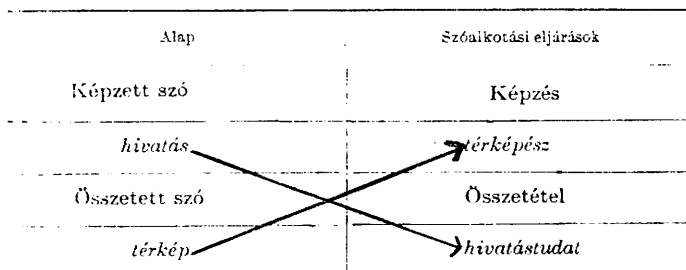
IV. Ha összegezzük azokat a számszerű eredményeket, amelyekhez vizsgálódásunk során jutottunk, a következő kép tárul elénk: képzett szó: 30 302, összetett szó: 21 908.

Ez azt jelenti, hogy az általunk megszámlolt 52 110 alkotott szó a szótár mintegy 70 000 címszavas szóállományának a 74%-át képezi. Figyelembe kell venni azt is, hogy vizsgálataink csak a két alapvető szóalkotási eljárásra terjedtek ki. Ha a kisebb jelentőségű szóalkotási eljárások (mint az elvonás, a szóvegyülés, a szóösszevonás, vagy a betűszók) képződményeit is beszámítottuk volna, az arány még jobban eltolódott volna az alkotott szók javára.

Adataink világosan bizonyítják, hogy nyelvünk állandó változással, bátran élve a szóalkotási lehetőségekkel, folyamatosan követte a társadalom gondolkodásának fejlődését. Az új jelenségek, új fogalmak számára új neveket alkotott, hogy az új gondolkodási formák adekvát nyelvi formákban jelenhessenek meg.

Most már csak arra a kérdésre kell feleletet adnunk, hogy a két alapvető szóalkotási eljárás, a képzés és a szóösszetétel csak szókincsünk eddigi fejlesztésében játszott-e jelentős szerepet, vagy pedig rendelkezik azokkal a lehetőségekkel, hogy a további fejlődésnek is aktív, élő eszköze legyen.

Erről meggyőződhetünk, ha megvizsgáljuk, hogy ez a két alapvető szóalkotási eljárás hogyan vesz részt kölcsönösen a további szóalkotásban, azaz a szóképzés hogyan vesz részt az összetételekben, az összetett szók pedig mennyiben szolgálnak további szóképzés alapjául. Tehát a következő kombinációs lehetőségeket fogjuk megvizsgálni:

Már a fenti példából is látható, hogy nyelvünk él az említett kombinációs lehetőségekkel. Hogy azonban ezt a megállapítást konkrét adatokra alapozhassuk, megvizsgáltuk az Értelmező Kéziszótárban a T betűs szakaszt. A számszerű eredmény így foglatható össze:

A képzett szók száma	Ebből összetett alapú
967	18 (1,8%)
Az összetett szók száma	Ebből képzett alkotóelemű
1,710	1,046 (61%)

Tehát a szóképzés és a szóösszetétel aktív, élő szóalkotási eljárás, egymásba beépülnek, egymás kiegészítőjeként vesznek részt az új szók létrehozásában. De az is világosan látható, hogy az összetétel ma a produktívabb, az összetett szók alkotásában nyelvünk egyáltalán nem „válogatós”, hiszen 61%-ban fedezhető fel az összetett szókat alkotó tagok között derivátum. Ugyanakkor azonban a képzés tekintetében nyelvünk már „óvatosabb”: a képzett szók kategóriájában mindössze 1,8%-ban fordulnak elő összetett szók alapszóként. Ez pedig azt jelenti, hogy néhány erősen produktív képzőt leszámítva ma a szóalkotás fő irányvonala az összetétel.

Benedek Nándor

Csütörtököt mond, csettet vet

A *csütörtököt mond* vagy *vet a fegyver* 'nem sül el' és a *csütörtököt vet* valakinek a szája 'hazudik' szólások az eddigi magyarázatok szerint valószínűleg a *csettet* ~ *csöttöt* *mond* vagy *vet a fegyver* 'nem sül el' és a *csettet vet a szája* 'hazudik' szólásokból alakult tréfás hangutánzással (*csött*-ből *csütörtök*), bár O. Nagy Gábor óvatosan hozzátette, hogy „a szólásnak kétséget kizáróan biztos magyarázatát nem ismerjük” (Mi fán terem? 53).

Hozzátehetjük, hogy O. Nagy voltaképpen arra sem adott magyarázatot, hogy a *csettet vet a szája* miért jelenti azt, hogy 'hazudik', mindössze közölte azt az 1847-es adatot, hogy „csettet vetett a szája, azaz hazudott, ez a puskától kölcsönzött átvitt értelményezés” (uo.). Ugyanezt mondja Szvorényi József is egy 1846-ban megjelent művében: „hazudott vagy csütörtököt (inkább csött vagy csettet) mondott a fegyver” (Ékes szókötés 153). Hasonlóan Ballaginál: a *hazudik* szó második jelentése: *versagen* (von der Flinte) (MNSz. 1872.).

Mielőtt a hazugság és a puska csettet vetése közti kapcsolat magyarázatára térnék, helyre kell igazítanom néhány téves megállapítást. O. Nagy idézett cikkében azt olvassuk, hogy a *vet* ige a *csettet vet* kapcsolatba nyilván a *lobbot vet* (a puska) analógiájára került. Erre a feltételezett analógiára semmi szükség, a *csettet vet*, melynek legelső ismert előfordulása 1847-ből való (AkadÉrt. 1847: 255–6; maga a *csett*, *csött* 1829-ből, 1. TESz.), egyenes folytatása a régebbi *reteszt vet* kifejezésnek, mely már Pázmánynál előjön: „csak reteszt vét pattantyúja” azaz 'nem sül ki' (1613, Kalauz 129: NySz.). A *reteszt vet* (valószínűleg závárt *vet*) mellett előfordult a *reteszt mond* is: „reteszt vet, reteszt mond” 'ua.' (1851. Kriza: Vadrózsák 514). Így a *csettet mond* második tagjának sincs semmi köze a német *versagen* igéhez, melynek egyébként sincs 'mondani' jelentése.

Érdekes, hogy van más példánk is a *vet* és *mond* párhuzamra: *kankot vet* ~ *kákkot mond* 'felfordul, meghal' (MTsz.). Az előbbi debreceni forma (megvan Csokonainál is), a másik székelyföldi, és a *kank-*, *kákk-* tövek jelentése azonos: *kankad* 'hajlik, görbed', *elkakkad*, *lekakkan* 'lekonyul'; *kák virág* 'nácisz' (lekonyuló virágjáról), *kankó*, *kankós* 'ua.' (valamennyi adat MTsz.). Akinek a feje lekonyul, lehanyatlik, az *mond* vagy *vet kankot*, *kákkot*.

A *csett* ~ *csött* az eddigi magyarázatok szerint a závarzat csattanását jelölő hangutánzó szó. E magyarázat gyengéje, hogy 1. a závarzat csattanása vagy csettenése magában véve nem jelenti a puska el nem sülését, 2. nem magyarázza a *csött* formát (a *csetten* többi *e* hangja mindig nyílt). Ballagi idézett szótárában a *csetten a puska* = die Flinte schlugt; *csetteneni a puskát* = die Flinte losgehen lassen, schlagen lassen; *elcsetteneni* = abknallen lassen; mindössze az *elcsettenni* jelenti azt, hogy 'versagen (Gewehr)', ám ugyanakkor az *elcsattan* Csokonainál az elsülést jelenti: „próbálgatja százszeresen, | De mégis el nem csattan” (Béka-egérharc, IV. pipadohány, 2. versszak) 'el nem sül'. Régebbi adatokban is a puska hangját a *csattog*, *csetteg* igékkel fejezték ki: 1695: „Csattog-pattog té-túl

az puská mindenütt” (TörtT. 1894: 248); 1742: „eleget *csettegett*e a puskát hozzá” (egy boszorkányos macskához, melyet a golyó nem fog; Schram: Boszorkányperek 2: 166, Sopron m.). Megemlítendő, hogy régen ezt a hangjelenséget a *csapont*, *csappant* igékkel fejezték ki. 1656: „puskáját *belém csapontotta*, de el nem sült” (TörtT. 1892: 750); 1686: „*hozá csappantotta* a puskát, de ki nem sült” (MonIrók 23: 427). Ez a *csappant* megfelel a német *schlagen lassen* kifejezésnek. Végeredményben sem a *csettent*, sem a *csappant* nem jelenti egyértelműleg azt, hogy a puská csődöt mondott, azt a sokkal gyengébb hangot utánozó *cserszeg*, *sustorog*, *csörtöl* igékkel fejezték ki, minthogy annak ilyen is volt a hangja.

De még ha elfogadnánk is a *csett*-nek a puská csettenéséből származtatását, ez nem magyarázná meg a *csött* változatot, sem pedig a ’hazudik’ jelentést. Sokkal inkább elfogadható CzF. szótárának magyarázata, mely a *csetlik* — *csötlök* ígepárral hozza kapcsolatba a *csett* — *csöttöt*. Ott a következőket találjuk: „1. *csetlik* a rossz kés, a rossz puská, *csötlök* az elszalasztott puskasárkány; 2. nyelvről, midőn hebeg vagy olyat mond, amit el kellett volna hallgatni”. Az elszalasztott puskasárkány tehát (*csetlik*) — *csötlök*, amiből a régi, de még élő *reteszt vet*, *reteszt mond* analógiájára létre jöhetett a *csettet* — *csöttöt vet* vagy *mond*. Érdekes változata található Széchényi Önismeret c. munkájában: „kinék rossz lakatú fegyvere hihetőleg többször *cset-puskát mondván*, végre elsült” (Önismeret 239).

Egyébként a keréktalpról is mondták, hogy *csetlik* (*csettelt kerék*, MTsz., Három szék) s ez azt jelentette, hogy *szakát vet*. „A keréktalp, ha meghasad, vagy egy darab kiesik, *kicsetlik* belőle, akkor *szakállot* (értsd: *szakát vet*)” (TudGyűjt. 1827. XI: 66), vö. „minden esze kereke *szakát vetett*” (1780., RustImp. 439). Ahogy a keréktalp *szakát vet*het, úgy a puská is *csettet vet*-het, annál is inkább, mert a kovás puská is akkor *vetett csettet*, mikor kiesett belőle a ková. Amint ezt Csokonai leírta: „Ő is elsüti puskáját, | De *elhullatván kováját*, | *Csüörtötköt kiálta*” (1791. Békaegérharc, 4. pipadohány, 1. versszak).

A „*csötlök*” magyarázza a hazugságot is. Bár CzF-nál csak az áll, hogy a *csötlő* nyelv „olyat mond, amit el kellett volna hallgatni”, de e jelentésből egyenesen fejlődött a ’hazudik’ jelentés, vö. *bollik* vagy *megsiklott a nyelve* ’hazudott’ (Erdélyi 5811); *megcsüszott a szája* ’csúnyát mondott’ vagy ’amit nem kellett volna’ (Nyr. 2: 421) és *elcsuszamodott a nyelve* ’hazudott’ (Dugonics: Péld. 1: 265). Régebbi példát is idézhetek a *csötlök-botlik* idevágó jelentéseire. „Az igazmondásban mindenkor *bollo* (azaz hazudozó), a térdhajtásban soha nem *csötlő*” (azaz hibázó) írja Rosnyai Dávid, Apafi Mihály íródeákja a Horologium Turcicum c. művében (171). Íme együtt a hazugság és a hibázás, miként a az el nem sült puskánál. Az elsólás és a hazugság egy töről fakadására vö. még „*csettet ad* vagy *vet a szája*: er hat sich versprochen; er hat gelogen” (Ballagi MNSz. 1872).

Az eddigi magyarázat szerint az eredetibb *csettet vet* vagy *mond*-ból alakult volna, tréfás hangutánzással, a *csüörtötköt vet* és *mond*. Bár a szótörténet ezt nem igazolja, hiszen a *csett* ~ *csött* legkorábbi ismert adata 1829 (EtSz.), a *csettet vet* vagy *mond*-é 1846, míg a *csüörtötköt vet* már 1789-ből, a *csüörtötköt mond* 1791-ből adatolható, s a *csüörtötköt vet a szája* 1820-ból (Dugonics: Péld. 1: 264), mégis lehetne hivatkozni arra, hogy a gyűjtés hiányos, s még előkerülhet egy régebbi *csett* ~ *csött* is.

Ami azonban feltétlenül magyarázatot kíván, az az, hogy miért éppen *csüörtötköt* lett az a szó, melyre tréfásan átformálták volna a *csött*-öt, hiszen egy tréfás hangalak is csak akkor válik országosan elterjedtté, ha annak a hangutánzás mellett valamilyen értelme is van. Mi értelme lehetett a *csüörtötkök*nek?

O. Nagy elutasította Gódár Sándor azon megfigyelését (Nyr. 24: 228), mely szerint a magyar fegyver ugyanazon okból mond *csüörtötköt*, amelyből a német puská Blaumontagot, vagyis közli, hogy nem óhajt működni, mivel pihenő, heverő napja van. Gódár szerint a múlt század ötvenes éveitől a német mesterlegényeknél a munka, a magyar ifjúságnál az iskola szünetelt.

O. Nagy e megfigyelési kísérletet kétségek nélkül azért vetette el, mert a csütörtök pihenőnap voltát nem látta eléggé bizonyítottnak, jöllehet a *Blaumontag* — *csütörtök* megfigyelés mégiscsak elgondolkoztató.

Azóta azonban újabb adatok is előkerültek a csütörtöki munkaszünetre vonatkozólag. Így Zsoldos Jenő cikkében: „A blaumontag magyar elnevezései” (Nyr. 89: 109–16), a *blaumontag* magyar fordításai közt ott találjuk a *korhelycsütörtököt* ezzel a megjegyzéssel: csütörtökön a céhek söröző napot tartottak — azaz nem dolgoztak. A kézművesség még a legutóbbi időkig csütörtökön ült össze serre. De visszamehetünk sokkal régebbi időkre. Heltai Gáspár a Részegségről írt dialógusában (1552.) olvashatjuk: „ma *csöttertek* és vásár vagyon” — minek következtében sok a részeg. Nem valamely különleges csütörtökről van szó, Heltai természetesen veszi, hogy azért részegek az emberek, mert csütörtök van és vásár van. Ilyenkor tehát nem dolgoznak, hevernek. Egy még régebbi, kódexbeli adat dologtiltó napnak tünteti fel a csütörtököt (és a pénteket). A Jókai-kódex egy helyén ez áll: „Fráter Leo az wasszegeknek sebenek helyt minden nap meg vyotyauala, tyztotyuan *cseterktewl mequaluan és pentektewl* mend napottesteg” (65). A debreceni cívisok pedig az 1681-es nagy tűzvész után ezt a határozatot hozták: „az Istent complaceálni kell, bőjtöt kell hirdetni, Pünkösdig minden csütörtököt meg kell illetni”, azaz meg kell ülni (Komáromy: Magyarországi boszorkányperek 132), nyilván régi szokás szerint.

Talán ide vonható, hogy a hét napjairól szóló tréfás mondókák — mintegy megőrizve a régiséget — a csütörtököt mindig a semmittevessel, céltalan kószalással hozzák kapcsolatba. „Csütörtökön csötörögjünk” (Margalits: Függelék), „Csütörtökön csötönyözzünk” (Nyr. 18: 572), „csütörtökön csücsörögnek” (Kálmány: Szeged népe 3: 105. sz.). *Csötörög* Sopronban a. m. 'kószál, kóvályog', *csöntörög* viszont 'hentereg' (MTsz., Ethn. 9: 126), s a *csötönyöz* 'cél nélkül jár-kelel, tétlenül álldogál' (MTsz.).

Tegyük még hozzá, hogy a csütörtök, de elsősorban a csütörtök délután több nép-nél munkaszünet volt, így a letteknél és a líveknél a csütörtök délután régen szabad délután volt, bizonyos munkákat nem végeztek (O. Lovrits: Volkslieder der Liven, 198); a németek a fonást tiltották csütörtökön, mivel az a Frau Holle napja volt, s az ezen a napon fonóknak Frau Holle üres orsókat hány be az ablakon — fonjátok ezt is teli. E tiltás és büntetés nálunk is élt: „Csütörtökön ilyen magyarázat vagyon; | Hogyha estve fonnak, ördög örül azon, | Ott sok üres orsót hány be az ablakon, | Rettenetes zörgést támaszt a padláson” (Régi és mai fonók históriája, közli Ipolyi Arnold: Magyar mythológia 1: 123).

A csütörtöki nap megkülönböztettségét mutatja, hogy szólásba is belekerült; arról, aki vagy ami megaggott, megöregedett, vagy akit sok szerencsétlenség ért, azt mondták, *sok csütörtököt ért*. Prágai András a „Fejedelmek serkentő órája” c. könyvében (1628.) ezt írja: „Nem könnyű volt annak az hosszú élet, | Az ki *sok Csütörtökön által lepet*” (RMKT. XVII. sz. 8: 36), azaz aki sok szenvedésen, szerencsétlenségen esett át. Teleki Mihály erdélyi kancellár 1671-ben írt levelében a megöregedésre vonatkoztatja: „Attul tartok, hogy ha mind így tart betegségem, *nem sok csütörtököt fogok érni* 'nem fogok megöregedni' (Tel. Lev. V: 437) Rosnyai Dávid is a sok csütörtököt említi már idézett művében: „mivel a tört a *sok csötörtök* igen el rohasztotta vala” 'a tör (madárfogó hurok) az öregségtől elrohadt' (73). A „megagg” igével kapcsolja a sok csütörtököt a Szentsey énekeskönyv egyik éneke: „Eősz az fejed tuos Lábod az régi időtől, | Mint az tőke meg agottal az *sok Csütörtöktől*” (68). Valamitől *megaggni* azonban nemcsak megöregedést jelent: „a hadi sereg épül a munka által, de *meg agg* a hévolkodás miatt” — írja Laskai János (RMPRE. 2: 349). A *hévolkodás* 'semmittevést' jelent, s így a *megagg* itt a. m. 'megromlik' (vö. „kezdet vala az sok romlásból *éppülni*” (1613., ErdOrszEml. VI: 353) Ugyanezt jelenti a *megagg* a következő szövegben is: 1652: „a bűnnek gyakor tselekedet e miatt *meg-aggott* lelkiismeret végtére néki saslódik” (TESz. *saslódik a.*). Vö. még „senecio:

aggo fiu, ronto fiu” (Clusius, 1584. Nyr. 8: 364). Ha pedig megaggani, azaz megromlani lehet a semmittevés, heverés miatt is, akkor esetleg a sok csütörtökről is sok tétlen napot érthetünk.

Egyebet is tudunk a csütörtökről. Folklorunk vallomása szerint régebben a szerelem napja volt: „Szita, szita péntek, szerelem csütörtök, dob szerda”. Csütörtök este járt a legény a lányhoz, s egész éjjel együtt voltak (Ethn. 17: 224). „Kedd, csütörtök és vasárnap este jártak a legények a lányokhoz palóc földön. A hét többi napja tilalmas volt (Sz. Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban 125). Számos népdal is szól a csütörtök estéről. „Csütörtökön este | Nálad voltam lesbe” (Kodály—Vargyas: A magyar népzene 249); „Gyócsbul van az ingem, gyócsbul a gatyám, | Csütörtökön este varrta a babám” (Vargyas: Régi népdalok Kiskunhalasról 36); „Jaj de szépen csengett-pengett csütörtök este, | Mikor azt a régi jó babáját ajtaján beengedte” (Kodály—Vargyas i. m. 270); „Csütörtökön este gyere nálunk” (Vargyas: A magyarság népzeneje 586) stb.

Érdekes, hogy Mikes Kelemen egyik levele szerint a törököknél is csütörtök volt a szerelem ideje: „Talám még ked azt a szokást nem tudja, hogy ha egy török két csütörtököt elmulaszt, azért a feleségének szabad panaszt tenni ellene a bíró előtt (XXIII. levél, 1720.). Ebből az is kiviláglik, hogy a csütörtök jelentését Mikesnek nem kellett magyarázni, minthogy az nálunk is ismeretes volt. A csütörtök este nyilvánvalóan azért lehetett a szerelem ideje, mivel a csütörtök délután szabad idő volt. Később, mikor csütörtökön is dolgoztak, a szerelemeste áttevődött szombat estére, amint ezt újabb népdalaink tanúsítják.

A csütörtök azonban nemcsak a szerelem, hanem a varázslás napja is volt (a kettő nyilván összefügg), akkor jártak a „rosszak” is. Már láttuk, hogy Frau Holle s magyar megfelelőjében az ördög megbüntette azt, aki az ő napján font. Régi hit szerint az ördögök csütörtökön jönnek a téteményért s elviszik (1683. TörtTár 1889: 9). Még ma is mondjuk: *csütörtök, vigyen el a kis ördög*. A boszorkány is csütörtök délután nyomja meg az áldozatát: „Aki minket megutál, | Nyomja meg a boszorkány | Csütörtökön délután | Háromszor egymásután” (NéNy. 1: 285). Ez is régi hiedelem: „Töstörtek Ittzakán (jöttek a boszorkányok)” egy 1665-ben Sopron megyében lefolytatott boszorkányperben (Schram Boszorkányperek 2: 22). Egy feljegyzés szerint „minden új csütörtökön eljárt Listius László a Niklsthali hegyre, a hol Magyarország és ausztriai határok vannak, ördögös circulusokat csinálni” (1660-ból, Századok 20 [1886.]: 25), s a népi varázslás is a csütörtök estét tartotta különösen hatékonynak: „egy szelet kenyeret pirítson meg, csütörtökön este tegye a házfedélre, hogy a harmat megesse”. Ezt a kenyeret a tehénnek adták be, hogy megjöjjön a teje (Schram: i. m. 1: 469).

Mivel csütörtökön az ördögök jártak-keltek, nem volt tanácsos ezen a napon semmilyen dologba fogni, különösen útra kelni. A palócoknál ez ma is élő hiedelem: „Üzente a tudós, hogy csütörtökön ne menjek sehová, mert kitörik a lábam (Sz. Morvay i. m. 242). Ez a hiedelem is régi, Rettégi György naplójában olvassuk az 1762-es eseményeknél: „Azért <érte a szerencsétlenség> hogy péntekre virradólag, vagyis csütörtökön estve mosta meg a fejét, nemkülönben hogy a mult pénteken süttött” (Emlékezetre méltó dolgok 136).

Érthető, hogy a fegyver sem akart ilyen szerencsétlen napon dolgozni. Egyébként a csütörtöknek, mint az ördögök napjának a rossz híre talán onnan ered, hogy ez a nap valamikor a pogány főistenek napja volt: dies Jovis, Donnerstag, akiből a kereszténység természetesen ördögöket csinált.

Rettégi adatában és a Jókai-kódexben péntekről is szó van. A pénteki nap sok népnél már az előző este, a vacsoracsillag feljöttével elkezdődik, miként a többi nap is. Így volt ez nálunk is, amiről az éjjel-nappal, éjt-napot egybetéve szókapcsolatok is tanúskodnak, a német Tag und Nacht, az orosz dnyom i noesju kapcsolatokkal ellentétben.

Érdekes analógiát mutat fel a csuvas hiedelem a csütörtökről és a péntekről. Csütörtök csuvasul a hét estéje, a régi heti ünnepet, a pénteket megelőző este. Már csütörtök este nem dolgoznak, ez az este a halottak ünnepe, torokat tartanak, őseiket tisztelik. Csütörtök este űzik el a csuvasok a betegségdémonokat, végigvesszőzik a családtagokat (Mészáros Gy.: Csuvas ősvallás 204–5). A líveknél is csütörtök este a Klotzabend, s akkor űztek varázslatokat (O. Lovrits i. m. 198).

A csütörtök este tehát voltaképpen már péntek volt, s ezzel magyarázható, hogy a *sok csütörtököt ért* mellett járatos volt a *sok pénteket ért* ugyanazzal a jelentéssel: 'nagyon megöregedett, sok szerencsétlenség érte' (O. Nagy: SzólKözm. 552). Már Pázmány Péter Bethlen Gáborhoz írt leveléből idézhetjük: „Nem tudom, az én egészségem is, ha a márciust érzi-e <az öregemberek hava volt> vagy a *sok pinteket*, de elég sok fogyatkozással vagyon. Remélem, hogy az Úr Isten megelégedik immár az én zárandósággommal és hamar haza szólít” (Magyar Hirmondó: Régi Magyar Levelestár 1:566). Dugonics szólásként közli: *utolérte a sok péntek* 'megöregedett'. De jelenti azt is, hogy 'elszegényedett', a *szegény, mint a péntek* (SzólKözm. 551) szóláshasonlatnak megfelelően: „a jó titoknokot a *sok péntek elérte*” (Holosovszki: Lelemények 140, 1808-ból), valamint hogy 'megsoványodott', a *sovány, mint a péntek*, bőjtire utaló hasonlat visszhangjaként: „de mivel hogy a' Városi lakástól igen meg-laposított erszénnyeket *el-érte a sok péntek*, el-hagyák Pest és Buda városait (az első magyar színészek)”, írja a Magyar Játékszín bevezetése 1792-ben (1: LXVIII).

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy a péntek azért volt rút — *rút, mint a péntek* (SzólKözm. 551) — mert egyfelől a bőjt, másfelől a büntetések napja volt. Péntekeseknek nevezték azokat, akiken pénteken, — rendszerint három egymást követő pénteken — hajtották végre a rájuk mért botbüntetést. Innen ezek a szólások: „tudom, nem a két pénteken jön észére” (Simai K.: Mesterséges Ravaszság 390), és némi túlzással: „hat pénteken se jöhet észére” (SzólKözm. 551). A péntek a fentiek miatt a szomorúság napja is volt, ezért hosszabbnak tetszett a többi napnál: *hosszabb a péntek a szombatnál*, 'több a szomorúság az örömnél' jegyezték föl Győrben 1831 táján (Nyr. 94: 447), a mai 'kilát-szik a pendel' értelmezéssel ellentétben, de egyezően az Erdélyinél található közmondással: *csak a péntek szomorúbb, mint a vasárnap* (6304. sz.), aki Dugonicstól idézi. E jelentése még ma is él Békéscsabán: „Köszöntöm ezt az ünnepet, jobb legyen, mint a péntek” (Krupa I.: Jeles napok Békéscsabán 94). Az pedig közismert, hogy a péntek a keddel együtt szerencsétlen nap, nem szabad e napokon dologba kezdeni és bizonyos munkákat végezni (mosni, szapulni), amint ezt Szabó I. közli Taktaszadáról (Taktaszadai mondák 526), az Ethnográfia (31: 100) Vépről, s az OrmSz. Ormányságról.

Bernáth Béla

A Győrszentmárton > Pannonhalmá helynévváltoztatás valódi indítékairól.

Mező András könyve, A magyar hivatalos helységnévadás (Bp., 1982.) a mai névváltoztatások között említi és minősíti a címbeli esetet: „Győrszentmárton neve 1964-től Pannonhalmá lett a községhez tartozó apátságról, s ezt a változtatást aligha indokolhatjuk mással, mint a »vallási helynév« eltüntetésének szándékával” (i. m. 295). A szerző talán más, ténylegesen ilyen indítékú példák nyomán tételezi föl az azonos szándékot ebben az ügyben is. Érezhető szavaiban a helytelenítés is, és ez is teheti, hogy a szemleíró Péter László is átveszi-idézi a fenti minősítést (Nyr. 107 [1983.]: 375). Mint a változtatás egyik kezdeményezője szeretném, ha ismertté válna a valódi indíték is, mivel a nevek egyikére nyilván többen fölfigyelnek.

Annak idején a változtatás gondolatát egyszerűen a gyakorlat vetette föl. A(történelmi alakulás folytán a két név (*Győrszentmárton* és *Pannonhalma*) különböző vonatkozásai, az általuk jelölt tartalmak igen kellemetlenül át- meg átfedték, kereszteztek egymást. A jelenség a mozgalmassá váló 60-as évek elején már nem csekély bonyodalma- okozott. *Győrszentmárton* község vasútállomása *Pannonhalma* nevet viselt, holott *Pannonhalma* csak községrészként szerepelt, és — bár híre messze meghaladta közigazgatási státuszát — központja, utolsó postája és buszállomása is *Győrszentmárton* volt. A község idegenforgalomra tervezett és ekkor kialakított vendéglátóhelyei ugyanakkor rendre *Pannonhalma* nevét vették föl. A kettősséget meg kellett szüntetni.

A legegyszerűbb és legjobb megoldásnak az látszott, hogy a község egésze vegye föl — annak ismertebb volta miatt — az apátság (a nép száján: vár) nevét. Úgy véltük, hogy ezzel nem adunk föl semmi értéket, nem bitorlunk jogtalant, nem követünk a nyelv életében szokatlan utat. Hiszen a *Győrszentmárton* ebben az alakjában mindössze XIX. sz.-i és kevéssé szerencsés alakulat, továbbá a falut annak idején (XIV. sz.) az apátságra való tekintettel nevezték *Szentmártonnak*, de a névadó már a múlt században elhagyta a régi nevet, a bazilika védőszentjének a nevét — mégsem éri vád a „vallási helynév” eltüntetéséért. Ami pedig a másik oldalt illeti, *Pannónia*, a *Pannonhalma* név alapja szerepelt már a középkorban is a falu neveként (1001: PRT. I, 775).

Azt gondoljuk, hogy a változtatással területünkön rendbetettük a nevek és az általuk jelölt valóság viszonyát, megszüntettük egy sokakat bosszantó zűrzavar forrását. A helység és a környék lakossága szívesen fogadta a névcserét, 1965 óta magától értetődően, természetesen használja is az új jelölést.

Ábrahám Imre

Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Budapest 1982. 84 oldal. Nyelvtudományi Értekezések 113. sz.

Benkő Loránd másfél évvel ezelőtt napvilágot látott könyve két tanulmányt foglal magában. Közülük — a bevezetés szerint — az elkezdett előbb, amelyik a kötetben a második helyen áll és a „Sághy Ferenc a felvilágosodás korának nyelvi mozgalmaiban” címet viseli. Ez elsősorban arra irányítja rá a figyelmet, hogy az élet a tudomány világában is rendkívül összetett, roppant bonyolult; ahhoz, hogy művek keletkezzenek, pontosabban művek lássanak napvilágot, tömérdek áldozatra van szükség, olyan emberek „háttér”-munkájára, akiket nem önérték vezet, hanem az ügybuzgalom vezérel, így képesek vállalni a névtelenséget, a homályban maradást, sőt ha kell, még az igaztalan vádakokat, a gáncsoskodást, a meghurcolást is el tudják viselni. Miként Sághy Ferenc, aki — azon túlmenően, hogy részt vállalt a magyar színjátszás felvirágoztatásában — a budai királyi egyetemi nyomda élén mintegy három és fél évtizeden át „az írónak szép, jó, gondos kiszolgálását” (55 l.) tekintette kötelességének, nemzeti feladatának. Ennek jegyében állandó kapcsolatot tartott fenn a magyar nyelv és irodalom művelőivel, és mindent megtett annak érdekében, hogy az egyetemi nyomda magyar kiadványainak számát gyarapítsa. A magyar nyelv művelés történetébe mindenekelőtt Verseghy Ferenc felkarolásával írta bele a nevét, lexikográfiánk pedig olyan művek kiadását köszönheti neki, mint Simai Kristóf Vég tagokra szedett szótára, Kresznerics Ferenc Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal című műve, Bugát Pál és Toldy Ferenc Magyar—deák és deák—magyar orvosi szókönyve, Verseghy Mesterszókönyve vagy a Német—magyar és magyar—német zsebszótár. Mindezek részletes és igen sok újonnan feltárt adattal dokumentált bemutatásán túl Benkő magáról a korról, a kor kiadási viszonyairól, terjesztési lehetőségeiről is képet ad, ebbe illeszti bele Sághyt mint embert, mint egyéniséget, aki az intrikák légkörében is helyt tudott állni, és ha végül elszigetelődött is, amit alapvető feladatának érzett, azt azért megvalósította, s még olyan kényes ügyben is, mint amilyen Kazinczyval való szembekerülése volt, betöltötte a maga szerepét, hozzájárulván „a nyelvi neológia helyes mederben tartásához, tágabban a magyar nyelvi eszmény és norma kiegyenlítettébbé tételéhez” (78). Egyszóval: bősséggel meríthetnek tanulságot Benkő könyvének Sághy alakját bemutató részéből mindazok, akik — ha más korban, más viszonyok közt működnek is, de — ugyanúgy az anyanyelvi műveltséget és felemelkedést kívánják előmozdítani.

A Kazinczy nyelvszemléletéről szóló „első” tanulmány, amely rövidebb változatban a Kazinczy Ferenc halála 150. évfordulója alkalmából Sátoraljaújhelyen tartott emlékülésen előadásként hangzott el (1981. október 16-án), arról győzi meg az olvasót, hogy a nyelvet illetően a széphalmi mester nézetei nem egy tekintetben igen közel álltak mai felfogásunkhoz; ezáltal — ha kimondatlanul is — egyszersmind arra is ráeszméltet, hogy „modern” eredményeink nem mindig újak és nem is mindig a mieink — jó részüket az elődök örökölték ránk, ha csak csírájukban is, vagy ha más műszóval illettek, sőt esetleg meg sem nevezték egy-egy nyelvi kategóriát, illetőleg jelenséget. Maga Kazinczy először is abban előzte meg a későbbi nemzedékeket, hogy ő volt „az első elvi alapokon

álló magyar nyelvesztéta” (25), de övé „az első felismerés érdeme abban a tekintetben is, hogy a nyelvi szabályoktól való eltávolodást az író gyakran ki sem kerülheti, sőt a szépirodalmi szövegformálásnak, tehát a szépíró nyelvi gyakorlatának — a képi elemek szükségessége miatt — ez sajátlagos, jellemző eleme, nyelvet díszítő, szépítő, fejlesztő eszköze” (23–4). Ezeken túlmenően azonban az is kiderül a tanulmányból, „milyen nagy jelentőséget tulajdonított [Kazinczy] a kommunikáció-elmélet olyan kérdéseinek, mint a kifejezésmód egyéni ízei, a közlés céljának, helyének a kifejezés jellegét meghatározó volta” (18). Vagy „hogy amikor a széphalmi vezér a nyelvhasználat társadalmi, műveltségi, foglalkozási kötöttségeiről, a nyelvi szituációk különféle használati következményeiről, az írói szándékok és olvasói igények sokféleségéről szól, a szociológiai és a nyelvi szempontok korát megelőző összekapcsolásáról tesz bizonyosságot, s így a magyar nyelvtudomány történetében a szociolingvisztika előfutárjának számít” (18).

A másik dolog, ami megragadja Benkő tanulmányában — megint csak nem tanulság nélkül! — az olvasót, az Kazinczy nyelvet illető nézeteinek sokoldalúsága és az a sokfelé figyelés, amely őt nyelvfejlesztő tevékenysége és ennek elméleti megalapozása közben jellemezte. Először is: világosan látta az elérendő célt. Aztán: a gyakorlati munkában a nyelv szerepéből indult ki, de figyelembe vette a nyelv természetét is — ezért vetette el a statikus nyelvszemléletet. A nyelvkérdést tudatosan a nemzeti önállóság eszméjének szolgálatába állította. A régi magyar nyelvből éppúgy merített tanulságot, mint az idegen példából. Tekintettel volt a különféle nyelvi szintekre, ezek értékrendjére, egymáshoz való viszonyára. A nyelvi elmaradottság nem elkésértette, hanem tevékenységre és mások felrázására, munkára buzdítására sarkallta. Világosan látta, illetőleg kijelölte: mi a szerepe a nyelv fejlesztése terén az irodalom művelőinek, a grammatikusoknak, a lexikográfusoknak és az átlag nyelvhasználóknak, mikor kell a nyelvszokáshoz igazodni, és mikor lehet, sőt kell tőle eltérni, mik a nyelv „törvényszerűket tevő” bírái s ezek közül melyiknek a szava a legdöntőbb; stb. Mindezt a szerző Kazinczytól vett idézetekkel igazolja. Az idézetek zömét jól ismerjük a korábbi irodalomból. Mégis, mivel más összefüggésben, új nézőpontból csoportosítva tárulnak eléink, ezek is újszerűen hatnak. Ugyanakkor utal Benkő arra is, hogy Kazinczy „nyugtalan, vibráló, nem egy vonatkozásban ellentmondásos egyéniség” volt, akit „a nyelv dolgait tekintve is ezernyi szál” kötött ahhoz „a hősi, lázas, változó, szövevényes kor”-hoz, amelyben élt (5), aki hosszú pályája során — ebből is következően — ismételten is módosította kisebb vagy nagyobb mértékben a nyelvről vallott felfogását (5), s akinek a nyelvet illető gondolatai „nemegyszer kortársai nézeteiből is ötvöződtek, vagy legalábbis kortársai problémafölvetéseiből is fakadtak” (7).

A tanulmányban található új részek, megállapítások közül külön is érdemes kiemelni például azokat, amelyek Kazinczyra mint nyelvesztétára vonatkoznak (24 kk.), vagy amelyek Kazinczy Tübingai pályáírásával kapcsolatosak. Annál inkább, mivel az utóbbiak igen jól érzékeltetik „azt a gondolat- és érzésvilágot, amely a széphalmi meszerben anyanyelve irányában megfogant” (11).

Benkő — bármilyen „sokszínű”-en mutatta is be Kazinczy nyelvszemléletét, a kérdéskör kimerítésére nem vállalkozott és — annak hatalmas méreteire való tekintettel — nem is vállalkozhatott. A kép így is imponáló, ugyanakkor azonban szélesíthető, tágítható is. Ennek jegyében hadd utaljak magam is itt két mozzanatra. Az egyik: Benkő azt írja a 22. oldalon, hogy „Kazinczynak abból a felfogásából, hogy a nyelvet a szépirodalom minősíti és egyben vezérli, egyértelműen következett a szépíró nyelvi szerepe nek mindennek elhelyezése”. Itt — bár előjáróban Benkő megjegyezte, hogy „Kazinczy a nyelvszemlélet kérdéseiben nem mindig eredeti gondolatokat képviselt” (6), sőt tanulmánya elején azt is előrebocsátotta, hogy a széphalmi messter „jól ismerte Herder, Wieland, Klopstock, Bodmer, Jenisch, Garve, Gedike nyelvi

vonatközlésü megállapításait, s hivatközlásokkal vagy anélkül föl is használta azokat saját véleményének megalkötésében” (6), például Wieland szerepére — nézetem szerint — érdemes lett volna konkrétan is utalni. Mert igaz ugyan, hogy Kazinczynak az írók nyelvfejllesztő szerepéről vallott felfogása mintegy része, sőt folyománya volt egész nyelvi koncepciójának, mégis tagadhatatlan: ide vágó tételét Wieland nyomán, sőt ismételtén Wielandra hivatközlva fogalmazta meg. Wieland Was ist Hochdeutsch? című értekezésében ekképp foglalt állást: „Ich muss mich sehr irren, oder es bleibt . . . kein besseres Mittel, als es bey dem Grundsatz zu lassen, daß es die guten Schriftsteller sind, welche die wahre Schriftsprache festigen. Desses letztere, in so fern es jemahls bey einer Sprache Statt findet, kann vermöge der Natur der Sache ganz allein durch die besten Schriftsteller in allen Fächern bewirkt werden. Sie allein sind dazu geschickt . . .” (Der Teutsche Merkur 1782. IV. 166). Kazinczy Wielandnak ezt az értekezését már 1815-ben lefordította, s nyomban meg is akarta jelentetni az Erdélyi Múzeumban (vö. Lev. 13: 373, 386; 14: 190; 15: 35, 227, 418, 432, 471; 16: 16), s ha kiadására csak jóval később, a Felső Magyar Országai Minerva 1825-i évfolyamában (269—86) került is sor, Kazinczy már előbb is ismételtén hivatközlott rá, épp az idézett tétel vonatközlésében. Így amikor 1817-ben a Tudományos Gyűjtemény hasábjain az orthologia híveivel szemben azzal érvelt, hogy „Az úgy nevezett Nyelvröntök is a Szokást teszik eggyik Úrrá a Nyelvben . . .; de nem azt a Szokást, a melyet Dr. B. Úr tisztel — a Károli Gáspár és Szenczi Molnár Albert által canonizáltatott — hanem a melyet Horatz nevez annak és Quintilian (Consuetudinem vocabo consensus Eruditorum) — és a melyet minden régi és új, Literatúrával bíró nemzet tiszteli; — azt a Szokást a melyet rész szerént az idő; rész szerént a jó Írók hoznak-bé” (TudGyűjt. 1817. 12: 99—100), azzal adott érvelésének nyomatékot, hogy Wielandhoz utasította az olvasót (bár más kiadásban idézte Wieland szóban forgó munkáját): „Lásd Wielandot Adelung ellen Supplement VI. Band, mely magyarban nem sokára megjelen” (i. m. 100; vö. Lev. 10: 261, 538). Ugyanígy járt el akkor is, amikor Báróczi életrajzában fejtegette az író szerepét: „Új nyelvet a sokaság teremte: a már készet (a mint azt Wieland megmutatta Adelung ellen) nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb Írók viszik azon tökélet felé, a hova az felhágat” (Báróczi élete: MagyPanth. 81). Vagy említhető másfelől az is, hogy amikor Kazinczy felhívta Márton István figyelmét Wieland tanulmányára, abból épp az írók szerepét emelte ki: „. . . Wieland gegen Adelung behauptet, daß die Sprache nicht durch das Volk, nicht durch seine Hauptstadt, sondern durch seine besten Schriftsteller ausgebildet wird” (Lev. 11: 292). De talán azt is meg lehetett volna említeni, hogy amikor Kazinczy „a nyelvfejllesztés útjainak-módjainak másik vezérelvéül a z i d e g e n n y e l v i p é l d á k k ö v e t é s é t jelölte meg” (26), akkor elméletileg a német irodalom egy másik kimagasló alakjára támaszkodott: „Alle Kunst ist Nachahmung” — vallotta Herder (id. Lev. 15: 632), „Valamik leszünk, mind az imitatio által leszünk” — tanította Kazinczy (Lev. 15: 343). Nem kétséges: Kazinczy — épp mert nyelvszemlélete gyakorlati fogantatású volt — mindvégig megőrizte önállóságát, a maga útján járt: amit másoktól átvett, azt a maga koncepciójába építette bele, vagy ha úgy tetszik, csak olyan gondolatok találtak benne visszhangra, amelyek beleillettek nyelvfejllesztő terveibe, elképzeléseibe, s már ott ébredtek, csíráztak az ő gondolatvilágában is. De épp emiatt a külföldi szerzőkkel való párhuzamok jelzése egy további színnel járulhatott volna hozzá Kazinczy portréjához: Kazinczy a közlekedésnek és hírközlésnek a mainál jóval fejletlenebb fokán, egy eldugott faluban olyan gyorsan és olyan élénken reagált a külföldi szerzők műveire, a bennük foglalt gondolatokra, elméletekre, hogy csak ámulhatunk rajta. Ez ismét olyan vonás, amely „modernségét” tanúsítja.

Egy másik dolog: Benkő ismételtén megjegyzi, hogy Kazinczytól nyelvi kérdésekben mennyire távol állott „a vallási elfogultság” (pl. 40). Ezt nemcsak az tanúsítja, hogy

újra meg újra elismerően nyilatkozott katolikus szerzők (így Pázmány, Káldi, Zrínyi, Telegyi) nyelvéről (erre vonatkozóan Benkő is közöl idézeteket: 14, 15), hanem az is, hogy Káldinak nemegyszer méltánytalanul mellőzött bibliafordítását „igen szép fordítású Bibliá”-nak minősítette, és irodalmunknak azon termékei közé sorolta, amelyek „literatúránknak legcsillogóbb szakában is tisztelt művek fognak maradni” (A’ magyar literatúra története. Töredék: Erdélyi Múzeum 1814. 7). Másfelől: a széphalmi mester attól sem riadt vissza, hogy „a’ Károli Gáspár és Szenczi Molnár Albert által canonizáltott” [az eredetiben: canonizáltattat”] nyelvszokást elutasítsa (TudGyűjt. 1817. 12:99—100, 1. föntebb), sőt hogy Luthert „rút durva tollú”-nak titulálja (Lev. 19: 73). Nyilvánvaló, ez utóbbi megnyilatkozásaiba egyfelől a debreceni maradiság, másfelől pedig a minden „közönséges” („pöbelhaft”) iránti ellenszenv is erősen belejátszott. De az is tagadhatatlan, hogy részrehajlatlan állásfoglalásaiban annak az egész lényét átható és jellemző elfogulatlan, felvilágosult gondolkodásmódnak és emberi megértésnek is részee volt, amely „vegyes” házasságában a családi békének is záloga volt. Erről így írt Guzmics Izidornak Pannonhalmára: „Nem szeretem én a’ protestans soványságot; de élek halok a’ protestans—ban. Alig ha te engem értesz. Derék portéka az, édes barátom. De csak ha a’ Catholicismusz’ szép fénye által nemesítetik. Így történt, hogy az én szép házasságomat soha a’ bolondság meg nem háborította” (Lev. 19: 55—6). Más szóval Kazinczy a felekezetek közti megbékélésnek, hogy ne mondjuk, az „ökumenizmusnak” is előhírnőke volt. Ez újabb „modern” vonása a széphalmi vezérnek, ha nem is nyelvszemlélete, legalább embersége terén (de vajon elválasztható-e az ember a tudományától, a tudomány művelőjétől?).

Befejezésül annyit, hogy Benkő munkája meggyőzően tanúsítja: a tudománytörténet, ha szerencsés kézzel műveljük, nem pusztán múltba fordulás, hiszen aki a múlt tényeinek feltárásán fáradozik, akarva-akaratlan a maga korának is tükröképét adja, azt emelve ki, amit időszerűnek érez — másként nem is tudna az elődök, a korábbi nemzedékek iránt megbecsülést tanúsítani, érdeklődést kelteni. De épp emiatt tekinthetjük a tudománytörténet művelését mindig időszerűnek, „örökzöld”-nek.

Ruzsiczky Éva

Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerkesztette és a bevezetést írta: Balázs János. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 348 oldal.

Korunkban nemcsak a technika fejlődésének felgyorsulásáról beszélhetünk, hanem a humán tudományok területén, így többek között a nyelvészet területén is a felgyorsulás jelei mutatkoznak. Nem kell nagy erőfeszítés e tény bizonyításához: csak elő kell vennünk a Word, a Zeitschrift für Phonetik . . . , a Voproszű Jazükoznaniya stb. folyóiratok legújabb számait és rá kell mutatnunk a bennük levő tudományos nézőpontok, interdiszciplináris kérdésfelvetések sokrétűségére.

Miként lehet lépést tartani e robbanásszerű fejlődéssel? A megoldás csak összetett lehet: minél több olvasás, minél gyakoribb részvétel könyv- és folyóiratismertetések, szakmai továbbképzési rendezvényeken, tájékozódás bibliográfiákban, sokrétű szakmai levelezés . . . és még sorolhatnánk a lépéstartási metodika további mozzanatait. Az egyik leghasznosabb segítség e tekintetben az egy-egy adott új irányzatot bemutató tanulmánygyűjtemény átolvasása, sőt esetleg kézikönyvszerű rangra emelése. Balázs János már több alkalommal segítette ilyen művek szerkesztői munkájával a nyelvtudomány új témáiban való tájékozódásunkat. Elég talán csak a „Nyelvi struktúra és nyelvhasználat” c. tanulmánygyűjteményre emlékeztetni, ami a legfőbb XX. századi nyelv-

szeti iskolák és irányzatok körében segíti eligazodásunkat. A fenti kötet az areális nyelvészeti irányzat bemutatását szolgálja, fényt vetve az idevágó hazai eredmények nem is szerény anyagára.

Balázs János dolgozata nyitja meg a tanulmányok sorát; ezt a tanulmány címe után olvasható szöveg „bevezetés”-nek minősíti, de valójában nem olyan bevezetésről van itt szó, amit az angol *preface* vagy a német *Einleitung* szóval adhatnánk vissza, hanem olyanról, amit a német *Einführung* szó tükröz, tehát ami meghatározza a szóban forgó terület kérdéskörét, leírja módszereit, megadja eddigi eredményeit. E bevezetés címe: „Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei”. Balázs tanulmányának a címe kissé más mutat, mint amit a feldolgozás maga tartalmaz. A cím általános vonatkozásokra, a problematika történeti bemutatására utal — és mindezt meg is találjuk a tanulmányban, de ezen túl — legnagyobb örömeinkre — ennél sokkal gazdagabb az érintett kérdésanyag: a Duna-táj, a Kárpát-medence népei közötti egymásrahatás areális megközelítésű bemutatását is megkapjuk. Balázs a Duna-táji nyelvek egymásrahatását (1) a fonológia és a morfológia, (2) a szóképzés, (3) a szókészlet, és (4) a szintaxis szintjén vizsgálja. E kiterjedt búvárkodás tanulságai a következő megállapításokkal jellemezhetők: A Duna-táji nyelvek között sok tekintetben kiegyenlítődés jött létre. Így ezek a nyelvek egyre közelebb kerültek egymáshoz. Természetesen egymástól való kölcsönzéseiket e nyelvek örökölt tipológiai és strukturális sajátágaikkal összhangban integrálták. E kiegyenlítődés folytán e nyelvek a kifejezendő tartalmat egymáshoz hasonló vagy legalábbis kölcsönösen egymásra vonatkoztatható formában tudják kifejezni. Így e nyelveket, mondhatnánk a dunai nyelvsvözettség nyelveit, az ún. areális rokonság szálai kötik egymáshoz. Persze az areális rokonság nem mosta el a Duna-táji nyelveknek ősi örökletes tipológiai és strukturális vonásait; ezek e nyelvek rendszeréből ma is jól előtűnnek.

E. Abaffy Erzsébet a latin és a magyar egymásrahatását vizsgálja. Tanulmánya legelején idézi Bárczi Géza véleményét a latin nyelv magyarországi (XVIII. századi) szerepéről, mely szerint ekkor e közvetítő nyelv „a törvényhozás, a gyűlések, szónoklatok, általában a közszereplés nyelvévé vált, sőt a férfiak között a társalgás is nemegyszer latinra fordult.” (Bárczi: A magyar nyelv életrajza 264). Áttekintve Abaffy Erzsébet „Latin hatás a 15–16. századi magyar igeragozásban” című gazdag összehasonlító anyagát — melynek külön érdeme a részletes tipológia — a nevezett hatás erőteljes voltáról győződhetünk meg. Módszerének újdonsága, hogy nemcsak a latinnal való igeragozási egyezéseket veszi számba, hanem igyekszik megállapítani, felderíteni azokat az igerhasználati formákat is, amelyek a magyarban a latintól függetlenek, és igyekszik megállapítani ezen formák igeidő-használati szabályait is. Visszatérve magára a latin hatására Abaffynál pontosan kirajzolódik az a szabályszerűség, hogy a latinnak kézenfekvően, könnyed természetességgel megfelelő jelen (praesens imperfectum, futurum imperfectum) és -t és -á/-é jeles múlt (praesens perfectum) igeidő-használat mellett bizonyos mesterkéltséggel, tudatosan egyeztetett megfelelőek is tömegesen és következetesen azonos módon fordulnak elő: a praeteritum imperfectum és a praeteritum perfectum, valamint a futurum perfectum a *Ø* + *vala*, -t + *vala* múlttal, illetve -nd jeles jövővel nyer kifejezést. Mindebből Abaffy arra következtet, hogy valahol e megfelelőek egységes rendszerének ki kellett alakulnia, és nyomban a választ is megadja: „első, névtelen iskolamestereink voltak azok, akik a latin és a magyar nyelv kontrasztív szembesítése során tudatosan törekedtek arra, hogy a gazdag magyar eszköztárból minden latin igealak megfelelőjéül a magyarban is igealakot válasszanak” (177). Úgy lehet e latin — magyar igeidő-megfelelés is beletartozik ama sajátos magyar nyelvi jelenségegyüttesbe, melynek jellemzője az egységesség, az, hogy a magyar nyelvjárások között sohasem volt a kölcsönös megértést megnehezítő elkülönülés. Ez talán a magyar terület sajátos kommunikációs rendszerével is magyaráz-

ható az iskolamesterek hatása mellett, mert valamiféle kommunikatív összeköttetésben kellett ezeknek állniok egymással ahhoz, hogy mindenütt nagyjából egységes elvek alapján tanítsanak. E kommunikatív rendszer művelődéstörténeti igényességű és hitelű felderítése tudományunknak, főleg az interdiszciplináris területeknek fontos jövőbeli feladata — nézetem szerint.

Rot Sándor „A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései” címmel írt tanulmányt. Így határozza meg ezt az areát: „a Dél-Lengyelországtól a Drávaig és a Duna középső és alsó folyásáig nyúló, valamint a Moravától a Dnyeszterig húzódó széles nyelvi” térség. Láthatjuk, hogy e földrajzi körülhatárolás valamelyest a Kárpát-medencén is túlterjed — Rot felfogása szerint. Nos, e területre vonatkozóan a nyelvi érintkezés problémáiról beszél a szerző, hangsúlyozva, hogy a nyelvi érintkezést itt igen tágan kell értelmezni, és semmi módon sem szabad azonosítani a két- és többnyelvűséggel. Így például bizonyos ősi nyelvi hatások (szubsztrátum-vonatkozások) a kárpáti area lakossága számos egyedének nyelvében jelen lehetnek anélkül, hogy ezek az egyedek legkevésbé is kétnyelvűek lennének. A szubsztrátumvonatkozások mellett a nyelvi érintkezések másik nagy forrása, táplálója az az interferencia, ami a többoldalú (multilaterális) nyelvi kapcsolatok esetén érvényesül. Végül — harmadik kölcsönhatási tényezőként — felveszi Rot a strukturális-tipológiai jellegű jelenségek egymásrahatását is.

A szubsztrátum-vizsgálat jelentős mértékben etimológiai kutatásokra korlátozódik. Megállapítja, hogy a balkáni nyelvészövetség lexikai kisugárzása régebben mélyen benyomult a ma kárpáti nyelvi areának nevezett területre. Számos példát említ — a hegyi pásztorkodás köréből — arra, hogy bizonyos szavak végső soron „balkáni szubsztrátumok” a kárpáti nyelvészövetség területén; ilyenek a bolg. *чмъза* 'keskeny, elkerített hely a karámban, ahol a fejést végzik'; bolg. nyelvjárási *чан* '(bak)kecske'; bolg. *дзеп* '(tej)savó; zablisztból készült étel' stb. szavak megfelelői a kárpáti nyelvi area nyelveiben. A szerző különösen sokat foglalkozik a többoldalú nyelvi kapcsolatok interferenciajelenségeivel. A kárpáti nyelvi area nyelvei között 18 kétnyelvűségi viszonytípust különböztet meg; mindezeket tovább is tagolja a lexikai-szemantikai, a mondattani és a fonetikai/fonológiai szintek szempontjából. A strukturális-tipológiai egybevetés témáját illetően Rotnak csak egy figyelmeztető jellegű megállapítására utolok: „sok jelenség — írja —, amelyet néha nehéz megmagyarázni a (személyek) . . . nyelvi rendszereinek kölcsönös viszonya szempontjából, a művelődésbeli sokrétűség folyamataiban talál magyarázatra”.

Bereczki Gábor „A Volga—Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai”-ról tudósít. Megállapítja, hogy Európa északkeleti vidékeinek török és finnugor nyelvei között a hosszas és bonyolult kölcsönhatás következtében számos közös vonás alakult ki. E közös vonások láttán Bereczki feljogosítva érzi magát arra, hogy e vidék nyelvészövetségéről beszéljen.

Úgy látja, hogy az egymásrahatás izoglosszái, ha így kívánnánk jellemezni az egymásrahatás mértékét, a csuvas, tatár, baskír, cseremis, votják nyelv területein lennének a legsűrűbbek és a mordvint, de különösen a zürjént is magukba foglaló izoglosszák csak szerényebb számban jelentkeznének.

Kevéssé értvén e felsorolt nyelvek jelenségeihez, szakmailag nem tudom megítélni e megállapítás, ill. a soron következők hitelét, de azt a bemutatott szókincsbeli, hangtani, névszó- és igeragozási, mondattani párhuzamok és nyelvi szembesítések alapján mindenki könnyen felismerheti, hogy a fenti nyelvek között — amelyek genetikailag részben merőben eltérő hovatartozásúak — a bemutatott pontokon igen közeli hasonlóság, szerkezeti egyezés van. Ha nem tartozik is szakterületemhez a téma, a bemutatott adatanyag igen érdekel. A pszichikai vonatkozású magyar szavak állományát illetően érdekelt a kérdés, hogy az idevágó elemek milyen irányból, mely nyelvekből áramoltak

nyelvünkbe. Érdekes látni a Volga—Káma-vidék nyelveinél, hogy ilyen szavak igenis előfordulnak a kölcsönösen egyező, a nyelvszövetség tagjainak többségénél meglevő szavak állományában. Csak néhány ilyen szóra utalok Bereczki anyagából: csuv. *təs*, tat. *tūs*, cser. *tūs*. votj. *tus*, mord. E. *tus*, *t'us* 'szín, külső' (a kiemelés tőlem — B. B.); csuv. *čät-*, tat. *čēda-*, cser. *čäte-*, votj. *čida-*, mord. M. *čidardo-* 'túr' stb. A fenti adatok kapcsán persze utalni kell arra, hogy a tárgyi néprajz körébe tartozó fogalmak területén (kertművelés, állattartás) vagy a térszínformák megnevezése terén az általam érdeklődéssel kísért-nél több szövegyezést találhat ki-ki, akit ez utóbbi területek érdekelnek. Bereczki nyomon kíséri a névszó- és igeragozás párhuzamosságait. Utal például arra, hogy az egész törökségnél a múlt idők használatánál a beszélő más igealakot használ akkor, ha szemtanúja volt, és ismét mást, ha nem volt szemtanúja a megnezetett eseménynek, cselekvésnek. Nos, ez a múltbeli igeragozási kettősség a Volga—Káma-vidék nem török eredetű nyelveinél is előtűnik, így megvan a cseremiszből, a votjákban és a mordvinban is.

Az orosz hatást Bereczki nem tartja olyan mélyrehatóknak, hogy ezt is bele kelljen vennie a tárgyalta nyelvszövetség kölcsönhatás-rendszerébe. Történetileg a zürjénben és mordvinban már a középkor végén, a votjákban, a cseremiszből és a csuvasban a XV. század végén, a tatárban és a baskirban ezt követően jelenik meg az orosz hatás, de „a szókölsönzésen túlmenően az orosz nem gyakorolt számottevő hatást . . . A cseremiszből és a votják nyelvi rendszerből kimutathatók russzicizmusok, de ezek száma sem jelentős, s nem foglalhatók olyan rendszerbe, mint a török—finnugor érintkezések.” Bereczki jelzi — e történeti visszapiantás keretében —, hogy ami mármint a török—finnugor kapcsolatokat illeti, a bolgár-török—finnugor hatás sokkal nagyobb erővel hat a törökség felől a finnugorság felé, mint fordítva. Bereczki nem érinti azt az érdekes — jóllehet csak távolról ide tartozó kérdést —, hogy miként lehetséges a bolgár-török nyelv ilyen szívós továbbélése a Volga—Káma-térségben akkor, amikor a nyugatra vonult bolgár-törökség — semmi nyelvi hagyományragaszkodást nem mutatva — nyelvét szlávval cseréli fel. Az okok feltehetően művelődés- és vallástörténeti természetűek.

Pusztay János számomra, de talán olvasóim többsége számára is alig ismert világba, az „Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában” című témára nyújt bepillantást. A dolgozat tartalmának lényegét tulajdonképpen az alcím fejezi ki: „Egyezések az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói tartományában”. Az uráli nyelvek és a csukcs, a koreják, az aljutov, a kerek, az itelmen, az eszkimó, az aleut, a gilják, a jukagir valamint a ket, tehát a paleoszibériai nyelvek areális kapcsolatát — így látja a szerző — nem annyira a történeti-összehasonlító módszerrel lehet feltárni, mint az egyre nagyobb szerephez jutó új megközelítések és módszerek segítségével, pl. a konvergenciaelmélettel, a kontaktuselmélettel és az areális nyelvészet, valamint az univerzálékutatás módszereivel. Megállapítja, hogy a fenti nyelvi areában a lexikai egyezések mennyisége csekély, és ami van, az is sok bizonytalanságot tartalmaz. Ezzel szemben a morfológiai egyezések szintje sok összefüggés tényére világít rá a jelzett areában. Már az a tény, hogy mind az uráli, mind a paleoszibériai nyelvek az agglutináló nyelvek sorába tartoznak, bizonyos kapcsolatot tételez fel e nyelvek morfológiai rendszerében. E kapcsolatok tényét megerősítik Pusztay észrevételei az esetragok és a számjelek területéről: mintegy 30 oldalon keresztül összehasonlító adatokat nyújt a szerző a két morfológiai vonatkozás (esetragok, számjelek) viszonylatában. E vizsgálatai olyan paleolingvisztikai kérdések felvetésére és feltevés szintű megválaszolására nyújt alkalmat Pusztay számára, mint az uráli alapnyelvet megelőző nyelvi állapot kérdése az adott nyelvi area területén. Szerinte az agglutináló jelleg, jóllehet már az uráli alapnyelvben megvolt, az idő előrehaladtával „a finnugor kor után több finnugor nyelvben tovább erősödött”. Az előuráli nyelvi állapot izoláló, az azt megelőzőnek flektáló jellegéről a „kitekintés” című alfejezetben feltételes formában emlékezik meg. A feltevések szintjén veszi célba az uráli és a altaji nyelvek közötti kap-

csolatok, az Észak-Amerikai indián lakosság nyelve és a szibériai area nyelvei közötti nyelvi rokonság kérdéseit is. Végül azt, hogy igazolható-e a régészet által a szibériai térségben feltett éles kultúraváltás jelensége a nyelvi tények tükrében is. Ez utóbbi kérdésre negatív választ dolgoz ki számunkra — éppen bizonyos nyelvi-fejlődésbeli tendenciák azonosságára mutatva rá, amiről nem lehetne szó akkor, ha egy későbbi kultúrát képviselő lakosság a megelőzőt maradéktalanul kiirtotta volna. Ha számunkra távoli nyelvi összefüggésekbe világít is bele Pusztay tanulmánya — a bűvárkodás tényei és módszerei önmagukban még kívülálló számára is érdekes nyelvészeti vizsgálati anyagot eredményeznek.

A kötet tehát értékes és követésre méltán érdemes areális nyelvészeti anyagot tartalmaz. Pusztán azt sajnálhatjuk kissé, hogy a magyar szempontból fontos areális nyelvészeti témák nem mindegyike képviselteti magát egy-egy tanulmánnyal. Így például elsősorban a germanisztikai vonatkozások areális elemzése kívánczik kiegészítésképpen egy későbbiekben majd valamikor megjelenő hasonló tanulmánygyűjtemény anyagába.

Büky Béla

Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.
Nyelvészeti Tanulmányok 23. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 644 oldal

Már sokszor elhangzott és leírt megállapítás — így nem szorul különösebb magyarázatra —, hogy a nyelvtörténeti stúdiumok során felmerülő etimológiai kérdésekben a legnagyobb bizonyossággal mindmáig a bő másfél évtizede rendelkezésünkre álló „*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*”-ra támaszkodhatunk. Öröndöletes azonban, hogy az utóbbi években egyre több olyan munka születik, amely közelebből vizsgálja a magyar és egy adott idegen nyelv (latin, görög, román stb.) kölcsönhatását, anyanyelvünk külföldi eredetű jövevényszavait. Német—magyar viszonylatban hasonló cél eléréséhez járul hozzá Mollay Károly legújabb könyve is.

A szerző — a legismertebb hazai germanisták egyike — nagy terjedelmű monográfiájában tiszteletreméltóan gazdag filológiai apparátussal dolgozza fel az igen széles körűen értelmezett német—magyar nyelvi érintkezések történetét a XVI. század végéig.

A régóta várt hiánypótló kötet alapja a szerző 1975-ben megvédett akadémiai doktori disszertációja. Mollay professzor átfogó művét az eddigi kutatások alkotó módon történő tudománytörténeti és kritikai, problémátörténeti összefoglalása, valamint új tudományos megfigyelései és ezek kontrasztív nyelvészet szempontjai szerinti értelmezése alapján méltán tekinthetjük magas színvonalú nyelvészeti szintézisnek.

A monográfia időszerűségét mi sem bizonyítja szemléletesebben, mint Mihály Józsefnek az első fejezet mottójában is idézett — 1881-ből(!) származó — megállapítása, mely szerint a szláv nyelveknek a magyarra gyakorolt hatását már kimutatta egy szláv tudós; most a német—magyar nyelvi kapcsolatokon lenne a sor, amelyeknek feltérképezése azonban egy magyarországi nyelvész feladata kell, hogy legyen. E releváns kérdéskör tisztázására vállalkozott a szerző, aki a sokrétű német—magyar szóátvételeket a két nép több évszázados érintkezésének és művelődési kapcsolatainak nyelvi vetületeként értelmezi.

A mű lényegében két — jellegében egymástól jól elkülönülő, de egymást kölcsönösen kiegészítő — egységből áll. A három fejezetet magában foglaló első rész bevezeti az olvasót a német jövevényszó-kutatás problematikájába, vala-

mint összefoglaló képet ad a német — magyar nyelvi érintkezések külső és belső történetéről. A kötet nagyobbik részét a német szóátvételeket tárgyaló etimológiai szójegyzék foglalja el.

A bevezető szakasz a német átvételek tudományos igényű feldolgozásának különféle aspektusait öleli fel. A problémakör kutatásának előzményeiről szóló 1—3. pont az első tudományos színvonalú nyelvtörténeti szótárak és egyéb lexikográfiai munkák tárgyalagos kritikai áttekintését tartalmazza (DOLw., OklSz., EtSz. és a SzófSz.). A szerző rámutat e művek néhány hiányosságára, s úgy véli, hogy e bizonytalanságok mindenképp előtt a hangtörténeti és a tárgytörténeti háttér tisztázatlanságából adódnak.

Mollay hangsúlyozza az onomasztikai kutatások jelentőségét is, amelyek fontos nyelvtörténeti hipotézisek igazolásához szolgáltathatnak értékes bizonyítékokat. A szerző megállapítása szerint a névtudományi vizsgálatokkal kikövetkeztetett településtörténeti eredmények is azt valószínűsítik, hogy a XI. században elsősorban az uralkodó osztály és az egyház német nyelven is beszélő tagjai által közvetített jövevényszavakkal számolhatunk.

Az első fejezet 6. és 7. pontja a hangtörténet problémáival foglalkozik meg lehetőségi részletességgel. A komplex megközelítés szükségességének kifejtésénél Kniezsa I. és Moór E. hangtörténeti fejtegetéseit boncolva Mollay aláhúzza, hogy azok bizonytalansága, valamint belső ellentmondásai arra vezethetők vissza, hogy megfelelő német nyelvjárástörténeti alapozás és magyar szótörténeti vizsgálat nélkül, globálisan vonták le következtetéseiket. A szerző tudományosan alátámasztott, imponáló biztonsággal és széles körű interdiszciplináris kitekintéssel folytatott érvelési-bizonyítási módszerére nagyszerű példa a német eredetű [š] zöngülésének tárgyalása (47).

A továbbiakban tág teret kap a szláv közvetítés lehetőségeinek elemzése is. Mollay több esetben felülvizsgálja a szlávnak minősített jövevényszavak származását. Így — Hutterer állításával szemben — kétségbe vonja pl. *gesztenye* főneveünk pannonszláv eredetét, és az általa 1200 körülre datált átvételt a nyugat-dunántúli németiség XII. század végi betelepülésével hozza összefüggésbe. Egyes *-us*, *-ius*, *-ium* végű latin szók korábban részben a szláv hatással, részben anyanyelvünkön belüli jelenségekkel magyarázott *us* nélküli átvétele kapcsán Mollay rámutat arra, hogy a latin szóvég elmaradásának tendenciájához a magyarban a német nyelv megfelelő latin eredetű szavainak ismerete is hozzájárult.

A fejezet a „forrásolvasó” és a „szótárforgató” etimologizálás szembeállításával és a témához kapcsolódó újabb nyelvtörténeti lexikográfiai forrásmunkák értékelésével zárul.

A kötet második fejezete összefoglalóan tárja fel a német—magyar nyelvi érintkezések külső történetét. A szerző hangsúlyozza, hogy a nyelvi kontaktusok vizsgálatához nem elég anyanyelvünk német jövevényszavainak (és fordítva) azonosítása. Fel kell derítenünk az átvétel körülményeit, azt a társadalmi réteget, amely a jövevényszókat közvetítette, ill. átvette, a magyarországi többnyelvűség funkcionálását, amely többek között a hazai németiség nyelvében jelentkező magyar elemekben is megnyilvánul. Csak ezek alapján lehet majd általánosabb érvényű fonológiai, morfológiai és szemantikai megállapításokat tenni. Mollay a német—magyar nyelvi kontaktusok történetét a következőképpen korszakolja:

- 862—1060: A nyelvi érintkezések kezdete
- 1061—1342: A hazai németiség első tömeges bevándorlása
- 1342—1686: A hazai német írásbeliség kialakulása
- 1687—1920: Osztrák—magyar kapcsolatok
- 1921—1945: Német—magyar kapcsolatok

A fenti kronológiai csoportosítást alapul véve elemzi a könyv a magyar nyelv fejlődését az érintkezések kezdetétől a német jövevényszavak tükrében. E diakronikus indítatású kontrasztív vizsgálatok az elsődleges nyelvészeti érdek mellett számottevő művelődéstörténeti jelentőséggel bírnak. A szerteágazó kapcsolatok felvázolásának középpontjában a magyarországi német nemzetiség kérdésköre áll. Míg a XI. században Magyarország nyelvi kontaktusai német területen leginkább a bajor, a sváb és a lotharingiai hercegség felé irányultak — emeli ki közvetett bizonyítékai alapján Mollay —, addig a XII. században bajor, aleman, középfrank, alsófrank, valamint alsószász nyelvjárású németek, továbbá vallon dialektust beszélő franciák települtek Magyarországra, akikhez az osztrák örgrófság, ill. hercegség felemelkedésével egyidejűleg bajor-osztrák nyelvjárású németek is járultak. A szerző megalapozott véleménye szerint az első betelepülési folyamat a XII—XIV. századig tartott, illetve valószínűleg tovább. Az előző korszaktól eltérően a németiség tömeges bevándorlásával a nyelvi érintkezések köre ekkor már nem korlátozódott az udvari-egyházi környezetre, hanem kiterjedt az egész magyarországi társadalomra. Így a német jövevényszók tematikája sokkal kiterjedtebb; ezt a szerző gazdag példaanyaggal illusztrálja.

Mindezek mellett kellő nyomatékot kell kapnia — Mollay nézete szerint — a magyarországi latinság körütekintő vizsgálatának is. A kötet külön erénye, hogy a 15. pontban elsőként elemzi nyelvtörténeti szempontból az 1153. évi panonnonhalmi oklevelet.

A hazai német írásbeliség kialakulásának első (1342—1526) és második (1526—1686) korszakát taglalva a szerző szól a német kancelláriai nyelvjárás sajátosságairól is. Rámutat arra, hogy az abban felfedezhető bajor-osztrák és középnyémet elemek nemcsak az itt élő dialektusok hatásának eredménye, hanem az itt működő, nem mindig magyarországi származású scriptoroké is. Az írásbeliség kezdetének tárgyalásánál a kötet hivatkozik a legrégibb hazai német nyelvű oklevélre is (mely egy 1319-es keltezésű pozsonyi adománylevél).

A következő fejezetben a német—magyar nyelvi érintkezések belső történetének sokoldalú tárgyalásánál a két nyelvűség kérdése kap központi szerepet. A magyar—német bilingvizmus fokozatainak és lehetőségeinek szemléltetésére jóformán kimeríthetetlen forrásul szolgál a szerző szülővárosának, Sopronnak bőséges, sajátos nyelvi anyaga., Mollay azon meggyőződésének ad hangot, hogy országos méretben a magyarság pontán a két nyelvűségnek kiterelvényesedéséről csak a németiség első tömeges bevándorlását követően beszélhetünk.

A szerző az elméleti irányultságú fejezet zárógondolatát a német interferenciának a középkori magyar hangjelölésre gyakorolt hatásának és egyes hangtani kérdések kifejtésének szentelte.

A monográfia nagyobb része Mollay Károly úttörő jelentőségű teljesítményét tartalmazza: a magyar szókincsbe a XVI. század végéig bekerült német eredetű lexémák etimológiai elemzését. Ha a szerző nem szab időbeli határt gyűjtésének, bizonyára még gazdagabb szóanyag értelmezésére vállalkozhatott volna (ezt valószínűleg azért nem tette, mert elsősorban az ófelnémet, a középfelnémet és a korai újfelnémet átvételeket tartotta kutatási tárgyának), de így is 632 szócikkre bontva tárgyalja több évtizedes adatgyűjtésének eredményét. Ez azonban nem a benne foglalt lexikai egységek számát jelzi, hanem csupán a címszavakra vonatkozik. A szócikkek kidolgozása mintaszerűen következetes, nagy lexikográfiai gyakorlatra vall. A szójegyzék a TESz.-nél lényegesen bővebb etimológiai információkkal szolgál, hiszen a szerző az első, szótörténeti részben pontos adatokkal végigkíséri az illető szó útját a magyar nyelvben, megadja első előfordulási idejét és helyét, majd kitér a legfontosabb hangtani és jelentésbeli változatra is. Ezt követően a címszavak etimológiai hátterének több szempontú megvilágí-

tására kerül sor, ami számos fonológiai, morfológiai, szemantikai, valamint néprajzi és művelődéstörténeti aspektus figyelembevételével, idő- és térbeli problémák tisztázásával történik.

Mollay szótörténeti fejtegetéseinél egyrészt az eddigi szakirodalom eredményeire támaszkodik — a szótani előzmények dokumentálásában elsőként használja fel a készülő A magyarországi latinság szótára és a Magyarországi korai újfelnémet szótár anyagát —, másrészt számos új etimológiát állapít meg.

A kötet kezelését alapos gonddal összeállított szóm utató is könnyíti.

Talán még egy apró észrevétel: a könyvben elég gyakran előforduló latin nyelvű idézetek magyarra fordítása — véleményem szerint — nagymértékben hozzájárulna ahhoz, hogy a monográfia a filosz mesterség szakavatott művelőin kívül a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is olvashatóbb, követhetőbb legyen.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Mollay Károly kiválóan sikerült kötete a német—magyar nyelvi érintkezések tudománytörténeti összefüggéseinek ilyen mélyreható feltérképezésével fontos feladatot teljesített a magyar és a német nyelvészet területén egyaránt.

Földes Csaba

Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. MNyTK. 164. sz. Bp., 1982. 93 oldal

1. Akik a magyardialektológia ügye iránt érdeklődnek, és ismerik nyelvjáráskutatásunk jelenlegi helyzetét, azok némi aggodalommal gondolnak ennek a nyelvtudományunk egésze szempontjából is nagyon fontos tudományágnak a jövőjére. Eddigi eredményei alapján a magyar nyelvjárástan — úgy vélem — nemcsak a hazai nyelvtudományban vívott ki magának elismerésre méltó helyet, hanem néhány részterületen nemzetközi mércével mérve is szép sikereket ért el. Miből fakadhat akkor aggodalmunk? Azt hiszem, legfőképpen abból a körülményből, hogy dialektológiánk utánpótlásgondokkal küszködik. Az idő haladtával egyre inkább érezzük hátrányait annak, hogy nincs megfelelő számú nyelvjáráskutató sem a középkorú, sem a fiatal nyelvészek körében, jóllehet — amint ezt oly sokan és annyiszor hangoztatták — a nyelvjárási anyaggyűjtés és feldolgozás valóban soha nem volt még annyira sürgős, mint éppen napjainkban. A nagyatlász nagy nemzedékének több tagja pedig — sajnos — már régóta nem nyelvjáráskutatással foglalkozik elsősorban.

Mindezzel összefügg az, hogy nyelvjáráskutatásunk néhány területén viszont elmaradás mutatkozik; olyan adósságaink vannak, melyek nem egykönnyen törleszhetők, s a jelenlegi objektív és szubjektív föltételeket figyelembe véve nincs is sok reményünk eddigi mulasztásaink mielőbbi pótlására.

A magyar dialektológia elhanyagolt területei között szoktuk emlegetni — teljes joggal — a mondattani kutatásokat is. Az e téren kialakult helyzetet — Kiss Jenő szavaival — a következőképpen lehet jellemezni: „Nem véletlen, hogy Imre Samu nagy munkája (A mai magyar nyelvjárások rendszere) bevezetőjében, az újabb magyar nyelvjáráskutatás történetéről szólva egyetlenegyszer sem írja le a *mondattan* vagy *mondattani* szót (10—34): nem volt mit említenie. De nem produkált mondattani leírást a kitűnő kolozsvári dialektológiai iskola sem. A nyelvjárási mondattani vizsgálatok legújabbkori helyzetét jól szemlélteti a következő összeállítás is: a Magyar Nyelvőr 1950-től 1970-ig és a Magyar Nyelv 1955-től 1970-ig terjedő évfolyamainak nyelvjárási tárgyú közleményeit csoportosítva a következő eredményre jutunk: szókinsz 66, hangtan 27, morfológia 10, mondattan 2(!)” (23). Mindehhez csak azt tehetjük hozzá, hogy a mondattani feldolgozá-

sok terén a 70-es évektől napjainkig lényegében nemigen változott a helyzet, hiszen Gálffy Mózesnek a marosmagyarói nyelvjárásban végzett mondattani kutatásain kívül alig jelent meg említésre méltó mondattani tanulmány, cikk (I. ezeket és összefoglaló értékelésüket Kiss Jenő itt ismertetendő könyvében: 23–4).

2. Ezen előzmények ismeretében különös jelentősége van tehát annak, hogy Kiss Jenő „A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana” című munkájának (Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.) megjelenése után néhány hónappal mondattani tárgyú kiadvánnyal, a „Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából” c. dolgozatával gazdagította a magyar nyelvjárások szakirodalmát. Örömmel írom le: ez a két munka együttesen — most nem beszélve Kiss Jenő egyéb, a mihályi nyelvjárásról készített önálló kiadványairól — azt is jelenti, hogy megszületett az első korszerű nyelvjárási monográfia a magyar dialektológiában!

Természetesen igen hosszú utat kellett megtennie Kiss Jenőnek ahhoz, míg első nyelvjárási főjegyzéseitől számtalan szakeikken és több könyvön át a legutóbbi, mondattani dolgozatáig eljutott. Ebben nemcsak az a kedvező gyűjtési körülmény játszott közre, amelyet anyanyelvjárásában szülei, rokonai, ismerősei körében kb. húsz éve folytat, hanem ehhez az ő következetes, kitartó szorgalommal végzett munkája kellett, amelyre szűkebb szakmájának és szülőföldjének szeretete egyaránt ösztönözte.

A szerző négy nagyobb egységre tagolja munkáját: I. Általános kérdések (9–25), II. A jelen munka néhány kérdése (27–30), III. Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából (31–85) és IV. Szövegek (87–91).

A dialektológia általános, elvi-módszertani kérdéseivel foglalkozó I. fejezet némely része (pl. az önelvű vagy viszonyító leírás problematikáját tárgyaló részletes összefoglalás) látszólag talán nem ide tartozik — legalábbis nem ilyen részletességgel —, véleményem szerint azonban egyáltalán nem fölösleges, sőt nagyon is hasznos ezeknek a módszertani kérdéseknek az áttekintése (ilyen fontos és újszerű pl. a viszonyító leírás típusainak jellemzése). A lehetséges leírástípusok előnyeinek és hátrányainak gondos mérlegelése után arra a következtetésre jut Kiss Jenő, hogy „a gyűjtési teendők között az eltérések számbavételének elsőbbsége van! Ezt természetesen nem ritkaságvadlászatként, kuriózumgyűjtésként értelmezik a ma dialektológusai. Az eltéréseket nem múzeumi kiállítási tárgynak tekintjük, hanem egy élő, működő nyelvi rendszer tagjainak, s e szerint kívánjuk leírni őket” (10). S mivel — sajnos — „a tudományos kíváncsalmak s dialektológiánk jelenlegi személyi és anyagi lehetőségei távolról sem állnak hozzáférhetőleg összhangban sem” (10), ezért Kiss Jenő szerint le kell arról mondanunk, hogy a nyelvjárás feldolgozások minden esetben teljeseek legyenek, vagyis a köznyelvvél megegyező sajátosságok leírásának követelményéből engedni kényszerülünk. Kiss Jenő ezen — igen meggyőző — gondolatmenetével lényegében egyetértek. Dialektológiánk helyzetét, lehetőségeit én sem látom rózsásabbnak, mégis azt mondom: akik már egy-két évtizeddel ezelőtt hozzáfogtak valamely (helyi) nyelvjárásban a sokoldalú, a grammatika minden területére kiterjedő gyűjtéshez, és viszonylag gazdag anyagot sikerült már eddig is összegyűjteniük, azoknak a nyelvjáráskutatóknak — ismerve pl. a nyelvjárás monográfiáirásban való elmaradásukat — mégiscsak meg kell(ene) kísérelniük a teljesség igényének legalább a megközelítését a leírásban. Tudom, ezt a követelményt maradéktalanul teljesíteni lehetetlen, teljesen lemondani azonban nem szabad róla.

Tanulságos és hasznos Kiss Jenőnek azon fejtegetése is, amelyet a nyelvjárás és köznyelv, beszélt nyelv és írott nyelv összefüggéséről és összehasonlítási lehetőségéről mond. Igaza van, amikor azt írja: „Gondjaink főként abból adódnak, hogy a csak beszélt változatban élő, tehát csak beszélt nyelvként leírható nyelvjárás részrendszereket általa-

ban az írott változat (irodalmi nyelv) leírásaival vetjük egybe, nem pedig a köznyelvvél (a beszélt nyelvváltozattal). Ennek az az oka, hogy a (beszélt) köznyelv grammatikájának vizsgálatával még nem foglalkozott nyelvtudományunk" (16). Amikor néhány évvel ezelőtt „A mondatalkotás nyelvszociológiai vizsgálata (nyelvjárási anyagon)” c. munkámban (Kandidátusi értekezés. Szeged, 1978.) a nagykoványi nyelvjárás mondat szerkezeti jellegzetességeit próbáltam feltárni azon koncepció felhasználásával, amelyet Deme László „Mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata” c. könyvében (Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.) fejtett ki részletesen, akkor magam sem tehettem mást, mint hogy a beszélt nyelvi (nyelvjárási) sajátosságokat Deme Lászlónak írott nyelvi szövegekre kapott kutatási eredményeivel hasonlítottam össze. Örvendetes, hogy azóta a köznyelv beszélt változatának vizsgálata — főképpen Keszler Borbála kutatásai révén (l. erről az itt ismertetett munkát: 16—7) — nálunk is megkezdődött.

A szerző több helyen (pl. a 12. és 19. lapon) is hangsúlyozza, hogy mondat tani leírásokat egy-egy helyi nyelvjárásban célszerű végez nünk. Elfogadhatónak, sőt követendőnek tartom azokat az észrevételeit, tanácsait, melyeket a nyelvjárás i mondat tani jelenségek gyűjtésére a következőképpen foglalt össze: „1. a passzív gyűjtésnek legyen minél nagyobb szerepe; 2. a gyűjtés szövegi indulású legyen: ne mondatokat, hanem szövegeket gyűjtsünk, s készítsünk minél több jó magnetofonfölvételt; 3. mondat tani jelenségek vizsgálatához lehetőleg a nyelvjárás főbb hang- és alaktani sajátosságainak az ismeretében fogjunk” (20).

A „Rövid történeti visszapillantás” c. fejezetben (22—5) kitűnő áttekintést kapunk a magyar nyelvjárás i mondat tani kutatások állapotáról a kezdetektől napjainkig, de a külföldi nyelvjárás i mondat tani feldolgozásokról, azok fontosabb eredményeiről is viszonylag részletes — a munka céljának mindenképpen megfelelő — tájékoztatást olvashatunk. Itt (a 24. oldal) veszi számba Kiss Jenő azokat az okokat, amelyek miatt a mondat tani háttérbe szorult a nyelvjárás kutatásban. Ezekhez a tényezőkhöz (összesen négyet sorol föl a szerző) véleményem szerint még egyet hozzá lehet tenni. Igaz ugyan, hogy — amint Kiss Jenő írja, az okok közt negyedikként említve — korábban „nem álltak a kutatók rendelkezésére azok a ma már használatos technikai eszközök, amelyeknek a segítségével mondat tani vizsgálatokra alkalmas, tetszés szerinti hosszúságú szövegek vehetők fel, rögzíthetők és játszhatók vissza bármikor és bárhol” (24). De az is igaz, hogy legalább negyedszázada készíthetünk pl. magnetofon-fölvételeket, és mégsem születtek nyelvjárás i mondat tani leírások, sőt nyelvjárás i szöveggyűjtemények is alig jelentek meg. Mivel magyarázható mindez? Aligha tévedek, ha azt állítom: azzal a tényezővel, hogy a magnetofonszalagra rögzített beszélgetéseknek nem is annyira a fölvétele, hanem sokkal inkább a lejegyzése nagyon sok időt, energiát igényel. Különösen a mondat tati árok megállapítása jár sok nehézséggel. Ezért gondolom, hogy ez a körülmény is föltétlenül közrejátszik a nyelvjárás i mondat tani hiányában, hiszen a mondat tani leírás(ok)hoz szövegekre is elengedhetlenül szükség van.

A következőkben — az általános elvi-módszertani kérdések taglalása után — az alkalmazott módszertani eljárásról, az anyaggyűjtésről és -közlésről kap áttekintést az olvasó. „A vizsgálat tárgya — írja a szerző — a mihályi nyelvjárás mondat szintjének meghatározott részei, jelenségei, elemei az 1970—1980-as évek mihályi nyelvjárás i normájának megfelelően. Csak azokat a jelenségszoportokat, funkciókat, illetőleg jelenségeket vizsgálom, amelyek részben vagy egészben eltérnek köznyelvi megfelelőjüktől. Olyanokat, amelyek teljesen megegyeznek, nem vizsgálom” (27).

Kiss Jenőnek ez a módszertani eljárása abból a szempontból, hogy teljességre több okból sem törekedett, teljesen érthető és elfogadható. Nagyon meggondolandó azon kérdésfölvetése is, hogy „érdemes volna-e — ha a föltételek lehetővé tennék — teljes nyelvjárás i mondat tani írni” (27). Most, amikor jómagam még nem is kezdtem hozzá

az övéhez hasonló nyelvjárási mondattani leíráshoz, úgy gondolom, hogy lényegében igaza van a szerzőnek az általa alkalmazott módszer megválasztásában, csupán azt fűzöm hozzá, hogy elvi megfontolásból a köznyelvvél egyező mondattani jelenségeknek legalább a vázlatos ismertetése célszerűnek látszik. (Egyébként a szerző a leírás során többször is utal bizonyos, a köznyelvvél megegyező jelenségekre.) Ez valószínűleg nem igényelne túl sok többletmunkát, s ezért nem veszélyeztetné annak — a szerző által helyesen megjelölt — célnak a megvalósítását, hogy „a mondattani rész anyaga egyidejű legyen a már leírt nyelvi szintekével” (28). Lehet, hogy a későbbiekben, ha — a jelenleginél több tapasztalat birtokában — jobban, „belülről” látom a nyelvjárási mondattanírás nehézségeit, módosul majd minderről a véleményem. A fölmerült kételyekre — részemről is, másoktól is — persze az volna a legjobb válasz, ha újabb nyelvjárási mondattanok születnének.

A dolgozat gerincét a címadó III. fejezet (31–85) alkotja. Ez a rész a következő kisebb egységekre tagolódik: A mondatrészek és kifejezésmódjaik (31–49), Az összetett mondatok és kifejezésmódjaik (51–73), A szövegszerkesztés néhány jellemző stilisztikai eszköze (75–80), Nyelvszociológiai összeállítás (81–2) és A köz- és irodalmi nyelv és a mihályi nyelvjárás mondatszintje — kontrasztív megfigyelések (83–5). Az itt felsorolt alfejezetek mindegyike azt mutatja, hogy az egész leírás gazdag nyelvjárási anyaggyűjtésen alapszik, feldolgozásmódja pedig jól végiggondolt, részleteiben is gondosan kimunkált koncepción nyugszik. A magyar nyelvjárási szakirodalomban közhelynek számít annak megállapítása, hogy nyelvjárásaink elsősorban hangtani téren különböznek egymástól, kevésbé térnek el alaktani szempontból, és — legalábbis eddigi ismereteink szerint — legkevésbé mondattani tekintetben van közöttük különbség. A mihályi nyelvjárás mondattani sajátosságait olvasva annyira részletes és nyelvjárási jelenségekben is annyira gazdag kép tárul elénk, hogy ez is szinte ösztönzőleg hat (vagy legalábbis jó volna, ha hatna) más vidékek (helyi) nyelvjárásainak mondattani szempontú vizsgálatára.

Mivel a leírás egészét egyenletesen magas színvonal jellemzi, ezért nehéz közülük bármelyiket is kiemelni. A mondatrészek és az összetett mondatok tárgyalásmódja szűkszavú, lényegretörő, de szűkszavúságával is mindent el tud mondani, ami a nyelvjárás sajátos és fontos vonásai közé tartozik. Példamondatokat akár a mondatrészek egyes fajtáira, akár az utalószók és a kötőszók kínálta valamennyi variációs lehetőségre — ahogy a szerző is említi (51) — valóban fölösleges lett volna a dolgozatban meglevőknél többlet adnia. Megadott példamondatai jól világítják meg egy-egy szó vagy szerkezet jelentését és használati körét. Érződik rajtuk, hogy nem íróasztal mellett kitalált példák, hanem olyanok, melyeket a dolgozatíró nemegyszer hallott, sőt használt is. Ilyen jól megválasztott példamondatok — bármennyire ellenük szól is a terjedelmi korlátozás és a kiadás egyre nehezedő volta — nélkülözhetetlenek a nyelvjárási leírásokban!

A recenzens szinte a bőség zavarával küzd, ha a felszínre hozott és rendszerezett sok-sok nyelvjárási elem és jelenségsoport közül néhányat — az olvasó tájékoztatása érdekében — szeretne kiválasztani. Nehéz ezt megtenni amiatt is, mert pl. a mihályi tájészolás minden egyes archaizmusa és neologizmusa egyaránt fontos a nyelvjárás rendszere tekintetében, de ugyanakkor más nyelvészeti tudományágak (pl. nyelvtörténet, stilisztika, általános nyelvészet stb.) szempontjából is tanulságos lehet egy-egy megőrzött régiség vagy nyelvjárási újítás vallatóra fogása. Éppen ezért legyen szabad csupán érdekességként egy-két olyan példát említenem, amely a Mihályitól légvonalban is legalább kétszáz kilométerre levő, Tolna megyei Nagykönyi nyelvjárásában ugyanúgy vagy hasonlóképpen megvan. „A külső helyviszonyokat — írja Kiss Jenő (34) — a mihályi nyelvjárásban kifejezik a köz- és irodalmi nyelvben és több nyelvjárásunkban ismeretlen névutópárral is: *hëgyëtt* 'fölött, -on' és *hëgyé* (*hëgyibë*) 'fölé, -ra' ... A *hëgyëtt* és *hëgyé* gyakori,

hëgyibë ritka s választékosabb társainál.” Ezek közül a *hëgyë* a nagykoványi nyelvjárásban teljesen ismeretlen, a *hëgyëtt* és *hëgyibe* névutók viszont használatosak. Megfigyelésem szerint a *hëgyëtt* Nagykoványiban visszaszorulóban van, főképpen idősektől hallottam, s nemcsak ’fölött, -on’ jelentésben él, hanem ’vki, vmi körül’ értelemben is (pl. *Ez a macska mindig id van hëgyëttem, mindig az én lábom alá gyün.*). A *hëgyibe* ’föle; -ra’ jelentésben járatos a nagykoványi tájszólásban is, és igen gyakran hallható, egyáltalán nincs visszaszorulóban (pl. *Jó hëgyibe vert a lovaknak az ülésrü, asztán nyargátak is ám, mind a szél.*). — A mihályi nyelvjáráshoz hasonlóan Nagykoványiban is gyakran fordulnak elő eszközhatározóragos szavak időhatározói funkcióban (pl. *hüssë* ’hüvös időben’, *világossá* ’világos időben’ stb.), a *tájba* ~ *tájbo* ’körül’ névutó (pl. *öt óra tájba, huzsvét tájba* stb.) szintén gyakran használatos. A nagykoványi nyelvjárásban nincs viszont visszaszorulóban az általános alany kifejezésmódjai közül az *embër gyerëke* (az *embër fíja, az embër lányja*) szókapcsolat. Egyáltalán nincsenek meg Nagykoványi nyelvjárásában — a mihályi tájszólásban visszaszorulóban levőnek említett (82) — *Kapuvárá, Kapuvárott*-féle latívusz- és lokatívuszragos helyhatározók. S ugyanúgy terjedőben vannak a nagykoványi nyelvjárásban is bizonyos névutók (pl. *alapyánn, ennëlfogva, ennek követkësztibe* stb.) a köznyelv hatására, mint Mihályiban (vö. Nyelvszociológiai összeállítás: 82). Stb.

A szövegszerkesztés stilisztikai eszközeinek bemutatása során (75–80) a szóban forgó szerkezeteket — használati körüknek, műfajuknak megfelelően — három csoportba (I. az elbeszélő stílus, II. a dialógus és III. az egyéb kategóriák) osztotta a szerző. Az itt felsorolt mondatyszerkesztési megoldások, bizonyos állandósult szókapcsolatok, szóösszetétel-típusok stb. beszédesen vallanak a mihályi nép eleven észjárásáról, nyelvi leleményéről, humoráról. A nyelvszociológiai összeállítás (81–2) csoportokba foglalja az előző fejezetekben már leírt és nyelvszociológiai szempontból is minősített mondatnyi jelenségeket, elemeket, s ezáltal jól érzékelteti a mihályi nyelvjárásnak a szinkroniában is megragadható mozgását. A minősítés szempontjai: 1. társadalmi érvényesség, 2. mozgási irány és 3. nyelvszociológiai kötöttség. Ezen — részleteikben is jól kidolgozott — szempontok megítélésem szerint nemcsak felhasználhatók, hanem felhasználandók mindenfajta nyelvjárási monográfiában.

A köz- és irodalmi nyelv és a mihályi nyelvjárás mondat szintjének összehasonlítása során (83–5) egyrészt azokat az elemeket sorolja föl Kiss Jenő, amelyek a mihályi tájszólásban nem fordulnak elő, másrészt azokat a mondatnyi jelenségeket gyűjti össze csoportba, amelyeknek használatában gyakorisági vagy esetleg stilisztikai különbségek mutatkoznak. Jól látja Kiss Jenő, hogy a gyakorisági eltérések feltárásában gyümölcsözőnek ígérkezik a statisztikai módszer alkalmazása, de az is világos előtte, hogy megfelelő minőségű és mennyiségű szövegek elemzésére épülő vizsgálatok a mondat- és a szövegszint egyéb jelenségeire is kiterjeszthetők (84–5).

Hasznosan egészítik ki Kiss Jenő munkáját a fonematikus hangjelöléssel közölt nyelvjárási szövegek (87–91) és a német nyelvű rezümé is.

3. Összegezve Kiss Jenő dolgozatáról kialakult véleményemet, a következőket mondhatom: Annak ellenére, hogy a magyar dialektológia szép eredményekre, gazdag múltra tekinthet vissza, a szerző ezzel a munkájával nemcsak anyagfeltárásban, hanem módszerrel is új utakat tör és új távlatokat nyit. Dolgozata nagyon régi hiányt pótol, új utakat tör és új távlatokat nyit. Remélem, ösztönzőleg hat hasonló jellegű munkák megírásához. A könyv gondos és gyors megjelentetése az MTA KESZ Sokszorosítójának munkáját dicséri.

Végül föltétlenül említést érdemel a Magyar Nyelvtudományi Társaság azon tevékenysége, erőfeszítése, amellyel — az utóbbi időben beszűkült anyagi lehetőségek közepette is — szép eredményeket tud fölmutatni a különböző nyelvészeti munkák között.

telében. Együttműködése az MTA KESZ Sokszorosítójával véleményem szerint már eddig is sok haszonnal járt, s gyümölcsözőnek ígérkezik a jövőre nézve is. Öröndetes, hogy az MNyTK.-sorozatban nyelvjárási tárgyú dolgozatok is napvilágot látnak, hiszen a mai napig sincs Magyarországon önálló dialektológiai folyóirat, amely fóruma lehetne — természetesen kisebb terjedelmű — nyelvjárástani írásoknak. A Társaság — mint ismeretes — megalakulásától kezdve feladatának tekintette a népnyelvi értékek gyűjtését és megjelentetését. Nyelvtudományunk legkülönbözőbb területei szempontjából is fontos, hogy e nemes hagyományt napjainkban is folytatni akarja és tudja, s reméljük, hogy ez így lesz a jövőben is.

Szabó József

A Magyar Nyelvőr köszönti Keresztury Dezsőt

Hosszú ideje tartó, nem szerencsés, de — úgy látszik — megállíthatatlan folyamatok következtében az elszakadásnak, a mesterségek szétkülönülésének korát éljük. Bár eszményünk a komplexitás, ennek megvalósítására ma már csak néhány kivételes személyiség képes. E kevesek közé tartozik a most nyolcvanéves Keresztury Dezső.

Irodalomtudósként, íróként, művelődéspolitikusként tartja őt leginkább számon a nemzet, de életművének sok mozzanatára emlékezve mi nyelvészek is magunk közé tartozónak valljuk. Fiatalkorában, berlini magyar lektorként nyelvünk külföldi megismertetéséért évekig fáradozott, nyelvkönyvet írt hallgatóinak, és bevezetve őket nyelvünk rejtelseibe műfordítókat nevelt belőlük. Azután Eötvös-kollégiumi tanárként és az egyetemen Horváth János munkatársaként szelíd szigorral, olykor az ironia eszközével is arra ösztönözte tanítványait (köztük e sorok íróját is), hogy mondanivalójuk nyelvi formája mindig igényes, pontos és szép legyen. Erre írásaiban ő maga adott mindenkinek példát. Amiképpen arra is, hogy az irodalom és a nyelv, az irodalomtudomány és a nyelvészet egységgé olvasztott szemléletével kell közeledni az írói életművekhez és az egyes alkotásokhoz. Ezt a látásmódot minden műve tanúsítja, de talán leginkább Nyelvünk zajtalan forradalmára: Arany című újabb tanulmánya. Korántsem véletlen hát, hogy Keresztury Dezső az Anyanyelvi Bizottság tagjaként velünk együtt vállalta a nyelvművelés munkájában való részvételt, s hogy az Akadémia kérésére a Helyesírási Bizottság elnökeként ő irányította a helyesírási szabályzat 11. kiadásának most befejezett munkálatait.

Köszönjük Keresztury tanár úrnak mindazt, amit nyelvünkért — értünk — tett, s kérjük, munkálkodjék velünk együtt tovább.

Fábián Pál

Köszöntjük a kilencvenéves Péchy Blankát

Évtizedek óta érdeklődő, elismerő és támogató figyelemmel kísértük — és kísérjük ma is — a művésznő életútjának felemelő példáját.

Mint színművésznő és írónak kezdettől fogva gondja volt anyanyelvünk értékeinek közvetítése, hiszen nemcsak a toll, hanem a pódium is hatékony eszköze volt a jó és a szép magyarság tolmácsolásának. S ahogy előrehaladt sikeres pályáján, tevékenysége egyre eltökéltebb ügybuzgalommal irányult a magyar beszéd ápolása, gondozása, javítása felé. Nemes becsvágy idézteti vele Szabó T. Attila sorait a „Beszélni nehéz!” kötet első fejezetének élén: „Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a lázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan hasz-

nálata így lesz egész életünkre szóló, magától értetődő követelés, kérlelhetetlen parancs számunkra . . .”

Péchy Blanka vállalta ennek a parancsnak a követését. Életelve lett az a küzdelem, amely a kiejtés javításának társadalmi méretűvé növvő, hallatlanul nehéz művét oly kitartóan és sikeresen szolgálja. Csodálni való az a szívósság, amellyel — minden anyagi lehetőségét és szellemi energiáját mozgósítva — nemes célja felé tör.

Örömmel vesszük számba az 1960-ban elfogadott Kazinczy-alapítvány állandó és tekintélyes gyarapodását és országos kisugárzását. A kezdetben évente kiadott Kazinczy-díjhoz hozzátársult a tanuló ifjúság egyre szélesedő körének bevonása a szép-kiejtési versenyekbe. Mindmáig megkapják a Kazinczy-érmet a középiskolás diákok közül a legszebben beszélő versenyzők. Aztán kiterjedt a vetélkedők mezőnye a szakmunkásképző iskolákra. Öt év óta pedig Kazinczy-jelvényt kapnak az általános iskolások köréből kikerülő legszebben beszélők. A rádió Beszélni nehéz! sorozatával országos fóruma támadt az ügynek, s ez folyamatosan maga köré vonzza és szaporítja a lelkes tanárok által szervezett Beszélni nehéz-köröket.

A programból így lett közügy, amelyet az immár negyedik kiadásában megjelent Beszélni nehéz! mintegy vezérkönyvként segít terebélyesíteni. A teljes hatáshoz nem csekély mértékben járul hozzá a művésznőnek korát meghazudtoló személyes jelenléte minden olyan alkalommal, amikor verseny, nyelvi tábor, vita vagy megbeszélés folyik az ország bármely helyén.

Melegen kívánjuk, hogy áldásos törekvése serkentse a nyelvtudományt a magyar kiejtés szabályainak részletes feltárására, a művelt közvéleményt a szabályok elfogadására, az iskolát pedig hatékony tanításukra.

Szende Aladár

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1984. VI. 18. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

85.13433 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében (Ismerteti: <i>Ruzsiczky Éva</i>)	495
Balázs János szerk.: Areális nyelvészeti tanulmányok (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	498
Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig (Ismerteti: <i>Földes Csaba</i>)	502
Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	505

A nyelvőr hírei

<i>Fübián Pál</i> : A Magyar Nyelvőr köszönti Keresztury Dezsőt	511
<i>Szendé Aludár</i> : Köszöntjük a kilencvenéves Péchy Blankát	511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKH 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P.O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975.* Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmyurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes.* Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn.* (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296 l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161 l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség.* Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1560 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai.* 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései.* Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen).* Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching.* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages.* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8